KARL SCHLÖGEL

TERORAS IR SVAJONĖ

MASKVA, 1937-IEJI

TYTO ALBA

KARL SCHLÖGEL

TERORAS IR SVAJONĖ

MASKVA, 1937-IEJI

Iš vokiečių kalbos vertė
Valdemaras Kvietkauskas

VILNIUS 2013

UDK 947+957
Sc44

Karl SCHLÖGEL
TERROR UND TRAUM.
MOSKAU 1937
München, 2008

Knygos vertimą parėmė Goethe's institutas

The translation of this work was supported by a grant from the Goethe-Institut
which is funded by the German Ministry of Foreign Affairs

Knygos viršelyje panaudota *Sygma/Corbis/Scanpix* fotografija

ISBN 978-9986-16-957-4

Skiriu mūsų maskvietei Aniai
ir ištvermingiesiems „Memorialo“ žmonėms

TURINYS

PRATARMĖ

Iš pat pirmo karto, kai susidūriau su tarybiniu Rusijos pasauliu, kai išmokau politiškai mąstyti, supratau, jog kada nors parašysiu šią knygą. Neįmanoma šnekėti apie XX amžiaus Rusiją ir dabartinę posovietinę Rusiją ir nutylėti lūžį, įvykusį 1937 metais. Kad ir apie ką kalbama ligšioliniuose mano veikaluose – ar apie Sankt Peterburgą, kaip modernizacijos laboratoriją, ar apie rusų emigrantų gyvenimą Berlyne tarpukariu, ar apie Rusijos atgimimą žlugus Tarybų Sąjungai, – siužeto linijos neišvengiamai anksčiau ar vėliau susikerta toje vietoje ir tame laike, kai įvyko radikalus negrįžtamas lūžis, būtent XX amžiaus ketvirtajame dešimtmetyje.

Dar būdamas moksleivis, septintojo dešimtmečio pradžioje, girdėjau Jevgenijų Jevtušenką deklamuojant eilėraštį „Stalino įpėdiniai". Net ir daug ko nežinodamas galėjai tose eilėse girdėti kažkokią neaiškią, tamsią grėsmę, kuri niekada nebeturi pasikartoti, pajusti žiaurų likimą, kuris ištiko šalį ir tautą. Tai tęsėsi metų metus, virto leitmotyvu. Iš maskviečių, su kuriais vėliau susipažinau, nebuvo nė vieno, kurio šeimoje nebūtų buvę teroro aukų: artimųjų, dingusių be žinios, vaikų, taip ir nesužinojusių, kur ir kada sušaudyti tėvai, šeimų, tais laikais išblaškytų po visą Tarybų Sąjungą. Visur tik smurtas, tragedijos, savivalė. Ir vis dėlto iki pat Tarybų Sąjungos žlugimo neiškilo nė vieno paminklo, skirto žuvusiesiems atminti ir viešai bylojančio apie bendras kančias.

Vakarų Vokietijoje ir Vakarų Berlyne, kur pradėjau studijuoti, negalėjo būti nė kalbos apie informacijos stygių arba temos neaktualumą. Dar gerokai prieš monumentalųjį Aleksandro Solženicyno „mėginimą menu įveikti" Gulago archipelagą būta didelių veikalų apie tai – pakanka paminėti Alexanderio Weissbergo-Cybulskio įspūdžius iš ilgos odisėjos po stalininius kalėjimus, Arthuro Koestlerio romaną „Saulės užtemimas" apie šoką, kurį sukėlė

Maskvos parodomieji teismo procesai, sukrečiančius Jevgenijos Ginzburg ir Nadeždos Mandelštam prisiminimus. Ir Roberto Conquesto veikalas apie Didįjį terorą, pasirodęs dar 1969 metais, netrukus po jo išėjo ir Rojaus Medvedevo parašyta stalinizmo istorija, pagrįsta žvilgsniu iš vidaus.

Ir vis dėlto istorinė katastrofa, įvykusi Tarybų Sąjungoje ketvirtąjį dešimtmetį, ir to meto žmonių tragedijos niekada nesusilaukė tokio dėmesio ir tokios atjautos, kokių galėjai tikėtis iš visuomenės, išgyvenusios nacionalsocialistų nusikaltimų siaubą. Viešpatavo ryški asimetrija. Pasaulis, gerai įsidėmėjęs Dachau, Buchenvaldo ir Osvencimo vietovardžius, mažai težinojo apie Vorkutą, Kolymą ar Magadaną. Žmonės buvo skaitę Primo Levi kūrybą, bet ne Varlamo Šalamovo. Tad Stalino aukoms teko mirti dar sykį, dabar jau žmonių atminty. Jas nustelbė nacistų vykdyti amžiaus nusikaltimai ir sunkiai įsivaizduojama gausybė Didžiojo tėvynės karo aukų. Jas prarijo Šaltojo karo ideologiniai ginčai, neigiantys visa tai, ką tvirtino „ne tie" žmonės, ir po 1945 metų mikliai susidariusi antitotalitarinė santarvė, priešiška komunizmui, – ją nuolat stabdė įsitikinimas, kad jos pačios totalitarinė praeitis vis dar nepakankamai įvertinta. Kalbos apie kitos civilizacijos žlugimą galutinai liovėsi iškilus tylos sienai, kuri pusei šimtmečio padalijo Europą. Taip Stalino diktatūros aukas apgaubė savotiška abejingumo ir nesidomėjimo atmosfera, kurią skatino racionalaus mąstymo šalininkai.

Tačiau 1937 metų Maskva – tai Europos istorijos arena. Maskva įsikūrusi ne kur kitur, o Europos civilizacijos lūžio vietoje. 1937 metais nužudytieji gyveno ir mirė „kraštutinumų šimtmetyje", kuris peržengė visas ribas. Todėl be 1937 metų Maskvos neįmanoma suprasti, ką Europai reiškė XX amžius.

Tai galutinai išryškėjo po Tarybų Sąjungos žlugimo, kai stichiškai išplito siekis pažvelgti tiesai į akis ir atgaivinti savo istorinę atmintį. Pirmą sykį buvo padaryta sovietinio teroro topografinė nuotrauka, pirmą kartą buvo viešai paskelbti žuvusiųjų – iki tol bevardžių – vardai ir atvaizdai, imta statyti jiems paminklus. Tas procesas dar anaiptol nesibaigė, laiminga jo pabaiga išauš tik tada, kai Lubianka, tas beribio žmonių niekinimo ir žudikų smurto simbolis Maskvos centre, vieną gražią netolimos ateities dieną bus paverstas muziejum ir atminimo vieta.

Ši knyga išeina vėlokai – juk literatūros šiais klausimais, šaltinių publikacijų, prisiminimų, naujų tyrimų srautas jau neaprėpiamai platus. Bet gal ir kiek per anksti – juk dar neišnarpliotas šis be galo mįslingas Europos naujau-

siosios istorijos mazgas. Aš ir pats gerokai uždelsiau, bet ne dėl to, kad kas nors būtų neleidęs laisvai mąstyti, o veikiau todėl, kad jaučiausi beginklis prieš istorijos vyksmą, kuriam tarsi negaliojo nei paprasti sprendimai, nei priežastiniai ryšiai. Niekuomet iki tol taip aiškiai nejaučiau, kaip labai stinga žodžių šiurpiems to meto įvykiams atskleisti. Kokia ribota yra galimybė atpasakoti istoriją, aiškiau nei bet kada pajutau mėgindamas šiandieniniu požiūriu aprėpti du kraštutinumus – terorą ir svajonę. Tačiau turbūt reikėjo man, autoriui, netekti žado, tapti nebyliu, kad išvis galėčiau imtis to bandymo atgaivinti praeitį.

Karl Schlögel
Berlynas, 2008 m. pavasaris

ĮVADAS

Įvadas – tai pradžia, o ne santrauka ir ne tolesnio dėstymo programa. „Maskva, 1937-ieji“ – tai „istorijos žymuo“ pagal Kantą, raktas į vieną didžiausių istorijos katastrofų, ištikusių pasaulį XX amžiuje. Milijonai tarybinių piliečių tapatino sąmonėje „prakeiktuosius 37-us metus“ su nesuskaitomomis žmonių tragedijomis. 1937 ir 1938 metai – išskirtinės mirčių datos. 1937 metais ūmai baigdavosi žmonių gyvenimas.[1] Tų metų smūgis nuvilnijo per visą šalį ir buvo juntamas toli už jos ribų. Per vienus metus buvo suimta apie du milijonus žmonių, apie 700 000 nužudyta, beveik 1,3 milijono ištremta į priverčiamojo darbo stovyklas – lagerius. Ir tai vyko šalyje, jau prieš tai praradusioje baisybę žmonių, – iki tol nieko panašaus nebūta. Per Pirmąjį pasaulinį karą ir po jo kilusį pilietinį karą žuvo apie 15 milijonų Rusijos piliečių, o per kolektyvizaciją ir jos sukeltą badmetį – dar maždaug aštuoni milijonai. Tačiau 1937–1938 m. suimtų, nuteistų ir sušaudytų žmonių skaičius buvo jau kokybinis šuolis, viršijęs visas ribas.[2]

Tačiau 1937 metų data siaubinga ne vien dėl aukų skaičiaus. Tik maža dalis tų, kurie buvo persekiojami ir nužudyti, žinojo, už ką pateko tarp pasmerktųjų. Priekaištai ir kaltinimai būdavo neįtikėtini ir fantastiški, o dar labiau nesuvokiama tai, kad kaltinamieji juos kartojo, prisipažindavo padarę tuos nusikaltimus. Tarp jų buvo įžymių revoliucijos vadų, visame pasaulyje pagarsėjusių politikų ir diplomatų, specialistų ir vadovų, kurių verkiant reikėjo atstatomai šaliai. Visi jie buvo kaltinami rengę maištus ir pasikėsinimus, rezgę šnipų tinklus, varę kenkėjišką veiklą fabrikuose, kasyklose arba mokslo tyrimo institutuose. Tačiau netrukus bausmių vykdytojai patys tapdavo kaltinamaisiais, o kaltintojai – aukomis. Esminis klausimas, kurį ligi pat šios dienos sprendžia visi tyrinėtojai ir tikriausiai spręs dar ilgai, – kodėl, koks buvo racionalus tų įvykių pagrindas.[3] Įsidėmėtina dar viena aplinkybė: anksčiau

visų dėmesys krypo į garsius revoliucijos vadus, „senosios gvardijos" elitą, teisiamą Maskvos parodomuosiuose procesuose, o paviešinus dokumentus apie vadinamąsias „masines operacijas", vykdytas 1937 ir 1938 metais, paaiškėjo, jog Didysis teroras buvo nukreiptas daugiausia į paprastus žmones, nepriklausančius partijai, atrinktus pagal socialinius ir etninius požymius, – jie buvo planingai žudomi.[4]

Apie tai prirašyta labai daug, sunku net aprėpti visą literatūrą tuo klausimu.[5] Kai žlugus Tarybų Sąjungai buvo atverti archyvai, tapo prieinama begalė šaltinių ir atsirado galimybė naujais pagrindais atkurti įvykius. Tyrėjams buvo leista naudotis svarbiais partijos ir valstybės organų dokumentais ir aktais, tad ėmė aiškėti, kaip vyko diskusijos tų organų viduje, kaip formavosi nuomonės ir buvo priimami sprendimai. Remiantis žinybų statistine medžiaga jau galima tiksliau suskaičiuoti tai, ką ligi tol buvo įmanoma tik apytiksliai įvertinti arba pagrįsti spėlionėmis. Daugybė paskelbtų šaltinių leidžia analizuoti šalyje vyravusias nuotaikas, matyti, kaip visa tai suvokė partijos ir valstybės aparatas, kaip jis sprendė iškilusius centro ir provincijos konfliktus.[6] Paviešinti pagrindiniai veikalai, atskleidžiantys svarbių organų veiklą.[7] Ištirta šimtai tūkstančių aukų istorijų, nustatyti aukų vardai, kiti duomenys, biografijos, visa tai dokumentuota ir prieinama visuomenei.[8]

Atskleisti „stalinizmo civilizacijos" istoriją labai padėjo nauji šaltiniai – atsiminimai, dienoraščiai, filmai, ikonografijos ir architektūros kūriniai.[9] Net jeigu į dienos šviesą iškiltų naujų sensacingų dokumentų, – o kai kuriais klausimais jų tikriausiai iškils, – vis dėlto jie vargu ar labai pakeis ligšiolinės „archyvų revoliucijos" nubrėžtas esmines gaires. Per pastaruosius keletą metų publikuoti šaltiniai užduos pakankamai darbo visai kartai istorikų.

Pagrindinis šios knygos sumanymas visai paprastas. Jos tikslas – istoriografiškai susieti tai, kas istorijoje ir gyvenime visada ėjo kartu, bet dėl mokslo specializacijos pateko į skirtingas jo šakas. Atsparos tašku čia tapo ne dar viena tezė apie stalinizmo esmę arba jo plėtotę, o mėginimas suaktualinti momentą, aplinkybių sutapimą, kurį jau to meto žmonės suvokė kaip „istorijos ženklą", pažvelgti į jį tarsi per prizmę. Tuo tikslu reikia ištirti ir rekonstruoti įvykius ten, kur jie buvo. Jų visuma sudaro mazgą, į kurį sueina gijos, lūžį, kuriame nutrūksta linijos, konsteliaciją, kurioje vyksta galingų įtampų iškrovos. Tyrimas vyksta pagal klasikinę schemą – atsižvelgiant į laiko, vietos ir veiksmo vienovę. Įvykiai rekonstruojami pagal chronologinę seką ir susie-

jami su ta erdve, kurioje jie vyko. Istorija rutuliojasi ne tik laike, ne tik kaip nuosekliai vienas po kito einančių įvykių seka, bet ir tam tikroje vietoje, tam tikroj erdvėj, tam tikroj arenoj. Visa tai, kas 1937 metais dėjosi Maskvoje, vyko labai ribotoj erdvėj, dažnai visiškai greta, ne tik tuo pat metu, bet ir toj pačioj vietoj. Istorijos požiūriu vieta, laikas ir veiksmas yra neatskiriami, ir istoriografijai neišvengiamai tenka (vėl) sugretinti tai, „ką mada griežtai išskyrė".[10] Taip istoriografija virsta sutampančio laiko istorija.

Norėdamas vienu žvilgsniu aprėpti vietą, laiką, veiksmą ir atvaizduoti jų vienovę, Michailas Bachtinas – beje, tais metais jis gyveno visai arti Maskvos ir stebėjo čia aprašomus įvykius, – sukūrė *chronotopo* sąvoką.[11]

Tokia sinchroniška istorijos traktuotė ne tik kelia daug problemų, bet ir teikia pranašumų, dėl kurių verta sutikti su kone kiekviena rizika. Ypač vertinga tai, kad ji verste verčia sieti įvykius su tam tikra vieta. Istorija, susieta su vieta ar erdve, visuomet savaime pripažįsta, kad tai, kas tarsi vyko skirtingu metu, galėjo vykti ir tuo pačiu metu, pripažįsta tarsi nesusijusių įvykių koegzistencijos ir sinchroniškumo galimybę. Vieta garantuoja kompleksiškumą. Stereoskopinis, panoraminis žvilgsnis bando plačiai aprėpti visumą, jis labiau pritaikytas pasaulio skirtingumui įžvelgti negu įtemptas, koncentruotas tunelinis žvilgsnis. Aprėpdamas viską vienu kartu, jis įžvelgia ryšius, kurių nepastebi specializuotas, bet siauras dalinis suvokimas. Kai suvokiame išsyk ir vietą, ir laiką, galim atskleisti ryšius, kurie lieka nematomi susikaupusiam, bet tik viena linkme žiūrinčiam stebėtojui. Betgi kaip tik tokiam laikotarpiui kaip ketvirtasis XX amžiaus dešimtmetis, kuris net ir tais ypatingais laikais išsiskyrė ypač dideliais prieštaravimais, labiausiai dera *histoire total* idėja, nors niekada iki galo taip ir neįgyvendinama. Logiška, jog bandant nušviesti tą istoriją sunkiausia rasti būdą, kaip sugretinti kraštutinumus. Paaiškėjo, kad įveikti tą keblumą kur kas sunkiau, negu ištirti šaltinius. Didžiausias iššūkis – ne šaltinių stoka (nors esama ir išimčių), o nepaprasta, stačiai neišsemiama jų gausa.

Tam tikslui reikia pasinaudoti viskuo, kas mums, vėlesniais laikais gimusiems, padėtų įsiskverbti į tą pasaulį, kurio negalėjom (mūsų pačių laimei) pažinti tiesiogiai. Negalima iš anksto atmesti nė vienos šaltinių grupės, nė vieno žanro, nė vienos perspektyvos – viskas gali praversti tamsai praskleisti. Tai gali būti įsakai ir dienoraščiai, laikraščių straipsniai ir miesto planai, parodų katalogai, taip pat suėmimų ataskaitos ir bausmės įvykdymo protokolai. Svarbi kiekviena perspektyva ir kiekvienas požiūris: ką ir kaip matė užsienio

turistas, kaimiečiai, pasprukę į miestą, mokinukas, kuris džiaugėsi naujų mokslo metų pradžia, laikraščio skaitytojas, sprendžiantis kryžiažodį, arba ką prisipažino „bendradarbis ypatingiems pavedimams". Iki pat šiol niekas geriau už Herodotą neparodė, kaip apibendrinti patirtį.

Bet iš to dar savaime neaiškėja, kaip turėtų atrodyti „sinchroniškas pasakojimas". Tiesa, mūsų atveju kai kurie šaltiniai iš pradžių pasirodė vertingesni už kitus. Ypač tai pasakytina apie Walterio Benjamino knygą „Flanerie" („Slampinėjimas"), Sergejaus Eizenšteino „montažo" estetiką bei techniką ir Michailo Bachtino „chronotopo" teoriją. Iš Benjamino veikalo galima ne tik sužinoti, ką duoda istorija, kaip „materialistinė fizionomika", bet ir kokios patirties galima gauti slampinėjant; tačiau rašant šią knygą teko atsižvelgti ir į tai, kad Benjamino slampinėtojas ketvirtojo dešimtmečio Maskvoje buvo anachronistinė figūra: vargu ar jis galėjo vaikštinėti masinių demonstracijų vietose, juoba neprižiūrimas jam priskirto slaptosios policijos agento. Sergejaus Eizenšteino estetika ir technika, kaip ir kino filmas apskritai, iš pradžių atrodė ypač tinkami lūžiams, pertrūkiams, nevienalaikių įvykių sinchroniškumui atvaizduoti ir papasakoti, juo labiau kad pačiam Eizenšteinui buvo pavesta sukurti filmą apie jubiliejinius 1937 metus. Tad jo projektai, jo scenarijus galėjo tapti istorinio pasakojimo pamatu. Tiesa, Eizenšteinas taip ir nebaigė vykdyti to plano, kaip ir kito, vėlesnio, skirto Maskvos miesto įkūrimo 800 metų sukakčiai: gal jį stabdė ir vidiniai metodiniai barjerai, neleidžiantys įvykdyti užduoties. 1937 metais ne tik vienas po kito žiebėsi konfliktai, bet ir trūkinėjo žmonių gyvenimai, kuriuos reikėjo pasakoti kaip istorijas, o ne tik „įmontuoti" į mozaiką kaip atomus ar skeveldrėles. Kaip tik šiuo atveju, nors tai ir atrodo paradoksalu, montažas pasirodė esąs „nesukompleksinamas".[12]

Pagaliau Bachtinas įrodo, kad literatūroje chronotopas yra ne tik „neišardomas laiko ir erdvės ryšys",[13] bet ir galima kalbėti apie skirtingus, specifiškus chronotopus. Prie tų chronotopų, kuriuos jis analizuoja romane, galima pridurti chronotopą „Maskva, 1937-ieji", kurio svarbiausi požymiai: savivalė, staigumas, šokas, perkūnas iš giedro dangaus, dingimas, būsena, kai dingsta riba tarp realybės ir fantastikos. Ypač pamokomi „sinchroninio pasakojimo" raidos pavyzdžiai (nors juose ir išlieka fikcijos ir tikrovės kokybinis skirtumas), savaime aišku, yra didieji romanai, ypač miesto romanai, radę pasakojimo būdų, kaip įveikti gyvenimo tam tikroje vietoje chaotiškumą ir neskaid-

rumą.[14] Kaip tik todėl, kad esam įsitikinę, jog neįmanoma rašyti istorijos atsisakius pasakojimo ir galimumo papasakoti, – ir kad ne pasakojimas mirė, kaip skelbia postmodernizmas, o tik tam tikra „didžiojo pasakojimo" ideologija, – kaip tik todėl „Maskva, 1937-ieji" atveju labai aiškiai pajusime galimos papasakoti istorijos ribas, juoba kad tai nėra įprastinė miesto istorija.[15]

Kelias į „istorijos verpetą", į „sūkurį", į „raganų medžioklę", į „teroro mėsmalę" – į visus tuos įvaizdžius ir štampus, kuriais amžininkai ar istorikai dangstė savo sutrikimą, – eina per įvykius ir stoteles. Jie atrenkami subjektyviai, bet ne savavališkai. Zonduojamos tos vietos, kuriose, sprendžiant iš nuodugnių ir ilgų kraštovaizdžio tyrimų, galima tikėtis svarbių radinių. Atrenkant stoteles ir įvykius – juos atitinka beveik 40 knygos skyrių, arba „paveikslų", – lėmė ne tai, ar jie kaip nors ypatingai drastiški arba egzotiški, bet ar jie reprezentatyvūs. Ypač buvo vertinama tai, ką rašė laikraščiai, nes juose, kad ir kaip buvo sijojama ir cenzūruojama informacija, atsispindėjo daugialypis gyvenimas. Laikraščiai ir žurnalai buvo pagrindiniai informacijos šaltiniai, padedantys suvokti ir aprašyti pasaulį ne tik viena kryptimi, kurios nors specialybės požiūriu, bet visapusiškai, kaip integralią visumą. Daugeliu atvejų spauda yra svarbiausias šaltinis, menkinamas turbūt todėl, kad atvira informacija laikoma nepatikima ir teisybės ieškoma tarp eilučių. Todėl tenka skintis kelią pro reiškinių paviršių, sukurti konstrukciją, pajėgią sekti įvykių eigą su visais jos mazgais, sūkuriais ir sprogimais. Juos rodo skyrių paantraštės.

Kelionė prasideda Michailo Bulgakovo romano herojės Margaritos skrydžiu – bet atgal į miestą, iš kurio ji spruko – ir baigiasi žvilgsniu į pamatų duobę toje vietoje, kur kitados stovėjo Kristaus Išganytojo soboras, o 1937 metais buvo pradėti statyti Tarybų rūmai. Per tą kelionę apžvelgiami svarbiausi įvykiai nuo 1936 metų pabaigos iki 1938 metų pabaigos. Šiuo laikotarpiu jų buvo ypač gausu, nes istoriniai įvykiai ėjo pagrečiui su jubiliejinių metų renginiais – buvo švenčiamos Spalio revoliucijos 20-osios metinės. Todėl pamatome didžiuosius parodomuosius teismo procesus, Puškino jubiliejaus iškilmes, tarptautinį geologų kongresą ir pirmąjį visos Sąjungos architektų suvažiavimą. Pro stebėtojo akis dar sykį praslenka sensacingi įvykiai, kuriuos užgniaužusi kvapą ištisus metus sekė TSRS visuomenė, – skrydžiai į Šiaurės Ameriką, ekspedicija į Šiaurės ašigalį, naujosios konstitucijos priėmimas ir rinkimai į Aukščiausiąją Tarybą. Pakeliui susipažįstame su visuomeninio ir politinio gyvenimo arenomis: Didžiuoju teatru, Gorkio kultūros ir

poilsio parku, Raudonąja aikšte, priemiesčio vasarnamiais, daugybe jubiliejinių parodų. Bet Maskva pasižymėjo ir teroro labirintais, egzekucijų vietomis miesto pakraštyje ir priverčiamojo darbo stovyklomis prie kanalo, kasamo šiaurėje. 1937 metų Maskvoje glūdėjo ir vidinis valdžios branduolys, kuriame viskas būdavo apsvarstoma, nutariama ir parengiama vykdyti. Tačiau Didžiojo teroro metais buvo ir vasaros atostogos, ir mokslo metų pradžia, veikė sporto aikštynai, kino teatrai, švietė vitrinos, būdavo šokiai. Ketvirtajame dešimtmetyje į Maskvą ėjo dar daug kelių, ji buvo gerai matoma dar nesusiskaldžiusio pasaulio horizonte – tai liudija ir pilietinio karo frontas Ispanijoje, Paryžiaus pasaulinė paroda ir daugialypiai ryšiai su Amerika. 1937 metų Maskva regima iš daugelio perspektyvų: emigranto, grįžusio į tėvynę, intelektualo antifašisto, kuris bando susivokti, kas gi dedasi priglaudusioje jį šalyje, ambasadų darbuotojų ir užsienio spaudos korespondentų akimis. Jie visi vienaip ar kitaip – ar kaip aktyvūs dalyviai, ar (dauguma) kaip apstulbę stebėtojai – įtraukiami į didelį sujudimą, kuris pasibaigs tik 1938 metais. Atvykėliai greit įsitikina, kad miestas tais metais virto ištisa statybų aikštele, jo veidas be paliovos keitėsi.

Nesunku įžvelgti, kas sudaro „istorinio pažinimo pridedamąją vertę“. Ji perteikia ir atskleidžia kompleksiškumą, kuris neiškyla aikštėn vertinant įvykius arba jų vietas atskirai vienus nuo kitų. Izoliuotai pasakojama smurto istorija būtų tokia pat klaidinga kaip ir izoliuota pramogų verslo arba kino pramonės istorija. Politinių sprendimų procesas, kurio vaisiumi tapo teroras, vyko ne „beorėj erdvėj“, antra vertus, vienpusis būtų ir pasakojimas apie tų metų kasdienybę, jeigu ją dėstytume nesiedami su netikėtais įsikišimais iš aukščiau ir tikslingomis žudymo akcijomis. Tad kai kalbame apie teroro ir svajonės mozaiką, apie savotišką jų sambūvį, turime omeny ne mistinę nuojautą, ne šiaip jau sausos analizės papildymą vyraujančios atmosferos charakteristikomis, o pažinimo teorijos požiūriu pagrindinį rezultatą – galimybę susieti patirties ir veiksmo erdvę su bendra vieno ir kito vieta. Ši erdvės ir laiko geografija leidžia ne kokį nors vidurkį nustatyti, ne sušvelninti ir apglaistyti priešybes, bet kaip tik kuo labiau jas išryškinti. Ne ką kita ir turiu omeny kalbėdamas apie „sinchroninį pasakojimą“. Kai 20-ųjų ČK (Ypatingosios komisijos) metinių proga organizuotų masinių žudynių vadai susirenka Didžiajame teatre, kur šiaip jau atliekama „Karmen“ arba Modesto Musorgskio opera, arba kai žmonės, vadovavę Maskvos–Volgos kanalo įrengimui,

suimami per pačias to kanalo atidarymo iškilmes, – tai tik atskiri didelio pasakojimo epizodai. Kaip teroras susipindavo su svajone ir netrukdė vienas kitam gyvuoti tuo pat metu, bene geriausiai iliustruoja dvi lygiagrečios akcijos – Aukščiausiosios Tarybos rinkimai 1937 m. gruodžio 12 dieną ir masinės operacijos, per kurias buvo suimta ir išžudyta šimtai tūkstančių žmonių: jos prasidėjo 1937 metų rugpjūtį, o baigtis turėjo gruodžio pradžioje – taip bent iš pradžių buvo numatyta. Pasirengimas „visuotiniams, laisviems, tiesioginiams ir slaptiems rinkimams" vyko išvien su organizuotomis masinėmis žudynėmis, mat iš tų rinkimų buvo tiesiog būtina fiziškai pašalinti visas jėgas, galinčias kelti grėsmę Komunistų partijos valdžios monopoliui. Anaiptol neatsitiktinai įsakas dėl rinkimų buvo paskelbtas „Pravdoje" tą pačią dieną, kai Stalinas pasirašė įsakymą pradėti masines žudynes: abiejų dokumentų data ta pati – 1937 m. liepos 2 d.[16]

Šios knygos mintį sugretinti tokius skirtingus anų metų įvykius ir reiškinius paskatino ne vien tik noras vienu žvilgsniu aprėpti dalykus, kurie pernelyg dažnai matomi atskirai nuo kitų, ir apibendrinti jau atliktus įvairiausio pobūdžio tyrimus. Autoriui dar labiau rūpėjo susieti nebeaktualius pažiūrų skirtumus, visai pateisinamus tais laikais, kai keitėsi paradigmos, ir pasinaudoti kiekvienos mokyklos aiškinimais. Dabar mokyklų ginčai įdomūs nebent biografams ir mokslo istorikams. Įvykių istorija, kasdienybės istorija, mentalitetų istorija – visa tai skiriasi tik vertinimo aspektu ir akcentais. „Istorija iš viršaus" ir „istorija iš apačios", „vado ir valstybės akcija" ir kasdienybės istorija, klausimas, ar teroras buvo suplanuotas centre, ar buvo betikslis, aklas ir spontaniškas, – visus tuos klausimus reikia, jei tik įmanoma, nagrinėti atmetus tarpusavio priekaištus, ne visada ir sąžiningus, ir pasinaudoti visa turima medžiaga, arba, jeigu kalbėsime be užuolankų: epochines įžvalgas, kurias Hannah Arendt veikale *Elemente und Ursprünge der totalen Herrschaft* („Totalinės valdžios elementai ir ištakos") suformulavo kartai, išvengusiai ir nacionalsocializmo, ir stalinizmo, reikia suderinti su įžvalgomis, kurias galima aptikti Sheilos Fitzpatrick naujoje studijoje apie socialinę Tarybų Sąjungos istoriją.[17] Po šių studijų, kurios mums atskleidė socialinių dislokacijų tektoniką ir socialinės mobilizacijos varomąją jėgą, be kurių neįmanoma suprasti stalinizmo veiksmingumo ir destruktyvumo, nebegalime grįžti prie senosios sampratos, jog stalinizmas – tai tik „vado ir valstybės akcija". Po šio paradigminio lūžio veikia jau kita istorijos suvokimo ir analizės matrica. Daugelis veiksmų, kurie

tarsi liudijo neribotą valstybės valdžios galią, iš tiesų rodo tik bejėgės valdžios desperaciją; tai, ką vertinom kaip pašėlusiai drąsią utopiją, buvo grynas nepaprastosios padėties nulemtas mąstymas, be kurio nebūtų galėjusi nė dienos išsilaikyti valdžia, turinti tokį abejotiną teisėtumo pamatą. Geriau įsižiūrėjus aiškėja, jog tai, kas rodėsi panašu į planą, buvo tik priverstiniai ėjimai, improvizacijos, neišvengiamos reakcijos ir laviravimas, gyvenimas tik šia diena. Sistema pasirodo besanti vargais negalais suvaldytas chaosas, kuriam vis dėlto tenka protarpiais vėl atverti kelią, nes kitaip nepavyktų išlaikyti valdžios. „Valdžia" dažnu atveju reiškia ne ką daugiau nei pilietiniame kare išbandytų ir užsigrūdinusių žmonių susivienijimą, užsibarikadavusį keliuose įtvirtintuose blindažuose, nes tas karas gali bet kurią akimirką atsinaujinti. Praėjo tie laikai, kada kai kas tikėjosi, jog studijuodamas Marxo ir Lenino raštus daug geriau supras didžiąją sumaištį XX amžiaus Rusijoje. Matantis „stalinizmą" vien kaip totalinės valdžios problemą perpras jį tiek pat menkai kaip ir tas, kuriam „stalinizmas" tėra socialinės istorijos reiškinys. Nėra jokios sistemos, jokios logikos ar idėjos, kuriomis remiantis būtų galima išaiškinti viską – kaip plano vykdymą, kaip utopiją arba kaip eksperimento įgyvendinimą; yra tik aktualizuotas jėgų išmėginimas, žūtbūtinė kova.[18]

1937 metais Maskvoje daugybė visiškai skirtingų istorijų buvo susiviję į mazgą, kuris atrodė neišnarpliojamas. Tad pirmiausia reikėjo išryškinti gijas, sueinančias į tą mazgą, padaryti jas matomas. Dauguma to meto įvykių brendo ilgai. Kiekvienas jų veikėjas tapo toks ne iš karto – todėl buvo taip svarbu žinoti jų biografijas. Čia tik pratrūko tai, kas buvo užsimezgę jau prieš du tris dešimtmečius ir vis kaupėsi. Nuosekliai pasakojant ir analizuojant įvykius matyti, kaip jie spartėja ir darosi vis radikalesni, tačiau kokiu nors planu nė nekvepia. Net ir tie, kurie sėdėjo centre, planavo ir dirigavo, buvo tik viena jėga iš daugelio, veikiančių neaprėpiamame jėgų lauke. Tai, kas jame vyko, ne tiek panašu į organizuotą bandymą, – juk ne veltui vis minimas *eksperimentas*, – kiek į bemaž stichišką visų kovą su visais, kurios rezultatas visiškai nenuspėjamas. Ši knyga neskelbia jokios galutinės išvados dėl gausybės dalykų, į kuriuos autorius gilinosi, jokios visa apimančios tezės, bet kaip tik tuo pabrėžia mįslingumą, kuriuo 1937 metų Maskva iki pat šiol išsiskiria iš daugybės kitų istorinių negandų.

Po ilgo sekinančio darbo tyrinėtojui vis labiau ryškėja spragos, baltosios dėmės, kurias ne visuomet galima paaiškinti arba ir pateisinti archyvų

uždarumu: jos veikiau sietinos su skirtingais požiūriais, su nematomais užkaboriais, interesais ar net ir abejingumu. Argi ne keista, kad iki šiol neturime jokio tyrimo, nagrinėjančio tų metų propagandinę ir organizacinę veiklą rengiantis tokiems svarbiems įvykiams kaip naujos konstitucijos priėmimas ir Aukščiausiosios Tarybos rinkimai, nors akivaizdu, kad Stalino pastangos išplėsti trapią masių paramą režimui buvo susijusios su kryptingomis žudynėmis per masines operacijas? Argi nekyla nuostaba ir matant, kaip retai svarstomas vidaus teroro ryšys su grėsmingai artėjančiu pasauliniu karu ir kaip mažai skiriama dėmesio Maskvai tarptautinės situacijos kontekste – ko gero, tam vis dar turi įtakos Rytų ir Vakarų konfliktas ir jo sukeltas pasaulio pasidalijimas, nustelbęs prieškario žemėlapio ypatumus? Renkant medžiagą šiai knygai taip pat krito į akis, kaip mažai lig šiol žinom apie Stalino laikų Tarybų valstybės gamybines jėgas, be kurių negali būti nė kalbos apie „totalinę valdžią", tad teko patyrinėti infrastruktūrą, transportą, geležinkelius, ryšius. Iš esmės reikėjo sukurti „analitinę matricą", į kurią jau būtų galima prasmingai įrašyti ir politinius procesus. Reikėjo perprasti laiką ir erdvę be galo didelėje, be galo nevienalytėje ir nevientisoje imperijoje, kurios gyventojai be galo atitolę nuo valdžios ir politikos, imperijoje, kurioje visas patvarias struktūras iš pagrindų suardė perversmas, trunkantis jau du dešimtmečius, ir kurios sparti kaita – *Russia in flux* – tarsi neleido net ir pagalvoti apie kokią nors konsolidaciją.[19] Pažvelgus į tą unikalią matricą nesunku pastebėti, kokios nepagrįstos daugelis jos analogijų su nacionalsocializmu, todėl jų ir buvo atvirai vengiama. Derėtų paminėti ir kitas spragas – *voids*, kurioms nagrinėti dar nesukurta mąstymo ir vaizdavimo modelių. Pavyzdžiui, kaip būtų galima „baimę" įtraukti į anų metų istoriografiją, kaip pamatinį istorijos veiksnį? Kaip suvokti ir atvaizduoti visuotinį išsekimą – be galo sunkios gyvenimo kasdienybės elementarią patirtį, be kurios neįmanoma suprasti valdžios įsigalėjimo? Kaip būtų galima papildyti ir patikslinti bendrą vaizdą patyrinėjus ano meto užribį – geležinkelio stotis, juodąsias rinkas, eiles prie parduotuvių, barakus ir bendrabučius? Ką mes žinome apie specifinę fizinės prievartos formą?[20] Šiurpu net pagalvoti, kaip mažai ligi šiol težinom apie anų laikų aukštuosius ir ypač vidurinės grandies valdininkus – atrodo, tarsi žmonės būtų iššveisti iš scenos.[21] Tais žodžiais noriu pabrėžti, kaip gausu šiame veikale neužbaigtumo, fragmentiškumo, daugiau vos pradėtų tyrimų negu rezultatyvių, užbaigtų.

Beje, fragmentinė dėstymo forma pasirinkta visai sąmoningai. Ji geriausiai tiko sąmyšiui ir drastiškiems sutapimams perteikti. Knyga pateikia vaizdus, iš kurių paskui galima mintyse susidėlioti siaubingų įvykių panoramą. Labai svarbų vaidmenį atlieka citatos: jomis pasiremiama ten, kur jos su negailestingu tikslumu fiksuoja faktus, pranokstančius net lakiausią vaizduotę. Ir iliustracijos ne tik papildo tekstą, bet ir atlieka savo partiją. Į tą patį įvykį tyčia pažvelgiama iš skirtingų taškų, kad išryškėtų sąryšiai, žiūrėjimo perspektyvos ir būtų rekonstruota erdvė, kurioje viskas vyko. Ir vis dėlto knygos tekstas – ne montažas, kurio dalys sudėliotos kaip pakliuvę, o pasakojimas, tekantis kryptingu srautu. Tas srautas pasiglemžia tūkstančių tūkstančius niekuo dėtų žmonių ir juos sunaikina. Nereikėtų stebėtis, jeigu ir knyga, bandanti jį atvaizduoti, taptų jo auka.

NAVIGACIJA: MARGARITOS SKRYDIS

Margaritos skrydis • Rankraščiai nedega. Rašytojas 1937 metais • Miesto reljefas, scenos, būstai • Personažai ir atlikėjai, dvilypės asmenybės • NKVD žinyba • „Žmonės dingsta iš namų be pėdsako“ • Staigios mirtys, sušaudymo spektaklis • „To negali būti“

Norint žvilgsniu aprėpti visą areną, reikia pakilti į padebesius. Michailas Bulgakovas savo romaną „Meistras ir Margarita“ užbaigia Margaritos ir Meistro atsisveikinimu su Maskva ir jųdviejų skrydžiu į laisvę. Paskutinis susitikimas su magu Volandu ir jo palyda nukeltas į Vorobjovo kalnus aukštai viršum miesto. „Audros neliko nė ženklo, danguje, it arka apgaubusi visą Maskvą, švietė margaspalvė vaivorykštė, semdama vandenį iš Maskvos upės. Aukštai ant kalvos progumoje tarp dviejų giraičių dūlavo trys tamsūs siluetai. Volandas, Korovjovas ir Begemotas sėdėjo balnuose ant juodų žirgų, žvelgdami į kitapus upės išsidriekusį miestą, kur lūžinėjantys saulės atspindžiai žaižaravo tūkstančiuose langų, atsuktų į vakarus, į žaislinius Devičės vienuolyno bokštus.“[1] Iš ten jie ir iškeliavo sujudindami stichiją, dėl to net kalno šlaitas nuslinko į upę, vanduo tik suputojo, o kai kuriems laivo keleiviams vėjas nupūtė skrybėles, išskrido beveik kaip Apokalipsės raiteliai, vakarėjančio dangaus skliautą pridengti, o visas miestas su margaspalviais bokšteliais išnyko; Maskva „prasmego į žemę, apsigaubė miglomis“ (p. 304). Volandas ir jo palydovai su savo juodais žirgais be garso puolė į tarpeklį, o Meistras su Margarita žengė į „žadėtąją aušrą“, nuberti rytmečio spindulių, „per samanotą akmeninį tiltuką“, tenai, kur Meistras galės mėgautis tuo, ko jam „neteko patirti gyvenime – tyla“ (p. 308).

Tuo skrydžiu į šviesą ir laisvę baigiamas romanas, kuriame užkoduota XX amžiaus Rusija. Tai pasakojimas apie mįslingai atsiradusį paslaptingą

magą: niekas nežino, iš kur jis atėjo, ką veikia. O baigiasi ta istorija ištisa virtine įvykių, kurie apverčia miestą aukštyn kojom: susijaukia visas gyvenimas, vieni žmonės dingsta, atsiranda kitų, kurių „normaliame“ pasaulyje nebūna, kad ir tokių kaip vienas svarbiausių romano veikėjų Begemotas, labai gudrus, sumanus ir šmaikštus katinas didumo sulig žmogumi. Magas gali viską, pavyzdžiui, išpranašauti mirtį, ir žmogus miršta; jis yra ne tik bendravęs su Poncijum Pilotu, Romos imperatoriaus vietininku Judėjoje, bet ir šnekučiavęs su Immanueliu Kantu. Savo burtais kėlė ekstazę ir isteriją varjetė lankytojams. Ne mažiau išradingi ir gluminantys yra jo palydovai ir padėjėjai Begemotas ir Azazelas. Jiems pavyksta rašytoją, kuris rašo romaną, įtaisyti į beprotnamį ir tokiu būdu išgelbėti. Jo rašomas romanas tampa kita arena, lygiagrečiu pasauliu, kurio veiksmas rutuliojasi kartu su Maskvos įvykiais. Tame romane pasakojama, kaip Poncijus Pilotas Jeruzalėje nuteisė Jėzų myriop ir šis mirė, nes Romos imperatoriaus vietininkui pristigo drąsos atsispirti vyriausiųjų kunigų ir minios spaudimui atiduoti Jėzų į jų rankas ir leisti nužudyti. Tuo tekstu tekste pasakojama lygiagreti istorija, kurią bebaigiant Meistras išvaduojamas iš beprotnamio ir vėl susitinka su mylimąja Margarita, o ši savo ruožtu, kaip didžiojo pokylio pas šėtoną karalienė, prisiėmė didžiausią savęs atsižadėjimo bei kančios naštą ir patenkino mago reikalavimus, kad vėl atrastų savo mylimąjį.

Bulgakovo romanas, išleistas tik po trisdešimties metų, autoriui jau mirus, smarkiai sukrėtė žmonių protus. Ilgai po kaulelį buvo narstomas visas romanas, kuriamos vis naujos išsamios jo interpretacijos: tai esanti ir satyra, išsišaipanti iš tarybinių realijų, ir kerštas socialistiniam realizmui. Tačiau vertinant šį romaną vien iš literatūros istorijos pozicijų dažnai lieka nepastebėta, kad ta knyga ne tik pasakoja istoriją, tiesiogiai susijusią su 1937 metais, bet ir yra geriausias vadovas, nukeliantis į tuos laikus, kuriuos sunku net įsivaizduoti žmonėms, gimusiems vėliau. Michailo Bulgakovo romaną galima skaityti kaip kelionės aprašymą, sugrąžinantį į ketvirtojo dešimtmečio Maskvą. Skaitytojas susiduria su tokia romano forma, kuri tam tikru požiūriu pranašesnė už istorijos dėstymą, nes imasi tokios dimensijos, į kurią dar ir dabar nelabai drįsta leistis tiksliioji istoriografija. Bulgakovo „magiškasis realizmas“ leidžia rašyti taip, kaip istorijos mokslas nelabai ir gali: sugriauti visa, kas rodėsi taip tvirta, nukelti veiksmą į fantastikos erdvę, kuri anaiptol nėra nei nereali, nei siurrealistinė, – realiosios fantastikos erdvę. Suvokti ją istorijos

mokslo priemonėmis ir būtent ne literatūriškai, o *more historico* – to ir turėtų siekti istorijos pasakojimas, jeigu literatūrai leistinos pažinimo ir vaizdavimo priemonės ne atbaidytų, o įkvėptų istoriką. Magija – tai realizmo priešybė. „Fantasmagoriškam siužetui“ (Irina Belobrovceva) nėra nieko neįmanomo: herojai stebuklingai atsiranda ir dingsta, žmonės ir gyvūnai magiškai virsta vieni kitais, juda neregėtu greičiu, jiems nekelia pavojaus nei ginklai, nei persekiotojai, vanduo virsta vynu, apsirengusios pilietės virsta nuogomis, eiliniai piliečiai – apgavikais ir skundikais, gyvi žmonės – mirusiais.

Margaritos skrydis

Margaritos skrydis – tai ne koks atsitiktinis judėjimo būdas, ne savotiška keista rašytojo puošmena: jis turi esminę reikšmę romano kompozicijai ir įvykių raidai. Bulgakovui skrydis toks pat reikšmingas kaip „laisvė“, jis simbolizuoja išeitį, iškeliavimą, tęsinį. Vienoje dedikacijoje žmonai Jelenai jis parašė: „Tu pakilai su manim į paskutinį skrydį <...>“[2] 1933 m. rugsėjį patvirtino: „Tačiau mudu abudu, jei mylėsim vienas kitą kaip iki šiol, pagaliau įveiksime visus sunkumus, laimėsime ir skrisime.“[3] Jo žmona Jelena Bulgakova jau 1933 metų lapkričio 8 dieną savo dienoraštyje visą romaną pavadino „Margaritos skrydžiu“.[4]

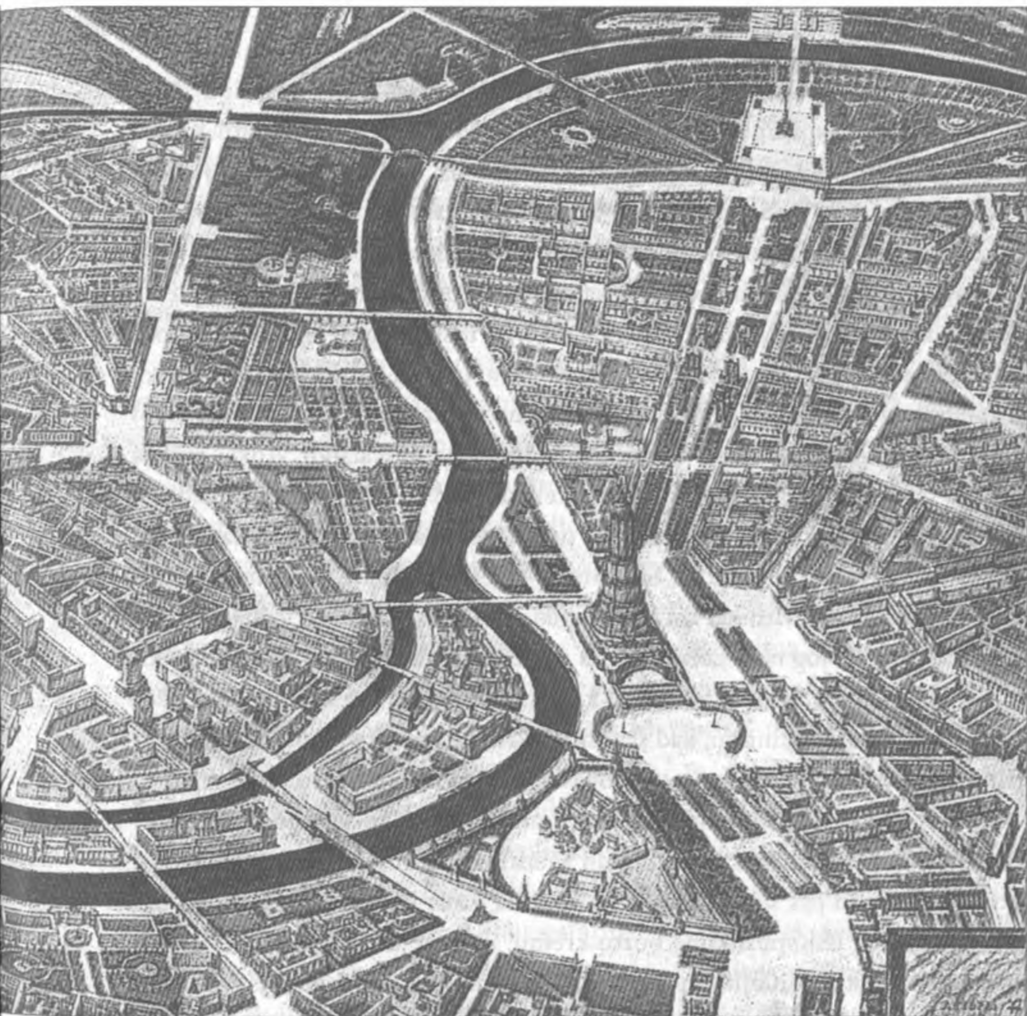
Bet skrydžio metafora apima ne tik kelionę į tą pasaulį, kuriame Meistras ir Margarita galiausiai atras ramybę, tai sykiu ir perskridimo modusas, galimybė pažinti topografiją, vargu ar suvokiamą kokiu nors kitu būdu. Kaipgi kitaip aprėpsi žvilgsniu tokį milžinišką, regėjimo lauke netelpantį miestą kaip Maskva, jei ne iš paukščio perspektyvos, kuri išplečia horizontą, bet tiek nenutolsta nuo žemės paviršiaus, kad nebegalėtum įžiūrėti detalių! Vaizdas iš viršaus – tai vienintelis taškas, iš kurio galima „vienu žvilgsniu“ aprėpti visa tai, kas vyko Maskvoje 1937 metais. Iš to taško matyti ne tik patys procesai, bet ir aiškėja, kaip jie kryžiuojasi, vieni kitus skatina ar stabdo. Žvilgsnis iš viršaus – tai tarsi žvilgsnis į žemėlapį, jis suveda krūvon tai, ką šiaip jau galima suvokti nebent atskirai, – istorinius procesus, vykstančius skirtingu laiku skirtingose vietose. Bulgakovo romane skridimas, perskridimas, žvilgsnis žemyn yra jau stačiai judėjimo ir aprašymo modusas. Skrydis leidžia apžvelgti, būti vienu metu daugelyje vietų, įsibrauti iš viršaus į šiaip jau uždarą žmo-

„Maskvos generalinis planas", žvilgsnis iš lėktuvo į Maskvos centrą

„Vaizdas iš viršaus – tai vienintelis taškas, iš kurio galima „vienu žvilgsniu" aprėpti visa tai, kas vyko Maskvoje 1937 metais."

nių pasaulėlį, į skirtingus mikropasaulius, ir kartu neprarasti „visumos suvokimo". Todėl čia atsiveria plačios perspektyvos ir žiūrėjimo ašys. Maža to, tekstu tekste, Meistro romanu apie Pilotą Jeruzalėje, Bulgakovas atskleidžia dar vieną veiksmo plotmę, kurioje jis žvelgdamas iš šalies sprendžia esminį klausimą, kaip žmogus elgiasi ekstremalioje situacijoje, – tai irgi žvilgsnis iš tolo į realią dabartį.

Be abejo, tam tikrą vaidmenį suvaidino ir naujausioji aviacijos patirtis. Juk ketvirtasis XX a. dešimtmetis pasižymėjo ir naujais aukščio rekordais, dangaus užkariavimu, ir įsimintinais kritimais bei orlaivių katastrofomis – pakanka paminėti didžiausio TSRS civilinio lėktuvo „Maksim Gorkij" sudužimą 1935 metais arba dirižablio gaisrą Leikherste 1937 metais.[5] Tačiau daug glaudesnė istorinė paralelė su raganos skrydžiu. Juk Margarita skraido virš Maskvos kaip ragana, nes burtų kremas suteikė jai galimybę pakilti į orą. Raganos skrydis – tai Vakarų kultūros istorijos tradicinis įvaizdis. Daktaras Faustas, kaip raganius skrisdamas su Mefistofeliu, pažino pasaulį – tais laikais tai buvo fantastiška kelionė, kuriai reikėjo be galo lakios vaizduotės.

„Protestantas Faustas 1587 metais atliko fantastišką turnė, apskrido daug Europos miestų apžergęs savo piktąjį genijų Mefistofelį, kuris tam tikslui pasivertė sparnuotu žirgu... Pakeliui Mefistofelis vaidino rūpestingą gidą. Autorius daug ką tiesiog paėmė iš Schedelio „Pasaulio kronikos", išspausdintos 1493 metais Niurnberge ir gausiai iliustruotos medžio raižiniais."[6]

Raganos būdavo keliamos į orą, kad kankinamos palengvėtų, patirtų levitaciją, kuri visais atžvilgiais atpalaiduojanti sielą ir suteikianti jai laisvę prisipažinti bet ką. Žmogus skrenda, kai dėl kankinimų jo siela atsiskirianti nuo kūno. „Paprastai tardomoji ragana būdavo pakeliama virviniais skryščiais (*strappado*) ir kybodavo nustatytą laiką – ketvirtį valandos arba pusvalandį. Aukai rankos būdavo surišamos už nugaros, paskui ji keliama virvėmis, kol rankos atsiduria virš galvos ir visą kūno svorį laiko tik pečiai, tempiami atgal; taip kankinant kartais išnirdavo pečių sąnariai. Skridimas – tai fizinė būklė, viršijanti natūralias žmogaus galias. Mistikai kai kada regėdami Dievą patirdavo levitacijos pojūtį. Tad įspūdis, jog tavo siela ir kūnas pakibę ore, turėtų labai gerai perteikti tai, ką jaučia šitaip kankinama auka, kada jai tiesiogine prasme nebelieka žemės po kojomis. Įsitikinimu, kad skausmas atrišantis nusikaltėliui liežuvį, buvo grindžiamas ne tik raganų teismo procesas, bet ir visa ano meto teisėsauga."[7]

Tad ir Margarita, sudariusi šėtonišką sandėrį su magu Volandu, taigi Mefistofeliu, kad išvaduotų savo mylimąjį Meistrą, prisiima skausmus, kai tapusi didžiojo pokylio pas šėtoną karaliene ištveria visus kankinimus. Tą patį patiria Margarita, išsitepusi kūną burtų kremu. Tada ji jau galėjo skristi ir atsisveikinti su ankstesniuoju gyvenimu. „Margarita pasijuto laisva, išsivadavusi nuo visko." (p. 182)

Toliau romane raganos skrydis tampa susisiekimo būdu arba įrankiu Maskvai tirti. Nėra geresnio navigacijos instrumento už Bulgakovo romaną. Kas juo pasinaudoja, turi dar sykį keliauti oru, tik jau priešinga linkme, į prasmegusį miestą. „Tamsa, atslinkusi iš vakarų, apgaubė milžinišką miestą. Išnyko tiltai, rūmai. Viskas dingo, lyg nė nebūtų buvę pasaulyje. Ugninė gija nuvingiavo per dangų. Paskui miestą supurtė griausmas. Jis pasikartojo, ir prasidėjo audra. Volandas pasidarė nematomas, jį paslėpė rūkas." (p. 291)

Toksai skrydis atveria perspektyvą, platesnę už aiškų, vien tiesmuką scenos aprašymą, ir skaitytoją pribloškia „nenatūrali šviesa, atsimušusi nuo kažkokio debesies, kuris kunkuliuoja ir gula ant žemės, kaip būna tik per pasaulines katastrofas". (p. 317)

Rankraščiai nedega. Rašytojas 1937 metais

Bulgakovo romanas yra ne tik nesenstantis literatūros kūrinys, bet ir savojo meto dokumentas: jame paliko pėdsaką ir 1937 metai. Nors romanas buvo rašomas keliolika metų, tad jame susipynę ir trečiojo bei ketvirtojo dešimtmečio, Naujosios ekonominės politikos ir teroro laikotarpio elementai, vis dėlto tarp jų lengva įžvelgti ir neabejotinų užuominų į 1937 metų Maskvą.

Bulgakovo kūrinys jau spėjo apaugti gausiais komentarais, kuriuose nagrinėjamas romano atsiradimas, visos to proceso pakopos ir modifikacijos. Vien romano variantų Bulgakovo tekstologai aptiko bent aštuonis, iš to susiformavo net atskira literatūrologijos šaka.[8] Ji parodė, kaip Bulgakovo romane radosi Fausto ir Mefistofelio tema, kokie buvo jos variantai: juodasis burtininkas, patarėjas su kanopa, didysis kancleris, šėtonas, juodasis teologas. Iš pat pradžių tai buvo šėtono avantiūra, Maskvos velniava. Bulgakovas buvo kaip reikiant įsigilinęs į Fausto problemą, visus jos plėtinius ir interpretacijas, net lankė operos „Faustas" repeticijas Didžiajame teatre. Galutinį romano pavadinimą „Meistras ir Margarita" pirmąsyk randame paminėtą Jelenos Bulgakovos dienoraštyje 1937 m. spalio 23 dieną: „Dėl visų tų istorijų su svetimais ir savais libretais M. A. [Michailas Afanasjevičius Bulgakovas. – *Vertėjo pastaba*] yra linkęs išeiti iš Didžiojo teatro, suredaguoti romaną („Meistras ir Margarita") ir įteikti jį viršininkams."[9] O 1938 m. kovo 1 dieną įrašyta: „M. A. jau galutinai apsisprendęs dėl romano pavadinimo – „Meistras ir Margarita". Vilties, kad jį išspausdins, nebeliko. Vis dėlto M. A. ir toliau jį redaguoja, varosi į priekį, nori kovo mėnesį užbaigti. Dirba naktimis."[10] Tarp dienoraščio įrašų šmėkščioja laikraščių pranešimai apie suėmimus artimiausioje aplinkoje – teatralų, kolegų rašytojų – ir apie prasidedantį Bucharino bylos svarstymą, trumpos pastabos apie apsilankymus koncertuose ir teatrų spektakliuose: „Šiandien laikraščiai rašo, kad kovo 2 dieną viešame posėdyje (TSRS Aukščiausiojo Teismo karinėje kolegijoje) bus nagrinėjamos Bucharino, Rykovo, Jagodos ir kitų (tarp jų ir profesoriaus Pletniovo) bylos. Labiausiai kaltinami Pletniovas, Levinas, Kazakovas ir Vinogradovas (visi – gydytojai), kad klastingai nužudę Gorkį, Menžinskį ir Kuibyševą <...>"[11]

1937 metų spalį knygos tekstas buvo iš esmės užbaigtas, ir Bulgakovas iki mirties (1940 m. kovo 10 d.) darė jau tik redakcinius pakeitimus.

Kaip žinia, romanas buvo išspausdintas tik po trijų dešimtmečių, būtent 1966–1967 metais, literatūros žurnale „Moskva“[12], be to, daug kas cenzūros išbraukta ir sutrumpinta, todėl nebeliko maždaug 13 procentų teksto. Pirmąsyk nesutrumpintą tekstą 1967 m. paskelbė Paryžiaus leidykla YMCA, o 1969 m. – Frankfurto prie Maino leidykla „Posev“, išryškindama tai, kas buvo išbraukta. Bulgakovas, kol dar buvo gyvas, kelis kartus viešai skaitė romano ištraukas, ištisus skyrius, net svarstė atiduoti tekstą leidėjui, bet jau ir tada visi buvo įsitikinę, kad nėra jokios vilties jį išspausdinti. Iš dienoraščio ne sykį matyti, į kokią padėtį pakliuvo nutildytas rašytojas: nuo 1927 m. jis taip ir nepaskelbė jokio prozos kūrinio, o sceną pasiekė vienintelė jo pjesė – „Turbinų dienos“. 1937 m. rugsėjo 23 d. jo žmona įrašė: „Kankinamai ieškom išeities. Parašyti valdžiai? Palikti teatrą? Perredaguoti romaną ir įteikti vėl? Nieko nedaryti. Padėtis be išeities. Dienomis paplaukiojam garlaiviu – tai ramina nervus. Orai nuostabūs.“[13]

Į akis krinta „Meistro ir Margaritos“ autobiografiniai motyvai, nors nėra abejonės, jog tai ne autoportretas. Meistras – istorikas iš prigimties, dirbęs ir muziejuje, ir vertėju, taigi *inteligentas*, mokantis anglų, prancūzų, vokiečių, lotynų, graikų, italų kalbas; jis gyveno viename Arbato skersgatvyje, buvo išsinuomojęs du kambarius rūsyje, ir atsisakė tarnybos, kad galėtų rašyti tą romaną apie Poncijų Pilotą, kurio rankraštį leidyklos valdininkai Latunskis ir Berliozas atmetė, nes ten teigiamai vaizduojamas Jėzus Kristus. Pagaliau tai – rašytojas, kuris iš baimės bando sunaikinti tai, kas brangiausia, – kūrinį.

Bulgakovo planas pasipriešinti įkyriai karingų bedievių propagandai atpasakojant Poncijaus Piloto istoriją – kaip šis nuteisė Jėzų, kaip Jėzus buvo nukryžiuotas ir nuimtas nuo kryžiaus – lėmė „romano romane“ liniją. Jame Bulgakovas savaip vaizduoja išdavystę, bailumą, ištikimybę ir drąsą. Ir štai atomazga: Pilotas prisipažįsta pasielgęs bailiai ir atgailauja, bet jau po laiko. Meistro drama ir kančia – tai ir Bulgakovo kančia. Jis žinojo, ką reiškia rašyti „į stalčių“ ir „į pogrindį“, patyrė, ką reiškia būti pasmerktam tylėti, matė, kaip konfiskuojami rankraščiai – 1926 metais per kratą Bulgakovo namuose buvo laikinai konfiskuoti jo rankraščiai ir dienoraštis, – daug nervų susigadino per ginčus su Rašytojų sąjungos veikėjais, bet, kaip ir Meistras iš Margaritos, sulaukė paramos ir apsaugos iš Jelenos Bulgakovos, kol buvo gyvas ir dar po mirties. Jam, gulinčiam mirties patale, ji prisiekė romaną išspausdinti. Bulgakovas, jau nebeiškalbantis, tik mostelėjo ranka, „kad jie žinotų, kad

jie žinotų".[14] Tik po trijų dešimtmečių, išleidus jau mirusio autoriaus romaną, paaiškėjo, koks teisus buvo Volandas, kai sušuko Meistrui, sudeginusiam savo rankraštį: „Atleiskit, nepatikėsiu, – tarė Volandas, – negalimas daiktas. Rankraščiai nedega." (p. 229)

Miesto reljefas, scenos, būstai

Septintajame XX amžiaus dešimtmetyje kilo Bulgakovo ir jo romano kultas, ir viena iš priežasčių neabejotinai buvo ta, kad romane galėjai išvysti miestą, kuris buvo tapęs nematomas. Į miestą ėmė virtinėmis traukti žmonės, besidomintys literatūra ir istorinėmis vietomis, – juos viliojo tema „Bulgakovo Maskva". Jiems labiausiai rūpėjo kartu su Bulgakovu, nuo 1921 m. gyvenusiu Maskvoje, pažinti tą miestą ir tas jo vietas, kuriose rašytojas gyveno ir kūrė, apie kurias rašė. Bulgakovo butui, kuriame jis gyveno nuo 1921 iki 1924 metų, – Bolšaja Sadovajos gatvėje, 10 name, 50 bute, vėliau 34-ame, – romane skirtas svarbus vaidmuo. Jame vyksta didysis šėtono pokylis, dingsta daug žmonių. Bulgakovas pažinojo tą miesto rajoną, ten jis dirbo įvairiose įstaigose – Vyriausiojoje politinio švietimo valdyboje prie Švietimo liaudies komisariato, Sretenskio bulvare 6, – periodinių leidinių „Nakanune", „Gudok", „Rabočij", „Rossija" redakcijose; ten buvo ir teatrai, kurie statė jo veikalus, ypač „Turbinų dienas", arba kuriuose jis dirbo režisieriaus asistentu, libretistu ir vertėju, būtent Maskvos akademinis dailės teatras (MChAT) ir Didysis teatras. Yra žinomos ir vietos, kuriose jis skaitė savo kūrybą: tai Sergejaus Zajaickio butas Malyj Znamenskio skersgatvyje 5, P. Zaicevo literatų būrelis Starokoniušeno skersgatvyje 5, N. Pjažnino butas Saveljevskio skersgatvyje 12, kuriame iki 1930 metų rinkdavosi Maskvos literatai. Romane įamžintas gyvenimas, kuris virė Rašytojų namuose (Gribojedovo name), Butyrkų kalėjimas, „Dramlito" namas Arbate, Nikolopeskovskio skersgatvyje, Nierensee namas Didžiajame Gnezdikovo skersgatvyje, kur ilgą laiką dirbo žurnalo „Nakanune" redakcija (čia Meistras ir susipažino su Margarita), Vorobjovo kalnai tuoj už Maskvos upės – vieta, iš kurios gerai matyti miestas ir jo bokštai, „Torgsino" parduotuvė šalia Smolensko turgaus, Arbato gatvėje 54/2. Meistro butas dažnai siejamas su Mansurovskio skersgatvio namu Nr. 9, kuriame gyventa Bulgakovo draugų, o Margari-

tos vila – su Malyj Rževskio skersgatvio namu Nr. 6.[15] Butai, kuriuos taip smulkiai aprašė Bulgakovas, nepamiršdamas interjerų ir auros, turi realius prototipus – tai Bolšaja Sadovajos gatvės namo Nr. 10 butai Nr. 20 ir 34: juose su pirmąja žmona gyveno pats autorius. Tas namas pastatytas Maskvos architektūros klestėjimo laikotarpiu, 1903 metais; jį vienam Maskvos pirkliui ir tabako fabriko savininkui suprojektavo architektas A. N. Milkovas. Jame kurį laiką gyveno ir poetas Sergejus Jeseninas su Isadora Duncan, ir dailininkas Piotras Končialovskis, ten lankėsi avangardistų būrelio „Bubnovyj valet“ nariai. Bulgakovo laikais tame rajone buvo gausu pramogų įstaigų: legendinis Miuzikholas, Operetės teatras, Kino cirkas ir Antrasis miesto cirkas.[16]

Bet norint įsijausti į ketvirtojo dešimtmečio Maskvą, negana pamatyti vien konkrečias vietas ir pastatus: reikia pažinti visą veiksmo vietos topografiją, būdingas įvykių scenas ir jų aplinką, įsivaizduoti procesus ir personažus.

Stebėtojas įžvelgtų naujo miesto spindesį, pamatytų Naująją Maskvą, atvaizduotą 1935 metų generaliniame plane, Saulės miestą, tokį didingą, prašmatnų ir futuristišką kaip šventyklos miestas Jeruzalė. „Bet, išėjus iš kolonados į saulės nutviekstą viršutinę sodo aikštę, priaugusią keistų drambliakojų palmių, į tą aikštę, iš kurios prieš prokuratoriaus akis atsivėrė visas jo nekenčiamas Jeršalaimas su kabančiais tiltais, tvirtovėmis ir – svarbiausia – su tuo niekaip neaprašomu marmuro luitu, kurio stogas švytėjo auksiniais drakono žvynais – Jeršalaimo šventykla, – jautri prokuratoriaus klausa pagavo toli apačioje, tenai, kur mūro siena skyrė žemutines rūmų sodo terasas nuo miesto aikštės, prislopintą murmesį, kurį retkarčiais perskrosdavo silpnučiai laibi riksmai, o gal ir dejonės“, – rašo Bulgakovas (p. 40). Bet yra ir kita Maskva, priemiesčių Maskva, užkampių Maskva. „Kažkokios tvoros su sargybos būdelėmis ir rietuvės malkų, aukšti stulpai ir kažkokie bokštai, apkarglioti ritėmis, krūvos skaldos, kanalų išvagota žemė – žodžiu, galėjai jausti, kad Maskva jau čia pat, kad ji tuoj, štai už posūkio, užgrius ir apglėbs tave.“ (p. 56). Mintimis skriedami pamatom inteligentijos nišas ir katakombas Arbate, varjetė ir tarybinės masių kultūros židinius, šešių kambarių apartamentus, kuriuose gyvena privilegijuotieji, ir komunalinius butus, kuriuose senieji maskviečiai šiaip taip telpa susigrūdę su atvykėliais iš kaimo, bevardes laiptines ir koridorius, parduotuves išrinktiesiems, reklamas, kviečiančias į Kaukazo kurortus ir Pamaskvio sanatorijas, ir eiles prie parduotuvių, senas

miesto įžymybes, tokias kaip Aleksandro sodas ir Raudonoji aikštė, taip pat naujas Maskvos upės krantines ir pavėsingas Kultūros ir poilsio parko alėjas, privilegijuotųjų vilas „Perelygine prie Kliazmos" – autorius, be abejo, turi galvoje specialųjį vasarnamių rajoną Peredelkiną, kuris 1934 metais, kaip ir siūlė Maksimas Gorkis, buvo perduotas Rašytojų sąjungai.

Margarita, norėdama geriau įsižiūrėti, skrenda taip žemai, kad turi išsilenkti gatvės žibintų, elektros stulpų ir parduotuvių iškabų. Skrisdama per Arbatą antro aukšto lygiu, ji stebi didmiesčio šurmulį ir vos neatsitrenkia į pirmą Maskvos dangoraižį – „Mosselpromo" daugiaaukštį. „Apačioje plaukė troleibusų, autobusų ir lengvųjų automobilių stogai, o šaligatviais, kaip iš viršaus atrodė Margaritai, plaukė kepurių upės. Nuo tų upių atsišakojantys upeliukai tekėjo į ugninius naktinių parduotuvių nasrus. „Et, kokia makalienė! – piktai pamanė Margarita. – Nė pasisukt nėra kur." Ji perkirto Arbatą, pakilo aukštėliau, sulig ketvirtais aukštais, ir pro akinamai tviskančius vamzdelius ant kampinio teatro pastato nusklendė į siaurą skersgatvį, apstatytą daugiaaukščiais namais. Visi jų langai buvo atviri, ir pro visus langus sklido radijo muzika. Smalsumo pagauta, Margarita žvilgtelėjo pro vieną iš jų. Išvydo virtuvę. Ant viryklės šniokštė du primusai, šalia jų stovėjo dvi moterys su šaukštais rankose ir barėsi... Skersgatvio gale jos dėmesį patraukė prašmatnus aštuonaukštis, matyt, ką tik pastatytas rūmas." (p. 186)

Kartu su Margarita užmetam akį į būdingiausią maskvietiškos kasdienybės atributą – bendrą kelių šeimų butą, vadinamąją komunalką. „Milžiniškame, baisiai apleistame prieškambaryje, kurį apšvietė pajuodusioje nuo purvo palubėje aukštai spingsinti mažutė anglinė lempelė, ant sienos kabojo dviratis be padangų, stovėjo gremėzdiška geležimi kaustyta skrynia, o viršum kabyklos ant lentynos gulėjo žieminė kepurė, jos ilgos ausys buvo nukarusios žemyn. Už vienų durų skardus vyriškas balsas iš radijo aparato piktai plyšojo kažkokias eiles." (p. 40) Pašaliečio žvilgsniui atsiveria vonios kambarys su visomis detalėmis. „Ivanui į veidą dvelktelėjo drėgna šiluma, ir kolonėlėje rusenančių anglių šviesoje jis išvydo dideles geldas, kabančias ant sienos, ir vonią, visą nusėtą baisių juodų dėmių – tose vietose emalė buvo išdužusi. Ir štai toje vonioje stovėjo nuoga muiluota pilietė su plaušine rankoje." (p. 40) Žvilgsnis į virtuvę išduoda, kad gyventojų pasaulėžiūra netoli tepažengusi į priekį: „Patamsyje ant viryklės tyliai stovėjo kokia dešimtis užgesintų primusų. Prasiskverbęs pro dulkėtą, metų metus nevalytą langą, vienišas mėnulio

spindulys blausiai apšvietė tą kertę, kur apėjusi dulkėmis ir voratinkliais kabojo pamiršta ikona, iš už jos rėmo kyšojo du vestuvinių žvakių galai. Po didžiąja ikona kabojo prisegta daug mažesnė – popierinė.“ (p. 40)

Maskviečiai, priversti gyventi susispaudę tuose ankštuose butuose, rasdavo atokvėpį parkuose, bulvarų alėjose, kad ir prie Patriarcho tvenkinių: „Vanduo tvenkinyje pajuodo, ir jo paviršiumi jau slydo lengva valtelė, ir girdėjosi irklų plekšėjimas ir kažkokios pilietės kikenimas valtelėje. Alėjose ant suolelių atsirado publikos, bet ir vėl tik kitose trijose kvadrato kraštinėse, o ne čia, kur sėdėjo mūsų pašnekovai.“ (p. 32) Kelionių organizacijų reklaminiai plakatai ragino keliauti į tolimus kraštus, į egzotiškus ir aukštuomenės pamėgtus kurortus. „Už butų klausimo švietė puošnus plakatas, vaizduojantis uolą, kurios ketera jojo raitelis su burka ir šautuvu už nugaros. Žemėliau – palmės ir balkonas, o balkone – kuoduotas jaunikaitis, sėdįs su amžinąja plunksna rankoje ir žvelgiąs į aukštybes itin guviomis akimis. Parašas: *Pilnos apimties kūrybinės atostogos: nuo dviejų savaičių (novelė-apsakymas) iki vienerių metų (romanas, trilogija). Jalta, Suuk-Su, Borovojė, Cichidziris, Mahindžauris, Leningradas (Žiemos rūmai).* Prie šitų durų taip pat stovėjo eilė, bet ne itin didelė, maždaug pusantro šimto žmonių.“ (p. 43)

Eilės rikiuojasi visur – prie parduotuvių, prie teatro kasų, prie įstaigų. „Penktadienio rytą, kitą dieną po nelemto seanso, visi darban susirinkę Varjetė tarnautojai <...> savo darbo nedirbo, o sėdėjo ant palangių Sodų gatvės pusėje ir žiūrėjo, kas dedasi palei Varjetė teatrą. Ten pasieniu dviem virtinėm buvo nutįsusi daugiatūkstantinė eilė, kurios uodega siekė Kudrino aikštę. Eilės pradžioje stovėjo kokios dvi dešimtys Maskvos teatralams gerai pažįstamų bilietų perpardavinėtojų.“ (p. 143) „Dešimtą valandą eilė prie bilietų taip išpampo, kad gandas apie ją pasiekė miliciją, ir nuostabiai greitai buvo atsiųsti ir pėsti, ir raiti patruliai, kurie eilėje padarė šiokią tokią tvarką. Tačiau ir tvarkingai išsirangiusi kilometrinė gyvatė savaime kėlė didžiulę pagundą ir stulbino piliečius, einančius Sodų gatve.“ (p. 144) Su Bulgakovo herojais vaikštinėjame po legendines prabangias sostinės parduotuves ir privilegijuotus restoranus. Autorius smulkiai aprašo jų prekių asortimentą, valgiaraščius, vitrinas ir rodo, kokios prabangos esama šiame visuotinio skurdo mieste, kuriame už valiutą arba per pažintis galima gauti viso pasaulio skanėstų. Žvilgtelime į „Gribojedovo namų“ valgiaraštį, kuriame puikuojasi sterlė sidabruotame prikaistuvyje, sterlės gabalėliai tarp

vėžių kaklelių, pabarstyti šviežiais ikrais, kiaušiniai *à la cocote* su pievagrybių padažu mažuose dubenėliuose, strazdo nugarytė su trumais, genujietiška putpelė, sriuba *à la printemps*, perkūno oželiai, slankos, putpelės, tilvikai ir narzano mineralinis vanduo (p. 44). Skaitant apie „Gribojedovo namus" lengva įsivaizduoti priešrevoliucinių laikų didikų rūmus, vėliau paverstus rašytojų sąjungos „Massolito" būstine ir specifinės tarybinės įstaigos etalonu. „Senoviškas dviejų aukštų šviesiai rudas pastatas stovėjo bulvarų žiede, gilumoje nugeibusio sodo, kurį nuo šaligatvio skyrė ažūrinė ketaus tvora. Nedidelė aikštelė priešais namą buvo išasfaltuota, ir žiemą joje kėpsojo sniego pusnis su įsmeigtu kastuvu, o vasarą ji pavirsdavo nuostabiausia vasaros restorano dalimi po drobiniu tentu. <...> Kiekvienas, atėjęs į Gribojedovą, visų pirma norom nenorom išvysdavo įvairiausių sporto būrelių skelbimus, taip pat nuotraukas – grupinius ir individualius portretus „Massolito" narių, kuriais (portretais) buvo nukabinėtos sienos palei laiptus, vedančius į antrą aukštą" (p. 42–43). Tenai galima gauti informacijos ir įsiregistruoti į „Žūklės-vasarnamių sekciją", pas M. V. Podložnają užsisakyti „vienos dienos kūrybinę komandiruotę", pas Pokliovkiną užsirašyti į eilę popieriui gauti.

Bulgakovas įamžino net miesto garsus vakare. „Miestas jau pasinėrė į naktinį gyvenimą. Keldami dulkes ir žvangėdami grandinėmis lėkė sunkvežimiai, kurių platformose ant maišų, išvertę pilvus, gulėjo kažkokie vyrai. Visi langai buvo atviri. Kiekviename iš tų langų po oranžiniu gaubtu degė šviesa, ir pro visus langus, pro visas duris, iš visų tarpuvarčių, nuo stogų, iš pastogių, rūsių ir kiemų kimiai griaudėjo polonezas iš operos „Eugenijus Oneginas"." (p. 41)

Tačiau sapnuojant arba kliedint žvilgsnis nuklysta net į šalies platybes, kur lageryje ar tremtyje gyvena Meistras. „Sapne Margaritai pasirodė nepažįstama vietovė – gūdi, nyki, gaubiama apniukusio ankstyvo pavasario dangaus. Pasirodė jai tas lopiniais sudraskytas pilkas slenkantis dangus, o po juo – be garso plastantis kovarnių būrys. Kažkoks sukrypęs lieptas, po juo drumstas ištvinęs upeliūkštis. Vargani ir liūdni pusnuogiai medžiai. Vieniša drebulė, o tolėliau – už kažkokių daržų, tarp medžių, – rąstų trobesėlis, lyg lauko virtuvė, lyg pirtis, lyg velniai žino kas. Aplink viskas lyg išmirę, tokia nykuma, kad stačiai pasikarti norisi ant tos drebulės palei lieptą. Nei vėjelis pūsteli, nei debesys sujuda, niekur nė gyvos dvasios. Tikras pragaras gyvam žmogui! Ir štai, įsivaizduokite, atsiveria to rąstinio trobesio durys, ir pasirodo

jis. Gana toli, tačiau aiškiai matomas. Nudriskęs, nesuprasi, kuo apsirengęs. Plaukai susitaršę, barzda neskusta. Akys liguistos, pilnos nerimo. Moja ranka, kviečia ją. Springdama sustingusiu oru, Margarita nuo kupsto ant kupsto pasileido pas jį ir tuo metu atsibudo." (p. 172)

Mes netgi pamatom susapnuotą teismo procesą prieš žmogų, kaltinamą valiutos spekuliacija, tokį Nikanorą Bosojų, namo gyventojų komiteto pirmininką ir dietinės valgyklos direktorių, su visais to meto parodomojo proceso atributais. „Be galo nustebęs, Nikanoras Ivanovičius išvydo virš galvos juodą garsiakalbį. Paskui jis kažkodėl atsidūrė teatro salėje, kur paauksuotoje palubėje kabojo krištolo sietynai, o ant sienų degė šviestuvai. Viskas buvo kaip nedideliame, bet labai turtingame teatre. Čia buvo scena su užtraukta aksomine uždanga, kur tamsių vyšnių spalvos fone tarsi žvaigždutės spindėjo padidintos auksinės dešimties rublių monetos, čia buvo suflerio būdelė ir netgi publika." (p. 126–127) Procese netrūksta demaskavimų, prisipažinimų, išaiškinimų ir kankinimų, nuo kurių auką išvaduoja tik injekcija (p. 133–134).

Kulminacija, žinoma, tampa didžioji puota pas šėtoną; tenai Margarita tampa pokylio karaliene – aukojasi, kad išvaduotų Meistrą. Tai juodosios magijos viršūnė, fantastiškas reginys – orgijos, egzotiška muzika, legendinių senovės nusikaltėlių paradas. Visi jie pakyla iš karstų, per liepsnojantį židinį patekusių į sodą, kuriame vyksta pokylis. Baseinai su putojančiu šampanu, juodaodžiai tarnai, nuogos moterys parke ir ant paradinių laiptų sudaro makabrišką to parado foną. Vaidinamas spektaklis, panašus į tuos, kuriuos Bulgakovui buvo tekę matyti per triukšmingus ir egzotiškus priėmimus Spaso rūmuose, kuriuose buvo Amerikos ambasadoriaus Williamo Bullitto rezidencija.[17] „Bet staiga apačioje, milžiniškame židinyje, kažkas dunkstelėjo, ir iš pakuros išlėkė kartuvės su kabalduojančiu pusiau sudūlėjusiu lavonu. Lavonas nutrūko nuo virvės, trenkėsi į grindis, ir iš jo išniro juodaplaukis gražuolis su fraku ir lakuotais pusbačiais. Iš židinio išpuolė smarkiai aptrešęs nedidelis karstas, dangtis nulėkė žemėn, iš karsto išsivertė kitas lavonas." (p. 210) Pro šėtono pokylio karalienę žygiavo visi iš eilės: užkietėjęs pinigų padirbėjas ir tėvynės išdavikas, naudingas alchemikas, begalvis skeletas su nutraukta ranka, trys karstai, iš kurių išsiropštė žmogžudžiai, minios frakuotų vyrų, kuriuos lydi nuogos moterys, pasipuošusios tik spalvingomis plunksnomis ant galvos ir batukais. „Nuogi moterų kūnai kilo aukštyn tarp

frakuotų vyrų. Margaritos akyse ribėjo jų tamsūs ir balti, kavos spalvos ir net visai juodi kūnai." (p. 213) Apačioje be paliovos plūdo vis nauji svečiai iš židinio. „Nei Gajus Cezaris Kaligula, nei Mesalina dabar jau nesudomino Margaritos, kaip nesudomino jos nė vienas karalius, hercogas, kavalierius, savižudis, nuodytoja, pakaruoklis ar sąvadautoja, kalėjimo prižiūrėtojas ar apgavikas, budelis, skundikas, išdavikas, beprotis, seklys, prievartautojas. Jų vardai susipynė galvoje, veidai sulipo į vieną didelį blyną, ir tik vienas veidas kankinamai įstrigo atmintin, – išties ugnine barzda apjuostas Maliutos Skuratovo veidas." (p. 214) Griežė pats valsų karalius ir beždžionių džiazas, kai kas maudėsi šampano baseinuose, dar kartą pasirodė nupjautoji Berliozo galva ir net visame mieste pagarsėjęs baronas Maigelis, kurį magas Volandas užkalbino tokiais žodžiais: „Beje, barone, <...> pasklido gandai apie nepaprastą jūsų smalsumą. Žmonės šneka, kad tasai jūsų smalsumas su ne menkiau išsivysčiusiu plepumu jau pradėjo kreipti į save visų akis. Be to, pikti liežuviai jau prasitarė, kad esate skundikas ir šnipas." (p. 218) Baronas šnipas čia pat nušaunamas iš pistoleto. Tada viskas virsta dulkėmis, žiburiai užgęsta, sugūra fontanai, kamelijos ir tulpės. Šėtono pokylis ir raganų puota, tarsi iš nieko atsiradę, nieku ir pavirsta. Vaiduokliško spektaklio scenoje lieka tik tai, kas ten ir buvo, – „kukli juvelyro našlės svetainė" (p. 219), butas, kuriame atsipeikėja Margarita. Sambrūzdis baigėsi, tiesa, nepaprastai sutrikdęs visą Maskvą, jos gyventojus ir „žinybas", atsakingas už tvarką ir saugumą.

Personažai ir atlikėjai, dvilypės asmenybės

Įvykių gausa pavertė Maskvą bandomuoju lauku, kuriame ėmė reikštis naujos žmonių bendravimo formos ir labai pasikeitė patys žmonės. Ir čia Bulgakovas iškyla kaip žmogus, iš vidaus pažįstantis Maskvos visuomenę, ypač tą jos sluoksnį, kuriam pats priklausė: teatrų direktorius, aktorius, literatus, redaktorius, senuosius inteligentus, sunkiai pritampančius prie naujų aplinkybių, eilinius žmogelius, kurie visokiais būdais stengiasi pagerinti kuklų savo gyvenimą, poniutes, kurios žavisi madų demonstravimu, na ir tą Margaritą, išlepintą žmoną „labai žymaus specialisto, beje, padariusio svarbų valstybinės reikšmės atradimą" (p. 170), vieną iš tų, kurios gali nusipirkti ką tik užsimaniusios ir nieko nenutuokia apie komunalinio buto baisybes; pažįstantis

profesorius, kuriems neleidžiama dirbti pagal specialybę, kultūros valdininkus, užsieniečius, ne tokius kaip visi, šachmatų ir šaškių mėgėjų būrelius, alpinistų ir turistų draugijas, Lermontovo studijų būrelio narius, žmones, įkištus į beprotnamį. Nei darbininkų klasės, nei kaimiečių Bulgakovas neaprašinėja. Atrodo, kad Volandui, gerai pažįstančiam Fausto homunkulo motyvą ir to meto retoriką apie „naująjį žmogų", labiausiai ir rūpi stebėti visai pasikeitusius maskviečius. „Kaip manai, juk Maskvos gyventojai gerokai pasikeitę?" – „...Teisybę sakai. Miestiečiai smarkiai pasikeitė iš išorės. <...> Apie drabužius nėra ko ir kalbėti, bet štai pasirodė tie... kaip jie... – tramvajai, automobiliai..." – „Autobusai", – pagarbiai pasufleravo Fagotas." (p. 95) Tačiau Volandas ne tiek domisi technikos naujovėmis – autobusais, telegrafu, elektra, kiek žmonių vidumi: „Mane domina <...> daug kartų svarbesnis klausimas: ar pasikeitė šitų miestiečių vidus?" (p. 96) Ideali vieta tokiam žmogaus ištyrimui esąs teatras. „Mielasis! Išduosiu jums paslaptį: aš visai ne artistas, aš paprasčiausiai norėjau išvysti pulką maskviečių, o patogiausia tai padaryti teatre. Štai mano palydovai, – jis linktelėjo į katiną, – ir surengė šitą seansą, o aš tik sėdėjau ir žiūrėjau į maskviečius." (p. 163)

Dauguma Bulgakovo personažų – patys paprasčiausi: komunalinių butų gyventojai, „buvusieji" ir žmonės, padarę karjerą, tokia Maskvos miestiečių vidurinė klasė. Bet juos ištinka nepaprasti dalykai. Taigi scenoje veikia paprasti žmonės nepaprastais laikais. Jiems kažkas atsitinka, bet jie negali pasakyti kas. Kažkoks nuotykis, kurio nesiseka apibūdinti. Viską gaubia ypatinga atmosfera: nežinia, netikrumas, įtarimai ir nepasitikėjimas. Niekas nebegali tikrai pasakyti, kur baigiasi tikrovė ir prasideda fantastiški dalykai. „Ar šitie siluetai tikrai išskrido, ar jie tik pasivaideno siaubo apimtiems nelaimingojo Sodų gatvės namo gyventojams, suprantama, tiksliai pasakyti negalima." (p. 278) Mieste pilna gandų. Jų nenoromis gavo pasiklausyti ir Margarita: „O šie, retkarčiais baugiai apsidairydami, ar kas nors negirdi, kuždėjosi apie kažkokius niekus." (p. 174)

Volandas gerai kalba rusiškai ir jau vien dėl to įtartinas. „Ne inturistas jis, o šnipas. Rusų emigrantas, atsidanginęs pas mus <...>, jis apsimeta kvaileliu, norėdamas šį tą iš mūsų išpešti. Girdi, kaip puikiai jis kalba rusiškai." (p. 13) Volandui drebiama tiesiai į akis: „Jūs ne vokietis ir ne profesorius! Jūs – žmogžudys ir šnipas! Dokumentus!" (p. 38) Net ir Kantą derėtų už tokius Dievo buvimo įrodymus „išsiųsti trejetui metelių į Solovkus!" (p. 10)

Žmogų galima palaikyti buože vien dėl „niūrios marmūzės". Net ir minioje, skubančioje į šventę, netrūksta „magų, astrologų, pranašautojų ir žmogžudžių". (p. 17)

NKVD žinyba

Didžiausia grupė žmonių, kuriuos galima identifikuoti, – atmetus tuos, kurie panikuoja dėl abejotino mago Volando, – tarnauja vienai žinybai, kuri visur yra ir visada įsikiša. Romane NKVD veikia nuo pat pradžios. Visas tekstas yra persmelktas tos žinybos buvimo. Nesunku pažinti, kur jos būstinė, – tai Lubianka, namas Dzeržinskio aikštėje. „Tuo metu, auštant šeštadienio rytui, nemiegojo visas aukštas vienoje Maskvos įstaigoje, ir jo langai, atgręžti į didelę asfaltuotą aikštę, kurią valė šepečiais specialios mašinos, triukšmingai važinėjančios skersai išilgai, švietė ryškia šviesa, užgožusia tekančios saulės šviesą. Visas tas aukštas tyrė Volando bylą, ir dešimtyje kabinetų visą naktį degė lempos." (p. 266) Romano pabaigoje pasakomas jos uždavinys – atskleisti sąmokslą: „Dabar tardytojams, narpliojantiems šią keistą bylą, atsiduodančią aiškių aiškiausia velniava, ir dar su kažkokiomis hipnozės, fokusų ir neabejotino kriminalo priemaišomis, reikėjo visus tuos įvairiausius ir painius įvykius, nutikusius skirtingose Maskvos vietose, sulipdyti daiktan." (p. 266) Organizacija visuomet reiškiasi kaip grėsmė, ne kaip „draugė ir pagalbininkė". Ankstesniuose romano variantuose GPU dar minima tikruoju vardu, paskui jos vardas jau įslaptintas, apie ją kalbama jau miglotai ir apibendrintai kaip apie kažką, „kur reikia prisistatyti" arba „iš kur kviečia". Jėgos struktūrą simbolizuoja tai, kad ji bevardė, kad ji yra visur, kad ji tokia paslaptinga, viską žino ir niekur nuo jos nepasislėpsi, geba įsibrauti kur tik panorėjusi, pasirodyti bet kuriuo paros metu. Jos tardytojai neturi vardų, tai tiesiog „jie".[18] Žodis „suėmimas" pakeičiamas sakiniais „Mums reikia kai ką patvarkyti" arba „Čia reikia kai ką pasirašyti". Kai „mandagus milicininkas baltomis pirštinėmis" pakviečia pilietį „trumpam užeiti į milicijos skyrių", tai irgi daroma organizacijos užsakymu.[19] Slaptosios žinybos atstovai net ir po ilgesnės pažinties vis dar būna „nenusakomos" profesijos žmonės. Juos galima atpažinti iš laikysenos ir išorės. „Šoko trumpai apkirpti nežinomos profesijos jaunuoliai vatos prikimštais pečiais."

(p. 47) Slaptosios žinybos agentai paprastai vaikšto po du arba po tris, neleidžia veltui laiko ir duoda nurodymus „nejudindami lūpų". Jie gali būti „apsivilkę siuvinėtą striukę, o už diržo užsikišę mažą brauningą", „standžiai susijuosę diržu ir pasistatę apykaklę, su revolveriu rankoj", „uniformuoti, su rusiško kirpimo marškiniais arba standartiniu kostiumu". Atrodo, tarsi tai būtų koks ypatingas fenotipas.[20] Žinybos pavadinimas neminimas, apie ją kalbama kaip apie bevardį dalyką. „Jis buvo greitai surastas", „jie viską išsiaiškino", „viskas buvo iššifruota", „visa tai paaiškėjo, ir net labai greitai". Visi žino, kad ji egzistuoja, ir visus slegia žinojimas, kad jos visur pilna. Susidūrę su ja žmonės išsigąsta ir išbąla. Ji išsiveda žmones, konfiskuoja rankraščius ir užantspauduoja butus.

Bendradarbiavimas su organais, įskundimai – įprastas dalykas. Bulgakovo skundikas yra masinė figūra ir, kaip Aloizijus Mogaryčius, mokytumu padaręs didelį įspūdį Meistrui, anaiptol ne koks išgama. Skundikas dažnai vadovaujasi kilniais, idealistiniais motyvais, ne tik niekingais savanaudiškais, pavyzdžiui, įskundus kaimyną užgrobti jo butą. Net ir poetas, toks kaip Benamis, skundžia vadovaudamasis pilietiniais motyvais, kai kreipiasi į žinybą prašydamas suimti įtartiną svetimšalį. Baronas Maigelis yra atsakingas teatro komisijos narys, jo pareiga – pasirūpinti užsieniečiais ir aprodyti jiems sostinę. Jis yra be galo smalsus ir išsilavinęs, tačiau sykiu ir profesionalus seklys, „nusiklausėlis", stebintis Volandą.[21]

„Žmonės dingsta iš namų be pėdsako"

Kur imasi darbo „žinyba", ten kratomi butai, suimami ar paprasčiausiai dingsta žmonės. Bulgakovas savo kailiu patyrė, ką reiškia būti tardomam ir suimamam, per kratą jo bute buvo konfiskuojami rankraščiai. Romano juodraščiuose gausu smulkiai aprašytų arešto scenų. Detaliai pasakojama apie bandymą likviduoti „nusikaltėlių gaują", įsitaisiusią bute Nr. 50, – nuo agentų automobilio atvykimo iki buto užėmimo. Net lygia greta plėtojamoje fabuloje, kurios veiksmas vyksta Jeruzalėje, darbuojasi antikinė slaptoji policija, kuriai atstovauja Afranijus ir kenturionas Markas, pravardžiuojamas Žiurkiamušiu. Bulgakovas net leidžia sau paklausti, kodėl tas slaptosios policijos agentas „tapo toks žiaurus ir šiurkštus. Įdomu būtų sužinoti, kas jį sužalojo?" (p. 21)

Nuolat dingsta žmonės, net visi epizodo veikėjai. Ypač gausu tokių dingimų bute Nr. 50. „Ir štai prieš dvejus metus bute prasidėjo nesuprantami dalykai: žmonės iš to buto pradėjo paslaptingai dingti. Sykį poilsio dieną į butą atėjo milicininkas, pasivadino į prieškambarį antrąjį gyventoją (kurio pavardė neišliko) ir pasakė, kad šis kviečiamas trumpam užeiti į milicijos skyrių ir kažką pasirašyti. Gyventojas liepė Anfisai, ištikimai ir senai Anos Francevnos namų darbininkei, sakyti, jeigu kas nors paskambintų, kad jis grįšiąs po dešimties minučių, ir išėjo drauge su mandagiu, baltomis pirštinėmis mūvinčiu milicininku. Tačiau jis negrįžo ne tik po dešimties minučių, o ir apskritai niekada. Užvis keisčiausia tai, kad drauge su nuomininku, atrodo, dingo ir milicininkas." (p. 58) Vienas po kito dingdavo ir kiti nuomininkai. „Na, burtams, kaip žinote, užtenka tik prasidėti, ir jau niekaip jų nebesuturėsi. Antrasis gyventojas dingo, regis, pirmadienį, o trečiadienį skradžiai žemę prasmego Belomutas, nors, tiesa, kitokiomis aplinkybėmis. Rytą jo pasiimti kaip visada atvažiavo mašina ir išvežė jį į tarnybą, tačiau atgal neparvežė ir pati daugiau nebegrįžo. Neįmanoma apsakyti madam Belomut sielvarto ir siaubo. Deja, ir viena, ir kita truko neilgai. Tą pačią naktį, sugrįžusi kartu su Anfisa iš vasarnamio, kur kažkodėl skubiai buvo išvykusi, Ana Francevna neberado bute jau ir pilietės Belomut. Tačiau tai dar ne viskas: abiejų kambarių, kuriuos nuomojo Belomutai, durys buvo užantspauduotos! Šiaip taip praslinko dvi dienos. Trečiąją per visą tą laiką nuo nemigos akių nesudėjusi Ana Francevna vėl skubiai išvažiavo į vasarnamį... Ar reikia sakyti, kad ji negrįžo! Likusi viena, Anfisa į valias prisiverkė, atsigulė antrą valandą nakties. Kas jai nutiko vėliau, nežinoma, tačiau kitų butų gyventojai pasakojo, kad penkiasdešimtame bute kažkas bildėję, o buto languose neva iki pat ryto degusi elektra. Rytmetį paaiškėjo, kad ir Anfisos nebėr!

Apie dingusius žmones ir užkeiktą butą tame name ilgai buvo pasakojamos visokios legendos..." (p. 59)

Staigios mirtys, sušaudymo spektaklis

Jau pačioje romano pradžioje literatūros valdininką Berliozą suvažinėja tramvajus. Volandas buvo išpranašavęs jo mirtį, ir vis tiek mirtis ateina staiga, netikėtai. Mirties staigumas ir netikėtumas, ūmus žmogaus virtimas

lavonu persmelkia visą Bulgakovo romaną. Įvykio netikėtumas, nuostaba dėl to, ko nebuvo galima numatyti, – štai kas glumina tramvajaus suvažinėtą Berliozą, kai jo galva jau nupjauta. „Berliozo gyvenimas klostėsi taip, kad jis nebuvo įpratęs prie neįtikėtinų reiškinių. Dar labiau išblyškęs, jis išpūtė akis ir suglumęs pagalvojo: to negali būti! Deja, tatai buvo." (p. 6) Staigi mirtis, matyt, buvo tapusi įprastu dalyku. „Žinoma, žmogus mirtingas, bet tai dar būtų pusė bėdos. Blogai, kad jis kitąsyk miršta ūmai, štai kur visas pokštas!" (p. 12) Niekas niekada negali pasakyti, ką veiks dar šį vakarą. Kartais mirtis rodosi net besanti mažesnioji blogybė, kai ištrūksta kad ir tokie žodžiai: „Šaudykit, darykit su manim, ką norite, aš nesikelsiu." (p. 58) Netikėtų mirčių nestigo aplink Bulgakovą, gyvenusį tuo metu. Keistos, iki galo neištirtos mirtys ištiko ne vieną garsų tarybinį veikėją, kaip antai buvusį GPU vadovą Viačeslavą Menžinskį (1934 m.), Valstybės plano valdybos viršininką Valerianą Kuibyševą, rašytoją Maksimą Gorkį (1936 m.) ir Sergo Ordžonikidzę, vieną artimiausių Stalino bendražygių (1937 m. pavasarį). Maskvoje netilo gandai apie „medicinines žmogžudystes". Margarita savo akimis regėjo laidotuves, kurių ceremonialas to meto maskviečiams jau darėsi įprastas. „Pro miesto triukšmą vis aiškiau buvo girdėti artėjantis būgno dundesys ir truputį falšuojančių dūdų garsai. Pirmiausia pasirodė pro sodo tvorelę žingine jojantis milicininkas, jam įdurmui ėjo trys pėsti. Iš paskos lėtai važiavo sunkvežimis su muzikantais. Dar toliau – lėtai šliaužianti naujutėlė atvira laidotuvių mašina, joje karstas, apkrautas vainikais, o platformos kampuose – keturi žmonės: trys vyrai, viena moteris. Net iš tolo Margarita pamatė, kad mašinoje stovinčių ir velionį į paskutinę kelionę lydinčių žmonių veidai kažkokie suglumę. Ypač tai krito akin, pažvelgus į kairiajam užpakaliniam platformos gale stovinčios moters veidą. Putlius šios pilietės skruostus iš vidaus, regis, dar labiau pūtė kažkokia pikantiška paslaptis, užgriuvusiose akutėse žybčiojo dviprasmiškos liepsnelės. Atrodė, kad pilietė tuoj tuoj nebeištvers, mirktelės numirėlio pusėn ir pasakys: *Ar esate matę ką nors panašaus? Tikra mistika!* Tokie pat suglumę buvo ir veidai maždaug trijų šimtų lydinčiųjų, kurie pėsčiomis lėtai slinko paskui laidotuvių mašiną." (p. 173)

Kas būna, kai žmogus duoda valią naikinimo aistrai, smulkiai aprašyta skyrelyje, kur Margarita niokoja nekenčiamo kultūros funkcionieriaus butą. Pirmiausia ji sunkiu plaktuku metodiškai suskaldo rojalį – prasisiekėlio ge-

rovės simbolį. „Rūpestingai nusitaikiusi, Margarita tvojo per rojalio klavišus, ir visame bute nuaidėjo pirmasis graudus riksmas. It pašėlęs klykė niekuo nekaltas Bekerio firmos kabinetinis instrumentas. Klavišai sulindo vidun, kaulinės plokštelės lakstė į visas puses. Instrumentas gaudė, kaukė, gargė, skimbčiojo. Pokštelėjusi lyg revolverio šūvis, nuo plaktuko smūgio perskilo viršutinė poliruota deka. Margarita šnopuodama daužė ir maigė plaktuku trūkinėjančias stygas. Pagaliau nusiplūkusi pasitraukė, klestelėjo ant kėdės atsikvėpti." (p. 187–188)

Neregėtai tikslūs vaizdai, kokius tik Bulgakovas, baigęs medicinos studijas, galėjo sukurti, vietomis paverčia romaną „siaubo teatru". Čia matome užmuštuosius, nukankintuosius, sušaudytuosius. Juk jau ir Berliozo mirtis po tramvajaus ratais nėra paprastas nelaimingas atsitikimas. „Tramvajus užlėkė ant Berliozo, ir pro Patriarcho alėjos tvorelės apačią ant grįstos atšlajos nuskriejo kažkoks apvalus tamsus daiktas. Nusiritęs nuo tos atšlajos, jis pasišokinėdamas nubildėjo Bronaja gatvės grindiniu. Tai buvo nupjauta Berliozo galva." (p. 36) Dar vaizdingiau aprašytas lavoninėje paguldytas negyvėlis: „Ant pirmo <stalo> – nuogas, krauju apkrešęs kūnas su perlaužta ranka ir sutraiškyta krūtinės ląsta, ant antro – galva su išmuštais priekiniais dantimis, su drumstomis atviromis akimis, kurių nebežilpino net ryškiausia šviesa, o ant trečio – kesulas sustirusių skudurų." (p. 46) Ir lygiagretėje fabuloje Jeruzalėje nestinga žiaurių detalių. Ješua yra areštantas sumuštu veidu, stovintis negailestingoje rytmetinėje Jeršalaimo saulėkaitoje (p. 19), o nuspausti jo riešai patinę ir tamsiai raudoni (p. 20). Kruviną sceną stebi susižavėjusi ir priblokšta publika, susirinkusi Varjetė salėje, kur katinas Begemotas nurauna galvą konferansjė Bengalskiui. „Pustrečio tūkstančio žiūrovų suriko kaip vienas. Kraujas iš nutrauktų arterijų fontanu ūžtelėjo aukštyn ir apliejo antkrūtį ir fraką. Begalvis kūnas kažkaip nerangiai sutabalavo kojomis ir atsisėdo ant grindų. Salėje pasigirdo isteriški moterų klyksmai" (p. 98) – o netrukus galva jam vėl uždedama (p. 99). Žudoma mikliai, vos ne mechaniškai. „Įsivaizduojat – žybt! Galva – čekšt! Dešinė koja – triokšt, pusiau! Kairė – triokšt, pusiau!" (p. 155)

Smurto vaizdai ypač įtaigūs Jėzaus nuteisimo ir nukryžiavimo scenose. Pirmojoje vaizduojama fanatikų minia, kuri susirinkusi didelėj aikštėj reikalauja išdaviko mirties, antrojoje su smulkiausiomis detalėmis rodoma egzekucija. „Aikštė priešais hipodromą", miesto viešoji erdvė, virsta milžiniška

masine scena, kurioje įvyksta „liaudies teismas"; jo nuosprendžio negali ignoruoti net imperatoriaus vietininkas. „Prokuratorius suprato, kad ten, aikštėje, jau susirinko nesuskaičiuojama Jeršalaimo gyventojų minia, sujaudinta paskutiniųjų neramumų, kad ta minia nekantriai laukia nuosprendžio ir kad joje rėkauja nenustygstantys vandens pardavėjai." (p. 26) Mirties nuosprendis patvirtinamas, bet liaudis artėjančių Velykų šventės proga turi teisę pasirinkti, ką paleisti – Bar-Rabaną ar Ješua. „Vos tik baltasis apsiaustas tamsiai raudonu pamušalu pasirodė ant aukštos akmeninės uolos žmonių jūros pakraštyje, nieko nereginčiam Pilotui į ausis trenkė garso banga: *A-a-a-a*. Pakilusi kažkur tolumoje prie hipodromo, iš pradžių ji buvo tyli, paskui sugrumėjo lyg perkūnija ir, keletą sekundžių griaudėjusi, pradėjo rimti." (p. 30) Ir tada Pilotas atiduoda Dismą, Gestą, Bar-Rabaną ir Ješua Ha-Nocri minios teismui. „Jam pasirodė, kad saulė virš jo sužvangėjusi sprogo ir užpylė ugnimi ausis. Toje ugnyje siautėjo kriokimas, klyksmai, dejonės, juokas ir švilpesys." (p. 31) Tas masinės isterijos uraganas nulemia Ješua likimą. Belieka įvykdyti nuosprendį ant Plynkalnio. Niekas nepamėgino Ješua išvaduoti nei Jeruzalėje, pilnoje kareivių, nei ant dviguba užtvaros grandine apsuptos kalvos – egzekucijos vietoje. Krauju apsipylę kūnai kabo ant skersinių, būrelis budelių su gobtuvais imasi darbo. Nukryžiuotieji nualpo, o jų veidus taip storai aplipo musės ir bimbalai, kad Ješua „veidas pradingo po juoda krutančia mase" (p. 141). Budelis pribaigia Ješua ir kitus, visiems iš eilės durdamas ietim į širdį. Žmogus su gobtuvu patvirtina, kad kruvini nukryžiuotieji, kabantys ant kryžių, nebegyvi (p. 142). Tas nepamirštamas vaizdas visada primins mirties bausmę ir sykiu visa, kas įvyko. Jau seniai magas su savo trupe išsidangino iš miesto, jau seniai Meistras su Margarita išdūmė į laisvę, o Istorijos ir filosofijos instituto bendradarbis, profesorius Ivanas Ponyrevas, pasirodęs epiloge, košmarų kamuojamas, vis dar prisimena tą sceną. „Pilnaties naktį mokslininką prikelia ir verčia rėkti visada tas pats vaizdas. Jis mato budelį be nosies, kuris pašokęs nuo žemės ir keistai ūktelėjęs smeigia ietim į širdį ant stulpo pririštam pakvaišusiam Gestui. Baisus ne pats budelis, o toji nenatūrali šviesa, atsimušusi nuo kažkokio debesies, kuris kunkuliuoja ir gula ant žemės, kaip būna tik per pasaulines katastrofas." (p. 317)

„To negali būti“

Taigi atmintin įstringa „nenatūrali šviesa“, nuotaika, visų tų senų įvykių kontekstas. Ne patys įvykiai, o jų tarpusavio priklausomybė, jų ryšys arba nebuvimas to ryšio, jų mįslingumas įstringa į atmintį. Bulgakovo romanas leidžia mums pažvelgti į būvį, kuriame viskas įmanoma. Niekas nesupranta, kas čia dedasi. Ir tai patiria ne tik vienas iš daugelio romano veikėjų. Antai varjetė administratorius per ilgus darbo metus daug yra matęs, „tačiau šįsyk pajuto, kad jo protą kloja lyg kokia marška, ir nesugebėjo pasakyti nieko gudresnio už kasdienišką ir visai nevykusią frazę: *Negali būti!*“(p. 83) Kitas, Rimskis, įstengia tik šaukti: „Nesuprantu! Ne-su-pran-tu!“ – ir galvoja, kad reikia „čia pat, šią akimirką, sugalvoti paprastą nepaprastų reiškinių paaiškinimą“. (p. 84) Bandymų rasti tą paaiškinimą netrūksta: tai hipnozė, masinė hipnozė, genialių apgavikų ir magų triukai, o gal tokia maskviečių dvasinė būsena: „Psichomotorinis susijaudinimas... Kliedesinės interpretacijos... matyt, sudėtingas atvejis... Greičiausiai šizofrenija.“ (p. 58)

Padėtis tokia, kad tai, kas nepaprasta, nebeatrodo keista. Žmonės apsipranta su fantastiškais dalykais, pavyzdžiui, su tuo, kad katinas, „didelis kaip paršas, juodas kaip suodžiai ar kovarnis, su milžiniškais kavaleristo ūsais“ (p. 38) įlipa į tramvajų ir perka bilietą: „Nei konduktorės, nei keleivių neglumino pats svarbiausias dalykas: ne tai, kad katinas kariasi į tramvajų – čia dar būtų buvę pusė bėdos, o tai, kad jis ruošiasi mokėti! Katinas pasirodė esąs ne tik pinigingas, bet ir drausmingas padaras.“ (p. 39) Kitas konstatuoja: „Net vaikui aišku, kad čia nešvari istorija.“ (p. 91) Be abejo, tardytojai „ne tik padarė viską, kad būtų sugauti nusikaltėliai, bet stengėsi ir paaiškinti visas jų piktadarystes. Ir jie viską paaiškino, ir tie paaiškinimai neabejotinai svarūs ir nepaneigiami“. (p. 311) Ir vis dėlto dar liko nepaaiškinamų dalykų: „Po miestą tuo metu pasklido neįtikėtini gandai, kuriuose mažytė teisybės dalelė buvo pagražinta nuostabiausiu melu.“ (p. 273) „Nėra ko kalbėti apie tai, kad po visą Maskvą ilgai klaidžiojo neįtikėtiniausių gandų viesulas, gana greitai pasiekęs net tolimus nuošaliausius provincijos kampelius.“ (p. 308–309) Daugelis net ir pasibaigus „juodosios magijos“ pokštams ilgai negalėjo atsipeikėti, neįstengė vėl imtis darbo, jautėsi paženklinti, kiti viską pamiršo, dar kiti bandė tikėti, kad visos tos istorijos apskritai nebuvo. „Na, o aniems kas nutiko? Atleiskite! Ničnieko jiems nenutiko ir negalėjo nutikti, nes jų iš tikrųjų niekuomet nebuvo <...>“ (p. 314)

Atidus skaitytojas Michailo Bulgakovo romane ras ne tik įdomią struktūrą ar literatūrinį eksperimentą. Jame paliečiamos bemaž visos temos, lemiančios 1937 metų mįslingumą: painiava beviltiška, aiškūs sprendimai pasirodo nieko verti, į paprastų žmonių gyvenimą be atodairos įsiveržia nepažįstamos ir neįvardijamos jėgos, visur tvyro baimė ir neviltis. Romano veiksmas atspindi kone visas Maskvos vietas, kuriose 1937 metais vyko kas nors įsidėmėtino: prašmatnius rūmus ir skurdžias buveines, miesto aikštes, kurias drebina isteriški minios klyksmai, scenas, kuriose vaidinami parodomieji teismo procesai, egzekucijos vietą – ir nuošalų asmeninės laimės prieglobstį.

MASKVA – STATYBŲ AIKŠTELĖ: VYKDOMAS STALINO GENERALINIS PLANAS

Aleksandro Medvedkino filmas „Naujoji Maskva“ • Naujas miesto vaizdas: Stalino patvirtintas Maskvos rekonstrukcijos generalinis planas • Maskva – statybų aikštelė: čia griauna, čia stato • Maskva nuošaliai nuo magistralių • Žmonių kraštovaizdis, kova dėl būvio

Jokia žiniasklaidos priemonė nespėjo taip gerai sekti negirdėtai sparčios įvykių raidos kaip kinas. Ir niekur ji nebuvo tokia greita kaip Maskvoj. Statybų projektai, vykdomi pagal pirmąjį ir antrąjį penkmečio planą, pavertė Maskvą ištisa grandiozinių statybų aikštele. Tai buvo viliojantis iššūkis filmų statytojams, režisieriams, operatoriams, kurie jau trečiajame dešimtmetyje stengėsi neatsilikti nuo laiko. Garsūs režisieriai Ilja Kopalinas ir Michailas Kaufmanas, Viktoras Kulešovas, Borisas Barnetas ir Abramas Roomas jau ir anksčiau buvo naudojęsi Maskva kaip filmų veiksmo arena, kaip scena.[1] Sergejus Eizenšteinas planavo jubiliejiniais metais pademonstruoti didingą filmą apie Maskvą „Laiko tėkmė“.[2]

Tačiau filmas, kuriame Maskvos persimainymas buvo išryškintas iki kraštutinumo, filmas, kuris vos užbaigtas 1938 metais buvo pašalintas iš apyvartos ir platesnei publikai parodytas tik po kelių dešimtmečių,[3] buvo Aleksandro Medvedkino filmas „Naujoji Maskva“. Jo kūrėjas įgyvendino genialią idėją – svaiginamus ir maištingus reiškinius įvardyti arba, tiksliau sakant, – pavaizduoti.

Aleksandro Medvedkino filmas „Naujoji Maskva“

Medvedkino filme jaunas architektas Alioša važiuoja traukiniu iš provincijos į sostinę. Vagono kupė jam smagu. Pro šalį skrieja plačioji šalis, ne kokie ten galukiemiai ar lūšnynai, bet jau tarybų valdžios modernizuotas kraštas. Alioša vežasi Maskvos atnaujinimo projektą. Lygia greta su meilės intriga – jaunasis architektas nori grįžti į provinciją ir ten toliau statyti naujus pastatus, jo sužadėtinė maskvietė pasiryžusi važiuoti su juo ir taip parodo, kad ir ji kovoja dėl socializmo, – žiūrovas mato sostinės tempą: taksi, automobilius, autobusą, metro. Bet svarbiausia – parodoma naujoji Maskva: viena vaizdų virtinė – jau esami nauji pastatai, magistralės, aikštės ir kanalai, kita – be galo tikroviška būsimų pastatų imitacija. Žiūrovas vedžiojamas po milžinišką statybų aikštelę, mato pastatus, dar apsuptus pastoliais, eina naujais tiltais, važiuoja prospektais ir magistralėmis. Aplink būsimų Tarybų rūmų bokšto viziją skraido lėktuvai. Vienoje filmo vietoje skamba žodžiai: „Vykdydami stalininį Maskvos rekonstrukcijos planą Maskvos bolševikai atliko didelį darbą. Senus namus susprogdinus atsivėrė platūs būsimi prospektai. Šiandien Maskva – tai milžiniška statybų aikštelė. O dabar pažiūrėkit, draugai, ką bolševikai padarys iš Maskvos rytoj. Štai naujoji Stoties magistralė, Mokslų akademijos prospektas, Majakovskio aikštė. Maskvos upės krantinės taps gražiausia sostinės puošmena. Nuostabūs statiniai pavers mūsų Maskvą nepaprasto grožio miestu. Lenino prospektas, Tarybų rūmai – tai mūsų tėvynės didybės ir stiprybės simbolis.“[4] Mieste ne tik pilna judėjimo, juda ir pats miestas. Viename epizode tapytojas Fedia bando, stovėdamas balkone, nykstančią Maskvą įamžinti paveiksle. Bet miestas nyksta sparčiau, negu jis įstengia tapyti. Kitame epizode per naktį dingsta vieta, kurioje jis buvo paskyręs pasimatymą savo bičiulei. Pro buto langus slenka namas, kuriame dvi maskvietės geria arbatą; tai ne tik filmo autoriaus prasimanymas. „Pertvarkant Gorkio gatvę, pagal generalinį planą buvo tiesiogine to žodžio reikšme perkelta kitur daugiau kaip penkiasdešimt pastatų, nes jie trukdė paplatinti gatvę ir sudaryti ištisą darnią fasadų liniją. Visuomenė nepaprastai susidomėjo tais perkėlimais, nes jie pademonstravo Stalino Rusijos galią iš naujo pertvarkyti pasaulį ir sukurti naują kraštovaizdį.“[5] Veltui poniutės skambino policijai ir ugniagesiams: joms buvo paaiškinta, jog šiandieną namų perkėlimas yra visai įprastas, normalus

dalykas. Tačiau Medvedkinas dar ir tą rekonstrukcijos tempą geba padidinti. Filmo pabaigoje Alioša su bendradarbiais pademonstruoja rinktinei publikai filmuotą savojo Maskvos projekto variantą. Ir čia įvyksta nesusipratimas. „Filmas atvirkščiai įdedamas į projektorių, ir vietoj šlovingųjų socializmo laimėjimų, iškilusių ant senosios Maskvos griuvėsių, publika išvysta, kaip tie didžiuliai pastatai sugriūva ir grįžta senoji Maskva. Žiūrovai ima isteriškai kvatoti. Alioša puola į neviltį. Vis dėlto situacija galiausiai išgelbstima, filmas įdedamas kaip reikia.“[6] Pagaliau ekrane pademonstruojamas naujasis miestas, suprojektuotas Stalino 1935 metų generaliniame plane, iš dalies jau įgyvendintas, iš dalies dar tebesantis tik brėžiniuose ir maketuose.

Medvedkinas filme parodė tai, apie ką rašė žmonės, tarp jų ir užsieniečiai, tais metais lankęsi Maskvoje. Laikraščiai kasdien skelbė žinias apie naujus atidarytus statinius, iškilmingą statybos darbų pradžią arba jų pabaigą. Specializuotuose profesinių sąjungų žurnaluose, tokiuose kaip „Moskva na stroike“ („Maskvos statybos“) arba „Architektura SSSR“ („TSRS architektūra“), atitinkami projektai būdavo išsamiai pristatomi ir svarstomi. Mokslo populiarinimo žurnalas „Vokrug sveta“ („Aplink pasaulį“) kiekvieną savaitę skelbė Maskvos rekonstrukcijos naujienas. Radijas pranešinėjo apie statybininkų darbo rezultatus, atseit Maskva rodo pavyzdį visai Sąjungai ir ragina panašiai rekonstruoti kitus miestus. Maskvos generalinio plano patirtis turėjo praversti visos šalies miestų planuotojams, skatindama juos kurti naują miestų vaizdą.[7]

Tačiau iš tiesų užmojai buvo kur kas didesni, negu tik fiziškai pakeisti didmiesčio architektūrą. Maskvoje kaupėsi visos problemos, kurias sukėlė skubota ir beatodairiška industrializacija. Maskva, kaip statybų aikštelė, tapo ir socialine laboratorija, tautų lydomuoju katilu (*melting pot*), žmonių mėsmale. Čia per urbanizacijos procesą, dar neregėtą žmonijos istorijoje, susikirto jėgos linijos, einančios iš labai skirtingų kultūrų, individų, papročių. Konfliktas tarp realiai egzistuojančios senosios Maskvos, išgyvenusios revoliuciją, ir naujosios Maskvos, kokią įsivaizdavo ir 1935 metų plane įteisino naujieji valdovai, susižavėję pažangiais pasaulio didmiesčiais – Londonu, Paryžium, Niujorku, Berlynu, – griovimo ir naujų statybų kova reiškėsi ne tik kaip architektūrinė arba urbanistinė drama, bet ir kaip visos tarybinės modernizacijos drama. Iš to, kas dėjosi 1937 metais, nepavyks nieko suprasti nesusipažinus su „katilu, kuriame verda naujasis gyvenimas“, kaip Michailas Bulgakovas pavadino miestą feljetone „Aukso amžius“.[8]

Naujas miesto vaizdas: Stalino patvirtintas Maskvos rekonstrukcijos generalinis planas

1935 metais partijos ir vyriausybės patvirtintasis generalinis planas 1937 m. buvo jau realizuojamas visu spartumu, galėjai net įžvelgti pirmųjų projektų kontūrus. Baigti rekonstrukciją planuota 1945 metais. Du dokumentai rodo, ką ketino nuveikti generalinio plano iniciatoriai ir kaip jį turėjo įsivaizduoti jų amžininkai. Pirmasis – tai pats *Maskvos miesto rekonstrukcijos generalinis planas*[9], o antrasis – dokumentas, kuriame surašyta ir iliustracijomis pavaizduota, kas pagal tą planą jau nuveikta iki 1937 metų. Tai didelio formato albumas su daugybe nuotraukų, grafikų, diagramų ir statistikos duomenų, pasirašytas spaudai 1937 m. lapkričio 17 d. Už jo apipavidalinimą buvo atsakingi įžymiausi to meto knygos meno meistrai: tekstu rūpinosi Viktoras Šklovskis, grafikais ir iliustracijomis – Aleksandras Rodčenka ir Varvara Stepanova.[10] Tas tomas buvo išspausdintas 5 500 egzempliorių tiražu ir jau vien savo išvaizda turėjo pabrėžti rekonstrukcijos didybę. Albumo apipavidalintojai sistemingai gretino priešybes: senąją ir naująją Maskvą, gamtovaizdį ir industrinį kraštovaizdį, kapitalistinio ir socialistinio miesto veidą. Svarbus vaidmuo teko įtaigioms, kontrastingoms diagramoms ir statistikos lentelėms. Naujosios Maskvos veidą įkūnijo pavyzdiniai pastatai, turintys tapti stalininės Maskvos simboliais. Rodčenka, Šklovskis ir Stepanova knygos pavidalu pateikė tai, ką dar anksčiau bandė kino priemonėmis išreikšti Medvedkinas, – vaizdus, rodančius svaiginamą Maskvos pertvarkos tempą. Šklovskiui ir Rodčenkai tai buvo nebe pirmas tos rūšies darbas, mat jiedviem jau buvo tekę tekstu ir iliustracijomis nušviesti legendinį, nors ir įtarimų keliantį kolektyvinį darbą, kurio vaisius – Stalino Baltijos–Baltosios jūrų kanalas.[11] Deja, iš leidinio pratarmės matyti, kad padėtis paaštrėjo. Ten kalbama apie „trockistinius-bucharinistinius fašizmo samdinius, kurie, įsiskverbę į kai kurias statybos organizacijas ir į daugelį Maskvos tarybos valdybų, stabdė butų statybą ir mėgino sužlugdyti Maskvos rekonstrukcijos programos vykdymą. Šlovingoji tarybinė žvalgyba demaskavo kenkėjiškiausius išdavikus ir sudavė jiems triuškinamą smūgį“.[12]

Kad ir koks didingas buvo Maskvos rekonstrukcijos generalinis planas, kad ir kokia plati jo tematika, jis nenukrito iš dangaus – jį metų metais bendromis jėgomis rengė daugybė autorių ir komisijų. Tarybų šalies sostinė jau

seniai prašėsi modernizuojama, ir generalinis planas numatė tos modernizacijos priemones. Nuo pat revoliucijos buvo pastatyta vos keletas pavyzdinių konstruktyvistinių pastatų ir vienur kitur pataisyta miesto struktūra – daugiau nieko didingo nei suprojektuota, nei padaryta. Miestas gyveno iš to, ką jau turėjo. Akis dar badė Spalio revoliucijos mūšių pėdsakai, daug senų, daugiausia medinių, namų tapo nebetinkami gyventi, sugriuvo ar buvo išardyti malkoms. Miesto gyventojų skaičius per pilietinį karą sumažėjo perpus.

Bet jau 1926 metais, nepraėjus nė dešimtmečiui po perversmo ir besibaigiant Naujosios ekonominės politikos laikotarpiui, per kurį stebinamai greitai atsigavo ūkis, į miestą ėmė masiškai plūsti kaimiečiai ir padėtis tapo kritiška. Į Maskvą žmones ginė ir prievartinė kolektyvizacija, kita vertus, dėl sparčios ir dirbtinai forsuojamos industrializacijos pramonei nepaprastai stigo darbo jėgos; dėl viso to gyventi mieste darėsi nebepakenčiama. Reikėjo spręsti elementarias aprūpinimo problemas. Kur apgyvendinti nesulaikomai plūstančius atvykėlius? Kaip aprūpinti juos vandeniu ir elektra, kaip išplėsti viešąjį transportą? Miesto valdžiai tie klausimai nedavė ramybės jau daug metų – iš esmės reikėjo atgaivinti modernizacijos projektus, kurtus dar prieš revoliuciją: nukelti transportą į požemį, išplėtoti kanalų sistemą, kad nebegrėstų potvyniai, paplatinti ir ištiesinti gatves, na ir svarbiausia – sukurti modernios sostinės infrastruktūrą ir visa, ko jai reikia: mokyklas, ligonines, aukštąsias mokyklas, bibliotekas, prekių sandėlius, uostų įrangą. Tą modernizacijos procesą buvo nutraukę karas ir revoliucija.

Dabar jį būtinai reikėjo atnaujinti visiškai kitomis sąlygomis, ir to buvo imtasi „išsyk", vienu kirčiu, didingu valdovo planu, kuris buvo laikomas utopišku, nors iš tiesų reikėjo tik pritaikyti Tarybų Sąjungos sostinę naujiesiems laikams, kad ji būtų gyvybinga ir pajėgi funkcionuoti. Kokybinė, gal net utopiška naujovė buvo bendras visų miesto problemų sprendimas, tarsi kuriant vientisą meno kūrinį, remiantis administracine ir politine valdžia, nutarimų priėmimo ir įgyvendinimo mechanizmu, dar niekada ir niekur nematytu. Maskva lygiavosi į kitus didmiesčius – Londoną, Niujorką, Paryžių, Berlyną, – nors jos starto pozicija buvo visai kita. Ji savo kailiu išbandė visa, ką po keleto dešimtmečių gavo pakartoti Trečiojo pasaulio miestai, – reorganizaciją, neišvengiamą dėl masinės imigracijos ir „hiperurbanizacijos" (Moshe Lewin).[13] Dėl milžiniškos projekto apimties teko išrasti savitas jo formas, savitą estetiką, savitą kalbą, – juk užsimota vienu kartu pertvarkyti

pasaulį, sukurti naują miesto ir visuomenės modelį. Bendros koncepcijos parengiamieji darbai, vadovaujančiųjų architektūros, planavimo ir finansavimo komisijų bendradarbiavimas įrodo, kad Liaudies komisarų tarybos ir Komunistų partijos Centro komiteto 1935 metų liepos 10 dienos nutarimas nebuvo voliuntaristinis užgaidos patenkinimas. Pernelyg daug asmenų ir įstaigų dalyvavo tame darbe, pernelyg daug technikos naujovių panaudota, pernelyg stulbinanti buvo vizija, kurią formavo talentingiausios galvos – inžinieriai, istorikai, architektai. Kolektyvizacijos sukeltų antplūdžio bangų verčiamas, pajėgaus ir sklandžiai funkcionuojančio didmiesčio vizijos masinamas, generalinis planas susiejo į viena didingus, nors ir akivaizdžius Maskvos modernizacijos projekto motyvus.[14]

Planas pradedamas esamos būklės įvertinimu ir iš to daroma išvada, kad būtina rekonstruoti miestą iš pagrindų: „Šimtus metų spontaniškai augusi Maskva net ir geriausiais savo raidos laikotarpiais atspindėjo barbariško Rusijos kapitalizmo bruožus. Siauros ir kreivos gatvės, daugybė skersgatvių ir aklagatvių, skaidančių kvartalus, netolygus centro ir pakraščių užstatymas, sandėlių ir mažų įmonių susitelkimas centre, mažas gyvenamųjų namų aukštingumas ir jų skurdumas esant didžiuliam gyventojų tankumui, neplaninga pramonės įmonių, geležinkelių ir kitų ūkinės bei buitinės veiklos šakų plėtra trukdo normaliai gyventi veržliai augančiam miestui, ypač jo transportui, ir reikalauja imtis planingo pertvarkymo iš pagrindų."[15] Planas kuriamas griežtai atsiribojant nuo kapitalistinio didmiesčio pavyzdžio. Kartu nubrėžiama generalinė linija, kaip elgtis su jau turimu istoriniu miestu, ir užbaigiami ilgus metus trukę, kai kada pikti ginčai tarp radikalių dezurbanistų ir urbanistų, tarp frakcijos, reikalaujančios kuo daugiau griauti ir statyti iš naujo, ir kito požiūrio šalininkų, reikalaujančių miestą palikti neliestą. Generalinis planas – tai dokumentas, išlaikantis pusiausvyrą tarp konservavimo ir perstatymo, savotišką didelio masto „kritinę rekonstrukciją". „Centro komitetas ir Liaudies komisarų taryba atmeta siūlymus konservuoti esamą miestą, kaip muziejinę praeities vertybę, ir lygia greta kurti naują miestą už jau esamo miesto ribų. Bet abi institucijos atmeta ir siūlymus nugriauti istoriškai susiklosčiusį miestą ir jo vietoje statyti naują pagal visai naują planą. Jos vadovaujasi tuo, kad sudarant Maskvos atnaujinimo planą reikia išsaugoti istoriškai susiklosčiusio miesto pamatus ir sykiu sukurti naują miesto struktūrą ryžtingai pertvarkant miesto gatvių ir aikščių tinklą. Svarbiausi to

perplanavimo tikslai: tinkamai išdėstyti gyvenamuosius kvartalus, pramonę, geležinkelių transportą ir sandėlių ūkį, vandens tiekimą, mažinti gyvenamųjų kvartalų tankį ir geriau juos organizuoti, tokiu būdu sudarant miesto gyventojams normalias, sveikas gyvenimo sąlygas." Tai darant reikia siekti „darnios aikščių, magistralių, krantinių ir parkų architektonikos, pasinaudojant geriausiais klasikinės ir moderniosios architektūros pavyzdžiais, taip pat visais architektūros ir statybų technikos laimėjimais statant gyvenamuosius ir visuomeninius pastatus. Kalvotas Maskvos reljefas, Maskvos upė ir Jauza, per miestą įvairiomis kryptimis nusidriekiantys vešlūs parkai – Lenino kalnai, Stalino parkas, Sokolnikų parkas, Ostankino parkas, Pokrovo-Strešnevo parkas su Chimkų tvenkiniu – visa tai leidžia sutelkti visą skirtingų miesto dalių įvairovę ir sukurti tikrą socialistinį miestą".[16]

Planas taikytas miestui, kurio gyventojų skaičius rekonstrukcijos pabaigoje neviršytų 5 milijonų.[17] Jie turėsią tilpti teritorijoje, kuri būsianti plečiama įjungiant gretimas vietoves. Su gretima Maskvos sritimi būsią susitarta ilgai palikti neliestus didelius miškų ir parkų plotus prie Maskvos upės, Kunceve ir Caricyne. Vandens tiekimo problemai spręsti būsiąs panaudotas vanduo iš Volgos ir Maskvos–Volgos kanalo. Pati Maskvos upė tapsianti „sostinės magistrale", jos krantai būsią iškloti granitu, papuošti plačiomis krantinėmis ir paminklais. Šimtmečiais susiklosčiusi radialinė miesto centro struktūra išliksianti, bet būsiąs padidintas jos pralaidumas tiesiant naujus prospektus, naujas jungiamąsias gatves ir platinant esamas, todėl ta struktūra būsianti geriau panaudojama. Nauja transporto ašis eisianti nuo Dzeržinskio aikštės per Maniežo aikštę link Tarybų rūmų, o toliau tuneliu per Lenino kalnus į naują gyvenamąjį Pietvakarių rajoną (Jugo-Zapadnaja). Dėl to teksią nugriauti daug pastatų ir ištisus kvartalus atlaisvinti dideliems politikos ir reprezentaciniams rūmams. Raudonąją aikštę reikėsią išplėsti dvigubai, iš Kitaigorodo palikti tik keletą reprezentacinių pastatų. Zariadjės priemiestyje iš aukšto kalvoto upės kranto būsią pašalinti senieji pastatai ir parengta vieta didingiems Pramonės rūmams. Ten, kur radialinės gatvės susikerta su žiedinėmis, iškilsią įspūdingi nauji statiniai, jie išryškinsią atnaujintą miesto struktūrą. Per ateinančius dešimtmečius būsiančios nutiestos trys magistralės, kertančios visą miestą: viena – nuo Izmailovo parko ligi Lenino kalnų, kita – nuo Leningrado plento iki Stalino automobilių gamyklos, trečia – nuo Ostankino parko šiaurės rytuose iki Serpuchovo plento pietuose. Naujieji

pastatai miesto centre naujai konfigūruosiantys ligtolines miesto dalis; išsklaidytos ir suskaldytos miesto dalys susijungsiančios į vientisą, savaip ritmingą miesto kraštovaizdį.

Aplink centrą būsiančios nutiestos naujos žiedinės magistralės, dalį jų sudarysiantys jau esami bulvarai, kurie būsiantys paplatinti, kitą dalį žiedinių gatvių teksią nutiesti iš naujo; ypač išsiskirsiąs pats išorinis žiedas, jungiantis parkus, panašiai kaip amerikiečių *parkway*. Maskva, kaip centrinis geležinkelių mazgas, būsianti toliau plėtojama ir pertvarkoma. Kai kurios geležinkelio stotys, visų pirma krovininės, būsiančios iškeltos iš miesto, o kai kurios būsiančios sujungtos tuneliais po miesto centru, pavyzdžiui, Baltarusijos ir Kazanės stotys, Leningrado ir Kursko stotys. Tačiau svarbiausias projektas, skirtas susisiekimo problemai spręsti, būsianti metropoliteno statyba. Pirmoji metro linija jau einanti nuo vieno parko ligi kito, nuo Sokolnikų iki Gorkio parko, per miesto centrą, antroji, nuo Sokolo ir Dinamo į Kursko stotį, jau tiesiama, o trečioji eisianti iš miesto šiaurės vakarų į pietryčius, prie Stalino automobilių gamyklos. Tuo pat metu būsiantis plečiamas ir tramvajų linijų tinklas, atsirasią naujų susisiekimo priemonių – troleibusų, ypač siekiant priemiesčius priartinti prie fabrikų, kuriuos numatoma statyti pagal pirmus du penkmečio planus, ir prie miesto centro.

Opiausia problema, kylanti planuojant gyvenamųjų namų statybą, buvo būtinumas sumažinti gyventojų tankumą miesto centre ir tolygiau juos paskirstyti: mat 1935 metais Sodų žiedo ribojamame plote vis dar gyveno 1 000 žmonių hektare, o ketinta jų skaičių sumažinti iki 500. Tam tikslui numatyta statyti naujus gyvenamuosius namus, kurie būsią aukštesni – 7, 11 ir 14 aukštų. Naujasis Maskvos–Volgos kanalas ne tik pažabosiąs kasmetinius potvynius, bet ir esmingai pagerinsiąs aprūpinimą vandeniu, taip pat transporto sąlygas. Įgyvendinus tas priemones Maskva pralenksianti kitas sostines ne tik vandens telkinių plotu, tenkančiu vienam gyventojui, – 4 000 hektarų žmogui [fantastiškas skaičius; gal visam miestui? – *Vertėjo pastaba*], tuo tarpu Paryžiuje tik 239 ha, – bet ir vandens suvartojimu. Užbaigus kanalą Maskva tapsianti „penkių jūrų uostu“. Per ateinantį dešimtmetį visa Maskva būsianti prijungta prie vandentiekio ir kanalizacijos, miesto centre elektros energiją ir šilumą pastatams tieksiančios šiluminės elektrinės. Būsianti sukurta nauja socialinio aprūpinimo struktūra, tuščioje vietoje atsirasią ligoninių, vaikų darželių, mokyklų, technikumų, kino teatrų.

Didmiestyje, kuriame nebėra privatinės nuosavybės, galinčios trukdyti planams, kuriame leistina ir nepaisyti „istorinio paveldo" apsaugos, planavimas beveik prilygsta eksperimentui tuščiame lape, *tabula rasa*, modeliavimui iš plastilino. Vykdomoji valdžia, galinti naudotis viskuo, – net ir šimtų tūkstančių žmonių priverstiniu darbu, kaip kad kasant Maskvos–Volgos kanalą, – valdžia, kuriai talkina kompetentingiausių žinovų kolektyvas, būdama priversta kuo greičiausiai parodyti apčiuopiamus rezultatus, veikė kaip vientiso komplekso kūrėja. Generalinio plano komisijai priklausė ne tik Maskvos politinės vadovybės viršūnė – partijos vadovai, tokie kaip Lazaris Kaganovičius, Nikita Chruščiovas, Nikolajus Bulganinas, Lazaris Koganas, N. Melbartas, – bet ir įtakingiausieji architektai Borisas Jofanas, Karo Alabianas, Viktoras Vesninas, akademikai Ivanas Žoltovskis ir Aleksejus Ščiusevas, taip pat žymūs Maskvos konstruktyvizmo atstovai Nikolajus Ladovskis ir vokiečių architektas Kurtas Maieris.[18]

Jų planas apima viską, jų tikslas – transformuoti visą miestą. Jo pabaigoje šviečia naujas miesto kraštovaizdis su pakeistomis upių vagomis, įjungtomis į naują bendrą hidraulinę sistemą. Į miestą įterpiami parkai, kurių grožis atsiskleis ne po keleto metų, o tik pasikeitus kelioms kartoms. Dangaus fone drąsiai braižomas naujas miesto siluetas, kurį pakeis ištisi nauji arba pertvarkyti kvartalai, gatvės ir aikštės. Visa tai numatyta įvykdyti mieste, kuris gyvuoja jau bemaž 800 metų ir visa kompaktiška savo mase priešinasi voliuntaristinėms intervencijoms.

Šis naujai nutapytas miesto paveikslas – geriausia būsią jį apžvelgti nuo Lenino kalnų arba iš būsimojo centrinio pastato, Tarybų rūmų, viršūnės – toks fantastiškas, kad lengva pamiršti, jog čia iš naujo kuriama beveik visa miesto infrastruktūra. Čia konstruojamas naujas miesto mechanizmas, turėsiantis visa, ką privalu turėti moderniam darniai funkcionuojančiam didmiesčiui. Per vieną naktį Maskva iš Rusijos imperijos sostinės, kurioje karūnuojami valdovai, pavirsiąs šiuolaikiniu metropoliu. Nors statistika propagandos tikslais pagražina skaičius ir diagramas, vis dėlto net ir kuklesnieji infrastruktūros atnaujinimo variantai įspūdingi. Per 10 metų būsią pastatyta 15 milijonų kvadratinių metrų gyvenamojo ploto, tai yra apie 2 500 namų. Per trejus metus planuojama pastatyti 6 naujus didelius viešbučius, iš viso 4 000 kambarių. Vien kanalizacijos tinklų, kurių 1913 m. buvo tik 44,6 km, 1937 m. būsią jau maždaug 800 kilometrų. 1937 m. prie

kanalizacijos prijungti jau beveik visi butai bulvarų žiedo viduje. Vandentiekio linijų 1913 m. buvo tik 537,3 km, o 1937 m. – jau 1 043,6 kilometro. Atnaujinamas visas požeminis miesto ūkis – telefono ir elektros kabeliai, dujotiekiai, vandentiekio ir kanalizacijos tinklai. Pastatų šildymą iš privačių katilinių perimsiančios centrinės termofikacinės elektrinės. 1938 metais Maskva turėsianti tiek elektros energijos, kiek 1913 m. turėjo visa Rusija. 1913 m. Maskvoje buvo trylika ligoninių, o 1936 m. jų būsią jau 96. 1930 m. lopšeliuose ir vaikų ligoninėse buvo 6 700 lovų, 1937 m. – jau dusyk tiek. 1913 m. Maskvoje buvo 107 vaikų darželiai, o 1937 m. – jau 1 052. Smarkiai padaugėjo bendrojo lavinimo mokyklų: 1934 m. jų buvo 388, o 1937 m. – net 652. 1929 m. buvo 52 profesinės technikos mokyklos, jose mokėsi 7 500 moksleivių, o 1936 m. – jau 100, o moksleivių jose – daugiau kaip 350 000. Gyventojų aprūpinimui maisto produktais pagerinti būsiančios pastatytos 9 didelės valstybinės parduotuvės, 5 šaldyklos, kurių bendra talpa 50 000 tonų, keletas požeminių sandėlių, trys grūdų elevatoriai, šešios pramoninės kepyklos. Prie 52 kino teatrų, jau buvusių 1936 metais, per artimiausius 10 metų prisidėsią dar 50, be to, atsirasią naujų kultūros namų, viešųjų bibliotekų, stadionų, plaukimo baseinų. Per abu pirmuosius penkmečius būsią modernizuoti visi Maskvos fabrikai ir gamyklos, bet dar daugiau pastatyta visai naujų. Būsiantys pastatyti: automobilių gamykla, rutulinių guolių fabrikas, laikrodžių fabrikai, gamykla „Elektrozavod“, mašinų gamybos įmonės „Frezer“ ir „Kalibr“, nemažai stambių lengvosios ir maisto pramonės įmonių – mėsos kombinatų, margarino fabrikas, siuvamųjų mašinų gamyklos. Neliksią nė vieno miesto rajono be naujo fabriko. Senosios įmonės rekonstruojamos ir pavadinamos naujaip: Gužono fabrikas tampa „Pjautuvo ir kūjo“ gamykla, Bromlio fabrikas virsta „Raudonuoju proletaru“. Maskvoje kasdien paskerdžiama 5 000 galvijų, ji turi antrą didžiausią pasaulyje po Čikagos šaldytuvą.[19] Valgyklose per dieną gali pavalgyti apie 2,2 milijono maskviečių.[20]

Naujoji Maskva neįsivaizduojama be naujų kelių ir naujų susisiekimo priemonių. Suraizgytos gatvelės Maskvos bulvarų žiedo viduje nugriaunamos iki pamatų ir atveriamos praeiviams. Nebeliko nei ratuotų, nei roges vadeliojančių vežikų, kurių tempas ir kanopų kaukšėjimas buvo toks būdingas priešrevoliucinei ir priešmodernistinei Maskvai, juos išstūmė naujos susisiekimo priemonės ir kitoniški transporto srautai. 1913 m. buvo viso labo

305,9 km tramvajų bėgių, o 1937 m. – jau 514 km. Senojoje Maskvoje tramvajai kursavo tik centre, o po 20 metų jie jau jungė su centru ir priemiesčius. 1913 m. jais važiavo maždaug 257,4 milijono keleivių, o 1937 m. – net 1 791 milijonas. Ypač sparčiai plečiamas autobusų tinklas: 1934 m. buvo vos 33 autobusai, o 1937 m. – jau 339.

Vis dėlto svarbiausiu projektu, leidžiančiu pagerinti ir paspartinti keleivių susisiekimą, tapo metro: jis davė sostinei naują keliavimo būdą, naują kelionės tempą, naują estetiką. Tapo įmanoma per 16 minučių nuvažiuoti iš Sokolnikų, esančių miesto šiaurės rytuose, į Gorkio parką pietvakariuose. Metro stotys tapo ne tik susisiekimo įrenginiais, bet ir naujomis miesto erdvėmis.[21] O žemės paviršiuje neprilygstama susisiekimo priemone tapo automobilis. „Automobilis pakeitė Maskvos gatvių ir aikščių veidą", – rašoma Rodčenkos „Miesto rekonstrukcijos albume". Nuo šiol atrodė, kad miestas tarsi tyčia pritaikytas bemaž tik automobiliui ir žvilgsniui iš automobilio, kuris, beje, anaiptol netampa visuomeninio transporto varžovu. Neatsitiktinai dabar miesto įvaizdžio centre atsiduria nebe pėsčiasis, o automobilininkas. Į tai atsižvelgia ne tik automobilių konstruktoriai ir gamintojai, bet ir miesto planuotojai: jie suskanta statyti garažus, tiesti gatves be sankryžų, bulvarus, kurių žavesį pirmiausia pajunta automobilio keleivis – visai kaip kitados žmogus, sėdintis vežiko ratuose arba važyje.

Maskva – statybų aikštelė: čia griauna, čia stato

Jurijaus Pimenovo 1937 metų paveiksle „Naujoji Maskva" vaizduojama moteris, atvira automašina važiuojanti nuo Dzeržinskio aikštės paplatinta magistrale tarp ką tik užbaigtų Gosplano rūmų ir dar tebestatomo viešbučio „Moskva". Paveikslas atspindi tikrovę ir sykiu užbėga už akių tam, kas per artimiausius kelerius metus turi atsirasti visur, – naujam miestui. Visur – nauji pastatai, bylojantys apie naujus matmenis ir proporcijas. Gorkio gatvė buvo paplatinta nuo 18–20 metrų iki 60 su viršum, Novoslobodskajos gatvę numatyta išplėsti nuo 40 metrų iki 60, o Kuzneckij Mosto gatvę – nuo 17 metrų iki 35. Naują pastato aukščio etaloną demonstruoja pavyzdiniai nauji gyvenamieji namai „vyriausybės namų" komplekse – jie yra dvylikos aukštų.

Atsirado naujų miesto vaizdo akcentų, pavyzdžiui, nauji horizonto silueto vingiai Rostovo ir Smolensko krantinėse. Tiltai liovėsi buvę tik įrenginiais persikelti per upę, jie tapo elegantiškais architektūros kūriniais, puošiančiais pagrindinę miesto magistralę – Maskvos upę. Statant vis naujus daugiaaukščius namus ėmė rastis „gatvių-tarpeklių". Dangoraižiai vis labiau stelbė ankstesnes miesto dominantes – cerkvių bokštus ir varpines. Po didelių, dar grynai konstruktyvizmo dvasią atitinkančių architektūrinių kompleksų, tokių kaip „Izvestijų" redakcija Strastnajos aikštėje, Iljos Golosovo suprojektuotas „Pravdos" laikraščio kombinatas arba Žemės ūkio liaudies komisariato pastatas Sodų žiede, pastatytų ketvirtojo dešimtmečio pradžioje, ateina jau nauja karta, kuriai atstovauja viešbutis „Moskva" Maniežo aikštėje (architektas Aleksejus Ščiusevas), Lenino bibliotekos kompleksas (architektas Vladimiras Ščiuko), monumentalioji Frunzės karo akademija Bolšaja Pirogovskajos gatvėje (architektas Levas Rudnevas) arba Raudonosios armijos teatras (Karo Alabianas). Dar įspūdingesni didžiuliai pastatai, taip ir likę tik brėžiniuose: Sunkiosios pramonės liaudies komisariato kompleksas lygia greta su Kremliumi (vietoj dabartinio GUM), Mokslų akademijos ir Komunalinio ūkio akademijos kompleksai, Kultūros rūmai, Radijo namai, Plokštelių namai, Knygos namai, o naujojo, aukštyn šaunančio Maskvos silueto centre – Tarybų rūmai, daugiau kaip 400 metrų aukščio dangoraižio ir skulptūros derinys, kuriam buvo numatyta vieta į vakarus nuo Kremliaus. Tie unikalūs architektūros kūriniai kartu su naujo stiliaus taikomosios paskirties visuomeniniais statiniais – metro stočių įėjimais ir vestibiuliais, privažiavimais prie tiltų, siurblinėmis, elektrinėmis, transformatorinėmis – formavo naują miesto veidą, klojamą ant senosios Maskvos arba įspraudžiamą į ją.

Nė vieno iš tų dalykų, kuriuos planuotojai vadino rekonstrukcija, nebuvo galima įgyvendinti be drastiškų didžiulio masto griovimų ir sprogdinimų, po kurių lieka plynas laukas, nors generaliniame plane buvo pabrėžiama, kad reikia išsaugoti istorinį miestą, jo tęstinumą. Maža to, valdžios viršūnės siekė perkoduoti miesto tekstūrą ir tokiu būdu sutarybinti, susovietinti, gal net tiksliau būtų pasakius – stalinizuoti Rusijos sostinę. Valdžios viršūnėms rūpėjo užtušuoti arba saviems tikslams pajungti vietas, turinčias ypatingą politinę aurą arba reikšmingas kultūros istorijai, – vienais atvejais pervadinant gatves ir aikštes, kitais atvejais nugriaunant senąjį režimą reprezentuojančius statinius ir jų vietoj įterpiant naujus įspūdingus pastatus. Mieste, kuris vadi-

no save Trečiąja Roma ir gyrėsi, kad cerkvių jame esą „keturiasdešimt kartų po keturias dešimtis“, pirmiausia buvo taikomasi į kulto pastatus, cerkves, varpines, kapines, vienuolynus. Maskva garsėjo ir aukštuomenės žmonių rūmais, bankais, pirklių ir fabrikantų kotedžais.[22]

Per pirmąjį dešimtmetį po 1917-ųjų beveik nieko reikšmingesnio nebuvo pastatyta, o prasidėjus „socialistinei rekonstrukcijai“ ir industrializacijai vykdant pirmojo penkmečio planą buvo be atodairos puolami senosios valdžios simboliai. 1928–1932 metais, kilus griovimų ir sprogdinimų bangai, pražuvo ištisas senosios Maskvos klodas. Buvo uždaryta ir nugriauta šimtai šventyklų, svarbiausia – miesto siluete dominuojantis Kristaus Išganytojo soboras: jis buvo susprogdintas 1931 m. gruodį septyniomis tonomis amonalo ir tūkstančiu penkiais šimtais sprogdiklių.[23]

Beveik visuose plotuose, kuriuose numatyta statyti ką nors žymaus, iki tol stovėjo – kitaip ir būti negalėjo! – cerkvės ir varpinės. Trumpai tariant, prieš didingąją statybų ir rekonstrukcijos programą vyko griovimo ir naikinimo orgija. Dešimtys vienuolynų buvo paversta butais, benamių ir našlaičių prieglaudomis, kalėjimais; cerkvės virto sandėliais ir dirbtuvėmis. Vienuolynų valgyklose įsikurdavo dirbtuvės, Androniko vienuolyno (ir ne tik jo) celėse buvo apgyvendinti darbininkai, o jo varpinė nugriauta dėl brangių plytų.[24] Buvo šluojama nuo žemės paviršiaus visa gatvės pusė arba net ištisas kvartalas; taip buvo nugriauta namų grupė tarp Vasilijaus Palaimintojo soboro ir tilto į Zamoskvorečę (miesto dalį anapus upės), kad atsivertų kelias į Raudonąją aikštę, ir susprogdinti Iberijos vartai, trukdę demonstracijoms žygiuoti į Raudonąją aikštę. Buvo nuardyti tokie *ancien régime* (senojo režimo) simboliai kaip Triumfo vartai, pastatyti 1827–1834 metais pergalei prieš Napoleoną atminti (architektas Osipas Bove; vėliau atstatyti Kutuzovo prospekte), arba Raudonieji vartai.[25] 1934 m. nugriauta XVI amžiaus miesto siena, juosianti Kitaigorodą. Nugriauta ištisa tankiai apstatyta miesto dalis apie Ochotnyj Riado gatvę, vadinamasis „Maskvos pilvas“, mat reikėjo padaryti vietos Gosplano rūmams ir viešbučiui „Moskva“. Buvo nugriautas Strastnojaus vienuolynas, trukdantis paplatinti Gorkio gatvę ir įrengti naują aikštę – Puškino. Buvo sunaikintas vienas įžymiausių senosios Maskvos statinių – bokštas Suchariovo aikštėje, kurioje kitados veikė legendinis „juodasis“ turgus, nes bokštas neva trukdęs eismui. Nebeliko Simono vienuolyno, jo vietoj išdygo Stalino automobilių gamyklos kultūros rūmai. Valstybės saugomų pastatų sparčiai mažėjo; vis dar veikiančių

maldos namų 1930 metais buvo 224, o 1937 m. jų beliko 40, 1938 m. – jau tik 16. 1937 m. buvo nugriauta 11 iš 25 miesto vienuolynų.[26]

Visa tai buvo padaryta planingai per labai trumpą laiką. Nyko ne tik pavieniai vertingi pastatai, bet ir orientacinės gairės, kito dydžių mastas, galiausiai visas horizontas. Dingo ne tik varpinės, dingo ir varpų skambesys, be kurio sunku buvo įsivaizduoti senąją Maskvą. Kita vertus, miestas, naktimis skendėjęs prietemoj, sušvito elektros lempomis. Jį užliejo šviesa bemaž 39 170 gatvės žibintų ir prožektorių – 1913 m. jų buvo tik 20 842. Buvo apšviesti parkai, iliuminuoti parašiutininkų bokštas Gorkio parke ir viešbutis „Moskva", įėjimus į kavines ir kinus papuošė neoninės iškabos – modernaus miesto ženklai. Kartu su senąja Maskva išnyko vežikai ir tramvajai, juos išstūmė autobusai ir troleibusai, nors ir jie nelabai tesumažino chaotišką žmonių knibždėlyną sostinėje.

Negali sakyti, kad niekas nesipriešino senosios Maskvos naikinimui. Jos ginti stojo istorikai ir paminklosaugininkai, į laikraščių redakcijas plūdo protestai.[27] Piotras Baranovskis, vyriausiasis Maskvos paminklosaugininkas, protestavo prieš planus nugriauti Vasilijaus Palaimintojo soborą, svarstytus 1931 m. spalį; 1933 m. spalį jis buvo suimtas, apkaltintas tariamu bandymu pasikėsinti į Stalino gyvybę, nuteistas ir ištremtas į Sibirą. Kitas mokslininkas, Vladimiras Nevskis, bergždžiai priešinęsis Kremliaus vienuolynų griovimui, 1935 m. buvo suimtas, o 1937 m. sušaudytas.[28]

Norint deramai įvertinti Maskvos rekonstrukciją negalima pamiršti, kad statybvietė – tai ir griovimas, ir statyba; šalia statybos pastolių reikia įsivaizduoti nuolaužų plotą, šalia mūrininkų brigadų – sprogdintojų komandas. Kiekvienas žmogus, anais laikais aplankęs Maskvą, turėjo patirti tuos dramatiškus pokyčius, kuriuos savo filme bandė parodyti Aleksandras Medvedkinas. Visi lankytojai kalbėjo apie pastoliais apkarstytus fasadus, apie statybininkų barakus, apie brigadas, kurios darbuojasi net ir naktį prožektorių šviesoje, apie statybas vandenyje, po žeme ir aukštai padangėje. Viena iš tokių lankytojų buvo Ruth von Mayenburg, apsigyvenusi viešbutyje „Liuks" Gorkio gatvėje, kurioje 1937 metais buvo ne tik pastatyti pirmieji pavyzdiniai Arkadijaus Mordvinovo gyvenamieji namai, bet ir daugybė esamų namų nukelta. „Senasis Rusijos metropolis, pasaulinės revoliucijos sostinė, buvo visu greičiu verčiamas moderniu socializmo didmiesčiu, darė neįtikėtiną pažangą. Kiekvienas atvykėlis matė, kokia plieninė valia veda į priekį dabar jau antrąjį penkmečio planą, kas paleido metro traukinius, statydino naujus puošnius pasta-

tus, kas geriau pamaitino ir geriau aprengė gyventojus, – Stalinas. Jo portretai puikavosi ant kranų ir pastolių, ant lentinių tvorų, kuriomis dėl saugumo aptvertos pamatų duobės, naujų parduotuvių vitrinose, virš įėjimo į zoologijos sodą. Jo atvaizdas, pritvirtintas ant troleibusų priekio, keliavo plačiais bulvarais, puošė delikatesų vitrinas didžiojoje „Jelisejevo" maisto prekių parduotuvėje, esančioje už vieno kvartalo nuo „Liukso"; ją maskviečiai tebevadina senuoju vardu, nors dabar ji, išplėsta ir modernizuota, jau gavo socialistinį pavadinimą „Gastronomas Nr. 1"; jį galėjai matyti įrémintą knygynų vitrinose tarp knygų ir brošiūrų, paverstų privalomu skaitalu. Kur tik pažvelgsi – visur Stalinas, genialusis socializmo kūrėjas, didysis tarybinės liaudies vadas!"[29]

Tačiau tik retas užsienietis savo įspūdžiuose mini nematomos Maskvos vaizdus.

Maskva nuošaliai nuo magistralių

Maskvos vaizdas generaliniame plane – tai dar ne visa jos pertvarka, o tik pertvarkos pradžia. Labiau įsigilinus visa tai panašu į žūtbūtinį bandymą visomis priemonėmis, kurias vado planas suteikia neribotai valdžiai – juk ji naudojasi valstybės finansais, yra labai organizuota, remiasi planuotojų, inžinierių, architektų specialiosiomis žiniomis, įžymiausių menininkų darbais, – atsilaikyti prieš elementarią miesto tendenciją plėtotis spontaniškai, į siekį nepasiduoti galingai srovei, kurios neįmanoma suvaldyti. Nors ir daug gyvenamųjų namų pastatyta per pirmuosius du penkmečius, į visus juos kaipmat susikraustydavo atvykėliai, tuo laikotarpiu suplūdę į miestą, ir gyvenamojo ploto vidurkis vienam gyventojui sumažėjo perpus – iki 4,2 kvadratinio metro.[30] Nors ir įgyvendinta daug infrastruktūros naujovių, jų vargiai užteko gyventojų poreikiams patenkinti – juk tų gyventojų per dešimtmetį padvigubėjo. Miestas auga sparčiau, negu numatyta drąsiausiose generalinio plano vizijose. Prielaida, kad gyventojų tankumas miesto centre sumažės, pasirodė besanti iliuzija. Pilietinio karo metais ir trečiajame amžiaus dešimtmetyje senieji nuomojami namai ir butai buvo paversti komunaliniais būstais, juose gyveno po kelias šeimas; tais laikais buvo tikinama, jog tai laikina priemonė, o ji užsitęsė dešimtmečiais, bendruose butuose gimė ir gyveno jau ne viena karta. Kelios šeimos viename bute, kitados pritaikytame vienai šeimai, po šeimą kiekviename kambaryje, su

bendrai naudojamu tualetu, vonia, virtuve ir prieškambariu – tokia erdvė, į kurią be atodairos sugrūsti svetimi žmonės, ištisai epochai tapo Maskvos kasdienybe. Ir vis dėlto žmonės, ten įsispraudę, turi pagrindo manyti, kad jiems dar pasisekė: centrinis šildymas, dujos, elektra, vandentiekis, arti miesto centro...[31]

Dauguma miesto gyventojų, ypač iš kaimo atsikrausčiusių, įsikūrė toli nuo centro, bet arti pramonės įmonių arba priemiesčiuose, pavyzdžiui, Kolomenskojėje, Nagatine, Novinkose, ar net gretimuose miestuose – Perove, Liubline, Liubercuose.[32] Atsirado naujas gyvenvietės tipas – darbininkų gyvenvietė, toks pusiau kaimas, pusiau miestas. Kai kuriems buvusiems kaimiečiams pasisekė – jie buvo apgyvendinti barakuose, kuriuos greitosiomis pastatė jų įmonė. Apskritai didžiosios gamyklos, fabrikai, kombinatai buvo svarbiausi miesto statybų užsakovai: statydino barakus ir įmonių bendrabučius, vieno ar dviejų aukštų; abipus koridoriaus – kambariai, pristatyti dviaukščių lovų; visa šeimos manta telpa vienoj spintoj, o nuo gretimos šeimos galima atsitverti nebent paklode. Bet ir bendrabučio gyventojų dalia – dar ne pati blogiausia. Daugumai atvykėlių teko glaustis bet kokiame kampelyje, kad tik ant galvos nelytų: rūsyje, pačių sukaltoje pašiūrėje, buvusio vienuolyno celėje, pertvaromis suskirstytoje cerkvėje. Nemažai darbininkų nakvojo pačiame fabrike, tiesiai po staklėmis, prie kurių dirbo per dieną. Dar kiti glaudėsi metro tuneliuose ir šachtose arba pačių išsikastose žeminėse.

Tokia buvo išvirkščioji tarybinės sostinės pusė. Didžiulė dauguma maskviečių gyveno ne mūrinėje generalinio plano Maskvoje, o mediniuose namuose, barakuose ir rūsiuose, būstuose, atsiradusiuose be jokio plano ir dažniausiai – be leidimo. Sparčiai augančiuose priemiesčiuose buvo įsikūrę kur kas daugiau žmonių nei miesto centre. Daug metų reikėjo laukti, kol bus nutiestos tramvajų linijos, kuriomis galima nuvažiuoti į darbovietę ir iš jos – į namus. Ištisas valandas kulniuoti į darbą pėstute arba važiuoti 40–60 kilometrų buvo įprastas dalykas. Taip išaugo miestas, nepažymėtas generaliniame plane, miestas mieste ir miesto pakraštyje, miestas, kuriame gyveno vien atvykėliai iš kaimo: dažnai, jei tik užteko vietos, jie augino triušius, vieną kitą kiaulę, karvę ar pulkelį vištų, tiek patiems pramisti, tiek turgui, nors neteisėtam, bet padedančiam miestiečiams prasimaitinti.

Tas kaimas mieste nebuvo Maskvai kokia naujiena. Vos tik įsibėgėjus industrializacijai, XIX amžiaus pabaigoje ir dvidešimtojo pradžioje, kai žemdirbiai traukdavo į miestą, iš pradžių tik žiemai, paskui ir visam laikui, Maskva

buvo kaimiečių miestas. Bet po 1930 metų vykusi industrializacija buvo dar neregėto masto ir labai ūmi. Per dešimtį metų į miestą suplūdo du milijonai žmonių, galima sakyti, vien kaimiečių. Maskvos senbuviams ir miesto svečiams nebekėlė nuostabos sostinės sukaimietėjimas, žemdirbių minios, įsiterpusios į miestiškąją Maskvą. Į didžiąsias sostinės statybas, į „Metrostrojų", Stalino automobilių gamyklą, Tarybų rūmų statybą dešimtimis tūkstančių traukė migrantai iš provincijos ir iš visos TSRS. Maskvoje, tame „kaimiečių metropolyje", svarbų vaidmenį vaidino ne tik geležinkelio stotys, per kurias buvo patenkama į miestą, bet ir parkai, kuriuose atvykėliai, dažnai susibūrę į kraštiečių, tautiečių ar giminaičių bendruomenes, rinkdavosi padainuoti, pašokti arba pasirungti tradicinėse ristynėse – į naująją tėvynę atsinešdavo dalelę senosios. Saviškiai laikydavosi vieni kitų. Naujųjų migrantų kvartaluose veikė savos taisyklės, tvarka rūpinosi veikiau spontaniškai susibūrusios gaujos, o ne milicija – ji tiesiog vengė kištis.[33] Ivanas Gomozenkovas, 1937 m. apsigyvenęs mieste, prisiminė, kaip žavėjosi „pamatęs elektros šviesas kiekviename gatvės pastate. Niekada iki tol nebuvau matęs tokių lempų, jos man taip patiko! Taip pamilau Maskvą, jog sielą būčiau atidavęs už galimybę likti Maskvoje".[34]

Turint mintyje tą žmonių antplūdį, Maskvos rekonstrukcijos generalinis planas iškyla prieš akis jau nebe tiek kaip didinga vizija, kurią puoselėja visagalė valdžia, planuojanti statybas tuščiuose sklypuose, kiek kaip neišvengiama būtinybė norint išsilaikyti šalyje, kurioje viskas siūbuoja: mūrinė Maskva grumiasi su medine, centras – su priemiesčiais, hierarchija – su anarchija, pastovūs atramos taškai – su nevaldomais srautais. Tad Maskvos rekonstrukcijos planu miesto valdžia siekia nepasiduoti elementariai jėgai to veiksnio, kurį Moshe Lewinas stulbinamai taikliai pavadino „lakiojo smėlio visuomene". Todėl generalinio plano, naujojo urbanistinio kraštovaizdžio tikroji prasmė kaip reikiant atsiskleidžia tik suvokus, kad tai ne kas kita kaip žmonių kraštovaizdis.

Žmonių kraštovaizdis, kova dėl būvio

Vyriausybė, 1932 metų lapkričio 27 dieną priimdama Pasų įstatymą, norėjo pažaboti stichišką žmonių keliavimą šalyje ir jų plūdimą į didmiesčius, kad galėtų kontroliuoti tuos procesus.[35] Nuo 1926 iki 1939 m. ne mažiau kaip 23 milijonai Tarybų Sąjungos ūkininkų persikėlė iš kaimo į miestą – tokio

masinio kraustymosi dar nebuvo buvę pasaulio istorijoje. Žemdirbių imigracija buvo tokia sparti, kad 1939 m. 40 procentų TSRS miestų gyventojų sudarė žmonės, atsikėlę čionai per dešimtį metų.[36] Naujasis Pasų įstatymas ir „asocialių asmenų", „buvusiųjų" trėmimas iš miestų 1935 metais tik trumpam pristabdė tą migraciją, bet esminio lūžio neįvyko, hiperurbanizacijos lemiama nepaprastoji padėtis nepasikeitė. Maskvoje, kaip ir kituose didmiesčiuose, kūrėsi nauja visuomenė. Vykdant pirmąjį penkmečio planą Maskvos gyventojų padaugėjo nuo 2,2 iki 3,7 milijono, o paskui vos per dvejus metus, nuo 1930 iki 1932, maskviečių skaičius išaugo dar beveik milijonu. Tiesa, per antrąjį ir trečiąjį penkmetį augimo tempas kiek sulėtėjo, bet 1939 m. mieste gyveno jau 4,1 milijono žmonių, o pridėjus dar ir visą Maskvos sritį išeitų, kad sostinės gyventojų skaičius nuo 3,2 milijono išaugo iki maždaug 4,5 milijono.[37]

Nuo 1929 iki 1939 m. į Maskvą suplūdo apie 2 milijonus keliautojų, o gal – bėglių. Vieni traukė į sostinę tikėdamiesi geresnio gyvenimo, kiti – tokių buvo daugiau – todėl, kad neturėjo kitos galimybės išlikti. Maskva tapo išsigelbėjimo vieta. Šimtai tūkstančių žmonių, ypač jaunimo ir moterų, traukė į miestą, nes tenai regėjo savo ateitį: su mokyklomis, darbu, kinu. Šimtai tūkstančių bėgo į miestą nuo priverstinės kolektyvizacijos, nes ji sukėlė badą, nuo kurio išmirė milijonai. Šimtai tūkstančių spruko į miestą nuo persekiojimų, nes jiems grėsė tremtis. Sunku nubrėžti ribą, kur baigiasi migracija ir prasideda sprukimas. Tūkstančiams žmonių miestas buvo vienintelė vieta, kur jie galėjo išsisukti nuo persekiotojų, tapti nematomi ir įgyti naują tapatybę. Kartu su jais į miestą keliavo žmonės, regėję baisybes ir jas ištvėrę, su mirties ir negyvėlių vaizdais galvose, traumuoti arba pasiryžę viską pamiršti ir pradėti gyventi iš naujo. Migravo įskaudintieji, praradusieji viltį, kupini neapykantos, gal net svajojantys atkeršyti – šiaip ar taip, ne įprastiniai migrantai, o bėgliai, savotiški atstumtieji.

Didmiesčiams vis trūko darbo jėgos, plynoje vietoje įsikūrę fabrikai įdarbindavo visus norinčius nesiteiraudami, iš kur jie atvyko ir kodėl. Dalis migrantų buvo atvykėliai iš gretimų rajonų – Maskvos sritis, kaip ir visos, buvo sukolektyvinta vienu mostu, – kiti iš kažin kur. Ypač didžiosios statybos traukė darbo jėgą, ir ji suplaukė iš visos Sąjungos: tadžikai, uzbekai, ukrainiečiai, totoriai, gruzinai, armėnai, baškirai. Į miestą veržėsi žmonės, trokštantys iškilti, nors dėl to reikėtų daug ko atsisakyti, jauni karjeristai, ypač iš tų žemių, į kurias kitados buvo suvaryti žydai.[38] Dėl to per du dešimtmečius

po revoliucijos, o labiausiai per penkmečio planų vykdymą, pasikeitė miesto gyventojų etninė, konfesinė, demografinė sudėtis. Nors 85 proc. maskviečių tebesudarė rusai, vis dėlto Maskva tapo mišrios tautinės, religinės, kultūrinės gyventojų sudėties miestu. Rusų sumažėjo iki 87,4 proc., po jų gausiausia (6,0 proc.) gyventojų grupė buvo žydai, bet nestigo ir lietuvių, latvių, estų, vokiečių, baltarusių; ypač daugėjo ukrainiečių.[39] Sostinė tapo gera dirva ksenofobijai ir neapykantai, reikėjo tik postūmio. Jos gyventojai buvo praradę šaknis, be galo nevienalyčiai, be paliovos kintantys, jų nevienijo bendra kultūra, kalba, tikėjimas – žmonių masė, susiklosčiusi per pasaulinio karo ir pilietinio karo perversmus ir permainas, bet vis dėlto ištvėrusi beveik visus baisumus, kurie gali užgriūti vienos kartos žmones.[40]

Ši valstiečių imigracija užgriuvo miestą ir jo gyventojus, kurių miestietiškąjį branduolį susilpnino ir išretino smurtas, pabėgėlių dalia, emigracija, turto nusavinimas, o struktūros ir tvarka, veikusios mieste, turinčiame du milijonus gyventojų iki 1914–1917 metų, buvo gerokai pairusios arba sunaikintos. 1920 metais Maskvoje buvo apytikriai 40 proc. mažiau gyventojų negu 1917-aisiais, o iš darbininkų liko tik pusė. Senasis miestas vis dar egzistavo – kiek čia bereiškia du dešimtmečiai, nuo 1917 iki 1937 metų, miesto istorijoje! – tačiau suskaldytas, subyrėjęs, paralyžiuotas, jo gyventojai – „buvusieji", praradę turtą, gyvi prisiminimais, bendra patirtim, bendromis gyvensenos normomis, realiai gyvuojančia tapatybe, kurios negalima sunaikinti per vieną naktį. Aštrią polemiką istorinio miesto tema, atsispindėjusią generaliniame plane, skatino ir toji kolektyvinė atmintis, kurios negalėjo paprasčiausiai nepaisyti naujieji valdovai. Senoji visuomenė vis dar gyvavo – su savo profesijomis, savo skoniais, tarpusavio ryšiais, dažnai siekiančiais ir užsienį, su savu požiūriu į naujosios valdžios atstovus, juoba kad dažnas jų buvo kilęs iš senojo pasiturinčių ir išsilavinusių žmonių sluoksnio, tik paveiktas secesinių ir disidentinių idėjų. Senoji visuomenė gyvavo naujojoje taip pat realiai kaip senasis miestas – naujosios Maskvos teritorijoje. Ji buvo praradusi savo struktūras, salonus, draugijas, savo lyderius ir oratorius, savo organus ir spaudą – bet nebuvo dingusi be pėdsako. Kokia ji vis dar buvo stipri ir gyvybinga, parodė spartus miesto gyvenimo atsigavimas Naujosios ekonominės politikos laikotarpiu.

Paralyžiuota ir susiskaldžiusi senoji Maskvos bendruomenė nuolat konfrontavo su naujaisiais maskviečiais, kurių gretas kas mėnuo papildydavo šimtai tūkstančių atėjūnų; tas procesas, kai viena bendruomenė nyksta ir lygia

greta formuojasi nauja bendruomenė, labai būdingas Maskvai tarpukario metais, jis sudarė ryškų bręstančios dramos foną ir jos pamatą. Jis vyko visais lygiais, visose visuomenės molekulėse: komunaliniuose butuose, kur įbaugintiems „buvusiesiems" teko gyventi gretimuose kambariuose su pramonės darbuotojais, darančiais socialinę karjerą; metro traukiniuose, kur imigrantai bandė perimti didmiesčio susisiekimo taisykles; fabrikuose, kur mašinų drausmė gąsdino naujokus, atvykusius iš kaimo, ir spaudė juos stengtis iš visų jėgų. Kaimo vaikinai sprogino akis ir pamiršdavo susičiaupti žiūrėdami į gatves, pilnas automobilių, į neono reklamas naktiniame mieste ir į lėktuvus danguje.[41] Pramonės įmonėse augo nauja darbininkų klasė ir nauja inžinierių bei technikų klasė, nebeturinčios nieko bendro su senąja Rusijos darbininkų klase, kuri perėjusi revoliucijos audras faktiškai ištirpo naujojoje visuomenėje.

Kupolų ir cerkvių siluetai ūmai susidūrė su dangoraižių kontūrais, kuriuos dar ką tik maskavo pastoliai. Jaunimas trokšte troško žinių ir mokslo, jo jėgos ir energija buvo sakytum neišsemiamos. Tačiau tokia pat beribė, negailestinga buvo ir neapykanta, kartkartėmis minios balsu nubanguojanti per didžiąsias miesto aikštes. Bendruomenė, praradusi pamatą, struktūrą, bendrumo pojūtį arba dar nespėjusi jų atrasti, miestas, kurį sudaro milijonai, išsviesti iš gyvenimo vėžių ir niekur nepritapę, – tokia bendruomenė buvo be galo trapi, bet jai ir nepaprastai reikėjo rasti tai, kas ją vienytų. Iš esmės buvo jau pribrendęs tylus pilietinis karas, visų kova su visais, kone kiekvieną individą slėgė egzistencinė kova dėl būvio, ir miestą gniuždė tūkstančių atmosferų slėgis, neišvengiamai kylantis, kai visos srovės suplūsta į vieną vietą. Kartu su milijonais žmonių į didmiestį atkeliavo jų patirtis, įgyta kovojant dėl būvio. Ten dabar ji ir glūdi – kol kas neveikli. Bet jeigu jie visi susidurtų kaktomuša arba, juo labiau, jei būtų užsiundyti vieni prieš kitus?

Niekas to amorfinio supermiesto taip nesuvienys kaip didinga svajonė arba mirtinas pavojus. Niekas ištikus krizei nesuteiks bendruomenei daugiau pastovumo negu bėgimas į priekį ir į artimą tikslą. Niekas jos nesutelks labiau nei bendro priešo įvaizdis. Jos pastovumą palaiko nuolatinis pasirengimas veikti. Šimtai tūkstančių tik ir laukia galimybės, veržte veržiasi užimti tuščią vietą, atsiradusią po to, kai 1937 metais kiti šimtai tūkstančių dingo be žinios. Ir negailestingiausiai tą tuštumą drebia į akis pamatų duobė toje vietoje, kur iki susprogdinimo stovėjo Kristaus Išganytojo soboras, o dabar rengiamasi statyti Tarybų rūmus – naujojo pasaulio centrą.

DINGIMO TOPOGRAFIJA: 1936 METŲ MASKVOS ADRESŲ KNYGA

Status quo *atvaizdas: adresų knyga – savo meto dokumentas • Valdžios topografija ir kitos arenos • Dingimo pėdsakas • Sušaudytųjų sąrašai ir adresai, nustatyti po mirties*

1936 metų adresų knygos „Visa Maskva" pratarmėje pateikiama įprastinė informacija: kas pasikeitė palyginti su ankstesniuoju leidimu, kokiomis naujomis temomis papildytas šis leidimas, kaip supaprastinta jo sandara; vartotojai skatinami prireikus siūlyti pataisymus bei papildymus ir siųsti juos tokiu adresu: „Moskovskij rabočij", Maskva 9, Gorkio gatvė 15. Tačiau redaktoriai – surašyti smulkiu šriftu: A. Morin, G. Vaincvaig, J. Dneprovskij, A. Lilje, G. Voronežskij, D. Karpov, J. Cvankin – nenutuokė, kad šis leidimas bus paskutinis.[1] Į jį dar buvo įtraukti asmenys, kurie per artimiausius metus bus suimti arba sušaudyti. Įžymybės virs nebuvėliais. O adresų knyga virs epitafija, mirusiųjų sąrašu.

Status quo *atvaizdas: adresų knyga – savo meto dokumentas*

Tačiau surinkus duomenis 1936 metų adresų knygai ir parengus tekstus – knyga buvo baigta redaguoti 1936 m. pavasarį – prireikė itin kruopščiai ir tiksliai sutvarkyti begalę informacijos ir ją pateikti taip, kad būtų kuo lengviau surasti. Į 680 puslapių po tris skiltis teko sutalpinti tai, kas žinotina apie Maskvą norinčiam joje susigaudyti. Tai ir informacija tiems, kuriems prireiks pirmosios pagalbos, milicijos, telegrafo, traukinių tvarkaraščio, sa-

nitarinės tarnybos, kriminalistų ar ugniagesių paslaugų, ir smulkiai išdėstyta sudėtinga ir paini sostinės įstaigų sistema. Knygos leidėjai galėjo pasiremti ilga tradicija. Adresų knygą „Visa Maskva" („Vsia Moskva") 1893 m. pirmą kartą išleido Aleksejaus Suvorino leidykla, paskui ji kasmet būdavo atnaujinama ir gerokai išplečiama. Jos leidimą pertraukė revoliucija ir pilietinis karas.[2] 1923 m. buvo vėl išleista adresų knyga, ji turėjo 468 puslapius. 1925 ir 1931 m. išėjo nauji, platesni jos leidimai. „Visa Maskva" buvo ne vien adresų sąrašas: joje galėjai rasti ir trumpą Maskvos istoriją, žinių apie susisiekimą, prekybą ir kultūrą, daug reklamų, duomenų apie svarbiausias sostinės įstaigas, visuomenines organizacijas ir įžymias asmenybes. Knygoje atsispindėjo permainos, kurias lėmė laikas ir per tą laiką įvykę revoliuciniai sukrėtimai: iš jos matyti, kaip pasikeitė gatvių pavadinimai, įstaigų reikšmė ir adresai, joje nebeliko ištisų visuomenės sluoksnių, kitados davusių toną miesto gyvenimui, o senieji pogrindžio revoliucionieriai pirmąsyk paskelbė savo adresus. Maskvos adresų knyga po 1917 metų – tai dokumentas, įamžinęs tiek esmines, tiek ir smulkias pervartas.

1923–1936 metais irgi būta permainų, atitinkamai pasikeitė ir adresų knygos turinys. Žinynai, išleisti Naujosios ekonominės politikos laikais, kai buvo leista atsigauti ūkiui ir privatiniam jo sektoriui, rašo ir apie verslo įmones, parduotuves, laisvųjų profesijų žmones, privačius prekybininkus, jų kavines bei restoranus, nušviečia visą kunkuliuojantį Maskvos gyvenimą nepo sąlygomis, o 1931 ir 1936 metų knygos atspindi jau ir vėl pasikeitusius laikus, kai privačios įmonės buvo gniuždomos ir uždarinėjamos, o dominavo planinis ūkis ir jo aparatas. Nebeliko informacijos apie privačius asmenis, gydytojus ir advokatus, privačias parduotuves, dirbtuves ir smulkias įmones.[3] 1936 metų adresų knygoje iš 31 skyriaus dauguma atiteko valstybinėms, partijos ir profesinių sąjungų organizacijoms. Kita didelė adresų grupė – tai valstybinis arba kooperatinis ekonomikos sektorius, apimantis pramonę, prekybą, komunalinį ūkį. Toliau eina skyriai, supažindinantys su miesto infrastruktūra: visuomeniniu transportu, telefonu ir telegrafu, su taupomųjų kasų ir bankų tinklu. Septyni skyriai teko kultūros, švietimo, mokslo ir meno įstaigoms, sveikatos apsaugos ir socialinio aprūpinimo žinyboms. Adresų knygoje yra miesto planas, gatvių sąrašas (su dvejopais pavadinimais – prieš revoliuciją ir po jos), metro, tramvajų ir autobusų linijų schemos, mieste esančių paminklų ir atminimo lentų sąrašas, Maskvos teatrų bilietų užsakymo planai ir

daug kitų naudingų žinių. Lyginant 1923, 1927 ir 1931 metų leidimus krinta į akis, kad apie valstybinį kompleksą rašoma vis daugiau, o žmonių adresų pateikiama vis mažiau. Tad Maskvos adresų knyga teisingai atspindi mieste vykstančias socialines permainas.

Knygos vartotojas gali vienu žvilgsniu aprėpti jam rūpimų įstaigų ar organizacijų biurokratinę ir hierarchinę struktūrą – visus jų prezidiumus, centrinius komitetus, skyrius, komisijas ir pakomises. Ten pat suras tų institucijų vadovus, jų telefonus ir adresus. Taip išryškėja valdžios, jos nervinių centrų, tinklų ir filialų topografija. Kartu išryškėja didmiesčio infrastruktūrų ir jo kraujo apytakos vaizdas su visais jų priklausiniais: kelionėmis į darbą ir namo, su mokykla ir laisvalaikiu, apsilankymais valdžios įstaigoje ir kine. Maskvos adresų knyga įrodo, jog net ir totalinės valdžios laikais miestai nesiliauja būti labai sudėtingi organizmai. Juose susiklosto gyvensena, kurios neaprėpia politika.

Porevoliucinėj Maskvoj nepaklysi, jei žinosi naujuosius gatvių pavadinimus. Adresų knygoje surašyta 800 gatvių pavadinimų, pakeistų po 1917 metų. Senosios Maskvos toponimija perrašyta nuo pradžios ligi pabaigos. Antai Aleksandro gatvė virto Spalio gatve, Pirties gatvė – Pugačiovo gatve, Znamenskio skersgatvis – Markso ir Engelso skersgatviu, Karininkų gatvė – Raudonosios armijos gatve.[4] Net senuosius Maskvos miesto rajonus, tokius kaip Zamoskvorečė arba Chamovnikai, imta vadinti naujoviškai – dabar tai jau Baumano, Dzeržinskio ir Spalio rajonai. Taip miesto gyventojų galvoje susiklosto naujas miesto planas.

Valdžios topografija ir kitos arenos

Adresų knyga atvaizduoja valdžios kompleksų hierarchinę ir koncentrinę struktūrą. Ji rodo, kad valdžios aparatas susitelkęs imperijos sostinėje. Tai vieta, į kurią sueina sprendimo procesai ir iš kurios po visą plačią šalį pasklinda direktyvos. Imperijos sostinėje yra visų aukšto rango institucijų ir organizacijų būstinės. Čia įsikūrusi Tarybų Socialistinių Respublikų Sąjungos vyriausybės viršūnė, sąjunginių respublikų ir autonominių sričių atstovybės, taip pat Rusijos Tarybų Federacinės Socialistinės Respublikos, Maskvos srities ir Maskvos miesto valdžia. Čia yra visi liaudies komisariatai, kitaip sakant – ministerijos: Sunkiosios pramonės, Lengvosios pramo-

nės, Gynybos, Vidaus reikalų, Užsienio reikalų ir t. t. Čia darbuojasi TSRS Aukščiausiasis Teismas, TSRS, RTFSR, Maskvos srities ir miesto valstybinės advokatūros, taip pat Generalinis štabas ir karo akademijos. Maskvoje reziduoja ir politinių bei profsąjunginių organų vadovybė: Visasąjunginės komunistų partijos (bolševikų) Centro komitetas, – mat RTFSR, ne taip kaip kitos nacionalinės respublikos, savos komunistų partijos neturi[5], – tarybinių profesinių sąjungų centro tarybos (visos Sąjungos ir RTFSR) ir apie 100 šakinių profesinių sąjungų.

Tad Maskvos adresų knyga atskleidžia visą milžinišką biurokratinį kompleksą, kuriam reikia ir nemažai vietos. Viena tokia vieta yra Kremlius. Tai ne tik politinė metafora, bet ir fizinė vieta, kurioje darbuojasi aparatai, sekretoriatai, biurai, yra ir butų, kuriuose gyvena vairuotojai, aptarnavimo ir apsaugos personalo nariai. Adresų knygoje dažnai nurodoma tik personalo paskirtis ir telefono numeriai – nuo Ko-26-00 ligi Ko-26-40.[6] Duomenų apie tarybų valdžios centrą, kuriame ne vienas vadovas ir gyvena, labai šykštu.

Keliose miesto vietose suburti vadinamieji „tarybiniai namai“, skirti valdžios aparato nariams ir kitiems privilegijuotiesiems. Tai uždari kvartalai (*gated communities*), kuriems tenka svarbus vaidmuo kaip gyvenamosioms vietoms ir neformalios politikos centrams. Didžiausias iš jų yra „vyriausybinis namas“ Serafimovičiaus gatvėje 2, kurį išgarsino Jurijaus Trifonovo apysaka „Namas Krantinėje“. Tai vienas didžiausių pasaulyje tos rūšies gyvenamųjų kompleksų, „miestas mieste“, pagal architekto Boriso Jofano projektą pastatytas prieš 1930 metus: butai, ištaigingesni už vidutinius, čia pat šalia – sporto ir laisvalaikio kompleksas, teatras ir kinas, parduotuvės ir garažai. Maždaug 500 butų namas, kuriame gyveno beveik 2 500 žmonių, turėjo būti tikriausia elito buveinė, bet kaip tik joje užvis labiau siautėjo 1937–1938 metų teroras.[7]

Kiti privilegijuotieji gyvenamieji kompleksai buvo įsikūrę Sadovaja-Karetnajos gatvėje, Božedomskio skersgatvyje 1, Granovskio gatvėje 3, Bolšaja Pirogovskajos gatvėje 51, Tverės bulvare 10, Spiridonjevskajos gatvės name Nr. 26; be to, tos kategorijos butų buvo Roždestvenskio bulvare 21, Malaja Nikitskajos gatvėje 16 ir Centrinio vykdomojo komiteto pastate Raudonojoje aikštėje 3, kur kitados rikiavosi prekystaliai (GUM pastatas).[8]

Kitą valdžios topografijos mazgą neabejotinai sudarė Senosios aikštės (Staraja ploščadj) aplinka: ten didinguose ir ištaiginguose viešbučių rūmuose,

statytuose prieš revoliuciją, susispietė komunistų partijos Sąjungos, srities ir miesto masto centriniai organai kartu su savo aparatais (Staraja pl. 4, telefonų numeriai – nuo Ko-28-00 iki Ko-28-40).[9] Netoliese (Kuibyševo gatvėje ir Ipatijaus skersgatvyje 3, telefonų numeriai – nuo Ko-28-00 iki Ko-28-4074) įsikūrė ir Komunistinio jaunimo sąjungos (komjaunimo) centriniai organai.[10] Kiek tolėliau veikė Komunistų internacionalo vykdomasis komitetas; jo būstinės adresas – Maniežo aikštė 1, telefonų numeriai – nuo Ko-28-50 iki Ko-28-54.[11] Svarbiausi Kominterno vadai gyveno Gorkio gatvėje, vadinamajame „Hotel Liuks". Jo gyventojus irgi skaudžiai kliudė represijos.

Trečias kompleksas – tai Darbo rūmai, kitados buvusi našlių ir našlaičių prieglauda Maskvos upės pakrantėje. Tai milžiniškas XIX amžiaus pradžios architektūrinis kompleksas, pretendavęs net į Maskvos Eskorialį. Jame išsiteko ne tik tarybinių profesinių sąjungų centro taryba, bet ir maždaug šimto šakinių profsąjungų vadovybė. Šio komplekso adresas: Solianka 12, telefonų numeriai – nuo Ko-29-00 iki Ko-29-40.[12]

Po miestą išsibarstę 15 liaudies komisariatų su savo aparatu ir filialais. Įspūdingiausiai atrodė Sunkiosios pramonės liaudies komisariatas, su visais savo biurais, komisijomis ir skyriais įsikūręs Nogino aikštėje 2/5, moderniame, prieš karą statytame biurų ir įstaigų pastate.[13] Vidaus reikalų liaudies komisariato patalpos buvo perstatytame draudimo bendrovės „Rossija" pastate Dzeržinskio aikštėje 2 (buvusi Lubiankos aikštė). Centrinė to komisariato būstinė – tai tik labiausiai pagarsėjęs ir geriausiai matomas „teroro labirinto" statinys; greta įsikūrę dar daugybė biurų, kalėjimų, garažų, butų.[14] Ne per toliausiai, Kuzneckij Mosto gatvės kampiniame name Nr. 5/21, įkurdintas Užsienio reikalų liaudies komisariatas.

Įvairių organizacijų struktūra ir personalas adresų knygoje atskleistas nevienodai išsamiai. Sunkiosios pramonės liaudies komisariatui skirta per šešis puslapius, Mokslų akademijos įstaigos smulkiai aprašytos irgi šešiuose puslapiuose. O kai kuriais atvejais visos informacijos tėra viena arba dvi eilutės. Antai apie NKVD sužinome tik adresą – Dzeržinskio gatvė 2 – ir telefono numerius: Ko-27-00 ir Ko-27-40. Gynybos liaudies komisariato pateiktas tik adresas – Frunzės gatvė 19, telefonas – 1-03-40 ir liaudies komisaro pavardė – maršalas Vorošilovas K. J.

Miestą, kad ir tokį valdžios siūlais apraizgytą kaip Maskva, sudaro ne vien valdžios įstaigos. Miestas gyvuoja ne tik biurokratų popieriuose, juoba

tokia Maskva bebaigiant vykdyti antrąjį penkmečio planą, miestas, įsuktas į galingą verpetą ir beišsprūstantis iš valdžios gniaužtų.

Be valdžios įstaigų, Maskvoje buvo ir naujai pastatytų fabrikų. Šalia prievartos ir bauginimo įrankių buvo ir pramogų, galimybių pabendrauti, pasportuoti. Dešimtyse puslapių surašytos miesto rajonų mokyklos. Visą miestą aprėpė viešųjų bibliotekų tinklas. Vien skyriuje „Klubai ir kultūros namai" yra 280 įrašų. Atskirą skyrių sudaro 138 leidyklos. 1936 metais Maskvoje ėjo apie 60 centrinių ir srities laikraščių, be to, stambiosios įmonės leido savus laikraštėlius. Mieste buvo įsikūrę daugiau kaip 540 žurnalų redakcijų. Žurnalų spektras apėmė kone visas gyvenimo sritis: čia ir „Patologinės anatomijos archyvas", ir „TSRS architektūra", ir politiniai žurnalai „Klasių kova", „Istorikas marksistas", o šalia jų – modernaus spaudos leidinių dizaino klasikas „TSRS statybos" („СССР на стройке"), kurio redakcijoje, Spiridonjevskajos g. 2, atsakomojo redaktoriaus krėsle vis dar sėdi būsimasis „liaudies priešas" Georgijus Piatakovas, o jo pavaduotoja yra Jevgenija Ježova, būsimojo NKVD šefo žmona. Be abejo, ypač paklausūs žurnalai, skirti buities problemoms, tokie kaip „Mitybos klausimai", „Motina ir vaikas", „Draudimo klausimai", „Kelias ir automobilis", „Aklųjų gyvenimas", „Radiofrontas". Platus ir specialybės žurnalų spektras: „Inžinieriaus žinynas", „Aviacijos kurjeris", „Kurortologija", „Fizioterapija", o čia pat – ir „Kiaulininkystė". Sostinėje susitelkusios ir redakcijos, rengiančios vadovėlius, pedagoginę literatūrą, specialiuosius žurnalus: „Geografija mokykloje", „Tarybinė muzika", „Lokomotyvų statyba", „Ugniagesybos technika". Maskvoje gausu teatrų, o jų repertuaras sunkiai apžvelgiamas. Daugiatautėje sostinėje yra nacionalinių mažumų teatrų, tokių kaip Maskvos valstybinis žydų teatras (Malaja Bronajos g. 2) arba Valstybinis čigonų teatras „Romen" (Didysis Gnezdikovo skersgatvis 10), taip pat latvių teatras, totorių teatras. Šalia daugybės simfoninių orkestrų į akis krinta džiazo orkestrai: Aleksandro Varlamovo džiazas prie Centrinių Raudonosios armijos namų (Komunos aikštė 28), Cfasmano džiazas (Dzeržinskio g. 23) ir pirmasis Maskvos moterų Arbatėlės džiazas Centriniame medienos perdirbimo pramonės klube (Bobrovo skersgatvis 2/20). Būtina paminėti ir centrinę Maskvos pramogų tinklo įstaigą – Pirmąjį Maskvos valstybinį cirką (Cvetnoj bulvaras 13). Adresų knygoje randame 49 kino teatrus: „Avangard", „Avrora", „Ars", „Velikan", „Tivoli", „Zaria", „Udarnik" ir taip toliau. Tarp jų yra labai didelių, tokių kaip „Velikan", turintis 587 vietas, arba Mokslo ir technikos

teatras (1 300 vietų); bet, svarbiausia, – jie veikia ištisą dieną be pertraukos, kad patenkintų publikos poreikius. Pagaliau viename adresų knygos skyriuje surašytos įvairiausios visuomeninės organizacijos, kaip antai Želdinių bičiulių draugija, Tarybų respublikų esperantininkų draugija, sporto draugijos, proletarinio turizmo draugija arba Tarptautinė revoliucinio teatro draugija, kurios adresas – Petrovka 10, 36 įėjimas, pirmininkas Erwinas Piscatoras, telefonas 2-91-12.

Matant tokią įvairovę visuomeninių ir pusiau valstybinių struktūrų bei susivienijimų, galima ne tik susidaryti vaizdą, koks be galo margas yra miesto bendruomenės gyvenimas, bet ir suvokti, kokių didžiulių pastangų ar valdžios reikia jam suvaldyti, sudrausminti ir suderinti; kiek reikia nuveikti, kad šimtai spaudos leidinių paklustų kalbos normoms, kad teatrų repertuarai atitiktų laiko dvasią, kad bibliotekose ir knygynuose nebeliktų knygų, kurias parašė idėjiškai nepriimtini autoriai. Kas turi įvykti, kad muziejai, kurių ekspozicijos ir fondai sukaupti ilgametėmis pastangomis, prisitaikytų prie naujos linijos ir naujų reikalavimų? Ir kiek laiko turi praeiti, kad šimtai mokyklų ir šimtai tūkstančių moksleivių pajustų pareigą naujoviškai mąstyti? 1936 metų adresų knyga užfiksavo tą būseną, kai rytdienos kaltintojai ir kaltinamieji, nusikaltėliai ir jų aukos, budeliai ir pasmerktieji dar sėdėjo šalia vieni kitų: gal tai Sunkiosios pramonės liaudies komisariato valdininkai, įsitaisę gretimuose kabinetuose, gal laikraščio „Izvestija" redakcijos darbuotojai, gal žmonės, dirbantys Maskvos partinių organų sekretoriate arba mokykloje.

Dingimo pėdsakas

Tai, ką Jurijus Trifonovas, praleidęs vaikystę „name prie Maskvos upės", taikliai aprašė romane „Dingimas", tinka ir visam miestui, ypač jo politinio gyvenimo židiniams. „Kitados gyvenau tame name. Ne, tas namas seniai numirė ir pradingo, aš gyvenau kitame, tačiau tarp tų didžiulių tamsiai pilkų betono sienų, kaip kokioje tvirtovėje. Namas buvo iškilęs aukščiau dviaukščių namukų, mažų kotedžų, cerkvių, varpinių, senų fabrikų, granitu išklotų krantinių, o abipus jo tekėjo Maskvos upė. Jis stovėjo saloje kaip koks griozdiškas, absurdiškas laivas be stiebų, kaminų ir vairo, milžiniška dėžė, žmonių prisikimšusi Nojaus arka, pasirengusi plaukti. O kur? Niekas to nežinojo,

niekas nė nenutuokė. Žmonėms, einantiems gatve pro tas sienas, kuriose švietė šimtai mažų tvirtovės langelių, namas rodėsi nepajudinamas ir amžinas kaip uola: per trisdešimt metų tamsiai pilkos sienos nė kiek nepakito. O aš žinojau, kad senasis namas miręs. Jis numirė tada, kai aš jį palikau. Namams dažnai taip nutinka: mes juos paliekam ir jie numiršta."[15]

Atsiversk bet kurį adresų knygos puslapį – ir tikrai rasi jame įrašytų žmonių, kurie 1937–1938 metais dings: bus pašalinti, suimti, nuteisti, sušaudyti arba nusižudys. Neprireiks nė daug vartyti.

1936 metų adresų knygos pirmajame puslapyje rašoma apie TSRS Centrinio vykdomojo komiteto prezidiumą, kurio būstinė yra Kremliuje, ir vardijami jo pirmininkai: M. Kalininas, G. Petrovskis, A. Červiakovas, G. Muzabekovas, F. Chodžajevas, N. Aitakovas, A. Rachimbajevas, sekretorius I. Akulovas. Iš jų liko gyvi ir mirė sava mirtim Kalininas ir Petrovskis, o Červiakovas 1937 m. birželio 16 d. nusižudė, Muzabekovas 1937 m. birželį buvo suimtas ir 1938 m. vasario 9 d. nuteistas mirti, Chodžajevas trečiame Maskvos parodomajame teismo procese 1938 m. kovo 13 d. nuteistas mirti, Aitakovas 1937 m. liepos 21 d. suimtas ir 1937 m. spalio 28 d. nuteistas mirti, Rachimbajevas 1937 m. rugsėjį suimtas ir 1938 m. gegužės 7 d. nuteistas mirti, Akulovas 1937 m. spalio 29 d. nuteistas ir netrukus sušaudytas.

4 puslapyje surašyta TSRS Liaudies komisarų tarybos sudėtis, paminėtas jos pirmininkas V. Molotovas. Visi jo pavaduotojai per trumpą laiką buvo sušaudyti. V. Čiubaris 1938 m. liepos 4 d. suimtas ir 1939 m. vasario 26 d. nuteistas mirti. J. Rudzutakas 1937 m. gegužės 25 d. suimtas ir 1938 m. liepos 28 d. nuteistas mirti. V. Mežlaukas 1937 m. gruodžio 1 d. suimtas ir 1938 m. liepos 28 d. nuteistas mirti. N. Antipovas birželio mėnesį pašalintas iš partijos, o 1938 m. liepos 28 d. nuteistas mirti.[16] Iš kitų 15 Liaudies komisarų tarybos narių, dar paminėtų 1936 metais, liks gyvi tik keturi. Sunkiosios pramonės liaudies komisaras G. Ordžonikidzė – Nogino a. 2/5, Delovoj dvor, tel. 2-81-30 – 1937 m. vasario 18 d. nusižudys. Lengvosios pramonės liaudies komisaras I. Liubimovas 1937 m. birželį bus pašalintas iš Centro komiteto. Miško pramonės liaudies komisaras S. Lobovas 1937 m. birželį bus pašalintas iš partijos ir mirs. Žemės ūkio liaudies komisaras M. Černovas trečiame Maskvos parodomajame procese bus nuteistas mirti ir 1938 m. kovo 15 d. sušaudytas. Augalininkystės ir gyvulininkystės liaudies komisaras M. Kalmanovičius 1937 m. lapkričio 27 d. bus nuteistas mirti ir sušaudytas. Finansų liaudies komisaras

G. Grinko trečiame Maskvos parodomajame procese 1938 m. kovo 13 d. bus nuteistas mirti ir sušaudytas. Vidaus reikalų liaudies komisaras ir valstybės saugumo generalinis komisaras G. Jagoda trečiame Maskvos parodomajame procese 1938 m. kovo mėnesį bus nuteistas mirti ir sušaudytas. Laivybos liaudies komisaras 1938 m. balandžio 9 d. bus suimtas ir 1938 m. rugpjūčio 19 d. sušaudytas. Vidaus prekybos liaudies komisaras I. Veiceris 1937 m. spalio 17 d. bus suimtas ir 1938 m. gegužės 7 d. nuteistas mirti. Pašto ir telegrafo liaudies komisaras A. Rykovas 1937 m. bus suimtas, 1938 m. trečiame Maskvos parodomajame procese nuteistas mirti ir sušaudytas. Užsienio prekybos liaudies komisaras A. Rozengolcas 1937 m. spalio 7 d. bus suimtas ir trečiame Maskvos parodomajame procese 1938 m. nuteistas mirti.

Knygos skyriuje „Liaudies ūkio apskaitos centrinė valdyba", Pokrovo bulvaras, Didysis Vuzo skersgatvis 2, įrašytas statistikas I. Kravalis, atsakingas už gyventojų surašymą 1937 metų sausį. Šis pareigūnas 1937 metais bus suimtas kaip „liaudies priešas" ir nužudytas už tai, kad surašymo rezultatai ne tokie, kokių norėjo partijos ir vyriausybės vadovai. Kino ir fotografijos vyriausiosios valdybos (Mažasis Gnezdikovo skersgatvis 7) viršininku dar įvardytas B. Šumiackis. 1938 metais jis bus suimtas ir nuteistas mirties bausme. Centrinė valstybinė komisija gautam derliui nustatyti buvo įsikūrusi Petrovkos gatvėje 12. Jos viršininkas V. Osinskis 1938 metų trečiame Maskvos parodomajame procese bus apkaltintas, nuteistas ir sušaudytas. Žemės ūkio liaudies komisaro pavaduotojas ir Visasąjunginio gyventojų perkėlimo komiteto pirmininkas, kurio kabinetas yra Orliko skersgatvyje 1/11, 1937 metų liepą bus suimtas. Adresų knygoje įrašytas Standartizacijos komitetas, įsikūręs Razino gatvėje 12, ir jo pirmininkas A. Gastevas, dar trečiajame dešimtmetyje pagarsėjęs kaip Proletkulto poetas ir Laiko lygos teoretikas. Dar po metų jis dings ir mirs.[17] Liaudies komisariatų darbuotojų sąrašuose mirga marga žmonių, kurie netrukus padės galvas. Sunkiosios pramonės liaudies komisariate tokio likimo susilauks ne tik G. Ordžonikidzė, bet ir jo pavaduotojas J. Piatakovas: jis antrame parodomajame procese 1937 m. vasarį bus nuteistas mirti. Kitas jo pavaduotojas Michailas Kaganovičius, Politinio biuro nario ir Stalino draugo Lazario Kaganovičiaus brolis, mirs lageryje 1941 metais. M. Ruchimovičius, irgi vienas iš liaudies komisariato vadovų, bus įskųstas ir sušaudytas. A. Serebrovskis ir S. Rataičiakas, paminėti tame pačiame sąraše, bus apkaltinti 1937 m. per antrą parodomąjį procesą ir sušaudyti.

Pašto ir telegrafo liaudies komisariate (Novaja Basmanajos g. 2, interesantai priimami kasdien nuo 10 val. iki 16.30), kuriam vadovauja Lazaris Kaganovičius, 1936 m. tebedirba J. Lifšicas, kuris antrame parodomajame procese bus apkaltintas ir nuteistas mirti.

Apie Gynybos liaudies komisariatą (Frunzės g. 19, telefonas pasiteirauti 2-54-31) tiek ir teparašyta, bet tai tokia vieta, po kurią vis dar vaikšto generolai ir karininkai, nežinodami, kad 1937 ir 1938 m. jie bus nuteisti myriop.

Kaip užsienio reikalų liaudies komisaro (Kuzneckij Mosto g. 5/21, tel. 1-82-39) pavaduotojas 1936 metų adresų knygoje figūruoja Nikolajus Krestinskis. 1938 m. jis bus apkaltintas per trečią parodomąjį procesą, nuteistas mirti ir sušaudytas. Kitas komisaro pavaduotojas Borisas Stomonjakovas mirs kalėjime 1941 metais.

Skyriuje „RTFSR Liaudies komisarų taryba“, be kitų, paminėti vietinės pramonės liaudies komisaras K. Uchanovas, teisingumo liaudies komisaras N. Krylenka, švietimo liaudies komisaras A. Bubnovas – dings ir jie, lygiai kaip teisingumo liaudies komisaro pavaduotojas V. Antonovas-Ovsejenka.

Mažiausiai informacijos adresų knyga pateikia apie Kominterną, partijos organizacijas, NKVD ir Gynybos liaudies komisariatą. Komunistų internacionalo vykdomojo komiteto nurodomas tik adresas ir telefonas: Maniežo aikštė 1, tel. 0-28-50. Taip pat ir VKP(b) Centro komiteto: Senoji aikštė 4, tel. 0-28-50. Aukščiausieji partijos vadai minimi visai nereikšmingose vietose. Antai Stalinas per beveik 700 puslapių įrašytas tik vieną kartą – kaip Darbo ir gynybos tarybos narys (beje, po valymų beliko pusė tos tarybos narių). Nikolajus Bucharinas 1936 m. paminėtas irgi tik tarp kitų – kaip TSRS–Vokietijos kultūros ir technikos draugijos narys ir kaip Mokslų akademijos narys (akademijos prezidiumo būstinės adresas: Didžioji Kalugos gatvė 24).[18] Tarybų Sąjungos ryšiams su Vakarų kultūros veikėjais ir su *Fellow travellers* ypač nusipelnęs A. Arozevas paminėtas pristatant VOKS – Visasąjunginę kultūrinių ryšių su užsieniu draugiją, Didžioji Gruzinų gatvė 17, tel. D1-65-03.[19] Jis irgi bus NKVD suimtas ir 1938 m. vasario 8 d. nuteistas mirti. Skyriuje apie tarybinių rašytojų namus (Vorovskio g. 50, restoranas, tel. 4-84-37) 1936 m. nepaminėtas nė vienas žymus to meto rašytojas, tik literatūros funkcionierius V. Stavskis: jis 1938 m. bus laikinai atleistas, o paskui žus fronte.[20] Po Draugijos TSRS gynybai, aviacijai ir chemijos pramonei remti (OSOAviaChim SSSR) adreso (Raušskaja naberežnaja 22)

paminėtas garsusis jos pirmininkas R. Eidemanas: jis bus apkaltintas karinio sąmokslo rengimu ir 1937 m. birželio 11 d. sušaudytas.[21] Knygoje randame sporto draugijos „Spartak" Maskvos organizacijos adresą – Didysis Čerkasų skersgatvis 13 – ir ten pat paminėtą populiarų futbolininką N. Starostiną: represijos neaplenkė ir jo.[22] Tarp Mokslų akademijos narių randame daug įžymių mokslininkų, tokių kaip genetikas N. Vavilovas – jis vėliau bus suimtas ir mirs kalėjime.[23] Tarybinės valstybės ir teisės institutui 1936 m. dar vadovavo profesorius J. Pašukanis; 1937 m. sausį jis bus suimtas ir 1937 m. rugsėjo 4 d. nuteistas mirti.[24] Teatro mokyklos prie Mejerholdo teatro (Gorkio g. 15) direktorium 1936 m. vis dar buvo Vsevolodas Mejerholdas; 1939 m. birželio 20 d. jis bus suimtas ir 1940 m. vasarį nuteistas mirti.[25] Maskvos komunaliniame muziejuje (Naujoji aikštė 12) 1936 m. dar dirbo istorikas ir kraštotyrininkas Nikolajus Anciferovas, kuris po metų bus ištremtas į lagerį Tolimuosiuose Rytuose.[26]

Dingusiųjų pėdsakai, kaip vėliau paaiškėjo iš suimtųjų ir sušaudytųjų sąrašų, driekėsi ir per fabrikų darbininkų gyvenvietes, per jų barakus. Adresų knygoje paminėti tik tų priemiesčių lūšnynų pavadinimai: Čerkisovas, Filiai prie Aleksandro tilto, Lefortovas, Aviamotornaja, Perovo gyvenvietė, Poklonajos kalnas.[27]

1936 metais niekas nenutuokė, kaip po metų pasikeis naujausioje adresų knygoje pateiktas įstaigų ir žmonių sąrašas. Vėliau istorikai suskaičiuos, kad iš 139 Centro komiteto narių ir kandidatų į narius, 1934 m. išrinktų partijos XVII suvažiavime, iki 1939 metų pradžios 110 bus suimta,[28] kad 1939 metų viduryje Maskvoje ir Maskvos srityje iš 139 partijos sekretorių tik 7 bus likę savo postuose, visi kiti – arba suimti ir sušaudyti, arba nusižudę.[29] Jie išsiaiškins, kad tūkstančių tūkstančiai žmonių buvo suimti dėl melagingų, absurdiškų kaltinimų ir sušaudyti, kad valstybės aparato, ūkinių organizacijų ir kombinatų, institutų, o ypač Raudonosios armijos vadovų kadrai buvo taip smarkiai iškapoti, kaip jų dar niekada nebuvo išgenėjęs joks išorės priešas kruviniausiame kare. Per miestą ir šalį nuūžė savižudybių banga.

Ir vis dėlto dauguma tos kampanijos aukų buvo eiliniai partijos nariai, o dar dažniau – žmonės, išvis nepriklausantys jokiai partijai: nei valdančiajai, nei kontrrevoliucinei. Vien „Elektrozavode", vienoje didžiausių ir moderniausių Maskvos pramonės įmonių, buvo represuota 1 000 darbuotojų. Šimtai tarnautojų ir darbininkų suimta Maskvos „Metrostrojaus" („Metro

1 ПРАВИТЕЛЬСТВЕННЫЕ УЧРЕЖДЕНИЯ СССР

Прокуратура, Верхсуд СССР и госарбитраж — см. гл. 5.

ЦЕНТРАЛЬНЫЙ ИСПОЛНИТЕЛЬНЫЙ КОМИТЕТ СОЮЗА СОВЕТСКИХ СОЦИАЛИСТИЧЕСКИХ РЕСПУБЛИК (ЦИК СССР)

Кремль, здание Рабоче-крестьянского правительства; т. коммут.: с ручной станции вызывается без номера „Кремль", с автоматич. от К0-26-00 до КО-26-40; т. для справок 3-97-40

ПРЕЗИДИУМ ЦИК СОЮЗА ССР

Председатели ЦИК Союза ССР:
Калинин Михаил Иванович.
Петровский Григорий Иванович.
Червяков Александр Григорьевич.
~~Мусабеков Газанфар.~~
~~Ходжаев Файзулла.~~
~~Айтаков Недирбай.~~
~~Рахимбаев Абдулла Рахимбаевич.~~

Секретарь ЦИК Союза ССР ~~Акулов Иван Алексеевич~~ — т. 3-08-61, Кремль 1 и 2-30.

Члены Президиума: Айтаков Н., ~~Акулов И. А.,~~ Атабаев К. С., Ахун-Бабаев Ю., Берия Л. П., Ворошилов К. Е., ~~Голодед Н. М.,~~ Жданов ~~А. А., Исаев~~ У. Д., Каганович Л. М., Калинин М. И., ~~Косиор С. В., Любченко П. П., Мусабеков Г.,~~ Петровский Г. И., ~~Постышев П. П., Рахимбаев А. Р.,~~ Рахманов У., Сталин И. В., ~~Уншлихт И. С.,~~ Филатов Н. А., ~~Ходжаев Ф.,~~ Червяков Г., ~~Чубарь В. Я.,~~ Шапошников Л. К., Шверник Н. М., Шотемор Ш.

Кандидаты: Абрамов К. А., Булашев З. Г., Булганин Н. А., Василенко М. С., Вейнберг Г. Д., Войцеховский Ю. А., Гулоян А., Далгат М. А., Ербанов М. Н., Затонский В. П., ~~Икрамов А. И.,~~ Киселев А. С., Махарадзе Ф. Я., Николаева К. И., ~~Рудзутак Я. Э.,~~ Уразбеков А. К., Хацкевич А. И., Хрущев Н. С., Чуцкаев С. Е., Шадунц С. К., Шелехес И. С., Эфендиев М. М.

ПРЕЗИДИУМ СОЮЗНОГО СОВЕТА

Секретарь Союзного совета ~~Уншлихт И. С.,~~ 2-67-36 и Кремль 1-00.

Члены Президиума: Атабаев К. С., Ахун-Бабаев Ю., Ворошилов К. Е., Жданов А. А., Каганович Л. М., ~~Постышев П. П., Уншлихт И. С., Чубарь В. Я.,~~ Шверник Н. М.

Кандидаты: Василенко М. С., Вейнберг Г. Д., Гулоян А. А., ~~Икрамов А. И.,~~ Киселев А. С., ~~Рудзутак Я. Э.,~~ Чуцкаев С. Е., Шелехес И. С.

ПРЕЗИДИУМ СОВЕТА НАЦИОНАЛЬНОСТЕЙ

Секретарь Совета национальностей Хацкевич А. И., тел. 4-65-40 и Кремль 73.

Члены Президиума: Берия Л. П., ~~Голодед Н. М., Исаев У. Д., Косиор С. В., Любченко П. П.,~~ Рахманов У., Филатов Н. А., Шапошников Л. К., Шотемор Ш.

Кандидаты: Далгат М. А., Затонский В. П., Махарадзе Ф. Я., Николаева К. И., Хрущев Н. С., Хацкевич А. И., Шадунц С. К., Эфендиев М. М.

СЕКРЕТАРИАТ ПРЕЗИДИУМА ЦИК СССР

Кремль, зд. Рабоче-крестьянского правительства, и 1-й Дом ЦИК СССР, ул. Серафимовича, 2, подъезды 1 и 2.

Зав. секретариатом Козлов Н. К. (зд. правит.), т. 2-04-42 и Кремль 3-13; зам. зав. секретариатом Бабиков И. М. (зд. правит.), т. 3-08-46 и Кремль 2-26; зам. зав. секретариатом Акимов И. Ф. (1-й дом ЦИК СССР), т. 5-34-00 и Кремль 9-45; пом. зав. секретариатом по протокольной части Хатунцев А. А. (зд. правит.), т. 2-06-28 и Кремль 5-84.

Общая часть—зав. Чижков А. И. (1-й дом ЦИК СССР), т. 3-96-41 и Кремль 3-95; консульт. часть—ст. консульт. Ершов, т. Кремль 3-74; наградной сект. — зав. Павлов Л. В., т. 3-99-27 и Кремль 2-42; декретно-справочное бюро — зав. Морозов И. Я., т. 4-10-82 и Кремль 4-96; экспедиция и прием телефонограмм (по Кремлю)—т. 3-97-40 и Кремль 1-30; экспедиция и прием телефонограмм (1-й дом ЦИК СССР)—т. 4-86-44 и Кремль 1-63; общее делопроизводство — тел. Кремль 2-94; стол личного состава — т. 3-96-41 и Кремль 3-95.

Секретариат председателя ЦИК СССР: Моховая, 4/7; зав. Мягкий В. А., тел. Кремль 3-17; общий сект. (для справок)—зав. Аграпинец Р. И., т. 3-20-20 и Кремль 3-18.

ОРГАНИЗАЦИОННЫЙ ОТДЕЛ

Ул. Серафимовича, 2, 1-й дом ЦИК СССР, 1-й подъезд.

Зав. Туманов П. В., т. 1-44-58 и Кремль 3-32.

ФИНАНСОВОЕ УПР-НИЕ

Зд. ЦИК СССР (б. Гум), Красная пл., 3.

Зав. Никитин Н. М., т. 3-20-02 и Кремль 1-33; зам. Константинов Д. К., т. Кремль 1-93; гл. бухг. Киселев В. И., т. 5-40-94; сметно-план. сект.—рук. Гатчин Г. А., т. 3-20-02; сект. контроля — рук. Гурин М. Ф., т. 5-40-94 и Кремль 3-66.

ХОЗЯЙСТВЕННОЕ УПР-НИЕ

Красная пл., 3; т. для справок 5-21-08 и 1-27-91.

Зав. Пахомов Н. И., т. Кремль 2-25 и 3-10, зам.: Раздин Е. И., т. Кремль 5-94; зам. Рыдаев М. В., т. Кремль 5-94; зам. Лепина А. П., т. 2-14-00 и Кремль 2-14; секр. т. Кремль 3-10.

Общая часть—т. 5-21-08; секторы: загородн. владений — т. Кремль 8-37 и 3-13-85; снабжения—т. 2-14-00 и Кремль 2-14; 1-27-23; проектно-строит.—т. 2-86-82 и Кремль 5-87 и 6-85; город. владений—т. Кремль 6-84 и 2-48-23.

Дома ЦИК СССР: 1-й дом ЦИК СССР—ул. Серафимовича, 2, т. Кремль 2-36 и В1-74-00; 3-й дом ЦИК СССР—Садовая-Каретная ул., Божедомский п., 1, т. Кремль 5-39 и 3-79-46; 5-й дом ЦИК СССР — ул. Грановского, 3, т. Кремль 7-53 и 1-67-28; 6-й дом ЦИК СССР — Б. Пироговская ул., 51, т. Г3-78-61 и Г3-89-09; 7-й дом ЦИК СССР—Тверской бул., 10, т. 4-96-09; 26-й дом ЦИК СССР—Спиридоньевская, 26, т. Д3-27-31; общежитие—Рождественский бул., 21, т. 1-14-59; РЖСКТ «Кремлевский работник»—М. Никитская, 16, т. 5-72-19; зд. ЦИК СССР (б. Гум) — Красная пл., 3, т. Кремль 7-06 и 2-50-80.

1936 metų Maskvos adresų knygos puslapis, kuriame išbraukytos 1937–1938 metais žuvusių žmonių pavardės

„1936 metais niekas nenutuokė, kaip po metų pasikeis naujausioje adresų knygoje pateiktas įstaigų ir žmonių sąrašas."

statybos") kabinetuose ir statybų aikštelėse. To viesulo neišvengė nė viena profesija, nė viena veiklos sritis, tad istorikas daro išvadą: „Neįsivaizduojama kadrų kaita pirminėse partijos organizacijose leidžia įsivaizduoti, kaip tai atsiliepė vietos įstaigoms. Iš 63 žmonių, 1937 metų gegužę išrinktų į Maskvos miesto partijos komitetą, 1938 metų birželį jau tik 10 bebuvo likę savo postuose, be to, aštuonis radau dirbančius kitur; kiti 45 (71,4 proc.) buvo išbraukti iš etatų sąrašų, ir galima spėti, jog didelės jų daugumos nebebuvo tarp gyvųjų. Iš 64 srities partijos komiteto narių, buvusių 1937 metais, aštuoni buvo perrinkti, 10 susirado kitą darbą, o 46 (74,9 proc.) dingo. Dzeržinskio rajone trys pirmieji sekretoriai buvo suimti per kelis 1937 metų mėnesius."[30] Tačiau netrūko ir tokių, kurie naudodamiesi suėmimų ir sušaudymų banga prasimušė aukštyn ir užėmė postus, kurie po valymų liko laisvi; vienas iš tūkstančių buvo ir iš Donbaso atvykęs jaunas kasyklų darbininkas Nikita Chruščiovas – jis 1935–1938 metais buvo Maskvos partinės organizacijos pirmasis sekretorius, taigi faktinis miesto vadovas.

Sušaudytųjų sąrašai ir adresai, nustatyti po mirties

Tikrąją smurto topografiją pamatysime tik žinodami visas dingimo vietas. Lubiankos, Butyrkų, Lefortovo, Suchanovkos kalėjimai, Raudonosios Presnios tranzitinis kalėjimas, vidaus kalėjimas Furkasovskio gatvėje, sušaudymų rūsys Aukščiausiojo Teismo karinėje kolegijoje – šios vietos adresų knygoje, žinoma, neįrašytos. Vis dar neiškasti ir neištirti lavonai, palaidoti Dono ir Novospaso vienuolynų kapinėse, Kalitnikovo, Rogožos, Vagankovo, Armėnų, Golianovkos kapinėse, egzekucijų vietose Butove, Komunarkoje ir prie Dmitrovo šalia Maskvos–Volgos kanalo. Butove guli maždaug 25 000 žmonių, kuriems buvo įvykdyta mirties bausmė 1937–1939 metais, Komunarkos masiniuose kapuose – 14 000 sušaudytųjų.[31]

Išsamiausias teroro ir smurto žemėlapis būtų gautas atkūrus slaptosios policijos dokumentus. Ji aprašė rajoną po rajono, gatvę po gatvės, namą po namo, bent jau taip tiksliai, kaip tik buvo įmanoma Maskvoje – mieste, kurio gyventojai be paliovos migravo ir kraustėsi iš vienos vietos į kitą. Personalijų sąrašais su duomenimis apie socialinę ir tautinę kilmę, profesinės

veiklos ir politinių pažiūrų raidą buvo vadovaujamasi sudarant pasmerktųjų sąrašus. NKVD sistemingai tikslino adresus adresų biure ir gyventojų registro įstaigoje (ZAGS – *Zapisi aktov graždanskogo sostojanija*, t. y. civilinės būklės aktų įrašų biuruose).[32] NKVD darbuotojas, 1937–1938 metais suėmęs ir ištardęs daugybę žmonių, o 1956 m. pats ištardytas, pasakojo, kaip buvo dirbama: „...skyriaus vadovybės įpareigoti eidavome į Maskvos miesto namų valdybas, ten peržiūrinėdavome namų knygas ir surašydavome visus gyventojus, kurių pavardės užsienietiškos. Tokių asmenų sąrašai būdavo pateikiami Ypatingojo skyriaus vadovybei, o ši įsakydavo operatyviniams darbuotojams išrašyti tų asmenų arešto orderius <...>"[33] Svarbios informacijos apie adresus esama, pvz., Kominterno kadrų sąrašuose, mat ši žinyba tikslindavo ir adresus, kad galėtų stebėti politinius emigrantus.[34] Išsamiausią ir tiksliausią adresų sąrašą galima sudaryti remiantis suimtųjų ir nuteistųjų tardymo ir teismo bylomis. „Areštų geografija yra labai pamokoma. Labiausiai ištuštėjo namai, kuriuose gyveno politiniai emigrantai, Kominterno bendradarbiai ir tarybinės vyriausybės pakviesti užsienio specialistai. Pavyzdys – Obuchovo gatvės (dabar jau vėl Voroncovo lauko gatvė) namas Nr. 3, kuriame buvo apgyvendinti politiniai emigrantai: jis ištuštintas iki paskutinio žmogaus. Iškeldinus suimtųjų šeimas namą perėmė naujas savininkas – NKVD. Taip pat nebeliko nė vieno gyventojo Smolensko bulvaro name Nr. 3/5, kuris trečiajame ir ketvirtajame dešimtmetyje priklausė draugijai „Prometej" ir buvo pastatytas jos lėšomis <...>. 1938 m. sutriuškinus latvių organizacijas šis namas buvo perduotas Glavlitui ir priklausė jam iki 1957 m."[35]

Kuzneckij Mosto gatvės namo Nr. 22 antrajame aukšte veikė bendrabutis, kuriame gyveno Kinematografijos instituto studentai vokiečiai. Juos suėmus pasikeitė ir namo paskirtis. Dabar ten yra Federacinės saugumo tarybos (FSD) biblioteka; joje kartu su mokslininkais gali ir kiti žmonės skaityti savo artimųjų bylas.[36]

Daugiausia žmonių buvo suimta „tarybiniuose namuose", ypač „Vyriausybės name", jis 1937–1938 m. visiškai ištuštėjo, jame buvo įkurdinti nauji gyventojai.[37] Nukentėjo gatvės, esančios miesto centre, tarp jų – Gorkio gatvė ir Arbatas: jose gražius atskirus butus turėjo elitas, ypač viliojantis pavyduolius ir skundikus. Daug žmonių buvo suimta ir prestižiniuose gyvenamuosiuose kvartaluose, kur nestigo puikių senos statybos namų, – Kropotkino, Kirovo, Bolšaja Bronajos, Pokrovkos gatvėse, Pliuščichoje. Kai

kuriuose Varsonofjevo skersgatvio butuose nuomininkai keitėsi net po kelis kartus.

Senajame Zamoskvorečės priemiestyje daugiausia nukentėjo Didžiosios Poliankos, Didžiosios Ordynkos, Piatnickajos, Jakimenkos, Novokuzneckajos gatvių gyventojai, įsikūrę namuose, statytuose XIX ir XX amžių sandūroje. Anapus Sodų žiedo (Sadovoje kolco) daug žmonių buvo suimta Bakinskajos ir Novaja Basmanajos gatvėse, taip pat trijose Meščianskajos gatvėse, kur buvo įkurdinta ir daug NKVD darbuotojų. Ilgą areštuotųjų sąrašą sudarytų ir Leningrado plento gyventojų pavardės. Ten buvo apgyvendinami specialistai, dirbantys stambiose Maskvos šiaurinės dalies statybose ir Maskvos–Volgos kanalo objektuose. Iš teritorijų Maskvos pakraščiuose labiausiai nukentėjo Kuncevas, tarybinio elito pamėgta vasarvietė ir gyvenamasis rajonas. Beje, iš nurodytų konkrečių adresų galima daryti ir išvadą, kaip perpildytas buvo miestas, kaip labai jame stigo gyvenamojo ploto. Žmonės buvo suiminėjami barakuose, geležinkelio depuose, fabrikuose, ligoninėse, prieplaukose, kapinių pastatuose, įmonių sargybos būdelėse, apleistuose vienuolynuose ir kituose laikinuose būstuose, tokiuose kaip varpinės.[38]

Maskvos smurto topografiją padėjo tikslinti ir išorės priešas. Kai vokiečiai rengėsi užpulti Tarybų Sąjungą, jie, gilindamiesi į tarybinius šaltinius ir tyrinėdami padėtį vietoje, sudarinėjo žemėlapius ir surašė paieškų knygą, į kurią įtraukė vardus ir adresus tų žmonių, kurie, vokiečių manymu, tikriausiai būsią sučiupti. Labai tiksliame 1941 metų Maskvos žemėlapyje pažymėta šimtai objektų, o paieškų knygoje suminėti 5 256 asmenys, kurie po TSRS užpuolimo turėtų būti suimti, tarp jų – Stalinas-Džiugašvilis, rašytojai Ilja Erenburgas ir Aleksejus Tolstojus, pianistas Emilis Gilelsas, o daugiausia – partijos veikėjų, valstybės saugumo darbuotojų, politinių emigrantų ir antifašistų vokiečių, radusių prieglobstį Tarybų Sąjungoje.[39]

Visa tai – masiniai suėmimai ir masiniai sušaudymai, teroro banga, nusiaubsianti visą miestą ir visą šalį, – dar nė nesisapnavo redaktoriams, rengiantiems 1936 metų adresų knygą „Visa Maskva“. Kilus tam uraganui nebeliko galimybės toliau sudarinėti „Visą Maskvą“. Jokia redakcija nebūtų įstengusi neatsilikti nuo pašėlusio tempo, kuriuo žmonės buvo šalinami iš postų ir naikinami, o į jų vietą iškeliami kiti. Žlugo adresų knyga, kaip miesto gyvenimo skaidrumo ir pastovumo simbolis, ir tai reiškė, kad prasideda nauji laikai.

PRIEŠŲ DAUGINIMAS: TROCKININKŲ IR ZINOVJEVININKŲ TERORISTINIO CENTRO BYLA 1936 M. RUGPJŪČIO 19–24 D.

Istorinės kriminalinės bylos: pirmas Maskvos parodomasis procesas ir jo retorika • Smurto atgarsiai: kaip tapo aktuali pilietinio karo grėsmė • „Veidmainio" personažas • Kaip iš linčo teismo dvasios išsirutuliojo parodomasis procesas • Idealus priešas

Parodomasis procesas – tai ne teisinė sąvoka, o įtaigos spektaklis. Jau iš jo retorikos matyti, kad proceso rengėjams nerūpi nei tiesą nustatyti, nei teisingą bausmę paskirti. „Baisūs ir siaubingi tie nusikaltimai, nukreipti prieš mūsų socialistinę tėvynę, ištisa grandinė nusikaltimų, kurių kiekvienas vertas griežčiausio pasmerkimo ir bausmės. Neapsakoma kaltė slegia tuos piktadarius ir žudikus, kurie pakėlė ranką prieš mūsų partijos vadovus... Pasibaisėtinai nusikalto išgamų gauja, kuri ne tik rengė teroro aktus, bet ir nužudė vieną geriausių darbininkų klasės sūnų, nepamirštamąjį Sergejų Mironovičių Kirovą."[1] Andrejus Vyšinskis, TSRS generalinis prokuroras ir valstybinis kaltintojas trockininkų ir zinovjevininkų centro baudžiamojoje byloje, keturis kartus derino retorikos stygas, kad įtaigiau skambėtų jo baigiamoji kalba. Priešais jį sėdinčius kaltinamuosius pasityčiodamas išvadino „saujele išdavikų ir avantiūristų, šunėkais, užsimojusiais aploti dramblį", tvirtino, jog tai „ne politikai, tik žudikų ir kriminalinių nusikaltėlių gauja". O savo kalbą 1936 metų rugpjūčio 22 dienos rytiniame teismo posėdyje užbaigė žodžiais: „Reikalauju, kad šie pasiutę šunys visi kaip vienas būtų sušaudyti!"[2] Po kaltinamųjų paskutinio žodžio TSRS Aukščiausiojo Teismo karinė kolegija pritarė tam

reikalavimui ir visus 16 kaltinamųjų nuteisė kitą rytą 2 valandą 30 minučių „nubausti aukščiausiąja bausme – sušaudyti ir konfiskuoti visą jų asmeninę nuosavybę".[3] Dar nepasibaigus 72 valandų terminui, per kurį galima prašyti malonės, nuosprendis buvo įvykdytas Lubiankos rūsyje, vos penkios minutės kelio pėsčiomis nuo teismo posėdžių salės Profesinių sąjungų rūmuose.

Po penkių bylos nagrinėjimo dienų žiūrovai liko sutrikę, apstulbę, priblokšti arba bent jau pasipiktinę tuo, ką matė ir girdėjo. Kaltinamieji buvo anaiptol ne „tarybų valdžios priešai", kaip kad vadinta ankstesniuose parodomuosiuose procesuose teisiamus žmones – inžinierius, fabrikų direktorius, „buvusiuosius" iki 1917 metų, – o revoliucionieriai, Lenino bendražygiai, žinomi partijos lyderiai, kol nestojo į opoziciją Stalinui. Visi jie buvo apšaukti žudikais, sąmokslininkais, teroristais, planavusiais jėga, net savo rankomis, likviduoti tarybų valdžios vadovybę. Dar labiau apstulbo visuomenė išgirdusi, kaip patys save kaltina ir prisipažįsta žmonės, iki revoliucijos kovoję pogrindyje, daug metų išgyvenę tremtyje ar emigracijoje ir net sunkiausiomis sąlygomis neišsižadėję savų įsitikinimų. Kad ir kaip skirtingai reagavo proceso stebėtojai, vis dėlto britų teisininkų delegacija pripažino, jog byla buvo nagrinėjama korektiškai. O André Gide'ui, išvykusiam iš TSRS tą dieną, kai buvo paskelbtas nuosprendis, šis procesas tapo viena iš priežasčių atsiriboti – jis ir sutriko, ir išsigando.[4] Ir tas emocijų mišinys išliko iki šiol, nepaisant nuo tada gautų smulkių paaiškinimų apie pasirengimą bylos nagrinėjimui, apie visą to proceso režisūrą ir instrumentuotę.[5] Nors jau žinome daug detalių apie ikiteisminį tardymą, apie tai, kaip suimtieji buvo kankinami ir spaudžiami, apie tariamus bendrininkų prisipažinimus, melagingus pažadus išsaugoti kaltinamiesiems gyvybę, apie tai, ką ligi šiandien gali paliudyti užsienio stebėtojai ir korespondentai, – vis tiek mūsų nepalieka nuostaba, kaip patyrus kažką košmariško ir protu nesuvokiamo. Norėdami suprasti šį ir vėlesnius „Maskvos parodomuosius procesus", ypač gilinamės į tai, kas įvyko ar turėjo įvykti „už kulisų"; daug kas aiškėja iš paskelbto susirašinėjimo valdžios branduolio viduje, iš akistatų ir apklausų protokolų.[6] Ne mažiau medžiagos išvadoms gaunama ir analizuojant tai, kas buvo viešai kalbama Profsąjungų rūmų Spalio salėje, ten, kur kitados posėdžiavo Bajorų taryba. Vyšinskis ne pats sukūrė pjesę, skirtą suvaidinti 1936 m. rugpjūtį, – viskas buvo surežisuota daug anksčiau Politbiuro posėdžiuose, kai buvo rašomas scenarijus, per apklausas ir akistatas iki pat pro-

ceso pradžios ir net jam jau vykstant, kai tarp Maskvos ir Sočio ten ir atgal kursavo telegramos ir telefonogramos,[7] – bet jis buvo patyręs specialistas, kuriam buvo galima patikėti pjesę su tokiais įžymiais atlikėjais, virtuozas, meistriškai valdantis visus instrumentus, galinčius pademonstruoti šaliai, kur link ji eina.

Istorinės kriminalinės bylos: pirmas Maskvos parodomasis procesas ir jo retorika

Andrejus Vyšinskis (1883–1954) niekada neleido sau išsišokti. Jis buvo per daug išsilavinęs, per daug patyręs, per daug įgudęs. Augo Odesoje, pasiturinčioje lenkų šeimoje. 1913 m. baigęs teisės studijas Kijevo universitete, pritapo prie Rusijos socialdemokratų menševikinio sparno ir tik po revoliucijos, 1920 m., tapo bolševiku. 1925–1928 m. buvo Maskvos universiteto rektorius, o pirmojo penkmečio metais dirbo Švietimo liaudies komisariate. 1927 m. išleido „Baudžiamojo proceso kursą“. 1935–1939 m. buvo generalinis prokuroras, paskui iki mirties ėjo svarbias pareigas Užsienio reikalų liaudies komisariate ir tarptautinės diplomatijos tarnyboje. Prieš imdamasis valstybinio kaltintojo pareigų pirmame Maskvos parodomajame procese (1936 m.), jis jau buvo vadovavęs pagarsėjusioms įtartinoms parodomosioms byloms: prieš Šachtų inžinierius, prieš „Metro-Vickers“ firmos inžinierius, prieš menševikus, prieš Pramonės partiją.[8] Kadangi iš anksto buvo aišku, ko siekiama tuo procesu (ir kitais procesais) ir koks bus jo rezultatas, norėta tik kuo didesnio propagandinio efekto, kuris mobilizuotų mases. Buvo iškeltas toks kaltinimo uždavinys: grupę buvusių įžymių bolševikų, kurie 1925–1926 m. priklausė jungtiniam opozicijos blokui, susieti su kita grupe, daugiausia iš jaunų Vokietijos komunistų partijos narių, emigravusių į TSRS, ir abi jas apkaltinti teroristine veikla.[9] Garsiausi iš tų bolševikų, Zinovjevas ir Kamenevas, jau byloje prieš Maskvos centristus (1935 m.) buvo apkaltinti neva prisidėję prie pasikėsinimo į Leningrado partinės organizacijos vadovą Sergejų Kirovą ir už tai nuteisti. Šįsyk jiems jau teko prisiimti nebe tik moralinę ar politinę atsakomybę, bet ir prisipažinti, jog tiesiogiai, asmeniškai prisidėjo prie Kirovo nužudymo, taip pat – kad rengėsi nužudyti tarybinius vadovus, būtent Staliną, Vorošilovą, Ždanovą, Kaganovičių, Or-

džonikidzę. Kaltinamajame akte tvirtinama, kad abi minėtąsias grupes dar 1932 metais Berlyne suvedė Trockis ir jo sūnus. Todėl kaltinamajame akte (o procesui baigiantis – ir nuosprendyje) visur, kaip pagrindiniai kaltinamieji, minimi ir Trockis su sūnumi Levu Sedovu, teisiami už akių. Visoje byloje nėra nė vieno dokumento, nė vieno įkalčio. Visi neva Trockio rašyti laiškai ir „direktyvos" buvo cituojami iš atminties, bet nepateikti. Teismas vadovavosi principu, kad tiesą geriausiai atskleidžiantys ne materialūs įkalčiai, o kaltinamųjų prisipažinimai; tokiai pažiūrai pritarė ir kai kurie stebėtojai, neatsistebintys, kaip „laisvai ir natūraliai kaltinamieji elgėsi teisme". Bylą nagrinėjant nebuvo remiamasi įrodymais, nebuvo atsižvelgiama nei į protestus, nei į prieštaravimus, nors kai kas ir bandė ginčytis, ypač Ivanas Smirnovas, ilgametis Trockio bendražygis; jis taip ir neprisipažino asmeniškai ir tiesiogiai rengęs teroro aktus. Tačiau teisėjai nė nesistengė ieškoti įrodymų, ne tokia ir buvo proceso paskirtis – reikėjo tik papasakoti fantastišką istoriją, kuri šiurpintų žmones ir keltų sąmyšį. Užuot įrodinėjus, jog daugybė detalių prieštarauja vienos kitoms, kaip tik ir remiamasi nesuderinamomis, fantastiškomis detalėmis, kurios sausą, grynai propagandinę politinę bylą paverčia kvapą gniaužiančiu spektakliu, prikaustančiu publikos dėmesį ir keliančiu siaubą. Juk Vyšinskis – didis pasakotojas ir kriminalinių bylų režisierius. Jis remiasi beribe sąmokslų teoretiko fantazija, be to, dar ir visu NKVD aparatu, kurio tardymo ir kankinimų specialistai geba sukurti kokias tik nori istorijas, biografijas, įvykius ir sąryšius. Vyšinskio istorijos turi tą pranašumą, kad nieko nereikia įrodinėti. Jos susieja mažus artimus dalykus su pasaulinio masto grumtynėmis tarptautinėje arenoje, ir per tas grumtynes neva vyksta kvapą gniaužiančios metamorfozės – revoliucionieriai ūmai atsiskleidžia kaip revoliucijos priešai, atsitinka keistų nuotykių, kuriuos dera išsiaiškinti; o mes – didžiojo demaskavimo stebėtojai – pašėlišku tempu šokinėjam iš vienos veiksmo arenos į kitą: iš susitikimo su Trockiu Kopenhagos viešbutyje „Bristol" į traktorių gamyklą Čeliabinske, anapus Uralo, iš susitikimo Berlyne, Leipcigo gatvės kavinėje, į Slavų biblioteką Prahoje, kur vienam iš sąmokslininkų perduodamas pasas ir tolesni nurodymai. Scenovaizdis keičiasi kone kas akimirką. Aktoriai laksto traukiniais – specialiojoje kupė susitinka buvę sąmokslininkai, o dabar kaltinamieji Mračkovskis ir Jevdokimovas,[10] – kiti paskiria pasimatymą žinomose Maskvos aikštėse arba ir Berlyne, Niurnbergo aikštėje. Vienas kaltinamasis, Pikelis, nusitren-

kiantis net į Špicbergeną, kad ten ištūnotų kiek laiko pasislėpęs.[11] Kelionių maršrutai ir aplinkybės fantastiškos, net sunkiai suprantamos. Antai kaltinamasis Valentinas Olbergas, kilęs iš Rygos, keliaująs iš Berlyno į Maskvą, pakeliui Prahoje apsirūpinąs pilietybės neturinčio asmens pasu ir galiausiai Maskvoje neriąs į pogrindį – ten rengiąs pasikėsinimą į Staliną. Bet paskui keliaująs dar toliau, į Stalinabadą, padirbėti istorijos mokytoju. Tuo dar nesibaigiančios jo klajonės. Jis grįžtąs į Prahą, tenai brolis suvedąs jį su gestapo agentu, o šis už 13 000 Čekoslovakijos kronų parūpinąs Olbergui Hondūro Respublikos pasą.[12] Kitas kaltinamasis, Natanas Lurjė, dirbdamas chirurgu Čeliabinske, rengiąs teroro aktą prieš Kaganovičių ir Ordžonikidzę, bet paskui Leningrade pasikėsinąs į Ždanovą.[13] Pagrindinis kaltinamasis, Zinovjevas, pats renkąs savus „teroristų kadrus" ir kiekvieną atskirai egzaminuojąs. Jo bendrininkai, užkietėję išdavikai, puikiausiai įvaldę konspiracijos ir maskuotės būdus. Jie rašantys laiškus cheminiu rašalu, įdedantys popieriaus lapą į knygą prie tam tikro puslapio, kaulijantys pinigų iš valdžios įstaigų ir tais pinigais finansuojantys pogrindinę veiklą. Jie mokantys įsiteikti nieko nenutuokiantiems piliečiams ir išnaudoti juos niekšiškais tikslais. Daugelis kaltinamųjų pristatomi kaip palūžusios asmenybės, „žuvę žmonės", kurių siekiai sužlugę. Kiti gal tik neatsakingai, neapdairiai pasielgę ir pasukę šunkeliais, iš kurių juos bendromis jėgomis ištrauksianti Komunistų partija arba įžvalgūs piliečiai.

Stebėtojams parodomas visas ansamblis be galo skirtingų asmenybių ir charakterių, kuriuos sieja viena bendra idėja – jie baisiausiai nekenčia tarybų valdžios, ypač Stalino, ir siekia tą valdžią nuversti. Vyšinskis įveda mus į slaptą, sensacingą sąmokslų ir konspiracijos pasaulį, bet įspėja, kad tų žmonių veikla neturi nieko bendro su pogrindininkų tradicijomis, kurias puoselėjo kovotojai dėl Rusijos laisvės arba teroristinė organizacija „Narodnaja volia" („Liaudies valia", arba „Liaudies laisvė"). Palyginti su anais idealistais ir didvyriais, 1936 metų kaltinamieji – tik žudikų gauja. Kaip ir dera tokio lygio žmonėms, jie bendraujantys sutartine kalba, beveik kaip pigiuose romanuose ar detektyviniuose filmuose. Pavyzdžiui, sąmokslininkų slaptažodis esąs: „Linkėjimai tau nuo Galios." Kitąsyk jie, kaip identifikacijos ženklą, pacituojantys tam tikrą puslapį iš „Tūkstančio ir vienos nakties". Kaltinamieji Golcmanas ir Sedovas, susitikę Berlyne prie zoologijos sodo, atpažįstantys vienas kitą iš tos dienos laikraščio „Berliner Tageblatt" arba

„Vorwärts".[14] Sąmokslininkai skiriantys vienas kitam pasimatymą privačiame bute, pavyzdžiui, Kamenevo bute Karmanickio skersgatvyje 15 arba Zinovjevo vasarnamyje Iljinskojėje. Iki šiol nepavykęs nė vienas pasikėsinimas. Kaltinamasis Bermanas-Jurinas turėjęs iš brauningo šauti į Staliną per Komunistų internacionalo vykdomojo komiteto 13-ąjį plenumą, kad pasikėsinimas deramai nuskambėtų per visą pasaulį. Tačiau vieną sykį jam nepavykę gauti leidimo įeiti, kitą kartą ložėje buvę per daug žmonių ir jie užstoję vaizdą į auką.[15] Kitą pasikėsinimą turėjęs surengti Centro komiteto sekretoriate Zinovjevo sekretorius Bogdanas, bet nepasisekę ir jam. Pats Bogdanas nebegalįs paneigti to kaltinimo, nes atseit nusižudė, o iš tiesų buvo nužudytas.[16] Buvęs planuotas ir dar vienas pasikėsinimas į Staliną, šįsyk Mokslų akademijoje. Natanas Lurjė, vykdydamas fašistinės slaptosios policijos užduotį, tykojęs draugo Vorošilovo, bet sužlugęs ir tas planas. „Mes matėm Vorošilovo mašiną, kai važiavo Frunzės gatve. Bet jos greitis buvo labai didelis. Šauti į greit važiuojančią mašiną – tuščias darbas; priėjom išvadą, jog tai beprasmiška."[17] Natanas Lurjė per Gegužės pirmosios demonstraciją Leningrade, Urickio aikštėje, ketinęs iš brauningo šauti į Ždanovą, bet šis pražygiavęs per toli nuo šaulio.[18] Prireikus kaltinamieji daro ir išsamius politinius pareiškimus, tinkamus išspausdinti bet kokiame vedamajame straipsnyje arba vadovėlyje; pavyzdžiui, Kamenevas į Vyšinskio klausimą „Ar Kirovą jūs nužudėte savo rankomis" kuo ramiausiai atsako: „Taip."[19] Kaltinimai skamba taip nerealiai ir neįtikėtinai, kad net patsai kaltintojas klausia: „Ar gali būti, jog visa tai — tik prasimanymai? Ar gali būti, kad Fritzas Davidas ir Bermanas-Jurinas iš piršto išlaužė čia papasakotas istorijas? Gal visa tai tik pramanyta, išrasta, tik neatsakingi kaltinamųjų pliurpalai, norint kuo daugiau suversti kitiems ir taip susilaukti lengvesnio likimo? Ne! Tai ne prasimanymai, ne fantazijos! Tai tiesa! Už tokią (užsienio politikos. – K. S.) programą mūsų tarybinė liaudis pakars išdavikus ant pirmos sausos šakos. Ir to jie visiškai nusipelnė."[20]

Tad, pagal tą scenarijų, egzistavo sąmokslininkų tinklas, veikiantis visoje Sąjungoje, net ir kitose pasaulio vietose – Maskvoje, Kopenhagoje, Prahoje ir Berlyne; jo dalyviai kaitaliojo tapatybes ir siekė tik vieno tikslo – vykdyti teroro aktus, nors nė vienas iš jų nepavyko, kol buvo nužudytas Kirovas; tie sąmokslininkai ilgai liko nedemaskuoti, nes labai sumaniai slapstėsi, apsimetinėjo esantys ne kontrrevoliucionieriai, o partijos nariai ir aktyvistai.

Smurto atgarsiai: kaip tapo aktuali pilietinio karo grėsmė

Vyšinskis moka šnekėti ir kitokiu tonu. Jis ne tik atskleidžia konspiracijos ir terorizmo pasaulį, bet ir piešia idiliškus Tarybų Sąjungos vaizdelius: „Klesti ir žydi plačioji mūsų tėvynė. Banguoja auksiniai javai nesuskaitomų kolūkių laukuose, pilna krūtine alsuoja tūkstančiai naujų stachanovinių fabrikų ir gamyklų. Nuostabiai sutartinai mūsų tėvynės labui darbuojasi geležinkeliai, spindinčiomis begalinėmis bėgių juostomis iš vieno šalies galo į kitą Krivonoso maršrutais skuba Krivonoso traukiniai <...>“[21] Taip jis kalba teisme, bet už tų žodžių gali pajusti dar neregėtą grėsmę ir pavojų. Dėl nerimastingų Vyšinskio intonacijų kalta, be abejo, ne saujelė visiškai izoliuotų, nevilties apimtų sąmokslininkų, slepiančių tikruosius savo tikslus, – jų veiklos nėra ko bijoti, – o jausmas, kad viskas galėjo nueiti skradžiai, jeigu nebūtų pavykę sučiupti sąmokslininkų.

Vyšinskio paminėtas pavojus iš tiesų buvo, ir ne tik per pasikėsinimą į Kirovą, kai buvo nužudytas vienas įtakingiausių valdančiosios partijos veikėjų. Juk dar vos prieš šešetą metų visą plačiąją šalį purtė dideli neramumai, ir su jais tik labai nelengvai susidorojo GPU daliniai. Dar nė penkeri metai nebuvo praėję nuo to laiko, kai šimtai tūkstančių ūkininkų buvo jėga ištremti iš savo kaimų į Tolimąją Šiaurę. Kai kuriuose rajonuose partija, jau ir šiaip kaime vos tealsuojanti, visai prarado valdžią ir atgavo ją tik po savotiškos rekonkistos – kai darbo ėmėsi baudžiamieji būriai, atsiųsti iš miestų. Iš pradžių žemdirbiai maištais ir sukilimais priešinosi grūdų rekvizicijai, o paskui – priverstiniam varymui į kolektyvinius ūkius. OGPU ir NKVD raportavo apie tūkstančius užpuolimų, keršto aktų, didesnių ir mažesnių susišaudymų. Daug kur maištavo moterys. Buvo užpuldinėjami ir žudomi vietiniai Komunistų partijos ir komjaunimo aktyvistai. Valstiečiai verčiau skerdė savo gyvulius, kad tik nereikėtų atiduoti jų kolchozams (kolektyviniams ūkiams, kolūkiams) arba sovchozams (valstybiniams, tarybiniams ūkiams). Pranešimai apie neramumus liudijo, kad šalis kunkuliuoja, bruzda, ją apėmęs valstiečių karas, vienur neviešas, kitur – ir atviras. 1930 metų sausį visoje TSRS įregistruota 400 masinių akcijų, vasarį – 1 048, kovą – 6 528, kol pagaliau kovo mėnesį pasipriešinimas atslūgsta, o kaltė už kolektyvizacijos „perlenkimus“ suverčiama vietiniams funkcionieriams. 1930 m. kovo pabaigoje vienur kitur

maištavo Šiaurės Kaukazo valstiečiai, juos malšinti teko reguliariajai kariuomenei. Per visus 1930 metus įregistruoti 13 755 masiniai maištai. Šimtai tūkstančių žmonių buvo ištremta. 1930 m. kaimuose ypatingosios komisijos nuteisė mirti 20 201 asmenį. Daug milijonų spruko iš kaimo į miestus ir į naująsias statybas. O tai reiškia, kad su kiekvienu bėgliu iš kaimo į miestą keliavo ir šiurpūs prisiminimai apie mirties bausmes, ištisų kaimų trėmimus, kratas ir sušaudymus. „Tarybų Sąjunga taikos metu, keliolika metų po kruvinų karų pabaigos, buvo tokioje būklėje, kuri prilygo karo nuniokojimams."[22] Tokia šalies būklė net pačius tvirčiausius vertė abejoti, ar ji ištvers tą krizę. Darbininkai streikavo, studentai bruzdėjo, tikintieji protestavo prieš Bažnyčios persekiojimą ir cerkvių griovimą.

Nors ta didžiulė įtampa po metų kitų apmažėjo – 1934 m. įvyko vadinamasis „nugalėtojų partijos suvažiavimas", panaikinus kortelių sistemą ir normavimą, leidus privačiai ūkininkauti sodybiniuose sklypuose ir prekiauti kolūkiniuose turguose, imta kalbėti net apie „naująjį nepą", – vis dėlto ji niekur nedingo.[23] Teroro banga, kilusi po pasikėsinimo į Kirovą 1934 m. gruodį, „Maskvos centro" byla 1935 m., „socialiai svetimų elementų" gujimas iš sostinių, kalbos, kad „verčiau būtų nušovę ne Kirovą, o Staliną", arba kad „jei būtų gyvas Leninas, būtų geriau", – visa tai rodo, kad šalyje viešpatavo ne taika, o ypatingoji padėtis.[24] Po 1934 m. tūkstančiai buvusių opozicionierių – Trockio, Zinovjevo, „darbininkų opozicijos" ir kitų frakcijų šalininkų – buvo suimta ir ištremta; taip prasidėjo kryptingos profilaktinės represijos, jomis siekta didesnių tikslų, ne tik pažaboti mažas, susiskaldžiusias opozicijos grupeles. Tarptautinės padėties raida irgi skatino bijoti galimo karo. Vokietijoje valdžią paėmė nacionalsocialistai, o kad jie yra karingi ir nekenčia bolševikų, tuo negalėjai abejoti. Vieni gal manė, kad tik atsitiktinai sutapo Vokietijos remilitarizacija ir 1936 m. rugpjūčio 19 d. prasidėjęs „trockininkų ir zinovjevininkų centro" teismo procesas, kiti įžvelgė akivaizdų sąryšį: vidaus priešas veikė išvien su išoriniu.

Pirmojo parodomojo Maskvos proceso retorikoje atsispindėjo prievartos šuorai, per keletą pastarųjų metų nusiaubę šalį. Kraštas buvo pribrendęs pratrūkti smurtu, sukelti pogromą prieš visus tuos, kurie, jo įsitikinimu, kalti dėl viso to, ką jam teko iškęsti.[25] Liaudžiai neapsakomai reikėjo priešo, bet valdančioji partija negalėjo pasinaudoti spontanišku smurto proveržiu, nes jis, ko gero, būtų atsigręžęs prieš ją pačią ir išklibinęs partijos diktatūrą, slap-

tąją policiją ir kariuomenę. Vyšinskis – apie tai jis bylojo jau ir ankstesniuose veikaluose, taip ir ateityje ketino elgtis, – kaip ir Stalinas, anaiptol nebuvo „teisinio nihilizmo“ šalininkas: jis gynė „teroro teisėtumą“.[26]

„Veidmainio“ personažas

„Veidmainio“ epitetas, dažnai linksniuotas 1936 metų parodomajame procese, buvo taikomas tiems, kurie dėl akių atsisakė opozicinių pažiūrų, nes norėjo būti vėl priimti į partiją, o iš tiesų liko ištikimi seniesiems opozicijos idealams.[27] „Veidmainiai“ – tai klastingi, nenuoširdūs žmonės. Kai pirmojo penkmečio pradžioje partijos vadovybė ėmėsi industrializacijos ir kolektyvizacijos, daugelis buvusios „kairiosios opozicijos“ šalininkų susitaikė su partija, nes tame posūkyje įžvelgė savo pačių programą. Garsūs kairieji prisišliejo prie Stalino šalininkų, o šie džiaugėsi sulaukę pastiprinimo kovoti su Bucharino „dešiniuoju nukrypimu“, smerkiančiu beatodairišką valstiečių engimą. „Veidmainiais“ buvo apšaukiami visi, tiek „kairieji“, tiek „dešinieji“, pritariantys ir Trockiui, ir Bucharinui, – visi, dar bent kiek nukrypstantys nuo Stalino partinės linijos ir leidžiantys sau turėti savą nuomonę. Šalyje, kuri kone du dešimtmečius neturėjo ramybės ir stengėsi sutvirtėti, tokių žmonių buvo daugiau nei pakankamai – taip pat ir partijoje, ir šalia jos. Revoliucijų laikai palankūs „laisvamaniams“ ir „priešginoms“, tad ir Rusijos komunistų partijos orbitoje nestigo asmenybių, pasikliaujančių sava galva. Kitaip tariant, „veidmainiavimas“, tas prisitaikėliškumo ir kritiškumo derinys, kasdienis oportunizmas buvo ne ribota, su viena politine sekta susijusi pozicija, o dvasinė būsena, tam tikra gyvensena, paplitusi pačioje partijoje, artimiausioje jos aplinkoje ir, ko gero, visur, kur eiliniai blaiviai mąstantys piliečiai susidurdavo su valdžia, tolima nuo tikrovės ir nenorinčia jos matyti. Perversmų laikais veidmainiavimas buvo ne kokia ekscentriška, ribinė, o esminė, bendra pozicija ir laikysena, bandymas suderinti savo nuomonės turėjimą su kompromisu ir taip išsisaugoti.

Toks, platesnis, požiūris į „veidmainiavimą“, vertinant jį ne vien iš siauros moralizuotojo pozicijos, leidžia apžvelgti to meto situaciją ir suvokti, kokios beviltiškos buvo bolševikų pastangos susidoroti su ta laikysena išsityčiojant iš jos. Tada ir suprantama, kodėl „veidmainis“, verste verčiamas, įstoja į kolūkį,

bet iš tiesų ir toliau ūkininkauja kaip privatininkas; kodėl „veidmainiaujantis“ partijos narys pritaria jos generalinei linijai, nors yra beveik įsitikinęs, kad ji klaidinga; kodėl „veidmainis“ viešame darbuotojų susirinkime, institute arba gamykloje, balsuoja už nutarimo projektą, nors širdies gilumoje šaiposi iš jo primityvumo. Valdančioji partija, kuri tikisi pasivaržyti su veidmainiška laikysena arba net ją išnaikinti, yra pasmerkta. Taigi „veidmainiavimas“ yra masinis reiškinys, ir jeigu jis parodomajame procese pliekiamas kaip svarbiausia yda, tai smerkiama jau ne tik mažuma arba sektantiška opozicionierių grupė, bet ir užsimojama sudrausminti eilinius visuomenės narius, net pačią visuomenę, ypač tuos, kurie veikia partijos orbitoje; antai revizuojant partijos nario bilietus 1934 ir 1935 metais šimtai tūkstančių jos narių buvo skaudžiai kritikuojami arba turėjo savikritiškai pripažinti savo klaidas.[28] Vyšinskis, kalbėdamas apie „veidmainiškumą“, turi omeny ne tik mažos grupelės nusikaltimą – „pasalūniškai įsibrauti į partiją ir pelnyti partijos pasitikėjimą, ypač Stalino pasitikėjimą“ ir tuo pat metu veikti prieš partiją,[29] – bet ir visuomenės nuotaikas, visuomenės laikyseną, paplitusią dvasios būseną.

Kaip iš linčo teismo dvasios išsirutuliojo parodomasis procesas

Formaliai ir 1936 metų rugpjūčio teismo procese, ir vėlesniuose buvo paisoma teisėtumo, bet tai neturėtų mūsų klaidinti, jeigu ieškome parodomojo proceso istorinių šaknų. Žinoma, buvo teismo salė, teismo pirmininkas, valstybinis kaltintojas, gynėjas (bylos nagrinėjimo metu visi kaltinamieji gynėjo atsisakė), teismo posėdis buvo viešas, buvo rašomas protokolas ir t. t. Tačiau kai teisėjas, kaltintojas, gynyba ir publika – ne nepriklausomos instancijos, o veikiau vientiso ansamblio nariai, turime tik pseudoteismą, kuriam nerūpi nei tiesą nustatyti, nei teisingą sprendimą priimti. Tai rodo ir parodomojo proceso atsiradimo istorija. Parodomųjų procesų buvo jau nuo pirmų revoliucinės valdžios dienų, jie buvo grindžiami vien „nihilistine teisingumo samprata“, o teismo procesas buvo „veikiau pilietinio karo tęsinys kitomis priemonėmis“.[30] Per jį proletariatas demonstravo savo galią, kuri reiškėsi ne tam tikrų proceso nuostatų paisymu, o klasiniu instinktu, atviru partiškumu; teismui rūpėjo nusikaltėlio asmenybė – ar jis iš „socialiai

svetimų" arba „buvusiųjų", ar iš proletarų ir darbininkų; pagal tai vertino jo kaltę, tad ir bausmės dydį. Daug svarbiau negu nubausti nusikaltėlį buvo pademonstruoti socialinį nusižengimo ir nusikaltėlio vertinimą, tad ir siekimą nusikaltėlį perauklėti ar kitus atgrasinti. Išnaudotojų klasių atstovams buvo demonstruojamas neatlaidumas, o „saviškiams" leidžiama pasitaisyti ir persiauklėti. O jei dar tas saviškis „drąsiai ir atvirai pripažįsta savo klaidas", jis gali tikėtis, kad bus visiškai išteisintas ir galės toliau darbuotis kaip lygiateisis visuomenės narys. „Nuoširdus prisipažinimas", kurį paskatino aiškinamasis darbas, draugų ir bendradarbių skatinimas ir teisinga kritika, taip pat savikritika, kai kaltinamasis prisiima atsakomybę ir pripažįsta klaidas, trumpiau tariant – visi veiksmai, nuolat praktikuojami pačioje bolševikų partijoje, kuo toliau, tuo labiau įsigalėjo visuomenėje, kuriai toną duoda partija, darėsi jai įprastu dalyku. Palankus požiūris į aplinkinių kritiką ir skatinimą, sutikimas būti viešai svarstomiems ir kritikuojamiems sukūrė bendravimo erdvę, kurioje individas savo elgesį stebi, jį komentuoja visada tarsi ir iš šalies; taip atsiranda panoptinė pirmykštė scena, kuri ir drausmina, ir skatina pačiam drausmintis.[31]

1936 m. rugpjūtį vykstantis parodomasis procesas jau galėjo remtis nemenka patirtimi, ypač 1928 metų Šachtų byla, 1930 metų byla prieš pramonininkų partiją ir 1931 metų byla prieš menševikų sąjunginį biurą („Veikliosios žemdirbių partijos" byla liko neišnagrinėta).[32] Šachtų procesu buvo siekiama „demaskuoti, pasmerkti ir prakeikti vienos visuomenės grupės mąstyseną", būtent senųjų specialistų, inžinierių ir technikų; čia prokuroras net siūlė kai kuriuos kaltinamuosius išteisinti. Pramonininkų partijos byloje buvo puolama techninė inteligentija, intelektualai ir užsieniečiai. Ji baigėsi mirties nuosprendžiais, bet šie buvo pakeisti laisvės atėmimo bausmėmis. Sąjunginio biuro byloje kaltinamieji gavo po 10 metų kalėjimo. Visose bylose kaltinamieji prisipažino, teigė turėję laiko apmąstyti ir suvokti savo kaltę, o prisipažinę prašė leisti jiems panaudoti savo žinias ir darbo jėgą Tarybų valstybės labui.[33] Tad iki 1931 m. jau buvo išbandyti visi parodomojo proceso elementai: moralinė politinė užduotis, įkalčių ir savęs kaltinimų fabrikavimas, prisipažinimų praktika. Tačiau 1936 metų pirmajame parodomajame procese buvo ir naujovė: jame pirmąsyk buvo kaltinami revoliucinės vadovybės nariai, ir reikėjo priversti juos prisiimti ne tik bendrą politinę ir moralinę atsakomybę, bet ir prisipažinti patiems tiesiogiai darius atitinkamus

nusikaltimus. Be to, pirmąsyk buvo pasiūlyta mirties bausmė saviškiams ir ta bausmė įvykdyta. Tris kartus peržengta riba – tai jau tikras lūžis.

Idealus priešas

Nebuvo jokių naujų faktų, skatinančių teisti Kamenevą, Zinovjevą ir kitus. Jau ir pirma buvo žinoma, kad 1932 m. šalyje Trockio šalininkai, kaip antai Ivanas Smirnovas, užmezgė ryšį su Trockiu. Pasikėsinimo į Kirovą byloje irgi neiškilo nieko naujo. Dingstį pradėti teismo procesą davė tai, kuo Vyšinskis įžanginėje kalboje apkaltino opoziciją: ji ketinusi suduoti „pribloškiantį smūgį" ir „sukelti sąmyšį partijoje ir šalyje".[34] Vyšinskis vaizdingai piešia, kaip atrodytų tas smurto proveržis: „Tamsiame pogrindyje Trockis, Zinovjevas ir Kamenevas sviedžia niekšišką šūkį: pašalinti, nužudyti! Nelegali mašina ima veikti, galandami peiliai, užtaisomi revolveriai, gaminamos bombos, rašomi ir padirbinėjami dokumentai, užmezgami slapti ryšiai su Vokietijos slaptąja policija, sustatoma sargyba, treniruojasi šauliai, pagaliau šaudoma ir žudoma. Štai kas svarbiausia! Kontrrevoliucionieriai ne tik svajoja apie terorą, ne tik kurpia teroristų sąmokslo arba teroristinio pasikėsinimo planus, ne tik rengiasi tiems šlykštiems nusikaltimams, bet juos ir daro, šaudo ir žudo!"[35] Kamenevas prisipažįsta naudojęs visas kovos priemones: rengęs viešas politines diskusijas, mėginęs įsiskverbti į fabrikus ir gamyklas, steigęs pogrindines spaustuves, apgaudinėjęs partiją, organizavęs demonstracijas gatvėse, sąmokslą ir galiausiai įvykdęs teroro aktą.[36]

Kaltinamieji, kitados garsūs visame pasaulyje, gal susikūrus tarybų valdžiai net ir buvę populiarūs, ilgainiui prarado aurą, išsivalkiojo po įvairias opozicijas, jais net ir šalininkai nebepasitikėjo. Jie patyrė fiasko, seniai buvo pasmerkti ir palūžę. Per bylos nagrinėjimą jie kaip tik ir įrodė, kad galėjo reikštis nebent kaip „veidmainiai", ne kaip politinė opozicija, o kaip nusikaltėlių gauja, galinti siekti savo tikslų tik su pagalba iš šalies: juos rėmė idėjinis vadas Trockis, o šis savo ruožtu rėmėsi fašizmu. Kiekvienas, kas tik šalyje priklausė opozicijai, nuo šiol tapo „trockininku": stalininėje visatoje tas universalus epitetas buvo taikomas kiekvienam blogiukui, kad ir kokia buvo jo politinė pozicija (panašiai kaip „buožė" arba „buržujus"). Kaltinamųjų suolo personažai buvo labai įvairūs, patyrę visokių nuotykių, daug blaškęsi, netu-

rintys tėvynės, nevaržomi nei moralės, nei kokių skrupulų. Jų pavardės užsienietiškos arba žydiškos. Jie kuo ramiausiai pasakojo – reikia tik įsivaizduoti: žydai, tokie kaip Kamenevas, Zinovjevas ir daugelis kitų kaltinamųjų, – apie ryšius su gestapu, su Himmlerio asmeniniu padėjėju Franzu Weizu, apie tai, kaip apsiginklavę brauningais rengėsi pasikėsinimui. Jie gyveno kitame pasaulyje nei darbininkai stachanoviečiai ir traktorininkai, kuriuos per procesą tolydžio mini Vyšinskis.[37] Teismo posėdyje jie kalba vos ne vadovėliniais sakiniais, ir tai yra paskutinė jų paslauga socialistinės tėvynės labui. Reingoldas sakydamas paskutinį žodį taria: „Politiškai mes jau sušaudyti <...>. Ratas užsidarė! Baigėsi politinis maskaradas, žaidimai opozicijomis, diskusijomis, platformomis! Opozicijos vietą užėmė priešvalstybinis sąmokslas, diskusiją ir platformą išstūmė kulka ir bomba."[38] Net ir didžiausias savęs niekinimas nebegali jų išgelbėti. „Jei partijos vadovybė, kaip ta Katalikų bažnyčia, verčianti mirties patale gulintį ateistą atsiversti į katalikybę, jėga išgavusi iš opozicionierių tariamų klaidų pripažinimą arba lenininių pažiūrų išsižadėjimą, praranda bet kokią teisę į savigarbą, tai ir opozicionierius, per vieną naktį pakeitęs pažiūras, vertas tik paniekos", – rašo proceso komentaruose Christianas Rakovskis, pats kitados buvęs opozicijoje ir dėl to tapęs kitos bylos auka.[39] Bylą nagrinėjant kilo aikštėn dar kitų opozicionierių vardai, priešų ir išdavikų tinklas plėtėsi į visas puses. Iš chaoso ir padėties painumo stiebėsi vis nauji kaltininkai. Kartais imdavo rodytis, jog nieko nebelikę pastovaus, tik grėsmė ir pavojus. Pažinus priešą tapo aišku, kuria linkme nukreipti neviltį ir miglotą įtūžį dėl viso to, ką žmonėms teko iškęsti. Kuo fantastiškesnis pavojus, tuo tvirtesnis susitelkimas. Triumfuodamas šaukė salei Vyšinskis: „Ir argi ne aiškiausiai liudija tą vienybę galingos pasipiktinimo bangos, kurios dabar plūsta per visą šalį, – tai liaudis piktinasi niekšingais žudikais!"[40] Taip prasidėjo radikalus paniekintųjų nužmoginimas. Šimtai tūkstančių rinkosi fabrikuose, plūdo į aikštes ir reikalavo kaltinamiesiems mirties bausmės. Parodomasis procesas, kaip „likvidacijos ritualas",[41] tikra sėkme galėjo pasidžiaugti tik dabar, kai jam pritarė tie šimtai tūkstančių, sukurstytų ir paverstų „įtūžusia minia", kuri nužygiavo į Raudonąją aikštę „mirties plebiscito" skelbti.[42]

„PAVARGAU NUO PASTANGŲ ŽIŪRĖTI IR PAŽINTI“: LIONO FEUCHTWANGERIO „MASKVA, 1937-IEJI“

Europos dvasinės istorijos finalinė scena – Feuchtwangerio susitikimas su Stalinu • Žvilgsnis, gimęs iš bejėgio antifašizmo • Bastytis jau neteks: keliausi prižiūrimas NKVD • Sąmyšio fenomenologija ir Vėl viskas aišku: credo quia absurdum • *Palydos Baltarusijos stotyje*

Kokį Maskvos įvaizdį 1937 metais galėjo susidaryti pastabus ir neabejingas europietis intelektualas? Norint tą įvaizdį atgaivinti reikia žinoti, ką tas stebėtojas regėjo ir kaip tą reginį suvokė. Tada gal suprasime, kaip ir kodėl jis vienus dalykus matė, o kitų tarsi ir nepastebėjo. Taigi šiuo atžvilgiu svarbiau, ką galėjo patirti ir įvertinti žmonės, pažinę 1937 metų Maskvą, ir ne tiek svarbu jiems priekaištauti dėl to, ką iš savo perspektyvos mato mūsų laikų žmonės, ir ne todėl, kad mes įžvalgesni, o vien todėl, kad vėliau gimėme, – tiesiog mes apie tą istoriją žinome daugiau už pačius jos dalyvius.[1]

Vargu ar kas nors, ketvirtajame XX a. dešimtmetyje keliavęs po Tarybų Sąjungą, geriau už Lioną Feuchtwangerį žinojo, kas jo laukia. Labiausiai jis rūpinosi, kaip nepasiduoti didžiajai iliuzijai ir nebūti įtrauktam į spektaklį, surežisuotą iš šalies. Pusmečiu anksčiau Tarybų Sąjungoje buvo lankęsis André Gide'as, tenai, Politbiuro narių nuo mauzoliejaus stebimas, gedulinga prakalba pagerbė ką tik mirusį Maksimą Gorkį, o grįžęs į Prancūziją aprašė kelionės įspūdžius, už juos gavo piktos pylos iš prosovietinių kairiųjų.[2] Feuchtwangeriui ne naujiena buvo išgirsti priekaištų, kad einąs išvien su komunistais, – Miuncheno Tarybų respublikos dienomis jis bičiuliavosi su kai kuriais jos ideologais, tokiais kaip Erichas Mühsamas, Ernstas Tolleris,

Kurtas Eisneris, – tad bent jau kontaktų su jais nesibaimino. Kaip rašytojas, visame pasaulyje išgarsėjęs romanais „Pasisekimas“, „Žydas Ziusas“, „Opermanų šeima“, – vienu tarpu net žinomesnis už Thomą Manną, – jis negalėjo nė žingsnio žengti, jokio teksto paskelbti, kad nebūtų priekabiai vertinamas kiekvienas jo žodis. Ir pačioje Tarybų Sąjungoje jo įspūdžiai buvo įdėmiai skaitomi. „Jo knyga paliko nemalonų įspūdį M. A. [Michailui Afanasjevičiui. – *Vert.*]“, – 1937 m. gruodžio 6 d. parašė Jelena Bulgakova apie savo vyrą.[3]

Feuchtwangeris gynė nacistų iš Vokietijos išvarytus rašytojus ir intelektualus. Žinojo, kad šlovė ir tuštybė pavojingos – gali padaryti žmogų nejautrų ir aklą. Tai jis patyrė 1936 m. gruodžio 1 d., kai jam buvo surengtos iškilmingos sutiktuvės Maskvoje, Baltarusijos stotyje. Tačiau nedelsdamas parašė Arnoldui Zweigui: „Maskvoje buvau sutiktas taip triumfališkai, kad sunkiai teatsispyriau didybės manijai.“[4] Jis ryžosi būti santūrus, vien tik klausytis, stebėti, dėtis į galvą. „Ir štai jau pasiekiau Tarybų Sąjungos sieną, apimtas smalsumo, abejonių ir simpatijos. Labai pagarbiai buvau sutiktas Maskvoje, ir tai verčia mane būti dar atsargesnį. Kai kurie mano geri pažįstami, šiaip jau visai nekvaili, nuo Vokietijos fašistų rodomos pagarbos prarado sveiką protą, ir aš būgštauju, kad ir man tuštybės akiniai neiškreiptų dalykų ir žmonių vaizdo. Be to, įtikinėju save, kad man, be abejo, būsią rodoma tik tai, kas teigiama, ir man, nemokančiam kalbos, būsią sunku įžvelgti tai, kas slypi po lukštu, po apvalkalu, kuriuo neabejotinai bus pasirūpinta.“[5] Feuchtwangeris yra rašytojas – „tai reiškia, kad aistringai trokštu nevaržomas išreikšti tai, ką jaučiu, mąstau, regiu, išgyvenu, nepaisydamas konkretaus asmens, klasės, partijos ar ideologijos, todėl aš, kad ir kaip palankus Maskvai, vis dėlto ir nepasitikėjau ja“.[6] Feuchtwangeris, nors pasaulio viešosios nuomonės ir atidžiai stebimas, lieka skeptiškas, kritiškai mąstantis rašytojas. „Pavargęs nuo pastangų žiūrėti ir pažinti“, jis ryžosi „patylėti ir palaukti, kol įspūdžiai susigulės“,[7] ir kelionės pabaigoje, viską pasvėręs, nusprendė, kad gavo „patirti daugiau šviesos nei šešėlių“.[8]

Feuchtwangeris, 1937 m. sausio 8 d. susitikęs su Stalinu ir tris valandas su juo šnekėjęsis, buvo ne ideologas, tik daug matęs, įžvalgus stebėtojas, skeptikas iš buržuazinės aplinkos.

Europos dvasinės istorijos finalinė scena – Feuchtwangerio susitikimas su Stalinu

1937 m. sausio 8 d. 15.30–19 val. Stalinas Kremliuje priėmė Lioną Feuchtwangerį. Rytojaus dieną „Pravda" pirmame puslapyje išspausdino jųdviejų nuotrauką lentelėmis apmuštos sienos fone. Nuošaliau dar matyti vertėjas Borisas Talis ir Mironovas, atsakingas už santykius su užsieniu. Iš nuotraukos matyti, kad susitikimo dalyviai suvokia jo svarbą. Jie šiek tiek įsitempę žiūri į fotoaparatą.[9] Feuchtwangeris išsamiai papasakojo, kaip vyko pokalbis. Jo komentaras – lyg ir nuotraukos parašas: „Pamačiau Staliną, kai jau buvo pasibaigęs pirmosios trockininkų grupės, Zinovjevo ir Kamenevo, teismo procesas, kaltinamieji buvo nuteisti ir sušaudyti, o byla prieš antrąją trockininkų grupę, prieš Piatakovą, Radeką, Buchariną ir Rykovą, teisme dar nesvarstyta; dar tiksliai nebuvo žinoma, kuo tie žmonės bus kaltinami, kas ir kada iš jų stos prieš teismą, o gal teismo proceso iš viso nebus. Taigi tuo metu, tarp abiejų procesų, aš ir pamačiau Staliną."[10]

Feuchtwangeris pabrėžia portreto ir tikrovės skirtumą: „Portretuose Stalinas atrodo aukštas, plačiapetis, didingas. Iš tiesų jis yra veikiau žemaūgis, geibus; erdvioje Kremliaus menėje, kurioje jį mačiau, jis rodėsi mažas. Stalinas kalba lėtai, tyliu, dusloku balsu. Vengia dialogo trumpais gyvais klausimais ir atsakymais, replikomis, labiau mėgsta kalbėti ilgais apmąstytais sakiniais. Šneka tarsi iš rašto, kartais taip, lyg diktuotų. Kalbėdamas vis vaikštinėja, paskui ūmai prieina prie pašnekovo, nukreipia į jį dailios rankos pirštą ir moko, ir aiškina. Arba, apgalvodamas būsimus sakinius, mėlynu ir raudonu pieštuku paišo popieriaus lape lyg ir kokius ornamentus.

Nebuvo sutarta, apie ką kalbėsim su Stalinu. Iš anksto neparengiau jokių temų, ketinau apsispręsti pagal tai, kokį įspūdį man padarys tas žmogus ir kokia bus pašnekesio nuotaika. Baiminausi, kad, ko gero, bus daugiau ar mažiau oficialus, nuglaistytas pokalbis, kaip jau du ar tris kartus yra Stalinas bendravęs su Vakarų rašytojais. Maždaug panašiai pokalbis prasidėjo ir šį sykį. Išgirdau apie rašytojo vaidmenį socialistinėje visuomenėje, apie revoliucinį poveikį, kurį kai kada padaro net ir reakcingi rašytojai, pavyzdžiui, Gogolis, apie intelektualo atitrūkimą nuo klasės arba tarnavimą klasei, apie kalbos ir rašto laisvę Tarybų Sąjungoje. Iš pradžių Stalinas kalbėjo atsargiai ir bendromis frazėmis. Pamažu jo šneka tapo šiltesnė, ir netrukus įsitikinau, kad galiu

kalbėti su juo be užuolankų. Šnekėjau atvirai, tuo pačiu tonu prabilo ir jis. Stalinas kalba be pagražinimų ir geba net sudėtingas mintis išreikšti paprastais žodžiais. Kartais jis šneka net per daug paprastai, kaip žmogus, pratęs taip formuluoti mintis, kad būtų suprastas nuo Maskvos iki pat Vladivostoko. Jis nejuokauja, bet humorą tikrai supranta; kai kada jo humoras nuskamba grėsmingai. Protarpiais jis nusijuokia – tyliai, dusliai, klastingai. Nusimano apie daugelį dalykų ir ekspromtu beria iš atminties vardus, datas, faktus.

Kalba pasisuko apie rašymo laisvę, apie demokratiją ir, kaip jau esu minėjęs, apie jo asmenybės garbinimą. Tik pokalbio pradžioje Stalinas kalbėjo bendromis frazėmis, pavartodamas ir šabloninius partijos žodyno posakius. Paskui iš partijos lyderio virto asmenybe, kartais prieštaringa, bet visada išmintinga, mįslinga, santūria.

Stalinas sunerimo, kai užkliudėme trockininkų bylas. Jis smulkiai papasakojo apie kaltinimus Piatakovui ir Radekui, nors daug kas dar nebuvo žinoma. Kalbėjo apie tai, kaip dėl fašizmo pavojaus supanikuoja žmonės, nesugebantys matyti toliau į priekį. Aš dar sykį užsiminiau apie blogą įspūdį, kurį pernelyg paprastas Zinovjevo bylos nagrinėjimas paliko užsienyje net palankiai nusiteikusiems stebėtojams. Stalinas pasišaipė iš tų, kurie pasigedo daugybės rašytinių dokumentų ir todėl nenorėjo patikėti buvus sąmokslą; prityrę sąmokslininkai, pasak jo, nedažnai išmėto dokumentus kur pakliuvę. Pagaliau Stalinas su kartėliu ir jauduliu prabilo apie Radeką, rašytoją, populiariausią tarp antrosios trockininkų bylos dalyvių. Kalbėjo apie savo draugiškus santykius su tuo žmogum. *Jūs, žydai,* – kalbėjo jis, – *sukūrėte nesenstančią legendą apie Judą,* – tęsė jis, ir buvo keista girdėti tokius naiviai jausmingus žodžius iš šio šiaip jau logiško blaivaus proto žmogaus lūpų. Jis pasakojo apie ilgą laišką, kurį jam parašė Radekas, – jame prisiekė esąs nekaltas ir rėmėsi krūva neįtikinamų argumentų. Rytojaus dieną, liudytojų ir netiesioginių įkalčių priremtas, jis prisipažino.“[11]

Pokalbis, dėl kurio Feuchtwangeris atšaukė susitikimą su Bucharinu, nuo gruodžio nebeišeinančiu iš namų (jam buvo paskirtas namų areštas), Stalinui buvo toks svarbus, kad nepagailėjo tam reikalui trijų valandų savo brangaus laiko. Stalinas priėmė Feuchtwangerį ne šiaip tarp dviejų didelių Maskvos parodomųjų procesų, bet dar ir ypatingu laiku: pastarosiomis dienomis vyko tos bylos kaltinamųjų apklausos ir akistatos, o bylos nagrinėjimas turėjo prasidėti sausio 23 dieną, ir Stalinas tiesiogiai persakė Feuchtwangeriui paskutines naujienas iš apklausų ir laiško, kurį buvo gavęs iš Radeko.

Kaip labai Feuchtwangerį suerzino vadinamasis trockininkų procesas, rodo ir tai, kad jis apie tą bylą prakalbino Georgį Dimitrovą. Šis 1936 m. gruodžio 18 d. įrašė dienoraštyje:

„Mus aplankė *Feuchtwangeris* ir Maria Osten. Apie bylą:

1) nesuprantama, kodėl kaltinamieji darė tokius nusikaltimus;
2) nesuprantama, kodėl *visi* kaltinamieji *dėl visko* prisipažino, nors ir žinojo, kad jiems tai kainuos gyvybę;
3) nesuprantama, kodėl nepateikta jokių įrodymų, išskyrus kaltinamųjų prisipažinimą;
4) nesuprantama, kodėl taip žiauriai baudžiami politiniai priešininkai, nors tarybinis režimas yra toks galingas, kad žmonės, sėdintys kalėjime, nekelia jam jokios grėsmės.

Teismo posėdžių protokolai surašyti atsainiai, juose pilna prieštaravimų, jie neįtikinami.

Proceso eiga *pasibaisėtina*.“[12]

Ir antrą sykį apsilankęs, 1937 m. vasario 2 d., jau pasibaigus antrajam parodomajam procesui, Feuchtwangeris grįžta prie tos bylos:

„Feuchtwangeris pas mane (Kominterne). (Jį lydi Maria Osten.)

Didžiausią įspūdį jam padarė: a) jaunimo išsilavinimas ir mokslo troškimas, b) Maskvos rekonstrukcijos planas.

Apie bylą:

1) Diversijos aktai, šnipinėjimas, teroras – įrodyta.
2) Taip pat įrodyta, kad Trockis buvo įkvėpėjas ir vadovas.
3) Trockio susitarimai su Hessu ir japonais – jokių įrodymų, kaltinamieji tik patys save apkalbinėja!
4) Tas faktas, kad Radekui ir Sokolnikovui nepaskirta mirties bausmė, užsienyje laikomas įrodymu, jog jie tyčia taip kalbėjo, norėdami išgelbėti gyvybę.
5) Slogų įspūdį paliko nešvankus tyčiojimasis iš kaltinamųjų. Tai priešai, nusipelnę būti sunaikinti. Bet jie veikė ne iš asmeninių paskatų, ir nederėtų jų išvadinti *niekšais (*sic!*), bailiais, šliužais* ir t. t.
6) Kam tiek triukšmo dėl to proceso. – Neaišku. Liaudžiai sukeltas ypatingas nerimas, vieni kitus įtarinėja, skundžia ir t. t.

Trockizmas mirė, kam tokia kampanija.“[13]

Feuchtwangeris ir Stalinas Kremliuje 1937 m. sausio 8 dieną

„Iš nuotraukos, kurioje Feuchtwangeris ir Stalinas nežiūri vienas į kitą, matyti, kad juodu kiekvienas siekia savo tikslų."

Net ir nekomunistinis stebėtojas, palankus Tarybų Sąjungai, simpatizuojantis jai, nebūtų galėjęs aiškiau išreikšti abejonių dėl to proceso. Bet abu susitiko pasišnekėti: Stalinui rūpėjo pasinaudoti žinomo, įtakingo Europos intelektualo, rašytojo autoritetu, kad nebesmuktų Tarybų Sąjungos įvaizdis pasaulyje, kad ji neliktų izoliuota; Feuchtwangeris nenorėjo nustumti į šalį žmogaus, atstovaujančio galiai, kuri lyg ir vienintelė ryžtingai stojo prieš fašizmą. Feuchtwangeris padėjo ant svarstyklių visą savo asmenybę ir moralinį autoritetą, jis rizikavo viskuo. Ir Stalinas, diktatorius, ką tik išnagrinėjęs apklausos protokolus ir pasirengęs galutinai suredaguoti kaltinamąją išvadą, daug statė ant kortos: jam teko atsakinėti į nepatogiausius klausimus, leisti skelbti Feuchtwangerio įspūdžius ir nuomones Tarybų Sąjungos spaudoje ir net išspausdinti jo knygą, ji, šiaip ar taip, išėjo 200 000 egzempliorių tiražu ir buvo kaipmat išparduota.[14]

Iš nuotraukos, kurioje Feuchtwangeris ir Stalinas nežiūri vienas į kitą, matyti, kad juodu kiekvienas siekia savo tikslų. Tai intelektualas, kuris negali

pasipriešinti fašizmui niekuo, išskyrus viltį, kad jį parems tikrai antifašistinė galybė, ir kuris dėl to rizikuoja savo autoritetu ir tapatybe, kitaip tariant – viskuo. Ir diktatorius, leidęsis į pašnekesį su intelektualu, kurį gal ir laikė naudingu idiotu, bet manė, kad jis gali praversti, jei kils pavojus pačiam Stalinui ir Tarybų Sąjungai. Tai buvo pokalbis, įvykęs didėjant karo grėsmei, pagrįstas tais pačiais motyvais, kurie vos po ketverių metų suburs koaliciją prieš Hitlerį, besivadovaujančią tokiais pat prieštaringais jausmais.

Žvilgsnis, gimęs iš bejėgio antifašizmo

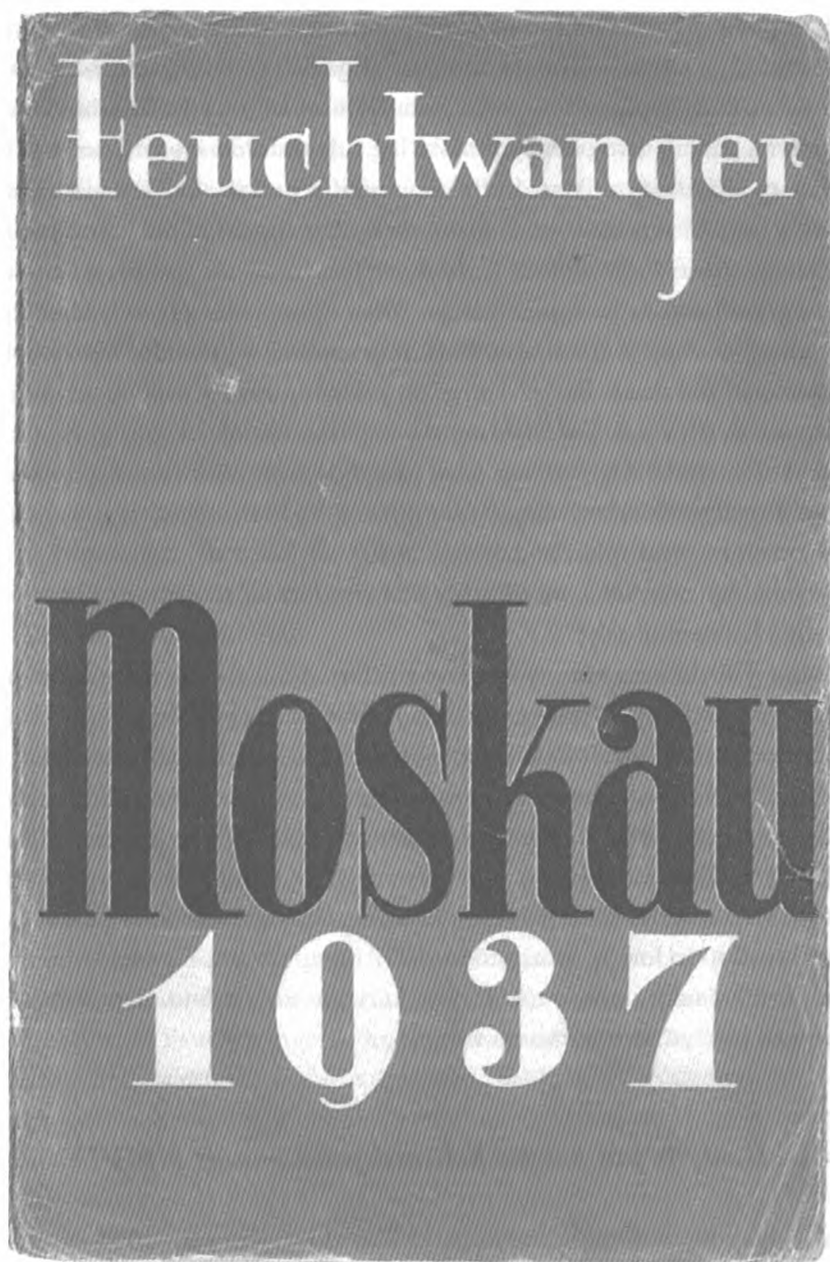
Feuchtwangeris buvo pasiryžęs tik žiūrėti, tik stebėti ir tylėti tol, kol įstengs suformuluoti tikrai objektyvų įspūdį, bet netrukus atsisakė tos nuostatos ir paskelbė: „Atėjau, pamačiau, parašysiu!"[15] „Kelionės ataskaitoje draugams", būtent jos pratarmėje, jis paaiškina, kodėl nebegalėjo ištverti, ir baigia patetiškai: „Ir štai aš liudiju."[16] Akivaizdūs du tokio poelgio motyvai. Pirmiausia, jis jaučia pareigą užimti aiškią poziciją Vakaruose liepsnojančiame ginče, kaip vertinti Tarybų Sąjungą, ir jame stoja „prieš abejingumą, kvailumą, prieš piktą valią ir širdies tingumą", prieš Tarybų Sąjungos įtarinėjimą ir šmeižimą. Rašytojas ir dramaturgas Feuchtwangeris į savo kūrinių istorinius veikėjus galėjo žvelgti iš tolo, o rašydamas apie dabarties įvykius neturėjo tokios teisės, nes buvo jų amžininkas, dėl savo įsitikinimų ir savo meno priverstas emigruoti. Dabar jis jau veikė nebe kaip istorinių kūrinių autorius, o kaip įvykių liudytojas ir žurnalistas, kaip intelektualas, prieš savo valią virtęs politiku, kaip ir dauguma tremtį pasirinkusių intelektualų ir rašytojų. Praradę savo aplinką, turtą ir ryšius, jie karštligiškai ieškojo jėgos, kuri galėtų duoti atkirtį fašizmui, grėsmingai plintančiam Europoje. Feuchtwangeris buvo vienas iš tų šviesuolių, kurie troško vadovauti visoms jėgoms, susitelkusioms gintis nuo fašizmo, nors kol kas jos buvo susiskaldžiusios, frakcijų kovos susilpnintos, visiškai nepasirengusios sudaryti „liaudies frontó prieš fašizmą".

Kaip tik tas egzistencinis būtinumas ir visiškai akivaizdus bejėgiškumas prieš fašizmą, stiprėjantį Europoje, skatino Feuchtwangerį veikti ir kartu rodė jam perspektyvą. Vargu ar dar kas nors nuo pat pradžios buvo taip tvirtai įsitikinęs, kad Hitlerio politika neišvengiamai sukels karą. Feuchtwangeris nebuvo politikas, bet jau šiek tiek ragavęs politinio mokslo ir susidaręs

pažiūras: dalyvavo Miuncheno Tarybų respublikoje ir matė Hitlerio pučą ten pat, išgyveno 1929 metų pasaulinę ekonomikos krizę, Veimaro respublikos žlugimą Berlyne 1933 m., o nuo 1936 m. – falangistų sukilimą prieš Ispanijos respubliką ir pilietinį karą, kuris dėl užsienio kišimosi plito vis labiau. Komunistai Feuchtwangeriui buvo svetimi, ypač jų politinės veiklos būdai emigracijoje ir pretenzijos vadovauti būsimam Liaudies frontui, bet bendrauti su jais jis nevengė. Fašizmo grėsmės akivaizdoje gynė juos nuo šmeižtų ir mėginimų neįsileisti į bendras sąjungas, nors komunistai dažnai ir nenusipelnė tokio elgesio, mat visai savanaudiškai rūpinosi tik savo partijos interesais ir siekė valdžios.

Su tokių rūpesčių našta, užsikrauta per Liaudies fronto diskusijas Paryžiuje, Feuchtwangeris susiruošė į TSRS, o tenai susidūrė su abejonėmis dėl André Gide'o vertinimų. Ir visa, ką jis apibendrindamas išklojo popieriuje, buvo iš anksto nulemta tvirto pasiryžimo nutylėti viską, kas galėtų pakenkti sąjungai prieš fašizmą, ir padaryti viską, kas galėtų sustiprinti tokią sąjungą Prancūzijoje ir visoje Europoje. To meto sąlygos istorinių romanų rašytoją prieš jo paties norą vertė tapti politiku ir sviedė į tokią veiklos sritį, kuri jam buvo svetima. Tokia priverstinė padėtis lėmė ir įspūdžių toną. Jų autoriui visada rūpėjo ne tik tai, ką jis mato ir aprašo, bet ir politinė užduotis. Žmonių suvokimą ir matymą tokiu atveju lemia būtinumas pasirinkti, kurio nepridengsi nė įmantriausiu mąstymu. Per prieštaringus debatus vienas gali būti išvadintas „geriausiu sovietų agentu Vokietijoje" – taip Leopoldas Schwarzschildas įvertinęs Lioną Feuchtwangerį, – o kitas „ištikimu fašizmo parankiniu" – taip Gide'ą apšaukė visa gauja jo kritikų.[17]

Feuchtwangeris puikiai suvokia ir dar vieną aplinkybę, lemiančią jo požiūrį: jis mat pakeitė buvimo vietą, paliko užtikrintą „vakarietiško gyvenimo" aplinką ir įžengė į visiškai naujų, dar nepažįstamų potyrių orbitą. „Visą milžinišką skirtumą tarp Tarybų Sąjungos ir Vakarų galėsi pajusti, jei vienąsyk tie procesai paveiks tave Europos atmosferoje, o kitąsyk – Maskvos atmosferoje."[18] Jis turi omeny savo paties apsilankymą Rusijoje. Taip pasikeitus buvimo vietai kitur atsiduria visos koordinatės ir orientyrai, viskas tampa reliatyvu, tai, kas svetima, lygiomis teisėmis stoja šalia to, kas įprasta ir patikima, o normos, kurias laikei visuotinėmis, ima kelti abejonių. Už tą atvirumą naujai patirčiai ir ryžtą prisiimti jos keliamą riziką galima tik pagirti tokių pastabių keliautojų kaip Gide'as ir Feuchtwangeris įspūdžius, bet tai

Taip atrodė Feuchtwangerio knygos „Maskva, 1937-ieji" originalas, kurį 1937 metais išleido Amsterdamo leidykla „Querido"

„Ir štai aš liudiju."

kelia ir grėsmę jų sprendimų objektyvumui. Feuchtwangeris puikiai suvokė tą grėsmę, ne veltui vėliau jo romano „Egzilis“ (1940) personažas kalba: „Jums, kitiems, bepigu. Tupit savo pasaulėžiūroj kaip trynys kiaušinyje, matuojat visą pasaulį savo principų mastu lyg sulankstomu metru, visa, kas yra, jums taip aišku kaip dukart du, ir jūs jaučiatės puikiai. O aš anaiptol nesijaučiu gerai. Aš supratau, <...> mano smegenys supranta, bet mano jausmai nesutinka, mano širdis nepritaria. Man nejauku tavajame pasaulyje, kuriame viskas grindžiama protu ir matematika. Nenorėčiau jame gyventi. Man regis, kad jame per daug sveria masių žodis ir per mažai – individo. Man mielesnė senamadiška mano laisvė. Per giliai įvažiavau savo smegenų vėžėmis ir nebegaliu grįžti atgal. Galėčiau nebent teoriškai išmokti kitaip gyventi, bet ne praktiškai. <...> Šiaip ar taip, tavo pasaulyje man būtų velniškai nejauku, žinau. Turėčiau atsisakyti brangiausių įpročių, be kurių stačiai neįsivaizduoju savo gyvenimo. Tai vargo žodžiai. <...> Juk tai, kas sena, dar nemirė, o tai, kas nauja, dar negyvena, tai toks bjaurus pereinamasis laikotarpis, tokia apgailėtina laukiamoji salė!“[19]

Taigi Feuchtwangeris suvokia savo požiūrio ištakas ir apraiškas, ir tai nėra tas „naivumas“, kurį neretai bando jam, jau mirusiam, prikišti vėlesnės kartos Feuchtwangerio kritikai. Bet šiuo atveju svarbu ne tiek morališkai reabilituoti rašytoją, iš dalies pateisinusį Stalino diktatūrą, kiek išsiaiškinti, kaip pastabus, blaivus ir atsakomybę jaučiantis amžininkas susidarė arba galėjo susidaryti 1937 metų Maskvos vaizdinį. Feuchtwangerio kūrinį „Maskva, 1937-ieji“ vertinti vien moralės kriterijais būtų klaidinga, nes ignoruotume tai, kas galėtų suaktualinti jo knygą, – matytume 1937 metų Maskvą iš privilegijuoto šių dienų kritiko aukštumos, o ne iš taško, kuriame stovėjo ano meto stebėtojas, negalintis įžvelgti savo pažinimo sąlygų.

Bastytis jau neteks: keliausi prižiūrimas NKVD

Feuchtwangerio viešnagės programa 1936 m. gruodžio 1 d.–1937 m. vasario 8 d. buvo be galo intensyvi, o planuotų kelionių į Birobidžano žydų autonominę sritį ir į Kijevą teko išvis atsisakyti. Į programą buvo įrašytos įžymybės, kurias privalu pamatyti, įtrauktos ir į 1937 metų „Vadovą po Maskvą“ – knygą, kurios medžiaga atsispindėjo ir Feuchtwangerio bei Gide’o kelionių ap-

rašyme.[20] Tai ir senoji, o dar labiau – naujoji Maskva, parodos, statybų aikštelės, nauji pastatai. Ir Feuchtwangeris, ir svetingieji tarybiniai šeimininkai ypač rūpinosi, kad būtų kuo daugiau susitikimų su skaitytojais ir rašytojais. Tad svečias skaito savo kūrybą ir kalba Politechnikos muziejuje, Mokytojų sąjungoje, Mokslininkų namų literatūros sekcijoje, Ordžonikidzės gamykloje, Rutulinių guolių fabrike. Vos ne kas vakarą lankosi teatre ir operoje. Pamato Pogodino „Aristokratus", Puškino „Bachčisarajaus fontaną", „Otelą", „Karmen", „Tykųjį Doną". Labai domisi ir kinu. Pažiūri filmą „Mes iš Kronštato", tikriausiai ir Eizenšteino „Bežino lankas" – „jo šedevrą, kupiną vidinio, nuoširdaus patriotizmo".[21] Į „Metropolio" viešbutį, kur jis apgyvendintas, išvien plūsta žmonės. Feuchtwangeris pasirašinėja dešimtis sutarčių, tariasi dėl savo kūrinių ekranizavimo, įrašo paskaitas per radiją, – jos transliuojamos ir į Vokietiją, – susitikinėja su kolegomis rašytojais, tarp jų su Ilja Ilfu ir Jevgenijum Petrovu, Valentinu Katajevu, Isaaku Babeliu, Vsevolodu Višnevskiu, Sergejum Tretjakovu ir Borisu Taliu, CK Spaudos ir leidyklų skyriaus vedėjo pavaduotoju.

Tokiai programai įvykdyti reikėjo specialaus aptarnavimo; už jį buvo atsakinga Sąjunginė organizacija kultūriniams ryšiams su užsieniu VOKS. Ji jau turėjo patirties, buvo deramai pasirūpinusi tokiais įžymiais svečiais kaip George'as Bernardas Shaw, Henri Barbusse'as, Romainas Rolland'as ir André Gide'as. Kitados, trečiajame dešimtmetyje, toks Walteris Benjaminas galėjo kaip privatus asmuo bastytis po miestą ir net paklysti, o dabar atvykėliai buvo laikomi valstybės svečiais ir rūpestingų šeimininkų globojami.[22] Tad gerai organizuota kelionė buvo ir kontroliuojama. Apie tai galima spręsti iš to, ką užrašė Feuchtwangerio gidė D. Karavkina, įpareigota rūpintis jo dienotvarke. Feuchtwangeris, matyt, buvo reiklus svečias. „Jis skųsdavosi mažais nesklandumais – dėl apšvietimo, baldų ir kt. Nelengva sužiūrėti visą gausybę jo kontaktų. Skambina ir užeidinėja visokiausi žmonės: daugelis laikraščių prašo straipsnio, interviu ir pan. ...Nors gen. Apletinas ir aš kiek galėdami stengiamės kontroliuoti Feuchtwangerio kontaktus, pas jį vis prasmunka žmonių, darančių jam labai žalingą įtaką." Čia turima omeny Erwino Piscatoro bičiulė Janukova. „Ji jam pripasakojo siaubingų dalykų apie butų stoką pas mus." Pažymėta, kad buvo pasakojami antitarybiniai anekdotai. „Šiandien jis mane nei iš šio, nei iš to paklausė: ar tiesa, kad Pasternakas pateko į nemalonę, nes jo kūryba neatitinka partijos generalinės linijos? Paskui

papasakojo man antitarybinį anekdotą. Kai aš nustebusi paklausiau, kas jam pateikė tokią „informaciją", jis neatsakė." Ataskaitoje kalbama ir apie nuotaikas, niuansus. „Jis man ironiškai tarė, kad labai norėtų išvysti, ar Tarybų Sąjungoje būtų išspausdintas jo reportažas, kuriame mūsų gyvenimas būtų parodytas „taip nepatraukliai", kaip jis pats įsitikino. Kad ir kaip gražu Tarybų Sąjungoje, jis vis dėlto norėtų gyventi Europoje."[23]

Nors ir atvykęs į svetimą miestą, Feuchtwangeris atsidūrė tarp pažįstamų, kolegų rašytojų ir bičiulių, nors tarp jų ir nebuvo vieno žmogaus, su kuriuo būtų mielai leidęs laiką Maskvoje, – Bertolto Brechto. Bet šalia jo buvo Maria Osten ir Michailas Kolcovas, atvežę jam kvietimą į Pajūrio Sanari (*Sanary-sur-Mer*) ir įkalbėję leistis į kelionę tenai. Susitiko jis Maskvoje ir žmogų, su kuriuo buvo kartu leidęs žurnalą „Das Wort", būtent Willi Bredelį, ir autorius, pažįstamus dar iš Paryžiaus kultūros gynimo kongresų, vokiečių emigrantus, apsigyvenusius ne Paryžiuje, o Maskvoje, – Erichą Weinertą, Johannesą R. Becherį, Friedrichą Wolfą.[24] Namo važiavo vienu traukiniu su dviem Prancūzijos komunistų partijos lyderiais Marceliu Cachinu ir Pauliu Vaillant'u-Couturier. Buvo susitikęs su garsiais kino filmų kūrėjais ir su Valstybinio žydų teatro žvaigžde Solomonu Michoelsu, matė jį vaidinantį karalių Lyrą. Nesusitiko, tiksliau – nespėjo susitikti, su Nikolajum Bucharinu, nes tam laikui buvo paskirtas susitikimas Kremliuje su Stalinu. Bucharinas dar prieš pusmetį buvo atėjęs į „Metropolį" pasimatyti su Gide'u, bet jų susitikimas buvo nutrauktas.[25] Dabar Bucharinas sėdėjo namų arešte, buvo tardomas, o vos mėnuo po Feuchtwangerio išvykimo iš Maskvos bus pašalintas iš Centro komiteto ir čia pat per plenumo posėdį suimtas.

Sąmyšio fenomenologija ir Vėl viskas aišku: credo quia absurdum

Feuchtwangeris savo kelionėje per tarybinę tikrovę susidūrė su kai kuriais dalykais, kurie nepriklausė nuo slaptosios policijos, o rašytojui padarė įspūdį ir kartu jį suglumino. Pirmiausia tai regimas Maskvos keitimasis, ta milžiniška statybvietė, paskui akivaizdus žmonių, ypač jaunimo, veržimasis skaityti, mokytis, įgyti žinių ir išsilavinimą. O kai kas jį gerokai glumino: kaip labai save vertina, kaip mažai tenutuokia tie naivūs jaunuoliai, nematę nieko, iš-

skyrus Rusiją ir Maskvą, kaip jie linkę viską perdėti, tikėti autoritetais ir garbinti vadus, ypač Staliną. Bet ir su tuo galima sutikti, kaip su neišvengiamais nuostoliais, kurių patiria jauna priverstinai modernizuojama šalis. Feuchtwangerio pastebėjimai čia stebinamai detalūs ir tikslūs. Apskritai ten, kur Feuchtwangeris ir Gide'as kalba tik apie savo įspūdžius, apie tai, „kas įvyko", jųdviejų pastebėjimai ne per daug skiriasi. Feuchtwangeris kritikuoja daug konkrečių dalykų, bet nepeikia pačios generalinės linijos. Mieste, pasak jo, daug ko labai trūksta, bet nusveria įspūdis, kad gyvenimas gerėja, nors suvaržymų vis dar gausu. Parduotuvėse esama būtiniausių prekių, bet prabangos – nė kvapo. Gyventi esą sunku, daug biurokratizmo, viskam reikią leidimų ir paskyrų. „Tačiau labiausiai slegia butų stoka. Didelė dalis žmonių gyvena susispaudę ankštose kamarėlėse, kurias žiemą sunku išvėdinti, stovi eilėse prie vandentiekio, prie tualeto. Žymūs politikai, rašytojai, mokslininkai, gaunantys gerus atlyginimus, gyvena primityviau negu Vakaruose kai kurie eiliniai miestiečiai." Feuchtwangeris rašo apie gyvenimo šuolį, kurį patyrė naujieji maskviečiai, vakar dar buvę valstiečiais. „Tvirčiausiu Tarybų Sąjungos aktyvu" jis laiko jaunimą, dėl kurio viskas esą padaryta, ir jis „ryžtingiausiai remia tarybų valdžią". „Įspūdinga regėti, kaip Tarybų Sąjungoje milijonai, kurie dar prieš dvidešimt metų būtų turėję skendėti visiškoje tamsybėje, dabar, kai jiems atvertos durys, aistringai veržiasi į švietimo įstaigas." Tas pats – koks didelis žinių, išsilavinimo troškimas – pasakytina apie naujųjų tarybinių skaitytojų masę: jų rimtumą įtaigiai aprašo Feuchtwangeris. „Ne visada lengva buvo su jais diskutuoti. Tie jauni intelektualai valstiečiai ir proletarai kelia pašnekovui labai netikėtų klausimų, gina savo poziciją pagarbiai, bet atkakliai ir ryžtingai."[26] Feuchtwangerį stulbina klasikų veikalų, laikraščių tiražai, teatrų ir kinų lankytojų skaičiai, bet jį trikdo „herojinio optimizmo" protegavimas. „Visa Tarybų Sąjungos meno politika kreipia į tai, kad vaidinimo kokybė Maskvoje kur kas geresnė už to vaidinimo turinį. Tarybų Sąjunga yra puikus teatras, bet jame nėra dramos."[27] Daugybę buities bėdų kompensuoja geresnės ateities perspektyva. „Darbininkų ir tarnautojų klubai, bibliotekos, parkai, stadionai – visur erdvu, turtinga, patogu, viešieji pastatai atrodo oriai, o įgyvendinus elektrifikaciją Maskva naktimis spindi ne prasčiau už bet kurį pasaulio miestą... Jaukios klubų patalpos padeda žmogui ištverti slegiančią asmeninę buitį. Bet labiausiai žmogų, gyvenantį šlykščiame bute, guodžia pažadas, kad Maskva vis gražės."[28] Be abejo, perstatant

miestą kylą ir konfliktų, tačiau to nederėtų suplakti su sabotažo aktais, nors Feuchtwangeris įsitikinęs, kad esama ir jų. „Vis dėlto pamažu žmones apėmė tikra kenkėjų psichozė. Tapo įprasta dėl visų nesėkmių kaltinti sabotažą, nors tikriausiai dėl daugumos trūkumų kaltas paprasčiausias nemokšiškumas.“[29] Rašytojas žavisi galimybėmis jauniems žydams padaryti karjerą Maskvoje.[30] Konstatuoja, kad stebint antrąjį parodomąjį procesą jo abejonės ištirpo „kaip druska vandeny. Jeigu tai akių dūmimas ar spektaklis, tuomet nebežinau, kas yra tiesa“.[31] Apgalvojo argumentus, pagrįstus kaltinimo punktų ir prisipažinimų tikrumu, ir vis dėlto sako: „Turiu prisipažinti, kad nors bylos nagrinėjimas mane įtikino, jog teisiamieji kalti, bet jų laikysena teisme man, nepaisant tarybinių žmonių argumentų, iki galo taip ir nepaaiškėjo.“ Ir jis norėtų – kartu su Ernstu Blochu – pasilikti sau tokią išvadą: „Tai, ką supratau, yra puiku. Iš to sprendžiu, kad visa kita, ko nesupratau, irgi yra puiku.“[32] Kaip tik čia pažiūra ir žinojimas nebesutampa su tikėjimu ir noru tikėti.

Palydos Baltarusijos stotyje

Feuchtwangeris ruošiasi keliauti namo – per Prahą ir Paryžių atgal į Pajūrio Sanari. Jo išlydėti vėl prisirinko žurnalistų, fotografų, kolegų rašytojų. Kai kurie lydės jį ligi pat sienos, iki Negorelojės, ir iš ten siųs reportažus laikraščiams. Ten Feuchtwangeris kalbės iš esmės tą patį, ką paskui parašys kelionės įspūdžių knygoje – ją dar tą pačią vasarą Amsterdame išleis leidykla *Querido*.[33]

Iš tų, kurie atėjo į palydas Baltarusijos stotyje, netrukus bus nužudyti: Sergejus Tretjakovas – 1937 m. liepos 26 d. suimtas, nuteistas myriop kaip Japonijos šnipas ir sušaudytas; Isaakas Babelis – 1939 m. gegužės 16 d. suimtas ir 1940 m. sausio 26 d. nuteistas myriop kaip trockininkas; Michailas Kolcovas – 1938 m. gruodžio 12 d. nuteistas myriop ir sušaudytas; Maria Osten, Kolcovo gyvenimo draugė, – 1941 m. birželio 24 d. suimta, nuteista myriop už šnipinėjimą ir sušaudyta; Borisas Talis, Feuchtwangerio vertėjas, – 1937 m. lapkričio 2 d. suimtas ir nuteistas myriop. Daug Feuchtwangerio draugų ir pažįstamų iš Miuncheno laikų bus suimti, ilgus metus kalės lageryje arba mirs: Zenzl Mühsam – Ericho Mühsamo žmona, 1936 m. suimta, paskui išleista į laisvę, vėl suimta, 1939 m. nuteista, iki 1946 m.

kalėjo Gulage, 1955 m. išvyko į VDR; aktorė Carola Neher, dar 1936 m. liepos 25 d. suimta kaip „trockininkų agentė" ir 1937 m. kovo 17 d. nuteista 10 metų nelaisvės, 1942 m. birželio 26 d. mirė Orenburgo lageryje.[34] Pats Feuchtwangeris ir daugelis kitų, apsilankiusių Maskvoje trečiajame ir ketvirtajame dešimtmetyje, – Walteris Benjaminas, Josephas Rothas, Oskaras Maria Grafas, Ludwigas Marcuse, Arthuras Koestleris – buvo priversti bėgti nuo Hitlerio, ne visi ir išsigelbėjo. Bet kai 10 metų po Feuchtwangerio knygos „Maskva, 1937-ieji" ta pati Amsterdamo leidykla *Querido* išleido „Švietimo dialektiką", kurią parašė Feuchtwangerio kaimynai Kalifornijoje, tokie pat emigrantai Maxas Horkheimeris ir Theodoras W. Adorno, – ten apie Feuchtwangerio kelionės patirtį nėra nė žodelio.

UGNIES ATŠVAITUOSE: ISPANIJA IR KITI FRONTAI

Ispanijos karo veiksmų žemėlapiai Maskvoje • Pasaulinė suirutė, karo baimė • Tarybinė liaudis – patriotų armija • Metastazės: parodomasis procesas Barselonoje, NKVD veikla užsienyje • Maskvos patirtis, perkelta į Barseloną

Visa, kas įvyksta Maskvoje 1937 metais, įvyksta jau bręstant karui. Jis yra visur, ir jo grėsmė nuspalvina visus įvykius. „Apie karą šnekama ne kaip apie tolimos ateities įvykį, o kaip apie faktą, kuris jau čia pat“, – štai ką įsidėmi Lionas Feuchtwangeris iš savo viešnagės 1937 m. pradžioje. Kadangi karas esąs laikomas neišvengiamu, tai laukiama, jog „tas karas vis tiek ateis, gal jau net rytoj, ir tam rengiamasi“. Feuchtwangeris dalyvavo Pirmajame pasauliniame kare, nors ir trumpai, o Maskvoje jautėsi kaip karo metais: visur matė filmus, knygas apie karą, eilėraščius, plakatus ta tema. „Per ketverius Pasaulinio karo metus fronte nebūtum prisižiūrėjęs tiek negyvėlių, kautynių, mūšių, kiek mačiau scenoje ir kino ekrane per dešimtį savaičių viešnagės Maskvoje.“[1] Ir tai – ne perdėtas buržuazinio pacifisto įspūdis: pakanka peržvelgti tų metų Maskvos laikraščius, svarbiausias jų rašinių temas, kultūrines programas. Visur vaizduojamas pasaulis, kuris, ką tik išsikapstęs iš Didžiojo karo ir pilietinio karo sūkurių, jau vėl pratinasi prie minties apie naują karą. Visur rusena konfliktai, nuo Mandžiūrijos iki Ispanijos, netrūksta incidentų bei ginkluotų susirėmimų ir Sąjungos pasienyje. Karas, ypač Ispanijos pilietinis karas, Maskvoje juntamas taip gyvai, tarsi fronto linija eitų per pačią Tarybų šalies sostinę.

Ispanijos karo veiksmų žemėlapiai Maskvoje

Nuo 1936 metų liepos 16 dienos, kai generolo Franco aplinkos karininkai sukilo prieš Ispanijos respubliką, iki pat respublikinės Ispanijos kapituliacijos 1939 m. kovo pabaigoje Ispanija buvo visų reportažų pagrindinė tema. „Fronto linija labai ilga. Ji tęsiasi toli nuo Madrido apkasų, eina per visą Europą, per visą pasaulį. Kerta valstybes, kaimus, miestus, nerimsta triukšmingose susirinkimų salėse, tyliai rangosi knygynų lentynose. Didžiausia to nematomojo fronto ypatybė, žmonijos pastangų gelbėti taiką ir kultūrą ypatybė yra ta, kad rašytojai niekur negali rasti ramybės ir neutralumo zonos, kurioje galėtų pasislėpti žmogus, besikremtantis dėl taikos", – rašo Michailas Kolcovas, nuolatinis „Pravdos" korespondentas Ispanijoje.[2] Per reportažus iš Ispanijos Maskva yra glaudžiai susijusi su įvykiais Pirėnų pusiasalyje, net su visa Europa. Telegrafo ir agentūrų pranešimai, reportažai, Kominterno emisarų, karinių patarėjų ir slaptosios policijos agentų raportai sieja tenykščius įvykius su Maskvos gyvenimu. Laikraščiai rašo apie juos kasdien – dažnai per visą puslapį. Reguliariai spausdinami specialiųjų korespondentų reportažai – Michailo Kolcovo, Iljos Erenburgo, kitų. Labai svarbu sekant įvykius fronte turėti prieš akis karo veiksmų žemėlapį; tokie žemėlapiai buvo spausdinami jau ir per Pirmąjį pasaulinį karą. Skaitytojas gali kas savaitę, net kas dieną sekti įvykius fronte, mato, kaip juda fašistų ir antifašistų daliniai, kur dabar falangistai, o kur respublikonai. Madridas, Albasetė, Teruelis, Valensija, Barselona – tai vietovardžiai, kurie per tuos trejus metus įsirėžė visai kartai į atmintį. O kur dar subombarduotų gatvių nuotraukos, savanorių junginių grupiniai portretai, vaizdai, iliustruojantys propagandinį ir kultūrinį darbą užnugaryje. Visa tai priartina įvykius ir formuoja viešąją nuomonę apie konfliktą, kuris vyksta kitam gale Europos, ir vis tiek nuo jo priklauso, kas laukia Tarybų Sąjungos piliečių – karas ar taika. Skaitytojas sužino, kad būsimasis karas bus pirmiausia aviacijos karas su oro mūšiais ir bombardavimais. Visas civilinis gyvenimas įgauna kariškų bruožų. Parašiutizmas – viena populiariausių laisvalaikio pramogų sostinės kultūros ir poilsio parkuose – jau tampa nebe tik sportu, bet ir karinio rengimo dalimi. Mokyklose vaikai mokomi naudotis dujokaukėmis ir gelbėti sužeistuosius. Prasidėjus forsuotai industrializacijai dirbama visa jėga, kovingai, spartuoliškai, o darbo drausmė griežtinama iki karinės drausmės lygio. Aktualinami senieji vaizdai, gaivinama

pilietinio karo didvyrių romantika. Pribloškiančius vaizdus, rodančius, kas dėsis būsimajame kare, – beje, jau prasidėjusiame, – pranoksta tik karo korespondentų darytos nuotraukos ir kino kronikos dokumentai.

Tarybų Sąjungoje, kaip ir kitose Europos šalyse, buvo aiškiai simpatizuojama 1936 metų vasario rinkimus laimėjusiai Liaudies fronto vyriausybei, kurią 1936 m. liepą užsimojo ginklu nuversti karininkų grupė. Tačiau TSRS, ne taip kaip kitos Europos valstybės, nepasitenkino daliniu ir nekonkrečiu pritarimu Ispanijos respublikai. Iš pradžių kiek sudelsusi, TSRS užsienio politika oficialiai parėmė respubliką. 1936 m. rugpjūčio pabaigoje ir rugsėjo pradžioje tarybinė vyriausybė atsiliepė į respublikonų vyriausybės prašymą ir ėmė siųsti Ispanijon ginklus ir karinę techniką. Tuo pat metu prasidėjo gerai organizuotas ir suderintas solidarumo sąjūdis, per žiniasklaidą prasiskverbęs į kiekvieną įmonę. Dar svarbesnė už nesavanaudišką pagalbą Ispanijos demokratijai, kuriai grėsė pavojus, buvo TSRS pozicija, jos ryžtas panaudoti savo galią ir įtaką karo veiksmų teatre, kuriame nacionalsocialistinė Vokietija ir fašistinė Italija savo kariniu įsikišimu dar labiau priartino Europą prie karo. Ispanija tapo artėjančio pasaulinio karo repeticija, treniruočių aikšte.

Tarybinių laikraščių straipsniai rodo, kaip labai karas ėmė skverbtis į visas visuomeninio gyvenimo ląsteles. Karas tapo visuotine būsena, užvaldančia kiekvieną žmogų per detales, per tikslią informaciją. Karas tapo įprastine kasdienybės dalimi, o žinios iš karo lauko – dalimi mūšio, vykstančio tolimose ir sykiu taip artimose vietose. Pranešimai apie Ispanijos pilietinį karą, vėliau – ir apie susirėmimus prie Mandžiūrijos–TSRS sienos, ugdė ir vienijo žmones. Karo patirtis formuoja žmogaus asmenybę, o vaizdai iš fronto liudija, kad žūtbūtinė kova dar nesibaigė, tik perėjo į kitą etapą, ir nugalėtojas dar neaiškus.

Kaip vyksta kova, visi gali kasdien matyti žemėlapiuose, kurie spausdinami pirmuosiuose laikraščių puslapiuose. 1936 m. liepos 21 d. Franco žygiuoja į Galisiją ir užima Ferolį. Nuo 1936 m. liepos 26 d. maištininkus remia Ašies valstybės. Rugsėjo 27 d. Franco užima Toledą. 1936 m. lapkričio 6 d. respublikos vyriausybė persikelia į Valensiją. 1937 m. sausio ir vasario mėnesiais Franco nesėkmingai bando užimti Madridą. 1937 m. vasario 8 d. Franco daliniai užima Malagą. 1937 m. balandžio 26 d. subombarduojama Gernika, paskui miestas užimamas. 1937 m. gegužę respublikos kariuomenė atsikovoja Segoviją ir kontratakuoja prie Brunetės. 1937 m. lapkritį respublikos vyriau-

sybė evakuojama į Barseloną. Vyksta kovos dėl Teruelio miesto, pagaliau vasario 22 d. jį užima Franco. 1938 m. balandžio 14 d. Franco daliniai prasiveržia prie Viduržemio jūros ir kaudamiesi prie Ebro rengiasi užimti Kataloniją. 1939 m. sausio 14 d. jie užima Taragoną, 1939 m. sausio 26 d. – Barseloną. 1939 m. kovo 28 d. krinta Madridas.[3]

Karas ima skverbtis į kasdienybę, kiaurai ją persunkia. Jo fone maži kasdienybės rūpesčiai nublanksta prieš reikšmingus pasaulio įvykius. Pranešimai iš karo lauko dažnai spausdinami pirmajame puslapyje, tarp skelbimų apie ordinų įteikimą, šalia feljetono arba anonso apie teatro premjerą. Žinia apie tai, kad užgrobtas TSRS laivas, gabenęs maisto prekes į Ispaniją, atsiduria šalia reportažo apie Naujųjų metų sutikimą Centriniame kultūros ir poilsio parke. Ispanija įsiterpia į Puškino jubiliejų, į diskusiją apie naująją konstituciją ir į pasirengimą atidaryti Maskvos–Volgos kanalą; Ispanija minima tarp pranešimų apie pavasario sėjos nesklandumus ir šalia renginių, skirtų Ludwigo van Beethoveno mirties 110-osioms metinėms. Skaitytojas sužino šį tą apie įtarimus sabotažu ir apie trockininkų keliamą sumaištį Vienybės fronto eilėse.[4] Šalia reportažo apie Maskvos darbininkų stachanovininkų suvažiavimą pranešama, kad frankistai paskandino TSRS laivą.[5]

Reportažai ir palanki nuomonė – dar ne viskas. Per miestą nusirito gerai organizuota solidarumo demonstracijų banga.

„Nuo pat Ispanijos konflikto pradžios tarybinė liaudis tvirtai ir ryžtingai stojo už Ispanijos demokratus. Jau 1936 m. rugpjūčio 6 d. Maskvos Raudonojoje aikštėje daugiau kaip 100 000 žmonių, susirinkę į demonstraciją, pareiškė palaikantys Ispanijos respubliką; demonstracijai vadovavo Nikolajus Švernikas, tuometinis Tarybinių profsąjungų centro tarybos pirmininkas."[6] Po kelių dienų tekstilės fabriko „Triochgornaja manufaktura" darbininkės kreipėsi į visus tarybinių profsąjungų narius ir karštai ragino juos aukoti Ispanijos moterims ir vaikams. Per trumpą laiką buvo surinkta įspūdinga suma. Už tuos pinigus pripirkta maisto produktų ir drabužių. Dovanos ispanams pakrautos į laivus „Neva" ir „Kuban", o šie rugsėjo pabaigoje ir spalio pradžioje sėkmingai nugabeno jas į Ispanijos uostą Alikantę.[7] Daugelyje sostinės įmonių surengtos solidarumo akcijos. Įmonių GPZ-1 ir „Dinamo", „Aviachimo" stabdžių gamyklos, „Samotoček", Kuibyševo „Elektrokombinato" ir kitų įmonių darbininkai nusprendė skirti Ispanijai pusę procento mėnesinio atlyginimo.[8] Be to, kreipėsi į visus šalies darbo žmones su pasiūlymu rinkti

pinigus. Valstybės banke atidaryta sąskaita, ir į ją vien per rugpjūtį ir rugsėjį įplaukė daugiau kaip 2 milijonai rublių.[9] Ispanija skambėjo visų lūpose. Žmonės dainavo ispaniškas dainas, mokėsi ispanų kalbos, spausdino ispanų poeziją. Ispanijos respublikos delegacijai buvo surengta iškyla ką tik įrengtu Maskvos–Volgos kanalu.[10] Iškilmingai buvo sutikti ispanų jūrininkai, atplaukę į Odesą, Baskų krašto futbolininkai keliavo po šalį ir, be kita ko, parungtyniavo su viena Leningrado komanda.[11] Neliko be globos ir ispanų vaikai, kurių tėvai žuvo kare.[12]

Visa tai liudija, kad solidarumas su Ispanija buvo šis tas daugiau už eilinę kampaniją. Ispanijos pilietinis karas simbolizavo gresiantį bendrą karą. O solidarumas su Ispanija reiškė ryšį su Europa ir pasauliu, garantuojantį, kad Tarybų Sąjunga nebus vieniša.

Pasaulinė suirutė, karo baimė

Karo pavojus buvo ne „Pravdos" redaktorių ar Politbiuro išsigalvojimas, bet tikrovė. O Ispanija tik modeliavo pasaulį, kuriame subyrėjo trapi Versalio sutarties saugumo sistema ir jos nepakeitė kokia nors nauja „saugumo architektūra". Ir kiti „krizių židiniai" mirguliavo „Pravdos" skiltyse: pranešimai apie vokiečių bruzdėjimą Čekoslovakijoje, neramumus Vokietijos pasienyje su Lenkija. Daugiausia nerimo kėlė Vokietijos elgesys: jos politika nuo reikalavimo reviduoti Versalio sutartį perėjo prie apsiginklavimo ir teritorinių pretenzijų – Austrijai, Čekoslovakijai, Lietuvai, Lenkijai. Vis grėsmingesnė darėsi įvykių seka: 1935 m. kovą Vokietija sulaužė Versalio sutarties nustatytus ginkluotės apribojimus ir vėl įvedė visuotinę karo prievolę, 1935 m. birželį sudarė sutartį su Didžiąja Britanija dėl karo laivyno, 1936 m. kovą įvedė kariuomenę į demilitarizuotąją Reino sritį, 1936 m. rugsėjį Niurnberge per hitlerininkų partijos NSDAP suvažiavimą skambėjo kurstomosios kalbos prieš bolševikus, 1936 m. spalį sudaryta Berlyno–Romos ašis, 1936 m. lapkritį Vokietija pripažino Franco vyriausybę, 1936 m. lapkritį pasirašė Antikominterno paktą su Japonija, 1938 m. kovo 13 d. aneksavo Austriją, vis didino spaudimą Čekoslovakijai ir Miuncheno konferencijoje 1938 m. rugsėjį išsireikalavo, kad vokiečių gyvenama Sudetų sritis būtų atiduota Vokietijai, 1939 m. kovą vermachtas (Vokietijos kariuomenė) įžengė į likusią

Čekoslovakijos dalį, nuo 1939 m. kovo reikalavo atiduoti Vokietijai Dancigą, 1939 m. kovą Vokietijos daliniai įžengė į Klaipėdos kraštą.

Pasaulyje pilna sabotažo, diversijų, diplomatinių intervencijų, kurstomosios propagandos. Daug kur pažeidinėjamos valstybių sienos, vykdomos provokacijos, tiriama, kiek galima sau leisti. Diplomatijoje vis didesnį vaidmenį vaidina agentai ir šnipai, paradiplomatija tampa svarbesnė už viešąją diplomatiją, sukarintos organizacijos rengia dirvą kariuomenei. 1937 metų vasarą padažnėjo incidentai Mandžiūrijos pasienyje, prie Vokietijos sienos su Čekoslovakija, suaktyvėjo ir gestapo agentai Čekoslovakijoje,[13] vokiečiai ėmė statyti įtvirtinimus prie Lenkijos sienos.[14]

Tuo metu, kai Vokietija, Japonija ir Italija stiprino Ašies valstybių bloką, žlugo visi bandymai sudaryti kolektyvinio saugumo sistemą, į kurią galėtų įeiti Tarybų Sąjunga, Prancūzija, Anglija. Miuncheno konferencijoje 1938 m. rugsėjį Anglija, Prancūzija ir Italija sutiko su Čekoslovakijos padalijimu, o 1939 m. kovą buvo okupuota likusi tos valstybės teritorija. Po Vakarų valstybių kapituliacijos Miunchene 1938 m. rugsėjį 1939 m. rugpjūčio 23 d. Maskvoje kapituliuoja Stalinas ir tokiu būdu žengia dar vieną žingsnį ta pačia linkme – tampa laikinu Hitlerio bendrininku, kartu su juo okupuoja ir pasidalija Rytų Europą.

Visa tai jau savaime yra grėsmingas scenarijus. Tačiau 1937 metais Maskvoje visi galai sueina į vieną mazgą, išorinis konfliktas susipina su vidiniu, įprastiniai nesutarimai pagilėja iki pilietinio karo priešpriešos, kai kritikai apšaukiami agentais, o opozicionieriai – išdavikais. Pasaulinio karo fronto linijos tęsiniu tampa vidaus fronto linija.

Tarybinė liaudis – patriotų armija

Išorės karas tampa fonu, kuriame suvokiami ir sprendžiami vidaus konfliktai. Čia tolydžio, kad ir nepastebimai, kalama į galvą, kad kova nepasibaigė, ji, kaip tasai „paskutinis mūšis“, vis radikalėja ir aštrėja. Kadangi vidaus priešas jau iš esmės įveiktas, jam išmuštas iš po kojų socialinis pagrindas, kas jam belieka – tik parsiduoti išorės priešui, kuris jį paremtų. Krinta į akis, kad išorinis ir vidinis frontas kaip susitarę formuojasi vienu metu. Vidaus priešų poreikis priderinamas prie išorės priešo įvaizdžio. Tuo grindžiama optimali

mobilizacijos strategija. Išorinė fronto linija traktuojama jau ne vien kaip objektyvi realybė: ja remiamasi kuriant vidaus įtampos scenarijų ir konkrečių priešų įvaizdžius. Įtikinti liaudį, kad susitelktų ir tvirtai laikytųsi, geriausiai sekasi tada, kai ji jaučia grėsmę ir mato būtinybę gintis iš visų jėgų. O paprasčiausia nuteikti ją prieš išorės priešą ir jo agentus šalies viduje – prieš „penktąją koloną".

Sutelkti kovinę bendruomenę ir mobilizuoti ją grėsmės akivaizdoje pavyko per pirmą Maskvos parodomąjį procesą, kurio metu politiškai jau sutriuškinti senosios opozicijos vadai buvo iš naujo sureikšminti kaip fašizmo agentai – matyt, neatsitiktinai kaip tik tada, kai vyko plataus masto manifestacijos, viena vertus, Ispanijos respublikai ir Liaudies frontui remti, kita vertus, „trockininkų agentams" pasmerkti ir jais pasipiktinti. Antrajame parodomajame procese agentų motyvas buvo jau būtinas ir pritaikytas naujai situacijai. Šįsyk „kenkėjai" veikė jau visoje TSRS, nuo vieno krašto ligi kito, o jiems komandavo „Ašies" valstybės, susimetusios į Antikominterno paktą ir iš visų pusių grasinančios tėvynei, – kaip tik tada, kai vis dažniau ir įžūliau reiškėsi nacistinė Vokietija ir imperialistinė Japonija. Pagal scenarijų, atskleistą per procesą, plačias tarybinių Tolimųjų Rytų sritis kaltinamieji planavo atiduoti Japonijai, o Ukrainą – Vokietijai, nes jai labai stinga žaliavų.[15]

Trečiame parodomajame procese planai sudraskyti TSRS gabalais tam tikrų užsienio valstybių interesais ir pagal jų nurodymus jau tapo pagrindiniu kaltinimo punktu. Kaltinamiesiems inkriminuota: „Šnipinėjimas užsienio valstybių naudai, kenkėjiška veikla, diversijos, teroras, TSRS ginkluotųjų pajėgų žlugdymas, tų valstybių provokavimas ginklu užpulti TSRS, planai išardyti Tarybų Sąjungą, atskirti nuo jos Ukrainą, Baltarusiją, Vidurinės Azijos respublikas, Gruziją, Armėniją, Azerbaidžaną, Tolimųjų Rytų Primorės kraštą, atiduodant tas žemes minėtosioms užsienio valstybėms, pagaliau nuversti Tarybų Sąjungoje gyvuojančią visuomenės ir valstybės santvarką ir restauruoti kapitalizmą, buržuazijos valdžią."[16] Parodomasis procesas sutapo su neišvengiamu Ispanijos respublikos pralaimėjimu ir tolesniu nacionalsocialistinės Vokietijos stiprėjimu. Mirties nuosprendžiai Bucharinui ir kitiems paskelbti tą pačią dieną, kai Vokietijos vermachtas įžygiavo į Austriją ir buvo įvykdytas Austrijos „anšliusas", prijungimas prie hitlerinės Vokietijos, – 1938 m. kovo 13 dieną.

Ne vien šioje byloje kaltinimai buvo formuluojami vis labiau atsižvelgiant į tarptautinę padėtį. Užsienio politikos diktuojamas kaltinimų turinys

nukreiptas ne tik į parodomųjų procesų garsenybes. Gyventojų grupės, kurias nuspręsta persekioti 1937 metais, vadinamieji „nacionaliniai kontingentai", buvo įvardijamos kaip TSRS teritorijoje gyvenančios tautinės mažumos, veikiančios pagal nurodymus kiekviena iš savo tėvynės. Tai vokiečiai – tiek senieji Rusijos gyventojai, tiek emigravę iš Vokietijos, tiek vokiečiai be pilietybės, būtent austrai, dabar jau priskiriami prie Reicho valdinių; paskui – vengrai, veikiantys „Didžiojo Vokietijos reicho" interesais. Lenkai, galintys suagituoti lenkus, baltarusius, ukrainiečius, gyvenančius šiapus TSRS sienų. Latviai, lietuviai, estai, suomiai – jie turi ryšių su „limitrofinėmis", buferinėmis valstybėmis ir gali minuoti TSRS pasienio sritis. Korėjiečius, įsikūrusius pasienyje, gali įkinkyti į savo vežimą agresoriai japonai. Priešų komplektas yra nacionalistinis ir ksenofobiškas, nes kaltinami ne individai už tai, ką padarė jie patys, o visa tautinė grupė urmu.[17] Naujoji kovotojų armija, tapatinama su „tarybine liaudimi", formuojasi kaip atsvara priešams, kurie tyko ne tik anapus sienų, bet ir šalies viduje. Tarybinis patriotizmas gimsta kur kas anksčiau, nei prasideda Didysis tėvynės karas.[18] Labiausiai jį skatina ne imperijos ilgesys, ne svajonė atgaivinti senąją šventą ar carizmo laikų Rusiją, o siekis įtvirtinti priverstinai modernizuotą šalį pasaulyje, kurį drasko kariniai konfliktai ir agresijos aktai. Niekas tvirčiau nesulydys naujos nacijos, gimusios Pirmajame pasauliniame ir pilietiniame kare, kaip didžiulė drausminanti baimė vėl atkristi į anuos „sąmyšio laikus"; nieko negalima aiškiau ir nedviprasmiškiau įvardyti kaip priešo, kuris įkūnija visas miglotas grėsmes ir baimes. Vien pasididžiavimo tuo, kas sukurta, kas jau nuveikta vykdant penkmečio planą, nebepakanka sužadinti ar išsaugoti vienybei, kuri galėtų įveikti šalies susiskaldymą. Beveik galėtume teigti: jei nebūtų buvę didėjančios karo grėsmės, stalininė vadovybė būtų turėjusi ją pramanyti. Nors ir paradoksalu, bet galima suprasti, kodėl valdžia, kuriai visur vaidenosi priešo agentų veikla, tuo metu, kai nacionalsocialistų vermachtas marširavo palei TSRS sienas, per savo kartais net išdavikišką aklumą nematė tikro priešo, o liaudis, atvirkščiai, susidūrusi su pranašesniu ir beatodairišku priešu, pagaliau jį atpažino, – tikrą priešą, o ne priešo šmėklą, kurios vaizdinys buvo toks reikalingas valdančiajai klikai, kad nesusvyruotų jos galybė. Tik įvertinę baimę, kad kils naujas pasaulinis karas, ir nesąžiningų valdovų pastangas ją dar pakurstyti galėsim suprasti valdžios sukeltą isteriją tarybinės visuomenės viduje.

Metastazės: parodomasis procesas Barselonoje, NKVD veikla užsienyje

Ispanijoje susitelkė ištisos kartos aistringa kova, čia grūmėsi laisvė ir priespauda, gėris ir blogis, ryžtas aukotis iki mirties ir šaltakraujiška galios politika. Pasaulis simpatizavo respublikai, internacionalinių brigadų savanoriams, o Tarybų Sąjunga, remianti respublikonus, naudojosi ta aura. Ir kas galėtų nesutikti su programa, kurią 1935 metais pataisė pats Komunistų internacionalas, atsisakydamas savižudiškos skaldomosios politikos? Dabar jau viršų ėmė nebe partinis egoizmas ir frakcijos interesai, buvo akcentuojama jau ne socializmo kūrimas ir „proletariato diktatūra", o visų pirma – kaip gintis nuo fašizmo, kaip įtvirtinti ar išplėtoti demokratiją.

Tuo pat metu daug kas Ispanijoje pirmąsyk pamatė, kad tokį įtikinamą raginimą vienytis visiems antifašistams, vis tiek, kokiai partijai jie priklauso ir kokios jų pažiūros, jau iš pat pradžių nuodijo komunistų pragmatiškas taktinis požiūris į tą susivienijimą, beatodairiškas siekimas jam vadovauti ir siekti valdžios. Todėl į Pirėnų pusiasalį, į karo veiksmų zoną, 1937 metais kartu su humanitarine pagalba ir ginklais atkeliavo ir gabalėlis Maskvos. Tarybų Sąjunga siuntė ne tik tarybinių piliečių surinktus maisto produktus ir lėšas, bet ir personalą, per kurį galėtų kontroliuoti tai, kas vyksta Ispanijoje: tai buvo kariniai patarėjai, agentai, slaptosios policijos darbuotojai, samdomieji žudikai. Ispanijos vyriausybė jau 1936 m. liepos 25 d. paprašė Tarybų Sąjungą pagalbos. Rugpjūčio ir rugsėjo mėnesiais atkeliavo pirmieji kariniai patarėjai. 1937 metų lapkričio pabaigoje čia buvo jau per 700 tarybinių karinių patarėjų, NKVD agentų, ekonomistų.[19]

Ispanijoje, ne taip kaip tarybinėje erdvėje, vis dar gyvavo viešoji nuomonė: buvo žurnalistų, išvengiančių cenzūros, reporterių, tokių kaip George'as Orwellas, galinčių pranešti visuomenei, ką matė. Tarybiniai patarėjai ir agentai labai greit ėmė kontroliuoti respublikos valdžios įstaigas, pirmiausia kariuomenę ir saugumo tarnybas, ir jų tvarkomose žinybose netrukus įsivyravo tokia atmosfera kaip Maskvoje Ježovo laikais. George'as Orwellas stebėjosi tokios sistemos plėtra ir rašė: „Visą laiką persekiojo bjaurus jausmas, kad buvęs draugas dabar gali įduoti tave slaptajai policijai."[20] Taip Orwellas apibūdino nuotaiką 1937 metų pavasarį, kai valdžią Barselonoje gavę komunistai smurtu užgniaužė sindikalistinės pakraipos Jungtinę darbininkų

marksistų partiją (*Partido Obrero de Unificación Marxista*, P.O.U.M.) ir anarchistus: „Per pastarąsias savaites Barselonoje mane persekiojo savotiška bloga nuojauta – ore tvyrojo nepasitikėjimas, baimė, netikrumas ir slepiama neapykanta... Ir vis dėlto nuolat jutau neaiškų pavojų, tarsi turi įvykti kažkas blogo. Nors iš tiesų nebuvau įsipainiojęs į jokį sąmokslą, visa atmosfera vertė jaustis sąmokslininku. Tarsi būčiau leidęs laiką pašnibždom šnekėdamasis kavinių užkampiuose ir vis svarstydamas, ar žmogus prie gretimo staliuko kartais ne policijos šnipas.“[21] Kad ir kokie absurdiški priekaištai buvo metami nekomunistiniams kairiesiems, vis dėlto dar liko ir sveikai protaujančių žmonių, galinčių teisingai įvertinti kaltinimus P.O.U.M. kairiesiems radikalams. Visi žinojo, kad tai karingi sukilėliai ir revoliucionieriai, ir niekas nebūtų galėjęs įrodyti, kad jie – Franco kolaborantai. „Tai prieštaravo sveikai nuovokai, ir pakanka išmanyti P.O.U.M.priešistorę norint suprasti, koks neįtikėtinas tas priekaištas.“[22] Tame Katalonijos rajone, kurį vis dar bent kiek saugojo tarptautinė viešoji nuomonė, buvo aišku, jog „visi tokie šmeižtai, spaudos kampanijos ir jose išryškėjantys mąstymo įpročiai gali smogti mirtiną smūgį antifašistinei kovai“.[23]

Pilietinio karo dalyvių prisiminimai, raportai, kuriuos kas savaitė tarybiniai kariniai patarėjai ir agentai siuntinėjo į Maskvą, žurnalistų ir reporterių pranešimai, „nutekėję“ iš tarybinių šaltinių, – kad ir Louis Fischerio ataskaita Urickiui,[24] – leidžia pažvelgti iš vidaus: kaip tarybiniai specialistai vertino respublikos darbuotojus, kokia buvo jų nuomonė apie Ispanijos vidaus frakcijas ir jų tarpusavio vaidus, ką kalbėjo apie internacionalinių brigadų narių politines pažiūras ir karinius gebėjimus, jų asmeninius ryšius. Ir čia išlenda aikštėn mąstysena, analitinis filtras, jau pažįstamas iš Maskvos tikrovės. Klaidos, trūkumai, atidumo stoka bematant verčiama sabotažu arba kenkėjų veikla. Drausmės pažeidimuose įžvelgiamas „maištas“, šovinio rikošetas virsta „teroro aktu“, kam nors susirgus kaltė metama užnuodytam šokoladui. „Dėl Brunetės kapituliacijos ir keleto brigadų pasitraukimo bėgte daugiausia kalta panika, kurią sukėlė penktoji kolona, fašistų nurodymu įsismelkusi į mūsų dalinius.“[25] Dėl pralaimėjimų neva kalta ne ginkluotės stoka arba prastas vadovavimas, o „defetistinių elementų ir penktosios kolonos agentų plati ir intensyvi veikla respublikonų daliniuose“.[26]

Vienoje vidaus instrukcijoje jau pirmosiomis dienomis buvo rašoma: „Iš kariuomenės, policijos ir įtakingų organizacijų pašalink liaudies priešus nuo

viršaus lig apačios.“[27] Kategoriškai tvirtinama, kad laimėti karą su frankistais galima tik prieš tai pašalinus „vidaus priešus“ – anarchistus, trockininkus, sindikalistus. „Negali būti nė kalbos apie sukilėlių numalšinimą ir pergalę, kol nenusikratyta tų atmatų respublikonų stovyklos viduje.“[28]

Kitas agentas, Nikonovas, 1937 m. vasario 20 dienos raporte rašo: „Antras svarbus ir aktualus uždavinys – nuslopinti demoralizuojamąją veiklą, kuria užsiima tūli anarchosindikalistinių ir kontrrevoliucinių trockistų vadeivos. Anarchistai ypač stiprūs Katalonijoje. Čia jie turi platų gerai organizuotą politinį ir karinį aparatą. Vadinamųjų ortodoksų tarp anarchosindikalistų vadų politika iš esmės yra išdavystė.“[29] Nors ir patvirtinama, kad internacionalinių brigadų savanoriai kaunasi pasiaukojamai, „bet nereikėtų pamiršti, kad internacionalistai tiek socialiniu, tiek politiniu požiūriu buvo marga minia, kad jie buvo neatsparūs užkratui ir kad daugelis internacionalistų svajojo apie Ispanijos respubliką kaip apie būsimą tėvynę, su kuria jie siejo asmeninius interesus ir ateities perspektyvą“.[30] Galiausiai dėl respublikonų pralaimėjimo buvo apkaltinti išdavikai, ir logiška būtų po visų intervencijų likviduoti atsakingus už tai asmenis. Kariniuose daliniuose buvę pilna visų tautybių slaptųjų agentų. Tik labai pajėgus saugumo aparatas būtų įstengęs su jais susidoroti. „Kartais mums pavykdavo sučiupti provokatorius nusikaltimo vietoje, – liudija agentas Sverchovskis, – tačiau dėl bendro vadovybės ir politinio aparato silpnumo, taip pat dėl specialių institucijų stokos didžiulė dauguma agentų liko nedemaskuota ir varė savo nedorą kenkėjišką darbą nesibaimindami, kad už tai teks atsakyti.“[31] Labai trūko NKVD personalo: „Nuo pat šių metų sausio pradžios daug kartų prašiau mūsų NKVD žmones atsiųsti į mano diviziją, kad ir laikinai, prityrusį instruktorių, kuris galėtų suorganizuoti specialų aparatą ir pasirūpinti, kad jis veiktų. Bet kadangi labai stigo žmonių, net ir tarp mūsų draugų, negavau jokios praktinės paramos. Bandžiau pats improvizuoti tokią veiklą, šį tą ir pasiekiau, tačiau toli gražu ne tiek, kiek būtų buvę galima nuveikti, vietoj paprasto, primityvaus spec. skyriaus turint aparatą, kuriam vadovautų prityrę specialistai.“[32]

Buvo imamasi ir priemonių, jau išbandytų Tarybų Sąjungoje. Pavyzdžiui, sudarinėjami visos respublikonų armijos vyriausiosios vadovybės arba internacionalinių brigadų savanorių sąrašai, kuriuose nurodoma tų žmonių kilmė, politinės pažiūros ir pozicija Tarybų Sąjungos atžvilgiu.[33] Rusiškas

terminas Čeka įsigali ir ispanų kalbos vartosenoje. Apie nežabotą saugumo tarnybų siautėjimą Julianas Gorkinas, vienas iš P.O.U.M. vadovų, rašė: „SIM suiminėja, ką tik užsimano, pagal nuotaiką arba pagal NKVD represijų planą. „Įtariamasis“ metamas į kalėjimą, ištardomas ir perduodamas teisėjui. <...> Šis ištisus mėnesius nepradeda spręsti bylos ta dingstim, kad neva reikia papildomo tyrimo.“[34] 1937 m. pavasarį užgniaužus maištą Barselonoje Ispanijoje susiklostė savita teroro topografija. Teroro židiniais tapo viešbutis „Falcón“, buvusi P.O.U.M. būstinė, paversta kalėjimu, Korsigos gatvė, kurioje buvo tardoma kriminalistinės technikos metodais,[35] kalėjimai Barselonos Hortos kvartale ir Kasteljon de la Planoje, Puerta del Ángel prospekto namas Nr. 24 ir jo filialas viešbutyje „Colón“ Playa de Catalunya gatvėje, taip pat Madride, buvusiame Atočos vienuolyne, Šv. Uršulės vienuolyne Valensijoje, Alkala de Henarese. Net ir privačiuose namuose būdavo tardoma, kankinama ir vykdomos mirties bausmės.[36] Nereikia stebėtis ir tuo, kad Ispanijos komunistų partija Barselonoje irgi rengė parodomąjį procesą prieš trockininkus. Ji skelbėsi vykdanti pasipiktinusios liaudies reikalavimą: „Masės reikalauja energingų ir negailestingų represijų. To nori liaudies masės visoje Ispanijoje, taip pat Katalonijoje ir Barselonoje. Jos reikalauja visiškai nuginkluoti, suimti vadovus, įsteigti ypatingąjį karo tribunolą trockininkams! Toks yra masių reikalavimas.“[37]

Toks parodomasis procesas tada ir įvyko, su tuo teko sutikti ir komunistų dominuojamai respublikos vyriausybei, matančiai neišvengiamą žlugimą. „Nuo 1938 m. spalio 11 iki 22 dienos prieš ypatingąjį teismą stojo P.O.U.M. vykdomojo komiteto nariai Gorkinas, Andrade, Gironella, Rovira, Arqueras, Rebullis, Bonetas, Escuderas, kaltinami byloje, panašioje į vykusias Maskvoje.“ Tik André Gide'ui, Georges'ui Duhameliui, Roger Martinui du Gard'ui, François Mauriacui kreipusis į vyriausybės vadovą Juaną Negríną kaltinamiesiems buvo suteiktos teisinės garantijos ir jie buvo nuteisti ne mirties bausme, kurios reikalavo Ispanijos KP, o tik 15 metų laisvės atėmimo, bet ir to jiems pavyko išvengti, kol saugumo organai Katalonijoje neišdavė jų frankistams, jau besilaužiantiems į vartus.[38] Valstybės saugumo policininkai nedarė nuolaidų nė internacionalinių brigadų savanoriams – viename raporte jie buvo pavadinti fašistinių slaptųjų tarnybų potencialiu grobiu. „Jei buvę internacionaliniai savanoriai negaus reikiamos politinės priežiūros ir materialinės paramos, tai gali atsitikti, jog daugelis karių, vakar kovojusių už

revoliuciją, per būsimus klasių mūšius atsidurs kitoje barikadų pusėje ir bus užverbuoti dirbti purviną, niekšingą darbą prieš TSRS, šnipinėti ir vykdyti sabotažą. To negalima leisti."[39] Daugelis internacionalinių brigadų kovotojų, kuriems mūšis dėl „Ispanijos laisvės" buvo tapęs gyvenimo prasme, tik kur kas vėliau suprato (o kai kurie niekuomet taip ir nesuprato), jog skaudžiausiai pralaimėjo dėl priešo smūgio į nugarą.

Maskvos patirtis, perkelta į Barseloną

1936–1939 metais Ispanija tapo Antrojo pasaulinio karo repeticijų arena, kurioje susidūrė visos toje didžiojoje kovoje dalyvausiančios jėgos. Tai buvo šalis, Vakarų demokratijų palikta likimo valiai, unikali vieta, kurioje visõs tautos ir ištisos kartos laisvės siekis susipynė su ciniškomis rietenomis dėl valdžios, kur šalia pasiaukojimo gyvavo šiurpus žvėriškumas, kur žmonės ir žavėjosi lėktuvais, ir baisėjosi pirmuoju naujųjų laikų aviacijos karu, prablaivėjimo, iliuzijų praradimo ir moralinio pakrikimo vieta. Tai buvo naujos karinės technikos, naujos politinės ir policinės technikos laboratorija. Taip Ispanijos karo veiksmų arena tapo vieta, į kurią perkeliama patirtis, taip pat ir 1937 metų Maskvos patirtis.

Ispanijoje, kur Aleksandro Orlovo įsakymu jau buvo nužudytas tos šalies Trockio šalininkų vadas Andrésas Ninas, prasideda ir naujas Trockio medžioklės etapas. „Būdamas Barselonoje pirmąsyk susitikau su Ramónu Mercaderu del Río, jaunu leitenantu, ką tik sugrįžusiu iš partizaninės misijos Franco užnugaryje, – rašo NKVD agentas Pavelas Sudoplatovas savo atsiminimuose. – Tuomet dar nenutuokiau, kokia bus Mercadero ateitis: kad jis nužudys Trockį, o man lemta parengti dirvą tam žygiui. <...> Mes siuntėm į karo veiksmų areną ir jaunus, nepatyrusius slaptuosius agentus, ir daug metų mokytus instruktorius. Ispanija pasirodė besanti gera mokykla visoms būsimoms slaptoms mūsų operacijoms: Ispanijos revoliucija pralaimėjo, o Stalino žmonės, priešingai, laimėjo. Ispanijos pilietinio karo pabaigoje galą gavo ir Trockis."[40]

Iš Ispanijos driekėsi keliai ne tik į Meksiką, kur po dvejų metų, 1940 m. rugpjūčio 21 d., buvo nužudytas Trockis, bet ir atgal į Maskvą. Daugelis naujų politikos, karo ir slaptosios policijos veikėjų paguldė galvas dar iki pasibaigiant Ispanijos pilietiniam karui. Tik nė vienas iš jų nežuvo mūšyje –

visi buvo sušaudyti NKVD požemiuose. Krito vienas po kito lygia greta su Maskvos parodomaisiais procesais. Tarp jų buvo Marselis Rozenbergas, įgaliotasis TSRS atstovas Ispanijoje, 1937 m. atšauktas ir 1939 m. miręs. Janį Berzinį, Raudonosios armijos žvalgybos valdybos viršininką, NKVD suėmė 1937 m. lapkričio 27 d.[41] Per valymus dingo Grigorijus Šternas. Artūras Staševskis, tarybinis prekybos atašė Ispanijoje, 1937 m. dingo per valymus.[42] Vladimiras Antonovas-Ovsejenka, senas bolševikas, vadovavęs Žiemos rūmų šturmui, TSRS diplomatinis atstovas Ispanijoje, buvo NKVD suimtas naktį į 1937 m. spalio 12 dieną, o 1938 m. vasario 8 d. nuteistas mirti.[43] Vladimiras Gorjevas, karo atašė Ispanijoje, 1938 m. vasario 25 d. buvo suimtas ir 1938 m. birželio 20 d. nuteistas mirti.[44] Michailas Kolcovas, svarbiausias ir gabiausias korespondentas pilietinio karo fronte, parašęs „Ispanijos dienoraštį", 1938 m. gruodžio 12 d. nuteistas mirti.[45]

Trečias kelias veda iš Ispanijos į tas vietas, kuriose susitikinėjo ir dalijosi išgyvenimais tiek vienos, tiek kitos diktatūros aukos. Tai būdavo (dar) Paryžius arba (jau) Londonas ir Niujorkas. Arthuras Koestleris, ištrūkęs iš Ispanijos kalėjimo, Paryžiuje susitiko su Eva Weißberg, anksčiau kalėjusia Lubiankoje, bet stebuklingai ištrūkusia iš TSRS. „Aš susipažinau su Eva būdamas penkiametis. Lankėme tą patį darželį, paskui draugavome Paryžiuje, Berlyne ir Charkove. Dabar ji buvo ištrūkusi iš komunistinio kalėjimo, o aš – iš fašistinio. Mudu tuo pačiu metu ir tuo pačiu penkių kilometrų per valandą greičiu žingsniuodavome savo kamerose, todėl galėjome pasikeisti to paties meto kelionių įspūdžiais."[46] Tie dalykai atsispindėjo ne tik gausiuose „Ispanijos dienoraščiuose", bet ir literatūroje, kuri nušvietė ir tokiu būdu išsaugojo patirtį, sukauptą tarp Ispanijos–Europos pilietinio karo frontų, ir dvilypę totalitarizmo patirtį. Prie tos literatūros priskirtini ir Arthuro Koestlerio „Saulės užtemimas", pradėtas 1938 m, o užbaigtas 1940 m. balandį, ir George'o Orwello „Gyvulių ūkis" bei „1984-ieji".

AKLUMAS IR TERORAS: 1937 METŲ GYVENTOJŲ SURAŠYMAS PRIESPAUDOS SĄLYGOMIS

Kelionė į visuomenės vidų • 1937 m. sausio 6-oji: imperijos momentinė nuotrauka • Dešimtmetis po 1926 m. gyventojų surašymo: balansas po Didžiosios reformos • Savianalizė, išsiaiškinimas, suvokimas • Pribloškianti žinia: trūksta milijonų • Nusikalstama statistika

1937 m. sausį įvyko visos Sąjungos gyventojų surašymas, tiesa, jo rezultatus buvo lemta sužinoti tik po pusės šimtmečio.[1] Jie buvo viešai paskelbti, kai žlugus Tarybų Sąjungai atsivėrė ir archyvai; V. Caplinas, tuometinis Liaudies ūkio centrinio archyvo direktorius, dešimtojo dešimtmečio pradžioje leido naudotis jame sukaupta medžiaga.[2] Kitados tarybinė vyriausybė duomenų įslaptinimą aiškino surašymo metodo ydomis ir paties surašymo trūkumais. Žmonės, atsakingi už surašymą, buvo persekiojami, daugelis jų žuvo. Tačiau šio surašymo istorija – ne vien teroristinio režimo mėginimas gauti išsamų gyventojų visumos vaizdą. Kadangi gyventojų surašymas buvo ambicingiausia, kompleksiškiausia ir brangiausia akcija visuomenės būklei ir jos diagnozei, praėjus 20 metų po revoliucijos, nustatyti, – „pats surašymas buvo novatoriškas užmojis, turintis atskleisti kuo išsamesnį tarybinio gyvenimo vaizdą“[3], – tai jo rezultatų slėpimas ir jo organizatorių žudymas yra ne kas kita kaip užkirtimas kelio visuomenei save analizuoti. Bet autoritariškai valdoma visuomenė, nebematanti savo pačios atvaizdo, yra verčiama aklai nusilenkti ją engiančiai valdžiai, kad ir kokią socialinę raidą visuomenei toji valdžia planuotų. Kai visuomenė tampa akla, nes nebepažįsta savęs, atsiveria kelias ir aklam terorui.

Kelionė į visuomenės vidų

S. Kovriginas, vienas surašinėtojų, atsakingų už gyventojų surašymą Maskvos Pervomaisko rajone, 1937 m. sausio 5 dieną, pačiose surašymo išvakarėse, papasakojo „Pravdai", kaip buvo rengiamasi tam darbui. Jis jau buvo dalyvavęs 1926 metų gyventojų surašyme, dar gyvendamas kaime. „Dešimt metų skiria tuodu gyventojų surašymus. 1937 metų surašymas parodys ir jau rodo, kaip labai per tą laiką pasikeitė šalis ir jos žmonės." Jis pats, dabar jau Maskvos Baumano mašinų gamybos instituto studentas, netrukus laikysiantis inžinerijos egzaminą, surašinėjo du gyvenamuosius namus viename Maskvos mikrorajone. „Viename gyveno įmonės „Kompressor" darbininkai, kitame – statybininkai. Dirbti buvo sunku. Dauguma statybų darbininkų buvo įvairių tautybių, tik neseniai suvažiavę į Maskvą. Visuose būstuose mane pasitikdavo draugiškai ir linksmai. Beveik visur žmonės man mielai ir išsamiai atsakinėjo į surašymo lapų klausimus, kartais net detaliau, nei buvo reikalaujama, pavyzdžiui, pasakojo, kada ir kur studijavo, kodėl pakeitė darbovietę arba kada susituokė. Kai kada aš ir mano kolegos, dirbantys kituose būstuose, pakliūdavom į labai keblią padėtį. Dažname bute sausio 1 ir 2 dieną buvo švenčiami Naujieji metai. Vaišingi šeimininkai kviesdavo ir mus. Mes atsisakydavom ir tuo įžeisdavom šeimininkus. Eidamas per butus įsitikinau, jog, deja, anaiptol ne visi pakankamai žino apie gyventojų surašymą. Namų valdybos nepasirūpino papasakoti nuomininkams apie pagrindinius surašymo tikslus ir nepaaiškino, kaip atsakyti į klausimus. Dėl to kilo visokių provokacinių gandų. Sena moteriškė paklausė, ar tiesa, kad ketinama iškeldinti iš Maskvos tikinčiuosius. Žinoma, man teko čia pabūti propagandistu. Nekilo jokių ypatingų sunkumų apklausiant darbininkus nerusus, nors būta ir būgštavimų dėl to. Jie žinojo galintys laisvai pasirinkti tautybę. Viename bute įvyko labai pamokomas dialogas. Klausinėjau jauną mordvių tautybės darbininką. Jis jau seniai gyvenantis tarp rusų, lankęs rusišką mokyklą, laisvai kalbantis, skaitantis ir rašantis rusiškai.

– *Jūsų tautybė?* – klausiu jį.

– *Rusas,* – atsako tučtuojau.

– *Koks dar rusas, tu juk mordvis?* – stebisi jo kaimynas.

– *Aš gimiau mordviu,* – pasitaiso respondentas. – *Bet dabar jau kur kas*

daugiau bendro turiu su rusais nei su mordviais. Ar galiu užsirašyti „rusu"? – klausia jis mane.

– *Žinoma.*

Kitame bute – ne mažiau įsidėmėtinas susitikimas. Kinas, susituokęs su ruse. Augina vienuolikos metų vaiką.

– *Kokią nurodysite vaiko tautybę?* – klausiu.

Tėvai susižvalgė, paskui pasitraukė nuošaliau ir ramiai pasitarė. Pagaliau vaiko tėvas priėjo ir pasakė man, ką juodu sutarė: nors vaikas iš pažiūros atrodo kaip kinas, bet juk jis gimė Tarybų Sąjungoje, gyvena tarp rusų, lanko rusišką mokyklą, nemoka kinų kalbos ir šneka tik rusiškai – ir tėvai užrašė jį „rusu".

Įrašant vaikus kildavo keblumų, kai tėvas tarnautojas, o motina darbininkė. Būdavo, pasidalija vaikus. Tarp surašomųjų pasitaikė ir tikinčiųjų. Apie tai jie kalbėjo nesislėpdami, bet domėjosi, kam prireikė tokio klausimo. Beveik visi apklaustieji buvo raštingi, išskyrus kai kuriuos senyvo amžiaus atvykėlius. Viena nebejauna moteriškė pasisakė kitados tikėjusi Dievą, bet dabar nebetikinti. Pasitaikė ir žmonių, turinčių aukštesnįjį išsilavinimą. Darbininkai dažniausiai buvo baigę profesines mokyklas. Eidamas per butus mačiau, kaip žmonės gyvena. Kone kiekviename bute stovėjo šventiškai papuošta eglutė. Daugelis darbininkų turėjo knygų lentynas ir muzikos instrumentą – smuiką, gitarą, armoniką. Beveik visi augino vaikų. Šie vis kišosi į kalbą."[4]

Tai tik vienas iš daugybės pasakojimų, kaip sekėsi surašinėti. „Pravdos" skaitytojas galėjo surašinėtojo akimis pažvelgti į butus, bendrabučius, traukinių vagonus. Reportažai plaukė iš sostinės rajonų, iš respublikų sostinių, iš Kijevo, Ašchabado, iš taigos ir Ramiojo vandenyno uostamiesčių, iš naujųjų statybų. Buvo rašoma ir apie interjerus, dažniau „išsilavinusių darbininkų", su knygų lentynomis ir kilimais ant sienų. Surašinėtojai pavedžiojo skaitytojus ir po ką tik baigtą statyti viešbutį „Moskva", kuriame gyvena „laikinieji sostinės gyventojai" – inžinieriai iš Kazachstano, jūreiviai iš Kronštato, vadovai iš Donbaso, leido pakeliauti Tolimųjų Rytų ekspresu arba įžengti į gimdymo kliniką naujai įkurtame Uralo mieste. Surašinėtojų armija – maždaug milijonas, vien Maskvoje 18 000[5] – ne tik pasiekia tolimiausius Tarybų Sąjungos kampelius, bet ir sistemingai zonduoja socialinį kraštovaizdį, neria į pramonės darbininkų, specialistų aplinką, susiduria su įvairiausių religijų

tikinčiaisiais. Tolimųjų Rytų ekspresе – vien traukiniuose gyventojų surašymas užklupo apie 320–350 tūkstančių keleivių[6] – surašinėtojas randa sumažintą tarybinės visuomenės modelį, kuris iš atsakymų į klausimus, kas, iš kur ir į kur keliauja, kokia keleivių profesija, koks išsilavinimas, leidžia spręsti apie socialinį ir lokalinį paslankumą. Ne visur surašymo aktyvistai palydimi geru žodžiu. Gyventojų surašinėtojai – tai milijonas porų įžvalgių akių, turinčių aprėpti visą šalį – taip nuodugniai, taip tiksliai, kaip tik įmanoma. Kiekvienas aplankytas namas – tai dar vienas tarybinio pasaulio mikrokosmas. Kiekvieno gyvenamojo namo specifinė organinė sudėtis atspindi mišrią pirmųjų dviejų penkmečio planų visuomenę. Iš jos galima kai ką spręsti apie visuomenės kaitą, apie tapatybių lūžį ir apie naujų gyvenimo bei tapatybės projektų konstrukciją – visa tai šimtus tūkstančių, milijonus kartų ir tokiu pavidalu, kuris iš anksto pritaikytas sisteminei analizei. Keliaujantis surašinėtojas – ne kontrolierius, o veikiau „draugas ir pagalbininkas“, kuris privalo padėti apklausiamajam kuo tiksliau apibrėžti savo socialinę, etninę, kultūrinę padėtį. O apie kampaniją, prasidedančią NKVD sistemoje, koncentracijos lagerių vadovybėje ir Raudonojoje armijoje, laikraščiai tyli.

1937 m. sausio 6-oji: imperijos momentinė nuotrauka

„Mūsų šalis šiandien vykdo visuotinį gyventojų surašymą. Nuo ankstyvo ryto dirba milijoninė surašinėtojų armija. Jų yra visur, kur gyvena žmonės, jie įtraukia į sąrašus visus TSRS gyventojus, didelius ir mažus. Jiems pro akis neturi prasprūsti nė vienas žmogus, kad ir kur jis tuo metu būtų, nei laukinės taigos gyventojas, nei geležinkelio sargas, nei Tolimųjų Rytų ekspreso keleivis, – surašinėtojas visus turi rasti, visus pakalbinti ir iš visų gauti tikslius atsakymus. Surašymas, kaip žinia, truks vieną dieną. Todėl laukia sudėtingas ir atsakingas darbas. Jis gali būti sėkmingai atliktas tik tada, jei absoliučiai patikimai darbuosis surašinėtojai ir jiems aktyviai padės piliečiai. Tik su ta sąlyga tiksliai sužinosime, kiek žmonių gyvena didžiojoje daugiatautėje mūsų tėvynėje. Partija ir vyriausybė teikia didžiulę reikšmę tam gyventojų surašymui. Sąrašai užpildyti jau iš anksto, sausio 1–5 dienomis, gyventojai susipažino su klausimais, iškabintais skelbimų lentose, pasirengė ir gali at-

sakyti į klausimus. Surašinėtojai visur bus laukiami svečiai. Ir kaip labai šis surašymas skiriasi nuo to, kuris vyko caro laikais, 1897 metais! Tada gyventojai reagavo priešiškai arba pasyviai, nebuvo jokios informacijos, kilo net ir neramumų, susidegino kai kurie sektantai, nenorintys dalyvauti surašyme."[7] Žmonės buvo įrašomi ten, kur jie buvo tuo momentu. Gyventojai dar prieš surašymo dieną, nuo 1937 m. sausio 1 iki 5 dienos, buvo įtraukti į surašymo lapus, o nuo sausio 7 iki 11 dienos atitinkamuose surašymo ruožuose tuos lapus dar kartą sutikrino kontrolieriai.[8] Pats surašymas vyko tik 24 valandas, 1937 m. sausio 6 dieną, nuo vidurnakčio iki vidurnakčio, kad būtų kuo mažiau klaidų, kai tas pats žmogus įrašomas du kartus arba visai praleidžiamas. Piliečiai privalėjo nuo 8 valandos ryto iki 24 valandos būti pasirengę atsakyti į gyventojų surašinėtojų klausimus. Visos šalies gyvenimas „kritinę valandą" turėjo sustoti. Surašymui buvo parinktas žiemos metas, nes tada mažiausiai keliaujama, bet neapsižiūrėta, kad ta diena sutampa su stačiatikių Kalėdų išvakarėmis, o Kalėdas vis dar švenčia milijonai žmonių ir ta proga važiuoja susitikti su artimaisiais; be to, kaip tik tada suvedamas kolūkių balansas.[9]

„Kintanti Rusija" (*Russia in Flux*, pasak Johno Maynardo), arba Moshe Lewino „lakiojo smėlio visuomenė", trumpai akimirkai sustingo – tiek miestuose, tiek upių garlaivyje, ir Kazachijos jurtoje, ir Leningrado viešbutyje. Vienai sekundei sustabdyti gyvenimą šeštadalyje Žemės – tai buvo viliojantis, įspūdingas užmojis, kuris nebūtų pavykęs be geros organizacijos, be milžiniško parengiamojo ir aiškinamojo darbo. Bet tik taip buvo įmanoma gauti unikalią be paliovos kintančios nacijos rentgeno nuotrauką.

Teko sukurti apklausos ir apskaitos aparatą. Jo karkasą sudarė apie milijoną surašinėtojų, suburtų daugiausia iš studentų, mokytojų, tarnautojų, buhalterių ir kolūkių valdybos narių, be to, dar apie 17 000 instruktorių. Jų darbui reikėjo pastatų ir patalpų. Surašinėtojus reikėjo aprūpinti slidėmis ir žieminiais drabužiais, kai kada prireikdavo ir vertėjų.[10] Gyventojus reikėjo instruktuoti ir informuoti apie surašymo eigą. Reikėjo išspausdinti 200 milijonų perforacinių kortų ir išplatinti visoje šalyje. Vokietijoje užsakyta Hollerith konstrukcijos mašinų perforacinėms kortoms apdoroti, jos pastatytos surašymo centrinėse būstinėse Maskvoje, Leningrade, Charkove. Gyventojams išdalyti milžiniški tiražai informacinių brošiūrų.[11]

1937 metų sausio 6 dienos sociologinė ir demografinė momentinė nuotrauka buvo ne kartą atidėliota. Iš pradžių ketinta jos imtis dar 1932 metų

rugsėjį, susumuojant pirmojo penkmečio plano įvykdymo („didžiojo lūžio") rezultatus, paskui surašymas buvo nukeltas į 1935 metus ir dar sykį – į 1936-uosius. Sąrašų lapuose taip ir liko antraštė „1936 metų sąjunginis gyventojų surašymas".[12] Tai buvo „valstybinės svarbos akcija", iškelta į aukščiausią lygį. Už ją atsakingai Liaudies komisarų tarybos komisijai priklausė aukšto rango partijos ir vyriausybės vadovai, tokie kaip Molotovas, Kaganovičius, Mikojanas, taip pat autoritetingiausi demografijos ir statistikos specialistai. Stalinas galutinai suredagavo anketos klausimus – iš viso buvo trys jos projektai, pirmasis pats išsamiausias. Pats Stalinas ir pasirūpino, kad anketoje atsirastų klausimas apie tikėjimą – ji skeptiškai vertino individualų požiūrį į religiją, nors Leninas laikėsi visai priešingos nuomonės. Pasak „Atmintinės surašinėtojui", buvo klausiama apie „dabartinius įsitikinimus", o „ne apie konfesiją, kuriai pats apklausiamasis arba jo tėvai oficialiai buvo priskiriami praeityje".[13] Brangiai kainavo tiek informacijos kampanija, tiek surašymo rezultatų analizė. Iki 1936 m. gruodžio 1 d. reikėjo parinkti ir išmokyti surašinėtojus ir instruktorius, išspausdinti ir išdalyti apie 100 milijonų formuliarų.[14] Tas aparatas, demografų ir istorikų vertinimu, puikiai atliko savo darbą: bendroji surašymo paklaida buvo labai maža – neviršijo 0,5–0,6 proc., arba maždaug 1 milijono žmonių.[15]

Tačiau parengiamojoje fazėje svarbiausia buvo sudaryti anketos tinklelį, suformuluoti klausimus, kurie bus užduodami piliečiams ir pagal kuriuos žmonės bus klasifikuojami.

Tarybiniai demografai ir statistikai jau buvo sukaupę patirties, buvo pakankamai – net ir pasauliniu mastu – gero profesinio lygio statistikų ir demografų, nemaža dalis – dar iš ikirevoliucinės administracijos organų. Jie galėjo remtis pirmo didelio Rusijos imperijos gyventojų surašymo, įvykusio 1897 m., patirtim ir rezultatais, taip pat antrojo, kuris buvo numatytas 1912 metams, bet neįvyko: iš pradžių buvo atidėtas, o paskui kilo karas. Dar du gyventojų surašymus buvo surengusi jau tarybų valdžia, būtent 1920–1923 ir 1926 metais. 1937 metų surašymą lydinti propaganda maišė su purvais ikirevoliucinius gyventojų surašymus, esą jų tikslas buvęs iškreipti tikrąją visuomenės klasinę sudėtį[16]; peikė ir 1926 metų surašymą, kurio rezultatai buvo paskelbti monumentaliu daugiau kaip 40 tomų veikalu.

Surašymui buvo parengti metodiniai nurodymai, kuriems panaudota ir užsienio patirtis. S. Jozefovičiaus vadovaujamas autorių kolektyvas parengė

„Profesijų enciklopediją“, į kurią įrašyta 14 000 profesijų, tarp jų ir daug tokių, kurių per 1926 metų surašymą dar nė būti nebuvo: kombainininkas, brigadininkė, elektrinio traukinio mašinistas. Kitos, nebeaktualios, – pvz., galvijų pirklys, – buvo išbrauktos iš sąrašo. Dingo kai kurios kategorijos, tokios kaip „rentininkas“, užtat liko „asmenys, gyvenantys iš namų nuomos, iš skolinimo, iš nuosavybės pardavinėjimo, iš lėšų, siunčiamų iš užsienio“. Gana smulkiai suskirstyta deklasuotų (asocialių) asmenų grupė – elgetos, keliaujantys prekiautojai, o būrėjai ir suteneriai išbraukti. Įdomus ir „Religijų žodynas, parengtas 1937 metų surašymo duomenims apdoroti“: jame įrašytos 467 religijos, praktikuojamos Tarybų Sąjungoje.

1937 metų surašymo anketoje yra 14 klausimų ir nurodymai, kaip išsamiai dera į juos atsakyti. Klausimai tokie: 1) lytis, 2) amžius, 3) tautybė, 4) gimtoji kalba, 5) tikėjimas, 6) šeiminė būklė, 7) pilietybė, 8) raštingumas, 9) ar mokėsi mokykloje, 10) išsilavinimas, 11) aukštasis mokslas, 12) dabartinė profesija, 13) darbovietė, 14) socialinis sluoksnis.[17]

Šiais klausimais gyventojų surašymo aparatas ne tik ištyrė tarybinę visuomenę, skaitė ją tarsi atverstą knygą, bet ir įvertino jos struktūrą valdymo požiūriu.

Dešimtmetis po 1926 m. gyventojų surašymo: balansas po Didžiosios reformos

Kokių naujų uždavinių iškilo po 1926 metų gyventojų surašymo? Kam prireikė naujo surašymo, kaip surašinėtojai reagavo į gyventojų klausimus? Michailas Zoščenka, dar 1923 metais dalyvavęs gyventojų surašyme Leningrade, mano, jog šįsyk viskas visai kitaip. Surašymas dabar padėsiąs „dar geriau organizuoti gyvenimą“.[18] Surašymas turįs skaičiais išreikšti įvykusį lūžį, parodyti patikimą šalies socialinės struktūros vaizdą po kolektyvizacijos ir industrializacijos, taip pat išryškinti tolesnės raidos kryptis. Gyventojams buvo paaiškinta, kad reikia duomenų, kuriais remiantis būsią galima planuoti infrastruktūrą atsižvelgiant į pokyčius ir pasikeitusius poreikius, – statyti mokyklas ir ligonines, tiesti kelius.

Politinė vadovybė turėjo per mažai informacijos apie padėtį ir nuotaikas šalyje, jai reikėjo išsamesnės analizės, kuri paremtų jos teiginius apie

priešiškų klasių išnykimą ir socializmo pergalę: tai savo ruožtu teisiškai pagrįstų naująją Konstituciją, kurią 1936 metų gruodį buvo priėmęs Tarybų suvažiavimas. Konstitucijoje buvo kalbama apie „draugiškas darbininkų ir valstiečių klases", apie „dvi nuosavybės formas" – valstybinę ir kooperatinę. Naujoji konstitucija turėjo panaikinti ligtolinę tarybinių piliečių nelygybę, draudimą tam tikroms jų grupėms dalyvauti rinkimuose ir politikoje, įteisinti „visuotinius, lygius, tiesioginius ir slaptus rinkimus". Konstitucija turėjo atsižvelgti ir į pakitusią TSRS struktūrą, nes autonomines Kazachijos ir Kirgizijos respublikas pavertus sąjunginėmis, o Užkaukazės federaciją suskaidžius į Armėnijos, Azerbaidžano ir Gruzijos respublikas vietoj buvusių 7 sąjunginių respublikų atsirado 11.[19]

Iš gyventojų surašymo labai daug tikėtasi. Tarsi nekėlė abejonių, kad būsią smarkiai padaugėję gyventojų, daugmaž sėkmingai įgyvendintas visuotinis raštingumas, visiškai nebelikę „buvusiųjų", bet nestigo ir nerimo, mat labai reikėjo informacijos, kuri padėtų orientuotis. Kai kurie surašymo rezultatai valdžios atstovų politiniuose pareiškimuose, laikraščių straipsniuose ir propagandinėse brošiūrose buvo giriami jau iš anksto, paminant elementarius mokslo reikalavimus. Surašymas parodysiąs „audringą augimą", „grandiozinius šuolius", „nepaprastus laimėjimus". Tie lūkesčiai labiausiai buvo grindžiami bendru gyventojų skaičiaus augimu, teiginiu, kad „nepaprastai sparčiai gausėja mūsų tėvynės piliečių" ir ji gyventojų prieaugiu lenkianti kapitalistines šalis. Bandant nuspėti surašymo rezultatus buvo atsižvelgiama į Stalino žodžius partijos XVII suvažiavime, – tada jis kalbėjo apie 168 milijonus tarybinių piliečių, – o ekstrapoliuojant 1926 metų gyventojų surašymo skaičius tikėtasi 180,3 milijono.[20]

Savianalizė, išsiaiškinimas, suvokimas

Deja, gyventojų surašymas negalėjo tų lūkesčių paversti tikrove. Dokumente, kuris, parengtas netrukus po surašymo, teisino rezultatus, prastesnius, nei buvo laukiama, dar sykį pabrėžta, kad socializmo lenktynėse su kapitalizmu labai daug reiškia gyventojų skaičiaus augimas: „Iš viso yra apie 162 milijonus TSRS gyventojų, o per 1926 metų gruodžio 17 dienos surašymą jų rasta 147 milijonai, vadinasi, per 10 metų prieaugis siekė 15 milijonų žmonių,

arba 10,2 proc. Tad vidutinis metinis gyventojų skaičiaus prieaugis per dešimtmetį siekė 1 proc. ir buvo gerokai didesnis negu daugumoje pramoninių kapitalistinių šalių: Vokietijoje (1935 metais 0,7 proc.), Anglijoje (0,3 proc.), Prancūzijoje (0,05 proc. neigiamas prieaugis), tik JAV ir Japonijoje didesnis (1933 metais 1,3 proc.).“[21] Galutinai nustatytas gyventojų skaičius – apie 162 milijonus – mažesnis, negu apskaičiuotas ekstrapoliuojant, mažesnis išeina ir prieaugis, kuriuo taip didžiuojamasi. Dėl to kalta demografinė katastrofa, ištikusi tarp abiejų surašymų, – kolektyvizacija ir jos sukeltas badmetis.

Kitas reiškinys, kurį paliudijo gyventojų surašymas, – iš esmės pasikeitė miesto ir kaimo gyventojų skaičiaus santykis, ypač staigiai augo miestai. Nors du trečdaliai žmonių vis dar gyveno kaime, jų tenai sumažėjo: iš 162 milijonų žmonių mieste gyveno apie 44 milijonus, kaime – apie 116 milijonų.[22] Statistika rodo, kad nuo 1926 iki 1937 m. miesto gyventojų padvigubėjo – nuo 26 milijonų padaugėjo ligi 51,9 milijono.[23] Ypač gausėjo gyventojų urbanizuotose srityse ir naujai sukurtose pramoninėse gyvenvietėse. Nuo 1926 metų Maskvos srityje gyventojų padaugėjo 39,3 proc., Gorkio srityje – 25,9 proc., Sverdlovsko srityje – 31,6 proc., o Donecko srityje – net 59,1 proc. Nuo 1926 m. padvigubėjo miestų, turinčių per 50 000 gyventojų; Rusijos Federacijoje buvo 45 miestai, turintys daugiau kaip po 100 000 gyventojų, iš jų 23 – daugiau kaip po 200 000.[24] Kai kuriuose miestuose pasireiškė jau tikra hiperurbanizacija. Antai Maskvos gyventojų skaičius nuo 2 milijonų 1926 m. padidėjo iki 3,7 milijono 1937 m., arba 85 procentais; Leningradas per tą patį laiką išaugo nuo 1,6 milijono gyventojų iki beveik 3 milijonų, t. y. 80 procentų. Buvo miestų, auganèių ir dar sparčiau: antai Zaporožė išaugo 4,4 karto, Stalinskas – daugiau kaip 40 kartų, Kemerovas – daugiau kaip šešeriopai.[25]

Bet buvo ir sričių, kuriose gyventojų skaičius mažai tepadidėjo, liko toks pat arba net sumažėjo. Ypač ištuštėjo Kalinino sritis – joje teliko 92,3 proc. gyventojų skaičiaus, buvusio 1926 m., Vakarų srityje – 93,6 proc., Pavolgio vokiečių srityje – 85,6 proc. ir Saratovo srityje – 77 proc. to skaičiaus, kuris buvo 1926 metais.[26] Tai lėmė ne tik žmonių trauka į miestus, bet ir badmetis, ir kaimo gyventojų trėmimai iš tų sričių.

Trečią grupę sudarė Vidurinės Azijos ir Kaukazo respublikos. Jose gyventojų skaičiaus „prieaugis itin didelis“.[27]

Gyventojų surašymas atskleidė ir etninę daugiatautės valstybės sudėtį.

Statistika užfiksavo iš viso 109 tautas, tautybes, etnines grupes, kai kurioms iš jų priklausė vos keliasdešimt tūkstančių žmonių. 1926 metų surašyme figūravo dar kur kas daugiau tautybių – 195.[28] Didžiausią tautinę grupę, kaip ir reikėjo tikėtis, sudarė maždaug 94 milijonai rusų, jiems pridurmui sekė apie 26 milijonus ukrainiečių, apie 5 milijonus baltarusių ir 2,7 milijono žydų.[29] Ne tik visa TSRS buvo daugiatautė, bet ir RTFSR, ir didieji miestai. Maskvoje gyveno vienuolika didelių tautinių grupių: 87,5 proc. rusų, 6,5 proc. žydų, 0,8 proc. totorių, 0,8 proc. lenkų, 0,8 proc. ukrainiečių, 0,7 proc. baltarusių, 0,5 proc. latvių, 0,4 proc. vokiečių, 0,3 proc. armėnų, 0,1 proc. lietuvių, 0,1 proc. estų.[30]

Gyventojų surašymas atspindi ne tik etninio žemėlapio pokyčius dėl priverstinio kraustymosi ir buožių trėmimo iš Ukrainos į rytines sritis, bet ir kai kurių tautinių grupių, tokių kaip Pavolgio vokiečiai, nuostolius dėl bado. Statistika rodo, kad Sibire ir Urale radosi naujas etninis žemėlapis („tigro kailis"), atitinkantis mišrią tautinę sudėtį. Etninis žemėlapis liudija, kad TSRS ir RTFSR yra daugiatautčiai dariniai, kuriuose dėl migracijos ir trėmimų atsirado pokyčių ir poslinkių. Taip susidarė, pvz., nemenkas (53 000 žmonių) ukrainiečių sluoksnis Sverdlovsko srityje ir kitur – Sibire, Tolimuosiuose Rytuose. Ypač „didžiosiose socializmo statybose" radosi labai mišrios tautinės sudėties miestų bendruomenių.[31] Kai kuriose kaimiškose srityse gyventojų skaičių pagausino ir tremtiniai arba priverstiniai naujakuriai, kaip antai Karelijoje, kur atsidūrė 77 000 kalinių ir jų prižiūrėtojų, Komijos autonominėje respublikoje, kur prisidėjo 40 000 lagerių gyventojų, Tolimuosiuose Rytuose, kur įkalinta maždaug 354 000 žmonių.[32]

Skiltis „Lytis" išryškino į akis krintančią lyčių disproporciją, egzistavusią jau ir trečiajame XX amžiaus dešimtmetyje, – ją sukėlė Didysis karas ir pilietinis karas. 1920 metais Rusijos Federacijoje moterys sudarė 55,1 proc. gyventojų, o vyrai – vos 44,9 proc.;[33] 1926 m. vyrų buvo 47,8 proc., moterų 52,2 proc.; 1937 m. moterų buvo 52,7 proc., 1939 m. – 52,6 proc.[34] Disproporcija didėjo dėl kraustymosi iš kaimo ir dėl to, kad dauguma tremtinių buvo vyrai.[35]

Iš skilties „Amžius" ypač aiškiai matyti, jog kaime lieka daugiau vyresnių žmonių nei jaunimo, nes jaunesni keliasi gyventi į miestą.[36]

Išsilavinimo statistika rodo, kad mažėja beraščių, nors vis tiek jie sudaro dar labai didelę gyventojų dalį. Vyrai raštingesni už moteris: skaityti ir rašyti

moka 86 proc. vyrų ir 66,2 proc. moterų. Raštingi daugiau kaip 90 proc. jaunuolių.[37] Jaunimas ir senimas skiriasi ir išsilavinimo lygiu, be to, kuo toliau į rytus, tuo mažesnis bendras išsilavinimas.[38]

Ypač informatyvi yra skiltis „Tikėjimas", 1937 metais pirmą ir paskutinį kartą pasirodžiusi tarybinėje demografijoje; tam reikalui buvo išleistas net „Religijų žodynas, parengtas 1937 metų surašymo duomenims apdoroti". Jame paminėti 467 tikėjimai. Į tos skilties klausimus būdavo žiūrima labai skeptiškai, net su baime. Kolektyvizacija ir karingasis bedievių judėjimas buvo dar gyvi žmonių atmintyje; žmonės baiminosi, kad tikinčiuosius gali šalinti iš kolūkio arba represuoti kaip buožes, apkrauti nepakeliamais mokesčiais arba net ištremti.[39] Kita vertus, per diskusiją dėl konstitucijos žmonės pasijuto laisvesni ir įgavo daugiau vilties. Pavyzdžiui, šventikai bendruomenės nariams siūlė reikalauti, kad tikintiesiems būtų sugrąžintos cerkvės. Vis dėlto net ir tokiomis nepalankiomis sąlygomis gautas stulbinantis rezultatas: 55,3 milijono žmonių, vyresnių kaip 16 metų, vadinasi, 56,7 proc., užsirašė esantys tikintieji, o 42,2 milijono, arba 43,3 proc., pasisakė netikintys.[40] 900 000 gyventojų nežinojo, ką atsakyti. Tikinčiųjų procentas buvo mažesnis tarp jaunų ir raštingų. Dauguma tikinčiųjų (75,3 proc.) buvo krikščionys, 14,9 proc. pasisakė esantys musulmonai, 0,5 proc. – judėjai, 0,2 proc. – budistai.[41]

Paanalizavus profesinę struktūrą pirmiausia krinta į akis, kad padidėjo „darbininkų", „tarnautojų" procentinė dalis, taip pat labiau diferencijuotos tapo profesinės grupės ir profiliai. Darbininkai ir tarnautojai buvo dar skirstomi pagal statusą ir funkcijas – į aukštesnįjį, vidurinį ir žemesnįjį personalą, į planuotojus ir kontroliuotojus. Atskirai skaičiuoti laisvųjų profesijų darbuotojai – menininkai, rašytojai, režisieriai, – bet liko dar ir „kitų", pvz., kirpėjų.

Skiltys rodo, kaip socialinę ir profesinę gyventojų struktūrą pakeitė kolektyvizacija ir industrializacija. Gerokai padaugėjo tarnautojų ir administracijos darbuotojų. Apskritai matyti, kad klasinė struktūra tapo paprastesnė, o socialinės ir profesinės grupės – modernesnės ir labiau diferencijuotos. Visuomenės portretas buvo nepalyginti sudėtingesnis ir spalvingesnis, nei įprasta manyti kalbant apie „stalinistinę visuomenę". Joje būta savų batsiuvių, kirpėjų, kepėjų, laikrodininkų, siuvėjų, dantų gydytojų, skalbyklų ir valyklų, savų kavinių ir audinių parduotuvių, nors ir prisidengusių kolektyvo arba

„bendrovės“ iškaba. Vis dar užsilikę „kulto tarnų“, namų savininkų, „nedirbančių“ valkatų ir elgetų. „Stalinistinė visuomenė“, išplaukusi iš didelių socialinių permainų verpeto, ištvėrusi karą ir revoliuciją, buvo ne tik labai susiskaldžiusi, susmulkėjusi, bet sykiu ir mišri visuomenė; joje senieji elementai gyvavo lygia greta su elementais, tik dabar susiformavusiais ir įgaunančiais vis didesnį svorį. Nebelikus tvirtų struktūrų ir klasinių barjerų labai padidėjo gyventojų mobilumas, ypač tai išryškėjo ketvirtojo dešimtmečio pradžioje, kita vertus – sustiprėjęs naujų grupių ir grupinės tapatybės pojūtis stabdė tą mobilumą ir konsolidavo visuomenę. Net ir „didžiojo lūžio“ metu „visuomenė“ – šiuo atveju, beje, tik teorinis darinys, pagalbinė sąvoka – negalėjo „išsiveržti“ iš esamų sąlygų. Senosios ir naujosios santvarkos elementų sambūvis, jų tarpusavio maišymasis buvo būdinga to laikotarpio būsena. Svarbiausia išvada, kuria dera vadovautis vertinant gyventojų surašymo rezultatus, būtų tokia: jis parodė, kad visuomenė anaiptol ne tokia vienalytė, kaip mano ar norėtų matyti šalies vadovybė, ir toli gražu ne tokia suvienodėjusi, taip lengvai valdoma, kaip gali pasirodyti. Priešingai – ji buvo be galo nevienalytė, chaotiška, neklusni, įnoringa.

Pribloškianti žinia: trūksta milijonų

1937 metų sausio 25 dienos raštiškoje ataskaitoje, adresuotoje Stalinui ir Molotovui, surašymo vadovas Ivanas Kravalis pateikė preliminarių jo rezultatų apžvalgą, kol kas dar be žmonių, kuriuos atskirai surašė NKVD ir Raudonoji armija, ir be tų, kurie per patį surašymą „judėjo“, tai yra be traukinių ir laivų keleivių. Ivanas Kravalis manė, kad NKVD ir Raudonoji armija per specialųjį surašymą bus priskaičiavusi 5,5 milijono, o keleivių būsią 300–400 tūkstančių, tad iš viso turėtų būti 162 milijonai žmonių, o kadangi 1926 metais jų buvo 147 milijonai, tai bendrasis prieaugis būsiąs 10,2 proc., o metinis – 1 proc. Kravalis pažymėjo, kad gyventojų skaičius kito ne visur vienodai. Kai kuriose srityse, ypač pramoniniuose rajonuose ir apie didmiesčius, jų labai padaugėjo, o kai kur kitur prieaugio nebuvo. „Nepalankus natūralusis gyventojų judėjimas“ nustatytas Ukrainoje (išskyrus Donbasą), Kazachstane, o RTFSR viduje – Azovo ir Juodosios jūros srityje, Šiaurės Kaukaze, Pavolgio vokiečių autonominėje respublikoje, Saratovo, Kuibyševo, Kursko srityje, atseit „kaip

tik tose srityse, kuriose buožės įnirtingiausiai priešinosi kolektyvizacijai. Surašymo duomenys liudija, kad buožių pasipriešinimo įtaka gyventojų skaičiui buvo gerokai didesnė, nei buvo skaičiuojama pagal metrikacijos įstaigų suregistruotus gimimų ir mirties atvejus".[42] Kitame, 1937 metų kovo 14 dienos raporte pranešama, kad po papildomos kontrolės ir patikrinimo nustatyta, jog sausio mėnesį pateikti preliminarūs skaičiai yra teisingi, paklaida nedidelė. Iš viso suskaičiuota 162 003 225 žmonės.[43] 1937 metų kovą buvo jau žinomi rezultatai ir tų „specialiųjų surašymų", kuriuos atskirai vykdė NKVD ir Raudonoji armija. NKVD specialiajam surašymui vadovavo valstybės saugumo majoras Vladimiras Cezarskis. NKVD žinioje esantys žmonės buvo įrašomi į tris skiltis: tai administracijos vadovaujantysis personalas („kontingentas A"), kariniai daliniai, milicijos mokyklos, ugniagesiai („kontingentas B"), pagaliau – nuteistieji ir kaliniai, laikomi kalėjimuose, NKVD priežiūros įstaigose, lageriuose ir kolonijose, specialūs perkeltieji asmenys, darbininkų kolonijų gyventojai ir kiti („kontingentas C"). Cezarskio žiniomis, 1937 m. sausio 6 d. lageriuose ir kalėjimuose buvo ne mažiau kaip 1,8 milijono žmonių.[44]

1937 metų gyventojų surašymo duomenys apėmė tuos NKVD ir Raudonosios armijos pateiktus skaičius, bet jų neišskyrė (pvz., kaliniai ir tremtiniai buvo klasifikuojami pagal turimą profesiją arba darbovietę). Tad prie maždaug 157 milijonų žmonių, rastų per visuotinį gyventojų surašymą, buvo pridėta dar apie 3 milijonus, esančių NKVD žinioje ir lageriuose, ir apie 2,1 milijono, kuriuos susiskaičiavo Raudonoji armija. Taip ir susidarė tas bendras gyventojų skaičius – 162 milijonai.[45]

Tačiau jis buvo gerokai mažesnis už paskutinį, 1934 metų pradžioje, oficialiai skelbtą gyventojų skaičių – 168 milijonus – ir juoba nesiekė 170–172 milijonų, nors dar 1937 metų pradžioje buvo oficialiai teigiama, kad mažų mažiausiai tiek žmonių gyvena Tarybų Sąjungoje. Tai reiškė, jog, pagal oficialią versiją, ne mažiau kaip 8 milijonai žmonių per surašymą dingo arba liko nesurašyti. Todėl pareigūnai, atsakingi už gyventojų surašymą, būtent Ivanas Kravalis ir Kurmanas, turėjo kuo skubiausiai rasti paaiškinimą arba pagerinti skaičius, antraip jiems, ko gero, grėsė mirtis. Michailas Kurmanas tikino, kad skaičiavimo paklaida nedidelė – 0,5 proc., arba 1 milijonas; dar 2 milijonai nebuvę surašyti, nes daug kazachų sprukę per sieną į Kiniją. Dar 2–2,5 milijono nepatekę į surašymo lapus per skubėjimą – juk tam darbui buvę skirta labai mažai laiko, vos 24 valandos – ir dėl organizacinių trūku-

mų: per silpnų ryšių, nepakankamo surašinėtojų išsilavinimo, iš dalies ir dėl to, kad gyventojai trukdė ir priešinosi. Vis dėlto, jų nuomone, didžiausias skirtumas susidarė dėl neįrašytų mirusiųjų. „Iš mirties atvejų, kurie neatsispindėjo surašyme, reikia ne mažiau kaip 1–1,5 milijono priskirti tiems mirties atvejams, kurie nebuvo įrašyti į bendruosius surašymo lapus (specialieji tremtiniai, koncentracijos stovyklų kaliniai ir kiti). Tie duomenys, žinoma, turi būti NKVD Gulage." Tuos Kurmano žodžius patvirtino gyvas likęs statistikas Vahagas Asatianas: septintajame XX amžiaus dešimtmetyje jis prabilo apie Kravalio pokalbį telefonu su Molotovu, kuriam Kravalis sakęs: „Juk mes davėm NKVD formuliarų 4 milijonams, o iš jų gavom tik 2 milijonus." Paskui Kravalis padėjęs ragelį ir taręs: „Tai jau galas."[46]

Galiausiai asmenys, atsakingi už surašymą, ėmė teisintis gyventojų natūraliosios kaitos apskaitos tinklo spragomis. Įstaigos, registruojančios mirties ir gimimų atvejus – civilinės būklės aktų įrašų biurai – kolektyvizacijos sąmyšyje neabejotinai kur ne kur neveikė. Būta daug priežasčių neberegistruoti mirusiųjų: kaime faktiškai vyko pilietinis karas, žmonėms masiškai mirštant įstaigos nebeįstengė deramai dirbti, buvo pagrindo slėpti mirties atvejus ir apskritai duomenis. Buožės dingdavo miestuose, patys save „išbuožindavo", kaip tada buvo sakoma, – pasisavindavo mirusių žmonių dokumentus. Iš esmės neveikė ir policinės registracijos sistema – įregistravimas (*прописка*) ir išregistravimas (*выписка*), be kurių negalėjai pakeisti nei gyvenamosios vietos, nei darbovietės, sistema, turinti padėti valdžiai sukontroliuoti milžiniškus migrantų srautus; antai vien Maskvoje gyveno apie 300 000 neregistruotų žmonių. 1937 metų pradžioje vos 40 proc. TSRS gyventojų turėjo pasus.[47] Taip sutrikus per kolektyvizaciją „gyvųjų ir mirusiųjų" apskaitai išliko iliuzija, neva natūralusis gyventojų prieaugis nemažėja, neiškilo aikštėn baisūs žmonių nuostoliai dėl didžiulio mirtingumo, trėmimų ir bado, todėl jau ir prieš 1937 metus gyventojų skaičius buvo smarkiai pervertinamas.

Kad ir kaip bandė visa tai aiškinti statistikai ir demografai, drebantys dėl savo gyvybės, jie negalėjo nuslėpti to fakto, kad gyventojų skaičiaus augimas atsilieka nuo fantastiškų augimo planų, kuriuos puoselėjo valdžia, juo labiau negalėjo nuslėpti to skaičiaus mažėjimo. Ypač didelis buvo vaikų mirtingumas, padidėjęs vyrų mirtingumas, nes dauguma tremtinių, perkeltųjų asmenų ir lagerių kalinių buvo vyrai, kita vertus, dėl tokios katastrofiškos būklės

sumažėjo gimstamumas. Bado neišvengė daugiau kaip 40 milijonų žmonių. „1933 metais mirusiųjų perviršis visoje šalyje buvo didesnis kaip šeši milijonai. Kadangi kone viso to perviršio priežastis buvo badmetis, yra pagrindo tvirtinti, jog ta tragedija nusinešė maždaug šešis milijonus gyvybių. Daugiausia aukų – keturis milijonus – sudėjo Ukrainos žemdirbiai. Kazachstane išmirė vienas milijonas, daugiausia klajokliai, iš kurių per kolektyvizaciją buvo atimti visi gyvuliai, nes žmonės buvo verčiami gyventi sėsliai. Šiaurės Kaukaze ir juodžemių zonoje mirusiųjų buvo vienas milijonas."[48]

Nors po 1937 metų gyventojų surašymo nebuvo kalbama apie tremtinius, sušaudytuosius, mirusius iš bado, vis dėlto jis savo užfiksuotais ir apibendrintais duomenimis atskleidė tikrąjį katastrofos mastą. Pritrūko kaip tik tiek milijonų, kiek jų nusinešė padidėjęs mirtingumas per kolektyvizaciją ir jos sukeltas badmetis.

Nusikalstama statistika

Partijos vadovybę jau 1937 m. sausio 25 dieną surašymo vadovas Kravalis supažindino su preliminariais jo rezultatais. 1937 metų gyventojų surašymas labiausiai nenusisekęs dėl to, kad surašinėtojai buvę nepakankamai instruktuoti ir todėl daug žmonių praleidę.[49] Duomenų suvestinė ir analizė buvo padauginta vos keliais egzemplioriais; keturi pirmieji egzemplioriai atiteko Stalinui, Molotovui, Mežlaukui ir vieną pasiliko Kravalis, vėliau dar keturis gavo Ježovas, Jakovlevas, Baumanas, Popovas ir Kravalio pavaduotojas Brandas.[50] Jau kovo mėnesį pradėta suiminėti žmones. Net ir pataisyti rezultatai nebegalėjo sustabdyti represijų bangos. Pirmiausia pašalinti iš pareigų ir suimti: Gyventojų surašymo biuro vadovas Olimpijus Kvitkinas, jo pavaduotojas Lazaris Brandas (Brandgendleris), Gyventojų skyriaus vedėjas Michailas Kurmanas. 1937 m. gegužės 31 d. buvo suimtas Ivanas Kravalis, 1937 m. rugpjūčio 21 d. jis nuteistas myriop ir sušaudytas.[51] Represijų banga užliejo visą gyventojų surašymo aparatą, nuo centro iki respublikų ir vietinės savivaldos lygio. Balandžio mėnesį buvo atleista daugelis skyrių vedėjų: A. Kristinas, E. Bettelgeimas, I. Dikas, V. Zaicevas, nors kai kurie iš jų neturėjo nieko bendro su gyventojų surašymu. Represijų aukomis tapo: M. Mudrikas, TSRS Gosplano Centrinės liaudies ūkio apskaitos valdybos (CUNChU,

ЦУНХУ) viršininkas; Kazachstane – M. Zamatovas, Ukrainoje – A. N. Azablinas, E. A. Kustolianas, M. T. Varfolomejevas. Buvo suimti ir kai kurių sričių valdybų viršininkai: Sverdlovsko srities – A. Bobrovas, Čeliabinsko srities – V. Strokovskis, Orenburgo srities – L. Melamedas. Daug statistikos specialistų buvo sušaudyta, kai kurie atliko laisvės atėmimo bausmę ir grįžo į darbą.

1937 m. rugsėjo 27 d. „Pravda" išspausdino Liaudies komisarų tarybos potvarkį dėl tolesnių priemonių: „Atsižvelgiant į tai, kad TSRS Gosplano CUNChU[52] vykdė 1937 m. sausio 6 dienos visasąjunginį gyventojų surašymą šiurkščiausiai pažeisdama elementarius statistikos principus ir nepaisydama vyriausybės patvirtintos instrukcijos, TSRS Liaudies komisarų taryba nusprendžia: 1. Surašymo vykdymą ir pačius surašymo duomenis pripažinti ydingais. 2. Įpareigoti TSRS Gosplano CUNChU surengti visasąjunginį gyventojų surašymą 1939 metų sausio mėnesį."[53] Statistikos ir demografijos specialistai buvo išvadinti „trockininkų-bucharininkų šnipais" ir „liaudies priešais".[54]

Pagaliau 1937 m. gruodžio 10 dieną Visasąjunginio 1939 metų gyventojų surašymo biuras patvirtino slaptą dokumentą „Apie kenkėjiškus iškraipymus ir organizacinius trūkumus vykdant 1937 metų gyventojų surašymą". Verta atkreipti dėmesį, kad jis buvo galutinai pripažintas niekiniu tik praėjus 8 mėnesiams po pirmo rezultatų apibendrinimo, kurį Kravalis buvo pateikęs dar sausio mėnesį. Ar vadovybė dvejojo, kaip įvertinti surašymo rezultatus ir ką su jais daryti? Kravalio samprotavimai viename posėdyje gegužės mėnesį perša mintį, kad budrumo ir įskundimų banga, kilusi po Centro komiteto vasario–kovo plenumo, pasiekė ir gyventojų surašymo aparatą. 1937 m. gegužės 16 dieną CUNChU valdyboje įvyko jos respublikinių, kraštų ir sričių vadovų pasitarimas. Kravalis kalbėjo apie didelius statistikų nuopelnus, bet pripažino, kad jie kai ką ir pražiopsojo: „Kiekvienam iš mūsų aišku, kad jei žmogus suimamas, vadinasi, esama ne tik įtarimų prieš jį, bet ir pakankamai faktų, leidžiančių jį suimti... Jeigu jau prireikia žmogų izoliuoti – tai reiškia, kad jis kaltas." Visa tai, anot kalbėtojo, įpareigoja surašymo darbuotojus „kiek tik įmanoma sustiprinti budrumą ir perkratyti visą mūsų aparatą nuo viršaus iki apačios".[55]

Ko susilaukė statistikai ir demografai, rodo Lazario Brando laiškas, kurį jis 1939 m. gruodį iš vieno Kolymos krašto lagerio pasiuntė TSRS Aukščiausiojo Teismo pirmininkui, prašydamas persvarstyti jo bylą. „Buvau

apkaltintas priklausęs kontrrevoliucinei organizacijai. Tas kaltinimas buvo grindžiamas mano paties prisipažinimu, taip pat parodymais, kuriuos pateikė buvęs TSRS Gosplano CUNChU Gyventojų surašymo biuro vadovas O. Kvitkinas ir TSRS CUNChU darbuotojas Veisblitas. Visi tie parodymai melagingi. Mano „prisipažinimą" prievarta išgavo tyrimo pareigūnai, jie grasino, kad jei nepasirašysiu atitinkamo protokolo, ne vien aš būsiąs suimtas, bet ir mano šeima – žmona ir vaikas. Mano žmonos atžvilgiu, kiek žinau, tas grasinimas buvo ir įvykdytas. Protokolą aš pasirašiau... Apie Kvitkino ir Veisblito parodymus galiu pasakyti, kad man jie nebuvo pateikti, nors ir reikalavau. Nebuvo surengta ir akistatų, nors jų primygtinai reikalavau. Jei aniedu ir prisipažino, tai tie prisipažinimai melagingi nuo pradžios ligi galo... Visiškai aišku, jog tie „demaskavimai" lygiai tiek pat verti kaip mano „prisipažinimas". Taip pat visiškai iš piršto laužti Kvitkino parodymai, o kadangi mane tardę pareigūnai ne kartą yra tvirtinę, jog ras būdų „išspausti" (kaip tik taip jie ir sakė) kiek tik nori paliudijimų, kad aš priklausęs kontrrevoliucinei organizacijai, tai yra pagrindo manyti, kad ir tie „parodymai" lygiai tokiu pat būdu buvo „išspausti" iš Kvitkino."[56] Suimtasis Brandas ginasi nebuvęs „kenkėjas": „Toks pat neteisingas ir kaltinimas, neva aš per gyventojų surašymą varęs kenkėjišką darbą. Tiek surašymo programą, tiek ir organizacinį jo planą buvo be galo kruopščiai parengusi Ypatingoji komisija, kuriai pirmininkavo Valerijus Mežlaukas. Ta komisija iš pagrindų pakeitė CUNChU sudarytąjį projektą. Iš esmės komisija sudarė visiškai naują surašymo programą ir jo vykdymo modelį, už kuriuos aš tikrai nesu atsakingas... Todėl man negalima primesti atsakomybės už gyventojų surašymo programos ir jo organizavimo schemos trūkumus, o juo labiau negalima manęs apkaltinti kenkėjiškumu."[57]

Metų pabaigoje buvo anuliuoti be galo didelio ir brangiai atsiėjusio darbo rezultatai, sunaikinti tarybinių statistikų ir demografų vadovaujamieji kadrai ir sužlugdytas jų darbas. Jau anksčiau pastebėtus požymius, kad nelaisvomis sąlygomis įvykdyto gyventojų surašymo rezultatus nulems baimė pasakyti tiesą, prisiimti atsakomybę už padarinius, tikrovė pranoko su kaupu – pačių surašymo duomenų sunaikinimu. Nors politinė vadovybė dar 1937 metų pradžioje gyrėsi, kad bolševikai nepabūgs jokių skaičių, dabar jų reakcija parodė, kad jie, nors ir gavę patikimos informacijos iš NKVD tinklo, negalėjo ištverti tiesos, kurią atskleidė gyventojų surašymas.

Valdžios atsakas sunaikinus ir duomenis, ir jų autorius buvo dvejopas: surengti naują gyventojų surašymą, kurio rezultatai geriau atitiktų norus, ir griebtis kuo veiksmingiausių priemonių išvengti demografinės katastrofos, nes blogėjant nacijos reprodukcijai galinti kilti grėsmė pačiai tarybinei santvarkai. Tai buvo ir nauji šeimos įstatymai, ir abortų draudimas, plati gimstamumo propaganda, smarkiai tankinamas vaikų lopšelių tinklas, higienos priemonės, mažinančios kūdikių mirtingumą, infekcinių ligų plitimą ir epidemijas, – visos tos priemonės, kurias Valentina B. Žiromskaja apibendrino „stalininio renesanso“ terminu.

Tačiau TSRS vadovybei naikinant analitinę matricą, kurioje buvo galima įžvelgti šalies ir jos gyventojų kontūrus, ir svarstant, kaip ją interpretuoti, aiškėjo, kad jai, tai vadovybei, priblokštai ir apakintai, belieka aklai, paniškai bėgti, kur akys veda. Tai buvo aklas bėgimas į terorą, į vis žiauresnį smurtą, dar labiau besaikį už tą, kurį, nors ir netiesiogiai, atskleidė ką tik įvykęs gyventojų surašymas. Bet nebebuvo kitų priemonių išvengti būsimos katastrofos.

INDUSTRIALIZACIJOS SIAUBO SPEKTAKLIS: ANTRAS MASKVOS PARODOMASIS PROCESAS 1937 METŲ SAUSĮ

„Dalykiška atmosfera“ • *Kalba ekspertai* • *Penkmečio plano topografija* • *Žmonių aukojimas, Nemezidė, choras* • Post scriptum

1937 metų sausio 23 dieną 12 valandą 5 minutės prasidėjo antrasis Maskvos parodomasis procesas, jame buvo svarstoma „antitarybinio trockistinio centro baudžiamoji byla“. Procese, prasidėjusiame vos penketas mėnesių po Zinovjevo ir Kamenevo teismo, nebuvo tokių įžymių kaltinamųjų, nebent tik Karlas Radekas – net ir tarptautiniu mastu pripažintas publicistas, iš kurio troško gauti interviu visi besidomintys tarybine vadovybe arba komunistiniu judėjimu. Tačiau kaltinamųjų būrelis turėjo aiškų profilį. 10 iš 17 kaltinamųjų buvo svarbiausiųjų liaudies komisariatų aukšto rango pareigūnai. Jurijus Piatakovas – sunkiosios pramonės liaudies komisaro pavaduotojas, Leonidas Serebriakovas – Susisiekimo ir krovinių transporto vyriausiosios valdybos viršininkas, Jakovas Lifšicas – geležinkelių transporto liaudies komisaro pavaduotojas, Ivanas Kniazevas dirbo Susisiekimo liaudies komisariate, Borisas Norkinas vadovavo Kemerovo chemijos kombinatui, o Michailas Stroilovas buvo „Kuzbasugolio“ (Novosibirske) anglių tresto vyriausiasis inžinierius. Kai kurie iš jų kitados pritardavo partijos vidaus opozicijai, bet jie buvo tvirtas tarybinės industrializacijos projekto branduolys, dėl to negalėjo būti abejonių. Jie priklausė prie elito, vadovaujančio centrinėms ministerijoms, ypač svarbioms tarybinei industrializacijai, – prityrę, išsilavinę, išbandyti vadovai, einantys atsakingas pareigas. Todėl kai kas net šnekėjo apie „parodomąjį procesą prieš Sunkiosios pra-

monės liaudies komisariatą" ir šiuo požiūriu – apie bylą, svarbiausią TSRS vidaus plėtrai.[1]

Kaltinimai buvo tokie pat fantastiški ir absurdiški kaip pirmajame parodomajame procese. Neva kaltinamieji buvo suorganizavę trockistinį atsarginį arba lygiagretį centrą, kuris turėjo pradėti veikti, jei būtų buvęs demaskuotas Zinovjevo ir Kamenevo vadovaujamas centras. Ir vėl buvo kalbama apie „tarybų valdžios nuvertimą smurtu, turint tikslą pakeisti Tarybų Sąjungos visuomeninę ir valstybinę santvarką", apie „kapitalizmo restauraciją", apie pastangas pasiekti, kad TSRS pralaimėtų artėjantį karą, tuo tikslu išplėtoti „aktyvų kenkėjišką darbą, diversinę ir šnipinėjimo veiklą", kartu rengiant teroristų pasikėsinimus į tarybinę vadovybę. Galiausiai trylika kaltinamųjų buvo nuteisti mirties bausme sušaudant, du – dešimties metų laisvės atėmimu, o du buvo įkalinti aštuoneriems metams.[2]

Buvo aišku, kaip ir pirmojoje byloje, kad proceso baigtis nulemta iš anksto. Buvo galima teigti bet ką, patvirtinti bet kokią versiją, nes nebuvo jokių įrodymų, tik kaltinamųjų prisipažinimai. Netiesioginiai įkalčiai buvo grindžiami vien tik „teismo patirtimi". Vyšinskis nė kiek neabejojo, kad šiai bylai išspręsti įrodymų neprireiks – juk teisiant sąmokslininkus jokių įrodymų ir būti negali:

„Čia susidūrėme su sąmokslu, su organizuota grupe žmonių, kurie norėjo įvykdyti valstybės perversmą, daug metų varė tokią veiklą, darė viską, kad tas sąmokslas pavyktų, plačiai išsišakojęs sąmokslas, kurio dalyviai veikė išvien su fašistinėmis užsienio jėgomis. Kaip tokiomis sąlygomis galima reikalauti įrodymų?" Ir Vyšinskis aiškiai atsakė į tą klausimą: „Remdamasis baudžiamojo proceso teorijos pagrindiniais principais drįstu tvirtinti, kad sąmokslo bylose negalima kelti tokių reikalavimų. Negalima baudžiamojoje byloje dėl sąmokslo, dėl valstybės perversmo užimti tokios pozicijos: girdi, pateikite mums protokolus, nutarimus, pateikite mums narių knygeles ir narių knygelių numerius; negalima tikėtis, kad sąmokslininkų nusikalstami veiksmai būtų notaro paliudyti ir patvirtinti. Joks sveiko proto žmogus šitaip nekels klausimo baudžiamojoje byloje dėl sąmokslo prieš valstybę." Tačiau Vyšinskis nuėjo dar toliau – jis tvirtino, kad „esama pagaliau ir objektyvaus ryšio", ir vien kaltinamųjų prisipažinimai leidžiantys teismui priimti teisingą nuosprendį. „Bet mes turime ir objektyvių įkalčių... Viena, esama istorinio priežastinio ryšio, kuris patvirtina kaltinimo tezes remiantis trockininkų

veikla praeityje. Be to, turime atsižvelgti į kaltinamųjų pareiškimus, kurie jau ir patys yra labai svarūs įrodymai... Tam, kad teismas atskirtų tiesą nuo melo, savaime aišku, pakanka teisėjo patirties, ir kiekvienas teisėjas, kiekvienas prokuroras ir gynėjas, dalyvavęs daugiau kaip dešimtyje bylos nagrinėjimų, žino, kada kaltinamasis sako tiesą ir kada, vis tiek kokiu tikslu, nutolsta nuo tiesos."[3]

Viskas vyko taip, kaip buvo sustyguota ir patvirtinta kvotose, tardymuose, akistatose ir repeticijose per kelias savaites iki teismo posėdžių ir net jų išvakarėse.[4] Tai, kas nuo sausio 23 iki 30 dienos buvo parodyta rinktinei publikai Profsąjungų rūmų Spalio salėje, buvo iš anksto apklausos patalpose, kamerose, Stalino kabinete suderėta, surepetuota, dar ne sykį apsvarstyta ir patikslinta. Viskas ėjo kaip iš pypkės, dėl visko buvo jau nuspręsta, vien tikimybė, kad kuris nors išvengs sušaudymo ir bus tik ištremtas į lagerį, dar palaikė šiokią tokią įtampą, be kurios net ir tobulai surepetuota pjesė neparodoma žiūrovams. Stebėtojus labiausiai domino ne vienas ar kitas sensacingas demaskavimas, ne detalės, o proceso atmosfera, tas savaime suprantamas kaltintojų ir kaltinamųjų bendravimas, toks tarsi kasdieniškas ir dalykiškas.

„Dalykiška atmosfera"

Į Profsąjungų rūmų Spalio salę sugužėjo ne tik darbininkų atstovai, atleisti nuo darbo arba komandiruoti, ne tik partijos funkcionieriai ir NKVD darbuotojai, bet ir daug žmonių, asmeniškai pažinojusių kaltinamuosius anksčiau – susipažinusių su jais derybose, diplomatiniuose priėmimuose, visuomeniniame sostinės gyvenime. Jie žinojo, kad dalyvauja neeiliniame procese, ir jį stebėdami atsižvelgė į tai. Vienas tų stebėtojų buvo Lionas Feuchtwangeris: jam rūpėjo tiksliai sužinoti, kas čia vyksta, ir tik tada įvertinti. Kitas – Amerikos ambasadorius Josephas Daviesas: jis jau vien profesiniais sumetimais privalėjo susidaryti aiškų įspūdį. Abu žinojo, kaip nagrinėjamos bylos teisinėje valstybėje, abu įdėmiai stebėjo; ir vieną, ir kitą amžininkai, ypač istorikai, apkaltino naivumu arba ir stačiai bandymu pateisinti. Daviesas laiške Rooseveltui gyrė „Habeas corpus" akto teigiamą įtaką, o Feuchtwangeriui trockininkų byla pasirodė kaip „griežčiausias egzaminas". Ką gi jis pamatė Spalio salėje?

„Byla buvo nagrinėjama nedidelėje patalpoje, joje telpa apie pusketvirto šimto žmonių. Teisėjai, prokuroras, kaltinamieji, gynėjai, ekspertai sėdėjo ant žemos pakylos, į kurią veda laipteliai; jokia pertvara neskyrė teismo nuo žiūrovų. Nebuvo ir nieko panašaus į kaltinamųjų suolą; barjeras, už kurio sėdėjo kaltinamieji, atrodė veikiau kaip ložės turėklas. Patys kaltinamieji – dailūs, gerais kostiumais vilkintys ponai su laikraščiais kišenėse – laikėsi laisvai ir natūraliai, gurkšnojo arbatą, daug žvalgėsi į publiką. Visa tai buvo panašu ne tiek į griežčiausią teismą, kiek į mokslinę diskusiją, kurioje kultūringi žmonės ramiu tonu bando išsiaiškinti tiesą, nustatyti, kodėl įvyko tai, kas yra įvykę. Tikrai, susidarė įspūdis, tarsi kaltinamieji, prokuroras ir teisėjai, vos ne sportinio azarto pagauti, sutartinai stengiasi atkurti įvykius, kad nebeliktų spragų... Visi prisipažino, bet kiekvienas savaip: vienas – su ciniška potekste, kitas – su kareivišku pasididžiavimu, trečias – įveikdamas vidinį pasipriešinimą, rangydamasis, ketvirtas – kaip nusikaltęs mokinukas, penktas – pamokomu tonu. Bet kiekvieno balsas, veidas, gestai bylojo: taip, tai tiesa.

Niekada nepamiršiu, kaip prieš mikrofoną stovėjo Georgijus Piatakovas – vidutinio ūgio ir vidutinio amžiaus vyriškis, pliktelėjęs, resva rusva senamadiška barzdele – ir pamokslavo. Ramiai, bet nuodugniai dėstė, kaip organizavo jam priskirtų pramonės šakų sabotažą. Jis aiškino, baksnojo pirštu tarsi koks aukštosios mokyklos dėstytojas, istorikas, kuris skaito paskaitą apie seniai mirusį vyrą, pavarde Piatakovas, apie jo gyvenimą ir veiklą, ir stengiasi nepraleisti nė vienos smulkmenos, kad tik klausytojai ir studentai viską teisingai suprastų.

Vargu ar kada nors pamiršiu ir rašytoją Karlą Radeką. Ne rudas jo švarkas įstrigo man į atmintį, ne bjaurus sulysęs jo veidas su senamadiška kaštonine barzda, ne jo žvilgsnis į žiūrovus, kurių daugelį pažinojo, arba į kitus kaltinamuosius, į kuriuos žiūrėjo tarpais vis šyptelėdamas, itin ramiai, tarpais su ironija, ne jo elgesys, kai įėjo į salę, kai jis su šiltu šypsniu apkabindavo per pečius kurį nors kaltinamąjį, ne jo kalbos maniera – šiek tiek papozuojant, mažumėlę pašiepiant kitus kaltinamuosius, iškeliant savo pranašumą, neslepiant arogancijos ir skepsio; kalbėjo jis įmantriai, glotniais sakiniais. Šiurkščiai nustūmęs Piatakovą nuo mikrofono, pats ten atsistoja, kartais pliaukšteli laikraščiu per barjerą arba paima arbatos stiklinę, įmeta citrinos griežinėlį, pamaišo ir kalbėdamas siaubingiausius dalykus po truputį gurkšnoja. Užtat

be jokios pozos tarė baigiamąjį žodį: paaiškino, kodėl prisipažino, ir tas jo prisipažinimas, nors ir labai natūraliai skambantis ir nepriekaištingai suformuluotas, išdavė, jog taip kalba žmogus, patekęs į didelę bėdą ir jaudindamasis. Bet šiurpiausią įspūdį padarė sunkiai paaiškinamas Radeko gestas: kai jis pasibaigus posėdžiui ėjo iš teismo salės. Buvo jau beveik keturios valandos ryto, ir visi – teisėjai, kaltinamieji, žiūrovai – vos laikėsi ant kojų. Iš septyniolikos kaltinamųjų trylika, tarp jų ir kai kurie Radeko bičiuliai, buvo nuteisti mirties bausme, o jis pats ir dar trys – tik kalėti. Teisėjas perskaitė nuosprendį, mes visi, kaltinamieji ir žiūrovai, išklausėm jo stovėdami, nekrustelėdami, mirtinoj tyloj. Baigęs skaityti teisėjas kaipmat pasišalino. Salėj pasirodė kareiviai, jie pirmiausia priėjo prie tų keturių, kurie išvengė mirties bausmės. Vienas apkabino Radeką per pečius, suprask – eime. Ir Radekas nuėjo su juo. Dar grįžtelėjo, atsisveikindamas pakėlė ranką, vos vos gūžtelėjo pečiais, pamojo kitiems, pasmerktiems myriop, savo draugams, ir nusišypsojo. Taip, nusišypsojo."[5]

Šis aprašymas labai sutampa su Davieso pastabomis. Pagrindinis kaltinamasis Daviesui pasirodė panašus į „koledžo profesorių, skaitantį paskaitą"[6]. Feuchtwangeris ir Daviesas papasakojo, kaip reagavo žmonės, žinantys, kad viskas jau pasakyta ir nuspręsta, o nuo jų kalbų niekas nebepriklauso. Kaltinamieji kuo ramiausiai šnekėjo apie slaptai pervežtus laiškus, pasakojo, kaip buvo rengiami teroro aktai, kas su kuo susitikinėjo Berlyno ir Paryžiaus kavinėse, kaip Piatakovas skrido iš Berlyno Tempelhofo oro uosto į Oslą, kaip Trockis susitiko su Rudolfu Hessu. Viskas vyko korektiškai ir mandagiai, laikantis formalumų – viskas gerai išnagrinėta ir gerai parengta.

Kalba ekspertai

Visi kaltinamieji dėl visko „prisipažino" ir smulkiai papasakojo apie savo neva vykdytą „kenkėjišką darbą". Štai kaip teigė kenkęs Piatakovas: „Naujai statomos koksavimo krosnys būdavo paleidžiamos dirbti dar neužbaigtos, todėl greitai suirdavo, o svarbiausia – cheminė tų įrenginių dalis vėluodavo ir beveik nebūdavo statoma, todėl pusė, jeigu ne du trečdaliai, milžiniškų lėšų, investuotų į kokso chemijos pramonę, nuėjo niekais. Vertingiausia anglių dalis, būtent chemijos produktai, liko nepanaudota ir išsisklaidė

ore." Vario pramonėje stengtasi „sumažinti veikiančių vario gamyklų našumą"[7], „iššvaistyti lėšas", „uždelsti arba palikti nebaigtus" statybos darbus. Gyvenamieji namai tyčia būdavę statomi taip arti pramonės įmonių, kad pakenktų gyventojų sveikatai. Azoto pramonės objektų statyba buvusi tyčia vilkinama.[8]

Kitas kaltinamasis Serebriakovas, transporto specialistas, kenkimo tikslu paralyžiuodavęs krovinių gabenimą, kasdien pervežamų krovinių kiekį mažindavęs ilgindamas tuščių reisų laiką ir išlaikydamas per mažas iki tol galiojusias vagonų bei lokomotyvų apyvartos normas, tad jis nusikaltęs per mažu krovos pajėgumų naudojimu.[9] Kitas transporto specialistas Lifšicas rengęs priemones, kaip sukelti transporto sumaištį kilus karui: nuolat sudaryti kamšatį geležinkelių mazguose, kad sumažėtų jų pralaidumas ir dėl to žlugtų mobilizacijos planai. Jis gynęs idėją, kad transporto diversijos turinčios būti derinamos su diversijomis pramonėje. Kenkėjiškas darbas buvęs praktiškai vykdomas nederinant nutarimų ir ydingai planuojant, todėl, pavyzdžiui, Mariupolyje chemijos įrenginiai pradėję veikti dvejais metais vėliau negu koksavimo krosnys, o kitur kokso gamyklos buvusios pastatytos dar nė nepradėjus anglių gavybos. Kokso krosnių regeneratoriai buvę išlydyti pasirūpinus, kad temperatūra viršytų 1 400 laipsnių. Dar kitur buvusi vilkinama anglių plovyklos statyba. Kaltinamasis Loginovas prisipažino, kad organizuojant kenkimo darbą svarbiausia buvę „delsimas ir planų sužlugdymas vėlinant tų įmonių statybą".[10] Kaltinamojo Drobnio kenkėjiško darbo plane buvę numatyta „švaistyti lėšas antraeilės reikšmės priemonėms", dėl to buvę vilkinami arba stabdomi statybos darbai. Kai kurie chemijos pramonės įrenginiai tyčia buvę paliekami neužbaigti, „kas labai trikdė įmonės darbą, blogino produkcijos kokybę, buvo gaminamas labai didelio drėgnumo ir peleningumo koksas".[11] Patyręs specialistas Šestovas irgi atskleidė savąjį „diversijos planą". Pagal jį reikėję sustabdyti „naujų kasyklų statybą ir jau pradėtą senųjų kasyklų rekonstrukciją". Buvę siekiama „įdiegti tokią anglių gavybos sistemą, kurią įgyvendinus būtų galima maksimaliai padidinti nuostolius ir sukelti požeminius gaisrus".[12] Prokopjevsko kasykloje įvedus naują kasinių ir ramsčių sistemą gavybos nuostoliai padidėję nuo įprastinių 15–20 procentų iki 50. Kitoje šachtoje neįvykdžius remonto darbų plano sutrikdavęs transportas arba net įvykdavę nelaimingų atsitikimų. Kitas specialistas Kniazevas kenkęs bėgių kelio priežiūrai ir trikdęs lokomotyvų

parko darbą. „Todėl jų našumas nesiekė reikiamo lygio, geležinkelio ruožo būklė vis labiau blogėjo. Tuo buvo siekiama sukelti daug geležinkelio katastrofų. Kita kenkimo forma buvusi lokomotyvų remonto dezorganizacija ir jų techninės priežiūros pabloginimas, dėl to jie galiausiai tapdavę nebetinkami naudoti."[13]

Vis dėlto teismas nepasitenkino tais „prisipažinimais" ir detaliais pasakojimais, bet dar pasitelkė ir ekspertų iš geriausių šalies institutų. Jie turėjo padėti nustatyti, kur atsitiktinumas, o kur tyčia, atskirti nelaimes ir avarijas nuo sabotažo ir kenkėjų veiklos. „Ar buvo galimybių išvengti tų gaisrų?" – buvo klausiama apie požeminius gaisrus Prokopjevsko kasykloje. „Ar galima šį sprogimą pripažinti atsitiktiniu, ar jis įvyko dėl piktos valios?" – tai dėl Kemerovo valstybinės elektrinės sprogimo 1936 m. vasario 3 ir 9 dieną.[14] Nagrinėjant nelaimingus atsitikimus, įvykusius „Azostrojuje" 1936 m. kovo 22 ir balandžio 5 dieną, reikėjo išsiaiškinti, „ar tos avarijos gali būti pripažintos atsitiktinėmis, ar tai buvo kėslo padarinys". Ištyrę sprogimus, įvykusius Gorlovkoje 1936 m. lapkričio 11 dieną, azoto trąšų gamykloje 1934 m. balandžio 7 dieną ir dujotiekio prakiurimą Gorlovkos azoto trąšų gamykloje 1934 m. lapkričio 14 dieną, ekspertai turėjo atsakyti į klausimą, „ar buvo galimybių užkirsti kelią tiems sprogimams" ir „ar tuos sprogimus dera laikyti atsitiktiniais, ar kėslo padariniais".[15]

Ekspertai paskelbė tokį vienareikšmį atsakymą, kokio iš jų ir buvo reikalaujama: „Be jokios abejonės. Reikėjo tik laikytis instrukcijų, kurios yra privalomos tam darbo procesui ir užtikrina normalų ir saugų tų agregatų veikimą. <...> Jeigu sprogimai būtų įvykę, nors laikytasi įmonei privalomų instrukcijų, būtų galima kalbėti apie atsitiktinumą. O šiuo atveju, kai instrukcijų buvo visiškai nepaisoma ir tokiu būdu buvo sudarytos visos sąlygos sprogimui įvykti, apie atsitiktinumą negali būti nė kalbos. Piktos tyčios faktas yra neginčijamas." „Dujotiekio prakiurimas negali būti laikomas atsitiktiniu." Apie kasyklų gaisrus Kuznecko baseine ekspertai sakė, kad buvo galima užkirsti jiems kelią, „bet tomis galimybėmis sąmoningai nebuvo pasinaudota". „Nepasinaudojimas minėtomis priemonėmis gali reikšti tik piktą valią." „Sprogimas negali būti laikomas atsitiktiniu." Taigi ekspertai priėjo „galutinę išvadą, kad visi sprogimai elektrinėje įvyko dėl piktos valios".[16]

Penkmečio plano topografija

Profsąjungų rūmų Spalio salė porai dienų virto prizme, pro kurią galėjai išvysti dramatišką kraštovaizdį: Tarybų Sąjungą, vykdančią pirmuosius du penkmečio planus, industrializacijos mūšio lauką. Geležinius kraštovaizdžius, kurie per pilietinį karą ir intervenciją buvo apleisti, apmirę, nusmukę ir suirę, o dabar vėl įkinkomi į darbą. Horizonte atsivėrė visai nauja erdvė anapus europinės Rusijos, kuri pirmąsyk buvo industrializuojama dar XIX amžiuje. Stepės, kuriose gyveno vien tik klajokliai piemenys, dabar atvėrė neregėtus gelmių turtus ir tik laukė, kada šie bus eksploatuojami. Tie kraštai, esantys už tūkstančių kilometrų nuo ligtolinių centrų, tapo prieinami naujai nutiestais geležinkeliais ir plentais. Vidury stepės kilo miestai: iš pradžių tik žeminės ir palapinių stovyklos, kurių pirmieji gyventojai – daugiausia jaunimas, suvažiavęs iš pietinių centrų, iš miestų, bet ypač – iš kaimo; paskui fabrikų cechai, kasyklos, karjerai, aukštakrosnės. Barakų miesteliai, apsupę šachtas ir atvirus karjerus, o tų miestelių gyventojai – žmonės, vos prieš keletą savaičių susemti kaimuose kartu su visomis šeimomis, sugrūsti į vagonus ir išleisti stepėje, buožės, buvusieji, prostitutės, tos „išnaudotojų klasių atmatos“, kurioms nebelieka nieko kito, tik kovoti dėl būvio: darbas, darbas, darbas – šimtams tūkstančių iki pat mirties. Ten, kur iki tol nebuvo nei krantinių, nei uostų, kyla prieplaukos, ir jose į laivus kraunama ir išgabenama rūda, anglys, o svarbiausia – miško medžiaga, mediena. Ligtolinė Rusija virsta Tarybų Sąjunga, viena sritis po kitos, vienas kvadratinis kilometras po kito, neaprėpiami plotai dabar įtraukiami į darbą. Taip randasi nauji miestai, nauji susisiekimo keliai, nauji upių uostai ir kanalai, nauji transkontinentiniai vamzdynai, kombinatai, fabrikai – planuose ir žemėlapiuose greičiau negu tikrovėje. Gimsta naujas žemėlapis. Ir kiekvienas tarybinis pilietis, iki tolimiausio plačiosios šalies kampelio, turi tą žemėlapį galvoje.[17] Jame – naujos vietovės, nauji vardai: „Dnieprohesas“ – užtvanka, anuomet didžiausia pasaulio elektrinė; Magnitogorskas – rūdos kasyklos; Kuzbasas – Vakarų Sibiro anglių ir rūdos baseinas; pramonės milžinai: Sverdlovske – „Uralmašas“, Čeliabinske – traktorių gamykla, Rostove – „Rostselmašas“, žemės ūkio mašinų, traktorių ir kombainų gamykla; Stalingrade – traktorių gamykla, Gorkyje ir Maskvoje – automobilių gamyklos; o kur dar kanalai, jungiantys Baltąją jūrą su Baltija, o Volgą – su Maskva.

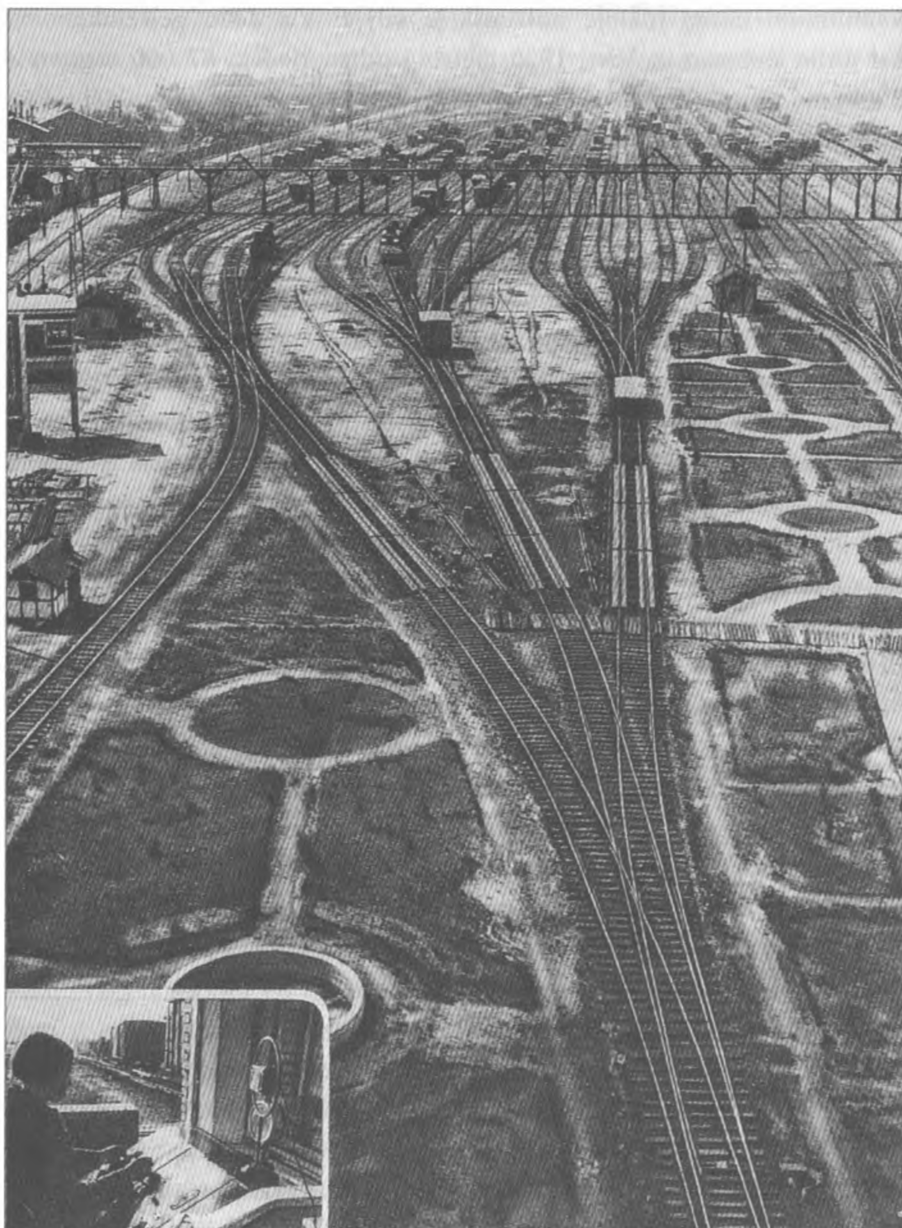
Pokšėjimas ir dundesys, kai griūva visas pasaulis, girgždesys, kai visa šalis nukreipiama į kitus bėgius, dabar atsidūrė Maskvos procesų scenoje. Iš ten įžvelgiami tolimi kasyklų gaisrai, sprogimai, griūvantys cechai ir tiltai, matyti, kaip prakiūra naftotiekiai, traukiniai nušoka nuo bėgių, žmonės pakliūva po ratais, jie traiškomi, draskomi, luošinami, žudomi. Maskvos teatro scenoje kai kurios būdingos įvykių vietos demonstruojamos tartum filme. Yra trys tokios arenos, gan būdingos visai šaliai. Tai Kuzbasas, naujasis Vakarų Sibiro pramonės rajonas, susikūręs apie Kemerovą; chemijos pramonė su azoto gamybos kompleksu Gorlovkoje, Doneco baseine (Donbase), toje Rusijos Rūro srityje; pagaliau – geležinkeliai ir transporto sistema, viso liaudies ūkio stuburas.

Visuose trijuose veržliosios industrializacijos židiniuose, pasak bylos medžiagos, būta daugybės nelaimingų atsitikimų ir avarijų. Prokopjevsko kasyklose nuo 1933 metų iki 1936 m. spalio įvyko 10 dujų ir anglių dulkių sprogimų, per juos 21 žmogus sunkiai apdegė, vienas net mirtinai, o anglių gavyba sumažėjo. 1936 m. vasario 3 ir 9 dieną įvyko sprogimai Kemerovo rajoninėje elektrinėje. „Pakanka mažos kibirkštėlės sukelti sprogimui, dėl kurio sunaikinami katilai, žūsta žmonės ir ilgam nutrūksta elektros tiekimas."[18] 1936 m. kovo 22 d. ir balandžio 5 d. įgriuvo visos lubos. Kuznecko baseinas, garsėjantis aukštos kokybės anglių ir rūdos telkiniais, buvo vienas industrializacijos centrų, jame vyko milžiniškos statybos, kurių svarbiausia – Stalinsko metalurgijos kombinato. Srities gyventojų skaičius augo be galo sparčiai: nuo 24 000 1913 metais iki 128 000 1928 metais ir 770 000 – 1936-aisiais. Stalinske – buvusiame Kuznecke – gyventojų skaičius nuo 2 000 1920 metais šoktelėjo iki 220 000 1936 metais.[19]

Kitas karštasis taškas buvo Gorlovkos chemijos ir azoto įmonės. Ten dideli sprogimai įvyko 1934 m. balandžio 7 d., 1935 m. lapkričio 11 ir 14 dieną.

Kruopščiausiai buvo išnagrinėta įtempta ir pavojinga padėtis, susiklosčiusi transporte, ypač geležinkeliuose. Kaltinamasis Turokas išvardijo 40 sunkių avarijų nuo 1934 m. pabaigos iki 1936 m. pabaigos. Ypač skaudi katastrofa įvyko 1935 m. rugsėjo 30 d.[20] Sunkių avarijų būta Kazanės, Pietų Uralo, Permės, Užbaikalės, Usūrijos ir Rytų Sibiro geležinkeliuose. Labai skaudi avarija įvyko 1935 m. spalio 27 dieną, kai karinis traukinys nulėkė nuo bėgių Šumichos stotyje: tada žuvo 29 raudonarmiečiai, o dar 29 buvo sunkiai sužeisti.[21]

Geležinkelio katastrofų gausa neturėtų stebinti: ir keliai, ir riedmenys susidėvėję fiziškai ir morališkai, jie dar ir pernelyg apkrauti, be galo sunku

Manevrinė geležinkelio stotis. Nuotrauka iš žurnalo „TSRS statybos"

„Geležinkelio linijos ir mazgai, vienijantys didžiulę šalį, nuolat buvo perkrauti, jiems vis grėsė avarijos. Parodomuosiuose procesuose geležinkeliai buvo minimi kaip svarbiausia arena „kenkėjams" ir „sabotuotojams" veikti."

koordinuoti eismą tokioje milžiniškoje šalyje. Vis dėlto geležinkelininkai dirbo stebinamai. Vien 1936 metais kasdien riedėjo 87 000 vagonų – 32,4 proc. daugiau negu 1935 metais. Dauguma avarijų įvykdavo dėl bėgių defektų (bėgiai sudilę, iš prasto plieno), dėl plano viršijimo kampanijų, dėl to, kad nepakako lėšų geležinkeliams remontuoti ir atnaujinti. Ir vis tiek darbo rezultatai gerėjo net po 1936-ųjų. Nuo 1933 iki 1938 m. krovinius kasdien gabenančių vagonų skaičius išaugo nuo 51 200 iki 88 000, o krovinių apyvarta – nuo 169,5 iki 369,4 milijardo tonkilometrių, taigi daugiau nei dvigubai. Vagonų apyvartos laikas sumažėjo daugiau nei dviem paromis, o traukinių važiavimo greitis padidėjo 9,6 km per valandą. Nuo 1933 metų nutiesta 5 000 kilometrų vienvėžių geležinkelių ir 8 000 kilometrų dvivėžių. Atnaujinta per 5 000 km senų trasų, daugiau kaip 5 000 km aprūpinta nauja signaline įranga. Geležinkelių tinklas gavo 6 000 naujų lokomotyvų, 186 000 krovininių vagonų ir per 5 000 keleivinių. Modernizacija vyko ir toliau: įdiegti automatiniai stabdžiai, įrengta daugiau depų ir remonto dirbtuvių. Bet dėl didelio susidėvėjimo avarijų skaičius tebebuvo neleistinai didelis: iki 1936 m. lapkričio įvyko 640 avarijų vien dėl bėgių defektų, iš jų 40 proc. – dėl bėgių lūžimo.[22]

Atsakingus asmenis ėmė stipriau spausti iš išorės tiek politinė vadovybė, tiek kitos ūkio šakos – reikalavo rasti išeitį; padidėjo spaudimas ir pačioje geležinkelių sistemoje. Tačiau dar „Visasąjunginę transporto darbuotojų dieną" susisiekimo liaudies komisaras Lazaris Kaganovičius, dvi valandas kalbėdamas Maskvos kultūros ir poilsio parke 25 tūkstančiams geležinkelio darbuotojų, pasisakė prieš policinį susisiekimo sistemos krizės „sprendimą". „Nereikia nei valymo, nei represijų. Ne, kadangi 99 procentai geležinkelio darbuotojų yra padorūs žmonės, su atsidavimu dirba savo darbą ir myli tėvynę."[23] Bet ta pozicija pasikeitė po parodomojo proceso, įvykusio 1936 metų rugpjūtį. Rugsėjo pabaigoje įsigaliojo naujos taisyklės, ir Kaganovičius paskelbė: „Kova už geresnį darbą transporte, darbą be avarijų, už techninio eksploatavimo taisyklių laikymąsi – tai kova su socialistinės tėvynės priešais, politinė kova."[24] Ir pradėjo iš visų kampų lįsti kenkėjai: *predelščikai* – žmonės, reikalaujantys mažinti traukinių apkrovimo normas ir lengvinti darbo grafikus, taip pat smerkiami už pritarimą „ribinio naudingumo teorijai"; *sabotažnikai* – žmonės, užsiimantys sabotažu; *dezorganizatory* ir *avarščiki* – žmonės, provokuojantys katastrofas ir sukeliantys avarijas. Jau 1936 m.

gruodį buvo suimta visa geležinkelininkų vadovybė.[25] Kenkėjai dabar buvo įžvelgiami visur. Štai Kaganovičiaus žodžiai: „Negalėčiau paminėti nė vienos geležinkelio linijos, nė vieno geležinkelių mazgo be kenkėjų, tarnaujančių trockistams ir japonams... Ir nėra nė vienos geležinkelių transporto šakos be tokio diversinio darbo.“[26]

Problemų, kurias sukelia medžiagos susidėvėjimas, negalima išspręsti nei drausmės stiprinimu, nei naujais tolimojo susisiekimo krovininių traukinių sustatymo metodais ar apskritai geresniu gabenimo planavimu – *maršrutizacija*. Geležinkelio susisiekimo ritmas nesutampa su spartuoliškų brigadų darbo ritmu. Net ir karščiausią norą turint neįmanoma kompensuoti metalo nuovargio. Krovinių ir keleivių srautų milžiniškoje šalyje nesukoordinuosi komandomis ir įsakais. Smogiamoji industrializacija, pagrįsta ne tiek drausmingu kasdienišku darbu, kiek kolektyviniu spartuolišku įkarščiu, atsiėjo brangiai, bet to reikalavo pati sistema. Kiekvienas sutrikimas vienoje vietoje sukeldavo sutrikimų kur nors kitur ir kėlė pavojų visos sistemos pusiausvyrai. Vėluojant tiekimui suirdavo visi grafikai. Nukrypus nuo tvarkaraščio galėjo kilti visuotinis chaosas. Stebino ne tiek gausybė gaisrų, traukinių katastrofų, sprogimų, gedimų, kiek tas faktas, kad šitaip išderinta sistema, dar ir valymų purtoma, taip ilgai įstengė funkcionuoti. Po 1937 metų vasario–kovo plenumo buvo suimti ir nuteisti 137 Transporto ir susisiekimo liaudies komisariato vadovaujantys darbuotojai; tarp nuteistųjų buvo ypač daug aukštos kvalifikacijos specialistų.[27] Taip įvyko iš dalies ir dėl to, kad ūkinėse ir planavimo įstaigose buvo gausu kvalifikuotų specialistų, gavusių išsilavinimą dar prieš revoliuciją ir laikomų „įtartinais“: nemažai buvusių menševikų, įvairių opozicinių grupuočių narių arba repatriantų iš Šiaurės Kinijos geležinkelio. Tačiau net ir po 1936–1937 metų valymų transportas veikė stebinamai našiai.[28]

Neprireikė lakios vaizduotės nustatyti, kur yra silpnosios grandys tos trapios ūkio šakos, pagrįstos įsakymais, valingumu, entuziazmu ir prievarta. Visų nelaimingų atsitikimų priežastis buvo ta pati, labai tikėtina, bemaž iš anksto nuspėjama. Kur yra pažeidžiamiausi visos sistemos taškai, lengva buvo nustatyti. Prokuroras ir proceso scenarijaus autorius, savaime aišku, rėmėsi neva paties priešo žodžiais, jo nurodymu: „Smogti juntamus smūgius į jautrias vietas“[29] arba „Skaudžiausiais būdais smogti į jautriausias vietas“.[30] Net ir pats katastrofos sukėlimas buvo tik priemonė siekti tikslo, būtent: „sukel-

ti pasipiktinimą vyriausybe“[31], „sukelti darbininkų nepasitenkinimą tarybų valdžia“. Svarbiausia to spektaklio paskirtis buvo „objektyvias“ avarijų priežastis paversti „subjektyviai įvykdytais sabotažo aktais“.

Žmonių aukojimas, Nemezidė, choras

Buvo teigiama, kad kenkėjas ne tik taikstosi su kitų žmonių mirtimi, bet ir įtraukia ją į savo politinius išskaičiavimus. Pagrindinis kaltinamasis Piatakovas per apklausą kalbėjo: „Mes buvom sutikę, kad jei kenkimo planams įvykdyti reikės imtis diversijos aktų, bus ir žmonių aukų. Mes atsižvelgėm į tai ir pripažinom, kad tai neišvengiama.“ O Drobnys pasakė: „Dar net geriau, jei šachtoje žūva žmonių, nes darbininkai, be abejo, piktinsis, o mums kaip tik to ir reikia.“ Į protokolą įrašyti Kniazevo žodžiai: „Lifšicas specialiai įpareigojo parengti ir įvykdyti daugybę diversijos aktų (sprogimų, traukinio katastrofų, apsinuodijimų), per kuriuos žūtų daug žmonių.“[32] Valstybinis kaltintojas Vyšinskis labai rūpinosi apie tas žmonių aukas paskelbti iš tribūnos, kad parodžius jų veidus ir pavardes sukiltų jausmai ir aistros. Pasakodamas apie avariją Šumichoje, jis vaizdingai piešė šiurpius vaizdus: sudužęs garvežys ir 8 vagonai, žuvo 29 raudonarmiečiai, štai visas jų sąrašas: Kriučkovas, gimęs 1910 metais, kolūkietis; Sočilinas, gimęs 1913 metais, kolūkietis; Kolesnikovas, gimęs 1912 metais, kolūkietis; Terechovas, gimęs 1913 metais; Chrapunovas, Agapkinas, <...> visi, išskyrus darbininkus Ivanovą, Kolesnikovą ir Ginkiną, kolūkiečiai, gimę 1913 metais.[33] Vyšinskis: „Draugai teisėjai! Teismo posėdyje prieš mūsų akis praslinko visa eilė siaubingų vaizdų, kuriuos dabar turėsiu atgaivinti jūsų atmintyje. Turiu priminti sprogimą šachtoje „Centralnaja“, per kurį 10 darbininkų žuvo, o 14 buvo sunkiai sužeista. Turiu priminti ir traukinio katastrofą Šumichos stotyje, kai žuvo 29 raudonarmiečiai, o dar 29 raudonarmiečiai buvo sužaloti.“[34]

Kadangi nebūna nei atsitiktinumų, nei nelaimingų atsitikimų, turi būti ir kaltininkai, ir atsakingi asmenys. Kadangi nėra viską vairuojančios „nematomos rankos“, o yra tik „matomos rankos“, kurios planuoja, vairuoja, vadovauja arba pačios sukelia nelaimių, reikia jas įvardyti. Turim atskleisti nusikaltėlio asmenybės ypatumus. Kuo turi pasižymėti Piatakovo bylos kaltinamieji? Tai turi būti realūs, identifikuojami asmenys – aiškūs jų vardai,

kilmė, profilis. Jie tūnojo atsakingose, jautriose vietose, kur gali neužtekti pralaidumo ir kur jie galėjo padaryti daugiausia žalos. Dirbo vadovaujamąjį darbą, turėjo ryšių su užsienio įmonėmis, tokiomis kaip „Borsig", „Dehlmann", „Fröhlich". Pasirūpindavo komandiruotėmis į užsienį, kad užmegztų ryšį su Trockiu. Sėdėjo vadovaujamuose postuose ir priiminėjo sprendimus arba galėjo dangstyti kitus sąmokslininkus. Tad jie turėjo būti įsitaisę aparate, sandūrose, mazguose. Jie ir anksčiau niekada nebuvo visiškai atsidavę bolševikų siekiams, priklausė įvairioms frakcijoms, opozicijoms. Jų pavardės stebinamai dažnai žydiškos: Fridlandas, Fligeltau, Levinas, Reingoldas, Mandelštamas ir Lifšicas.[35] Tarp jų buvo gausu avantiūristų, prisidengusių skirtingais vardais, neaiškiomis biografijomis, suklastotais dokumentais, miglota praeities veikla. Jie buvo vėtyti ir mėtyti, gerai susigaudė kapitalistinių šalių sostinėse, mokėjo naudotis simpatiniu rašalu, slėpti raštelius pakulnėse ir t. t. Nebuvo griežtos ribos tarp neaiškios profesijos žmogaus ir opozicionieriaus, nusikaltėlio, galinčio imtis ir teroro aktų. Jie buvo atsiriboję nuo masių, išsiskyrė „tam tikru poniškumu", kaip kad Norkinas arba Piatakovas.[36] Nesibodėjo šnipinėti užsienio valstybėms. Tik keista, kad tiems užkietėjusiems teroristams nepavyko nė vienas pasikėsinimas. Vyšinskiui beliko padaryti išvadą, kad kaltinamieji – visiškai nužmogėję nusikaltėliai: „Tikriausia to žodžio reikšme – banditų, plėšikų, klastotojų, diversantų, šnipų, žudikų gauja! Ta žmogžudžių, padegėjų ir banditų gauja galėtų lygintis nebent su viduramžių kamora, kurioje išvien veikė Italijos didikai, valkatos ir paprasčiausi banditai. Toks yra tų puolusių ir supuvusių ponų moralinis veidas! Tie žmonės nebeturi jokios sarmatos, jiems ne gėda nei prieš savo bendrininkus, nei prieš pačius save."[37]

Ogi kaltinamasis Radekas, regis, ne tik pritarė tam niekinimui, bet dar ir oriai pagrindė jį asmenine patirtim. Cinizmu garsėjantis Radekas žvelgia tarsi iš šalies ir į save, ir į tą plieno „įtrūkį", kuris gali sukelti katastrofą, jei nebus pašalintas, ir apibendrindamas savo įžvalgas kreipiasi į „trockistus", vis dar esančius laisvėje, su raginimu pagaliau sudėti ginklus. Jis norėtų savo prisipažinimu perduoti jiems žinią: „Tačiau šalyje yra žmonių, kuriuos galima pavadinti pusiau trockistais, ketvirtadaliu trockistais, aštuntadaliu trockistais, žmonių, kurie mums padėjo nieko nežinodami apie teroristinę organizaciją, kurie mums simpatizuoja, jie tapo mūsų pagalbininkais dėl liberalizmo, dėl noro pasipriešinti partijai. Tiems žmonėms mes sakome: jei kiaurymė yra

plieninio kūjo metale, tai dar ne taip pavojinga, bet jei tuštuma slypi propelerio metale, gali įvykti katastrofa. Gyvename didžiulės įtampos laikais, karo išvakarėse. Visiems tiems elementams mes sakome teismo akivaizdoje ir atpildo akivaizdoje: kieno požiūryje į partiją yra bent menkiausias įtrūkis, tam dera žinoti, kad rytoj jis gali tapti diversantu, gali tapti išdaviku, jeigu tas įtrūkis nebus kruopščiai pašalintas visišku nuoširdumu partijai."[38] To nepadaręs, žmogus būsiąs „tučtuojau sučiuptas ir pakartas ant pirmos sausos šakos". „Ir tai bus teisinga, nes išdavikas nusipelno tiktai kartuvių."[39]

Vyšinskio baigiamoji kalba buvo ne kas kita kaip demagogiškas „nusikaltėlių" perdavimas liaudžiai. Prokuroras ėmėsi kalbėti už liaudį, neva geidžiančią atpildo už padarytas jai skriaudas. Jis kvieste kvietė patenkinti liaudies rūstybę ir imtis egzekucijos. „Ne aš vienas kaltinu! Aš jaučiuosi taip, drauge teisėjau, lyg šalia manęs stovėtų tų nusikaltimų ir tų nusikaltėlių aukos, su ramentais, suluošintos, vos išvengusios mirties, gal ir visai be kojų likusios, kaip ta Čiusovskajos stoties iešmininkė draugė Nagovizina, kuri šiandien kreipėsi į mane per „Pravdą": ji vos dvidešimties metų sulaukusi prarado abi kojas, kai norėjo užkirsti kelią tų žmonių suorganizuotai traukinio katastrofai. Aš čia ne vienišas. Jaučiu, kad šalia manęs stovi siaubingų nusikaltimų aukos, žuvusios ir suluošintos, ir reikalauja, kad aš, kaip valstybės kaltintojas, pareikalaučiau už visa tai atsakyti. Aš ne vienišas! Net ir tos aukos, kurios jau palaidotos, stovi čia šalia manęs ir rodo į šį kaltinamųjų suolą, į jus, kaltinamieji, baisiomis rankomis, sunykusiomis kape, į kurį jūs jas pasiuntėt! <...> Ne aš vienas kaltinu! Aš kaltinu sykiu su visa mūsų liaudimi, kaltinu niekšinguosius piktadarius, vertus tik vienos bausmės – sušaudymo, mirties!"[40]

Scenoje pasirodo liaudis, kaip choras graikų tragedijoje. Choras skundžiasi, išrėkia savo skausmą, išsako tai, ką tik tūkstantis akių pajėgia stebėti ir įsidėmėti, o galop prakeikia kaltinamuosius. Choras – tai šimtų tūkstančių balsas, šimtatūkstantinis choras. Tai, ką jis atlieka, yra paprasta, tai skamba kaip tikra liaudies rūstybė, tačiau jos intervalai ir tonai taip meistriškai suderinti, kad nėra abejonės – viskas puikiai surežisuota. Antikos choras galėjo kreiptis tik į amfiteatrą, o Vyšinskio auditorija kur kas platesnė. Jam tarnauja laikraštis ir plakatas, karikatūra ir radijo laida, masinė demonstracija ir projektoriai, rodantys, kaip į aikštes traukia šimtai tūkstančių. Jo monologas plaukia keliomis iš eilės bangomis, kurios ritasi į krantą, kol spektaklis pasiekia

apogėjų ir choras sušunka: *Įvyko!* Maždaug taip galima apibendrinti spektaklį, vaidintą per parodomojo proceso savaitę ir dar kurį laiką po jo. Kokį įspūdį žinia apie procesą padarė už sostinės ribų, galima spręsti iš supratingų amžininkų reakcijos, tokių kaip Lidija Čiukovskaja, kuri apysakoje „Svetimi namai", parašytoje 1939–1940 metais, bet išleistoje tik po trisdešimties metų, vaizduoja Olgos Petrovnos reakciją į žinias apie procesą:

„Sausį dienraščiai išspausdino straipsnį, kad bus dar vienas parodomasis procesas. Pastaroji byla prieš Kamenevą ir Zinovjevą labai suerzino Olgą Petrovną, bet kadangi ji laikraščius skaito tik priešokiais, tai daug reportažų praleido. Bet šįsyk Nataša ją įtikino kasdien su ja peržiūrėti visus straipsnius šia tema: juk esą reikia žinoti apie fašistinius šnipus, teroristus ir suėmimus, apie kuriuos vis plačiau kalbama.

Tik pamanykit, tie niekšai norėjo nužudyti mūsų mylimą Staliną! Paaiškėjo, kad tai tie patys, kurie nušovė Kirovą. Jie rengė sprogimus šachtose, nuleisdavo traukinius nuo bėgių, o jų ryšininkų buvo kone kiekvienoj įmonėj."[41]

Banga kilo jau vykstant procesui. Jo metu įsitvirtino tam tikras žodynas, tiesa, ne visai naujas, bet kietas ir ryžtingas – toks ir turėjo įsitvirtinti ne vienos kartos sąmonėje. Priešų įvaizdžiui išreikšti buvo siūlomi žodžiai: šnipai trockininkai, diversantai, tėvynės išdavikai, „niekšų niekšai", parsidavėliai. Skaitytojai galėjo sekti visą proceso eigą, nes kasdien buvo spausdinamos ne tik ilgos ištraukos iš kaltintojo kalbų, tardymo protokolų ir nuosprendžių, bet ir kviestinių žiūrovų dienoraščiai.[42]

Į laikraščių redakcijas plūdo laiškai, rezoliucijos, telegramos iš visos plačiosios šalies – iš Leningrado, Kijevo, Sverdlovsko, Taškento, Alma Atos, Jerevano. „Tasai srautas kasdien auga, nes vis labiau ryškėja neregėtos išdavystės grandinė. Darbo žmonės reikalauja atpildo priešui už trockininkų pralietą kraują, už tėvynės pardavimą, už pasikėsinimus į mūsų vadus ir viršininkus, už pasikasimą po socializmo statybos pamatais."[43] Liaudies balsas skamba aštuonių šimtų Gorlovkos darbininkų rezoliucijose, priimtose perskaičius per nelaimingus atsitikimus žuvusių darbininkų sąrašą. „Mes tikrai žinome, kad tas žmogžudystes įvykdė Rataičiakas ir Puškinas. Trockininkai, bendradarbiaujantys su gestapu."[44] 20 000 žmonių, dirbančių Rostovo prie Dono žemės ūkio mašinų kombinate, reikalauja mirties bausmės diversantams. 45 000 Maskvos automobilių gamyklos darbininkų, įmonė „Serp i molot", Leningrado Kirovo gamykla reikalauja „sušaudyti sužvėrėjusius troc-

kistinius banditus". Atsiliepimus siunčia visų profesijų žmonės: šachtininkai, Sunkiosios pramonės liaudies komisariato tarnautojai, Mokslų akademijos nariai, garsūs aktoriai, kaip antai rusų teatro primadona Marija Bliumental-Tamarina, žinomi rašytojai ir žurnalistai (Vsevolodas Višnevskis ir Michailas Kolcovas dalijasi įspūdžiais iš Maskvos ir Madrido), karo laivyno jūrininkai iš Sevastopolio, poliarininkai tyrinėtojai iš Diksono salos, geležinkelininkai, traktorininkai, visokiausio amžiaus žmonės. Štai vaikų pasirašytas laiškas „Jie nužudė mūsų tėvus", jis baigiamas raginimu dešimteriopai padidinti budrumą.[45] Krasnojarske, mašinų gamykloje, tūkstančio darbininkų susirinkimas ragina NKVD suimti Trockio sūnų Sergejų Sedovą, kuris nepasitraukė su tėvu į užsienį ir tėvynėje dirba inžinieriumi, nes jis bandęs nuodyti darbininkus.[46] Į liaudies chorą tinka visi. Net ir Tereko kazokai taria savo žodį,[47] geležinkelininkai ir rašytojai, tarp jų Aleksandras Fadejevas, Aleksandras Bezymenskis ir toks Aleksandras Prokofjevas, pridėjęs ir eilėraštį: „Krauju turėsit sumokėti, ponai!"[48] Kaip reaguojama užsienyje, rodo korespondentų reportažai iš Madrido – juose tvirtinama, kad Ispanijoje trockininkų laukia tas pats kaip Maskvoje,[49] – iš Niujorko ir iš Berlyno, kur kiekviena citata iš laikraščio „Völkischen Beobachter" remiamasi kaip įrodymu, kad nuosprendis teisingas. TSRS bičiulių Anglijoje draugija aiškina, kodėl teismo procesas neprieštaraujantis žmogaus teisėms.[50] Taip choras tampa visuotinis, po visą pasaulį keliauja tautos nuosprendis ir rūstybė.

Ištisą savaitę „Pravda" spausdina reportažus apie sprogimus ir suluošinimus, cituoja kalbas, kuriomis reiškiamas pasibjaurėjimas, šaukiamasi keršto ir mirties, raginama nemažinti budrumo, pasimokyti iš to, kas įvyko, dirbti dar geriau ir drausmingiau. Esą reikia kuo greičiau užgydyti žaizdas, kurias Tarybų Sąjungai padarę priešai. Jau skamba žudymo ritualo, linčo teismo užkeikimai, ir tai nebe tušti žodžiai. „Sušaudyti trockistinius banditus!", „Atpildo valanda atėjo", „Nudėti šunis tarybinės liaudies kulka", „Jokio pasigailėjimo tėvynės išdavikams", „Sunaikinti pasiutusius fašizmo šunis", „Tai ne žmonės, o žvėrys", „Juduška Trockis". Bet tuose pačiuose puslapiuose, kur išspausdinti tie pasibjaurėjimo kupini pareiškimai, galimą rasti ir skelbimų apie artėjančio Puškino jubiliejaus renginius, pranešimų, kad plečiamas kirpyklų tinklas, ir apie Raudonosios armijos balalaikininkų ansamblio koncertą.[51] Tarp jų įsprausta ir nurodymų agitatoriui, kaip atsakyti į klausimą: „Kodėl jie prisipažįsta?"[52]

Tačiau tai ne tik popierinė kampanija. Kiekviena rezoliucija, atsiųsta į Maskvą, reiškia, jog kažkur įvyko susirinkimas, mitingas su demonstracija ir kolektyvinėmis skanduotėmis, buvo perskaitytas nuosprendis. Tą sąjūdį, sukeltą visoje šalyje, kaip iliustruoja „Pravdos" straipsnis „Teismo nuosprendis – tai liaudies balsas"[53], užbaigė didžiulėmis manifestacijomis, kaip kad Raudonojoje aikštėje 1937 m. sausio 30 dieną, – masine pasmerkimo ir vienybės demonstracija sostinės širdyje. Neva dar tą pačią naktį mieste žaibiškai pasklido žinia apie nuosprendį ir sušaudymą. Naktinės pamainos darbininkai kartu su beprasidedančios rytinės pamainos darbininkais ir su tais, kuriems priklausė laisvadienis, niekieno neraginami patraukę į miestą. Nepaisydami stipraus speigo ir smarkaus vėjo, žmonės būręsi į kolonas ir žygiavę iš fabrikų link miesto centro – seni ir jauni, darbininkai, inžinieriai, studentai. Penktą valandą vakaro demonstrantų minios nebetilpo aikštėje ir užplūdo gretimas gatves. Aikštėje susikimšo 200 000 žmonių su transparantais ir vadų portretais. Kalbėjo partijos Maskvos miesto komiteto sekretorius Nikita Chruščiovas, Profesinių sąjungų centro komiteto sekretorius Nikolajus Švernikas, Mokslų akademijos prezidentas Vladimiras Komarovas, Komunistinio jaunimo sąjungos pirmininkas, „Triochgornaja manufaktura" fabriko darbininkė. Didžiosioms gamykloms atstovavo delegacijos. Viršum aikštės žėrėjo atnaujintos rubininės Kremliaus bokštų žvaigždės, pati aikštė skendėjo prožektorių šviesoje. Šimtai plakatų skelbė reikalavimą teisti jau ir kitus buvusius vadovybės narius – Bachariną, Rykovą, Uglanovą, – kaip dešiniosios opozicijos atstovus. Dramaturgą Vsevolodą Višnevskį sužavėjo aikštės vaizdas, klegesys ir triukšmas aikštėje ir viršum jos: lėktuvų kauksmas, minios skanduotės, elektrinių ūžesys, tas „naujosios Maskvos balsas", prie kurio dar teksią priprasti. Minia, plūstanti per aikštę, nesanti „europietiškai neurasteniška". Jis norįs tik pasijuokti iš André Gide'o ir panašių į jį, kurie niekada nebadavo su mumis, nekovojo su mumis.[54] „Nugalėjusios liaudies" (*народ-победитель*) vaizdas buvo milijoniniu tiražu išsviestas į eterį, kad iliustruotų sukurstytą, tiksliai instrumentuotą liaudies įniršį ir išreikštų jo garsinį foną. Tačiau nuteistieji buvo sušaudyti daug anksčiau, nei prasidėjo demonstracija.

Post scriptum

Daugumai stebėtojų krito į akis, kaip teatrališkai vyko bylos nagrinėjimas teisme ir lygiagretus plebiscitas viešosiose erdvėse ne vien tik Maskvoje. Lionas Feuchtwangeris ir Josephas Daviesas įžvelgė tikrąją demonstracijų prasmę. Nikolajus Jevreinovas, rusų dramaturgas, XX amžiaus trečiojo dešimtmečio pradžioj emigravęs į Paryžių, parašė „šešių paveikslų dramatinę kroniką iš TSRS partijos gyvenimo" (1936–1938 m) ir pavadino ją „Nemezidės žingsniai".[55] Vargu ar kas nors buvo labiau už jį pribrendęs tam siužetui. Jevreinovas dar prieš 1917 metus ir tuoj po jų pagarsėjo kaip „sąlyginio teatro" teoretikas, anuomet vertinamas ne prasčiau už Vsevolodą Mejerholdą. Sekdamas Richardo Wagnerio ir Edwardo Gordono Craigo revoliucinio teatro tradicija, jis stengėsi panaikinti distanciją tarp scenos ir žiūrovų salės, prarają tarp aktorių ir žiūrovų, tarp teatro ir gyvenimo. Tačiau net ir genialusis teatralas Jevreinovas nesuvokė, kas iš tiesų buvo suvaidinta Profesinių sąjungų rūmuose Maskvos centre. Tai buvo tikrai teatrališka scena, bet kur kas radikalesne prasme, nei galėjo įsivaizduoti Jevreinovas.

Jurijus Piatakovas, įžymiausias iš myriop nuteistų kaltinamųjų, antras žmogus galingiausiajame Sunkiosios pramonės liaudies komisariate, jau buvo susipažinęs su savo pražūties arena. Jis dar 1922 metais atliko svarbų vaidmenį Profsąjungų rūmuose, tik ne kaip kaltinamasis, o kaip teisėjų kolegijos pirmininkas parodomajame procese, dešiniųjų eserų (socialrevoliucionierių) byloje. Tada jie buvo nuteisti mirties bausme už faktiškai ir visiškai sąmoningai įvykdytus antibolševikinius aktus, bet dėl tarptautinių protestų jiems buvo suteikta malonė. Tąsyk visi kaltinamieji elgėsi kaip klasikiniai revoliucionieriai, laikėsi kaip aukos ir kankiniai, prisipažino ką padarę. Ne kas kitas kaip Piatakovas įsuko šiuolaikinio parodomojo proceso mašiną.[56] Jau ir 1922 metų procesą lydėjo kurstymo kampanija. Daugelyje transparantų, kuriais nešina minia žygiavo pro Profsąjungų rūmus, švietė reikalavimas „sušaudyti pasiutusius šunis", o kaltintojas Krylenka ir teisėjas Piatakovas pritarė gatvės nuomonei. Juodu stovėjo greta Kamenevo, reikalaujančio „nukirsti galvą visiems tiems, kurie nenori nulenkti jos prieš tarybų valdžią". „Net ir patys kaltinamieji buvo priversti dalyvauti tame spektaklyje: juos išvedė į Profsąjungų rūmų balkoną, kad sukurstyta minia galėtų iš jų pasityčioti."[57] Tos masinės inscenizacijos tikslas buvo pademonstruoti teisingumą, iškovotą

ПРАВДА

Орган Центрального Комитета и МК ВКП(б).

Вчера в Москве, Ленинграде и других городах проходили многолюдные демонстрации, собрания и митинги, на которых трудящиеся приветствовали приговор Верховного суда над троцкистской бандой шпионов, диверсантов, убийц и изменников родины. Трудящиеся шлют проклятья врагу народа Троцкому.

СТРАНА ПРИВЕТСТВУЕТ СПРАВЕДЛИВЫЙ ПРИГОВОР

МИТИНГ НА КРАСНОЙ ПЛОЩАДИ

СВЫШЕ 200 ТЫСЯЧ ТРУДЯЩИХСЯ СТОЛИЦЫ ДЕМОНСТРИРОВАЛИ ВЧЕРА СВОЮ СОЛИДАРНОСТЬ С ПРИГОВОРОМ ВЕРХОВНОГО СУДА

Речь тов. ХРУЩЕВА

(Секретарь МК и МГК ВКП(б))

Речь тов. ШВЕРНИКА

(Секретарь ВЦСПС)

В последний час

„Sušaudyti pasiutusius fašistinius šunis!“ Transparantai Raudonojoje aikštėje, kur 1937 m. sausį, paskelbus nuosprendį „trockininkų“ byloje, į pasmerkimo mitingą susirinko 200 000 žmonių

„Net ir patys kaltinamieji buvo priversti dalyvauti tame spektaklyje: juos išvedė į Profsąjungų rūmų balkoną, kad sukurstyta minia galėtų iš jų pasityčioti.“

pilietiniame kare, ir paversti piliečius „įdūkusia sukurstyta minia", surengti „žudynių plebiscitą".

Piatakovas, 1922 metais nuteisęs myriop socialrevoliucionierius, 1936 metais iš pradžių irgi buvo siūlomas į kaltintojus pirmajame dideliame Maskvos parodomajame procese prieš Zinovjevą ir Kamenevą.[58] Iš šios istorijos, kurioje taip lemtingai išdilo riba, skirianti tikrovę ir fikciją, matyti, kad kitąsyk vien nuo kažkieno užgaidos priklauso, ar byloje dalyvausi kaip kaltintojas, ar kaip kaltinamasis, kaip teisėjas ar kaip nuteistasis.

„PUOTA MARO METU“. PUŠKINO JUBILIEJUS 1937 M. VASARIO 10 D.

The New York Times: *„Visa Maskva šiandien eina iš proto dėl Puškino“ • „Draugas Puškinas“: klasiko vainikavimas • Puota maro metu: šifruota diskusija • Naujosios kultūros bendros frazės • Rusų genijus ir imperija*

1937 metų vasario 11 dieną, nepraslinkus dar nė dviem savaitėms po sausio 30-osios, kai buvo paskelbtas mirties nuosprendis Piatakovui ir kitiems, tame pačiame pastate, tik kur kas didesnėje ir puošnesnėje Kolonų salėje, įvyko Mokslų akademijos iškilmingas susirinkimas, skirtas Aleksandro Puškino mirties 100-osioms metinėms paminėti. Akademijos prezidentas Vladimiras Komarovas savo prakalbą užbaigė poeto Aleksandro Bezymenskio eilėmis, sukurtomis tam jubiliejui. Jose Puškino citata sulydyta su politiniu lozungu:

„Tegyvuoja Leninas, tegyvuoja Stalinas, tegyvuoja šviesa, auštanti po tamsos!“[1]

Įžymieji Puškino žodžiai, kuriais jis, kaip visuotinai manoma, pasmerkė Nikolajaus reakcijos tamsą ir optimistiškai pareiškė tikįs, kad ji baigsis, čia pakylėti į šių laikų aukštumas, į 1937 metų lygį. Akademijos prezidentas ta citata pasakė daugiau, nei turėjo minty. Tuo jis davė toną visam Puškino jubiliejui, didžiausiam tų metų kultūriniam renginiui ir vienam iš reikšmingiausių. Puškinas, ilgai laikytas aristokratijos atstovu, feodalinio „aukso amžiaus“ simboliu, kurį dar ne taip seniai revoliucionieriai, pasak Vladimiro Majakovskio, buvo „dabarties garlaiviu“ nustūmę šalin, atsidūrė Stalino epochos literatūrinio ir kultūrinio kanono centre. Puškino jubiliejus buvo ne vien kultūrinės inscenizacijos ir politinės instrumentalizacijos produktas.

Jis davė daugiau, nei buvo numatę jubiliejaus organizatoriai, nes kultūriniai procesai turi savo dėsnius, jais negalima pasinaudoti kaip užsimanius.[2]

The New York Times: *„Visa Maskva šiandien eina iš proto dėl Puškino"*

1937 m. vasario 11 d. laikraščio „New York Times" korespondentas iš Maskvos perdavė reportažą apie tai, kas čia vyksta ryšium su Puškino jubiliejumi: „All Moscow was Pushkin-mad today on the hundredth anniversary of the poet's death"[3] (Visa Maskva šiandien eina iš proto dėl poeto mirties šimtųjų metinių). Tai lengva suvokti, dar sykį peržvelgus anų vasario dienų reportažus. Jau prieš kelis mėnesius buvo sudarytas centrinis Puškino komitetas, jam pavesta nubrėžti pagrindines būsimo jubiliejaus gaires ir suderinti daugybę jo renginių. Puškino jubiliejus buvo švenčiamas valstybiniu lygiu. Partijos, TSRS Centrinio vykdomojo komiteto, Liaudies komisarų tarybos vadovai sprendė, kaip paminėti didžiojo rusų poeto atminimą. Aukščiausiu lygiu buvo svarstoma, kokius miestus, aikštes, gatves, teatrus, bibliotekas pavadinti jo vardu. Vykdant tuos nutarimus Maskvos valstybinis dailės muziejus pavadintas Puškino muziejumi, Maskvos gatvė Didžioji Dmitrovka virto Puškino gatve, o Neskučnajos krantinė – Puškino krantine. Detskoje Selo miestas prie Leningrado tapo Puškinu, Pamaskvio Ostankinas – Puškinskoje, Biržos aikštė Leningrade pavadinta Puškino aikšte.[4] Buvo skelbiami konkursai naujiems paminklams sukurti ir apdovanojami jų laimėtojai. Visoje šalyje buvo rengiamos memorialinės parodos, steigiami memorialiniai muziejai. Puškino sukaktį minėjo ir literatūros klasikų leidybos, Puškino kūrybos tyrinėjimų centrai, ir Strachovo kaimo kolūkiečiai. „Izvestija" vasario 10 dienos numeryje rašė: „Puškino jubiliejus visur minimas kaip tikra liaudies šventė. Iš Rostovo prie Dono pranešama, kad Tuapsėje gauta radiograma iš tanklaivio „Batumi", esančio Kalifornijos pakrantėje: joje rašoma, kad laivo įgula rengiasi iškilmingai paminėti Puškino jubiliejų. Tanklaivyje „Emba", kuris šiuo metu yra Juodojoje jūroje, išleistas specialus sieninio laikraščio numeris Puškino garbei ir albumas, kuriame sudėta medžiaga apie Puškiną. Pačioje Tuapsėje, naujuosiuose kultūros rūmuose, rengiamas didelis vakaras Puškinui atminti.

Jūrininkai ir jų žmonos atliks fragmentus iš „Eugenijaus Onegino", „Boriso Godunovo" ir „Poltavos"."[5]

Sukruto visi menai. Antai tapytojas Nikolajus Šestopalovas pateikė didelei Puškino parodai Istorijos muziejuje didelio formato paveikslą „Komjaunuoliai deda gėles prie Puškino paminklo Ostafjevo kaime", skulptorius B. Jakovlevas eskiziniame projekte pavaizdavo Puškino paminklą su pionieriaus figūra ant pjedestalo, o apie kitą projektą, kurio autorius – garsusis skulptorius Ivanas Šadras, pranešama, kad jame Puškinas laikąs po pažastim „Trumpojo kurso" egzempliorių. Dailininkas Kuzma Petrovas-Vodkinas sukūręs naują Puškino portretą, o tapytojas avangardistas Gustavas Klucis nupiešęs plakatą „Šlovė didžiajam rusų poetui". Kino filmų statytojai susuko filmą „Poeto jaunystė".[6] Sukakčiai buvo intensyviai ruošiamasi. Per keturis mėnesius prieš įžymiąją datą vien Leningrade perskaityti 1 495 pranešimai ir parodyti 1 737 scenos kūriniai, juos pamatė ir išgirdo apie 700 000 klausytojų ir žiūrovų. Tas pat vyko visos TSRS mokyklose, institutuose, gamyklose ir tarybiniuose ūkiuose.[7]

Maskvoje, Istorijos muziejuje, vasario 16 dieną atidaryta didelė paroda, kaip tyčia – prie pat Raudonosios aikštės, kur buvo kankinami ir nugalabyti Puškino dramų herojai Stepanas Razinas ir Jemeljanas Pugačiovas.[8] Skulptoriaus Sergejaus Merkurovo pateiktoje Puškino statuloje nebeliko nė žymės susikaupimo ir susimąstymo, būdingo Aleksandro Opekušino sukurtajam Puškino paminklui; ji veikiau primena (Puškinas čia – su paltu, palinkęs į priekį) Merkurovo sukurtą Stalino skulptūrą, stovinčią prie Maskvos–Volgos kanalo vartų. Tūkstančiai eksponatų, rodomų septyniolikoje salių, atskleidė tris Puškino gyvenimo ir kūrybos etapus, Puškino įtaką carizmo laikais ir Puškiną tarybinėje tikrovėje.

Įsteigta ir naujų muziejų ten, kur Puškino gyventa, ypač Leningrade, Moikos gatvėje, kur buvo jo butas ir kur jis mirė, taip pat ir Maskvoje. Atsirado naujų žanrų: vadovų po Puškino vietas Maskvoje, naujų kultūros žemėlapių, kurių centre stovėjo poetas.[9] Imta iš naujo leisti pilnus jo raštų rinkinius. Vien 1936 metais išleistų Puškino raštų tiražas siekė apie 18,6 milijono – per vienus metus daugiau negu per visą laiką iki revoliucijos, o 1937 metais tas skaičius paūgėjo dar maždaug 13,4 milijono. Jo kūryba išversta į 52 TSRS tautų kalbas ir tie vertimai išspausdinti. „Puškiną skaito visi. Jis yra mėgstamiausias TSRS tautų poetas."[10] Vieno emigrantų laikraščio teigimu, kas penkta tarybinių

bibliotekų knyga – Puškino raštai. Radijas transliavo visai šaliai svarbiausius jubiliejaus renginius iš Didžiojo teatro.[11] Maskvos dailės teatre Olga Knipper-Čechova deklamavo Puškino eiles, o laikraščiai pažindino skaitytojus su gausiais poeto palikuonimis – vaikaičiais, provaikaičiais ir proprovaikaičiais.[12] Priešais planuojamus Pasaulinės literatūros rūmus Maskvos ir Jauzos upių santakoje – tai buvo Maksimo Gorkio idėja – ketinta įkurdinti Puškinui skirtą skulptūrų ansamblį: jis turėjo pakeisti senąjį, skulptoriaus Opekušino sukurtą paminklą Tverės bulvare.

Puškino paminklų pertvarkymo arba naujų paminklų kūrimo konkursuose išryškėjo nauja kultūrinės interpretacijos erdvė. Šventiniuose renginiuose toną davė jų dalyviai, atstovaujantys aukštajai kultūrai – rašytojai, tapytojai, kompozitoriai, skulptoriai, vertėjai. Bet atsirado ir visai naujas reiškinys – Puškinas, kaip masinės kultūros objektas. Puškinas pasklido visur ir visokiausiu pavidalu: Puškinas plakate, Puškinas ant lipduko, Puškinas liaudies dailėje, ant lakuotų Palecho dėžučių ir uzbekų auksakalių miniatiūrose, Puškinas, įaustas į skareles ir kilimus, porcelianinės Puškino statulėlės ir Puškinas degtukų dėžučių etiketėse. Pinigų kalykla leido į apyvartą Puškino atminimo medalius ir Puškino ordinus. Vasario mėnesį „Inturistas“ organizavo Puškino dekadą užsieniečiams. Puškino jubiliejus buvo švenčiamas visoje Sąjungoje: iškilmingi spektakliai vyko Kijevo ir Tbilisio operos teatruose, Taškento ir Ašchabado kultūros rūmuose. Laikraščiai net rašė apie Puškino minėjimus Londone, Osle, Madride. Per tą jubiliejų ir renginių maratoną Puškinas tapo tarybinės kultūros firminiu ženklu.

„Draugas Puškinas“: klasiko vainikavimas

Puškino jubiliejaus iškilmes Maskvoje, be abejo, apvainikavo masinė demonstracija vasario 10 dieną Strastnajos aikštėje, prieš tai pavadintoje Puškino aikšte. Tas įvykis įamžintas daugybėje nuotraukų ir reportažų. Iki 1936 metų čia stovėjo Strastnojaus vienuolynas, įkurtas 1646 metais. Priešais jį, kitoje gatvės pusėje, ties įėjimu į Tverės prospektą, stovėjo Opekušino sukurtas Puškino paminklas, kurio atidengimo iškilmėse 1880 metais dalyvavo visi Rusijos literatai ir šviesuomenė. Tada čia kalbėjo Ivanas Turgenevas, istorikas Vasilijus Kliučevskis, ypač išgarsėjo Fiodoro Dostojevskio kalba, kurią jis ten

pasakė 1880 m. birželio 8 dieną, – joje pavadino rusų poetą „tautos poetu" ir visos žmonijos genijum. Dabar Strastnojaus vienuolyno, pastaruoju metu paversto ateizmo muziejum, nebebuvo, – nugriautas, aikštė virtusi didžiuliu pūdymu, o jos pakraščiuose iškilo nauji statiniai: 1925–1927 m. pastatytasis „konstruktyvizmo gigantas", Grigorijaus Barchino suprojektuotas laikraščio „Izvestija" rūmas ir nauji namai Gorkio gatvėje. Iš vienuolyno komplekso bebuvo likusi varpinė. Ją nuo viršaus lig apačios apkarstė didžiuliais transparantais, skirtais „draugui Puškinui". Varpinė tapo „agitpropo" (agitacijos ir propagandos) stendu, matomu iš tolo. Po ten pat pakabintu Puškino portretu buvo surašytos „pranašiškos" Puškino eilės iš eilėraščio „Čiaadajevui", sukurto 1818 metais:

Patikėk, bičiuli, nebetoli tas laikas,
Kai patekės džiaugsminga laimės žvaigždė,
Ir Rusija netrukus atsibus,
Kol mūsų vardus kas nors parašys
Ant carų epochos griuvėsių.[13]

Šioje aikštėje 1937 m. vasario 10 d. susirinko apie 25 000 žmonių. Jie kolonomis įžygiavo į aikštę ir išsirikiavo pusračiu apie paminklą, išpuoštą baltomis gėlėmis. Pirmas šnekėjo Sąjunginio Puškino komiteto pirmininkas draugas Andrejus Bubnovas, paskui – partijos Maskvos miesto komiteto sekretorius draugas Michailas Kulkovas, po jo – partijos Maskvos srities komiteto pirmasis sekretorius draugas Nikolajus Filatovas. Tada rašytojas Vsevolodas Ivanovas papasakojo apie Puškino kovą su caro Nikolajaus reakcija. Po jo kalbėjo Frunzės gamyklos darbininkas stachanovietis Butuzovas ir vienas Maskvos moksleivis: „Mes studijuojam tave, Puškinai, nes mūsų karta mokosi iš tavęs didžiosios rusų kalbos. Studijuojam tave, nes mūsų karta turi perimti visą žmonijos kultūros lobyną. Studijuojam tave, nes mūsų karta, Lenino ir Stalino partijos vedama, turi sukurti ir sukurs komunistinę visuomenę. Šlovė tau, didysis Puškinai!" Per aikštę nuskambėjo „Internacionalo" garsai, virš mitingo dalyvių galvų plevėsavo Puškino, Lenino, Stalino, Ježovo portretai.[14]

Mitingo dalyviams buvo aišku, kad jie ne tik mini šimtąsias mirties metines, bet ir mato, kaip radikaliai perkainojama jau ir iki tol įžymi rusų kultūros asmenybė. Nikolajus Filatovas savo kalboje didžiuodamasis pabrėžė, jog

ne kas kitas, tik Komunistų partija pasirūpino, kad paminklo pjedestale vėl atsirastų originalus Puškino eilėraščio ketvirtojo posmo tekstas, kurį poetas ir caro cenzorius Vasilijus Žukovskis buvo padailinęs. Dabar jis vėl skamba taip:

Ilgai su meile dėkos man liaudis,
Kad lyros garsais kviečiau širdį prie gėrio,
Kad piktu metu šlovinau laisvės dvasią,
Atstumtuosius su užuojauta apdainavau.[15]

Vienas iš tų, kurie stebėjo aikštėje vykstantį spektaklį, rašytojas Levas Nikulinas, dar prisimenantis, kaip tas paminklas 1917 metų spalio dienomis buvo papuoštas raudonomis vėliavomis, papasakojo, kad prieš revoliuciją ant paminklo buvęs reklamuojamas garsus Maskvos konditerijos fabrikas, priklausantis Abrikosovui, o dabar štai čia kalba Frunzės gamyklos darbininkas stachanovietis Butuzovas.[16]

Mokslų akademija į savo rengiamas iškilmes pasikvietė didelį būrį žinovų ir kritikų. Jie visapusiškai nušvietė Puškino kūrybą. Profesorė Neškina perskaitė pranešimą „Puškinas ir dekabristai“, Nikolajus Brodskis – „Puškinas ir Europos revoliucinis judėjimas“, kitų pranešimų temos buvo „Puškino rankraščių likimas“, „Puškinas – naujosios rusų literatūros pradininkas“, „Puškinas ir pasaulinė literatūra“ ir „Puškinas – literatūrinės rusų kalbos kūrėjas“. Vasario 15 dienos baigiamojoje sesijoje buvo perskaityti referatai „Puškinas Rusijos visuomeninio judėjimo istorijoje“, „Puškino pasaulėžiūra“, pagaliau „Puškinas ir tiurkų literatūra“ ir „Puškinas gruzinų literatūroje“.[17]

Tačiau ne Puškino tyrinėtojai nustatė bendrąjį vardiklį, prie kurio taikėsi jubiliejaus renginiai. Veikiau priešingai. Jubiliejus aiškiai buvo nukreiptas prieš tikrą ar menamą žinovų dominavimą, prieš puškinologų paskutinio žodžio monopolį; buvo stengiamasi nušluostyti dulkes nuo Puškino kūrybos ir grąžinti ją liaudžiai.[18] Rengiantis sukakčiai toks B. Babočkinas, anaiptol ne Puškino kūrybos žinovas, o populiarus kino artistas, jau nubrėžė kryptį: TSRS tautos ir paprasti žmonės taip mėgstantys Puškiną, „nes jo kūriniai yra labai liaudiški, nes jis yra aiškus, paprastas, nuoširdus ir prieinamas plačiausioms masėms“.[19] To meto tarybiniai autoriai neprilygstantys Puškinui. Pasinaudojant jubiliejumi, pasak jo, dera paveržti Puškiną iš puškinologų. „Neseniai Mokslų akademijos leidykla išleido „Pilno A. S. Puškino raštų

rinkinio" septintą tomą. Knyga padarė man slogų įspūdį. Įmantrūs puškinologų komentarai stačiai uždusina Puškiną." Babočkinas linkęs įžvelgti čia kenkėjų pastangas. „Be to, stebėtina, kad Mokslų akademijos leidykla tik jubiliejaus išvakarėse išleido septintą jo raštų tomą. Kada gi pasirodys tolesnieji? <...> Man regis, jog dėl to, kad knygos taip lėtai leidžiamos ir kad jos tik dabar, nusikalstamai vėlai, išeina, kalti konkretūs žmonės, sėdintys leidykloje."[20] Karikatūra satyros žurnale „Krokodil" irgi šaiposi iš „vulgarios" Puškino interpretacijos klišių, pasak kurių, Puškinas buvęs „liberalus aristokratas", „smulkusis dvarininkas", „deklasuotas feodalas", „kilmingas buržujus".[21]

Puškino naujo vertinimo generalinę liniją nubrėžė „Pravda" vedamajame straipsnyje „Rusų tautos pasididžiavimas", išspausdintame pačią jubiliejaus dieną – 1937 metų vasario 10-ąją.

Puškino įvertinimo toną duoda jau pirmoji eilutė: „Šimtas metų praėjo nuo tos dienos, kai didžiausią rusų poetą Aleksandrą Sergejevičių Puškiną nušovė užsienietis aristokratas, sukčius ir caro samdinys." Tačiau Puškinas visiškai priklausąs mums ir mūsų metui, jis tebesąs gyvas, gyvensiąs dar ir ateinančiose kartose. Puškinas, didžiosios rusų tautos pasididžiavimas, nemirsiąs niekada. Jo įtaka šalies kultūros plėtrai be galo didelė, jo kūriniai – mūsų išsilavinimo pamatas. Jo dėka prabilę šimtai milijonų. „Jis mūsų kalbą, turtingą ir lanksčią iš prigimties, iškėlė į neregėtas aukštybes ir tokiu būdu pavertė išraiškingiausia pasaulio kalba." Jis niekada nebuvęs toks populiarus kaip dabar, nes niekuomet anksčiau nebuvę tiek daug raštingų žmonių. Bet ne vien todėl, o ir dėl to, kad skaitytojas galintis pažinti tikrąjį Puškiną be egoistinių tarpininkų, kurie iškraipantys jo kūrinius, be reakcingų cenzorių ir šiaudadvasių, menkaverčių komentatorių, kurie bando nesutramdomąjį Puškiną sušukuoti pagal savo buržuazinį fasoną. Puškinas visada reiškęsis liaudžiai kaip teisingas poetas ir pilietis. Puškinas visada galvojęs apie liaudį ir kūręs jos vardu. Daugelyje poeto kūrinių esą galima įžvelgti kreipimąsi į būsimąsias kartas. „Puškinas yra visiškai mūsų žmogus, visiškai tarybinis, nes tik tarybų valdžia atskleidė visa tai, ką geriausio turi mūsų liaudis, ir kadangi ji pati yra geriausių liaudies lūkesčių įsikūnijimas. Puškino kūrinių visuma galiausiai susiliejo su Spalio revoliucija tarsi upė, įsiliejanti į vandenyną." Kitados Puškinas dar siejęs viltis su „apšviestuoju monarchu". Tačiau greit įsitikinęs, kad „tik vienas baisingas sprogimas gali pašalinti vergiją, įsišakni-

jusią Rusijoje". Dekabristų maištas buvęs jam prie širdies, tačiau tik dabar jo svajonė išsipildžiusi mūsų šalyje, kur nebelikę klasių. „Štai tas faktas, kuris mūsų priešų stovykloje kelia tiek baimės, prakeiksmų ir šmeižtų! Niekšiški banditų trockininkų nusikaltimai, be abejo, yra tiesioginis kontrrevoliucinės buržuazijos atsakas į išnaudotojų likvidavimą mūsų šalyje. Bet Puškinas per šimtmečio nuotolį tiesia mums draugišką ranką, kaip solidarumo ženklą." Nors Puškinas ir priklausęs prie aristokratų, iš to nevalia, kaip kad elgiasi „kvaili vulgarizuotojai", daryti išvados, kad jis negalįs būti liaudies poetu. „Jo svajonės virto tikrove! Didžiulėje mūsų šalyje nebeliko nė vienos tautos, kuri neturėtų rašytinės kalbos. Ir visoms toms tautoms, kai jos tapo raštingos, atsivėrė nuostabioji Puškino kūryba. Puškinas tiek pat artimas ruso širdžiai kaip ir ukrainiečio, gruzino arba kalmuko; jis brangus visų Tarybų Sąjungos tautybių žmonių širdims." Jo šlovė jau peržengusi valstybių sienas. Visos pasaulio tautos jo kūrybos lobyne radusios „neišsemiamą gilios minties ir tauraus jausmo šaltinį". Vis labiau niaukiantis horizontui dėl karo grėsmės, fašistiniams barbarams niekinant žmonijos kultūros vertybes, engiant išmintį, mokslą ir kultūrą Puškino kūryba, tokia optimistiška ir humaniška, tampanti kaltinimu toms padugnėms, kurios siekiančios pasmaugti laisvę. „Rusų tauta davė pasauliui Puškino genijų. Didžiosios Lenino ir Stalino partijos vadovaujama, rusų tauta sėkmingai įvykdė socialistinę revoliuciją ir pratęs ją iki sėkmingos pabaigos. Rusų tauta pagrįstai didžiuojasi tiek savo istoriniu vaidmeniu, tiek savo rašytojais ir poetais. Mūsų tauta didžiuojasi Puškinu ir gyvens taip, kad galėtų dar labiau juo didžiuotis."[22]

Puota maro metu: šifruota diskusija

Puškinas – kovotojas dėl laisvės, prijaučiantis dekabristams. Puškinas – tremtinys emigrantas. Puškinas – slaptas maištininkas. Puškinas – rūmų intrigų ir užsienio agento auka. Viena vertus, tai gerai tinka oficioziniams tekstams. Tačiau tekstai gyvena ir savą gyvenimą. Tad visai jubiliejaus diskusijai – o juk Rašytojų sąjunga diskusijoms dėl Puškino paskyrė net metinę sesiją – būdingas dvilypumas ir prieštaringumas, kurio negalėjo nepastebėti įdėmus amžininkas. Naujoviškai Puškiną aiškinti, įsprausti poetą į tarybinį kontekstą stengėsi ne tik „Pravdos" redaktoriai, bet ir visai kitokio tipo rašytojai,

tokie kaip Michailas Bulgakovas, Andrejus Platonovas, Michailas Zoščenka, Daniilas Charmsas, ir iš tremties sugrįžę emigrantai, kaip antai marksistinis literatūrologas kunigaikštis Dmitrijus Sviatopolkas-Mirskis arba nacionalpatriotinis publicistas Nikolajus Ustrialovas.

Konkuruojančių lygiagrečių Puškino interpretacijų skirtumai labiausiai išryškėjo rusų emigrantų centruose. 1937 metų diskusijos dėl Puškino iš tiesų nebepaisė valstybių sienų. Ir rusų diaspora šurmuliavo dėl Puškino, dėl jos Puškino. Minėjimams Belgrade, Paryžiuje, Prahoje toną davė interpretuotojai, laikantys save tikraisiais, kompetentingiausiais rusų kultūros ir jos šventenybių gynėjais.[23] Antai Semionas Frankas, nesutikdamas su tarybiniu aiškinimu, kad Puškinas buvęs grynas revoliucinis demokratas, iškėlė savą versiją: Puškinas buvęs nuosaikus, veikiau konservatyvus konstitucionalistas. Jis, pasak Franko, nebuvęs partijų politikas, nurodinėjantis, kaip veikti, bet, ko gero, esą galima drąsiai teigti, kad jis buvo didžiausias XIX amžiaus Rusijos politinis mąstytojas.[24] Frankas irgi kėlė klausimą, kodėl Puškinas nestovėjo Senato aikštėje kartu su maištaujančiais bičiuliais, ir priėjo išvadą, kad jis nepritarė savo draugų politinėms aistroms; Frankas pasirėmė paties Puškino žodžiais iš laiško Viazemskiui: „Man niekada nepatiko sukilimas ir revoliucija." Vėliau Puškinas net laikęs Nikolajų I tam tikra prasme Petro Didžiojo darbų tęsėju. „Politinės Puškino pasaulėžiūros bendrasis pamatas buvo nacionalpatriotinė idėja, įgavusi valstybinės sąmonės formą."[25] Jis gynęs asmens nepriklausomybę, dvasinės ir kultūrinės kūrybos laisvę. Puškinas buvęs tvirtas monarchistas, bet Rusijos monarchiją kritikavęs dėl jos revoliucinės laikysenos. Ji buvusi Robespjeras ir Napoleonas viename asmenyje – Frankas čia turėjo mintyje Petro Didžiojo „revoliuciją iš viršaus", tikriausiai ir Lenino bei Stalino revoliuciją. Bet Puškinas klydęs, nes Rusijos monarchija nestojusi kartu su tauta prieš aristokratiją; užtat monarchija, o kartu su ja ir visa Rusijos šviesuomenė buvusi masių nušluota ir pražuvo.[26]

Dramaturgas Michailas Bulgakovas nuo 1934 m. kūrė pjesę apie Puškiną. Artėjant Puškino sukakčiai, 1937 m. vasario 7 dieną, Bulgakovo žmona nusivylusi rašė: „Prasideda „Puškino jubiliejaus" dienos, kurių kitados taip laukiau. Bet dabar su „Puškinu" viskas baigta, mes sėdim prie griuvėsių krūvos."[27] Niekas nepasikeitė ir vėliau. Bulgakovo dramoje „Paskutinės dienos" grįžtama prie įvykių, kurie baigiasi Puškino mirtimi dvikovoje su d'Anthèsu;

svarbiausią vaidmenį joje atlieka šnipas, o patsai Puškinas išvis nepasirodo scenoje – jis tik trečiasis veikėjas, vis liekantis už kadro. Bulgakovo drama apie Puškiną – tai iš esmės poeto drama sistemoje, kurioje nėra laisvės, kur viešpatauja intrigos ir slaptoji policija, kartu – tikriausiai ir protestas prieš oficialų 1937 metų šurmulį dėl Puškino.[28]

Į varžybas dėl Puškino aktualizavimo ir savinimosi įsitraukė ir Andrejus Platonovas. Jo pirmojo rašinio antraštė buvo „Puškinas – mūsų draugas", antrajame rašinyje pagerbiamas jau Gorkis – jis vadinamas „mūsų laikų Puškinu".[29] Platonovas prisideda prie Puškino garbinimo, bet atsuka jį kitu galu – pritarimą paverčia kritika. Platonovas pažymi, kad Puškinas gyvenęs tokiais laikais, kai jam grėsė katorga arba tremtis, ėjęs „keliu į katastrofą". Jam pavykę į patvaldystės „žiaurųjį žvėrį" reaguoti ne vien pykčiu ir neviltim, bet ir pašaipa bei juoku. Platonovui irgi kyla klausimas, kodėl sukilimo dieną Puškino nebuvo Senato aikštėje kartu su maištininkais. Gal subtilus istorijos pajautimas jam pasakė, jog dar ne metas? Puškinas tikėjosi „antro Petro", bet nei dekabristai, nei Pugačiovas nepasuko tuo keliu – atėjo kitas. „Ar Puškinas, taip dažnai liūdėjęs, nebūtų buvęs laimingas, jei būtų žinojęs, kad jo kūrybos tikslas – visuotinė, išmintinga ir drąsi žmonija – sutaps su socializmo tikslu ir bus pasiektas jo tėvynėje, Puškino gimtajame krašte?" Ką jis, taip svajojęs apie naują Petrą Didįjį, „nuostabųjį statytoją", pajustų dabar, kai visi Petro statybų projektai įgyvendinami per mėnesį? „Jei Puškinas gyventų dabar, jo kūryba būtų visuotinio socialistinio pasigėrėjimo šaltinis. Tegyvuoja Puškinas – mūsų draugas."[30] Esąs reikalingas naujas Puškinas; „komunizmas, būkim atviri, neįsivaizduojamas be Puškino, kitados nužudyto, ir jo gal dar nė negimusio įpėdinio. Didi poezija yra būtina komunizmo dalis". Puškino estafetė perduodama toliau. Tačiau jie visi – Lermontovas, Gogolis, Gončiarovas, Černyševskis, Ščedrinas, Dostojevskis, Turgenevas, Tolstojus, Čechovas – nebūtų galėję atstoti Puškino. Kaip būtų elgęsis Puškinas, jei būtų gyvenęs puse šimtmečio vėliau? Nebūtų buvę tolygaus jam įpėdinio, bet ugnis, liepsnojanti jame, būtų persimetusi į kitus, „į Leniną, tapusį veikiančiu pranašu, bet ir literatūroje ta šviesa neužgeso. Gorkis išgelbėjo didžiąją literatūrą, neleido jai supūti nuo imperializmo lavono nuodų".[31] Formaliai Puškinas ir Gorkis maža ką turi bendro, bet abu degę ta pačia aistra ir vienodai mąstę. „Jis, Gorkis, viską padarė, kad taptų naujuoju Puškinu, socializmo Puškinu, viso pasaulio ir visatos Puškinu,

kuris išsyk tobulai suprato savo uždavinį... Gal tarp mūsų jau ir gyvena būsimasis „paslaptingas dainius", nenuvilsiantis nei Puškino, nei Gorkio."[32]

Nesunku įžvelgti, kad Puškino diskusija vyko ne tik dėl literatūros ir jos interpretacijų. Tai buvo rašytojų savianalizė, žvilgsnis į save iš šalies, šifruotas diskursas, kuriame buvo svarstomi amžini rusų inteligentijos klausimai: koks yra poeto, rašytojo, intelektualo vaidmuo, koks jų santykis su liaudimi ir su valdžia, kokia jų atsakomybė visuomenei. Gal ir eilėraštis, kurį 1937 m. birželio 15 d. parašė Bucharinas, kalinamas Lubiankoje, buvo vėlyvas atgarsis į tokį karštą ginčą dėl mirusio poeto.[33]

Tačiau 1937 m. vasarį pirmučiausia prabilo patys Puškino tekstai. Paminklo postamente vėl atidengti ir pataisyti įrašo žodžiai – „Kadangi aš piktu laiku laisvės dvasią pašlovinau, / Paniekintus su tokia užuojauta aprašiau" – ganėtinai aiškiai taikomi valstybės valdžiai, kuri viešai pasmerkė ir nužudė auką. Bet tai pasakytina ir apie daugelį kitų Puškino kūrybos fragmentų, tokių kaip poema „Puota maro metu" – tai anglų poeto Johno Wilsono poemos „City of the Plague" (1816 m.) laisvas vertimas ir perdirbinys; jos pavadinimas seniai buvo tapęs sparnuotu posakiu ir stebinamai tiko Puškino jubiliejui teroro metais. 1830 m. parašytos poemos siužetas paprastas: draugų būrys susirinko į puotą paminėti vieno saviškio, kurio nebėra tarp jų. Jie prisimena laiką, kurį užtemdė maras, ir vis tiek atsikerta mirtinai grėsmei „nepaisydami nieko" – giesme šlovindami marą.

Iš pradžių girdime žodžius apie laimingus laikus:

„Seniai praėjo tie laikai, / kai ramiai žydėjo mūsų kraštas. / Sekmadieniais mes ėjom į bažnyčią, / jautėmės kaip Dievo globoje. / Skardūs mūsų vaikų balsai /aidėjo iš mokyklos, / o laukuose švytravo / dalgiai jūroj geltonoj."

Tolesni posmai kalba apie didelę nelaimę:

„Apleista bažnyčia stūkso, / užrakintoje mokykloje tylu. / Niekam nebereikia bręstančių javų, / nykiai juoduoja giria. / Tuščias mūsų kaimas slėnyje / tartum sudegęs namas. / Visur tylu, tiktai kapinėse / tai šlama, tai nutyla."

Pamatome gūdų mirties vaizdą:

„Neša ir neša numirėlius. / Kas dar gyvas, garsiai meldžiasi, / paklaikęs prašo dangų: / priimk mane maloningai! / Vis dar trūksta karstų, / skubėkit leisti žemėn mirusiuosius. / Ir tarsi išgąsdinta kaimenė / spaudžiasi krūvon karstai. / ... /Taip ir senais laikais / keliavo maras per kalnus ir klonius. / Ir ilgai skambėjo dejonės / palei mūsų upes ir upokšnius, / kurie šiandien

niekieno netrukdomi / plūsta per šį laukinį rojų. / Juodieji metai, kurie be gailesčio / nuskynė tiek daug drąsių, gerų, gražių žmonių – / vargais negalais juos beprimena / paprastutė piemenų dainelė, / maloni, liūdesio kupina, <...> Niekas mums negali / per linksmybę taip liūdnai nuskambėti / kaip širdgėla, ataidinti širdy."

Ir tada pasigirsta prieštaravimas, įmanomas tik pasigėrus iš nevilties:

„Tokios giesmės / dabar nemadingos. <...> / Atsitverkim nuo maro / kaip nuo žiemos žabangų! / Daugiau šviesos! Įpilkim vyno į taures. / Vyne skandinkim blogą ūpą. / Šventes švęskim, kai jos ateina, / ir šlovinkim maro karalystę."

Poemos dainius mirs, bet šventė vis dar tęsis:

„Tad sveiks atvykęs, pone mare! / Nebijom karsto tamsos, / darbuokis, bet mes nedrebėsim. / Pakelkime taures už mūsų šventę / ir mėgaukimės nuotakos rožės kvapu. / Gal ir jame slypi maras."[34]

Puškino sukaktuvės, įsiterpusios kalendoriuje tarp antrojo didelio parodomojo proceso ir Centro komiteto plenumo, po kurio kaip reikiant įsismarkavo didysis teroras, iškilmės su kalbėtojais, kurie patys netrukus bus persekiojami ir nužudyti, – Andrejus Bubnovas, švietimo liaudies komisaras, skaitė šventinį pranešimą Kolonų salėje, – su tekstais ir autoriais, kurie niekuomet nebuvo spausdinami, o jų pjesės niekada nebuvo suvaidintos, – su Platonovu, Bulgakovu, Charmsu, Ustrialovu, – buvo poezijos puota vienodinimo ir žudynių laikais, kai prie puotos stalo vis daugėjo tuščių vietų...

Naujosios kultūros bendros frazės

Michailas Zoščenka, įžvalgus stebėtojas ir satyros meistras, dviem feljetonais pasišaipė iš Puškino sukakties šurmulio. Jam tai buvo tikras radinys, jis pasijuto kaip žuvis vandeny: ir čia Puškinas, ir ten Puškinas, visur tik Puškinas. Zoščenka nusižiūrėjo tokį Matvejų Konoplianikovą-Zujevą, butų bendrijos pirmininką, kuris paskaitoje „Ką norėčiau pasakyti apie brandųjį poetą" ir paskui kitoje paskaitoje „Prakalba, pasakyta Puškino dienomis bendrijos narių susirinkime Malaja Perinajos gatvėje, Nr. 7" pavaizdavo bruzdesį dėl Puškino. Pažėrė šūsnį bendrų frazių iš Puškino kūrybos aiškinimų, liaudyje populiarių anekdotų apie poetą, jo šeimą ir palikuonis, apie jo genialumą

ir reikšmę dabarčiai, apie gausybę „garsių posakių", priskiriamų Puškinui.[35] Taip Zoščenka pasišaipė iš viso to persistengimo ir Puškino suvulgarinimo, bet egzistavo ir kitas požiūris, kuriam atstovavo Andrejus Platonovas. Jis atkreipė dėmesį į tuos, kurie, ką tik išmokę skaityti ir rašyti, kuo rimčiausiai, žinių troškimo genami, puolė prie knygų, juoba prie Puškino veikalų. Platonovas matė, kaip pagarbiai su Puškinu polemizuoja darbo žmonės, ir pasigedo tokio požiūrio profesionalių Puškino aiškintojų kalbose. Vienu atžvilgiu jis palygino darbininkus stachanovininkus su Puškinu: juos siejąs idealizmas, visiškas atsidavimas savo darbui ir to darbo tikslui nepaisant rizikos, kurią jie suvokiantys. „Liaudis skaito knygas kruopščiai ir iš lėto. Darbo žmogus žino, kiek reikia plušėti, kiek patirties sukaupti ir pačiam išgyventi, kad ateitų teisinga mintis ir gimtų tikslus, teisingas žodis. Todėl darbo žmogus kur kas labiau gerbia knygą ir žodį negu ikirevoliucinis inteligentas. Naujoji, socialistinė inteligentija, kilusi iš fizinio darbo darbininkų, išlaikė tą pirmykštį, pasakytume – seniesiems proletarams būdingą požiūrį į literatūrą. Reikia tik pamatyti, kaip jauni inžinieriai, agronomai ir šturmanai, tikri darbininkų klasės atstovai, ištisą pusvalandį skaito trumpus Puškino eilėraščius, tylomis murma žodį po žodžio – kad geriau ir teisingiau perprastų kūrinį. Dvasinę žmogaus kūrybą, meną jie vertina taip pat rimtai kaip savo pačių darbą povandeniniame laive, lėktuve, prie dyzelinio variklio – gal net dar rimčiau. Tie žmonės ir be Geršenzono patarimų skaito iš lėto, kad įžvelgtų poezijos gėles po storu paviršutiniškumo ir abejingumo ledu. Šių dienų skaitytojas pats yra kūrybingas, kiekvienam atsiveria įkvėpimo žadinamos poetinės veiklos laukas, kurį riboja tik jo paties vaizduotės horizontas. Esmė ne tai, kuo pasireiškia ta poetinė veikla – eilėraščiu ar stachanoviniu darbu. Svarbiausia, kad tam darbui būtinas atsidavimas, susikaupimas ir visuomeninis sąmoningumas." Puškinas tiek pat mažai rašęs dėl pinigų, kiek Stachanovas tik dėl pinigų dirbęs. Darbininkus spartuolius skatinantis „požiūris į mašiną kaip į meno kūrinį, jiems rūpi ne garbės raštai ar didesnis atlyginimas, jų šalininkai gali tapti represijų aukomis, kai kurie stachanovininkai to jau ir susilaukė, nes priešų, sąmoningų ar nesąmoningų, slaptų ir atvirų, tarp stachanovininkų buvo ir vis dar yra".[36]

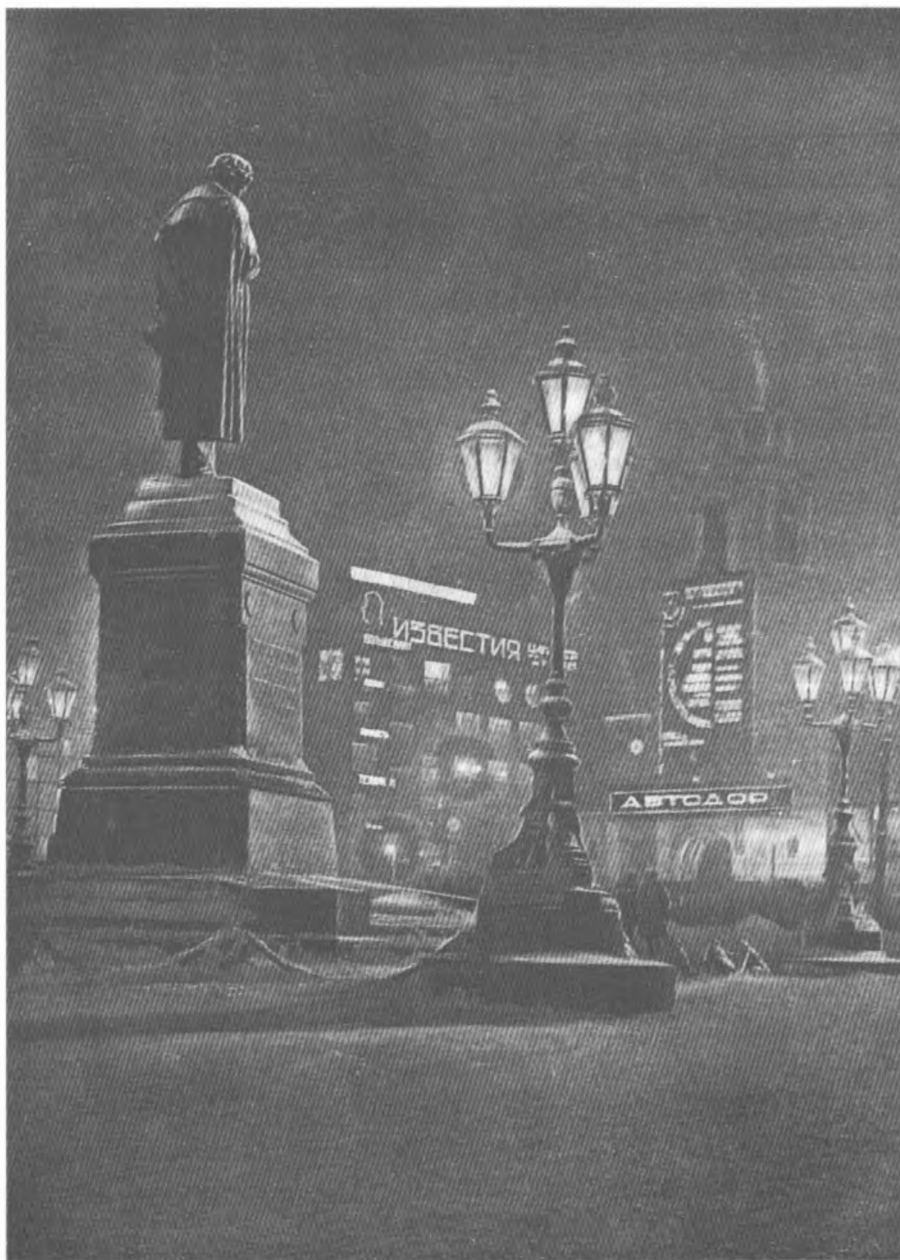
Taigi Zoščenka, rašydamas apie Puškino jubiliejaus sukeltą sambrūzdį, atskleidė jo subanalinimą ir suvulgarinimą, o Platonovas iškėlė kitą dalyko pusę – rašė apie tai, kaip prie knygos, išsilavinimo veržiasi visai nauji

gyventojų sluoksniai. Tai rodė ir gyvenimo patirtis. Raštingų žmonių vis daugėjo. 1926 metų gyventojų surašymo duomenimis, Maskvoje iš 1 000 vyrų vis dar buvo 45 beraščiai, iš 1 000 moterų – 193 neraštingos.[37] Bet neraštingumo likvidavimo kampanija, pradėta jau vykdant pirmąjį penkmečio planą, davė įspūdingų vaisių: pastatyta daug naujų mokyklų, parengta daug mokytojų, išplėtotas liaudies švietimas įmonėse ir klubuose. Žinoma, metas buvo ne itin palankus eksperimentams, bet švietimo sistemai labai pravertė vėl įvestas privalomas mokymas, tvirtos mokomųjų dalykų ir specialybių programos, pedagogų ir specialistų darbo įvertinimas. Per keletą metų Maskvoje padvigubėjo bendrojo lavinimo mokyklų ir specialiųjų aukštųjų mokyklų. Nuo 1932–1933 iki 1939–1940 mokslo metų bendras mokyklų skaičius Maskvoje išaugo nuo 322 iki 689, moksleivių – nuo 366 600 iki 618 800, mokytojų – nuo 11 700 iki 21 900. Per ketverius metus, nuo 1935 iki 1939-ųjų, Maskvoje pastatytos 379 mokyklos.[38]

Švietimo šuolį liudija ir gausėjantis studentų skaičius. 1929 metais Maskvoje buvo 20 aukštųjų mokyklų, o 1934 m. – jau 84, iš jų ypač daug technikos ir specialiųjų aukštųjų mokyklų. 1934 metais Maskvoje buvo 86 649 studentai, 1939 m. – apie 95 000, iš jų apie 38 000 studijavo 131 aukštojoje technikos mokykloje. Tokiais rodikliais TSRS, o ypač Maskvos miestas, jau galėjo pasivaržyti ir su Vokietija arba Didžiąja Britanija.

Išplėtotas tankus bibliotekų tinklas irgi rodė, kad išaugo visai naujas skaitytojų sluoksnis. Prieš revoliuciją Maskvoje buvo tik 16 bibliotekų, prieinamų ir darbininkams. 1918 metų balandžio įsaku bibliotekos buvo nacionalizuotos. Rumiancevo biblioteka faktiškai tapo nacionaline biblioteka; 1942 m. joje buvo jau 9 milijonai tomų. Vienas svarbiausių objektų, pastatytų 1937 metais, buvo naujieji Lenino bibliotekos rūmai. Bibliotekos ėmėsi šefuoti pramonės įmones. Ypač padaugėjo vaikų bibliotekų.[39]

Imta leisti kur kas daugiau naujų knygų, ypač įspūdingai išaugo vidutinis jų tiražas. 1913 m. vienam Rusijos gyventojui teko tik 0,6 naujai išleistos knygos, o 1939 m. – jau 4,1. Paūgėjo beveik visi žanrai, o ypač mokyklų vadovėliai ir specialioji techninė literatūra. Techninės literatūros ir vadovėlių leidyklos kasmet leido knygas milijoniniais tiražais, o besivystančiai šaliai vis dar buvo maža. Nuo 1934 iki 1937 m. išleista maždaug 434 milijonai egzempliorių vadovėlių pradinėms ir vidurinėms mokykloms, daugelis iš jų – kuria nors iš 90 TSRS tautų kalbų. Didžiausios paklausos susilaukė

Puškino aikštė naktį (nuotrauka daryta apie 1935 metus)

„Puškinas buvo išplėštas iš savo istorinio konteksto ir perkeltas
į XX amžiaus ketvirtojo dešimtmečio vidurį."

techninių specialybių vadovėliai, enciklopedijos ir kita informacinė literatūra, Darwino veikalai, anatomijos atlasas, istorikų Kliučevskio, Platonovo ir Pokrovskio klasikiniai veikalai, pagrindiniai „Vakarų filosofijos" šaltiniai, kurių autoriai – Baconas, Rousseau, Spinoza, Hegelis, Diderot, Helvétius, galiausiai Marxas ir Engelsas. Dar didesniais tiražais buvo leidžiama grožinė literatūra. 1934 metais Maskvoje buvo išspausdinta 45 milijonai beletristikos knygų, 1937 m. – jau 101,5 milijono; vidutinis knygos tiražas siekė nuo 12 900 iki 25 300 egzempliorių. Puškino sukakties proga 1936–1937 metais išleista daugiau kaip 20 milijonų egzempliorių Puškino veikalų; dideliais tiražais buvo leidžiami ir Gorkio, Majakovskio, Šolochovo, Tolstojaus, Ostrovskio kūriniai.[40]

Knygų skaitytojų minios, naujoji skaitytojų masė, taip stebinanti užsienio svečius, tarp jų – ir Gide'ą, ir Feuchtwangerį, buvo ne propagandos burbulas, o tikrovė. Tai skaitytojai, kurie pramokę rašto tapo prieinami šiuolaikinių įtakos ir manipuliavimo metodų poveikiui, bet, kita vertus, gavo mainais niekada nepatirtą dvasinę nepriklausomybę. Puškino kūryba milijonų milijonams visiškai naujų skaitytojų tapo tik vartais į išsilavinimą, literatūrą, pažinimą ir pasaulį. Puškinas – tai tarpininkas tarp skaitytojo ir rusų kultūros pagrindų, „trumpasis kursas", įvadas į formų ir vertybių kanoną po suirutės laikų, kai buvo pamirštos visos vertybės ir prarasta moralinė orientacija.

Rusų genijus ir imperija

Puškino paminklas buvo ir iki šiol liko įprasčiausia susitikimų ir pasimatymų vieta. Ji aiški kiekvienam, dėl jos nekils jokių nesusipratimų. Maskviečiai savo žargonu ją vadina *Tverbul-Pampuš* – tai trumpinys, sudarytas iš žodžių *Tverskoj bulvar* (Tverės bulvaras) ir *pamiatnik Puškina* (Puškino paminklas). Bet rašytojas Kornejus Čiukovskis turėjo omeny ne vien pasimatymų vietą, kai rašė: „Твербуль. Жду тебя, мой друг Карлуша, на Твербуле, у Пампуша" („Tverbulis. Laukiu tavęs, mano drauge Karluša, Tverbulyje, prie Pampušo").[41] Jis turėjo minty rusų tarybinės kultūros banalybę, atsiradusią ryšium su šia vieta. Puškino jubiliejui būdingi visi „perkėlimo" požymiai. Puškinas buvo išplėštas iš savo istorinio konteksto ir perkeltas į XX amžiaus ketvirtojo dešimtmečio vidurį. Tai buvo šiurkščiausia dekontekstualizacija

ir rekontekstualizacija, kartu buvo sukurtas ir savotiškas tęstinumas, naujoviškai užkoduota tiek viešoji erdvė, tiek ir dvasinė literatūrinė aplinka. Strastnajos aikštė virto Puškino aikšte. Vienuolyno vietą užėmė aikštė, tapusi rekonstruotos Maskvos šiuolaikinio eismo simboliu – su geometrinėmis tramvajaus bėgių linijomis, dryžuotomis perėjomis, šviesoforais, limuzinais ir „Izvestijų" redakcijos pastatu iš plieno, stiklo ir betono. Varpinė virto milžinišku ekranu, naudojamu naujosios Rusijos politinei propagandai. Po kurio laiko buvo perkeltas ir paminklas – taip nutarta dar 1944 metais, bet tik 1950-aisiais padaryta. Puškiną nukėlė į Puškino aikštę. Sukurta nauja miesto erdvė su savu kultūriniu kontekstu – nauja magistralė, atsiradusi paplatinus Gorkio gatvę, su išvaizdžiais gyvenamaisiais namais ir prašmatniomis parduotuvėmis, patogus kelias iš Baltarusijos stoties į Raudonąją aikštę ir į Kremlių; tuo keliu žygiuos ir šventinės demonstracijos, ir karnavalinės eitynės. Susidarė nauja konfigūracija: Majakovskio aikštė – Puškino aikštė – Gorkio gatvė – Maniežo aikštė – Raudonoji aikštė. Atsirado nauja visuma, nauja karta.

Maskva buvo centrinė arena, kurioje Puškinas karūnuotas kaip centrinis klasikas. Bet Puškino aikščių, Puškino gatvių, jo vardu pavadintų teatrų, bibliotekų, muziejų nuo tada atsirado visur, visoje TSRS, ne tik ten, kur Puškino vaikščiota, kaip kad Kišiniove (Chişinău), Odesoje arba Kaukaze, bet ir miestuose, kurie niekada neturėjo jokio ryšio su Puškinu, net ir ten, kur rusų šnekta buvo svetima, nesuprantama, kitados laikyta užkariautojų kalba, o subyrėjus imperijai ir vėl augant Maskvos įtakai dar labiau nemėgstama, kaip kad Pietų Kaukaze ir Vidurinėje Azijoje. Puškino jubiliejus buvęs visos Sąjungos šventė, ir humanizmas bei universalizmas, priskiriami poetui, turėję gražiai sutarti su tarybinių žmonių daugiatautės bendrijos idealais, kuriems esanti svetima bet kokia tautybių konkurencija ar nesantaika. Nors per šventines iškilmes, jų programoje ir intonacijoje buvo itin pabrėžiama tai, kas rusiška, vis dėlto čia tas rusiškumas reiškė visuotines kultūros vertybes. Ir nors Puškino priešas, jo varžovas dvikovoje, d'Anthèsas buvo paverstas užsieniečio, svetimšalio įsikūnijimu, vis dėlto tai buvo labai toli nuo tos interpretacijos, kuri atsirado dar po dešimtmečio, 1949 metais, kai minint Puškino gimimo 150 metų sukaktį – per patį kovos su kosmopolitizmu įkarštį – poetas buvo vaizduojamas siaurakakčiu karingu šovinistu. 1937 metais švęstas Puškino jubiliejus išugdė kultą, ku-

rio pamatas platesnis negu politika – tai kultūros pamatas; vertybės, kurios tada buvo iškeltos, yra bendros visai civilizuotai žmonijai, ir autoritetas, kuriuo remtasi, yra didelės kultūros genijaus autoritetas. Tuo didelės kultūros autoritetu bandė pasinaudoti silpna, bet prievartą pamėgusi valdžia tam, kad sutvirtintų savo valstybę, o liaudžiai ta kultūra, jos autoritetas ir tvarka, reiškė priebėgą, kurioje sumaišties laikais gal pavyks atsikvėpti – o kartais ir iš tiesų pavyksta.

VIEŠA MIRTIS. ORDŽONIKIDZĖS SAVIŽUDYBĖ IR POMIRTINIS RITUALAS

Pribloškianti žinia: Sergo nebėra • Prisidengti ritualu • Savižudybė – ginklas • Padėtis be išeities ir protestas • Mirties profanacija – kalbėti apie mirtį masinių žudynių laikais

Vasario 19 dieną laikraščiai pranešė: mirė Sergo Ordžonikidzė, sunkiosios pramonės liaudies komisaras, aukščiausiosios vadovybės narys. Ta žinia sudrebino visą TSRS. Jo mirtis daugumai žmonių buvo visiškai netikėta; daug kas laikė Ordžonikidzę vienu gabiausių vadovų, su jo vardu siejo industrializacijos pažangą, tikėjo, kad jo dėka žemės ūkio kraštas virto pramonine valstybe. Jei bent vieną Stalino parankinių buvo galima laikyti populiariu, tai Ordžonikidzei tas epitetas tiko labiausiai. Bet galbūt žinia apie puikaus organizatoriaus ir vadybininko mirtį jau iš pat pradžių kėlė įtarimą, kad čia ne viskas švaru. Ordžonikidzės mirtis ne tik tarybiniams piliečiams trenkė kaip perkūnas iš giedro dangaus, bet ir vidiniam vadovybės branduoliui. Visi buvo jau suvažiavę, mat rengėsi Centro komiteto plenumui, kuris turėjo prasidėti vasario 20 dieną. Jie gludino pranešimus ir būsimų nutarimų projektus, tą darė ir pats Ordžonikidzė.

Sprendžiant iš visko, ką šiandien žinome, Ordžonikidzė nusprendė nusižudyti. 1937 m. vasario 18 dieną 17 valandą 30 minučių jis atėmė sau gyvybę savo bute Kremliuje. Netrukus ten pat susirinko aukščiausioji šalies vadovybė – sukrėsta ir sutrikusi. Plenumo pradžią teko nukelti dėl laidotuvių – ne žmogaus, kuris nusižudė ar buvo pastūmėtas į savižudybę, o nuo širdies smūgio mirusio darboholiko, sunkiosios pramonės liaudies komisaro Ordžonikidzės. Taip Stalino parankiniai panoro išplėsti savo valdžią net ir Ordžonikidzės mirčiai. Pompastiškas laidotuvių ritualas tapo ceremonija

ir forma, leidžiančia visuomenei, kurioje masinės smurtinės žudynės seniai virto kasdienišku dalyku, dar kalbėti apie mirtį – visiškai atvirai.

Pribloškianti žinia: Sergo nebėra

Iš to, kad žinia apie Sergo Ordžonikidzės mirtį sukėlė šoką skirtingiausiose aplinkose ir tolimiausiose vietose, galima daryti išvadą, kad staigi jo mirtis užkliudė jautrų nervą. Jelena Bulgakova dar 1937 m. vasario 18 dienos naktį užrašė: „Vakare Viljamsai ir Liubovė Orlova. Vėlai vakare, mums ką tik baigus vakarieniauti, paskambino G. Aleksandrovas ir pranešė, kad nuo širdies smūgio mirė Ordžonikidzė. Visi buvom sukrėsti."[1] Dar tą pačią dieną apie mirtį sužinojo ir Dimitrovas, tai liudija jo dienoraščio įrašas: „Mirė Sergo (Ordžonikidzė)" (17 val. 30 min.). „Sužinojau apie 12 valandą. Parašiau Kominternui. Ir nekrologą „Pravdai" IKKI (Kominterno vykdomojo komiteto) vardu – Buvau Kremliuje prie velionio Sergo. Dar susitikau Kaganovičių, Mikojaną ir kt."[2] Toli nuo Maskvos, Tiumenėje, Andrejus Aršilovskis 1937 m. vasario 19 d. įrašė dienoraštyje: „Vėl svarbus įvykis. Mirė Ordžonikidzė. Detalės dar nežinomos."[3] Jauna maskvietė vasario 21 d. įrašė dienoraštyje: „Mirė Grigorijus Konstantinovičius Ordžonikidzė. Lida, Svetlana ir Lena Geršman buvo nuėjusios į Profsąjungų rūmų Kolonų salę, kur buvo pašarvotas Ordžonikidzė. Netektys viena po kitos: Kirovas, Kuibyševas, Gorkis, Ordžonikidzė – senoji gvardija išeina... Šiandien mes su Mulka ir Vovka nuėjom į Raudonąją aikštę. Matėm tribūnoj visus vadus."[4]

„Izvestija" praneša: „Žmonės rinkosi kiekviename name, kiekviename fabrike, kiekvienoje mokykloje, kiekvienoje įmonėje ir pamažu, sielvarto prislėgti, žingsniavo į Kolonų salę. Tramvajų ir metro traukinių keleiviai lipa iš vagonų ir traukia į Kolonų salę vos išgirdę apie didžiojo revoliucionieriaus Sergo Ordžonikidzės mirtį. Praeiviai teiraujasi, kodėl iškeltos vėliavos, ir taip pat suka Kolonų salės link. Gatvėse prie Profsąjungų rūmų pilna žmonių, pamažu slenkančių į priekį. Niekas netaria nė žodelio. Nelaimė užgriuvo mus staiga. Darbininkai, raudonarmiečiai, moksleiviai, inžinieriai, mokslininkai – ko tik čia nesutiksi. Jie ištisas valandas juda vėžlio žingsniu, nes gyva eilė nusitęsusi gatvėmis per kelis varstus. Visi nori patekti į salę su kolonomis, kurių matinį baltumą skaldo juodi raiščiai, tarsi perteikiantys užgrūdintų širdžių

sielvartą."[5] Austrijos fizikas ir politinis emigrantas Alexanderis Weissbergas-Cybulskis apie Ordžonikidzės mirtį sužino būdamas Charkovo kalėjimo kameroje. „Mums visiems tai buvo smūgis. Jautėmės taip, lyg būtume praradę liaudies užtarėją prieš tironą."[6] Antra vertus, sklido gandai – Kazanėje, Baku ir kitur, – neva tai buvusi savižudybė.[7]

Žinia turėjo sukelti šoką, nes liaudies komisaras iki pat vasario 18 dienos vakaro darbavosi nenustygdamas, kaip visada. 1937 m. vasario 1 d. jis dar priėmė naftos perdirbimo pramonės darbininkų delegaciją ir su ja šnekėjosi, vasario 5 dieną pasakė kalbą Sunkiosios pramonės liaudies komisariato skyrių bendradarbių susirinkime.[8] Vasario 15 ir 16 dieną rašė pranešimą ir rezoliucijas Centro komiteto plenumui. Kitą dieną 12 valandą 10 minučių atvyko į liaudies komisariatą – vėliau nei paprastai, nes 10 valandą ryto akis į akį šnekėjosi su Stalinu. Po dviejų valandų nuvažiavo į Kremlių pas Molotovą; ten 15 valandą įvyko ir Politbiuro posėdis, jame svarstytos rezoliucijos dėl kenkėjų veiklos sunkiojoje pramonėje ir transporte. 16 valandą 30 minučių Ordžonikidzė ir Kaganovičius susitiko su Politbiuro sekretoriumi Aleksandru Poskriobyševu ir derino su juo rezoliucijos tekstą. 19 valandą juodu išėjo iš jo kabineto, atsisveikino ir patraukė namo. 19 valandą 15 minučių Ordžonikidzė buvo jau namie. 21 valandą 30 minučių jis vėl nuvyko į liaudies komisariatą, ten susitiko su profesorium Nizonu Gelperinu, grįžusiu iš komandiruotės į Kemerovą, ir aptarė tolesnių veiksmų laiką.[9] Ordžonikidzės žmona, aptikusi vyro lavoną, pranešė Stalinui ir aukščiausiajai vadovybei; netrukus ji visa susirinko tame kambaryje, kur gulėjo negyvėlis. Medicininėje išvadoje, kurią čia pat gavo ir spauda, nutylima, kad Ordžonikidzė mirė nuo šautinės žaizdos, ir teigiama: „Draugas Ordžonikidzė sirgo skleroze, kuri sukėlė širdies raumens ir širdies vainikinių kraujagyslių sklerozinius pakitimus, be to, nuolat negalavo jo dešinysis inkstas, vienintelis jam dar likęs po to, kai 1929 metais dėl tuberkuliozės buvo pašalintas kitas inkstas. Jau dvejus metus Ordžonikidzę ištikdavo krūtinės anginos (*Angina pectoris*) ir širdies astmos priepuoliai. Paskutinis toks priepuolis, labai sunkus, įvyko 1936 metų lapkričio pradžioje. Vasario 18 dienos rytą Ordžonikidzė nesiskundė jokiais negalavimais, o 17.30 val., atsigulęs pailsėti, staiga pasijuto blogai ir po kelių minučių sustojus širdžiai mirė."[10] Biuletenį pasirašę medikai po kelių mėnesių buvo apkaltinti ir nuteisti mirti.[11]

Prisidengti ritualu

Pirmas žingsnis į didelį herojinį epą buvo žengtas, vietoj savižudybės pakišant širdies infarktą. Tai sudarė dingstį pradėti brangiai kainuojantį laidotuvių ritualą. Jau ir anksčiau buvo mirę žymių žmonių, ta dingstim susiklostė ritualas, paskui jis buvo tobulinamas, dailinamas. Pradžioje buvo pašarvotas Leninas, prie jo karsto ėjo garbės sargybą Politbiuro nariai, pro šalį praėjo milijonai žmonių iš liaudies, galiausiai vado kūnas buvo padėtas laikinajame mauzoliejuje Raudonojoje aikštėje. Paskui buvo iškilmingai laidojamas Sergejus Kirovas, Valerianas Kuibyševas ir galiausiai 1936 m. birželį – Maksimas Gorkis. Visi buvo mirę sava mirtimi, tik Kirovas nužudytas per pasikėsinimą. O Ordžonikidzė privalėjo tapti širdies smūgio auka, bet ne liaudies komisaru, nebematančiu kitos išeities, tik savižudybę. Todėl ir visas laidotuvių ritualas, įsuktas po to, buvo fikcija, kamufliažas. „Pravdos" laikraščio pirmasis puslapis 1937 metų vasario 19 dieną išėjo su plačiu juodu gedulo apvadu. Viršuje dešinėje – nuotrauka: prie pašarvoto Ordžonikidzės stovi Zinaida Gavrilovna Ordžonikidzė ir draugai Molotovas, Ježovas, Stalinas, Ždanovas, Kaganovičius, Mikojanas, Vorošilovas. Tame pačiame puslapyje išspausdinti keli oficialūs pareiškimai – Centro komiteto, Politbiuro, TSRS Centro vykdomojo komiteto, gydytojų išvada, Laidotuvių komisijos pranešimas. Vyriausybės pranešime sakoma: „Vasario 18 dieną 17 valandą 30 minučių Maskvoje, savo bute Kremliuje, netikėtai mirė nuo širdies smūgio VKP(b) Centro komiteto Politbiuro narys draugas Grigorijus Konstantinovičius Ordžonikidzė." Centro komiteto pareiškime suminėti sunkiosios pramonės liaudies komisaro nuopelnai.

„Jis su meile ugdė talentingus sunkiosios pramonės darbuotojų kadrus, be galo atsidavusius socializmo siekiams, susitelkusius apie bolševikų partiją. Ir štai dabar tavęs, brangusis drauge Sergo, nebėra su mumis. Ši netektis be galo sunki. Ją skausmingai išgyvens visi mūsų šalies darbo žmonės. Praradom tave tą akimirką, kai mūsų šalis pasiekė socializmo pergalę. Šiose pergalėse, kurias mes pasiekėme per didžias kovas, įdėta daug ir tavo darbo, tavo energijos, tavo beribio atsidavimo komunizmui. Sudie, brangus bičiuli ir drauge Sergo!"[12] Ordžonikidzės kūnas vasario 19 dieną pašarvojamas Profsąjungų rūmų Kolonų salėje, nuo 12 valandos su juo leidžiama atsisveikinti visiems. Iš nekrologo pirmiausia matyti, kad velionis buvęs

ПРАВДА

Орган Центрального Комитета и МК ВКП(б)

ПРАВИТЕЛЬСТВЕННОЕ СООБЩЕНИЕ.

18 февраля в 17 часов 30 минут в Москве, у себя на квартире в Кремле, от паралича сердца скоропостижно скончался Народный Комиссар Тяжелой Промышленности, член Политбюро Центрального Комитета ВКП(большевиков) товарищ Григорий Константинович ОРДЖОНИКИДЗЕ.

ОТ ЦЕНТРАЛЬНОГО КОМИТЕТА ВСЕСОЮЗНОЙ КОММУНИСТИЧЕСКОЙ ПАРТИИ (большевиков).

ПАМЯТИ ТОВАРИЩА ОРДЖОНИКИДЗЕ

И вот теперь тебя, дорогой товарищ Серго, нет с нами. Тяжесть этой утраты неизгладима. Ее с болью будут переживать все трудящиеся нашей страны. Мы потеряли тебя в момент, когда наша страна достигла торжества социализма. В этих победах, завоеванных нами путем великой борьбы, большая доля твоих трудов, твоей энергии, твоей безграничной преданности коммунизму.

Прощай дорогой друг и товарищ Серго!

И. СТАЛИН	М. КАЛИНИН
В. МОЛОТОВ	А. ЖДАНОВ
Л. КАГАНОВИЧ	П. ПОСТЫШЕВ
К. ВОРОШИЛОВ	А. АНДРЕЕВ
В. ЧУБАРЬ	Н. ЕЖОВ
А. МИКОЯН	И. АКУЛОВ
С. КОСИОР	В. МЕЖЛАУК
Г. ПЕТРОВСКИЙ	Н. АНТИПОВ
Р. ЭЙХЕ	М. ШКИРЯТОВ
Я. РУДЗУТАК	Я. ЯКОВЛЕВ

ОТ ЦЕНТРАЛЬНОГО ИСПОЛНИТЕЛЬНОГО КОМИТЕТА СОЮЗА ССР

Григория Константиновича ОРДЖОНИКИДЗЕ,

ОТ СОВЕТА НАРОДНЫХ КОМИССАРОВ СССР

Григория Константиновича ОРДЖОНИКИДЗЕ,

СОВЕТ НАРОДНЫХ КОМИССАРОВ СОЮЗА ССР.

Врачебное заключение о смерти товарища Григория Константиновича Орджоникидзе

СООБЩЕНИЕ

ОТ КОМИССИИ ПО ОРГАНИЗАЦИИ ПОХОРОН ЧЛЕНА ПОЛИТБЮРО ЦК ВКП(б), ЧЛЕНА ЦИК СОЮЗА ССР, НАРОДНОГО КОМИССАРА ТЯЖЕЛОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ ТОВ. Г. К. ОРДЖОНИКИДЗЕ

ВЕЛИКИЙ ПРОЛЕТАРСКИЙ РЕВОЛЮЦИОНЕР

Gedulingas „Pravdos“ numeris. Prie Sergo Ordžonikidzės karsto stovi Zinaida Ordžonikidzė, Molotovas, Ježovas, Stalinas, Ždanovas, Kaganovičius, Mikojanas ir Vorošilovas

„Pirmas žingsnis į didingą herojinį epą buvo žengtas, vietoj savižudybės pakišant širdies infarktą.“

„nepriekaištingas bolševikas", kuriam dar tik spalio mėnesį sukakę 50 metų ir ta sukaktis buvusi minima visoje Sąjungoje. Nekrologą „Pravdoje" savo parašais patvirtino visa valdžios viršūnė: Kominterno vadovybė, „Pravdos" redakcija, VKP(b) CK partinės kontrolės komisija, partijos Maskvos miesto ir srities komitetai, partijos Ukrainos organizacija, partijos Leningrado miesto ir srities organizacija, visi liaudies komisariatai.

Arkadijus Rozengolcas rašo apie „ugningąjį tribūną", Andrejus Vyšinskis – apie „nepalaužiamą kovotoją už komunizmo idealus", Jeronimas Uborevičius – apie „įžymų masių organizatorių ir vadovą". Užuojautos laišką jo žmonai Zinaidai Gavrilovnai pasirašo Stanislavas Redensas, Polina Žemčiužina, Orachelašvilis, Kaganovičius, Ježovas. Poetas Demjanas Bednas skiria velioniui eilėraštį apie nemirtingumą. Juozas Vareikis rašo apie „partijos numylėtinį". Iš Užsienio reikalų liaudies komisariato, be Litvinovo, pasisako dar Krestinskis ir Stomonjakovas. Michailas Kaganovičius šlovina Ordžonikidzę kaip „tarybinės mašinų gamybos pramonės kūrėją" ir „geležinį sunkiosios pramonės komendantą". Su velioniu atsisveikina ir poetai. „Sudie, mielasis Sergo!" – taria jam Vsevolodas Višnevskis, Piotras Pavlenka, Vladimiras Kiršonas, Vladimiras Stavskis, Vsevolodas Ivanovas, Nikolajus Tichonovas, Aleksejus Tolstojus ir Aleksandras Bezymenskis. Užuojautos laišką atsiuntė ir spartuoliškojo darbo pradininkas Aleksejus Stachanovas. Didžiųjų gamyklų direktoriai, pirmiausia Stalino automobilių gamyklos (ZIS), kurioje prieš mirtį dar lankėsi Ordžonikidzė, direktorius Ivanas Lichačiovas, mini nenuilstantį aukščiausiąjį savo viršininką. Šlovina jį ir kariškiai; Michailas Tuchačevskis iš Sočio perdavė telefonu savo straipsnį „Sunkiosios pramonės generolas", jame giria Raudonosios armijos modernizaciją ir prisimena, kaip juodu kartu kovėsi Kubanės fronte per pilietinį karą. Užuojautos telegramas atsiunčia Mokslų akademija, Vokietijos komunistų partija. Rašo aukštakrosnių darbininkai iš Dniepropetrovsko ir lenkdamiesi Ordžonikidzės palaikams pasižada didinti darbo našumą ir būti budrūs. Tarybinių žmonių kolonijos siunčia telegramas iš viso pasaulio – iš Helsinkio, Budapešto, Vienos, Kopenhagos, Tiandzino. Užuojautas siunčia vyriausybių vadovai Édouard'as Herriot, Léonas Blumas, ambasadoriai lordas Chilstonas, von der Schulenburgas, Coulondre'as, Josephas Daviesas ir Baltrušaitis.[13] Kremliaus gyventojų žmonos guodžia Zinaidą Gavrilovną. Michailas Kolcovas praneša apie gedulingą mitingą Madride.

Daugelis pabrėžia, kad žinia jiems buvo nelaukta: „Sunku patikėti, kad taip atsitiko. Nepaisydami visų signalų, kad Sergo sveikata pašlijusi, manėm, kad jis gyvens dar ilgai ilgai, kad jo balsas, kupinas gyvenimo džiaugsmo ir tikėjimo bolševizmu, ragins mus žengti į priekį. Negalėjom ir vis dar negalim įsivaizduoti, kad Sergo galėtų mirti. Mirtis ir Sergo rodėsi nesuderinami dalykai. Tačiau įvyko tai, kas neįtikima ir negrįžtama. Nebėra Sergo.“[14] Tą užuojautų antplūdį papildo „Pravdai“ neįprasta iliustracijų gausa: Ordžonikidzė mirties patale – dailus išraiškingas profilis, rankos sukryžiuotos; Ordžonikidzė su pomirtine kauke, kurią padarė skulptorius Sergejus Merkurovas; nuotraukos, vaizduojančios žvilgsniu neaprėpiamas demonstrantų minias visame mieste ir įmonėse; štai garbės sargyba prie karsto, štai Molotovas, Stalinas, Vorošilovas, Kaganovičius, Andrejevas, Postyševas, Ždanovas neša urną į Raudonąją aikštę. Vis ryškėja laidotuvių apeigų ikonografija, pradėjusi formuotis jau po Lenino ir Kirovo mirties. Daugiau kaip 250 000 maskviečių atsisveikino su „didžiuoju sūnumi ir piliečiu“.[15] Nuotraukoje matyti, kaip urna statoma prie sarkofago, skęstančio gėlių jūroje. Garbės sargyboje stovi Vorošilovas, Stalinas, Kalininas, Molotovas (šis – su kostiumu ir kaklaraiščiu); kita nuotrauka – garbės sargyboje stovi Mikojanas ir Kaganovičius. Kolonų salės sietynai apkarstyti juodais kaspinais, karstas viduje išmuštas raudonu aksomu, viršum karsto kabo transparantas su įrašu „Visų šalių proletarai, vienykitės!“ Pasak reporterio, Sergo guli taip, tarsi tuoj ims ir atsikels. Maskvos darbo žmonės eina pro jį dviem voromis. 16 valandą 55 minutės į Kolonų salę įžengia Stalinas, Molotovas ir kiti, penkias minutes stovi ramiai, tuo tarpu maestro Samuilas Samosudas diriguoja Didžiojo teatro orkestrui. Garbės sargyba vis keičiasi. Po Kominterno atstovų ateina Ježovas ir Užsienio reikalų komisariato vadovybė, paskui dar sykį apsilanko Stalinas ir Politbiuro nariai, po jų – maršalas Budionas, Mokslų akademijos nariai ir menininkų delegacija su Igoriu Grabariu ir Konstantinu Juonu. Tarp atėjusių atsisveikinti buvo ir sutuoktiniai Bulgakovai: „Dieną nuėjau į miestą su Sergejum ir M. A., tikėjomės patekti į Kolonų salę, bet paaiškėjo, kad tai neįmanoma, turėjom labai ilgai žingsniuoti voroje, kuri tęsėsi iki Tverės gatvės, o paskui didžiuliu lanku vėl grįžo atgal per Dmitrovką.“[16]

Michailas Bulgakovas pateko į Kolonų salę be eilės, mat turėjo Didžiojo teatro kontramarkę. „Pasakojo, kad žmonės žingsniavo tankiomis voromis (Didžiojo teatro darbuotojų grupė į plūstančią minią įsismelkė apačioj, prie

Dmitrovkos). Sakėsi mažai ką pamatęs, nes vora greit praėjo pro šalį. Lempos su gedulo raiščiais, salėje – daugybė gėlių, akinanti šviesa, ant pakylos – simfoninis orkestras. Velionio veido gerai net neįžiūrėjo."[17] Scenovaizdis, matyt, nedaug skyrėsi nuo to, kurį Kolonų salėje po Gorkio mirties regėjo André Gide'as: „Buvau matęs Raudonąją aikštę jau prieš kelias dienas, per gedulo ceremoniją dėl Gorkio mirties. Atkreipiau dėmesį į žmones, begaline vora lėtai traukiančius per erdvią Kolonų salę pro katafalką. Rodos, tie patys žmonės, o visgi tokie skirtingi, kad man veikiau priminė caro laikų rusus. Tai nebuvo patys gražiausi, stipriausi ir smagiausi TSRS tautų atstovai, tik eiliniai, skausmo prislėgti, ne kitaip ir moterys, o ypač vaikai, kur ne kur koks senukas, bemaž visi prastais drabužiais, kai kurie iš pažiūros labai suvargę. Tai buvo tyli, gūdi, pagarbi procesija, kuri sakytum ateina iš praeities ir be galo tvarkingai juda, bet kur kas ilgiau stabteli negu tie, kurie žygiuoja kaip nugalėtojai."[18]

Pusvalandis po vidurnakčio gedulingoji procesija baigiasi. Maskviečiams atsisveikinti su velioniu leidžiama iki 1937 metų vasario 20 dienos vidurnakčio. Paskui kūnas sudeginamas krematoriume, o urna dar sykį pastatoma Kolonų salėje, iš ten 14 valandą išnešama ir mėlynu autobusu nuvežama į Raudonąją aikštę – joje 15 valandą įvyksta laidotuvių apeigos. Nuo 14 valandos žmonės į Raudonąją aikštę nebeįleidžiami. Patekti į tribūną galima tik turint specialų leidimą. Tenai renkasi tik Centro komiteto, partijos Maskvos miesto ir Maskvos srities komitetų, Centrinio vykdomojo komiteto, Liaudies komisarų tarybos, Kominterno vykdomojo komiteto, partinės komisijos ir Liaudies kontrolės komiteto nariai. Gedulingas kalbas sako Molotovas, Ruchimovičius, Vorošilovas, Chruščiovas, Berija ir Kosarevas.[19]

Korespondencijos srautas, nuo vasario 19 iki 22 dienos tvindęs laikraščius, vasario 23 dieną tarsi pagal komandą nutrūksta.

Savižudybė – ginklas

Savižudybę pateikti visuomenei kaip banalų širdies infarktą nuspręsta jau nuo pat pradžių; tai įrodo ir šiurkščios Stalino pastabos Ordžonikidzės žmonai, ir visi vadovybės branduolio veiksmai. Tokiam aiškinimui labai tiko ir Ordžonikidzės seniau patirti širdies priepuoliai.[20]

Savižudybės vertinimo klausimu bolševikų partijoje buvo susidariusi kaip ir generalinė linija. Viena vertus, buvo pripažįstama Švietimo epochos ir radikalių judėjimų tradicija, kad žmonės galintys patys lemti savo likimą, tad ir nutraukti savo gyvybę, jeigu jiems tai atrodo teisinga. XIX amžiaus pabaigos rusų radikalai ne tik mąstė, bet ir veikė šitaip. Rusų radikalų pasaulėžiūros kanonas reikalavo neatsisakyti teisės pačiam spręsti, kur turi eiti baigiamoji gyvenimo ir mirties riba, todėl tais laikais buvo galima kalbėti bemaž apie inteligentų madą žudytis arba apie savižudybių epidemiją; ji dar sykį suaktyvėjo po nepavykusios 1905 metų revoliucijos.[21] Tokios pažiūros atgarsių dar esama viename pašnekesyje apie savižudybę, kurį savo dienoraštyje paminėjo maskvietė paauglė iš inteligentų šeimos: „Einant namo ji prašneko apie save. Pasisakė visai nebeturinti valios, jai esą vis tiek, ar ji gyvens, ar ne. Pagaliau net pareiškė turinti teisę nusižudyti. Aš išsigandau ir pasakiau, jog kartais ir aš būnu prislėgta.“[22]

Kita vertus, marksistinė tradicija, nors iš dalies ir pateisina savižudybę, kaip nevilties aktą, kurio griebiasi individai, palūžę klasių kovoje, apskritai jai nepritaria. Savižudybė buvusi individualistinė asmenybės reakcija tokioje situacijoje, kur teisingas kelias būtų organizuota kova už laisvę, geriausia – revoliucinės partijos gretose. Tad nors tokia reakcija emociškai ir suprantama, ją teisinanti pažiūra griežtai atmetama, nes tai esanti kapituliacija. Tam tikrais atvejais esą galima pateisinti savižudybę racionaliais argumentais, pavyzdžiui, jei kovotoja (-as) dėl kokios nors priežasties, kad ir dėl sunkios ligos, nebegali padėti revoliucijai, „tampa nebenaudinga (-as)“, arba jei tik tokiu būdu gali išvengti kankinimų ir neišduoti paslapčių. Tai pasakytina, tarkim, apie seną bolševikę Jevgeniją Boš, ilgai gyvenusią emigracijoje: grįžusi į Rusiją ji tapo čekiste, bet 1924 m. nusižudė, nes dėl širdies nepakankamumo nebegalėjo dalyvauti revoliucinėje kovoje. Bucharinas nekrologe pateisino ją ir jos poelgį.[23]

Tačiau tai buvo tik išimtis. Bendra taisyklė skelbė: savižudybė – tai „tik“ individualistinis asmens atsakas, jo kapituliacija prieš klasių kovos uždavinius, silpnybės išraiška, maža to – partijos vidaus diskusijose maždaug 1930 metais ir vėliau savižudybė buvo laikoma savo kaltės pripažinimu. „Valstybės ir partijos požiūriu savižudybė buvo itin opus ir nemalonus dalykas, nes ji ne tik drumstė jaunimo tikėjimą šviesia ateitim, bet ir galėjo tapti kolektyvinio nepasitenkinimo kristalizacijos branduoliu.“[24] Savižudis išsisu-

ka nuo demaskavimo ir nusikrato atsakomybės. Tuo laikotarpiu buvo kilusi tikra diskusija dėl savižudybių. Prie to prisidėjo Adolfas Jofė, kuris 1927 m. nusižudė protestuodamas prieš Trockio persekiojimą, ir du garsūs savižudžiai poetai – Sergejus Jeseninas ir Vladimiras Majakovskis.[25]

Vienu metu, kai buvo pjudomi „buržuaziniai mokslininkai ir specialistai", kai kurie pjudomieji rinkosi savižudybę, kaip antai vienas iš kaltinamųjų vadinamojoje pramonininkų byloje geologas Vasilijus Orlovas (1890–1931): jis pasikorė Rostovo kalėjime, nes nebeištvėrė kankinimų.[26] Pačiame istorikų ir filosofų bauginimo kampanijos įkarštyje, 1931 metais, bandė nusižudyti ir filosofas Abramas Deborinas.[27] Kaip žinia, savižudybių epidemija neaplenkė ir paties Kremliaus: 1932 m. lapkričio 9 d. nusižudė Stalino žmona Nadežda Alilujeva.[28]

Betgi tikra savižudybių banga siautėjo 1936–1938 metais. Visarionas Lominadzė, Magnitogorsko partinės organizacijos vadovas, nusižudė dar 1935 metų sausį.[29] Michailas Tomskis, Rusijos socialdemokratų darbininkų partijos narys nuo 1904 metų, tarybinių profsąjungų centro tarybos pirmininkas, kandidatas į TSKP Centro komiteto narius, nusižudė 1936 m. rugpjūčio 22 dieną, nes jo pavardė buvo paminėta per pirmąjį parodomąjį procesą. Vienas iš tų, kuriems nedavė ramybės mintis apie savižudybę, buvo Dmitrijus Šostakovičius. Jis „nors iš pažiūros ir ramus, iš tiesų buvo įsitempęs ir, daugelio nuomone, arti savižudybės".[30]

Jau nuo 1936 metų pabaigos savižudybės vis dažnėjo, tad jos net tapo svarbiu klausimu, svarstomu CK gruodžio plenume. Aleksejus Rykovas plenume kalbėjo apie Tomskį: „Aš pats, išgirdęs, kad jis nusižudė, buvau linkęs manyti, jog dėl to kalti jo nervai, nes ir anksčiau, kai rimtai sirgo, vis kalbėdavo apie savižudybę. Bet iš to, kas čia paaiškėjo, ir iš to, kaip Tomskis pernai elgėsi su manim, – ir ką rytojaus vakarą sužinojau apie jo mirtį, – įsitikinau, kad jis, kaip paaiškėjo, buvo įsipainiojęs į tą istoriją. O po to, kas čia buvo pasakyta, atrodo, jog dėl to nebėra jokių abejonių."[31] Nusižudydamas žmogus prisipažįsta esąs kaltas – tokia pažiūra paėmė viršų diskusijoje apie Maskvos partinės organizacijos vadovo Venjamino Furerio savižudybę. Stalinas per vasario plenumo sesiją prikišo Bucharinui: „Ar matei priešmirtinį laišką, kurį parašė Fureris?! Skaitai ir verkti norisi... Reikia tik trupučio politinės patirties norint suprasti, kad čia kiti dalykai. Mes pažįstam Furerį. Žinom, ką jis sugeba. Ir kas, tavo manymu, įvyko? „Aš teisus, aš myliu partiją, esu švarus,

bet nervai man nebelaiko. Man nepakeliama mintis, kad kas nors partijoje mano, jog aš, Fureris, galėjau kada nors susidėti su trockininkais. Mano garbė nebeleidžia man toliau šitaip gyventi.“ O kas atsitiko? Tai, kas įvyko, daug blogiau, nei mes galėjom įsivaizduoti... Žmogus pasitraukė iš gyvenimo, nes bijojo, kad viskas iškils aikštėn. Jis nenorėjo tapti savo paties visiškos kompromitacijos liudytoju. Taip atsitiko Fureriui ir Lominadzei. <...> Ir štai matome, kaip galima kraštutiniu, šlykščiausiu ir banaliausiu būdu paskutinį kartą prieš mirtį, prieš pasitraukiant iš pasaulio, apdergti ir apgauti partiją. Štai kas, drauge Bucharinai, yra tikroji šių paskutinių savižudybių priežastis. O jūs, drauge Bucharinai, norėtumėt, kad mes patikėtume jūsų žodžiais?“[32] Lygiai taip pat argumentavo Molotovas jau 1936 metų gruodžio plenume: „Tomskio savižudybė yra sąmokslas, iš anksto apgalvotas aktas; Tomskis ne su vienu žmogum, o su keliais susitarė nusižudyti ir taip kirsti dar vieną smūgį Centro komitetui.“[33]

Kalbėdamas Azovo ir Juodosios jūros partinės organizacijos 1937 m. sausio 6 dienos plenume, CK narys Andrejevas štai kaip interpretavo partijos nario Kolotilino savižudybę: „Dabar aišku, jog tai buvo priešas, nesutaikomas partijos priešas. O tas faktas, kad jis nusižudė, – jam tokią galimybę suteikė srities organizacijos vadovybė, – leido jam paspukti nuo mūsų. Jis būtų galėjęs pateikti mums daug vertingų įkalčių, kurie padėtų mums demaskuoti priešus, gal padėtų mums išspręsti vieną kitą problemą. Srities komiteto vadovai, daug metų leidę jam būti tame poste, nusprendė nebelaukti nė dviejų dienų ir pašalino jį iš sekretoriaus pareigų. O po valandos jis šovė sau į galvą, tuo savo nusižudymu jis visiškai patvirtino esąs kaltas. Nes nekaltam žmogui nėra jokio pagrindo nusišauti... Tai ypatinga taktika. Dabar jau aišku, kad tai ypatingas metodas išsisukti nuo tyrimo ir demaskavimo. Turim ne vieną pavyzdį. Nusišovė Lominadzė. Iš pradžių kai kas jo gailėjo, bet paskui iškilo aikštėn, kad jis buvo niekšų niekšas. Nusišovė, nes nebeturėjo kitos išeities. Kad ir ko būtų griebęsis, būtų buvęs demaskuotas. Nusišovė Tomskis, palikęs laišką, neva jis nekaltas, nepagrįstai apšmeižtas, nebegalintis gyventi ir taip toliau. O dabar iš prisipažinimų paaiškėjo, kad jis buvo pikčiausių teroristų organizatorius. Liudytojų parodymai nepalieka jokių abejonių, viskas aišku kaip dieną. Jis nusižudė, nes ryžosi išsisukti nuo demaskavimo, nuo viešo demaskavimo, ir išvengti tyrimo. <...> Matome, ko tos savižudybės iš tiesų vertos. Nuo šiol kiekviena savižudybė mums tik patvirtins tuos liudy-

tojų parodymus. Kiekvieną savižudybę laikysime tik patvirtinimu, kad tas, kuris nusišovė, yra priešas ir niekas kitas."[34]

Vasario–kovo plenume savižudybė buvo jau ir formaliai pasmerkta kaip „priešo ginklas". Nutarimo projekte dėl dar vieno nusižudėlio smerkiama savižudybė, kaip „partijai priešiškas aktas, nederantis partijos nariui". „Plenumas ryžtingai smerkia tokį aktą, nes, kovodami su trockininkais ir kitais dviveidžiais, juos sutriuškinę įsitikinome, kad savižudybė – tai vienas iš ginklų, kuriais naudojasi mūsų priešai, kad išvengtų atsakomybės ir nebūtų įrodyta jų kaltė. <...>"[35]

Iš partijos valymų žinoma atvejų, kai partijos nariai, jausdamiesi neteisingai apkaltinti, nepagrįstai pašalinti iš partijos, rinkdavosi savižudybę, net ir kolektyvinę – su visa šeima.[36] Vienu atveju, aprašytu Sergejaus Prokofjevo prisiminimuose, žmogus nusižudęs todėl, kad buvo homoseksualus.[37]

Padėtis be išeities ir protestas

1937 metų vasarį Sergo Ordžonikidzės padėtis buvo sunki, net, sakytume, be išeities. Vis daugėjo grėsmingų įvykių. Bet kurio iš jų būtų jau pakakę pulti į neviltį. Dabar viskas suėjo į krūvą. Dar 1936 m. lapkritį buvo suimtas jo brolis Papulija ir 1937 m. vasario 9 ar 10 dieną sušaudytas.[38] Sausio 30 dieną antrajame parodomajame procese buvo nuteistas myriop ir paskui sušaudytas Ordžonikidzės pavaduotojas Jurijus Piatakovas, kartu su juo – ir daug kitų vadovaujančiųjų darbuotojų iš to paties liaudies komisariato. Jau nuo sausio pradžios Ordžonikidzė žinojo, kad CK plenume, kuris paskirtas vasario 20 dieną, jam teks skaityti pranešimą apie kenkėjišką veiklą ir kovą su ja. Pora dienų prieš vasario 18-ąją jo bute Kremliuje buvo daroma krata – matyt, ieškota įkalčių. Ordžonikidzė, vadovaujančiųjų liaudies komisariato darbuotojų demaskavimą pavadinęs „pliurpalais",[39] turėjo apsispręsti. Nuo Piatakovo jis buvo pasirengęs atsiriboti, bet gynė savąjį liaudies komisariatą: per pastarąjį dešimtmetį išugdė jo kadrus, su jais vertė tikrove industrializacijos projektus. Penkios dienos po parodomojo proceso pabaigos, 1937 m. vasario 5 d., Sunkiosios pramonės liaudies komisariato skyrių vedėjų susirinkime jis taip kalbėjo apie direktorius, į kuriuos jų vadovaujamų įmonių darbininkai žiūri kaip į nusikaltėlius: „Baikim! Direktoriams reikia visai atvirai pasakyti, kad

jie – ne nusikaltėliai, o mūsų kadrai. Nusikaltėliai sučiupti ir sušaudyti. Ir sušaudysim kiekvieną šunsnukį, kurį tik surasim. Bet kalbu ne apie juos. Kalbu apie didžiąją masę kadrų, puikių kadrų, kuriuos patys išugdėm. Štai ką reikia jiems atvirai pasakyti. <...>" Jis kalba ir apie būsimą CK plenumą ir sakytum prašo paramos. „Šio mėnesio 20 dieną posėdžiaus mūsų partijos CK plenumas. Jo darbotvarkėje bus ir tos bjaurios istorijos padariniai, jos pamokos. Aš atstovausiu Sunkiosios pramonės liaudies komisariatui. Argi turėsiu kaltę versti ant jūsų visų? Jei fabrikuose pasitaiko sabotažo, už tai dera kaltinti Ordžonikidzę – ir nieką kitą. Bet ar jūs man įrodėt, kad bandėt sabotažą išnaikinti, kad ėmėtės priemonių? Ne, jūs nieko nesiėmėt šiame prakeiktame reikale. Jūs kaltinat chemijos skyrių, anglių tiekimo skyrių. Jie privalantys atsakyti! Tai ne mūsų kaltė. Ne, draugai, žvelkit giliau, aš įsitikinęs, kad visur mūsų organizacijoj yra didesnių ar mažesnių kuopelių, kurios pasielgė negarbingai. Štai Barinovas. Kai kurie jo gręžimo bokštai prasmego. Toksai niekšas bus vieną kitą bokštą savo rankomis nuskandinęs ir teisinsis, jog tai įvykę dėl pūgos. <...>"

Kas svarbiausia Ordžonikidzei? „Kaip tai galėjo įvykti? Jūs ir aš šitiek metų bendradarbiavom, neblogai padirbėjom ir rezultatai buvo neblogi. Įvykdėm penkmečio planą per ketverius metus. Tai kaip galėjo atsitikti, kad Piatakovas buvo mūsų kolektyve ir, dievaži, ničniekas jo neperprato? Jūs man pasakysit: „Jis buvo tavo pavaduotojas, bet ir tu jo neperpratai. Tai ko nori iš mūsų?" Tai netvarka. Jeigu taip būtų pasakęs koks darbininkas Kemerove, tai būtų tvarka. Bet kai jūs taip sakot, tai netvarka. <...> Kodėl taip atsitinka? Ar todėl, kad mes apakom? Turim patys save to paklausti. Jei galime būti pastatyti prieš teismą, tai stokime prieš teismą patys, vadinasi, prieš savo sąžinės teismą, ir paklauskim, kaip galėjo šitai atsitikti. Todėl, kad mes, matyt, nepakankamai stebėjom, kas vyksta aplink mus. Todėl, kad daugelis iš mūsų, matyt, ilsėjosi ant laurų, patenkinti savo laimėjimais. Ir kas įvyksta? Šachtoje avarija, ir 10 ar 12 žmonių žūsta. Taigi, jie žuvo. Ką tai reiškia? Technikos broką. Ką tai sako? Tai šį tą sako apie mūsų abejingumą. Ar 10 žmonių žuvo, ar tik vienas, tai turi rūpėti kiekvienam. Juk kalbama ne apie svetimus, o apie savus žmones. Jie – mūsų broliai. Ar tokia ir yra mūsų pažiūra? Ne, mes dėl to nesijaudinam. Tai rūdys, kurios graužiasi visur aplink mus. Tos rūdys be galo pavojingos. Tai aiškus biurokratizmo ženklas, kad aukštas veikėjas ar biurokratas yra šitaip nutolęs nuo masių. Aš kalbu ne apie

tai, kad tas ar kitas nelanko partinių susirinkimų. Galima lankyti partinius susirinkimus ir vis tiek būti nutolusiam nuo masių – tai reiškia nematyti, kaip gyvena masės. Tas prakeiktas Piatakovas, tas prakeiktas Rataičiakas ir kiti! Tai jie mus taip klastingai apmovė. Bet jų pralaimėjimas, tai yra tas faktas, kad jie buvo sučiupti, įmesti į kalėjimą ir priversti pasakyti visa, kas įvyko, tas faktas turėtų atverti mums akis. Galėtume pasakyti taip: negalėjom įsivaizduoti, niekas negalėjo įsivaizduoti – kodėl dabar jūs kaltinat mus? Bet dabar mes turim už tai atsakyti. Štai apie ką privalom labai rimtai pagalvoti. Akivaizdu, kad įžengėm į tokią fazę, kai reikės dar sykį perorganizuoti mūsų eiles. <...> Po velnių! Jei dar sykį nebus viskas perkratyta, surūdysim visi. <...>"[40]

Ordžonikidzė žinojo, koks yra nepamainomas, bet kartu ir pažeidžiamas jo personalas. Jo vadovų ir specialistų kadrai pasižymėjo ne tik kvalifikacija, kompetencija, gebėjimu savarankiškai priimti sprendimus, bet ir tuo, kad tarp jų buvo itin didelė dalis „buvusiųjų" ir „nonkonformistų". 1936 m. gruodžio 1 d. jo liaudies komisariato aparate iš 743 partijos narių ir kandidatų 42 turėjo partinių nuobaudų, iš jų 12 – už dalyvavimą trockininkų opozicijoje, 80 yra buvę kitų partijų nariais, menševikais, eserais (socialrevoliucionieriais) ir kitais. Be to, aparate dirbo 160 pašalintųjų iš partijos, 169 nepartiniai, seniau priklausę kitoms partijoms, 71 buvęs baltagvardiečių karininkas, 94 žmonės, teisti už kontrrevoliucinę veiklą, trumpai tariant – visokiausi galimi „kenkėjai", žmonės iš pirklių ir fabrikantų šeimų, iš bajorų, senosios armijos karininkai.[41]

Stalinas ir Politbiuras, be abejo, tikėjosi, kad Ordžonikidzė būsimajame plenume demaskuos ir puls trockininkus kenkėjus, veikiančius sunkiojoje pramonėje ir kitose šakose, nors tai būtų reiškę, kad toliau griaunamas jo suorganizuotas veiksmingas industrializacijos centrinis aparatas. Ordžonikidzė greičiausiai nebuvo pasirengęs žengti tokio žingsnio ir suvokė jam iškilusią dilemą. Jam ją pateikė dar 1935 m. sausio mėnesį parašytas atsisveikinimo laiškas, kurio autorius Visarionas Lominadzė nusižudė, kad nebūtų suimtas. Tame laiške, be kita ko, rašoma: „Prašau perduoti drg. Ordžonikidzei. Aš jau seniai nusprendžiau šitaip pasielgti, jei manimi nebus patikėta. Matyt, esu apšmeižtas. <...> Man būtų tekę visą tą nesąmonę aiškinti ir įrodinėti, koks nerimtas tas šmeižtas, ir vis tiek manim nebūtų patikėję. Viso to nebūčiau iškentęs. Manęs laukė procedūra, kurios nebūčiau galėjęs ilgai ištverti. Nors ir pridariau klaidų, visą savo sąmoningą gyvenimą skyriau

komunizmo idealams, mūsų partijos idealams. Tik aišku, kad paskutinio mūšio internacionalinėje arenoje nebematysiu. Bet jis nebetoli. Mirštu šventai tikėdamas, kad mūsų kova bus laimėta... Prašau pasirūpinti mano šeima."[42] Ordžonikidzė išrūpino pensiją Lominadzės našlei.

Tačiau su Ordžonikidzės savižudybe krito bastionas, kuris būtų galėjęs per plenumą, paskirtą vasario 20 dieną, bet dėl jo mirties nukeltą trims dienoms, pasipriešinti tolesnei smurto plėtrai.

Mirties profanacija – kalbėti apie mirtį masinių žudynių laikais

Itin glaudų valstybinio gedulo ir valstybinio teroro ryšį rodo jau ir laikraščiai, įdėję juodai įrémintą pranešimą apie Ordžonikidzės mirtį. Nuotraukose įamžinti aukšti pareigūnai, pasirašę užuojautą, visi iki vieno buvo perspektyvūs kandidatai į numirėlius. Savižudžio šeimos nariai mirties išvengė, nors kai kurie buvo suimti ir keletą metų kalėjo lageryje.[43] Iš 20 žmonių, kurie pasirašė CK pranešimą apie Ordžonikidzės mirtį, išspausdintą 1937 m. vasario 19 dienos „Pravdos" numerio pirmajame puslapyje, buvo nužudyti 11: Čiubaris, Kosioras, Petrovskis, Eichė, Rudzutakas, Postyševas, Ježovas, Mežlaukas, Akulovas, Škiriatovas, Jakovlevas. Trys iš keturių gydytojų, pasirašiusių mirties liudijimą, – sveikatos apsaugos liaudies komisaras Grigorijus Kaminskis, Kremliaus ligoninės direktorius Josifas Chodorovskis ir jo patarėjas profesorius Levas Levinas, – žuvo per valymus. Tarp Laidotuvių organizacinio komiteto narių irgi buvo žmonių, kurie vėliau žuvo per valymus; vienas iš jų, Janas Gamarnikas, nusižudė ir taip išvengė suėmimo. Iš Ukrainos partinių lyderių, pasirašiusių užuojautą, jau netrukus daugelis padėjo galvą – Kosioras, Petrovskis, Postyševas, Liubčenka, Balickis, Jakiras, Popovas, Zatonskis, Selechesas, Kudriavčevas, Chatajevičius, Sarkisovas, Gikalas, Suchomlinas, Šlichteris, Vegeris, Černiavskis. Arkadijus Rozengolcas, Užsienio prekybos liaudies komisariato atstovas, 1938 metų pradžioje kaip kaltinamasis dalyvavo trečiajame parodomajame procese ir buvo nuteistas mirti. Iš kariškių, pasirašiusių valstybinį nekrologą, kuris buvo išspausdintas „Pravdoje", per 1937 metų birželio valymą žuvo Uborevičius, Tuchačevskis, Jakiras, Bliucheris, Jegorovas. Iš Užsienio reikalų liaudies komisariato atsto-

vų buvo apkaltinti ir nuteisti mirti Krestinskis, Karachanas ir Stomonjakovas. Iš NKVD darbuotojų, kuriems teko svarbus vaidmuo laidotuvių apeigose, per vėlesnius valymus dingo ir žuvo Maskvos NKVD viršininkas Stanislavas Redensas ir net pats naujasis NKVD šefas Nikolajus Ježovas. Dauguma tų, kurie stovėjo garbės sargyboje prie „draugo Sergo" karsto, per artimiausius mėnesius tapo valymo aukomis, tarp jų – Alksnis, Unšlichtas, Piatnickis.

Ordžonikidzės savižudybė sukėlė tikrą savižudybių laviną. Statistikai suskaičiavo 1 690 savižudžių europinėje Rusijos dalyje, daugiausia – 698 – Maskvoje.[44] Vien Raudonojoje armijoje 1937 metais, Olego Suvenirovo duomenimis, įregistruotos 782 savižudybės, o 1938 metais, tik jau be karo laivyno, – 832.[45] Žudėsi net ir vaikai, nes Ježovas buvo įsakęs vaikus atskirti nuo suimtų arba sušaudytų tėvų. Dėl to Danijilo vienuolyne, paverstame vaikų kalėjimu, pasikorė suimto ir sušaudyto valstybinės spaudos agentūros TASS direktoriaus sūnus ir Čeliabinsko traktorių gamyklos sūnus.[46]

Savižudybių banga neaplenkė nė NKVD. „Kai 1937 m. balandžio 4 d. spaudoje buvo paskelbta, kad suimtas Jagoda, nusišovė Matvejus Pogrebinskis, valstybės saugumo 3-iojo laipsnio komisaras, NKVD Gorkio srities valdybos pirmininkas. Jis artimai bičiuliavosi su Jagoda, buvo laikomas jo patikėtiniu ir rūpinosi nusikaltėlių „perauklėjimu" priverčiamojo darbo kolonijose. Jis po Jagodos suėmimo nebematė jokių galimybių likti gyvas. Tai buvo ne vienintelė savižudybė Vidaus reikalų liaudies komisariate 1937 metų pavasarį. Balandžio 17 dieną iššoko pro langą I. Čertokas, Valstybės saugumo vyriausiosios valdybos 3-iojo skyriaus darbuotojas."[47] 1938 metų gegužės pradžioje nusižudė Maskvos NKVD viršininkas Vasilijus Karuckis.[48] Michailas Frinovskis, karo laivyno liaudies komisaras, net patarė savo kolegai Genrichui Liuškovui nusižudyti, jeigu jam grėstų suėmimas, ir susitarė su juo dėl signalo – tai būtų telegrama apie atleidimą iš darbo. Bet Liuškovas verčiau spruko per sieną į Japoniją, o ten paskui buvo nuteistas mirti kaip tarybinis agentas.[49] Teroro aparatas rijo savus darbuotojus. Daugelis enkavedistų taip bijojo suėmimo ir kankinimų, kad rinkosi mirtį. „Kai kurie bendradarbiai, kad ir labai užsigrūdinę bolševikai, neištverdavo fizinės ir psichinės įtampos, tvyrančios prie mirties konvejerio. Štai vasario 28 dieną (1938 metų. – K. S.) savo kabinete nusišovė Borisas Smirnovas, kovo 7 dieną palūžo Solovjovas ir teko jį laikinai nušalinti nuo darbo. Kiti dantis sukandę darbavosi toliau, o Kuznecovas vis skelbė lenktynes, ragino viršyti

planą, pralenkti gretimą skyrių, lyg vadovautų sėjos ar pjūties kampanijai."[50] 1938 metų spalį, baimindamasis suėmimo, nesėkmingai bandė nusižudyti NKVD darbuotojas Rafailas Listengurtas.[51]

Štai tik viena siaubinga detalė, rodanti, kaip mirties baimė ir išganinga savižudybė buvo įėjusios į stalinistinės aukštuomenės kasdienybę. NKVD šefas Nikolajus Ježovas net įkalbėjo 34 metų žmoną pasiaukoti dėl jo ir nusinuodyti didele doze liuminalio, kurią jis jai perdavė paslėptą nykštuko skulptūrėlėje: „Nusiųsiu jai vaistų, nuo kurių ji taip kietai įmigs, kad niekuomet nebepabus."[52] Jevgenija Ježova, keturiomis kalbomis leidžianti avangardistinį žurnalą „СССР на стройке" („TSRS statybos"), moteris, kurios salone lankosi daug garsių rašytojų ir menininkų, palieka priešmirtinį laišką, adresuotą Stalinui: „Brangus, mylimas drauge Stalinai, o taip, nors esu apšmeižta ir apjuodinta, vis tiek esate man brangus ir mylimas kaip visiems kitiems žmonėms, kurie Jumis tiki. <...> Kad ir kaip nepakeliamai man sunku, drauge Stalinai! Kaip gali gydytojai išgydyti tuos nervus, kurie po daugelio nemigos metų baisiausiai įtempti, kaip jie gali pagydyti tas sužalotas smegenis, tuos baisius galvos skausmus, nuo kurių nežinai kur dingti? Bet mirti neturiu teisės. Tad ir gyvenu vien ta mintimi, kad esu švari prieš šalį ir prieš Jus. Jaučiuosi tartum gyvas lavonas. Ką man daryti? Atleiskite man už šį laišką, kurį parašiau lovoje. Atleiskite man, kad nebegalėjau tylėti."[53]

Mirtinas šūvis, kurį Ordžonikidzė paleido į save, pašalino iš kelio žmogų, kurio nuomonė būsimojoje diskusijoje dėl tolesnių veiksmų nevisiškai nuspėjama. Partijos vadovybei užkliuvo, kad vienas iš saviškių, iš pačių valdžios viršūnių, „nusimuilino" neįspėjęs ir nepabandęs teisintis. Žinoma, tai turėjo sukelti šoką. Bet vadovybė reagavo kaip visada: jos tai nesustabdė, ji užbėgo kalboms už akių ir savižudybę, tą nusikaltimą partijos principams, pavertė infarktu, tokiu deramu sunkiosios pramonės generolui. Liaudis visa tai suvokė kaip kažką klaikaus, kartais net pasidžiaugdavo, kaip matyti iš vieno įrašo dienoraštyje: „Vasario 19 d. Vėl svarbus įvykis: mirė Ordžonikidzė. Detalės dar neaiškios. <...> Mano manymu, Ordžonikidzė ne toks jau ypatingas, atsiras kuo jį pakeisti. Ir šalis ne kažkiek prarado, tiesa, mažai ir laimėjo: vienu daugiau ar mažiau – bendro vaizdo tai nepakeis."[54] Organizuotas valstybinis gedulas savotiškai atstojo jausmą, kuris pleveno ore, bet nebuvo kaip jo išreikšti. Didžiausioji miesto aikštė, kurioje šiaip jau skambėdavo smerkiamosios kalbos, virto juodai ir raudonai drapiruota gedulo erdve, kurioje pagal

išmėgintą valstybinių menininkų scenarijų vyko įspūdinga ceremonija, suliejanti šventosios Rusios ir tarptautinio darbininkų judėjimo tradicijas į vieną derinį, kuris nulėmė tokių renginių stilistiką iki pat tarybinės sistemos žlugimo. Šimtų tūkstančių žmonių isteriškus klyksmus, kuriais dar 1937 metų sausio 30 dieną buvo reikalaujama nuteisti „fašistinius šnipus" ir kenkėjus, dabar pakeitė prislopinta gedulo muzika. Šūvis, trumpai pašiurpinęs žmones ir sukėlęs trumpą paniką, nuslopo ilgame ir įtaigiai orkestruotame laidotuvių rituale. Buvo gedima ne tik miestų aikštėse, bet ir gamyklų cechuose, valgyklose, klubuose, kultūros rūmuose ir mokyklose. Vargu ar būta spontaniškų, improvizuotų renginių. Viskas vyko pagal gerai apgalvotą scenarijų kuriant įspūdingus reginius; į laidotuvių ritualą buvo įtraukta visa tarybinė vadovybė, didžiųjų įmonių personalas ir Maskvos miestas, kaip scenovaizdžio pagrindas. Niūrus iškilmingumas, skleidžiamas milijonais paveikslų, ir per radiją transliuojama laidotuvių eiga sukūrė kolektyvinę gedulo erdvę, kurioje susivienijo priblokšta ir liūdinti nacija. Nacija, kuri per pastaruosius kelerius metus apraudojo milijonus žuvusiųjų ir ką tik išgyveno du didelius parodomuosius teismo procesus, kuriuose teisiami žmonės prisipažino įvykdę šiurpiausius nusikaltimus ir buvo tūkstančius kartų prakeikti, – ta nacija dabar gavo vietą ir dingstį gedėdama vienintelio žmogaus laisvai išlieti jausmus. Tą galimybę jai suteikė organizuotas valstybinis gedulas, susiliejęs su judėjimu, kuriuo nacija galėjo išreikšti savąjį gedulą. O teroristinė valstybė užsimojo iškilti ne tik aukščiau už savo aukas, bet ir aukščiau už mirtį.

1937 METAIS MAŠINŲ SKYRIUJE: CENTRO KOMITETO VASARIO–KOVO PLENUMAS

Vadovybės galas: panikos balsas • Tvirtybės išbandymas ir peržengta riba: partija teisia Buchariną ir Rykovą • Šokas: „visuotiniai, laisvi, slapti rinkimai" • Ataskaitinis pranešimas: pakrikimas ir chaoso grėsmė • Kenkėjai NKVD viduje • Partija išformuojama ir kuriama nauja • Mechanizmas paleistas

„Tikrai istorinis plenumas!" – tokį įspūdį Georgiui Dimitrovui paliko Komunistų partijos Centro komiteto plenarinė sesija, vykusi nuo 1937 metų vasario 23 dienos iki kovo 5 dienos.[1] Partijos vadovybės viršūnėlė dviem savaitėms susirinko į Maskvą iš visų Sąjungos dalių. Neįprasta buvo ne tik ilga to susirinkimo trukmė. Neįprasta buvo ir tai, kad apie tą „istorinį įvykį" nieko nepasakojo nei jo dalyviai, nei liudytojai, kad jo protokolai viešai paskelbti tik po 60 metų. Neliko jokių to renginio nuotraukų ar kitokių atvaizdų, neskaitant keleto karikatūrų, kurias nupiešė Centro komiteto nariai, – o tarp jų buvo labai gerų piešėjų, dailininkų, karikatūristų; jos buvo rastos Klimento Vorošilovo archyve tik vėliau, mirus tam geriausiam Stalino bičiuliui, TSRS gynybos ministrui. Ten buvo nupiešti Nikolajus Bucharinas, Aleksejus Rykovas ir kiti – paskutinį kartą, nes netrukus jie buvo suimti; o tų piešinių autorius, kitas CK narys Valerijus Mežlaukas, sunkiųjų mašinų gamybos liaudies komisaras ir žurnalo „SSSR na stroike" vyriausiasis redaktorius, pats po metų buvo pašalintas iš CK ir 1938 m. liepos 28 d. nuteistas mirti.[2]

Susirinkusiųjų nuotraukos būtų parodžiusios žiūrovui pasmerktųjų mirti sambūrį. Tad visai suprantama, kodėl iš to plenumo, svarstančio, kas laukia

valstybės ir partijos, turinčio nulemti tūkstančių ir milijonų žmonių likimą, neišliko nė vienos nuotraukos, kodėl jis buvo toks paslaptingas kaip visa Stalino diktatūra. Tačiau išliko ir dabar tapo visiems prieinama plenumo dokumentacija, ja ir tenka remtis.[3]

Plenumo darbotvarkė išvardijo svarbiausias problemas, spręstinas 1937 metų pradžioje. Jos suformuluotos šešiais punktais: 1. Draugų Bucharino ir Rykovo byla. 2. Partinės organizacijos pasirengimas Aukščiausiosios Tarybos rinkimams pagal naująją rinkimų sistemą ir atitinkamas partinio darbo pertvarkymas. 3. Plenumo komisijos rezoliucijos projektui dėl Bucharino ir Rykovo bylos parengti pranešimas. 4. Išvados dėl kenkėjų, diversantų ir šnipų veiklos, kurią japonų, vokiečių ir trockininkų agentai vykdė Sunkiosios pramonės ir Susisiekimo liaudies komisariatuose. 5. Išvados dėl kenkėjų, diversantų ir šnipų veiklos, kurią japonų, vokiečių ir trockininkų agentai vykdė NKVD viduje. 6. Apie partijos kadrų politinį ugdymą ir priemones kovoti su trockistiniais ir kitais veidmainiais partijos organizacijose.[4]

Iš esmės reikėjo atsakyti į tris klausimus. Ką daryti su Bucharinu ir Rykovu? Kaip Komunistų partija turi rengtis Aukščiausiosios Tarybos rinkimams, įvyksiantiems metų pabaigoje? Kaip apskritai partija vertina padėtį šalyje, kaip į ją reikia atsižvelgti partiniame darbe ir saugumo organuose?

Priimtose rezoliucijose tik labai lakoniškai formuluojami nutarimai, paversti direktyvomis, o iš protokolų matyti visa diskusijų eiga, svarstymo dinamika ir nuomonių susikirtimai. Bet, svarbiausia, – jie perteikia toną, nuotaikas. Centro komiteto nariai kalbėjo vieni su kitais atvirai, kaip su saviškiais, jų kalbos nebuvo skirtos visuomenei, spaudai ar stebėtojams. Atviros kalbos uždarame būryje. Atviras svarstymas, jeigu apskritai galima kalbėti apie atvirumą tokiame grupuočių draskomame sambūryje kaip CK, daugiabalsis choras, kuriame ryškėja atviros ir povandeninės srovės, atsiskleidžia priešpriešos, skamba surepetuotos frazės, kiekvienas gali pasirodyti ir pasirodo kas esąs, arena, kurioje ne tik diskutuojama, bet ir žūtbūtinai kaunamasi. Ar yra kada nors buvę, kad svarstant politinį nutarimą diskusijos dalyviai, kurių nuomonė kitokia, ne šiaip išeitų iš posėdžių salės, bet būtų policijos išvesti iš jos ir keliautų tiesiai į kalėjimo kamerą? Ar susirinkusiųjų nuomonė nepriklausė nuo to, kad kai kurie svarbiausi partijos ir vyriausybės vadovai, dar prieš pusmetį čia posėdžiavę – tarkim, Jurijus Piatakovas, tada buvęs sunkiosios pramonės liaudies komisaro pavaduotojas, – vos prieš dvi

savaites buvo apkaltinti kaip liaudies priešai ir šnipai, nuteisti ir sušaudyti?[5] Ir argi ne dėl to net ir visas plenumas buvo dviem dienoms atidėtas, kad vienas iš Politbiuro vadovų Georgijus Ordžonikidzė, kuriam buvo pavesta plenume padaryti pranešimą ir pačiam pirmininkauti, plenumo atidarymo išvakarėse nusižudė?[6] Kokią reikšmę plenumo darbotvarkei turėjo būtinybė, ką tik iškilmingai palaidojus gerbiamą ir mįslingomis aplinkybėmis mirusį veikėją, imtis plenumo diskusijų? Ir ar plenumo dalyviai susirinko ne iš tos šalies, kurioje, kaip ūmai paaiškėjo, visur buvo pilna kenkėjų grupuočių, sąmokslų, diversijos aktų ir šnipinėjimo tinklų? Maždaug šimtą narių ir kandidatų turinčio Centro komiteto plenumas buvo ne tik ta vieta, kurioje, jo paties kuriamo ir idealizuojamo „demokratinio centralizmo" įvaizdžio požiūriu, priimami pagrindiniai nutarimai; čia iš tiesų suėję į krūvą kirtosi prieštaravimai ir įtampos, konkurencija ir ambicijos, kurių nestigo šioje organizacijoje, – jie nors ir nebuvo adekvatūs įtampai, tvyrančiai šalyje, vis dėlto ją bent iš dalies atspindėjo. Debatus plenume negailestingai slėgė šalies būklė – juk čia fantastiškas šuolis į priekį ėjo ranka rankon su apokaliptinėmis katastrofomis. Protokolai parodo mums, kaip vadovybė „susidorosianti" su krize, kaip manevruos situacijoje be išeities.[7] Kas belieka – žodžiais kovoti su sunkumais, parodyti, koks tvirtas yra vadovybės branduolys, ir išsilaikyti valdžios viršūnėje, nors dėl to tektų išlieti daug kraujo.

Vadovybės galas: panikos balsas

Ne todėl verta analizuoti tų posėdžių toną, kad nėra kitų paliudijimų. Bet ar įmanoma taip išanalizuoti toną ir nuotaiką, kad juos pripažintume kaip neginčijamą faktą? Viską iš eilės skaityti – varginantis darbas, bet jei norėdami jį palengvinti išrankiotume ir apibendrintume tik pateikiamus faktus ir citatų fragmentus, nesusidarytų tikro vaizdo. Išanalizavus toną, atskleidus žodžių prasmę paaiškėja, kaip aukščiausio lygio veikėjų debatai plenume virsta tribunolu. Protokole įamžinta, kaip ginčuose dėl viešpatavimo gimsta bendras nusiteikimas žudyti. Matome, kaip kurpiamas planas bet kuria kaina išlaikyti valdžią – iš tiesų bet kuria kaina, net sugriaunant iki šiol gyvuojančią partiją ir tiesiogine to žodžio prasme žudant plenume dalyvaujančius jos narius.

Protokolas jau vien kiekybiškai parodo, kokia praraja skyrė debatų aktyvistus nuo pasyvių klausytojų ir statistų. Antai ypač karštuose ginčuose dėl Bucharino ir Rykovo išryškėjo, kaip pagrindinių vaidmenų atlikėjams antrina choras. Plenumo stenogramoje įrašyta apie 1 000 replikų vien per Bucharino ir Rykovo bylos nagrinėjimą. Nė vienoje iš jų nemėginta bent užuominomis ginti kaltinamuosius ar suabejoti pateiktais įkalčiais. Kiekviena replika – arba kaltinimas, arba pasityčiojimas. Būdavo ir „pagyvėjimas salėje" – tarsi psichologinei įtampai sumažinti.

Apie trečdalį replikų prasideda žodžiais „balsas (balsai) iš salės" – stenografistėms nepavyko nustatyti, kas ten šūktelėjo. Kitais atvejais stenogramoje nurodyta kalbėtojo pavardė.

Daugiausia replikų (100, įskaitant ilgus monologus, kuriais pertraukinėjo Bucharino ir Rykovo kalbas) paleido Stalinas. Nedaug nuo jo atsiliko Molotovas (82) ir Kaganovičius (67). Kitų Politbiuro narių replikos jų skaičiaus mažėjimo eile: Kosioro (27), Vorošilovo (24), Mikojano (24), Čiubario (11), Kalinino (4).

Iš Politinio biuro kandidatų aktyviausiai reiškėsi Postyševas (88 replikos), toliau eina Eichė (14), Petrovskis (8), Ždanovas (5) ir Rudzutakas (1).

Replikavo ir asmenys, tiesiogiai susiję su čekistų atliekamais ir partijos vidaus tyrimais: Škiriatovas (46 replikos), Ježovas (17), Vyšinskis (jis nepriklausė jokiam vadovaujančiajam partijos organui ir dalyvavo plenume kaip TSRS generalinis prokuroras) ir Jaroslavskis (abu po 5).

Iš „eilinių" CK narių ir kandidatų ypač aktyvūs buvo Berija (20 replikų), Mežlaukas (19), Budionas (17) ir Steckis (17). Jiems iš paskos sekė Gamarnikas (11), Polonskis (8), Jagoda (7), Švernikas (6), Lozovskis (5) ir Chruščiovas (4). Užfiksuota dar 5 kalbėtojai, metę po 3 replikas, ir 14 žmonių, replikavusių po vieną arba du kartus. Tad kaltinamųjų pjudyme dalyvavo apie 50 asmenų – mažiau kaip pusė visų plenume dalyvavusių CK narių ir kandidatų.

Esama pagrindo manyti, kad Stalinas kruopščiai nagrinėjo replikas – juoba kad jos visos buvo nusiųstos plenumo dalyviams peržiūrėti ir paredaguoti, o paskui pridėtos prie stenogramos.[8] Galima įžvelgti buvus kai ką panašaus į tvirtą branduolį ir didelę tylinčią masę, kurių sąveika išreiškė grupių dinamiką. Tas pat pasakytina ir apie kitų darbotvarkės punktų svarstymą. Būtų pernelyg paprasta teigti, kad tą masę sudarė „tik" pakeleiviai.

Dauguma to plenumo dalyvių buvo patyrę, įvairiausiose kautynėse išmėginti vyrai, komanduojantys savo srityje, vieni – labiau despotiškai, kiti – veikiau vyriškos bičiulystės ryšiais remdamiesi, visi užaugę tarp revoliucijos ir pilietinio karo baisybių; ten buvo susirinkę viršininkai, šefai, dvarponiai, kuriems ilgai niekas negrėsė, kurie savo valdose tvarkėsi kaip užsigeidę, žmonės, kitados valgę „dešrą, suraikytą ant laikraščio“, o dabar turintys neribotą valdžią, savus namus, butus, vasarnamius, automobilius, tarnus. Susirinko ne pavaldiniai, o žmonės, kurie priima sprendimus, autoritetingi ir neleidžiantys prieštarauti, nes toks jau jų darbas. Iškalbos ir dikcijos meistrai, kaipmat pajuntantys reikšmės atspalvius įvairiuose „signaluose“, ateinančiuose iš Maskvos. Jie žinojo, kad vietoj kreipinio „drauge“ išgirdusiam „pilieti“, vietoj „tu“ išgirdusiam „jūs“, ko gero, gresia karjeros pabaiga, pašalinimas iš partijos, o gal ir mirtis. Perpratę partijos žargoną, jie suprato, ką reiškia, kai tavęs nebevadina draugu. Nuo pat pradžios buvo diskutuojama iš esmės vienu klausimu – kas valdys. Sambūryje, kuriame kiekviena savarankiška nuomonė buvo laikoma nukrypimu nuo generalinės linijos, pavojingu pasikėsinimu į partijos vienybę, kur ore tvyranti frakcijų susidarymo baimė vertė elgtis kaip konformistui, daug reiškė ir niuansai. Jei tave apšaukė, jei leidžiama pertraukinėti tavo kalbą, vadinasi, esi pasmerktas sušaudyti. O tas, kurio kantriai klausomasi, kuriam plojama, kuris paskui vis cituojamas, tampa kaip ir orientyru, autoritetu, kuriam pritarti ne tik verta, – nuo to gali priklausyti ir tolesnė karjera, ir pati gyvybė. Tokiuose renginiuose laikomasi ritualų, bet jei kas nors vyksta ne visai taip, kaip suplanuota, jei kas nors išsišoka, nukrypsta nuo jam skirto vaidmens, kaip kad Bucharinas, išdrįsęs gintis ir neteisingus tvirtinimus pavadinti melu ir šmeižtu, – tada suyra rutina ir ritualas, valandėlę visi sutrinka. Plenumo eiga rodo jo dinamikos ir siužeto vingius, kitąsyk labai netikėtus, kai kada rizikingus – vien Bucharino ir Rykovo bylai apsvarstyti prireikė keturių dienų, kilo ginčų, kaip su jais pasielgti, – bet apskritai juntama, kad režisieriaus būta įgudusio, profesionalaus; ko gi kito galėtum laukti iš partijos organizatorių, sunkiausiomis sąlygomis 20 metų išsilaikiusių valdžios viršūnėje. Tų žmonių sambūris buvo ne tik nutarimų priėmimo mašina; dar svarbiau buvo pamatyti nuotaikas, atskleisti prieštaravimus, išryškinti skirtumus ir galiausiai priimti simbolinius nuosprendžius, kuriuos vėliau pakeis tikri. Svarbus vaidmuo teko tezių skelbėjams, bet spektaklio režisieriams teko paisyti ir anonimi-

nių balsų, nuo kurių priklauso publikos emocijos, nuotaikų svyravimas ir triukšmo fonas. Tame fone skambančios patyčios ir pajuoka tarsi pritarė skirstymui į gerus ir blogus, juodinimui, pašalinimui, prakeikimui – egzistavo rafinuota ir tiksli diskriminavimo ir speitimo į kampą skalė. Juo labiau krinta į akis žeminančių patyčių sraute išsiskiriantys padorumo ir pilietinės drąsos atvejai, pasireiškiantys bent jau nedalyvavimu bendrame chore. Ten, kur jau įprasta girdėti, kaip žmogus pats save šmeižia, vos ne savižudiška drąsa tampa gynimas tų idealų, kuriais tikėjai visą gyvenimą; taip pasielgė, pavyzdžiui, Valerianas Osinskis. Pertraukti kalbėtoją, pakelti balsą, pasiremti skundu ir šmeižtu, įtarimu vietoj konkretaus įrodymo, manipuliuoti gandais ir „signalais" – ar maža yra retorikos priemonių užspeisti žmogų ir susidoroti su juo! Toksai plenumas duoda daug peno studijoms. Čia galima pasekti, kaip trūkinėja kolegų ir bičiulių ryšiai, nebelieka dėmesingumo ir iš viso atmetami moraliniai barjerai, kolektyvas įtikinamas ir nuteikiamas būsimam nusikaltimui. Visa tai galima pasiekti vien gražbyliaujant, tada nebesvarbu nei teoriniai ideologiniai, nei politiniai įsitikinimai ar pozicija. Reikiamai frakcijai ar asmeniui viskas galima; antai Stalinas leido sau ČK įkūrėją Feliksą Dzeržinskį pavadinti „vertingu žmogumi", nors ir jis buvo trockininkas. Visas plenumas apstulbo – salėje pasigirdo nustebimo šūksniai: ar jis žino, ką šneka! Nesvarbu argumentai, nesvarbu pozicija, kurią galima paneigti ar patvirtinti; lieka tik valdžios monopolinė teisė prikabinti etiketę, nuspręsti, kas priešas, kas draugas. Plenumas pademonstravo, kaip gražbyliauja savivalė, sprendžianti, kam gyventi, o kam mirti.

Tvirtybės išbandymas ir peržengta riba: partija teisia Bucharinq ir Rykovą

Darbotvarkės punktas Nr. 1 buvo „Bucharino ir Rykovo byla". Jau 1936 metų gruodžio mėnesį Bucharinas ir Rykovas buvo CK plenume pasmerkti kaip sąmokslininkai. Nuo tada įvyko daug akistatų su kitais, jau suimtais žmonėmis. Parodomajame procese sausio mėnesį prieš juos abu vėl liudijo kiti kaltinamieji, pirmiausia Karlas Radekas. Bucharinas buvo viešai, mitinguose ir spaudoje, kaltinamas sąmokslu. Todėl pareikalavo, kad CK jį išklausytų ir leistų apsiginti, o tą reikalavimą dar parėmė bado streiku.

Bucharinas pasirodė plenume, kurio nariams buvo išdalyti kvotų protokolai su skundikų parodymais prieš jį, išsekęs, nesiskutęs, pakrikusiais nervais, apgailėtinos būklės, varganais drabužiais.[9] Jis buvo įteikęs didelį, šimto puslapių, raštą ir dar turėjo parengęs pasiaiškinimą plenumo nariams. „Nebegaliu šitaip gyventi. Parašiau atsakymą šmeižikams. Neturiu nei kūno, nei dvasios jėgų ateiti į plenumą: kojos manęs nebeklauso, nebeištverčiau ten sudarytos atmosferos, kalbėti neįstengčiau, o apsiašaroti, pulti į isteriją ir alpti nenoriu. <...>“[10] Pasiaiškinime Bucharinas smulkiai išnagrinėjo priekaištus, kuriuos jam metė kiti, pirmučiausia Radekas ir neva jo paties įkurtos „Bucharino mokyklos“ nariai. Pavadino Radeką meistrišku šmeižiku, „rafinuotu provokatorium“, absurdiškiausių šmeižtų pramanytoju. Smulkiai išnarstė sufantazuotus kontaktus ir tinklus. „Dešinysis centras“, kuriam jis neva vadovavęs kartu su Rykovu, esąs grynas pramanas. Ir „dešiniųjų“, jo „mokinių“, metami kaltinimai turintys psichopatijos požymių. Su daugeliu tariamų sąmokslo bendrininkų jis niekada nebendravęs, bent jau per pastaruosius kelerius metus, o kai kurių apskritai nepažįstantis. Griežtai neigė visus kaltinimus „blokų organizavimu“, „sukilimo rengimu“, „valstybės perversmu“ ir „kenkimu“. Vasario 24 dienos vakariniame posėdyje žodį gavo ir Rykovas. Bucharino bado streikui jis nepritarė, bet irgi nesutiko su jam daromais priekaištais. Pasak Rykovo, jam aišku, kad tai esanti paskutinė jo kalba partiniame susirinkime. Rykovas nepasidavė spaudimui juodinti save ir meluoti. „Kartoju dar sykį, kad niekada neprisipažinsiu padaręs tai, ko nepadariau, ir niekada nesutiksiu paversti savęs tokiu niekšu, kokiu čia mane vaizduoja... Ir tai tvirtinsiu, kol būsiu gyvas.“[11]

Iš visų paaiškinimų ir išsamių paneigimų – kartais, kalbant apie susitikimo vietas, atsitiktinius susitikimus, apsilankymus vasarnamiuose, pokalbius redakcijų būstinėse, suvažiavimuose ir t. t., juos beveik užgoždavo detalės – nei vienam, nei kitam nebuvo jokios naudos. Niekas ir nebandė nuginčyti jų argumentais ar įkalčiais: atsiribojimo ir pasmerkimo ritualui to visai nereikėjo. Po Ježovo atkirčio, kuriuo jis dar sykį reziumavo sąmokslo, valstybės perversmo teoriją, kilo vis stiprėjanti šūksnių ir replikų lavina. Mikojanas Bucharino neviltį pavadino „ašarojimo taktika“, o jo bado streiką – „grasinimų taktika“. Parašyti 100 puslapių, adresuotų plenumui, esąs negirdėtas įžūlumas, grynai „Trockio stilius“. Laiškų Centro komitetui rašinėjimas – tai irgi esanti kova su partija. Mikojanas sakytum neapsisprendė,

kaip kreiptis į Buchariną – čia sakė *tu*, čia *jūs*. Bucharinas bandantis sukelti CK narių užuojautą. Atsakomajame žodyje Bucharinas nemėgino atsikirsti žodžių srautui, tik prašė jo nepertraukinėti. Bado streiką teisino kaip vienintelę išeitį iš nevilties. Bucharinas klausė, kodėl auditorija vis prapliumpa juoktis, nors kalbama apie labai rimtus dalykus. Kai jis paneigia detales, jam esąs prikišamas „advokatavimas". O kaip kitaip jis galėtų gintis? Niekas negalįs jo priversti kalbėti apie save netiesą – tai jau irgi būtų nusikaltimas, atšauna jam Stalinas. Kai Rykovas prabilo apie savižudybę, taip pat išgirdo, jog tai esąs šantažo manevras; visas plenumas prapliupo juoktis ir išsišaipė iš jo. Auditorijai nepakako Rykovo pripažinimo, kad jo gal būta nepakankamai budraus. Klausytojai piktinosi, kad jis apsimeta naivuoliu, nors pats rengė teroro aktus. Bucharino susitikimas su Radeku „Izvestijų" redakcijoje buvo pavadintas konspiracija, o kad jis priimant svarbius nutarimus atostogavo Pamyro kalnuose, taip buvę pasielgta tyčia, norint nukreipti dėmesį nuo savo konspiracijos ir užsitikrinti alibi. Kai Bucharinas sako: „Neištveriu sudarytos atmosferos", jis kaltinamas, kad spaudžia partiją. Pasijuokta net ir iš jo bado streiko: esą Bucharinas neįstengtų badauti, jis tik apsimetė, suvaidino. Bucharinas esąs „cypianti sutraiškyta pelė".[12] Jis turėtų vienąsyk liautis mokyti partiją ir vaidinti nekaltą avinėlį (*христосик*). Jis esąs „vidutiniškas provincijos aktorėlis", o jo bado streikas – tik teatro triukas. Kai Susisiekimo liaudies komisariate kas nors sutrinka, dėl to šalyje nukenčiantys 70–80 milijonų žmonių – plenumui tai esąs įrodymas, kad kenkėjiška veikla organizuota puikiai. Plenumas atmetė Bucharino reikalavimą pateikti įrodymus, kad jis bendradarbiavęs su Hitleriu, arba konkrečiai nurodyti jo išdavikiškos veiklos laiką ir vietą, mat tai esąs „šantažas". Užspeistas kampe, Bucharinas ir pats replikomis gynėsi nuo kaltinimo, neva jis rengęs pasikėsinimą į Staliną. Ypač įtemptai visi plenumo dalyviai laukė, ką pasakys Valerianas Osinskis, pagaliau atėjęs į tribūną. Osinskis gynė seną pažintį su Bucharinu, prisipažino kitados gerbęs Buchariną kaip teoretiką, bet kalbėjo ir apie teorinius nesutarimus su Bucharinu. Publika kvatojo ir reikalavo, kad kalbėtojas pagaliau prabiltų apie reikalą, nes juk jis tikriausiai šnekėjosi su Bucharinu ne vien filosofijos klausimais, apie kiekybės perėjimą į kokybę. Tad kliuvo ir Osinskiui, iš jo irgi buvo išsityčiota. O Bucharinas, kad ir užspeistas, vis dar bandė kontratakuoti – puolė politikos neišmanantį pilietinio karo didvyrį Semioną Budioną, mažaraštį gynybos liaudies komisarą

Klimentą Vorošilovą, tokius žmones kaip Jemeljanas Jaroslavskis ir Juozas Vareikis, kurie ir patys ganėtinai įklimpę į „smulkiaburžuazinį mėšlą". Bucharinas šaipėsi iš Budiono, kad šis nieko neišmanąs apie „jėzuitiškumą", kurį prikiša Bucharinui. Ir nesitraukė nė per žingsnį: taip, jis padaręs klaidų, bet kenkimas, sukilimas, teroras, tėvynės išdavystė – visa tai esą tušti prasimanymai, grynas šmeižtas. Bet klausytojai tik kvatojo ir šaukė: „Baik, užtenka, jau metas tau į kalėjimą." Rykovas atmetė kaltinimą, neva jis organizavęs „centrą", kaip pramaną, laužtą iš piršto, kaip mitą; jis niekuomet nepriklausęs jokiems „blokams".

Visa tai tik patvirtino Ježovui, kuris šiuo darbotvarkės punktu kalbėjo paskutinis, kad kaltinamieji esantys neįžvalgūs, veidmainiai, nemokantys pasiduoti. Būdinga veidmainystė, pasak jo, reikalauti įrodymų, nes sąmokslininkai nerašantys nei protokolų, nei programų, tad negalį būti ir įrodymų. Centro buvimą kaip tik ir liudijanti tobula konspiracija, kitaip sakant – nebuvimas įrodymų. Antistalininės „Riutino platformos" turinys vietomis sutampantis su Bucharino teiginiais; jau vien iš to esą matyti, kad Bucharinas ir yra tos platformos autorius. Jo protestas nebuvęs patenkintas, nes kas tik norėjęs, galėjęs savo nuomonę pareikšti žodžiu.

Pabaigoje buvo paskirta komisija, turinti parengti rezoliuciją, kuri po kelių dienų būsianti pateikta plenumui balsuoti. Yra išlikę dokumentai, rodantys išankstinio balsavimo rezultatus ir galutinį nutarimo tekstą. Iš jų matyti, kaip pati valdžios viršūnė ketino pasielgti su „nukrypėliais". Dėl siūlymo pašalinti juodu iš Centro komiteto ir iš partijos komisijoje nekilo jokių nesutarimų. Svarstytas tik klausimas, ar reikia juos perduoti karo tribunolui. Balsai pasiskirstė taip: „1. Dalis komisijos narių siūlė juos sušaudyti nedelsiant. 2. Kiti pasisakė už dešimties metų kalėjimo bausmę. 3. Trečia grupė ragino perduoti juos teismui, bet iš anksto nepaskirti nuosprendžio. 4. Ketvirta grupė reikalavo ne teisti juos tribunole, o jų bylą perduoti NKVD (Vidaus reikalų liaudies komisariatui) ištirti." Plenumas vasario 27 dienos vakariniame posėdyje pritarė – dviem, būtent Bucharinui ir Rykovui, susilaikius – Stalino pasiūlymui pašalinti Buchariną ir Rykovą iš partijos ir perduoti NKVD tyrėjams.[13] Taip nutarus, Bucharinas ir Rykovas buvo suimti ir nugabenti į Lubianką.

Tų keturių dienų asmeniniai debatai nebuvo palikti plenumo diskusijų pabaigai: tai buvo tik įžanga į diskusijas. Čia tęsėsi pjudymas, prasidėjęs dar

gruodžio plenume. Plenumo dalyviai gavo laiko ir progų tobulinti iškalbą, debatų veikėjai galėjo pazonduoti nuotaikas ir jėgų santykius, išmėginti savo žodžių poveikį. Sutelkti jėgas pavyko, plenumas susibūrė apie tvirtąjį branduolį. Visi įsitraukė į bylos nagrinėjimą, kuriam po metų buvo lemta tapti viešu parodomuoju teismo procesu. Buvo pateiktas pavyzdys, kaip bus elgiamasi su plenumo nariais, dar ne viskam pasirengusiais. Taip buvo įstatyta į vėžes tolesnė plenumo eiga, nes jo laukė didesni iššūkiai. Bet svarbiausias žingsnis jau buvo žengtas: prireikus atiduoti savišką budeliui į rankas.

Šokas: „visuotiniai, laisvi, slapti rinkimai"

Toliau Ždanovas pranešė plenumui, kad rudenį arba žiemą įvyks TSRS Aukščiausiosios Tarybos ir visų lygių tarybų rinkimai, kaip reikalauja naujasis, 1936 metų gruodį priimtas pagrindinis įstatymas – „Stalino konstitucija". Jos reikalavimai buvo radikalūs. Pagal naująją Konstituciją ateityje turintys būti rengiami „visuotiniai, laisvi, slapti rinkimai". Pirmiausia tai reiškė, kad nebebus apribojimų „kulto tarnams", „buvusiems baltagvardiečiams", vadinamiesiems „buvusiesiems" ir „asmenims, gyvenantiems ne iš visuomenei naudingo darbo": dalyvauti rinkimuose galės kiekvienas. Naujoji Konstitucija panaikino ir vadinamuosius „lišencus" (piliečius, kurių teisės apribotos), kaip ypatingą kategoriją piliečių, kuriems neleidžiama dalyvauti rinkimuose. Antra – rinkimai būsią lygūs. Iki tol miestečio ir kaimiečio balsas, darbininko ir valstiečio balsas buvo skirtingo svorio; dabar tos nelygybės nebebus, kitaip tariant, valstiečio balsas prilygintas darbininko balsui. Taip panaikintas miesto ir darbininkų klasės pirmumas, buvęs įtvirtintas įstatymu. Trečia, rinkimai būsią tiesioginiai. Aukščiausiosios Trybos deputatai bus renkami nebe keturių pakopų sistema, kaip iki tol, o tiesiogiai. Ketvirta, rinkimai būsią slapti – pirma jie buvo atviri ir buvo balsuojama už sąrašą. Nuo šiol reikėsią paslapčia pasirinkti vieną iš kandidatų. Be to, įteisintas referendumas. Bent jau tokia buvo formalioji dalyko pusė.[14]

Partijai teko prisitaikyti prie visiškai naujos padėties. Andrejus Ždanovas, Centro komiteto organizacinio biuro narys, pabandė plenumą įtikinti, kad Centro komitetui teks priimti labai sunkų ir daug ką keičiantį nutarimą, o tai, kaip atrodė iš dalyvių reakcijos, toli gražu ne visiems buvo aišku.

Viena diskusijos dalyvė Anna Kalygina priminė plenumui 1917 metų rinkimus į Konstitucinį susirinkimą: tada vien organizacinėms priemonėms parengti prireikę daugiau kaip pusmečio – nuo 1917 metų gegužės iki gruodžio.[15] Michailas Kalininas, TSRS Centro vykdomojo komiteto pirmininkas, paaiškino dalyviams, kad laukia milžiniškas organizacinis darbas – juk reikėsią sudaryti rinkimų apygardas didžiulėje šalyje, kurioje sąlygos labai įvairios.[16] Ir iš tiesų delegatai buvo nepasirengę svarstyti rinkimų problemos. Teko juos primygtinai raginti dalyvauti diskusijoje – jie atrodė netekę žado. Dauguma apskritai nežinojo, kas per daiktas tie rinkimai. Ždanovas tai atvirai pripažino sakydamas, kad jie neturintys jokios patirties, kaip surengti visuotinius slaptus rinkimus.[17] Jie dar niekuomet nebuvo tokiuose dalyvavę, juo labiau nemokėjo patys rengti rinkimų, nebent partinės organizacijos viduje, bet pastaraisiais metais ir tų dažnai neprireikdavo. Daugeliui netrukus įvyksiantys rinkimai, regis, buvo staigmena. Akivaizdu, kad plenumo delegatai nelabai įsivaizdavo, kokių didelių permainų žada pakeistoji konstitucija, ir dabar turėjo skinti savo neišmanymo vaisius. Juos šiurpino mintis, kad per atviras grumtynes, kurias žada laisvi rinkimai, valdžia gali išslysti jiems iš rankų. Ir jiems vaidenosi, kad jau visur aktyvėja jėgos ir judėjimai, nepavaldūs partijai, nepartiniai, priešiški partijai. Kol partija snaudžianti, priešas jau esąs pasirengęs susikauti rinkimuose. Sklinda bauginančios žinios, kad partija didžiulėje šalyje nebeturinti nei galios, nei įtakos. „Turėkit omeny, kad mūsų šalyje yra 2 milijonai komunistų, tačiau „šiek tiek“ daugiau nepartinių“, – priminė delegatams Ždanovas.[18] Žvilgsnis krypo į tuos, kurie galėtų mesti iššūkį valdžiai, į potencialius politinės įtakos centrus, kurie rinkimų kampanijos metu gal išlįs iš pogrindžio, pasirodys viešumoj. Labiausiai Komunistų partija būgštavo dėl tikinčiųjų ir jiems atstovaujančių dvasininkų, taip pat dėl nutremtųjų ūkininkų – „buožių“, kurie atlikę bausmę ir sugrįžę gimtinėn ketina atgauti prarastą įtaką. Nerimą kėlė ir buvę partijos nariai, pašalinti iš jos per pastaruosius keletą metų, – kai kur jie buvo stipresni už likusius partijoje; nežinia ko buvo galima laukti ir iš buvusių valdančiųjų klasių atstovų bei ikirevoliucinių partijų narių, kurie net ir po dešimtmečius trukusios priverstinės tylos galintys vėl suaktyvėti. Taigi CK nariai plenume kalbėjo – remdamiesi, be kita ko, ir 1937 metų sausį įvykusio gyventojų surašymo duomenimis, – apie realią šalies gyventojų daugumą. Jie pripažino, kad cerkvių ir mečečių uždarinėjimas anaiptol

neliudijantis komunistinio bedievių judėjimo pergalės – priešingai, bedieviai visur sudarantys dar tik mažumą. Klerikalai visur esantys veiklūs: dvasininkai steigiantys skaityklas, rengiantys futbolo rungtynes, mulos apipjaustantys jaunuosius pionierius.[19] Daugelis tikinčiųjų ir dvasininkų susižavėję naująja konstitucija ir siunčiantys Stalinui sveikinimo telegramas.[20] Maskvos partinės organizacijos pirmasis sekretorius Nikita Chruščiovas teigė, kad Maskvoje ir aplink ją aktyvėja „priešiškos jėgos" įmonėse, kolūkiuose, įstaigose, sukruto buvusių socialrevoliucionierių grupuotės – jos remdamosi naująja Konstitucija rengiasi rinkimams. Kazachstano partijos sekretorius Levonas Mirzojanas pranešė, kad mečetės tapusios religinio darbo centrais, o dvasininkija – taip pat remdamasi naująja Konstitucija – šlovinanti pasaulietinę valdžią. Jakovas Popokas, Turkmėnijos pirmasis sekretorius, kalbėjo apie buožes, grįžusius į tėviškę: perėję Solovkų ir kitus pataisos darbų lagerius, dabar jie, kaip „garbingi darbo žmonės", reikalaujantys reabilitacijos ir norintys būti priimti į kolūkius. Sverdlovsko partijos komiteto delegatas Ivanas Kabakovas perspėjo, kad jo srityje nerimą keliantis „svetimų elementų" gausėjimas. Teorijos žurnalo „Bolševik" atstovas Aleksejus Steckis (jam pritarė ir Stalinas) įžvelgė realų pavojų, kad kaimo tarybose per rinkimus galintys įsigalėti partijai priešiški žmonės; kai kuriuose rajonuose iniciatyvą perėmė buvę partijos nariai, jie jau rengiasi dalyvauti rinkimuose.[21]

Atrodė, kad tik būsimi rinkimai atskleidė plenumo dalyviams elementarų partijos organizacijos silpnumą plačiojoje šalyje. Kai kur pašalintųjų iš partijos buvo daugiau nei esamų partijos narių. Maža to, buvo pranešta, kad bedievių judėjimo vadovybė pakrikusi, nebelikę ir pačios organizacijos.[22] Apskritai partijos pozicijos ganėtinai tvirtos nebent didžiosiose įmonėse, o tarp kitų darbininkų – juk 50–60 proc. gyventojų dirbo mažose įmonėse, artelėse – ir tarp namų šeimininkių, tarnautojų jokios partinės veiklos nesą. Partinis darbas nedirbamas ir su technine inteligentija, – taip teigė ir Robertas Eichė iš Vakarų Sibiro partinės organizacijos, ir Ukrainos partinės organizacijos pirmasis sekretorius.[23] Agitacija ir propaganda esanti buka ir bevaisė. Mendelis Chatajevičius, Dniepropetrovsko partinės organizacijos šefas, reikalavo Komunistų partiją vėl paversti kovos partija. Ždanovas net priminė laikus, kai partijai teko dirbti pogrindyje! Stalinas kalbėjo apie kolūkius, kuriuose kartą per metus pasirodo partijos atstovas, bet esą ir tokių kolūkių, kuriuose dar niekuomet nesilankė nė vienas komunistas.[24] Trumpai drūtai

tariant, delegatams ėmė aiškėti, kad tikrai „visuotiniai, laisvi, slapti rinkimai" keliantys grėsmę jų valdžiai, gal net ją nuversiantys. Mintis, kad rinkimai jau čia pat, o partija jiems visiškai nepasirengusi, kėlė delegatams siaubą.

Ataskaitinis pranešimas: pakrikimas ir chaoso grėsmė

Vaizdą, kurį bandė susidaryti plenumas, papildė pranešimai, padaryti svarstant darbotvarkės punktą „Išvados dėl kenkėjų, diversantų ir šnipų veiklos, kurią japonų, vokiečių ir trockininkų agentai vykdė Sunkiosios pramonės ir Susisiekimo liaudies komisariatuose". Pagrindinį pranešimą vietoj mirusio Ordžonikidzės skaitė Molotovas. Iš esmės jis apibendrino, tik dar griežčiau, ką tik pasibaigusį Piatakovo ir kitų bylos svarstymą. Štai kokias išvadas esą reikalinga padaryti iš to svarstymo: padidinti budrumą, išmokti skirti apsileidimą ir atsakomybės stoką nuo kenkimo ir sabotažo, pagerinti partinį darbą šia kryptimi. Lazaris Kaganovičius išsamiai nušvietė padėtį transporte. Pasak jo, esą neleistina dėl visų avarijų, sutrikimų, nuostolių kaltinti trockininkus: daug žalos daro ir apsileidimas, abejingumas, kvailumas, nepakankama kvalifikacija, netvarka, didelė darbo jėgos kaita. Panašiai kalbėjo ir pramoninių rajonų atstovai: Sarkisas Sarkisovas apibūdino padėtį Donbase, Avraamas Zavenjaginas – Magnitogorsko metalurgijos kombinate, Robertas Eichė – Kuzbase. Azerbaidžano delegatas Miras Bagirovas šnekėjo apie naftos pramonę, Nikolajus Antipovas apžvelgė padėtį aptarnavimo sferoje. Kiti pranešėjai nušvietė padėtį miško ir medienos perdirbimo pramonėje, vandens ūkyje, tarybiniuose ūkiuose, žvejybos laivyne, maisto ir konservų pramonėje (Anastasas Mikojanas), gynybos sektoriuje (Klimentas Vorošilovas) ir vidaus reikalų sistemoje (Nikolajus Ježovas). Šitaip buvo išnagrinėtos visos ūkio šakos, iš visur pateikta kasdieniškų, bet vis tiek šiurpių faktų. Plenumo dalyviai išgirdo apie klaidingai sukonstruotus valymo įrenginius, kurie ne tik papiktino gyventojus, bet ir sukėlė epidemijų;[25] apie persistengimą, kai fabrikų direktoriai, nepagrįstai įtarti kenkėjiškumu, tik paskutinę akimirką buvo išgelbėti nuo sušaudymo;[26] apie savikritiką, kuri iš esmės tebuvo tušti pliurpalai, ir apie gražbylystę, kuria norėta nuslėpti tikrą savikritiką ir trūkumų atskleidimą. Kalbėta apie planavimo ir planų vykdymo painiavą bei anarchiją, apie klai-

dingai suprojektuotas aukštakrosnes. Kaip ir ankstesniajame parodomajame procese, buvo atskleista įvairiausių kenkėjiško darbo formų. Transporte kenkimo tikslais buvusios „sumažintos vagonų ir garvežių apkrovimo normos", „tyčia mažinamas greitis", „vis daugiau lokomotyvų paliekama remontuoti", „sukeliama kamšatis geležinkelio mazguose", „nepanaudojamos talpyklos".[27] Be to, buvę trukdoma darbininkams stachanoviečiams padidinti bendrą gamybos tempą,[28] tvarkaraščiai buvę taip prastai suderinti, kad susidarydavo kamšatis ir kildavo eismo nelaimių, techninės priežiūros darbai buvę taip nerūpestingai vykdomi, kad tekę mažinti naftos gavybą,[29] naujai iškirsta mediena gedusi dėl netinkamo laikymo po atviru dangumi arba dėl netinkamo transportavimo,[30] laivai buvę gadinami dėl per ankstyvos navigacijos, chemikai klastoję maisto produktų analizes, dėl to galėję apsinuodyti daug Raudonosios armijos karių. Rezoliucijoje, priimtoje apsvarsčius šį darbotvarkės punktą, surašyta visokiausia kenkėjų veikla, nors iš tiesų kaltas tik prastas darbo organizavimas. Joje be vargo atpažįstami visi jau teismo procesuose minėti „nusikaltimai": darbų vilkinimas, įrenginių našumo mažinimas, finansinių išteklių švaistymas, nesuderinti grafikai, nukrypimai nuo saugos reikalavimų, socialistinės nuosavybės grobstymas. Išvardytos ir tos pačios priežastys: dirbama nepasirengus, negalvojant apie padarinius, trūksta bolševikinio budrumo ir reiklumo, vadovaujama biurokratiniais metodais, pro pirštus žiūrima į darbo drausmės pažeidimus.[31] Išvadose daugiausia kalbama apie „politinio lygio kėlimą" visur, nuo liaudies komisariatų vadovybės iki pirminių ūkinių organizacijų, apie kadrų peratestavimą, nes dabar kadrai lemiantys viską, apie būtinumą skatinti jaunus, energingus, techniką išmanančius darbininkus.[32]

Iš tos analizės išeitų, kad nebuvo nė vienos ūkio šakos be trūkumų. „Kenkėjų veikla" reiškėsi visur – nuo gaisrų kasyklose iki eilių prie maisto produktų parduotuvių. Tačiau išvadose raginama ne ūkinį darbą gerinti, ne darbo procesus sutvarkyti, o tik stiprinti politinį budrumą ir policinį sekimą. Plenumo dalyvių sąmonėje gyvenimišką pasaulį išstūmė politinis ir policinis, buvo keliami ir atitinkami uždaviniai. Ježovas didžiuodamasis vardijo, kiek kenkimo atvejų per pastaruosius penkis mėnesius atskleidė jo vadovaujamas komisariatas: RTFSR Susisiekimo liaudies komisariate nustatyta 137 atvejai, Lengvosios pramonės – 141, Maisto pramonės – 100, Komunalinio ūkio – 60, Vidaus prekybos – 82, Žemės ūkio – 102, finansų srityje – 35, švietimo

sistemoje – 228 atvejai. Vandens transporte 1936 metais atskleista nei daugiau, nei mažiau – 2 849 diversijos aktai. Robertas Eichė pareiškė, kad kasyklose 1936 metais įvyko apie 1 600 nelaimingų atsitikimų.

Įspūdingi ir suimtų „kenkėjų ir sabotuotojų" skaičiai, suskirstyti pagal priklausomumą liaudies komisariatams. Nuo 1936 m. spalio iki 1937 m. kovo nuteista tiek „trockininkų organizacijų narių": sunkiojoje ir ginklų pramonėje – 585, švietimo sistemoje – 228, lengvojoje pramonėje – 141, transporte – 137, žemės ūkyje – 102, maisto pramonėje – 100, vidaus prekyboje – 82, sveikatos apsaugoje – 64, miškų ūkyje – 62, pašto ir ryšių sistemoje – 54, finansų sektoriuje – 35, vandens ūkyje – 88, tarybinių ūkių žinyboje – 35, Šiaurės jūrų kelio įstaigose – 5, užsienio prekyboje – 4, akademijose ir aukštosiose mokyklose – 77, leidyklose ir redakcijose – 68, teismuose ir prokuratūrose – 17. Pačioje NKVD buvo suimti 238 centrinio aparato darbuotojai ir 107 Valstybės saugumo vyriausiosios valdybos tarnautojai.[33] Trumpai tariant, kiekvienoje veiklos srityje darbavosi, rausėsi po pamatais sabotuotojai ir kenkėjai.

Kenkėjai NKVD viduje

Padėčiai Vidaus reikalų liaudies komisariate (*Народный комиссариат внутренних дел*, NKVD) buvo skirtas specialus darbotvarkės punktas, kaip kad prieš tai sunkiajai pramonei ir susisiekimui. Kenkėjai prasibrovė ir į NKVD, – teigė Nikolajus Ježovas savo labai savikritiškame pranešime. NKVD ketvertą metų pavėlavęs, nes iš esmės visa, kas svarbiausia, buvę išdėstyta jau 1933 m. gegužės 8 dienos instrukcijoje, tačiau NKVD vadovybė – turimas omeny tuomet dar tai žinybai vadovavęs liaudies komisaras Genrichas Jagoda – jos neįgyvendinusi. Jau tada reikėję NKVD darbą priderinti prie naujų aplinkybių, nes nuslopinus buožių pasipriešinimą, užuot tęsus masines represijas, derėję kryptingai ir sumaniai atakuoti priešą, kuris iš pagrindų pakeitė savo veiklą ir visai kitaip reiškėsi. NKVD neįstengęs pertvarkyti darbo metodų, jo aparatas buvęs pernelyg nepaslankus. Todėl NKVD daugiausia dėmesio skyręs įprastiniams kasdieniškiems nusižengimams, chuliganizmui, smulkioms vagystėms. 80 proc. suimtųjų nekėlę jokio pavojaus valstybės saugumui, o tikrieji, būtent – politiniai, nusikaltimai

praslysdavę NKVD darbuotojams pro akis. NKVD yra apsikrovęs kasdieniškais reikalais ir visiškai nepasirengęs naujoviškoms priešo akcijoms – ardomajai veiklai, kenkimui, sabotažui, šnipinėjimui prisidengus politiniu lojalumu. Į tai dera atsakyti ne masinėmis represijomis, o kryptingu, individualiu taikliu smūgiu; bet tai būsią įmanoma tik tada, kai NKVD darbuotojai bus pakankamai politiškai išprusę ir mokės tikrai lojalų pilietį atskirti nuo pseudolojalaus apsimetėlio. NKVD nebuvo pasirengęs naujajai situacijai ir, apsikrovęs biurokratiniu šlamštu, įklimpęs į visokiausias kampanijas, nebeįžvelgė užsimaskavusio priešo. Esą reikėtų pereiti prie agentūrinio darbo, tai reiškia – naudoti slaptus ryšininkus, kurie galėtų atskleisti konkrečius nusikaltimus ir ryšius, tinklus ir sąmokslus, gauti būtinus įrodymus, tokiu būdu demaskuoti priešus ir kovoti su jais. NKVD savo nerūpestingumu ir neįtarumu leidęs veidmainiškam priešui įgyti persvarą. Ilgą laiką konkretūs signalai apie nusikaltimus buvę laikomi kliedesiais ir šmeižtu, tie signalai nebuvę tiriami ir buvę leidžiama užsimaskavusiems priešams, kartais net vadovams, slapstyti tinklus, įspėti priešus ir naikinti pėdsakus. Dažnas pėdsakas būdavęs ignoruojamas, nes „nesąmone“ ir „tauškalais“ laikyta mintis, kad Zinovjevo ir trockininkų aplinkos žmonės galėtų nužudyti Kirovą.

Kalėjimai buvę panašūs į priverstinio poilsio namus, kuriuose liaudies priešai galėję laisvai vaikštinėti, tartis ir derinti veiksmus; jie tenai gaudavę neribotą kiekį literatūros, popieriaus ir rašomųjų priemonių, gyvenę su žmonomis, net ir vaikų susilaukdavę, o kalėjimo vadovybę nužemindavę iki pasiuntinukų. Tokį liberalizmą kalėjimuose ir politiniuose izoliatoriuose esą būtina išgyvendinti. Neskyrus pakankamai dėmesio 1933 metų gegužės 8 dienos instrukcijai, ryžtingai nepasekus Kirovo žudikų pėdsakais, tik po CK 1936 metų liepos 29 dienos laiško buvusios ištaisytos NKVD darbo klaidos, ir jis, Ježovas, nuo to laiko suėmęs daug žmonių.[34] Ježovas kritikavo NKVD ir Jagodos vadovavimą tokiu aštriu tonu, kad Jagoda pasipiktinęs pašoko ir ėmė prieštarauti, bet atsidūrė vos ne tokioj pat padėty kaip prieš porą dienų Bucharinas su Rykovu. Jagoda buvo kaltinamas sudarinėjęs ir protegavęs nusikalstamas kuopeles, nesugebėjęs garantuoti asmens apsaugos tarybiniams veikėjams ir atstovams – jos kaip tik pasigedo užsienio reikalų liaudies komisaras Maksimas Litvinovas; NKVD sistemoje viešpatavęs chaosas ir anarchija. Plenumo delegatas Ivanas Žukovas savo kalboje net paklausė, kodėl Jagoda iki šiol nesuimtas. Protokole ties šiais žodžiais įrašyta:

triukšmas salėje.[35] Ir ne kas kitas, tik generalinis prokuroras Andrejus Vyšinskis kritikavo tam tikrus NKVD tyrimo ir tardymo metodus. Vyšinskis peikė NKVD tendenciją bylas tiriant ne tiek rūpintis įrodymais, jų išsaugojimu ir pateikimu, kiek išgauti prisipažinimą. Bylų tyrėjai mažiausiai rūpinosi įkalčiais, objektyviais duomenimis ar ekspertizėmis; jiems labiausiai rūpėjo išgauti prisipažinimą, nors jis turėjo tą trūkumą, kad kaltinamasis bet kada galėjo jį atšaukti. Teismas tokiais atvejais esąs visiškai beginklis, nes niekaip negalįs to atšaukimo paneigti, tad bylos nagrinėjimas galįs bet kada žlugti. Vyšinskis suminėjo daug pastarojo meto pavyzdžių (tik nutylėjo abu Maskvos parodomuosius procesus ir svarbų savo vaidmenį juose). Vyšinskis citavo apklausos ir kvotų praktikos pavyzdžius, kai kaltinamasis tol koneveikiamas ir spaudžiamas, kol palūžta ir pagaliau pasako tai, ko iš jo reikalaujama. „Kokia nauda iš tokių prisipažinimų?“ – klausė Vyšinskis. Esą laikoma nemalonia nesėkme, „munduro garbės“ įžeidimu, jei kvota nesibaigia prisipažinimu. Baudžiamoji byla, nesibaigianti prisipažinimu, laikoma darbo broku, metanti šešėlį ant NKVD darbo ir profesijos prestižo. „Dėl tokių tradicijų vietoj tikrųjų kaltininkų į teisiamųjų suolą pakliūva žmonės, nepadarę to, kuo yra kaltinami, arba išvis niekuo dėti.“[36] Dėl tokios praktikos iki pusės bylų tekdavę nutraukti arba pakeisti jų nuosprendį. Esama NKVD darbuotojų, kurie tokia neteisėta praktika didžiavosi ir norėjo už tai gauti ordiną. Vyšinskis kritikavo ir save už tai, kad tokiems priešų veiksmams nebuvęs užkirstas kelias ir kad „trockininkų“ rasta net pačioj prokuratūroj. Ježovas, netrukus imsiantis vadovauti Vidaus reikalų liaudies komisariatui vietoj Jagodos, pranešime plenumui apibūdino įprastinę NKVD praktiką: „Turiu aiškiai pasakyti, kad praktika buvo tokia: prieš pateikiant protokolą pasirašyti kaltinamajam, pirmiausia tą protokolą dar sykį peržiūri teismo tardytojas, paskui perduoda jį savo viršininkui; svarbūs protokolai pasiekdavo net patį liaudies komisarą. Viršininkas surašo pastabas ir nurodo, kaip reikia protokolą pakeisti. Tada protokolas jau pateikiamas kaltinamajam. (Molotovo replika: „Nekokia praktika.“) Žinoma, gali būti ir taip, kad teismo tardytojas, užrašęs parodymus, nueina pas viršininką ir klausia, ar teisingai perteikė prasmę, o paskui protokolas grąžinamas suimtajam ir šis jį pakoreguoja. Bet iš anksto nuspręsti, kas bus protokole ir ko nebus, – taip nedaroma niekada.“[37] Ježovas replikavo galintis pateikti dar daug blogesnių pavyzdžių už Vyšinskio paminėtuosius.

Stalinas – jis vienoje replikoje suabejojo Ježovo aukštinamu NKVD vaidmeniu – dar aštriau panagrinėjo NKVD silpnumo ideologinius pagrindus. Pasak jo, NKVD vadovybė nesuprato, kad viską dera vertinti kapitalistų apsupties ir karo grėsmės kontekste, kad svarbu jau nebe užgniaužti klases – jos jau sutriuškintos – arba persekioti politines sroves – jos nebeturi socialinės bazės; dabar svarbu susekti individus, elementus, kurie net ir tada, kai jau patys esti atsiskleidę ir atitolę nuo ankstesnių pozicijų, vis dar užsideda naują kaukę, kad priešo užsakymu varytų ardomąjį ir griaunamąjį darbą. Atsitraukimas nuo ankstesnių pozicijų kaip tik ir yra taktika, padedanti išsilaikyti tarybinėje terpėje. Kaip pavyzdį Stalinas priminė kaltinamųjų Kamenevo ir Zinovjevo laikyseną pirmajame parodomajame Maskvos procese ir Piatakovo, Sokolnikovo ir Radeko poziciją antrajame.[38]

Baigiamojoje rezoliucijoje dėl šio darbotvarkės punkto NKVD buvo raginamas sutelkti dėmesį į naują priešą, į naują diskusijos lygį, griežtinti kalėjimų režimą, gerinti čekistų atranką ir parengimą. Buvo siūlomos ne tik organizacinės reformos, pavyzdžiui, kurti naujus kardomuosius organus, atsakingus už einamąjį nusikalstamumą ir įprastinius nusižengimus, bet ir reikalaujama plėtoti slaptųjų agentų veiklą, o nepakankamai budrius ir politiškai nepatikimus darbuotojus šalinti iš NKVD. Be to, esą būtina gerinti personalo aprūpinimą ir lavinimą.[39] Tačiau sunku esą atpažinti priešą; tai pripažino pats Ježovas – jam reikėję nemaža laiko, kol įgudo orientuotis naujoje situacijoje, išlavino jai deramą uoslę ir instinktą.[40] Ir iš tiesų: kaip dar atpažinti priešą išgirdus visa tai, kas pasakyta, – ar jį demaskuos prastai atliekamas darbas, jeigu jis dirbs gerai, kad nuslėptų sabotažą? Ar įtarinėti buvusius opozicijos šalininkus, o gal kaip tik pernelyg lojalius ir nekritiškus konformistus, kuriems lemta tapti „kenkėjais“? Koks kompasas padės NKVD, tam „partijos avangardui“, nepaklysti toj miglој, kurioj nebėra klasių kovos frontų?

Partija išformuojama ir kuriama nauja

Visi ataskaitiniai pranešimai, balansai, visa savikritika – net ir paties NKVD – galiausiai kelia klausimą: kokio vaidmens turi imtis, kokią atsakomybę prisiimti Komunistų partijos nariai tame vis sunkiau besuvaldomame procese ir kokios iš to kyla išvados. Pagrindinį pranešimą šiuo esminiu klausimu darė

pats Stalinas, paskui toną diskusijoms davė Andrejus Ždanovas ir Georgijus Malenkovas.

Stalinas labiausiai kritikavo „ydingą“ įsitikinimą, kad likvidavus klases Tarybų Sąjungoje konfliktai sušvelnėję, klasinis priešas pažabotas ir klasių kova susilpnėjusi. „Priešingai, kuo toliau nužengsime į priekį, kuo didesni bus mūsų laimėjimai, tuo įnirtingiau sius sutriuškintų išnaudotojų klasių likučiai, tuo greičiau jie sukels aršesnius konfliktus, tuo labiau drabstys purvais Tarybų valstybę, tuo labiau griebsis už šiaudo – beviltiškos kovos.“[41] Esą būtina pamiršti nusiraminimo ir nerūpestingumo nuotaikas ir pažvelgti į akis tikrovei: tarptautinė padėtis aštrėja, karo grėsmė auga, pastatyti užtvanką arba geležinkelio tiltą trunka ilgai, o jiems susprogdinti pakanka sekundės. Tokioje situacijoje kadrai lemia viską. Jeigu jie parengti, visus uždavinius galima išspręsti. Stalinas rėmėsi trimis grupėmis partijos viduje: viršūnė – tai generalitetas, 3–4 tūkstančiai funkcionierių; vidurinis sluoksnis – maždaug 30–40 tūkstančių karininkų ir 100–150 tūkstančių partijos narių, kuriuos būtų galima pavadinti seržantais. Kiekviename lygyje partijos sekretoriai turintys pasirinkti po du pavaduotojus iš daugybės tūkstančių gabių, stropių žmonių ir kelti juos aukštyn. Vadovai turintys pasimokyti kursuose, atitinkančiuose kiekvieną lygį. Taip būsią galima rengti pamainą CK nariams.[42] Po šio pranešimo, sutikto su dideliu palengvėjimu, net entuziastingai (taip replikavo partijos Gorkio srities sekretorius Eduardas Pramniekas ir partijos Šiaurės Kaukazo sekretorius Borisas Šeboldajevas), dvi dienas vyko diskusijos, jose iš pradžių buvo apžvelgiama esama būklė. Dauguma pranešėjų kalbėjo apie skaudžius dalykus: partija labai nusilpusi, kai kur bebaigianti iširti arba paralyžiaus apimta, daugelyje vietų partijai priešiškos jėgos, dažniausiai trockininkai, ne tik išsilaikiusios, bet ir prasimušusios į vadovus; vietiniai partijos bosai kai kada elgiasi kaip kunigaikštukai (*князьки*) ir ne tik nenori skaitytis su masių nuomone, ypač su kritika, bet ir stoja prieš ją. Vidurinio ir aukštesniojo lygio vadovai labai bijantys kritikos, tiek iš viršaus, tiek iš apačios. Kalbėtojai pliekė patys save už budrumo stoką, už tai, kad neišgirdę „signalų“ ir jų nepaisę. „Pasitikėjau žmonėmis, man net į galvą nešovė, kad jie galėtų būti priešai. Nemaniau, kad to lygmens žmonės galėtų pasireikšti kaip priešai, kaip šnipai, diversantai. Per tokį aklumą, perdėtą patiklumą tie žmonės liko net nepatikrinti.“ Jie buvę neabejotinai laikomi saviškiais.[43] Bet nuo šiol daugiau nebūsią pasi-

tikima niekuo. Išsamiai buvo nušviesta kritiška padėtis kai kuriose partijos organizacijose – Kijevo, Juodosios ir Azovo jūros srityje. Skaudžios kritikos susilaukė partinių organizacijų veikla kariuomenėje, periodinėje spaudoje. Partijos atstovai kariuomenėje gyrėsi jau senokai apsivalę nuo trockininkų – apie tai daugiausia kalbėjo Janas Gamarnikas, kariuomenės reikalų liaudies komisaro pavaduotojas, ir gynybos liaudies komisaras Klimentas Vorošilovas. Kiti įrodinėjo, kad periodikoje trockininkai, kaip ir seniau, krečia šunybes – kad ir gausybe korektūros klaidų, kurios iškraipančios prasmę ir kvepiančios politine provokacija.[44]

Kritika ypač negailestingai pliekė vadovų sluoksnį, jų elgseną, vadovavimo metodus ir darbo stilių. Už tai, kad skatina pataikauti, šunuodegiauti, už ponišką išdidumą gavo pylos vietiniai ir srities masto partijos bosai, mėgstantys suburti saviškių kliką (ir tempiantys ją su savim, kai yra perkeliami į kitą sritį). Kritiškai buvo vertinamas nepaliaujamas vadovų perkėlinėjimas: dėl to niekas negalįs kaip reikiant įsitraukti į darbą ir prisiimti ilgalaikių įsipareigojimų, vadovų kadrai nuolat esą blaškomi ir jaučiasi kaip gastrolieriai.[45] Kitu kritikos taikiniu tapo klanų ir giminaičių („pusbrolių") šeimininkavimas, kai saviškiai aprūpinami postais ir privilegijomis, vieni kitus dangsto ir gniaužia kritiką. Vadovų renkamumo principas seniai esąs pamirštas, jie kooptuojami ir pasirenkami iš saviškių. Jau seniai nerengiami jokie rinkimai, jokie partiniai susirinkimai, kuriuose būtų atsiskaitoma už tai, kas nuveikta. Diskusijoje buvo pateikti grėsmingi skaičiai, iš kurių aiškėjo, kad partiniai organai seniai nebėra renkami, o pašalintųjų iš partijos yra daugiau nei partijos narių.

Svarstant „partinės demokratijos" žlugdymą dėl įsigalėjusio kooptavimo buvo pateikti štai tokie skaičiai: „Visuose Komunistų partijos skyriuose vidutiniškai 11,6 proc. visų lygių vadovų yra kooptuoti. Kijeve tokių yra 22,8 proc., Baltarusijoje – 26,2 proc., Maskvos miesto ir srities partijos organų vadovybėje – 17 proc., Leningrade – 17,5 proc., <...> sričių partijos komitetų vadovybėje – nuo 14 iki 59 proc."[46] Dėl tokios praktikos suvienodėja vadovų kadrai, atsitveriama nuo kritikos, išsikeroja asmeniniai interesai, aparate plečiasi lobistinė veikla.

Kalbant apie narių skaičiaus dinamiką ir šalinimą iš partijos buvo pateikti tokie duomenys. Apie 2 milijonus partijos narių plačiojoje šalyje, miestuose ir įmonėse atsidūrę sunkioje būklėje. Dideliuose rajonuose išvis nesą nei

komunistų, nei partinės organizacijos. Ypač sunku esą nuosekliai plėtoti partijos veiklą tose vietovėse ir ūkio sektoriuose, kur didelė darbuotojų kaita. Chruščiovas savo pranešime apie padėtį Maskvoje pateikė grėsmingus skaičius, kiek kur yra žmonių, pašalintų iš partijos: dažnoje įmonėje jų esama daugiau nei partijos narių. Bet jis nurodė ir sunkumų priežastis: organizacija nebeatlaikanti imigrantų antplūdžio, ji fiziškai nebepajėgianti patikrinti naujokų kilmės, biografijos ir ankstesnio partiškumo.[47]

Tačiau ir ten, kur yra partinės organizacijos, gausu buvusių partijos narių, per revizijas ir valymus pašalintų iš partijos. Šiuo metu daugelyje vietų esą daugiau pašalintųjų negu narių – tai milžiniška armija nusivylusių, įžeistų, nepatenkintų žmonių; joje opozicijai lengva verbuoti šalininkus. Vakarų Sibire per pastaruosius 11 metų iš partijos pašalinta 93 000 žmonių, o dabar partijos narių esą 44 000.[48] Transporto sistemoje esą 156 000 partijos narių ir 75 000 žmonių, pašalintų per keletą pastarųjų metų. Kai kuriuose skyriuose šimtui pašalintųjų tenkantys 80 partijos narių.[49] Raudonosios armijos partinėse organizacijose per pastaruosius 10–12 metų „išvalyta“ apie 47 000 narių.[50] Kirgizijos partinė organizacija per dvejus metus sumažėjo nuo 14 000 narių iki 6 000, o Odesoje nuo 1933 iki 1937 metų iš 61 000 narių belikę 33 500.[51]

Vadovybės papildymas kooptacijos būdu, narių šalinimas iš partijos, užuot išsiaiškinus, išklausius kritikos ir perauklėjus – visas tas „formalizmas“, „bedvasė politika“ santykiuose su žmonėmis – liudijantys, kad vadovybė bijo kritikos iš apačios. Eilinis pilietis neturintis jokių galimybių rasti teisybę, į jo raštus vadovams nekreipiama dėmesio, už nepalankią kritiką dažnam tenka nukentėti, jis esti persekiojamas. Tai esą palengvina partijos priešams, vis tiek, kairiesiems ar dešiniesiems, kurstyti nepasitenkinimą arba bent jau panaudoti jį savo tikslams. Kai kas mano, jog dviejų milijonų partijai vienas kitas pašalintas narys, o kad ir keliasdešimt tūkstančių, nieko nereiškia, nes tai buvęs vien balastas. Taip žmogus atstumiamas, o trockininkai priimantys jį išskėstomis rankomis. Mes, sakė Stalinas, per porą pastarųjų metų pašalinom apie 300 000 žmonių, o nuo 1922 metų – apie pusę milijono, ir tik dėl „žmogaus niekinimo“, „bedvasės biurokratijos“. Imkim kaip pavyzdį kad ir Kolomnos gamyklą: ten dirba 30 000 darbininkų, iš jų 1 400 partijos narių ir 2 000 pašalintųjų. Taip pilamas vanduo ant priešo malūno, didinami priešo rezervai, nors tvirta jo šerdis iš tiesų esanti silpna. Stalinas nurodo ir jų skai-

čių: partijos narių – 2 milijonai, o priešų – viso labo 30 000, iš jų jau 18 000 suimta ir tik 12 000 vis dar tebesantys laisvi.[52]

Mechanizmas paleistas

Stalino baigiamosios kalbos išvados skirtos kadrams, kelia būtinybę suburti naują vadovų kartą. Tai apima ir aukščiausiąją partijos vadovybę. „Savo pranešime kalbėjau, kad mes, senieji Politbiuro nariai, netrukus pasitrauksim, paliksim sceną. Toks yra gamtos dėsnis. Ir norėtume, kad tai sutaptų su permainomis, bet norėdami tai padaryti turime jau dabar tuo pasirūpinti." Ir suminėjo skaičius: 102 000 pirminių organizacijų pirmųjų sekretorių, 3 500 rajonų sekretorių, daugiau kaip 200 miesto komitetų sekretorių, per 100 sekretorių respublikų nacionalinių komunistų partijų vadovų lygmens. Tai vadovų kadrai, „kurie turi nuolat mokytis ir tobulėti".[53] Šie naujieji vadovai turintys pakeisti senuosius, tai būsiąs naujos partijos karkasas vietoj senojo, kurio nariai fiziškai išmiršta, tampa neįgalūs arba esti pašalinami. Tam tinkamų žmonių iš esmės jau esama. Tai jaunimas, nepalyginti kvalifikuotesnis už senąjį partijos elitą ir tik laukiantis, kada galės užimti jo vietą. 1927 metais buvo tik 9 600 partijos narių, baigusių aukštąsias mokyklas, o 1937 m. tokių esą jau 105 000.[54]

Toji iš esmės nauja partija atsirasianti vykstant dvilypiam procesui: viena vertus – būsiąs atvertas kelias masių nepasitenkinimui ir kritikai, masiniam sąjūdžiui iš apačios, kita vertus – būsią kryptingai naikinami, ravimi senojo partijos elito likučiai. (Įžanginiame pranešime Stalinas kalbėjo ir apie „išrovimą" arba „išravėjimą", *выкорчёвывание*, ir apie „sutriuškinimą", *разгром*.)[55] Ten, kur masių kritika iš apačios susidūrė su kriminalizacija ir politinėmis represijomis iš viršaus, kilo sūkurys, iš kurio išsirutuliojo nauja būsena. Kai teroras iš viršaus susirėmė su teroru iš apačios, tada ir paėmė į savo rankas valdžią vadovų grupė, susitelkusi apie Staliną.[56] Mases mokyti galintis tik tas, kuris mokosi iš masių. „Tai, ką mato valdovai, mato ir valdomieji, bet iš kitos pusės. Jie žvelgia į tą patį dalyką išvirkščiai. Tai, ko nematom mes, ko gero, įžvelgia partijos pėstininkai, eiliniai jos nariai, o to, ką mato jie, dažniausiai nematom mes." Tik sujungus abu požiūrius, iš viršaus ir iš apačios, galima išsamiai pažinti dalyką. Partija – kaip tas

Antėjas, Poseidono ir Gajos sūnus. Ji esanti neįveikiama, kol liečia žemę, bet prarandanti jėgas ir pralaiminti, kai tik atitrūksta nuo žemės.[57] Stalinas net ir pasakė, kiekgi yra tų piktžolių, kurias reikia sunaikinti, išrauti: tai esą apie 30 000 dar išlikusių opozicionierių.

Mechanizmas buvo paleistas vos ne rytojaus dieną po plenumo. Iki gegužės 22 dienos visose partijos organizacijose turėjo įvykti rinkimai. Reikėjo surengti rinkimus ir kitose masinėse organizacijose – profsąjungose, draugijose. Paskui jau teko ruoštis rinkimams į visų lygių tarybas ir į Aukščiausiąją Tarybą. Ir NKVD privalėjo pagaliau, ketvertą metų padelsęs, vėl imtis pagrindinio savo vaidmens. To, kas vyko paskui, neįmanoma suprasti neatsižvelgiant į ypatingą laiko stoką, kurią diktavo rinkimų terminai. Tokiomis ekstremaliomis sąlygomis kilo daugelio impulsų ir iš skirtingų pusių plūstančių bangų maitinamas nesiliaujantis judėjimas, o šis, kai jo mechanizmas jau paleistas, tik sukėlė dar didesnę, žvilgsniu nebeaprėpiamą painiavą, kurios suvaldyti nebeįstengs niekas – net ir galingiausias diktatorius.

MASKVA PARYŽIUJE: TSRS PAVILJONAS 1937 METŲ PASAULINĖJE PARODOJE

Parodos maršrutas – per TSRS žemėlapį • XX amžiaus civilizacijos temos • Susitikimai kuluaruose

Paryžiaus pasaulinė paroda, veikusi nuo 1937 metų gegužės 25 iki lapkričio 25 dienos, buvo neeilinis įvykis ir Maskvai. Apie ją rašė Maskvos laikraščiai, kai ji buvo dar tik planuojama ir rengiama.[1] Monumentalioji Veros Muchinos skulptūra „Darbininkas ir kolūkietė", vainikuojanti tarybinį paviljoną, nuo pat pirmos dienos simbolizavo pirmą Tarybų Sąjungos dalyvavimą pasaulinėje parodoje ir net TSRS žingsnį į išorės pasaulį, buvo daugybę kartų vaizduojama laikraščiuose, plakatuose, filmuose. TSRS spaudoje buvo rašoma apie tai, kaip ten sekasi Paryžiuje, apie apdovanojimus, prizus ir sėkmingas premjeras. Labiausiai buvo iškeliami lankytojų įspūdžiai, ir galėjo pasirodyti, kad jų atsiliepimų aidas Tarybų Sąjungoje bent jau ne mažiau svarbus kaip autentiški įspūdžiai, kuriuos patiria per 30 milijonų lankytojų, suvažiavusių iš viso pasaulio. Kol veikė pasaulinė paroda, keleivių srautas tarp Maskvos ir Paryžiaus buvo intensyviausias nuo pat trečiojo dešimtmečio; menininkai, aktoriai, visų rūšių TSRS garsenybės tik lipo ir lipo Baltarusijos stotyje į Paryžiaus ekspresą arba buvo iškilmingai sutinkami parvažiavę iš Paryžiaus, kaip antai Maskvos dailės teatro trupė.[2]

Iš pradžių nebuvo tvirtai žinoma, kad Tarybų Sąjunga dalyvaus Paryžiaus pasaulinėje parodoje. Socialistinis darbininkų judėjimas neturėjo vienos nuomonės apie pramonės ir pasaulines parodas. Viena vertus, jomis buvo šlovinamas rankų darbas, išradingumo genijus, ypač darbo žmonių, – pakanka prisiminti pirmąją pramonės parodą, surengtą Marso lauke 1798 metais; kita vertus, Marxas pavadino jas panteonu, kuriame buržuazija „didžiuodamasi ir patenkinta savimi eksponuoja savo dievus, kuriuos pati susikūrė".[3] Viena ver-

tus – tai didingas renginys, kuriame buržuazija sukaupė savo veiklos vaisius iš viso pasaulio ir džiaugėsi jais, kita vertus – demonstruodama stiklo rūmus ir technikos naujoves tarsi įgyvendino laimingesnės ateities svajones ir lūkesčius. Viena vertus, tai buvo smagus masėms skirtas spektaklis, pranašaujantis begimstantį pramogų ir turizmo verslą, kita vertus – vieta, tinkama atsišaukimams į žmoniją skleisti; juk ir 1867 metų Paryžiaus pasaulinės parodos proga Victoras Hugo paskelbė savo manifestą „Į Europos tautas".[4]

Per mažiau kaip šimtą metų pasaulinių parodų paskirtis gerokai pakito. Dar Walteris Benjaminas apybraižoje „Paryžius, XIX amžiaus sostinė" rašė: „Į pasaulines parodas maldininkai traukia garbinti fetišo, vardu Prekė." 1937 metų parodai, kurioje dalyvavo 46 šalys, kur kas labiau tiktų pasakymas, kad ji tapo nacionalinės galybės demonstravimu, nacijų galios vitrina. Bet ši Paryžiaus paroda, ypatinga jos vieta ir metas, išsiskyrė iš kitų, ir ne vien iš istorinės retrospektyvos. Paryžius ir Marso laukas buvo ne tik ta vieta, kurioje jau ir anksčiau vykdavo pasaulinės parodos, – kaip čia neprisiminsi Eiffelio bokšto, pastatyto 1900 metų parodai, – Paryžiuje buvo pasirašytos ir taikos sutartys, kuriomis užbaigtas Pirmasis pasaulinis karas ir pertvarkyta Europa. Paryžius buvo ir ta vieta, kurioje ryškėjo būsimų konfliktų ir katastrofų fronto linija. Vitrina, turinti parodyti mūsų civilizacijos būklę du dešimtmečiai po Didžiojo karo, taikė jau tiesiai į artėjantį karą. Neatsitiktinai lankytojų dėmesį labiausiai traukė ne Taikos kolona tarp perstatytųjų Šajo rūmų flygelių, o jau po parodos atidarymo Pablo Picasso užbaigta „Guernica", mat ji atnešė į Paryžiaus parodos teritoriją Ispanijos pilietinį karą ir siaubą, kurį sukėlė pirmasis aviacijos antpuolis prieš civilius gyventojus. Paviljonai buvo taip surikiuoti, kad lankytojai, vaikštantys po parodą, neišvengiamai turėjo praeiti pro TSRS ir Vokietijos paviljonus, stovinčius vienas priešais kitą.

Paryžius ir pats buvo tapęs mūšio lauku. Prancūzijos rinkėjai 1936 metų rudenį, šalyje siaučiant krizei, o Europoje plintant fašizmui ir nacionalsocializmui, balsavo už Liaudies fronto vyriausybę. „Iš penkių dešimtmečių distancijos 1937 metų paroda atrodo tarsi ano pasaulio pabaiga, tarsi paskutinė šventė prieš karo katastrofą, kurią žmonės jau nujautė ir kurią mėgino atitolinti pastatydami Taikos koloną, liūdnos nevilties totemą. Demografiškai senstanti visuomenė, dar ne visai atsigavusi nuo praėjusio karo traumos, bandė pamiršti ekonomikos, politikos ir socialinę krizę ir ieškojo savo tapatybės viešai pasirodydama visam pasauliui."[5]

Parodos maršrutas – per TSRS žemėlapį

TSRS dalyvavimui Paryžiaus pasaulinėje parodoje buvo ilgai ir kruopščiai rengiamasi. Tarybų Sąjunga atsisakė konfrontacinės pozicijos ir atstumtųjų būklės, dėl kurios iš dalies pati buvo kalta, ir 1934 metais įstojo į Tautų sąjungą. Dalyvavimas Paryžiaus parodoje buvo žingsnis technikos ir kultūros srityje, atitinkantis diplomatiją kolektyvinio saugumo dvasia stiprėjant naujo karo grėsmei, kurią kėlė nacionalsocializmas. TSRS vadovybei ypač rūpėjo parodyti, kaip labai šalis pasikeitė per pastaruosius keletą metų. Savo paviljone Tarybų Sąjunga atšventė ir Spalio revoliucijos 20-ąsias metines. Lankytojai buvo pakviesti į kelionę po TSRS žemėlapį. Paviljone lankytojai išvydo 19,5 kvadratinio metro ploto šalies žemėlapį, sudėliotą iš pusbrangių akmenų ir mineralų. Visi laimėjimai – Tolimosios Šiaurės užkariavimas, aviacijos plėtra, statybos užmojai – buvo parodyti vaizdingais eksponatais, modeliais, vaizduojančiais ką tik pastatytą Kuznecko metalurgijos kombinatą, parengtą atidaryti Maskvos–Volgos kanalą arba dalį Maskvos metro traukinio vagono.[6]

Dalyvavimo parodoje programa buvo bendrais bruožais suformuluota 1935 metų rudenį, o 1936 metų vasarą galutinai patvirtinta. Paviljonas turėjo būti modernus, iš brangių medžiagų, ne tik išdekoruotas ir ornamentuotas, bet ir iliuminuotas, su elektros šviesos efektais, tačiau ne kokio nors istorinio statinio kopija. Dalyvauti uždarajame konkurse buvo pakviesti žymiausi tarybiniai architektai, tarp jų – Moisejus Ginzburgas, Karo Alabianas, Dmitrijus Čečiulinas, Borisas Jofanas, Vladimiras Ščiuko, Vladimiras Gelfreichas, Konstantinas Melnikovas.[7] Užsakymą galiausiai gavo Borisas Jofanas, suprojektavęs ir Tarybų rūmus Maskvoje. Užduotyje buvo nurodytos patalpų funkcijos ir dydis, tematika. Ką ten pamatysiąs lankytojas, išdėstė vienas tarybinis recenzentas: „Prieš akis turime aiškų prototipą tam tikros išsikristalizuojančios architektūrinės idėjos, gimusios ir brandintos per visą tarybinės architektūros raidos periodą. <...> Nėra abejonės, kad Paryžiaus paviljono, kaip architektūros kūrinio, pirmučiausia ir svarbiausia savybė yra to statinio meninis kompleksiškumas.

Parodos paviljono pastatas turi būti ne tik eksponatų talpykla ir „vitrina“: jis pats bus pirmasis eksponatas, reprezentuojantis valstybę kaip visumą tarptautinėje parodoje. Kaip tik taip ir suvokė savo užduotį architektas, kurda-

TSRS paviljonas Paryžiaus pasaulinėje parodoje: vidaus vaizdas

„Lankytojai buvo pakviesti į kelionę po TSRS žemėlapį."

mas Paryžiaus parodos paviljoną... Jo forma griežtai ir drąsiai kontrastuoja su visa aplinka parodos teritorijoje. Įtaiga ir aiškumas išgauti ne tik simboliais ir emblemomis. Realistinė, vitališka forma, kupina jėgos grožio, judesio ir jaunystės, naujojo žmogaus pavidalas, spinduliuojantis vidine tiesa ir įsitikinimu, kad teisybė yra jo pusėje, – tai bruožai, kuriuos Vera Muchina įkūnijo didžiulėje skulptūrinėje grupėje iš nerūdijančiojo plieno."[8]

TSRS paviljonas stovėjo priešais Vokietijos paviljoną tarsi veidrodinis jo atspindys. Pagrindinis fasadas su įėjimu buvo labai siauras, bet aukštas – daugiau kaip 34 metrų; virš jo dar stūksojo 24,5 metro aukščio skulptūrinė grupė, veržliai žengianti į priekį. Pagal Jofano ir Muchinos idėją, paviljono pastatas ir skulptūra sudarė dinamišką vienovę; jos įtaigą dar didino paviljono ilgis. Gilyn į sklypą paviljonas palaipsniui žemėjo – tai turėjo išreikšti dinamišką srautą, kuris išoriniais laiptais siurbte įsiurbs lankytoją į statinio vidų.[9]

Interjerą projektavo Malevičiaus mokinys Nikolajus Sujetinas.[10] Čia radikalaus modernisto Malevičiaus linijos gražiai derėjo su Romoje išsimokslinusio akademisto Jofano stiliumi; net ir iš Sujetino suprojektuotų laiptų buvo matyti, kaip subtiliai autorius naudojasi įspūdingais efektais.[11] Penkiose salėse ir vienoje menėje modeliai, žemėlapiai, diagramos nušvietė įvairias valstybinio, visuomeninio, kultūrinio gyvenimo sritis. Skaičiai, statistikos duomenys vaizdžiai pristatė TSRS pažangą nuo 1917 metų, rodė pramonės plėtrą, gyventojų, ypač proletariato, gausėjimą; žemės ūkio raidą liudijo pasėlių plotai, informacija apie tarybinių ūkių skaičių, mašinų ir traktorių stočių (MTS) tinklą.[12] Be to, pirmojoje salėje buvo pateikta žinių apie mokslo ir planavimo plėtrą, apie tai, kaip pertvarkyta Mokslų akademija, kaip sistemingai eksploatuojami žemės gelmių turtai, plėtojama šalies energetikos bazė, žemdirbystė Tolimojoje Šiaurėje, kaip rengiami mokslininkų kadrai. Atskiras stendas buvo skirtas naujajai Stalino konstitucijai ir kai kuriems svarbiausiems jos straipsniams. Jame buvo eksponuojamas ir monumentalus paveikslas, vaizduojantis konstitucijos priėmimą aštuntajame Tarybų suvažiavime. Pasirūpinta parodyti, ką tarybų valdžia per 20 metų davė eiliniams piliečiams, darbininkams, valstiečiams, tarnautojams, tautinėms mažumoms: panaikintas nedarbas, sukurta socialinio aprūpinimo sistema, darbo sauga, galimybė siekti išsimokslinimo ir daug ko kito. Antrosios salės tema – miestų plėtra ir architektūra. Joje lankytojas galėjo susipažinti su Maskvos rekonstrukcijos generaliniu planu, su metropoliteno statybos eiga, brėžiniuose

pamatyti kai kuriuos didingus projektus – Liaudies komisarų tarybos rūmų, Sunkiosios pramonės liaudies komisariato rūmų, Raudonosios armijos teatro, Gorkio kultūros ir poilsio parko, trumpai tariant – miestų atnaujinimo ryškiausius akcentus. Trečiojoje salėje buvo sukaupti dokumentai apie liaudies švietimą, bibliotekas, muziejus, spaudą ir leidyklas, o ketvirtojoje salėje – tapybos, skulptūros, grafikos ir liaudies meno kūriniai. Penktosios salės tema – kinas, radijas, muzika ir teatras. Tenai, žinoma, stovėjo ir 5 metrų aukščio gipsinis Tarybų rūmų modelis, pasiskolintas iš Maskvos statybos parodos.[13] Šeštoji salė buvo skirta geležinkelio transportui, jūrų ir upių laivybai, bet svarbiausia – aviacijos plėtrai pavaizduoti.[14] Salių virtinės gale, už Tarybų rūmų modelio, buvo didžioji menė; jos centre stūksojo 3,5 metro aukščio Stalino statula (autorius Merkurovas), o šonines sienas ir galinę sieną dengė didelio formato paveikslai. Centriniame paveiksle, kurį nutapė Aleksandras Deineka, į žiūrovą darniomis gretomis žengia natūralaus dydžio žmonių figūros, dažniausiai vilkinčios elegantiškais baltais kostiumais arba pagal užsakymą pasiūtais tautiniais drabužiais; jauni ir seni žygiuoja į Raudonąją aikštę, o tolumoje už jų matyti neva jau statomas (iš tiesų dar nė nepradėtas) Tarybų rūmų bokštas; tie žmonės atstovauja naujajam proletariniam elitui, išsikristalizuojančiam iš naujosios visuomenės. Dešinėje šoninėje sienoje – Aleksejaus Pachomovo paveikslas: jaunieji pionieriai, berniukai ir mergaitės, Leningrado stadione surengė lėktuvų modelių varžybas. Ant kairės sienos – Aleksandro Samochvalovo paveikslas: sportininkės ir sportininkai stadione paleidžia kilti balioną, papuoštą Tarybų Sąjungos vėliava. Visi trys paveikslai – monumentalaus formato, 6 × 6 metrų, išdėstyti išilgai sienų. Visuose vyrauja šviesios spalvos: balti kostiumai ir sportiniai marškinėliai, šviesus dangus su lėktuvų, bokštų arba parašiutų siluetais, dinamika, treniruoti sportiški kūnai.[15]

Tokį koncentruotą TSRS autoportretą net ir Maskvoje galėjai pamatyti nebent išskaidytą po įvairias parodų sales. Vienoje paviljono vietoje – tiksliau, jo iškilmių menėje – buvo sukaupta tiek skirtingų projektų, kiek vargu ar būtum radęs dar kur nors. Meno kūriniai, sutelkti toje menėje, visi lig vieno buvo sukurti specialiai parodai, kaip ir toji Veros Muchinos skulptūrinė grupė. Visi epochos mitai sukelti į vieną tašką: apie mokslo ir technikos vaidmenį kartu su plano idėja, kuri palaidos anarchiją ir chaosą; apie tai, kad žmogus įveiks ir dangų, ir nesvetingus Šiaurės ašigalio bei Tolimosios

Šiaurės regionus; apie racionalų gamtos pertvarkymą pasinaudojant modernia infrastruktūra, kanalais ir susisiekimo keliais; apie miestų rekonstrukciją vadovaujantis protingais principais; apie žmogaus, kai jis lavina ir kūną, ir protą, tobulėjimą; apie meninės kūrybos ryšį su kasdieniška veikla. Paryžiaus pasaulinės parodos paviljone visa tarybinė savivoka sutilpo viename taške – maždaug 1 500 kvadratinių metrų ploto ekspozicijoje.

XX amžiaus civilizacijos temos

Dažnas parodos lankytojas jautė, kad tarybinis paviljonas vertas dėmesio, ir gretino jį su Vokietijos ir Italijos paviljonais. Žmonėms ypač krito į akis jo monumentalumas ir atvirai demonstruojama propagandinė tendencija; vienas lankytojas net suskaičiavo, kad TSRS paviljone Stalinas minimas ne mažiau kaip 60 kartų.[16] Kaip labai Tarybų Sąjungos, Vokietijos ir Italijos paviljonai monumentalumu išsiskyrė iš kitų, aiškėja lyginant juos su José Luiso Serto ir Luiso Lacasos Ispanijos paviljonu arba su Alvaro Aalto Suomijos paviljonu, kuriuos galima laikyti antropocentriškos, prie žmogaus priderintos civilinės statybos pavyzdžiais. Kad ir kaip skyrėsi tuos tris paviljonus pasistačiusių valstybių ideologija, monumentalizmas buvo laikomas „image des civilisations totalitaires" (totalitarinių civilizacijų įvaizdžiu; J. Rimaud). Tačiau buvo ir kitų monumentalistinių pastatų, net ir parodos šeimininkų šalies; pakanka paminėti Šajo rūmų rekonstrukciją arba Moderniojo meno muziejų.[17]

Labai įdomūs ir lankytojų pastebėjimai apie tai, kuo skiriasi TSRS ir Vokietijos paviljonai: „Tarybinio ir Vokietijos paviljonų priešpriešoje dar sykį pasireiškė klasikinėje moderno architektūroje neslopstanti kova tarp tikėjimo pažanga ir reakcijos, tarp socialistinės ir retrogradinės ideologijos. TSRS paviljonas, kaip visuma, išreiškė moderno dinamizmą. Kampuotos pastato dalys be angų, tie slegiantys kubai (stebinamai primenantys Speero architektūrą) suskaidomi tarsi pleištais, tada kubai pavirsta griežiniais ir tikrai atrodo, kad jie veržiasi į priekį. Tai stilius, kurio simbolišką plitimą trečiojo dešimtmečio Vokietijoje jo priešininkai menkino kaip šiuolaikinės klajoklystės, intelektualiai nepastovaus būvio išraišką. O juk tai stilius, diametraliai priešingas vokiškojo fašizmo „kraujo ir žemės" ideologijai, (architektūrinio)

ištvermingumo idealizacijai. „Trečiajame Reiche“ – o dabar ir Paryžiuje – nacionalsocializmo architektūra į tą iššūkį atsakė nejudriais monumentais, atspindinčiais amžinumo maniją.“[18] Albertas Speeras, atsitiktinai išvydęs slepiamą tarybinio paviljono projektą, buvęs taip sukrėstas į priekį žengiančių figūrų grupės, kad dar sykį pakoregavo savo kuriamą Vokietijos paviljono projektą: „Kaip atsvarą jai suprojektavau į sunkius pilonus suskaidytą kubinę masę, pajėgią atlaikyti tą puolimą, o nuo manojo bokšto karnizo žemyn į rusų porelę žvelgė erelis, naguose laikantis svastiką. Aš už tą statinį buvau apdovanotas aukso medaliu, mano tarybinis kolega – irgi.“[19]

Temos, pristatomos tarybiniame paviljone, o dažnai ir pats pristatymo būdas visiškai atitiko laiko dvasią ir buvo, galimas daiktas, radikalesnės už vyraujančią kryptį. Paroda kaip tik ir buvo pasaulinė dar ir dėl to, kad aprėpė svarbiausias epochos temas 103 hektarų plote, kuriame tilpo apie 300 paviljonų. Leisdamasis Senos link nuo Šajo kalvos galėjai atsidurti XX amžiaus temų parke. „Eiffelio bokšto papėdėje įsikūrė spaudos ir kino paviljonai, o anapus Marso lauko – elektros ir šviesos paviljonai. Tarp Senos ir Siufreno bulvaro įsitaisė Regionų centras, o Gulbių saloje Prancūzijai atstovavo jos Užjūrio departamentas. Senos aukštupio link dešiniajame krante stovėjo higienos ir buriavimo paviljonai, moderniojo meno muziejai, Didieji rūmai ir Atradimų rūmai. Kairiajame krante įsikūręs Amatų centras, o jo užnugaryje, be kita ko, Pirčių paviljonas, Turizmo centras ir U.A.M. (*Union des Artistes Modernes* – Moderniųjų menininkų sąjunga). Priešais Invalidų katedrą galėjai rasti aviacijos ir geležinkelių paviljonus, o tolėliau – įdomybių parką. Parodos tęsinys – Le Corbusier sukurtasis Naujųjų laikų paviljonas.[20] Jau pačiame parodos pavadinime „Exposition Internationale des Arts et Techniques dans la Vie Moderne“ (Tarptautinė šiuolaikinio meno ir technikos paroda) įrašytos pagrindinės jos temos. Garsiausi menininkai ėmėsi tų temų: antai Fernand'as Léger pavaizdavo energijos perdavimą, Raoulis Dufy – Laisvąją elektrą. Įėjimą į geležinkelių paviljoną papuošė Robert'o Delaunay pano „Oras, geležis ir vanduo“. Kitų Delaunay paveikslų motyvai buvo Geležinkelio simfonija, Greitis, Saugumas, Tikslumas, Lankstumas, Propeleris ir Ritmas,[21] taip pat aerodinaminių formų Aviacijos paviljonas. Beveik visos tarybinio paviljono temos pasikartojo tiek teminėse ekspozicijose, tiek kituose nacionaliniuose paviljonuose: mokslas, planavimas, sveikata, darbo organizavimas, sportas, turizmas, urbanistika, higiena, susisiekimas, masi-

nės šventės. Bemaž visàs informacijos priemones, atliekančias tokį svarbų vaidmenį TSRS paviljone, – plakatus, fotonuotraukas, statistikos duomenis ir diagramas, prožektorius ir išradingą iliuminaciją – naudojo ir kiti. Vargiai būtum radęs šalį, kuri savo pažangos nebūtų susiejusi su aviacijos pašlovinimu, arba renginį be prašmatnios iliuminacijos ir prožektorių.

Susitikimai kuluaruose

Pasaulinė paroda, kaip kiekvienas didelis renginys, sutraukė šimtus tūkstančių ir net milijonus. Tiksliai suskaičiuota, kad ją aplankė 31 040 955 žmonės.[22] Į parodą keliavo turistai iš viso pasaulio. Kai kas pasirinko maršrutą per Paryžių, kai kas į sostinę nukėlė kongresą, turėjusį vykti Biarice. Suveikė cirko, staigmenų, sensacijų elementai, be kurių neišsiverčia nė viena paroda. Tad 1937 metais Paryžiuje susikryžiavo milijonų žmonių keliai, ir jų antplūdis į grandiozinį renginį labai pagyvino kraujo apytaką toje politikos ir kultūros sostinėje. Juk ir parodos kataloge parašyta: „Jos paskirtis – skelbti vienybę ir taiką, skatinant ne tik ekonominius mainus, bet ir raginant žmones keistis idėjomis, plėtoti draugystę. <...> Tad 1937 metų tarptautinė paroda norėtų susintetinti ir pateikti visą mūsų kartos pasiektą pažangą. Tai būtų mūsų pasaulio civilizacijos balansas. Jis būtų ir pamoka kiekvienai tautai, parodytų jai, į ką nukreipti pastangas norint išlaikyti pasiektą lygį arba jį dar pakelti."[23]

Paryžius buvo Europos emigrantų sostinė, ir čia žmonės, priversti palikti tėvynę, gavo progą pažvelgti į savo šalies prisistatymą, o jo kultūrinėje programoje pasiklausyti pranešimų, literatūros kūrinių, skaitomų jų gimtąja kalba, pažiūrėti spektaklių ir kino filmų. Nuo XX amžiaus trečiojo dešimtmečio Paryžius buvo rusų politinių emigrantų sostinė, jų čia buvo dešimtys tūkstančių, jie steigė savus laikraščius, kavines, politines partijas, mokyklas ir leidyklas.[24] Kiek vėliau, po 1933 metų, čia priplūdo žmonių, išvarytų arba pasitraukusių iš Vokietijos; tiesa, jų situacija buvo šiek tiek kitokia. Paryžiaus neaplenkdavo ir žmonės, keliaujantys į Ispaniją ir grįžtantys iš jos.

Taip ir atsitiko, kad rusų Paryžius čia pat Paryžiuje susidūrė su Tarybų Sąjunga ir sulaukė galimybės – kai kurie pirmą sykį – pamatyti originalus: filmus apie penkmečio planą, teatrų, kuriuose vaidinamos klasikinės pjesės,

spektaklius. Ir piktinosi tuo, ką matė ir girdėjo. Dauguma emigrantų tarybinį paviljoną laikė provokacija, istorijos klastote, Potiomkino kaimo muliažu, be perstojo pliekė jį savo laikraščiuose ir proklamacijose. Tai buvo rusiškasis Paryžius, apspitęs Merkurovo sukurtą Stalino statulą, besigėrintis Deinekos ir Samochvalovo freskomis. Tačiau kai kurie emigrantai dabar ėmė didžiuotis savo tėvyne, su nepasitikėjimu stebėjo, kaip pasaulis vertina penkmečio plano rekordus ir neįtikėtiną raštingumo didėjimą, bet matė ir antrąją medalio pusę. Visuomenė dar labai gyvai prisiminė parodomuosius procesus – antrasis baigėsi vos prieš tris mėnesius. Pasaulinė paroda buvo dar ką tik atidaryta, kai iš Maskvos atėjo neįtikėtinų žinių apie sąmokslą karinėje vadovybėje ir išdavikų sušaudymą. Paryžiuje gyvavo gerai informuota nepriklausoma spauda ir visuomenė, kuri mokėjo pati susidaryti nuomonę ir ką tik buvo perskaičiusi André Gide'o „Retouches" („Sugrįžimus"). Mieste gyveno žymiausi rusų emigracijos intelektualai, glaudžiai susiję su „dvasiniu Paryžiumi", kaip kad Gustavas René Hocke'as pavadino savo rašinį apie 1937 metų Paryžių. 1917 metų diasporą ne taip seniai buvo papildę priverstiniai emigrantai – iš šalies ištremti opozicionieriai, daugiausia trockininkai; jie turėjo savų organizacijų, leido savus laikraščius. Levas Sedovas, Trockio sūnus, buvo laikinai apsistojęs Paryžiuje, čia jį 1938 metais ligoninėje nužudė NKVD agentai. Atvykėlis iš Maskvos dar galėjo rasti Paryžiuje pažįstamų ir juos aplankyti, tiesa, laikydamasis tam tikrų taisyklių. Taip pasielgė rašytojai ir poetai, atvažiavę į 1935 metų Paryžiaus kongresą kultūrai ginti, taip padarė ir Nikolajus Bucharinas – aplankė seną menševiką ir rusų emigrantų archyvarą Borisą Nikolajevskį, o 1936 metais neįspėjęs užsuko ir pas Fiodorą Daną į namus. Ketvirtajame dešimtmetyje senąją diasporą papildė ir vienas kitas tarybinių organizacijų bei įstaigų atstovas, nepanoręs grįžti į TSRS, – jie ir buvo vadinami „negrįžėliais" (невозвращенцы), – nes bijojo prarasti gyvybę. Dar anksčiau taip pasielgė tarybinės ambasados darbuotojas Grigorijus Besedovskis (tai buvo sensacija), paskui NKVD užsienio šnipai Ignatijus Reisas ir Valteris Krivickis – jie pasitraukdami padarė politinius pareiškimus, o vėliau buvo NKVD komandosų nužudyti; į Paryžių vedė pėdsakai daugelio žmonių, įtariamų prisidėjus prie tų žmogžudysčių. Paryžius, tas Europos metropolis, kuriame tiek visokių ryšių, bendruomenių, tinklų, buvo idealus poligonas įsiskverbti tarybinėms agentūroms ir plėtoti čia ardomąją veiklą.[25] Vienas iš ankstyvesnių pavyzdžių – baltagvardiečių

generolo Aleksandro Kutepovo pagrobimas 1930 metais, taip pat Nikolajevskio užpuolimai norint užgrobti jo archyvus. 1937 m. rugsėjo 22 d. Paryžiuje buvo pagrobtas generolas Jevgenijus Mileris, nugabentas į laivą ir rugsėjo 30 d. Maskvoje sušaudytas.[26] Prie to nusikaltimo bendrininkų priskiriami ir kai kurie žinomi paryžiečiai rusai, kaip antai populiari dainininkė Nadežda Plevickaja, vėliau nuteista kalėti, ir vienas iš baltagvardiečių vadų Nikolajus Skoblinas.[27] Vienas iš tų, kurie NKVD pavedimu įsiskverbė į Paryžiaus rusų bendruomenę, buvo Marinos Cvetajevos vyras Sergejus Efronas.[28] Milerio pagrobimas sudrebino Paryžiaus viešąją nuomonę. „Tarybinis reikalų patikėtinis Hiršfeldas buvo iškviestas į Prancūzijos užsienio reikalų ministeriją ir įpareigotas pranešti Maskvai, jog Prancūzijos visuomenė taip pasipiktino neseniai įvykdytu caro generolo Milerio pagrobimu, kad jei tik tarybiniai agentai išdrįs dar sykį įvykdyti panašų pagrobimą arba žmogžudystę Prancūzijos teritorijoje, tai Prancūzijos vyriausybė bus priversta nutraukti diplomatinius santykius su Tarybų Sąjunga."[29] Tačiau nepraėjus nė pusmečiui po generolo Milerio pagrobimo, 1938 m. vasario 16 d., vienoje Paryžiaus ligoninėje po sėkmingos operacijos mirė Levas Sedovas, Trockio sūnus ir artimiausias padėjėjas, jau seniai buvęs sekamas.[30]

Paryžius 1937 metais buvo pokario ir prieškario kryžkelėje. Čia tebebuvo gyva visa, kas žadino viltį atkurti Europos civilizaciją po Pirmojo pasaulinio karo ir tikėjimą modernia ateitimi, išspręsti seniai užsigulėjusias, net nebeaktualias problemas. Bet jau atsirado ir pirmieji pabėgėliai nuo modernios ateities priešų, kurių žūtbūtinį ryžtą ir atkaklumą įvertino dar tik labai nedaugelis. Vis dažniau šaudė pro šalį prognozės ir receptai, žadantys šiokį tokį saugumą ir patikimumą. Ligtolinės priešingos pusės nebesusigaudė, kur eina naujoji fronto linija. To netikrumo sukeltas nerimas apėmė ir praėjusio šimtmečio sostinę. Brendo intelektinio ir meninio atmetimo sąjūdžiai – siurrealistai, „Collège de Sociologie", ir naujos vienareikšmės formuluotės – „civilisations totalitaires" (totalitarinės valstybės).[31] Paryžiuje buvo pilna žmonių, kuriuos jau tada arba šiek tiek vėliau – nuo Pasaulinės parodos uždarymo 1937 m. lapkričio 25 d. iki Antrojo pasaulinio karo pradžios 1939 m. rugsėjo 1 d. bebuvo likę mažiau kaip dveji metai – kas nors medžiojo. Daugelis jau ir pavėlavo. Vienas iš jų buvo Walteris Benjaminas. Jis viešėjo Paryžiuje nuo liepos 28 iki rugpjūčio 12 dienos, nes ketino rašyti reportažą apie Tarptautinių kongresų už mokslo vienybę trečiąją konfe-

renciją, kuri vyko Sorbonoje nuo liepos 29 iki 31 dienos. Net ir jis, savo apybraižoje „Passagenwerk" paskyręs tiek dėmesio Pasaulinei parodai, kaip buržuazijos pasaulio atspindžiui, negalėjo likti abejingas didingajam renginiui šalia Eiffelio bokšto ir neatkreipti dėmesio į Jofano ir Speero paviljonų karingąją priešpriešą. Viena iš jo buveinių – Nicolo gatvė 3, 16-oji apygarda, šalia metro stoties Trocadéro – buvo vos pora minučių kelio pėsčiomis nuo parodos.[32]

IR ŠVENČIŲ, IR EGZEKUCIJŲ VIETA – RAUDONOJI AIKŠTĖ

1937 metų Maskvoje visi keliai ėjo per Raudonąją aikštę. Tiksli erdvės ir laiko geografija turėtų sugrąžinti mus į tą mazgą, tą sankaupą, kurioje erdvė ir laikas susidurdavo ir vėl išsiskirdavo. Laikraščiuose rastume suminėtas šventes ir svarbius įvykius, kurių kulminacija ir pabaiga buvo Raudonojoje aikštėje. Jų datos išreiškia judėjimo ritmą, pagyvėjimus, intervalus tarp jaudinimo ir atsipalaidavimo fazių. Kas tik viešėjo Maskvoje – tarybinis ar užsienio turistas, delegacijos narys ar atvykęs su reikalais, – neaplenkdavo Raudonosios aikštės. Kremliuje sėdėjo valdžia, Istorijos muziejus rengė parodas (kad ir Puškino metų proga), o kitapus Kremliaus rikiavosi parduotuvės (GUM – Государственный универсальный магазин, Valstybinė universalinė parduotuvė), čia įsikūrė ir daug liaudies komisariatų skyrių.[1]

Čia kryžiuojasi keliai ir žvilgsniai. Raudonoji aikštė – ne tik Maskvos topografijos elementas, bet ir perspektyvos ašių sankirta, vieta, įsirėžusi į tautos sąmonę. Išanalizavę tą mazgą išvystume 1937 metų Maskvos istorijos miniatiūrą.

Pati aikštė dar bemaž nekliudyta, bet visur jau matyti naujos aikščių apybrėžos ir pastatų siluetai, perkelti iš Maskvos generalinio plano: dvigubai platesnė Raudonoji aikštė ir įspūdingas terasomis kylantis dangoraižių kompleksas priešingoje nuo Kremliaus aikštės pusėje, kur dar tebestovi GUM. Ji vis dar didžiausia sostinės aikštė, bet nebetoli tas laikas, kai ją pranoks kitos aikštės – tos, kuriose stūksos būsimieji Tarybų rūmai, aikštės, skirtos tik masiniams paradams. Tačiau tai dar tik bus, o 1937 metais Raudonoji aikštė – vis dar ta Maskvos aikštė, kuria žygiuojama ir kurioje švenčiama.

Iš „Pravdos" arba „Rabočiaja Moskva" 1937 metų komplektų matyti, kas vyksta pagrindinėje sostinės aikštėje, visa jos choreografija – kaip ant delno.

Čia minimos revoliucinės sukaktys ir šventės, ypač Gegužės 1-oji ir Lapkričio 7-oji, o jau visai ypatingai – dvidešimtaisiais Spalio revoliucijos metais, kai net paskutiniai senųjų laikų ženklai – cariniai ereliai ant Kremliaus bokštų – pašalinti ir pakeisti rubino raudonumo tarybinėmis žvaigždėmis. Bet ir tarp tų raudonojo švenčių kalendoriaus datų buvo neeilinių įvykių: sportininkų paradai, Geležinkelininkų dienos minėjimas arba Darbininkų ir valstiečių raudonosios armijos metinės. Vis dėlto tikras liaudies džiūgavimas nesutampa su raudonojo švenčių kalendoriaus datomis, inscenizuota ekstazė sukeliama tam tikromis ypatingomis progomis: 1936 metų gruodį priėmus naująją „Stalino konstituciją", paskelbus nuosprendį didžiuosiuose parodomuosiuose procesuose arba 1937 metų gruodį įvykus rinkimams į Aukščiausiąją Tarybą. Argi neverta džiūgauti, kai namo sugrįžta lakūnai, per Šiaurės ašigalį nuskridę į Šiaurės Ameriką, arba kai Ivano Papanino laivo įgula stebuklingai išgelbstima iš poliarinio ledo gniaužtų? Bet čia pat vyksta ir gedulingi mitingai per Gorkio ir Ordžonikidzės laidotuves. Vien per dvi didžiąsias šventes – Gegužės 1-ąją ir Lapkričio 7-ąją – į Raudonąją aikštę suplūdo po 2 milijonus žmonių, o tomis dienomis, kai buvo skelbiami mirties nuosprendžiai, – po ketvirtį milijono. Visa tai buvo dauginama atvaizdais ir balsais, o šie platinami plačiojoje tėvynėje ir perduodami pasauliui.

Aikštė, tokia, sakytum, didelė ir erdvi, tomis dienomis prisipildo sklidinai, ji sugeria ir transformuoja energiją, kurią skleidžia prakaituojantys, džiūgaujantys, o gal įbauginti ir nerimo apimti žmonės, suprantantys, kad jiems pasisekė būti išrinktiems ar paskirtiems dalyvauti unikaliame įvykyje. Du milijonai žmonių per porą valandų apsilanko aikštėje, kurios ilgis – geras kilometras, plotis – apie 300 metrų. Kamšatis, šonas prie šono, galva prie galvos – žmonių srautas, kuriam tik griežta drausmė ir didelė ištvermė padeda pusėtinai saugiai pereiti aikštę. Tam tikslui didžiausia miesto aikštė buvo išvalyta ir padidinta. Šiauriniame jos gale buvo nugriauti Iberijos vartai ir koplyčia, taip pat Kazanės Dievo Motinos cerkvė ties išėjimu į Nikolskajos gatvę, o pietiniame gale išgriautas visas kvartalas nuo Vasilijaus Palaimintojo soboro iki Maskvos upės, todėl atsivėrė laisvas kelias miniai plūsti iš Gorkio gatvės ir Maniežo aikštės į Raudonąją aikštę ir tenai spiestis, o paskui pasklisti po krantines arba išeiti tiesiai į tiltą per upę – jis dabar toks didingas, atnaujintas ir paplatintas. Per aikštę vedamos kolonos, kurių kiekvienoje – dešimtys ir šimtai tūkstančių žmonių, – surinktos iš viso miesto: tai gamyklų

Gyvieji paveikslai Raudonojoje aikštėje

„Viskam čia užtenka vietos: konfeti paradams ir minios teismui, liaudies šventėms ir keršto troškimui, nežabotam karnavalo šėlsmui ir neapykantos orgijoms."

ir fabrikų, institutų ir kariuomenės delegatai, jaunimas ir senimas. Kiekviena kolona suskirstyta į būrius; kiekvienas būrys nešasi vėliavas ir transparantus. Organizuotos masės, ornamentai, sudaryti iš žmonių. Kolonos juda taip, kaip dera tai šventei, kaip vientisas entuziazmo pagautas organizmas: jaunimas – veržliai, kariuomenė ir sukarinti daliniai – rikiuotės žingsniu, vaikai ir paaugliai plaukia kaip spalvinga jūra, su popierinėmis gėlėmis ir balionais. Tai visumos atomai, vieno ansamblio dalys. Spalvingos ir egzotiškos tautinės delegacijos. Ištisos kuopos sportininkų, gimnastų ir akrobatų susirikiuoja ant aikštės grindinio geometrinėmis figūromis. André Gide'as rašė, kaip vyksta sportininkų paradas: „Maskvoje, Raudonojoje aikštėje, savo akimis mačiau jaunimo šventes. Pastatai, stūksantys priešais Kremlių, paslėpė savo bjaurastį po šūkiais ir žalumynais. Viskas buvo prašmatnu, net (skubu čia pareikšti, nes ne visada galėsiu tai pasakyti) labai skoninga. Iš šiaurės ir pietų, iš rytų ir vakarų suplūdę žygiavo tie nuostabūs jaunuoliai. Paradas truko ne vieną valandą. Tokio puikaus spektaklio niekada nebūčiau sugalvojęs. Savaime aišku, tos tobulai judančios būtybės buvo treniruojamos, lavinamos, ypatingai atrinktos; bet argi neverta nuostabos ta šalis ir jos vadovybė, įstengianti tai padaryti?"[2] Neregėtai drausmingas didelis darinys iš žmonių kūnų. Per visą aikštę velkami maketai: užtvankų, aukštakrosnių, garvežių, lėktuvų. Visa TSRS miniatiūriniu pavidalu. O čia pat ir istorijos karnavalas – per aikštę plaukia juokingos kapitalistinio pasaulio politikų figūros, kurias vaizduoja marionetės, nulipdytos iš papjė mašė.

Entuziazmas pasiekė viršūnę, kai kolonos, žygiuojančios per aikštę, atsidūrė maždaug jos vidury, tarp senovės egzekucijų vietos ir tribūnos, įtaisytos ant Lenino mauzoliejaus, pamojavo šalies vadovams, stovintiems viršuje, sužiuro į juos. Per aikštę nuvilnijo džiaugsmingi valiavimai, šūkiai, ritmiškos skanduotės choru. Garsai kyla iš apačios į viršų, tenai, kur stovi jie – dažnai baltais kostiumais, nepasiekiami, negirdimi, bet tokie savi, kai matai jų atvaizdus laikraščio iliustracijoje arba istorinio albumo nuotraukoje. Tai, kas vyksta ant mauzoliejaus, yra lygiai taip pat svarbu kaip tai, kas vyksta apačioj. Kas stovi viršuje, gali būti ramus, o tas, kuris tenai nebestovi, jau kaip ir žuvęs. Mauzoliejus – tai vieta, kurioje asmenybės pavirsta niekuo. Žvilgsnis aukštyn turi reikšmės analitikui ir yra privalomas stebėtojui užsieniečiui. Vietos svečių tribūnose ir kvietimai į šventes bei paradus – labai geidžiamas masalas žurnalistams ir diplomatams, o ypač kariniams atašė. Ten galima ne

tik visai iš arti pamatyti legendines asmenybes, bet ir suvokti jėgų išsidėstymą vadovybės viduje. Tribūna byloja, kaip kyla ir krinta karjeros ir biografijos. Kai kas iš ten, iš viršaus, sviedžia paskutinį žvilgsnį į pasaulį, kol dar nesuimtas. Jis jau nebus palaidotas Kremliaus sienoje.[3]

Demonstrantų būriai taip lipa vieni kitiems ant kulnų, kad šūksnių ir lozungų bangos bemaž gožia viena kitą. Viskas susimaišo: akrobatų triukai aikštėje, pasieniečių ir parašiutininkų žygiavimas, sportininkų ir sportininkių optimizmas. Viskam čia užtenka vietos: konfeti paradams ir minios teismui, liaudies šventėms ir keršto troškimui, nežabotam karnavalo šėlsmui ir neapykantos orgijoms. Raudonoji aikštė – tikriausia 1937 metų arena: ir švenčių, ir mirties nuosprendžių vieta.

Jurijus Trifonovas romano „Dingimas" fragmente aprašė savo tėvo suėmimą 1937 metais. Rašytojo antrininkas, berniukas, vardu Igoris, stebėjo Gegužės šventę Raudonojoje aikštėje ir pasirengimą tai šventei: „Ant tilto stovėjo kareiviai, pasirengę rytdienos paradui... Dunksojo Kremlius, prožektorių išplėštas iš tamsos, o juodame danguje virš jo kabojo Stalino portretas, jį laikė ore nematomas, užmaskuotas balionas. Didžiulis ūsuotas veidas blizgėjo ir mirguliavo sidabrinėje prožektorių šviesoje. Jis beveik nejudėjo, tik per patį vidurį buvo šiek tiek vėjelio išpūstas, o pro spindintį Stalino atvaizdą skriejo lėktuvai su mažesniais portretais: Marxo, Engelso, Lenino ir vėl Stalino. Praeiviai, sustoję ant tilto, spoksojo į pažįstamų veidų virtinę, apšviestą iš apačios; ji pamažu slinko pro šalį tamsiame danguje. Burgzdami ir vis taip pat tiksliai išsirikiavę lėktuvai su mažesniaisiais atvaizdais pasitraukė iš prožektorių šviesos pluošto, variklių ūžesys nutolo, danguje virš Kremliaus liko tik vienas milžiniškas portretas. Kažkur toli – tai, kas praeina, kas priklauso nuo laiko, praslenka ir dingsta; o čia – tai, kas šventiška, amžina. Portretas švytėjo juodame danguje tarsi neįtikėtino dydžio kino ekranas. Ir tas paveikslo *stovėjimas* atrodė antgamtiškas, kaip stebuklas, jis šiek tiek priminė mažą voriūkštį, kuris nejudėdamas kabo ant neregimo siūlelio."[4]

Gegužės pirmąją jis užfiksavo: „Baltu kvadratu sustoję Raudonojo karo laivyno jūreiviai, mėlynu – lakūnai, žaliu – pasieniečiai, melsvu alyvinio atspalvio plienu švyti Proletarų divizija. Igoris matė visa tai nebe pirmą sykį ir gerai įsidėmėjo, nes taip būdavo per visus paradus. Ir kiekvieno parado pradžioje lygiai dešimtą valandą, Spaso bokšto laikrodžiui mušant paskutinį sykį ir skardžiam jo balsui, suvirpinančiam kiekvieno žmogaus širdį, nutildžius

aikštę, lengva ristele iš vartų išjoja Vorošilovas, ir sugaudžia atodūsis *aaa... aaa...*, tarsi paskui Vorošilovo žirgo tapenimą skleistųsi milžiniškas kilimas – gyvas vientisas šlamesys. Štai nuvilnijo jis, kilimas skleidėsi vis plačiau, užpildė aikštę. Ir vis dėlto kiekvieną sykį – nors Igoris tai žinojo ir jau buvo matęs – jam nuo to *aaa...* kūnas ėjo pagaugais, pilvas virpėjo nuo jaudinimosi, plaštakos prakaitavo ir gniaužėsi į kumščius, ir vaikinas kartu su visais pusbalsiu atsiduso: *aaa...*"[5]

„Prajojo kavaleristai, tyliai nulingavo ietys, skaisčiai raudonai ir žydrai sumirguliavo kazokų bašlykai, o tribūnos džiaugsmingai sušnarėjo: „Pirmąsyk... kazokai... Žinokit, pirmąsyk raudonieji kazokai dalyvauja parade..."[6]

„Paskui važiavo dviratininkai, kurtinamai tratėjo motociklai su priekabomis, kuriose įtaisyti kulkosvaidžiai, naujovė – sunkieji prieštankiniai pabūklai su vikšrinėmis važiuoklėmis, ištisa lavina tankų, didžiulių ir mažyčių, išmetamųjų dujų debesys pasklido ore, net kvapą užėmė, jauteisi kaip per tikrą mūšį, žemė drebėjo, dangus riaumojo; rodėsi, kad nuo triukšmo, kurį kelia lėktuvų – naikintuvų ir greitųjų bombonešių – varikliai, tuoj apkurs žiūrovai tribūnose; moterys užsidengė ausis, jų veidus kaustė siaubas, o Igoris su Lionia stovėjo ramiai lyg niekur nieko. Būtų stovėję ir dvi valandas, ir tris, kiek tik reikia.

Ir kai jau kojos berniukui linkte linko, o delnai įsmilko nuo katučių, kai jau galva ėmė svaigti nuo triukšmo, tratėjimo ir garsios muzikos, jau pražygiavus ir sportininkams, ir Ispanijos vaikams su juokingomis dvisnapėmis kepurėmis, kurios kažkodėl vadinamos pilotėmis, ir išdaigininkams ant kojūkų, kai jau buvo nuaidėję skelbimai per garsiakalbius: „Kviečiam kanalą", „Štai kaukia pirmieji garlaiviai", „Kviečiame Madridą! Kalba Madridas! Kviečiame traukinį, kuris veža komjaunuoles, visą jų dalinį, į Tolimuosius Rytus!", kai saulė jau užkaitino išsklaidžiusi debesis ir tėtis pasakė, jog jau metas namo, ten mūsų laukia su pietumis, tada Igoris, nors jau vos bepastovintis, atsakė turintis būtinai išbūti iki galo. <...> Kas tada buvo? Tėtis pasakė: „Ne, pabūsi kitą kartą. Ateinančiais metais..."[7] Tačiau kitų metų nebebuvo, nes Igorio tėtį suėmė.

CHOPINO KONCERTAS IR ŽUDYMO RITUALAS. RADIJAS IR DIDŽIOSIOS VISUOMENĖS KŪRIMAS

Radiofikacija: du pažangos veidai • Radijas – naujųjų laikų triukšmo fonas • Jausmų erdvė • Radijo klausytojas – „pasaulio pilietis" • Kalba Stalinas: istorinis momentas • Kenkėjų veikla eteryje

1937 metais, naktį iš sausio 30-osios į 31-ąją, Nikolajus Ustrialovas, įžymybė, emigrantas, sugrįžęs į Tarybų Sąjungą, klausėsi radijo. Maskvoje ką tik buvo pasibaigęs antras parodomasis procesas prieš Piatakovą, o Raudonojoje aikštėje įvyko didžiulė manifestacija, pritarianti mirties nuosprendžiams. Ustrialovas, įgudęs ir aistringas radijo klausytojas, klausosi, bet sukiodamas imtuvo rankenėlę pakliūva į kitą laidą, transliuojamą iš Berlyno, – reportažą apie eitynes su fakelais Unter den Linden gatve: ten švenčiamos ketvirtosios metinės nuo tos dienos, kai nacionalsocialistai paėmė valdžią. Dienoraščio įrašą apie tos dienos įvykius užbaigia žodžiais apie „epochos magiją".

„Prieštaringi jausmai. Nors tų žmonių mirtį padiktavo pati istorijos logika, išgirdęs žinią apie Radeką ir Sokolnikovą (nuteistus tik kalėti. – K. S.) nuoširdžiai apsidžiaugiau. Kodėl? Argi aš – tik niekam tikęs inteligentėlis? Ar tai – abstrakti, visuomeninės padėties nulemta pagarba „intelektui", „talentui", išmanymui? Ar tai – tikėjimas, kad tie žmonės pajėgūs iš tiesų pasitaisyti ir būti naudingi tėvynei? Šiaip ar taip, turiu prisipažinti, jog kai diktorius pasakė, kad tuodu liks gyvi, mano sielai nepaprastai palengvėjo.

5 valandą – mitingas Raudonojoje aikštėje. Pritarimas teismo nuosprendžiui. Į kambarį iš radijo imtuvo įsiveržė milijonų tarybinių žmonių jausmai,

pyktis, rūstybė, neapykanta priešams, pasipiktinimas, triukšmas, audringas pritarimas, muzika. Entuziazmas. Laisvė. Socializmas.

Tik suktelėjau radijo rankenėlę – ir vėl triukšmas, audringas pritarimas, valiavimas, susižavėjimas. Iš kur? – Iš Berlyno, Frydrichštrasės. Hitlerinio „pabudimo“ ketvirtosios metinės. *Fackelzug* (eitynės su deglais). Minia. Gatvė. Aistra – istorijos filosofija. Epochos magija.“[1]

Radijas – ne tik susižinojimo priemonė, nepaisanti valstybių sienų, ne tik žiniasklaidos, lavinimo, švietimo priemonė. Radijas ne tik parodo, kas vyksta tuo pat metu: jis yra ir priemonė aktyviai sinchronizuoti potyrius, suburti žmones, kuriuos sieja tie patys jausmai ir ta pati neapykanta. Klausimas, kaip įmanoma sukelti didžiulės grėsmės pojūtį, kaip kyla savotiška kolektyvinė panika ir isterija arba itin stipri artimo meilė ir užuojauta – kad ir solidarizuojantis su Ispanijos respublika, kaip įmanoma didelius kolektyvus – įmonės darbuotojų susirinkimus, kuriuose dalyvauja daug tūkstančių žmonių, demonstracijas ir paradus, kurių dalyviai skaičiuojami šimtais tūkstančių – tam tikra dingstimi paversti bendruomenėmis, trokštančiomis žudyti ir naikinti, – tas klausimas, žinoma, liks be atsakymo neatsižvelgus į idėjų skleidimo ir suvisuomeninimo galimybes, kurias teikia radijas.[2]

Koks galingas tos priemonės poveikis, matyti iš to, kad visur pilna jos pėdsakų, visur aidi jos balsas. Jis, viena vertus, džiugina galimybe dalyvauti pasaulinės istorijos procese ir plačiau pasinaudoti pasaulio kultūros lobiais, kita vertus, baugina ir pribloškia, kada suvoki, kad jokiame taške nebeįmanoma pasislėpti nuo politinės ir ideologinės prievartos. Radijo įtaka tarybinių piliečių bendruomeninės ir pilietinės sąmonės formavimui didesnė, negu paprastai manoma. Dauguma toliau cituojamų minčių yra atėję iš radijo klausytojų atgarsių. O galiausiai ir pats radijas įtraukiamas į kitų ir paties savęs įtarinėjimo, valymo ir naikinimo sūkurį.

Kaip atrodė propagandos, folkloro, poezijos mišinys netipiškoje radijo laidoje, – ji buvo transliuojama besibaigiant rinkimų kampanijai ir skirta kandidatui Nikolajui Ježovui, – galima suprasti paanalizavus vieną 1937 metų lapkričio radijo programą: „Lapkričio 24 dieną milijonai darbo žmonių girdėjo radijo laidą, skirtą Komunistų partijos CK sekretoriui, TSRS vidaus reikalų liaudies komisarui ir kandidatui į Sąjungos tarybą Gorkio-Lenino rinkimų apygardoje (Gorkio miestas), draugui Nikolajui Ivanovičiui Ježovui. Aktorius Vladimiras Jachontovas perskaitė apybraižą apie Nikolajaus Ježovo gyvenimą

ir revoliucinę veiklą. Toliau literatūros ir muzikos programoje skambėjo Kazachstano liaudies dainiaus Džambulo „Poema apie liaudies komisarą Ježovą", Dagestano liaudies dainiaus Suleimano Stalskio „Mintys apie tėvynę", Pereco Markišo eilės, „Vorošilovo maršas", „Stovim sargyboje" ir „Dainos apie heroizmą", kurias sukūrė kompozitoriai Iljinas, Listovas ir Ferė."[3]

Radiofikacija: du pažangos veidai

Jau XX amžiaus trečiojo dešimtmečio pradžioje radijas leidosi į pergalingą žygį, pirmiausia Amerikoje, Anglijoje ir Vokietijoje. Bet ir Tarybų Rusijoje išsyk buvo suvokta, kokių elementarių galimybių teikia naujoji žiniasklaidos priemonė. Leninas pavadino radiją „laikraščiu be popieriaus", „įveikiančiu nuotolį", pripažino, jog tai „didelis dalykas". Radijas tapo naujųjų laikų simboliu. Štai ką sakė Stalinas: „Senasis sodžius su cerkve matomiausioje vietoje, kaimas, kurio priekyje rikiuojasi geriausi namai, priklausantys seniūnui, popui, buožėms, o pakraščiuose stovi sukiužusios valstiečių trobelės, – tas sodžius jau nyksta. Jo vietą užima naujasis kaimas, jo visuomeniniai ūkiniai pastatai, klubai, radijas, kinas, mokyklos, bibliotekos, lopšeliai, jo traktoriai, kombainai, kuliamosios, automobiliai."[4]

Jau 1918 metų rugpjūtį Nižnij Novgorode (Žemutiniame Naugarde), atnaujinus eksperimentus, pradėtus dar Pirmojo pasaulinio karo metais, ėmė darbuotis radijo laboratorija, kuriai vadovavo Michailas Bonč-Brujevičius; 1919 m. perduota pirma radiotelefonograma į Maskvą, 1920 m. kovą tarybinė vyriausybė nutarė statyti centrinę radiotelefono stotį, kurios veikimo spindulys siektų 2.000 varstų. 1920 m. nusiųsta pirma radiotelefonograma į Berlyną.[5]

Plėtojant radiofikaciją garsiakalbius imta statyti ir Maskvos gatvėse. Pirmasis atsirado Maskvos tarybos pastato balkone, per jį buvo skelbiamos žinios, politinė informacija ir skaitoma literatūra. 1921 metų birželį „kalbantys laikraščiai" įtaisyti centrinėse Maskvos aikštėse – Teatro aikštėje, prie Valstiečių užkardų (Krestjanskije zastavy). 1922 metais Maskvoje ėmė veikti radiotelefono stotis; tuomet galingiausia pasaulyje – 12 kilovatų; 1922 m. rugsėjo 17 d. paleistas naujas Kominterno siųstuvas. 1923 metų pradžioje užbaigta antroji radijo stotis Sokolnikuose. 1924 m. rugsėjį pirmąsyk per radiją buvo

transliuojamas viešas koncertas, jame dalyvavo Antonina Neždanova ir Nadežda Obuchova. 1925 m. vasario 3 d. iš Didžiojo teatro buvo transliuojama opera „Kunigaikštis Igoris".

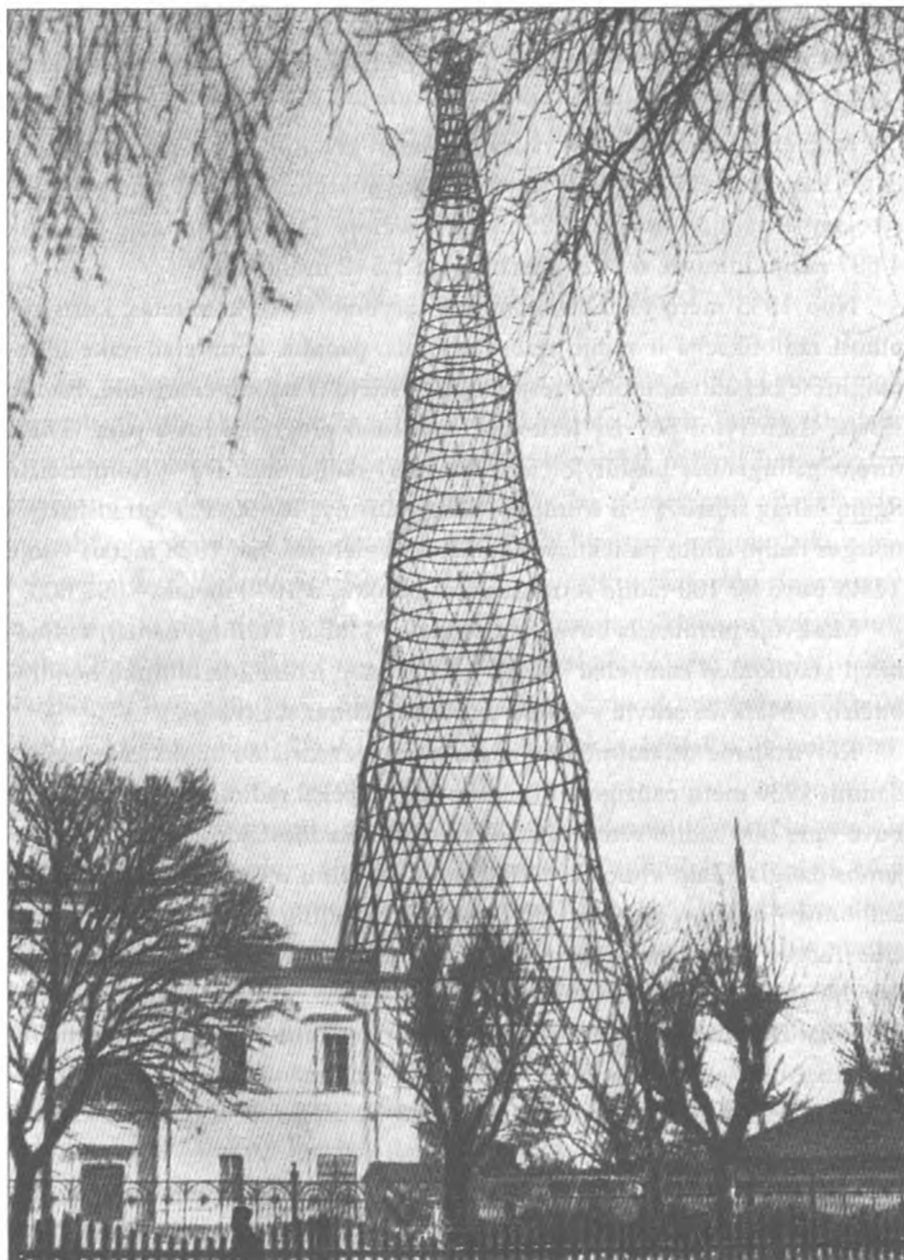
Kaip energingai tarybinė vadovybė ėmėsi „radiofikacijos", galima spręsti iš to, kaip daugėjo siųstuvų, retransliacijos mazgų, specialių patalpų klausytojams ir radijo imtuvų. 1925 metų pradžioje Tarybų Sąjungoje buvo tik 4 697 radijo imtuvai, o 1927 metais – jau 1,5–2 milijonai.

Nuo 1933 metų Liaudies komisarų taryboje veikė komitetas, kuris rūpinosi radiofikacija ir radijo transliacijomis, panašūs komitetai veikė ir sąjunginėse bei autonominėse respublikose, sričių ir rajonų centruose. Radijo stotys, išskirstytos po visą teritoriją, transliavo programą ištisą parą. TSRS turėjo galingiausią pasaulyje (500 kilovatų) radijo siųstuvą – Kominterno ilgųjų bangų siųstuvą – ir trumpųjų bangų siųstuvą RV-96. Per retransliacijos mazgus radijo laidos pasiekdavo tolimiausias vietoves. Jau 1928 metais visoje TSRS buvo 92 100 radijo retransliacijos punktų, o 1940 metais – 697 600.

Maskvoje pirmiausia buvo „radiofikuoti" klubai, kultūros namai, vadinamieji „raudonieji kampeliai", dideli gyvenamieji namai, darbininkų bendrabučiai, o Maskvos srityje – kaimo tarybos ir kaimo skaityklos.

Ketvirtajame dešimtmetyje radijas tapo neatskiriama maskviečių buities dalimi. 1936 metų pabaigoje Maskva pirmavo pagal radiofikacijos lygį – joje buvo apie 300 radijo retransliacijos punktų.[6] Radijo laidos buvo transliuojamos daugiau kaip aštuoniasdešimčia TSRS kalbų ir kai kuriomis užsienio kalbomis – anglų, prancūzų. 1938 metais nuolatinių radijo klausytojų skaičius Tarybų Sąjungoje perkopė 20 milijonų ribą. Stalino kalbą aštuntajame Tarybų suvažiavime 1936 metų gruodį, manoma, girdėjo daugiau kaip 25 milijonai žmonių, o svarbiausių pranešimų rengiantis 1937 metų rinkimams į TSRS Aukščiausiąją Tarybą ir 1938 metų rinkimams į sąjunginių ir autonominių respublikų aukščiausiąsias tarybas klausėsi turbūt daugiau kaip 30 milijonų.[7]

Kilo tikras visuomeninis radijo mėgėjų sąjūdis su savomis draugijomis, klubais, žurnalais. 1938 metais šalyje buvo per 4 000 radijo auditorijų, pritaikytų vakarinėms studijoms ir kolektyviniam transliacijų klausymui. Be to, keliasdešimt tūkstančių radijo taškų buvo įrengta klubuose, kultūros rūmuose, skaityklose, bibliotekose, mokyklose, sanatorijose. Tuos radijo taškus prižiūrėjo dešimtys tūkstančių aktyvistų iš radijo mėgėjų ir saviveiklinių radistų

Kominterno radijo siųstuvas Šabolovkos gatvėje, pastatytas pagal Vladimiro Šuchovo projektą (1922 m.)

„Per retransliacijos mazgus radijo laidos pasiekdavo tolimiausias vietoves."

armijos. Vien Saratovo srityje 1938 metais buvo daugiau kaip 600 kolūkinių radijo aktyvistų. Iš to aistringų mėgėjų sąjūdžio, be kita ko, išėjo vėliau pagarsėjęs ir išpopuliarėjęs Arkties tyrinėtojas, radistas, Tarybų Sąjungos didvyris Ernstas Krenkelis.

Radijo laidų žanrai buvo įvairiausi: politinė informacija, pranešimai, paskaitos, interviu istorijos temomis, laidos tam tikroms klausytojų grupėms, literatūros skaitymai, laidos vaikams, klasikinė muzika, laidos užsienio kalbomis. Vien tik Maskvos radijo stotys per mėnesį transliuodavo vidutiniškai 250–300 informacinių laidų, skirtų šaliai ir užsieniui. Svarbūs įvykiai šalies centre būdavo transliuojami tiesiogiai – pavyzdžiui, aštuntojo Tarybų suvažiavimo posėdžiai arba kandidatų iškėlimas prieš rinkimus. Tiesioginės transliacijos būdavo skiriamos šventiniams renginiams ir paradams per Spalio revoliucijos metines, Raudonosios armijos įkūrimo metines, paradams ir demonstracijoms Raudonojoje aikštėje per Gegužės 1-ąją, per Sportininkų dieną. Svarbios radijo laidos buvo tiesioginiai reportažai iš įvykio vietos 1934 metais, kai buvo gelbstima poliariniuose ledynuose įstrigusio ledlaužio „Čeliuskin" įgula, ir 1938 metais – Papanino ekspedicija. Novatoriški tarybinio radijo žygdarbiai buvo tiesioginės laidos iš jūros dugno, iš statomo Maskvos metro tunelių, iš važiuojančių traukinių, iš dirižablių ir lėktuvų.

Radijas prisidėjo ir prie masių raštingumo kėlimo, prie jų lavinimo. Tam pravertė mokslo populiarinimo paskaitos, tokie pokalbių ciklai kaip „Mokslininkai prie mikrofono". Vien per Maskvos radijo stotis kas mėnesį buvo transliuojama per 100 interviu, paskaitų, literatūros skaitymų; kalbėjo ir pagarsėję darbininkai stachanovininkai, ir rašytojai. Ypač svarbios buvo muzikos transliacijos: jos sudarė apie 60 proc. visų radijo laidų. Vien Maskvos radijas kas mėnesį transliuodavo iš sostinės studijų ir koncertų salių 400–500 koncertų, kuriuose dalyvaudavo geriausi šalies atlikėjai, tautiniai ansambliai, skambėjo operos ir simfoninės muzikos kūriniai. Atsirado naujų muzikinės laidos formų: mėgėjų muzikavimas, muzikiniai konkursai, viktorinos. Nestigo plačių literatūrinių programų ir transliacijų iš teatro. Vien tik Maskvos siųstuvai kas mėnesį transliuodavo apie 100 literatūrinių valandėlių. Jei dar prisiminsime kitas laidas – vaikams, agitatoriams, rytinę mankštą, gimnastiką, – matysime, kad ketvirtajame dešimtmetyje buvo jau išplėtota daugialypė radijo kultūra, pasirodė ir pirmieji televizijos daigai.

Apie tai kalba daugybė korespondencijų ir klausytojų laiškų. Vien tik Centrinis radijo komitetas, kaip skelbiama, per metus sulaukdavo apie 200 000 klausytojų laiškų. Radijas, toji vis dar nauja žiniasklaidos priemonė, greitai virto kasdienybe.

Radijas – naujųjų laikų triukšmo fonas

Kiekviena epocha turi savą triukšmo foną, savą „garso takelį". Per didžius istorinius perversmus prapuola ir įprastiniai ūžesiai. Išnykstanti gyvensena nusineša ir akustinį kosmosą, susiklosčiusį per kartų kartas ir prisitaikiusį prie techninių naujovių ritmo. Osipas Mandelštamas etiudų ir esė rinkinyje „Laiko gaudesys" rašė apie Rusijos imperijos saulėlydžio melancholiją, į kurią jau skverbėsi reklama ir revoliuciniai šūkiai. Walteriui Benjaminui, 1926 metų gale atvykusiam į Maskvą, ausyse gaudė tylintys cerkvių varpai, mat prie jų skalambijimo buvo pripratęs Berlyne: kiekviename kampe cerkvės, vienuolynai, varpinės – Benjaminas jautėsi jų „apsuptas", – bet niekas nesuskamba, joks varpas, nebelikę nė užuominos į tai, kas kitados buvo kasdienybė: čia sustiprėjantis, čia pritylantis, iš tūkstančių skirtingiausių varpų, didelių ir galingų, mažų ir skardžiabalsių, nuaustas garsų kilimas, pasklindantis po priešrevoliucinę Maskvą, per šimtus metų susiklostęs akustinis laiko ritmas, dalijantis metus į mėnesius ir dienas, o šias – į paros metą ir galiausiai į valandas. Varpai neteko žado ne dėl ilgo pasaulėjimo proceso, jie ūmai nutilo; tai buvo negirdėtas įvykis, iki šiol kaip reikiant neįsisąmonintas. Galima suprasti, kaip nerimo bolševikai, kaip stengėsi ir jie, ir jų skatinami garsų menininkai bei kompozitoriai staiga atsiradusį akustinį vakuumą užpildyti fabrikų sirenų koncertu bent jau per didžiausias šventes. Bet argi fabrikų sirenos, Gegužės 1-ąją vienu kartu sukaukiančios visoj Maskvoj, gali susilyginti su kas valandą pasikartojančiu, per šimtmečius susiklosčiusiu ir ištobulintu šimtų, tūkstančių varpų ir varpelių skambesiu, kuris čia pasklinda, čia vėl nuščiūva? Varpai priklausė senajai Rusijai, ir pagaliau buvo lemta, kad šimtai tūkstančių jų bus nukabinta džiaugsmingai klykiant bedievių judėjimo aktyvistams, iškėlusiems savo vėliavas; jų riksmai reiškė, kad jie ryžosi išniekinti vietą, šalia kurios žmonės šimtus metų žegnojosi ir lenkė galvas. Pats varpų nukėlimo ir numetimo įkarštis buvo vykdant pirmojo penkmečio planą, kai dauguma

cerkvių, bažnyčių, sinagogų, mečečių, šventyklų buvo išniekinta, nustojo veikti ar buvo sulyginta su žeme.

Naujieji laikai susikūrė savą triukšmo foną: tai ne tik agitpropo būrių arba Darbininkų ir valstiečių raudonosios armijos orkestrai, bet ir – pirmučiausia – naujos, techninės civilizacijos ūžesiai ir bildesiai. Juk ją skatinti buvo vienas ambicingiausių, pretenzingiausių ir prestižiškiausių naujojo režimo užmojų. Naujasis pasaulis – tai nauji garsai ir balsai, lygiai kaip ir nauji vaizdai: automobilių varikliai vietoj arklio kanopų bilsnojimo, autobuso burzgimas vietoj karietos dardėjimo arba be garso slystančių rogių; nutilo turgaus prekeiviai, reklamos nebebando perrėkti viena kitą, turgaus leksikoną išstūmė politikų gražbylystė, aiškinimai ir įspėjimai; nebegirdėti minkšto dunksenimo vaikštant medinėmis trinkomis, kuriomis buvo grįstos Rusijos gatvės – jį išstūmė kietas asfalto arba akmenų grindinio kaukšėjimas; indų žvangesys restorane ir tylomis kemšamas maistas amžinai perpildytose valgyklose, į kurias kiekvienas atsineša savo šaukštą. Šuolis įvyko ne tik regimų vaizdų pasaulyje, kuriame atsirado plakatas ir kino filmas, bet ir garsų pasaulyje, kai buvo išrastas ir paplito radijas ir garsiakalbis. To meto žmonės tą tiksliai užfiksavo.[8]

Andrejaus Platonovo apysakoje „Duobė" radijas neatlieka kokio ypatingo vaidmens, jis tik „figūruoja" kaip inventorius, privalomas naujosios buities atributas.

„Draugai, kaip manote, – Safronovo lūpomis su sau būdinga ironija ir sarkazmu prabyla Platonovas, – ar nereikėtų mums įsigyti radijo, kad galėtume klausytis pranešimų apie laimėjimus ir direktyvų? Turim čia atsilikusių masių, kurioms truputis kultūrinės revoliucijos ir vienas kitas muzikinis garsas padėtų galiausiai liautis turtinti savo vidinį pasaulį niūriomis nuotaikomis!"[9] Kitoje vietoje radijas pavaizduojamas kaip paikos propagandos transliatorius:

„Budrusis draugas Paškinas parūpino radiją su garsiakalbiu žemkasių būstui, kad jie galėtų laisvalaikiu iš aparato gerklės sužinoti apie klasių būtį.

„Draugai, reikia mobilizuoti dilgėles socializmo kūrimo frontui! Vakaruose dilgėlės yra labai paklausi deficitinė prekė!"

Paskui – dar vienas šūkis, kurį garsiakalbis kartoja kas minutė: „Draugai, reikia kirpti arkliams karčius ir uodegas! Aštuoniasdešimt tūkstančių nukirptų arklių – tai trisdešimt traktorių!"

Safronovas klausėsi ir džiaugsmas netilpo jam krūtinėj, tik dėl vieno jis apgailestavo: mielai būtų atsakęs garsiakalbiui, kad ten aukštai sužinotų, kaip pakylėtas pasijuto draugas Safronovas, kaip jis trokšta kirpti arkliams uodegas ir koks jis laimingas. O Žačevą ir Voščevą, priešingai, kažkodėl žeidė ilgi radijo pamokymai; jie nebuvo nusiteikę prieš tą žmogų, kuris ten šneka ir pamokslauja, ir vis dėlto jautė asmeninę nuoskaudą."[10]

Jausmų erdvė

Tačiau radijas gali žmonėms ir nuotaiką pataisyti, kad jiems kiltų noras šokti.

„Aktyvistas pastatė radijo garsiakalbį ant laiptelių, suskambo „Jaunimo maršas", ir visas kolūkis ėmė džiaugsmingai trypti vietoje, taip pat ir atvykėliai. Kolūkiečių veidai švytėjo kaip ką tik nuprausti, jiems nieko nebestigo, krūtinėj buvo tik vėsu ir tuščia. Bet štai pasigirdo kita muzika. Jelėjus įėjo į rato vidurį, treptelėjo koja ir pasileido šokti ant aslos, nelenkdamas liemens ir nemirksėdamas žybsinčiomis akimis; praėjo kiaurai per stovinčią minią, vikriai išsilenkdamas kūnu ir galūnėmis. Pamažu ir žemdirbiai atgijo, ėmė suktis vienas apie kitą, o moterys valiūkiškai kėlė rankas aukštyn, jų kojos po sijonais savaime sukruto šokio judesiais. Svečiai nusviedė krepšius, kvietė šokti vietines merginas ir pritūpę sukosi ratu pažeme, bučiavo savo myli-miausias merginas. Muzika per radiją vis labiau kaitino žmones, ramesnieji kaimiečiai tik pritarė džiugiais šūksniais, o judresnieji vis spartino šventės tempą, ir net suvisuomeninti arkliai vienas po kito skubėjo į kiemą, kad žvengimu pritartų laimingų žmonių šėlsmui."[11]

Radijas pažeria visko: žinių, interviu, reportažų. Jis nepaiso individualių situacijų, jis pats yra arba sukuria joms rezonanso erdvę – ir laimingiems, ir nelaimingiems. Maskvietė moksleivė Nina Kostiorina, kurios tėvas, senas revoliucionierius, suimtas, 1938 m. balandžio 20 d. įrašė savo dienoraštyje: „Tuoj radijas transliuos Čaikovskio romansą „Nežinau, ar tave myliu, bet atrodo, jog taip". Jau kuris laikas esu labai romantiškai nusiteikusi, net mėnulį baigiu įsimylėti. Vakar jo ieškojau, bet taip ir nepamačiau."[12]

1938 m. spalio 2 d. parašė: „Ruduo, lietus, rūkas. Kur tėtis? Kaip jis jaučiasi?

Per radiją kažkas smuiku griežia kažką liūdno, jaudinamo. Gyvenimas dar tik prasidėjo, o aš klausiu save: ar verta gyventi toliau? Draugystės ryšiai trūkinėja."[13]

Politikos įvykiai įterpiami į garsų pasaulį. Tarkim, tuo metu, kai Ustrialovas rašo programinį tekstą „Tarybos, kaip nauja valstybinės valdžios forma. Proletariato diktatūros dialektika ir valstybės nunykimas", radijas transliuoja iš Didžiojo teatro operos „Karmen" pirmą veiksmą. „Kokie tai stebuklingi, užburiantys garsai, kurie suvirpina jau nutrintas, sutrūkinėjusias sielos stygas?" Vis dėlto emigrantas, parvykęs į Rusiją, vėl atitrūko nuo muzikos atgaivintų prisiminimų ir sugrįžo į dabarties ideologinių kovų sferą.[14]

Radijo klausytojas – „pasaulio pilietis"

Radijas užtikrino ryšį su plačiuoju pasauliu ir su tarybine aplinka. Tai buvo ypač aktualu užsieniečiams. Štai ką rašo Ruth von Mayenburg, ilgai gyvenusi Kominterno viešbutyje „Liuks": „Man kasdienybė „Liukse" irgi rodėsi monotoniška, nors tokia ir nebuvo. Kol garsiakalbiai neatjungti nuo tinklo, Maskvos radijas visą namą užliedavo muzika, ilgomis paskaitomis, visokiausiais skelbimais; garso stiprumas ypač padidėdavo prireikus pranešti gyventojams ką nors itin svarbaus. Mat „Liukso" įnamiai irgi buvo priskiriami prie Rusijos gyventojų, o nuo viso kito, kuo gyveno rusai, tą užsieniečių salelę saugojo leidimų, *propuskų*, sistema."[15]

Ypač Kominterno veikėjams, kurie jautėsi tarsi pasaulinės revoliucijos judėjimo štabas apsuptoje tvirtovėje, radijas padėjo palaikyti ryšį – ir gauti (užkoduotas) instrukcijas, kurias transliavo vienas galingiausių pasaulio siųstuvų.[16] Ir Georgis Dimitrovas, Kominterno vykdomojo komiteto pirmininkas, per radiją sužino, kas dedasi Vokietijoj: „Automobilyje per radiją klausiausi Goebbelso kalbos partijos (nacionalsocialistų) Niurnbergo suvažiavime. Siaubinga kurstomoji kalba!"[17]

Bet ir eiliniams piliečiams, kurie turi galimybių ir laiko klausytis radijo, tinka žodžiai, kuriuos dienoraštyje užrašė Andrejus Aršilovskis: „Jiems gyvenimas iš tiesų tapo geresnis ir šviesesnis: radijas bliauna tau tiesiai į ausį, ir tu gali kasdien sužinoti, kas dedasi pasaulyje."[18]

Buvęs emigrantas Nikolajus Ustrialovas klausėsi radijo nuolat, galima

sakyti, sistemingai. Per naktis klausydavosi tiesioginių transliacijų, reportažų, politikos analizių, o paskui dienoraštyje išsamiai žymėjosi, ką išgirdęs, rašė tokias kaip ir apžvalgas. Net ir nebūdamas Maskvoje stengėsi iš radijo pranešimų susidaryti procesų raidos vaizdą.

„Klausiausi žinių iš Ispanijos, paskui iš Berlyno Goebbelso ir Hitlerio kalbų, o pusę aštuonių – politikos informacijos iš Paryžiaus. Taigi net ir Ložkinkoje netapau provincialu! Ta stebuklinga dėžutė, taip paprastai atvožiama, paverčia mus visus pasaulio piliečiais.

Madride – mitingas su koncertu Tarybų Sąjungos garbei. Darbininkų profesinės sąjungos vadovas Álvarezas del Vayo, mūsų įgaliotinis Rozenbergas. Jaudinantis idėjų ryšys, įveikiantis erdvę ir laiką. Eteris alsuoja istorija.

Berlyne gaudžia Sporto rūmai, riaumoja įsiutęs Goebbelsas – šlovina Berlyno nacionalsocialistų organizacijos dešimtąsias metines. Patrankos. Apie tas patrankas sukasi visa kalba, isteriška improvizacija, kad klausytojai įnirštų. Taip, didis oratorius.

Paskui dainos, muzika – ir ūmai šūksniai *heil* (tegyvuoja), vėl muzika, griaudžia patrankos, dunda žingsniai, minia klykia, atsidūsta – ir: *der Führer spricht* (fiureris kalba). Vėl triukšmas, paskui tylos akimirka – ir: vėl eteryje skamba prikimusio baritono greitakalbė, berianti istorijas. Trykšta idėjos ir aistros, idėjos ir energija, tačiau ramus Paryžiaus radijo diktorius priduria dar vieną kitą niuansą: tuo metu, kai Calderóno salėje skambėjo gražios kalbos, gretimose gatvėse liejosi kraujas – sproginėjo Franco bombos. Ir tai vadinama dievų puota.“[19]

Kalba Stalinas: istorinis momentas

Net toks nepriklausomos dvasios žmogus kaip mokslininkas Vladimiras Vernadskis užfiksavo dienoraštyje įspūdį, kurį patyrė pirmąsyk per radiją išgirdęs Stalino balsą: „Per radiją pirmą kartą išgirdau Stalino balsą. Stebinama, kaip galima susilaukti tokio pasisekimo turint tokius prastus duomenis – balsą ir akcentą, be išsilavinimo.“[20]

Ustrialovas, tas išmanantis ir pasaulio matęs publicistas, klausėsi per radiją transliuojamų aštuntojo Tarybų suvažiavimo posėdžių: ten buvo priimama naujoji konstitucija – „Stalino konstitucija“. Jo įspūdžiai – kone protokolas,

fiksuojantis savo paties reakcijas; nors jis – viso labo radijo klausytojas, atrodo, tarsi pats sėdėtų ten suvažiavime, tokia stipri jų įtaiga: „Prie radijo aparato. Girdžiu kviečiančius „Internacionalo“ garsus, bet jie skamba nepaprastomis, unikaliomis, istorinėmis aplinkybėmis: jį gieda aštuntasis Tarybų suvažiavimas.

Kalininas jau tarė įžanginį žodį. Tuoj kalbės Stalinas!

Skamba varpelis. Renkamas suvažiavimo prezidiumas. Pasiūlymas: 29 asmenų. Jie vardijami... Vorošilovas, ovacijos. Šiandien entuziazmu alsuoja Aleksandro rūmai. Ždanovas, Kalininas (plojimai). <...> Kaganovičius (ovacijos). Liubčenka, ir dar, dar Molotovas. <...> Sveikinimai atima daug laiko – taip ir turi būti. Drg. Ordžonikidzė, Petrovskis, Postyševas, Rudzutakas. Drg. Stalinas? Vėl audringi šūksniai, entuziazmo protrūkiai. Triukšmas, ovacijos, atrodo, niekada nesibaigs.

Kai toks triukšmas, toks entuziazmas – norėtųsi galvoti, norėtųsi gyventi. Beveik norėtųsi pačiam kartu šaukti. „Sulimovas, Chruščiovas, Černiakovas. <...> Draugai, draugai, nuolankiausiai prašau tylos“, – meldžia juos pirmininkas. Ir jau paskutinis – drg. Litvinovas.

Mandatų komisija. Pirmininkas – draugas Jakovlevas. Reikia išrinkti dar 22 žmones. Priimta. Darbotvarkė. Priimta. Reglamentas. Pagarbiai perskaitomi punktai. Įprastinis ritualas. Stalinas. Paklausysiu...“[21]

Ustrialovas smulkiai išvardijo naujajai konstitucijai skirtos Stalino kalbos esminius punktus: naujųjų klasių apibrėžimą ir pagrindinių konstitucijos principų politinius bei sociologinius padarinius. Prie radijo imtuvo jis praleido ir Konstitucijos dieną – 1936 metų gruodžio 6 dieną. 2 valandą nakties įrašė dienoraštyje: „Konstitucijos šventė. Visą dieną radijo aparatas tryško patriotiniu entuziazmu ir socialistiniu triumfu. Visoje šalyje masinės demonstracijos viena po kitos. Visasąjunginio solidarumo ir vieningos brolybės demonstracija.“ Ustrialovas pripažino prancūzų juristą, valstybės teisės žinovą teisingai sakius, kad Rusijai stinga bendravalstybinio sąmoningumo ir kad tik dabar atėjęs metas, kai šalis pagaliau suvokė save kaip visumą. „Galios menas. Kaip tobulai įvaldė jį mūsų aukštuomenė, mūsų partija! Valdyti šitokią šalį kaip mūsų! Ir dar tokiu metu! Ir dar tokiomis sąlygomis, kai ta šalis stovi pati viena prieš visą buržuazinį pasaulį, t. y. prieš visas dabartinio pasaulio valstybes! Gigantiškas uždavinys. Darbas, viršijantis žmogaus jėgas! Neprilygstama drąsa! Bet sekasi. Tik pažiūrėkit,

kaip paprastai mums sekasi. Sklandžiai, tartum savaime. Net ne iš karto pastebi, kokio meistriškumo čia reikia. Čia pasirodo melžėjos, Makaras Mazajus (darbo pirmūnas, plieno lydytojas. – K. S.), Aleksejus Stachanovas išrenkamas į redaktorių grupę, kuriai pavesta parengti galutinį konstitucijos tekstą, iš visų šalies pakraščių ir kampelių jie subėga parengti jo bendromis jėgomis.

„Kiekviena virėja gali valdyti valstybę." Veikti išvien. „Kiekvieno kareivio kuprinėj guli maršalo lazda." Makaras Mazajus – tai puiku; tai „reprezentatyvu", kaip pasakytų Keyserlingkas, Ortega *et tutti quanti* (ir visi kiti). *Massenmensch* (masių žmogus).

Ir sykiu – konkretus tvirtos valios simbolis, valstybės personifikacija, socializmo personifikacija, naujosios kasdienybės ir sąmonės plano gyvas įsikūnijimas: Stalinas.

Tas organizuojantis, hipnotizuojantis vardas – vardas-šūkis, vardas-žmogus – yra logiškai, istoriškai ir sociališkai paties likimo siųstas. Sėkmingai revoliucijai – didžiai revoliucijai! – ir dargi tokioje šalyje kaip mūsų, daugiatautėje šalyje, kurioje gyvena tautos, pratusios mąstyti konkrečiai, reikalinga aiški, sąmoninga, konkreti vadovybė. Ir ta šalis, laimei, tokią gavo! Jau pačioj sėkmėj ryškėja šiandieninio jos veido bruožai. Net jeigu tas faktas priblokš arba ir įsiutins vieną kitą iš „senųjų bolševikų", kurie dėl dialektikos dėsnio virto kontrrevoliucionieriais, net jeigu jis tik paskatins įprastai pasišaipyti mūsų amžinai impotentišką ir niekam tikusią inteligentiją, vis tiek visa tai yra būtina ir turi lemiamą reikšmę ateičiai. Mūsų kraštas nėra Mokslininkų namai Negyvajame skersgatvyje (*Мёртвый переулок*), bet Eurazijos valstybės mašina kritiniu pasaulio istorijos momentu, jos nevaldo seno gero stiliaus Anglijos konstitucinės teisės įstaiga. Taip, mums reikalingas talismanas, mums reikalingas – Stalinas, STALINAS (tekste pabraukta, ir šioje teksto vietoje įklijuota Stalino iš profilio nuotrauka. – K. S.), kad būtų kam išjudinti garo cilindrus, vožtuvus ir spyruokles, tas žmonių padarytas sistemų sistemas, būtinas mūsų valstybei išgelbėti, pertvarkyti, išplėtoti ir socializmui pasiekti, sustiprinti, jo įtakai išplėsti! Milijonų milijonai, Makaras Mazajus ir unikalusis, neprilygstamasis, mylimasis Stalinas – tai susijusios sąvokos. Susijusios tiek organizaciniu, tiek politiniu, tiek istoriniu atžvilgiu. Kas to nesupranta arba su tuo „nesutinka", tam nėra vietos šių dienų realijų karalystėje, be to: „jis nemyli savo tėvynės".

Po velnių, argi neaišku, kad šalis atliko negirdėtą, neįtikėtiną istorinį šuolį į priekį ir tik dabar atgauna pusiausvyrą? Pavojingiausia akimirka! Tas šuolis sutrikdė viso pasaulio pusiausvyrą, ir dabar mes arba sudarysim naują pasaulio pusiausvyrą, arba – nesinori nė šnekėti apie kitą galimybę.

Alea iacta est. Pasirinkimo nebėra. Šiandien patriotizmas mums neatsiejamai suaugęs su bolševikiniu internacionalizmu. Gyvenimas tėvynėje neatskiriamas nuo jo būklės pasaulyje. Štai kodėl privalu, jeigu reikia, Ispanijos fronte mirti už Ispaniją, už Tarybų Kiniją ir t. t., nes žmogus supranta, jog tokiu atveju jis miršta už savo paties kraštą, už jo istorinį likimą, už jo ateitį, už jo kūrybinį *logos*. Mirti – kartu su Mazajais – po didžiojo Stalino vėliava!“[22] Čia Ustrialovas klausydamasis naujienų kalba su savimi, nes nori aiškumo, ir mėgina įsikalbėti, kad jo įsitikinimai teisingi. Klausymasis pereina į savitaigą. Jis, buvęs emigrantas, nepartinis ir tolimas nuo partijos, pakylėja save vos ne iki susitapatinimo su „didžiuoju Stalinu“. Radijo imtuvas tampa jam kone pašnekovu, *vis-à-vis*, padedančiu suprasti save ir įsilieti į visą liaudį.

Kenkėjų veikla eteryje

Radijo transliacijų uždaviniai buvo svarstomi ir CK plenumo posėdyje, įvykusiame 1937 metų vasario 26 dieną. V. S. Boguševskis, laikraščio „За социалистическую индустриализацию“ („Už socialistinę industrializaciją“) vyriausiasis redaktorius, vardijo įvairius radijo transliacijų trūkumus, ypač laidą „Paskutinės radijo naujienos“. Jis peikė redaktorių kvalifikaciją, sakė, kad jie pernelyg priklausomi nuo TASS'o centrinių naujienų, neįstengia deramai pateikti žinių, išryškinti fašizmo vidinio silpnumo, todėl susidaro pernelyg teigiamas įspūdis apie tai, kas vyksta Vokietijoje ir Italijoje. „Pliurpalai“ vietoj „agitavimo faktais“, vietinio masto laimėjimų liaupsinimas, paprasčiausia kompetencijos stoka ir nesusigaudymas – tokie ir panašūs priekaištai išryškino neabejotiną chaosą, viešpataujantį vis dar tik kuriamoje tarybinio radiofono sistemoje. Tačiau Boguševskis, pagrindinis pranešėjas radiofonijos klausimu, ne vien vardijo trūkumus ir klaidas. Jis įžvelgė ir kenkėjų pinkles. Kas vyko, pavyzdžiui, sausio 22 dieną, kai buvo minimos Lenino mirties metinės, arba sausio 23 dieną, kai buvo transliuojamas nuosprendis trockininkų

centro byloje? Gedulo dieną, sausio 22-ąją, „techninio bandymo“ dingstimi buvusi transliuojama šokių muzika, čigonų romansai, fokstrotas ir panašiai, o sausio 23-iąją, perskaičius teismo nuosprendį ir pranešimą apie mirties bausmės įvykdymą, per radiją skambėjo Chopino sonata b-moll ir „Laidotuvių maršas“. Ir tai nebuvęs atsitiktinumas: buvę paskelbta, jog skambės ne „Laidotuvių maršas“, o Sonata b-moll, antra vertus, pernelyg akivaizdus buvęs ketinimas pareikšti užuojautą dėl teismo nuosprendžio. „Matyt, taip įvyko todėl, kad ten įsismelkė tam tikras užkratas – trockistiniai elementai ir kiti bjaurūs žmonės.“[23] Į radijo redakciją įsiskverbusios „šlykščios padugnės“.

Tos ne itin vykusios pastangos demaskuoti kenkėjų veiklą radiofone patvirtina, kad politinė vadovybė puikiai suvokė, kokį svarbų vaidmenį kuriant didžiąją tarybinę vienodai jaučiančių žmonių bendruomenę vaidina radijas.

TARYBINIS *ART DÉCO*. LAIKAS, ĮKŪNYTAS AKMENYJE

Pirmasis sąjunginis architektų suvažiavimas 1937 m. birželio 16–26 d. • Visa Maskva – statybų aikštelė • Chaosas ir stresas • Parodomasis tarybinis pasaulis • Naujasis stilius kuriamas ypatingosios padėties sąlygomis • Franko Lloydo Wrighto baigiamoji kalba

Statyba gyvena savu laiku. Jis toks inertiškas, toks nepaslankus kaip statybinė medžiaga ir toks nespartus kaip statybos procesas. Statybą reikia suplanuoti, jai pasirengti. O kai pastatas jau užbaigtas, jisai stovi kaip paminklas sau pačiam, kaip savo meto paminklas. Todėl gali atsitikti, kad statiniai, kuriuose įkūnytas savo epochos stilius, pereina į kitą epochą, nebežinančią, ką su jais veikti. Jie siekia būti užbaigti, nors jų metas jau praėjęs. Taip jie ir stovi, tokie masyvūs; tai tau ne tezė, ne argumentas, kurį galima ir nuginčyti. Laikas darbuojasi pamažu, toks jau jis yra. Net ir istoriniais momentais, tokiais kaip 1937–1938 metai. Įvykiai – suvažiavimai, plenumai, rekordai, sušaudymai – vijo vienas kitą svaiginamu greičiu, o į jų tarpą spraudėsi ilgas statybų laikas. 1937 metais buvo užbaigti kai kurie sensacingi statiniai, suprojektuoti dar 1930–1932 metais arba tuomet laimėję konkursus. 1937 metais pradėta vykdyti kai kuriuos planus, iš esmės jau „pavėlavusius", nes sudarytus ir patvirtintus jau prieš keletą metų. Veržlumo periodas, apimantis trečiojo dešimtmečio pabaigą ir ketvirtojo pradžią, buvo jau pasibaigęs, bet jo dvasia neišblėsusi ir 1937 metais, ir dar vėliau. Ar buvo kada nors paradoksalesnė situacija? Jau suniekinus ir pasmerkus „formalizmą" architektūroje, buvo baigti statyti kai kurie vėlyvojo konstruktyvizmo šedevrai, kaip antai Aleksandro Vesnino suprojektuoti Proletarų rajono kultūros rūmai, atidaryti 1937 metų vasarą. Bus užbaigti pastatai, kuriuose „stačiakampio diktatūra" derinama su naujovišku

monumentalizmu (Levo Rudnevo suprojektuota Frunzės karo akademija), ir tokie, kuriuose reiškiasi naujas monumentaliojo dekoratyvumo stilius (Arkadijaus Mordvinovo suprojektuoti gyvenamieji namai Gorkio gatvėje, turėsiantys tapti pavyzdiniai).[1] Ilgas laikas, kurio prireikia architektūrai ir statybai, rodosi esantis atsparus skubotai ir neilgaamžei politinei retorikai, kuri pagal programą deklaruoja „socialistinį realizmą". Ir vis tiek net statybų pasauliui 1937 metai yra ypatingosios būklės metas.

1937 m. rugpjūčio 30 d. „Pravda" išspausdino atvirąjį laišką, kuriame architektas Aleksejus Ščiusevas, Lenino mauzoliejaus Raudonojoje aikštėje autorius, pavadintas socializmo kūrimo sabotuotoju. Tai buvo signalas pradėti pjudymą, per kurį vienas autoritetingiausių tarybinių architektų – jis dar suprojektavo ir konstruktyvistinį Žemės ūkio liaudies komisariato pastatą, ir tebestatomą viešbutį „Moskva" – turėjęs susilaukti atpildo kaip „kontrrevoliucinio būrelio" vadeiva. 1937 m. spalio 25 d. Ščiusevas buvo pašalintas iš Tarybinių architektų sąjungos, bet netrukus Maskvos partinės vadovybės nurodymu vėl į ją priimtas. Jis mirė sava mirtimi 1949 metais, eidamas 77-us metus, spėjęs dar ir pokariu svariai prisidėti prie sugriautų TSRS miestų atstatymo.[2]

Taip kaip Ščiusevui nutiko daugeliui, kurie gyvi ištvėrė 1937 metus ir – bent jau dauguma jų – sulaukė tarybinėmis sąlygomis kone biblinio amžiaus. Pirmiausia tai tie architektai, kurie baigė mokslus dar prieš 1917 metus ir, kaip buvę Imperatoriškosios dailės akademijos nariai, sėkmingai darbavosi Tarybų Sąjungoje. Ivanas Žoltovskis, gimęs 1867 m., suprojektavo „neopaladianistinį" pastatą Mochovajos gatvėje ir taip paskatino posūkį į neoklasicizmą; jis mirė 1959 metais. Ivanas Fominas, gimęs 1872 m., Peterburgo architektų įžymybė, taip pat 4-ojo dešimtmečio pradžioje savąja „dorėnų klasika" paskatino neoklasicizmo išpopuliarėjimą; jis džiūgavo dėl to, kad tarybų valdžia suteikė jam tokias geras galimybes, ir mirė sava mirtim 1936 metais. Minėtasis Aleksejus Ščiusevas, gimęs 1873 m., kai kuriuos įžymius savo pastatus – jugendo stiliaus bažnyčią Tautų mūšiui prie Leipcigo atminti ir naująją Kazanės stotį Maskvoje – suprojektavo irgi dar prieš 1917 metus, bet kūrybingiausias jo gyvenimo laikotarpis vis dėlto buvo tarybų valdžios metais. Vladimiras Semionovas, gimęs 1874 m., baigęs Dailės akademiją, ir po 1917 metų buvo žymiausias urbanistas, vadovavo Maskvos rekonstrukcijos generalinio plano sudarymui; jis mirė 1960 metais. Dar vienas pripažintas autoritetas Vladimiras Ščiuko, gimęs 1878 m, pagarsėjo dar prieš 1917 metus ir buvo vienas

tų įžymių architektų, kurie projektavo Tarybų rūmus; jis mirė 1939 m. sava mirtim. Keliolika tų, kurių vardai buvo siejami su tarybinio avangardo žiedu, liko gyvi, bet ketvirtojo dešimtmečio viduryje dingo iš akiračio: tai Grigorijus Barchinas, 1880–1969; Nikolajus Ladovskis, 1881–1941; Ilja Golosovas, 1883–1945; Aleksandras Nikolskis, 1884–1953; Aleksandras Vesninas, 1883–1959; Viktoras Vesninas, 1882–1950; Vladimiras Tatlinas, 1885–1953; Nikolajus Miliutinas, 1889–1942; Vladimiras Krinskis, 1890–1971; Lazaris Lisickis, 1890–1941; Moisejus Ginzburgas, 1892–1946; Ivanas Leonidovas, 1902–1959.[3] Visišku atsiskyrėliu tapo Konstantinas Melnikovas, gimęs 1890 metais. 1923 metų „Machorkos paviljono" žvaigždė, suprojektavęs keletą sensacingiausių klubų pastatų ir bene garsiausią, unikaliausią tarybinės sostinės privatų namą, mirė 1974 m.[4] Borisas Jofanas, gimęs 1891 m., „vyriausybinio namo", TSRS paviljono Paryžiaus parodoje ir Tarybų rūmų architektas, mirė 1976 m. savo bute „vyriausybiniame name", kur ketvirtajame dešimtmetyje gyveno ir buvo suimta tiek daug vyriausybės narių. Levas Rudnevas, gimęs 1885 m., suprojektavęs Karo akademiją, sukūrė dar vieną vėlyvosios Stalino epochos šedevrą – Maskvos valstybinio Lomonosovo universiteto pastatą Lenino kalnuose – ir 1956 metais mirė. Nikolajus Kollis, gimęs 1894 m., kartu su Le Corbusier suprojektavo „Centrosojuzo" pastatą ir keletą metro stočių; jis mirė 1966 metais. Visus juos, ko gero, pergyveno Karo Alabianas, gimęs 1897 metais, „Stalino architektūrinis Kalibanas", suprojektavęs Raudonosios armijos teatrą ir 1937 metais vadovavęs pirmajam sąjunginiam architektų suvažiavimui: jis mirė 1995 metais, sulaukęs beveik šimto metų.[5]

Šios datos atspindi istorinį veiklos tęstinumą, XX amžiaus Rusijos elitui anaiptol negarantuotą, bet kartu – ir jo nepatvarumą, nutrūkstamumą, dingimą iš akiračio pasiekus kūrybingumo viršūnę, kuri, beje, ne visada taip jau sutampa su 1937 metais.

Pirmasis sąjunginis architektų suvažiavimas 1937 m. birželio 16–26 d.

Svarbiausias architektūrinio gyvenimo įvykis 1937 metais buvo pirmasis sąjunginis architektų suvažiavimas, prasidėjęs Profsąjungų rūmų Kolonų salėje birželio 16 dieną ir pasibaigęs birželio 26-ąją. Manyta sušaukti jį

anksčiau, jam rengtasi jau nuo 1932 metų. Panašiai kaip pirmajame sąjunginiame rašytojų suvažiavime 1934 metais, kai buvo panaikintos skirtingos rašytojų draugijos ir organizacijos, jos sujungtos į vieną bendrą sąjunginę organizaciją ir paskelbta „socialistinio realizmo" estetinė doktrina, taip jau 1934 metais buvo imtasi atitinkamų žingsnių ir architektūros srityje. Tikėtasi, kad penktasis tarptautinis moderniosios architektūros suvažiavimas (*Congrès Internationaux d'Architecture Moderne*, CIAM) įvyks Maskvoje, o tokie jo svečiai kaip Le Corbusier ir Ernstas May leis Maskvai suspindėti. 1934–1937 metais Architektų sąjungos komunistų frakcija nėrėsi iš kailio, kad tik gautų diriguoti būsimajam suvažiavimui. Kilus isterijai dėl Kirovo nužudymo ir ryšium su juo prasidėjus partijos valymui, trockizmu buvo apkaltinti ir kai kurie architektai. Vienas skandalingiausių atvejų – Michailas Ochitovičius, architektas, kuris trečiajame XX a. dešimtmetyje buvo susijęs su kairiaisiais, skeptiškai vertino galimumą pritaikyti modernizmą Rusijos sąlygomis ir pritarė dezurbanizacijos koncepcijoms; jis buvo pašalintas iš partijos, paskui vėl priimtas, tačiau po 1934 metų vėl tapo skundikų taikiniu. Galiausiai imta jį kritikuoti kaip „Bucharino šalininką" ir „dešinįjį nukrypėlį", mat jis siūlė valstiečiams, suvarytiems į kolūkius, palikti teisę turėti individualias sodybas. Kitas garsus architektas Solomonas Lisagoras, artimas kairiesiems, buvo apkaltintas „trockizmu". Prasidėjus partijos valymui, Ochitovičius 1935 metų rudenį buvo suimtas ir 1937 metais žuvo. Įsigilinus į to meto diskusijas matyti, kad nors buvo puolami Ochitovičius ir Lisagoras, tikrasis taikinys buvo „didieji senoliai" – Moisejus Ginzburgas, Aleksejus Ščiusevas, Ivanas Žoltovskis ir kiti. Visa tai atrodo kaip jaunosios architektų kartos kova su „patriarchais", kaip iš provincijos ir periferijos į sostinę persikėlusių klanų, ypač „kaukaziečių mafijos", priešinimasis vyraujantiems čia architektams, būtent žydams ir rusams. Šios priešpriešos argumentai – trockizmas, nacionalizmas, net socialfašizmas, budrumo stoka – buvo metami į mūšį čia vieni, čia kiti, kaip kada patogiau, o labiausiai iš viso to ryškėjo, kad čia žūtbūt trokšta iškilti ir diktuoti savo valią kitiems architektų grupuotė, susitelkusi apie komunistą Karo Alabianą, kilusį iš Kaukazo ir subrendusį revoliuciniame pogrindyje.[6]

Tačiau paaiškėjo, kad „subendravardiklinti" architektus – be galo keblus uždavinys. Žymiausi ir įtakingiausi Architektų sąjungos nariai, ypač dirbantys užsienyje, taip ir liko susiskaldę: vieni laikėsi konstruktyvistinės

ir funkcionalistinės krypties, kiti – akademinės neoklasicistinės. Tarptautiniuose kongresuose ir sudarant delegacijas labiausiai buvo įsiklausoma į „patriarchų" balsą, o ne į tai, ką šneka karjeristai ir architektai, turintys partijos nario bilietus. Partinių grupei Architektų sąjungoje sunkokai sekėsi įgyvendinti Lazario Kaganovičiaus raginimą – kovoti su miesčioniškumu, nihilizmu ir „purizmu", ginti iškilią ir „teisingą" architektūrą.[7] Vis dar atviruose architektų debatuose specialistams nekildavo abejonių, kas yra autoritetingas, o kas nėra. „Formalizmu" ir „kosmopolitizmu" kaltinami architektai – Ginzburgas,[8] Vesninai,[9] Ščiusevas – atmetė partinės grupės kritiką ir pareiškė nedalyvausiantys suvažiavime, jei nepasikeis diskusijų tonas. Tačiau per sprendžiamąjį partinės grupės posėdį 1937 m. kovo 4 ir 5 d., kai buvo svarstomas pasirengimas suvažiavimui – ką tik pasibaigus parodomajam procesui prieš Piatakovą ir paskelbus CK plenumo nutarimus, kuriais smerkiami kenkėjai ir raginama stiprinti budrumą, – paaiškėjo, kad partija tik administracinėmis priemonėmis ir represijomis galėtų nurungti „formalistus". Alabianas šnekėjo apie architektūros „suprastinimą", ragino remtis kultūros paveldu ir studijuoti nacionalinį paveldą, matė „liaudies priešų" ir tarp architektų, reikalavo sparčiau pereiti prie industrinių statybos metodų ir gerokai sumažinti jos kainą. Alabianas užsipuolė Ginzburgą, Golcą, ypač Burovą, kaip „formalistinės" krypties ideologą; Ginzburgas nepakenčiantis kritikos iš apačios. Ginzburgas esąs aiškus formalistinės krypties ideologas, toks „architektūros Trockis". Melnikovas, Ginzburgas, Vesninai vengiantys „persiorientuoti" (*перестроиться*). Ginčytasi ir dėl estetinių pozicijų: Mordvinovas gyrė Tarybų rūmų architektūrą, kaip svarbiausią tarybinės architektūros pranašumo įrodymą.[10]

Suvažiavime dalyvavo 418 delegatų ir 17 oficialiai kviestų užsieniečių. Jame lankėsi įmonių, profsąjungų komitetų ir kitų profesinių draugijų pasiuntiniai, jie dalijosi mintimis apie tarybinę statybą ir teikė pasiūlymų. Komunistams buvo atstovaujama su kaupu: nors tik 10 procentų Architektų sąjungos narių buvo partijos nariai, suvažiavime dalyvavo 104 komunistai – aiškus įrodymas, kokia netvirta buvo partijos narių pozicija Architektų sąjungos vadovybėje. 17 iš jų atstovavo Armėnijai, 11 – Gruzijai, 6 – Azerbaidžanui, 28 – Ukrainai; 71 delegatas buvo žydų tautybės, 95 proc. dalyvių – vyrai. Daug sako ir delegatų pasiskirstymas pagal amžių: dauguma – 61 proc. – priklausė amžiaus grupei nuo 25 iki 40 metų, o 18 proc. buvo jau sulaukę ne

mažiau kaip 50 metų.[11] Iš užsienio svečių paminėtini Simonas Breinesas iš JAV ir Edvardas Heibergas iš Danijos. O įžymiausias svečias neabejotinai buvo „moderniosios architektūros patriarchas" Frankas Lloydas Wrightas.[12]

Įvadinį pranešimą padarė Karo Alabianas, organizacinio komiteto generalinis sekretorius. Jis kalbėjo apie įžymiąsias pastarojo meto TSRS statybas, ypač apie didžiuosius projektus – Tarybų rūmus, Maskvos–Volgos kanalą, metro, – kurie, pasak jo, esantys tikras tarybų epochos įsikūnijimas. Alabianas iš peties pliekė formalizmą ir naujai įvertino tarybinės architektūros istoriją. Apkaltino Melnikovą, kaip ryškiausią formalizmo atstovą, neįstengiantį nutraukti ryšių su praeitim. Be to, kritikavo Ginzburgą, Sabsovičių ir Vesninus už klaidingą įsitikinimą, kad estetinė forma savaime kylanti iš techninės konstrukcijos; tokia grynai utilitaristinė pažiūra – tai vulgarizacija, skurdinanti architektūrines formas. Alabianas juodino konstruktyvizmą kaip „dėžučių architektūrą", kurios ryškiausias pavyzdys kaip tik ir esantys Komunos namai. Melnikovas, Ginzburgas, Vesninai neatsižadėję savo praeities. Alabianas net prilygino tos krypties projektus kenkėjiškai veiklai ir sabotažui, nes taip esą kenkiama darbininkų klasės sveikatai ir gerovei. Jis reikalavo sąmoningai ir ryžtingai nusigręžti nuo formalizmo ir kurti architektūrą, atitinkančią socialistinio realizmo principus – „įvaldyti klasikos palikimą ir geriausius šiuolaikinės architektūros laimėjimus".[13] Anot jo, sektini pavyzdžiai, kaip galima sėkmingai susieti komunizmo epochos meną su liaudimi, išgauti „ideologinį ir emocinį išraiškingumą", pasinaudojant visomis meninėmis ir techninėmis galimybėmis iš klasikos palikimo ir nacionalinės bei liaudies architektūros lobyno, esantys Maskvos metro ir Tarybų rūmai. Suvažiavimas pritarė rezoliucijoms, kuriomis pasmerkė kenkėjus, šnipus ir liaudies priešus, o architektai įsipareigojo dirbdami dar labiau negu iki šiol „matyti žmogų".

Vis dėlto suvažiavime atsirado ir kalbėtojų, nepritariančių Alabianui ir jo šalininkams. Ščiusevas savo kalboje pabrėžė, kad tarybiniams architektams derėtų daug ko pasimokyti iš Vakarų šalių, ypač Amerikos, pasinaudoti pažangia jų technika. Iš antikos ir klasikos verta esą pasimokyti realizmo, natūralumo, humanizmo, harmonijos, tik ne moderniosios technologijos. Ščiusevas sakė: „Mechaniškai perkeliant klasikinės architektūros elementus į dabartį, kai yra visai kitokie technikos ir ekonomikos reikalavimai, niekada nepavyks gauti patenkinamų rezultatų. Restauracijos, primityvaus

klasikos panaudojimo kelią reikia ryžtingai atmesti. Architektas privalo būti ne tik savo amato meistras, bet ir filosofas, neatsiliekantis nuo savo meto."[14] Ščiusevas pasisakė už naująjį monumentalizmą, kuris tik socializmo sąlygomis ir galėjęs atsirasti.

Ginzburgas kalbėjo apie gyvenamųjų namų statybos industrializaciją ir Alabiano menkinamą šios naujos statybų technologijos pažangą Vakaruose kėlė pavyzdžiu. Tarybų Sąjunga turinti ir čia mokytis iš JAV, mėginti naujas medžiagas ir orientuotis į skaidrų ir veiksmingą statybos darbų organizavimą, tokį kaip Jungtinėse Valstijose. Ten naudojamos naujos medžiagos – keramika, asbestas, fanera ir kitos lengvos statybinės medžiagos. Ginzburgas pabrėžė amerikiečių statybos tempus ir tarp pavyzdžių paminėjo ne tik grandiozinius projektus, tokius kaip *Empire State Building* ir *Radio City Music Hall*, bet ir individualių gyvenamųjų namų statybą. Kritikavo spartuoliškus darbo metodus, išteklių švaistymą, statybos procesų militarizavimą, jų pajungimą nekompetentingoms politinėms struktūroms. Delegatai audringai pritarė Ginzburgo žodžiams apie architektų savarankiškumą, nors jis ir pridūrė, kad tarybiniai architektai tik su Stalino pagalba galėsiantys įveikti jiems keliamas užduotis.

„Audringais plojimais" buvo sutiktas Viktoro Vesnino pasiūlymas į Architektų suvažiavimo garbės prezidiumą išrinkti Staliną ir kitus – Molotovą, Kaganovičių, Kalininą, net ir draugą Ježovą. Kelios dienos prieš suvažiavimo pradžią buvo apkaltinti, nuteisti ir sušaudyti Tuchačevskis ir kiti aukštieji Raudonosios armijos vadai. Isterinės nuotaikos persimetė ir į suvažiavimą: Viktoras Vesninas iškilmingai pažadėjo Raudonosios armijos atstovui, kad ir architektai „visi kaip vienas" stosią į Raudonąją armiją ir atmušią priešą; kitas kalbėtojas ir tarp architektų įžvelgė tuntus „liaudies priešų, diversantų, kenkėjų, fašizmo agentų, šnipų, žudikų, kraugeriškas gaujas trockistinių ir bucharinistinių išgamų ir išdavikų, kurie kiša purvinus nagus į architektų ir projektuotojų darbus", ir minėjo, kas ir kur.[15] Beje, suvažiavimas buvo paskelbęs darbo pertrauką, nes reikėjo deramai pagerbti tarybinių lakūnų rekordinį skrydį per Šiaurės ašigalį.

Ginčai tęsėsi ir po suvažiavimo. Atvirajame laiške, kurį 1937 m. rugpjūčio 30 d. išspausdino „Pravda", L. Saveljevas ir O. Stapranas kritikavo patį Ščiusevą: esą jis kėsinasi į socializmo kūrimą, propaguoja užsieninius statybos metodus ir daro neigiamą įtaką jaunajai architektų kartai. Valstybi-

niams architektų biurams jis vadovaujantis taip, tarsi tai būtų jo asmeninis verslas. Partinė organizacija 1937 metų rugsėjo 2 dienos susirinkime, pritardama Alabiano pranešimui tuo klausimu, nusprendė pašalinti Ščiusevą iš Architektų sąjungos. Jam buvo mesta dar daugiau kaltinimų: neva Ščiusevas laido antitarybinius juokelius, jo ateljė tapo vieta, kurioje renkasi buvusių valdančiųjų klasių likučiai – du kunigaikščiai, septyni aristokratai, du buvę dvasininkai, vienas pirklys, trys garbės piliečiai ir užsieniečiai, – jis draugavęs su išdaviku Tuchačevskiu, o ir Lenino mauzoliejų iš tiesų projektavęs visai ne jis. Ščiusevas turįs „antitarybinę fizionomiją“[16], keliaudamas po užsienį jis pernelyg žavėjęsis Italijos architektūra, o apie tarybų valdžios elgesį su istoriniais Rusijos architektūros paminklais kalbėjęs su panieka – be kita ko, Kitaigorodo sienos nugriovimą pavadinęs barbarišku aktu. Vienas Ščiusevo architektų biuro darbuotojas net paties Ščiusevo akivaizdoje įvykdęs „kenkėjišką veiksmą“, kitas pavadino Ščiusevą „kontrrevoliucinio būrelio galva“ ir užsipuolė jau visą vyresniąją architektų kartą: „Kokią teisę turi caro akademijos narys dabar, tarybų valdžios metais, vadintis akademijos nariu ir pūsti miglą žmonėms į akis? O juk tą ir daro senoliai.“ Ir pats Alabianas, skundikų spaudžiamas, metė kaltinimą Architektų sąjungai, kad net jos viduje „stokojama budrumo“. Priešišką Ščiusevo natūrą reikėję atskleisti jau seniau, esą būtina demaskuoti ir daugybę „ščiuseviukų“. „Turim be gailesčio pliekti visus tuos architektus, kurie nori ginti Ščiusevą.“[17]

Architektų sąjungos prezidiumas 1937 metų spalio 25 dienos posėdyje nutarė pašalinti Ščiusevą iš Architektų sąjungos; Viktoras Vesninas ir Ginzburgas posėdyje nedalyvavo – gal nenorėjo prisidėti prie to ostrakizmo. Tada jau Alabianas tapo neginčijamu vadovu ir išsiuntinėjo valymo komisijas į visas sąjunginių respublikų sostines. Tačiau Ščiusevas nesusitaikė su pašalinimu ir pasipriešino – ne taip kaip Konstantinas Melnikovas, kitas didysis senolis. Jis kreipėsi į Maskvos tarybą, ir kadangi balsavime dėl jo pašalinimo dalyvavo ir du asmenys, patys demaskuoti kaip „liaudies priešai“, tai Ščiusevas buvo iš naujo priimtas į Architektų sąjungą. Jam dar reikėjo užbaigti didįjį projektą – viešbutį „Moskva“, todėl jis buvo paliktas ramybėj. Taip Maskvos partinė vadovybė išgelbėjo Ščiusevą, Lenino mauzoliejaus autorių, nuo Karo Alabiano intrigų.

Visa Maskva – statybų aikštelė

Specialiame pastatų komplekse Frunzės krantinėje 1937 metais buvo atidaryta „Nuolatinė statybos paroda“; joje lankėsi begalė sostinės svečių iš užsienio.[18] Bet iš tiesų ir pats miestas buvo ištisa paroda. Pirmojo sąjunginio architektų suvažiavimo dalyviai posėdžiavo milžiniškoje statybų aikštelėje. Tai nebuvo iš anksto numatyta ar tikėtina – taip jau išėjo, viena vertus, dėl to, kad suvažiavimas buvo vis atidėliojamas – iš pradžių buvo ketinama jį surengti dar 1934 metais, paskui 1936 metų pavasarį,[19] – antra vertus, todėl, kad 1937 metai buvo jubiliejiniai. Reikėjo pademonstruoti visa tai, kas pasiekta per du dešimtmečius po revoliucijos. Situacija buvo savotiškai unikali: suvažiavimas posėdžiavo visai šalia statomų objektų, aptarinėjamų pranešimuose. Vaizdinę medžiagą delegatai matė natūroje. Tačiau 1937 metų Maskva nebuvo tinkamiausia vieta ramiai susumuoti rezultatus ir pažvelgti į save.

Suvažiavimo kalbose atsispindėjo ir karštligiškas statybų skubinimas, ir iš to kylančios problemos. Statybų aktualijos ir architektų forume iškeltos problemos buvo plačiai nušviečiamos 1937 metų specialiuosiuose žurnaluose, tokiuose kaip „Строительство Москвы“ („Maskvos statybos“). Juose nuolat būdavo pristatomos ir aptariamos svarbiausios statybos. Buvo rašoma, kaip statomos ligoninės ir mokyklos, klubai ir kultūros rūmai, įrengiami parkai, vykdomi infrastruktūros projektai (kanalizacija, valymo įrenginiai), svarstoma naujų gyvenamųjų namų, kino teatrų, stadionų, viešbučių, vasarnamių ir parodų architektūra. Buvo svarstomos ir nagrinėjamos statybų projektavimo ir vykdymo problemos, naujos betono gamybos technologijos, rašoma apie vidaus įrangos specialistus: tinkuotojus, elektrikus, stalius, apdailos specialistus ir jų vartojamas medžiagas – tekstilę, apmušalus, kilimus, apie viešųjų erdvių mažąją architektūrą (tvoreles, šviestuvus, suolelius). Taigi suvažiavimas darbavosi arenoje, įrengtoje statybinių pastolių apsupty, ir nepasitaikė nė vienos savaitės, kad nebūtų pradėta statyti kokį nors naują objektą arba atiduotas naudoti koks reikšmingas pastatas.[20]

Iš statybos objektų, užbaigtų ir atiduotų naudoti 1937 metais, išsiskyrė Šiaurinio uosto keleivių terminalas prie įėjimo į Maskvos–Volgos kanalą ir visa virtinė šliuzų bei kitų kanalo įrenginių. Tais pačiais metais buvo užbaigtos antrosios metro linijos stotys nuo Smolenskajos ligi Kijevskajos, nuo Maniežo ligi Kursko stoties, nuo Sverdlovo aikštės ligi Sokolo. Be

to, 1937 metais buvo jau suprojektuota ir trečioji metro linija: Raudonieji vartai (*Красные ворота*)–Kursko stotis–Taganskaja–Pavelecko stotis. Beveik užbaigtas Raudonosios armijos teatras. Vasarą atidaryti žymiausi iš iki tol pastatytų kultūros rūmų – Stalino automobilių gamyklos kultūros rūmai. Artėjo prie pabaigtuvių ir viešbutis „Moskva“ – tarybinių prabangių viešbučių prototipas. Kone užbaigta Frunzės karo akademija ir įspūdingas skaičius gyvenamųjų namų bei jų kompleksų, skirtų daugiausia tam tikro liaudies komisariato, profesinės draugijos ar akademijos žmonėms; jie buvo statomi tose vietose, kurios buvo jiems numatytos generaliniame plane, ir tapo ryškiais būsimosios Maskvos akcentais. Ką tik buvo pradėtas statyti dar vienas objektas, prilygstantis metro ir kanalui, – Tarybų rūmai. 1937 metų vasarą jau galėjai matyti milžinišką pamatų duobę ten, kur dar prieš penkerius metus stovėjo Kristaus Išganytojo soboras. Iš viso to architektams kuo aiškiausiai ryškėjo naujosios architektūros kontūrai. 1937 metų Maskva – tai arena, kurioje susidūrė visiškai skirtingos, stačiai nesutaikomos architektūros, pavyzdžiui, Raudonosios armijos teatras, kurio planas, drastiškai pamindamas bet kokį teatro pastato funkcionalumą, tarybinės penkiakampės žvaigždės siluetu pabrėžė politinio simbolio viršenybę, o iš kitos pusės – Stalino automobilių gamyklos kultūros rūmai, pastatas, grynai konstruktyvistinis tiek iš išorės, tiek viduje.

Chaosas ir stresas

1937 metais visų planų terminus, visų darbų našumą diktavo jubiliejus. Iki sukaktuvių reikėjo užbaigti pastatus, kino filmus, o svarbiausia – jubiliejines parodas. Pavėluoti išleisti knygą – tai viena, o laiku neatidaryti seniai rengtos parodos – visai kas kita. Ryškus pavyzdys – paroda „Socializmo pramonė“, planuota dar Ordžonikidzės laikais, 1935 metais. Toji paroda, sumanyta kaip tarybinės industrializacijos laimėjimų demonstracija, turėjo būti atidaryta 1937 metų rudenį, bet ją teko kelissyk nukelti, ir tik 1939 metų kovą, per partijos XVIII suvažiavimą, ji pagaliau atvėrė duris lankytojams. Buvo numatyta dvylikoje sekcijų parodyti pažangą, pasiektą nuo 1917 metų, kaip ją mato dailininkai; tuo tikslu jie jau nuo 1935 metų pagal teminį planą apkeliavo su komandiruotėmis visą plačiąją šalį, ieškojo didžiųjų statybų ir

įamžino jas dailės kūriniuose. Tarp jų buvo tokių įžymių tapytojų kaip Borisas Jogansonas, Pavelas Kuznecovas ir Ilja Maškovas.[21]

Tačiau ginčai dėl formalizmo taip sujaukė tuos planus, kad 1936 metų gale, belikus dešimčiai mėnesių iki planuoto parodos atidarymo, dar viešpatavo chaosas ir niekas nebuvo aišku. 1937 metų birželį, keturi mėnesiai ligi numatyto atidarymo, daugelis dailininkų – tarp jų Dmitrijus Mooras ir Ilja Maškovas – vis dar neturėjo ko parodyti. Kai kurie turėjo per daug užsakymų: Aleksandras Deineka kūrė paveikslus metro stotims, kiti stokojo medžiagų – net ir dėl drobės trūkumo buvo apkaltintas liaudies priešų sabotažas,[22] – dar kiti, kaip antai Sergejus Gerasimovas ir Aleksandras Deineka, buvo sukritikuoti ar apšmeižti. Aleksandras ir Viktoras Vesninai buvo suprojektavę statybos parodos paviljoną, bet 1937 metų birželį buvo atšauktas leidimas jį statyti. Jo ekspozicija buvo laikinai perkelta į Nuolatinės statybos parodos patalpas Frunzės krantinėje. Nors kilo groteskiškų keblumų – kad ir bėdų dėl elektros tiekimo parodai, kuri turėjo pademonstruoti elektrifikacijos triumfą, – nors buvo kaitaliojama vadovaujamųjų organų sudėtis, kai kurie žmonės iš jų pašalinti, – 1937 metų lapkritį paroda buvo atidaryta, bet tuoj ir vėl uždaryta publikai, nes joje buvo rodomi ir aukštinami kai kurie asmenys, ką tik per valymus paskelbti nusikaltėliais; Aleksandro Gerasimovo nutapytą Sunkiosios pramonės liaudies komisariato darbuotojų grupinį portretą teko pašalinti ir tapyti visą iš naujo.[23] Praslinko dar 18 mėnesių, kol 1939 metų kovą publika vėl galėjo išvysti maždaug 2 000 parodos eksponatų, kuriuos tapė 700 dailininkų. Tik ir jų kūriniai, ir patys menininkai buvo nebe tie, kurie puošė parodą užpernai. „Darbai, užsakyti 1935 metais ir užbaigti daugiausia 1937-aisiais, nebeatitiko aktualių ideologinių ar meninių prioritetų.“ Paroda atsidūrė kažkur nuošaly, o vėliau dalis jos kūrinių buvo atiduota provincijos muziejams naujai prijungtose teritorijose – Lvove, Balstogėje.[24]

Parodomasis tarybinis pasaulis

Ko gero, niekada labiau neišryškėjo ieškojimai, mėginimai ir eksperimentai, drebinę tarybinę architektūrą dar 1937 metais, kaip per blaškymąsi dėl Sąjunginės žemės ūkio parodos apipavidalinimo. Ir, ko gero, niekur nebuvo

atkaklesnio užmojo sukurti naują, sintetinį stilių nei ten, kur žadėta parodyti tautų ir jų kultūrų įvairovę.[25] Surengti parodą buvo nutarta 1935 metais per antrąjį sąjunginį kolūkių darbo spartuolių suvažiavimą; ją ketinta atidaryti 1937 metų rugpjūtį, paskui ji buvo nukelta į 1938 metų rugpjūtį, o galiausiai atvėrė vartus 1939 metų vasarą. Dar ir caro imperijoje gyvavo stipri visos Rusijos pramonės, meno ir amatų parodų tradicija, kurią jau 1923 metais pratęsė tarybų valdžia, surengdama visos Sąjungos žemės ūkio parodą. Tuo metu Tarybų Rusija, atgijus ūkiniam gyvenimui dėl Naujosios ekonominės politikos (NEP), parodė pasauliui dar ir visai novatorišką parodų architektūrą, kuri sukėlė didelį susidomėjimą ir užsienyje; čia buvo tokių pastatų kaip Konstantino Melnikovo „Machorkos paviljonas", turėjęs tapti moderniosios architektūros šviesuliu. Dar didesnį įspūdį padarė TSRS paviljonai 1925 metų Paryžiaus parodoje (autorius Konstantinas Melnikovas), parodoje „Pressa Köln" („Kelno spauda") 1928 metais (El Lisickis). Bet 1937 metais Maskvoje reikėjo pademonstruoti naujoviško, kolektyvinio žemės ūkio laimėjimus. Surengti parodą buvo pavesta Žemės ūkio liaudies komisariatui. Parodos koncepcija kelissyk keitėsi. Iš pradžių buvo ketinama šalia Timiriazevo žemės ūkio akademijos išdėstyti didelį pastatų kompleksą: centre turėjo būti monumentalūs „Kolūkiečių rūmai", o aplinkui – visas ansamblis mažesnių medinių paviljonų, kurie vaizduotų rusų medinės architektūros ypatybes; po šimto dienų būtų galima juos išardyti ir pašalinti. Bet buvo svarstomos ir kitos parodai tinkamos vietos – Lenino kalnai Maskvos upės krante, aikštė priešais Kijevo stotį ir Lužnikų laukymė.[26] Paskui sumanyta prie įėjimo į Žemės ūkio parodos teritoriją pastatyti dar ir Veros Muchinos skulptūrinę grupę iš Paryžiaus pasaulinės parodos. Pradinėje 1935 metų koncepcijoje buvo numatyti paviljonai, skirti tiek įvairioms žemės ūkio šakoms, tiek atskirų respublikų ir regionų laimėjimams, kad lankytojai galėtų nedideliame plote savo akimis pamatyti tarybinio žemės ūkio įvairovę: tikrus kolūkių ir tarybinių ūkių pastatus, mašinų ir traktorių stotis, eksperimentines įmones, dirbtuves, laboratorijas, meteorologijos stotis, šiltnamius, bandomuosius laukus, kino teatrus ir daug kitų dalykų.[27] Per penkerius metus nuo planavimo pradžios ligi atidarymo į darbą buvo įtraukta apie 2 500 architektų, dailininkų, skulptorių – tarp jų Rodčenka, El Lisickis, Fridlandas, Alpertas, – daug sykių keitėsi parodos koncepcija, laikina paroda virto nuolatine ekspozicija.[28] 1936 m. balandžio 21 d. buvo patvirtintas parodos generalinis

planas, kurį parengė Viačeslavas Oltarževskis. Pats El Lisickis kūrė parodos dizaino koncepciją: ji turėjo, tartum pasaulinė paroda, demonstruoti, kaip revoliucinamas žemės ūkis ir visi gamtiniai jo elementai – vanduo, žemė, oras, ugnis; dizaineris numatė viską, net įrašų šriftą.[29] Ji būsianti konkreti ir vaizdinga, užuot agitavusi, rodysianti gyvus objektus – javus, vaisius, daržoves, gyvulius. Dioramomis būsią parodyta, koks kelias nueitas nuo 1917 metų – „Nuo Repino bažnytinių procesijų iki kolūkinio teatro". Būsiančios panaudotos visos informavimo priemonės: garsiakalbiai, filmai, diagramos, paveikslai. Vienoje salėje eksponatais iš Tretjakovo galerijos būsianti iliustruota senosios Rusijos kasdienybė, o kitoje salėje – naujosios Rusijos buitis. Tautų aikštėje ir Tautų alėjoje būsiantys išrikiuoti nacionalinių tarybų respublikų paviljonai. Juose būsiantys demonstruojami produktai, kuriais didžiuojasi nacionalinės respublikos – Vidurinės Azijos medvilnė, Ukrainos runkelių cukrus, – kartu su būdingais liaudies meno pavyzdžiais. Lankytojus stulbinsiantis „ištisas srautas maisto produktų, tikras jų krioklys, Niagara, ne kitaip".[30] Iš dalies dėl to, kad žvėriškai trūko laiko, buvo pastatyta paviljonų, labai įdomių tiek inžineriniu, tiek ir estetiniu požiūriu, tokių kaip centrinis „Mechanizacijos" paviljonas su išradingomis kupolo ir bokštinio antstato medinėmis konstrukcijomis arba Baškirijos autonominės tarybų respublikos paviljonas su mediniu karkasu.[31] Kai kurių paviljonų išvaizda, jų interjerai, natiurmortai su agurkais, arbūzais, pievagrybiais ir aguročiais nuolat rūpėjo ne tik kūrybiniams ir politiniams kolektyvams, tiesiogiai atsakingiems už visa tai, bet ir liaudies komisarams.

Po daugybės koncepcinių ir organizacinių pakeitimų radosi įspūdingas 190 hektarų parodos laukas su aikštėmis, alėjomis ir tvenkiniais. Buvo nutiesta 17 kilometrų asfaltuotų kelių, pastatyta 1 600 skulptūrų, nutapyta freskų ir sukurta majolikos paveikslų, kurių bendras plotas 2 000 kvadratinių metrų. Po visą parodos sklypą buvo išskirstyta 237 paviljonai, 150 kioskų, 2 kinai (400 ir 900 vietų), amfiteatras, kuriame telpa 1 400 žiūrovų, o kur dar infrastruktūra – paštas, taupomoji kasa, telegrafas, poliklinika. Pagrindinį įėjimą puošė Stalino ir Lenino statulos. Taip radosi dirbtinis kraštovaizdis su aikštėmis, alėjomis, fontanais, tvenkiniais, paviljonais, kioskais, šiltnamiais, dioramomis, kurios ne tik sumažintu masteliu vaizdavo Tarybų Sąjungą, bet ir formavo požiūrį į ją. Vėliau Žemės ūkio parodos fone ne sykį buvo filmuojamos kino komedijos.[32]

Parodos lauko 1937 metų fotonuotraukose krinta į akis, kad čia vis dar gausu „1923 metų parodos architektūros" – paprastų, bet ir išradingų medžio konstrukcijų, neįmantrių medinių paviljonų ir įspūdingų medinių kupolų, stebinamai lengvų šiltnamio konstrukcijų su pergolėmis, kioskų, kurie dar gręžiojasi į jugendo stiliaus formas, ir šalia jų – ekspresionistinių bei simbolistinių pastatų, tokių kaip paviljonas „Šaltis" arba Mėsos perdirbimo paviljonas. Yra ir stambių formų – pavyzdžiui, pagrindinis „Mechanizacijos" paviljonas, ir mažųjų – cirko paviljonas, arbatinė. Paviljonas „Tolimieji Rytai" šį tą paėmęs iš jugendo stiliaus ir iš *art déco*; Baškirijos, Uzbekijos ir Armėnijos paviljonai žaidžia tautinėmis formomis; visas parodos laukas pilnas vaisingumo ir derlingumo simbolių – varpų, bulių, karvių, kuilių, avinų – ir kaimo techninės revoliucijos simbolių: elektrinių, dviračių, automobilių. Yra ir jaunojo gamtininko paviljonas. Nedideliame plote sukaupta tiek formų ir stilių, kad normaliomis sąlygomis paroda būtų galėjusi tapti tikra stilistinių eksperimentų laboratorija.[33]

Naujasis stilius kuriamas ypatingosios padėties sąlygomis

Partijos vadovybė – taip pat ir Lazaris Kaganovičius, atsakingas už architektus – nelabai tenutuokė, koks turi būti tas „Stalino epochos stilius", tas „socialistinis realizmas" architektūroje. Gal to nė nebuvo galima išaiškinti, nebent tik „pajusti" stovint priešais fasadą, kaip yra pasakęs vienas diskusijos dalyvis.[34] „Kas yra socialistinis realizmas architektūroje? – klausė Kaganovičius. – Atsakymas gali būti tik toks: savaime aišku, ne vien natūros kopija ar fotografija, bet jis turi remtis ir gyvomis, realiai egzistuojančiomis formomis. Technika mūsų šalyje yra padariusi didelę pažangą, ji atveria architektūrai kur kas daugiau galimybių naudoti didesnes arkines konstrukcijas, platesnius tarpatramius ir t. t. Šiuo klausimu turime pateikti daug pasiūlymų." Kaganovičius labai miglotai vaizdavosi, kas tai galėtų būti. Net ir Stalino formulė „nacionalinė forma, socialistinis turinys" nieko negelbsti.[35] Klausimas, kokia architektūra tinka naujajai epochai, kėlė didžiausių ginčų ir tarp architektų, tad ir svarbiausia jėga, drausminanti architektus, išaugo jų pačių terpėje. Vienas architektūros idėjinių vadovų Aleksandras

1938 metais užbaigtoje metro stotyje „Majakovskaja" (architektai A. Duškinas, J. Lichtenbergas, J. Afanasjevas) pagrindinės apdailos medžiagos – juodas granitas ir nerūdijantysis plienas; kupolus puošia A. Deinekos mozaikos

„Funkcionalus, šviesių spalvų, kasdienybei suteikiantis geros nuotaikos."

Vesninas dar 1934 metais pripažino: „Šiuo metu daugelis tarybinių architektų yra bent kiek sutrikę. <...> Visiškai absurdiška situacija susiklostė vertinant architektūros paveldą. Dauguma architektų žiūri į paveldą kaip į kraičio skrynią: kiekvienas ima iš jos ką panorėjęs ir lipina prie savo projekto. Architektai ir kritikai nesupranta, kad senąją architektūrą perdirbtu pavidalu reikia integruoti į naująją. Kova su paprastinimu dažnai išvirsta į kovą su rimta, paprasta ir elegantiška konstruktyvizmo architektūra, o konstruktyvizmu laikoma architektūra, kuri su juo neturi nieko bendro, ir dėl tos pažiūros didžiausieji tarybinės architektūros laimėjimai, tokie kaip Lengvosios pramonės rūmai Miasnickajos gatvėje, architekto Le Corbusier kūrinys, suplakami su nevykėlišku šlamštu, o paskui ir vieni, ir kiti apšaukiami „konstruktyvizmu", „dėžutėmis", „suprastinimais". Architektūros vertingumas suprantamas ne kaip turinio vertingumas, ne kaip paprastų elegantiškų formų vertingumas, o kaip beprasmė sankaupa nieko bendro neturinčių detalių. Kova už kokybę dažnai

Nors metro stotyje „Kijevskaja" (atidaryta 1937 m. kovo 20 d., architektas D. Čečiulinas) kolonos imituoja javų varpas, bet apdailos medžiagos – šviesus ir tamsus marmuras, chromas ir keramikos plokštės

virsta siekiu techniškai gerai įgyvendinti projektą ir pastatyti statinį, o architektūrinio sprendimo kokybei neskiriama dėmesio. Architektūroje formų architektonika dažnai pakeičiama simbolizmu."[36] Aleksandras Vesninas jau 1936 metų vasarį gynė konstruktyvizmą, „tai, kas jame yra tikra ir teisinga".[37]

O Nikolajus Kollis, kalbėdamas suvažiavime, visai kitaip interpretavo tarybinės architektūros istoriją nuo jugendo stiliaus per „romantinį simbolizmą" iki dabarties. Jis priekaištavo trečiojo dešimtmečio architektams, kad jie tik kepė projektus, nepaisydami realių aplinkybių ir galimybių, todėl paliko

aibę neįgyvendintų projektų – popierinę architektūrą. „Eilinių gyvenamųjų namų statyba buvo orientuota vien į konstruktyvizmą. Ta statybos banga paliko siaubingą pėdsaką – dėžučių architektūrą, bjaurojančią daugybę mūsų miestų. Visi tie nauji gyvenamieji namai jau iš pažiūros atrodo primityviai, jų dar ir spalva tokia nykiai pilka.“ Išstūmęs kitus stilius, konstruktyvizmas monopolizavęs ir specialistų rengimą, o įsikandęs tik tam tikras medžiagas – stiklą, gelžbetonį, plieną – ėmęs ignoruoti realias statybų galimybes. Formalizmas ir konstruktyvizmas turintys daug bendro: tai „nihilistinis požiūris į architektūros paveldą, stoka tikro dėmesio žmogui ir atotrūkis nuo gyvenimo tikrovės“. „Apskritai konstruktyvizmas buvo architektūros vulgarizavimo ir prastinimo sistema“, netgi „grynai dekadentiškas architektūros ir statybų kultūros etapas, gresiantis visišku žlugimu“.[38]

Viktoras Vesninas priminė suvažiavimo dalyviams, kad kiekvienas architektas bent sykį – dažniausiai laikinai – buvo atsidavęs konstruktyvizmui, bet ir pripažino: „Dabar, žvelgiant į praeitį, aišku, jog konstruktyvizmas nesusidorojo su naujomis tarybinės architektūros užduotimis. Konstruktyvizmas – tai jau nueitas etapas, kuris mus daug ko išmokė, nes mokomės tiek iš klaidų, tiek iš teigiamos patirties, kurios gavom iš konstruktyvizmo.“[39]

Skambėjo vis tie patys priekaištai: niekinama pažiūra į architektūros paveldą, architektūros vulgarizavimas ir susiaurinimas vien tik iki funkcijos, formos atsiejimas nuo konkrečios statinio paskirties. Ką būtų galima teigiamai vertinti kaip deramą stilių, bandė pateikti Alabianas įžanginiame pranešime. Pasak jo, metro esąs labiausiai vykęs naujosios architektūros pavyzdys: funkcionalus, šviesių spalvų, kasdienybei suteikiantis geros nuotaikos, o pamatinė jo idėja esąs „rūpinimasis žmogumi“. Socialistinis realizmas Alabianui reiškiąs „pasinaudojimą klasikos paveldu ir geriausiais šiuolaikinės architektūros laimėjimais“, „ideologinį ir emocinį išraiškingumą“, meistriškumą, kuris „suima visas menines ir technines galimybes, slypinčias klasikinės architektūros paveldе ir tautinės bei liaudies architektūros lobyne“, – tai buvo pasakyta apie Tarybų rūmus.[40] Baigiamajame nutarime suvažiavimas pareiškė: „Socialistinis realizmas nesuderinamas su formalistiniais metodais, su aklu praeities architektūros kopijavimu ir su panieka architektūros paveldui.“[41]

Tačiau esama daug požymių, kad ginčai dėl formalizmo, nihilizmo, utilitarizmo buvo tik gražbylystė, slepianti kai ką kita – norą sudrausminti visus bent kiek nepriklausomai mąstančius architektus. „Formalizmas“ buvo tik

tuščias žodis, tinkamas visiškai skirtingoms meninėms kryptims apjuodinti, ir slaptažodis, skelbiantis puolimą prieš savarankiškumą. „Formalizmu“ buvo patogu apkaltinti tuos, kurie nesiima savikritikos ir atmeta partijos reiškiamą kritiką. Taip turėjo būti pažeminti ir sudrausminti Vesninas ir Ginzburgas. Architektų sąjungos komunistų frakcija, nepajėgdama įtvirtinti tos linijos, vis šaukdavosi aukštesnių partinių organų pagalbos, nes kritikuojamieji priešinosi ir nesiruošė lengvai atiduoti turimos įtakos.

Drausmintojai ir represijų vykdytojai rėmėsi iškilėliais iš kairiųjų radikalų, priklausiusių Visasąjunginei proletarinių architektų draugijai VOPRA (*Всесоюзное общество пролетарских архитекторов*): jie kitados kone visi iki vieno buvo išėję konstruktyvizmo mokyklą, o dabar sukilo prieš vyresniosios kartos architektus, pripažintus užsienyje. Buvusiųjų VOPRA narių, dabar užvaldžiusių Architektų sąjungą, maištas ėjo „iš apačios“ ir politinei valdžiai buvo geidžiamas svertas, padedantis kontroliuoti sferą, kurioje Komunistų partijos pozicijos itin silpnos. Partinei vadovybei buvo parankios skirtingų srovių varžytynės architektų būryje, jai beliko tarti lemiamą žodį. Alabianas buvo naudingas, kol reikėjo triuškinti avangardinės krypties branduolį, bet jo užmojai iškilti į valdžią žlugo paaiškėjus, kad senieji meistrai, tokie kaip Ščiusevas, vis dar reikalingi. Antra vertus, Ginzburgas, Vesninai ir Ščiusevas tiesiai nestojo prieš Alabianą, o pritarė jo siūlymams ir taip sudėjo ginklus. Tik Konstantinas Melnikovas nedalyvavo tame žaidime dėl valdžios ir pasielgė stačiai neįtikėtinai – visiškai užsidarė savo namuose Krivoarbatskio skersgatvyje privačiame kiaute.

Niekam taip ir nepaaiškėjo, kokia gi ta naujoji architektūra (beje, kaip ir literatūra), nebuvo tikslaus ir pozityvaus jos apibrėžimo. Ji turėjo būti nei konstruktyvistinė, nei neoklasicistinė, turėjo pasinaudoti liaudies architektūros paveldu, bet neįstrigti folkloro lygmenyje; turėjo būti ne puristinė, bet ir ne eklektinė. Tai kokia gi? Trumpą akimirką – ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje, paskutiniais prieškario metais – truko pereinamasis laikotarpis ir gyvavo pereinamasis stilius, įsiterpęs tarp ryškių krypčių, vyravusių trečiojo dešimtmečio pabaigoje ir penktojo antrojoje pusėje.

Kad ir kokie skirtingi, saviti architektai buvo Alabianas, broliai Vesninai, Mordvinovas, Ščiusevas ir Ruchliadjevas, jų kūryba turėjo ir bendrų bruožų, išreiškiančių tam tikrą postmodernizmą.[42] Nors visur dar viešpatavo aiški linija ir didelė plokštuma, jos jau įgavo monumentalumo bruožų; jais ypač

pasižymėjo Frunzės karo akademija, viešbutis „Moskva" ir Stalino automobilių gamyklos kultūros rūmai. Jų fasadai – jau ne plynos plokštumos, juose atsiranda ir lūžių, ir truputis puošmenų. Dauguma pastatų vis dar funkcionalūs, ir turbūt neatsitiktinai kalbėta, jog maskviečiai, išvydę Alabiano suprojektuotąjį teatrą, ėmė kvatoti. Atsirado ornamentų, daugiau dėmesio imta skirti detalėms, interjero ir baldų deriniui. Skulptūros, bareljefai, freskos, šviestuvų dizainas rodo atgimusią meilę ypatingoms medžiagoms. Apdailos medžiagos – vis rinktinės, brangios. Imta vertinti rankų darbo gaminius, įnirtingai ginčytis dėl formų, interjerų ir baldų. Nieko nebenorima palikti atsitiktinumui. Prireikia jau ne tik statybininkų ir architektų, bet ir dailininkų, dekoratorių; jų pareiga – kurti prabangias erdves, kuriose gerai jaustųsi žmogus. Vertinamos taurios medžiagos: ypatinga mediena, visų spalvų ir raštų marmuras, metalai, ypač nerūdijantysis plienas ir chromas. Šviesa ir apšvietimas tampa savarankiškais architektūros elementais. Vertinama išorės iliuminacija ir patalpų apšvietimo dizainas. Interjero architektai gauna užsakymų projektuoti viešbučių holus, kavines, stogo terasas, kino sales, parduotuves, lėktuvus ir keleivinius laivus. Tai labai primena šimtmečių kaitos „potraukį į visuotinį meniškumą", bet yra tam tikras kokybinis skirtumas: viskas dabar turi atspindėti, rodyti pramonės ir technikos pažangą, o ne slėpti ją. Neatsitiktinai *Radio City Music Hall* pastatas Niujorke, Rockefellerio centre, vis dažniau minimas kaip atskaitos taškas ir pavyzdys savo pačių statiniams. Maskva ir pati įžengė į *art déco* epochą, tiesa, ne Rockefellerio *New Deal* sąlygomis ir ne Robertui Mosesui vadovaujant, o Stalino laikų ypatingosios padėties sąlygomis.

Franko Lloydo Wrighto baigiamoji kalba

Suvažiavimas baigė darbą 1937 m. birželio 25 d., o prieš jo uždarymo ceremoniją kalbėjo užsienio svečiai. Įžymiausias iš jų, be abejo, buvo Amerikos architektas Frankas Lloydas Wrightas, atvykęs į Maskvą per Paryžių, kur apsilankė Pasaulinėje parodoje, ir Berlyną, kuriame kelias dienas paviešėjo. Kodėl Wrightas buvo pakviestas ir kodėl leidosi į tą kelionę, ne visai aišku. Ar lėmė didelis jo susidomėjimas „naująja architektūra" ir Tarybų Sąjunga? O gal tik garbėtroška, noras pasimėgauti šlove arba paprasčiausias

smalsumas? Ir kaip atsitiko, kad tarybinė vyriausybė pasikvietė į Maskvą kaip tik tą aršų individualistą, vos ne džefersonišką amerikietį, architektą iš Vidurio Vakarų prerijų? Nepasakytum, kad Wrightas Rusijoje būtų buvęs nežinomas. Moisejus Ginzburgas gilinosi į jo raštus dar prieš Pirmąjį pasaulinį karą, kai studijavo Milane. Wrighto žmona buvo kilusi iš Rusijos ir net turėjo giminių, likusių šalyje po revoliucijos.[43] Vargu ar Wrightas galėjo tiksliai įsivaizduoti, kokių frakcijų esama tarybinių architektų būryje, bet kad šalyje būta didelių ir nesuvokiamų įvykių, jis žinojo; dar prieš suvažiavimą JAV ambasadorius Daviesas smulkiai informavo jį apie generolų sušaudymą. Savo kalbą Wrightas pradėjo užuomina į sėkmingą skrydį viršum ašigalio: tokiu būdu JAV ir TSRS tapusios kaimynėmis. Jis džiaugiąsis, kad yra čia ir gali patyrinėti naująjį gyvenimą Tarybų Sąjungoje. Pareiškė, kad nors JAV turinčios labai ištobulintą statybos techniką, jų architektūra žengianti į aklavietę. Amerikos architektūra mėgdžiojanti pasmerktos, žlungančios kultūros pavyzdžius. Aukšti Amerikos statybų techniniai standartai – menka paguoda; kalbėtojas nepritarė dangoraižių garbintojams, kurių esama ir Tarybų Sąjungoje. „Tasai aukštyn šaunantis plieninis dangoraižio karkasas paprastai esti paslėptas po plona mūro blokų kauke, mėgdžiojančia feodalų pilis. Dangoraižiai atrodo stulbinamai, bet jie yra netikri, dirbtiniai, kaip ir ekonomikos struktūra, skatinanti juos stiebtis į padanges nykiuose, pernelyg tankiai gyvenamuose miestų kvartaluose." Taip šnekėjo žmogus, kritikuojantis industrializmą, miestus, patį amerikietiškąjį kapitalizmą. Wrightas tikėjosi, kad tarybinė architektūra neįstrigs miestų raidos aklagatvyje kaip Europa ir Šiaurės Amerika, išsivaduos nuo senųjų stilių mėgdžiojimo ir išdrįs naujajai gyvenimo formai rasti ir naują stilių. Tarybinė architektūra, nebevaržoma privačių interesų, galinti planuoti su plačiu užmoju. Čia esą įmanoma tai, ką Wrightas vadina „organiška statyba". Tuo remdamasis, jis duoda patarimų tarybiniams architektams ir, beje, dviem adresais: tiek „kairuoliams", tiek „restauratoriams". „TSRS dabar turi statyti remdamasi mokslo pagrindais, vadovaudamasi visuomenės interesais ir veiksmingiausiai panaudodama geriausias medžiagas. Vadinamosios „naujosios" architektūros kairysis sparnas irgi pritaria organinės architektūros principams, bet tik žodžiais, o iš tikro apsiriboja plynomis sienomis, plokščiais stogais ir dekoratyviais kampiniais langais. O dešinysis „naujosios" architektūros sparnas statinius pavertė ornamentais. Abi tos kryptys kyla iš mirštančios senosios kultūros. Tinkamas

būdas sukurti organišką architektūrą yra toks: moksliniais pagrindais organizuoti statybą ir sužadinti tikrą humanišką dvasią. Dabar Tarybų Sąjungos architektai labiausiai turi rūpintis geru planavimu ir tvarkingomis statybomis, vengti savo statiniuose paviršutiniškų puošmenų arba prievarta brukti jiems dirbtines formas, kol jauni architektai atras naujų techninių formų ir naujos tarybinės gyvensenos išraiškų, panašiai kaip Kremliaus architektūra išreiškė senąją Rusiją. Tokiu atveju TSRS neabejotinai pateisins viso pasaulio viltis ir padovanos jam naują architektūrą. Tikiuosi, kad vieną gražią dieną ir JAV iš jos pasimokys.“[44] Wrightas, peikiantis tiek gryno klasikinio moderno šalininkus, tiek tuos, kurie griebiasi neoklasicizmo arba eklektikos, ragino jaunuosius architektus gerai išmokti savo amatą ir sukurti tokią architektūrą, kuri derėtų su tarybine gyvensena. Tiesa, jo įspėjimas saugotis „grandomanijos“ pavėlavo. Iš suvažiavimo salės galėjai plika akimi matyti tą vietą, kur jau buvo pradėti statyti Tarybų rūmai – didžiausias pasaulio pastatas.

„BUDI KŪNAI, BALTOS KELNĖS“: SPORTININKŲ PARADAS

„Nuostabiai gražus jaunimas“ • Fizkulturnikas, fizkulturnica – *naujųjų laikų ikonos* • *„Stalino gentis“ – gyvasis paveikslas Raudonojoje aikštėje*

Liepos 12 dieną Raudonojoje aikštėje įvyko metinis *fizkulturnikų* (sportininkų) paradas. Tai buvo reikšmingas sostinės renginys. Jaunųjų sportininkų kolonos, žygiuojančios į Raudonąją aikštę, užtvėrė gatves ir praeivius pavertė žiūrovais. Žurnalistai ir diplomatai žinojo, kad sportininkų paradas – ypatingas įvykis, kurio nedera pražiopsoti. Juk Gegužės 1-ąją ir lapkričio 7-ąją labiausiai stengiamasi pademonstruoti kariuomenės galią, o Fizkultūrininko diena – tai jaunimo šventė, per kurią didžiuojamasi tobulu kūnu, jo grožiu ir sveikata. Per aikštę žygiavo apie 40 000 žmonių, daugiausia jaunų – vaikinų ir merginų.[1]

„Nuostabiai gražus jaunimas“

Toks akylas stebėtojas kaip Amerikos ambasadorius Josephas Daviesas neslepia, kad tas paradas jį sužavėjo. 1937 m. liepos 14 d. jis savo dienoraštyje surašė, ką matęs iš diplomatų tribūnos:

„Jis buvo savotiškai puikus ir įspūdingas.

Skaisti, saulėta diena. Abu šonai ir fasadas priešais be saiko išpuošti vėliavomis, raudonais audeklais ir įvairaus didumo plakatais, vaizduojančiais sportininkų medalius, garbinančiais Staliną ir t. t.

Trijuose keturkampės aikštės šonuose stovėjo išrikiuoti būriai po 300–400 vyrų ir moterų, tad apie pusę aikštės liko laisva kolonoms žygiuoti ir įvairiems gimnastikos numeriams rodyti.

Parado žingsniu žygiavo ir savo miklumą rodė bemaž tiek pat moterų ir merginų kaip vaikinų ir vyrų – „karštakraujis jaunimas". Ir koks gražus jaunimas! Visi vienplaukiai ir nudegę iki tamsaus rudumo, dauguma tik baltais šortais ir spalvotomis trikotažo palaidinėmis. Kiekvieno būrio spalvos vis kitokios. Kai kurie vilkėjo kombinezonais, kiti – tikrais gimnastų triko. Spalvų deriniai patys įvairiausi – mėlyna ir balta, raudona ir balta, oranžinė ir balta, šviesiai raudona ir geltona, šviesiai ir tamsiai ruda, o apavas baltas, be kulniukų; tos pačios spalvos merginų plaukuose arba demonstrantų rankose. Tai buvo gražus vaizdas. Be to, pasirodė tūkstančiai kareivių, rudai įdegusių, plikai skustomis galvomis, mėlynomis kelnaitėmis ir žemais baltais bateliais. Ypač spalvingai atrodė du ar trys tūkstančiai gimnastų iš įvairių Tarybų Sąjungos kampelių, daugiausia iš Ukrainos, Kaukazo ir rytinių šalies sričių. Pastarieji atsigabeno švilpynių, pučiamųjų ragų ir būgnų, kad savo laukine muzika ir gyvu ritmu pritartų šokiams su kardais, visiems įmanomiems primityviems rytietiškiems šokiams ir maršams, pusiau religiniams, pusiau gimnastiniams. Spalvingi šokėjų apdarai ir patys šokiai buvo savotiški ir atrodė egzotiškai. Tas paradas truko ketvertą valandų. Jame, kaip manoma, dalyvavo nuo keturiasdešimties iki penkiasdešimties tūkstančių jaunuolių. Buvo ir visokių žaidimų su gėlėmis, nepaprastai darnių, su katilėliais, aguonomis ir gausybe įvairių kitų gėlių. Juk žinai, kokie gražūs jų nutapyti paveikslai, pilni žiedų.

Kai kurie būriai demonstravo įvairiausius pomėgius. Slidininkai šliuožė ištisomis kuopomis po penkis šimtus žmonių, jei ne daugiau. Jų slidžių apačioj turbūt buvo įtaisyti rutuliniai guoliai, kad galėtų čiuožti asfaltu.

Kiti būriai mankštinosi ant buomų; akrobatai šokinėjo iš dvigubo aukščio. Kas čiuožė pačiūžomis, kas važiavo rogutėmis ant slenkančių lentų. Gal keturios ar penkios dešimtys vaikinų ir merginų rodė gimnastikos pratimus nesiliaujant judėti lentoms.

Kad ir ką sakytum, tai buvo vienas gražiausių ir nuostabiausių spektaklių iš visų kada nors mano matytų. Žinoma, ir puikus oras, ir žavingas jaunuolių grožis, tobulas jų kūno sudėjimas ir sveika išvaizda padėjo tam spektakliui tapti nepaprastu reginiu."[2]

Panašų įspūdį patyrė ir Jelena Bulgakova, atsidūrusi kiek arčiau eitynių, – ji gavo išvysti net ir veidus. „Sportininkų parado diena. Važiavom pas dantų gydytoją, kurią suradau atsitiktinai ir kuri mums padarė begėdišką išimtį, kai sužinojo mūsų pavardę. Likom stovėti Arbato aikštėje ir užsižiūrėjom į spor-

tininkus, žygiuojančius pro šalį. Iš tolo – nuostabus spektaklis: rudi kūnai, šviesios kelnaitės. Tačiau pažvelgus iš arti – beveik nė vieno dailaus veido, nė vienos gražios figūros.“[3]

Demonstraciją Raudonojoje aikštėje įamžino kino operatoriai. Iš to, ką jie nufilmavo, buvo sumontuotas beveik valandą trunkantis filmas „Stalino gentis“ („Племя Сталина“); jis jau tų pačių metų rudenį pasklido po kinus ir vaizdus iš Raudonosios aikštės šimtatūkstantiniais tiražais išplatino visoje TSRS. Tai buvo jau daugiau negu tik masinė demonstracija Maskvos centre.

Fizkulturnikas, fizkulturnica – *naujųjų laikų ikonos*

Paradas, kuriame dalyvavo 40 000 sportininkų ir sportininkių, suvažiavusių iš visų sąjunginių respublikų, buvo ne pirma tokia atvira „surepetuoto spontaniškumo“[4] išraiška, bet, ko gero, jo viršūnė. Sportininkų paradai per daugybę metų virto savarankišku žanru. Jau 1919 m. gegužės 25 d. atletai pirmąsyk žygiavo Raudonąja aikšte pro Leniną ir Trockį; taip buvo verbuojami Raudonosios armijos kariai – tiesiai iš Raudonosios aikštės jie žygiavo į pilietinį karą. Kitas neeilinis įvykis buvo darbininkų spartakiada 1928 m. rugpjūčio 12 d. – olimpinių žaidynių atsvaras; tąsyk per Raudonąją aikštę, skambant „Internacionalui“, žygiavo apie 30 000 atletų. Tačiau kasmetiniu renginiu tokie paradai tapo tik nuo 1931 metų.[5] Nuo tada jų programa darėsi vis profesionalesnė ir labiau detalizuota, juose dalyvaudavo dešimtys tūkstančių žmonių, o priekyje eidavo Maskvos kūno kultūros instituto komanda. Demonstracijos virto vėliavų jūroje skendinčiais, sinchronizuotais spektakliais, kurių kiekviena detalė numatyta iš anksto. Sportininkai susikibdavo į „gyvuosius paveikslus“, kurie vaizdavo simbolius, lėktuvus, šūkius. Ant važiuoklių per aikštę riedėdavo bokso ringai ir konvejeriai, kuriuose vykdavo tikros rungtynės. „Nuo to laiko fizkultūrininkų paradai virto kai kuo panašiu į Holivudo miuziklus.“[6] Jų viršūne tapo 1937 metų liepos mėnesio paradas, kai Raudonojoje aikštėje buvo patiestas milžiniškas žalias kilimas – tikra futbolo aikštė, kurioje turėjo būti sužaistos rungtynės pagal visas taisykles; bet galiausiai nutarta pasitenkinti simbolinėmis

choreografinėmis rungtynėmis, gal todėl, kad populiari komanda „Spartak“ nenugalėtų varžovų iš NKVD klubo „Dinamo“.[7] Tai bent – Raudonąją aikštę paversti futbolo aikšte, o tribūną ant Lenino mauzoliejaus užleisti sirgaliams![8] Futbolas ketvirtajame dešimtmetyje buvo mėgstamas ir Tarybų Sąjungoje, ypač todėl, kad tai žaidimas, kurio rezultatas iš anksto nežinomas, o stadionai buvo vienintelė vieta, kurioje galėjai nebaudžiamas šaukti: „Muškit enkavedistus!“ – juk tai buvo tik sporto aistruolio, ne politiko šūksnis, nors ir tokioje aikštėje, kurioje šiaip jau vyko kariški arba sukarinti renginiai.

Sportininkų paradai tik vaizdžiausiai ir įspūdingiausiai įkūnijo personažą, su kuriuo mieste tekdavo susidurti visur ir visada. Sportininkų ir sportininkių skulptūros puošė naujai įrengtas požemines metro stotis. 70 000 metro statytojų, vyrų ir moterų, daugiausia jaunų, turėjo savus kultūros ir sporto klubus, 2 500 jų atstovų per paradą žygiuodavo Raudonąja aikšte. Metro stotyse buvo pilna sportininkų skulptūrų ir paveikslų, kurių autoriai – įžymūs skulptoriai ir tapytojai: futbolininkų, boksininkų, tenisininkų, bėgikų, čiuožėjų. Sporto temos ėmėsi dailininkai, fotografai, dizaineriai. Aleksandras Rodčenka, Gustavas Klucis, Borisas Ignatovičius – visi jie žavėjosi kūnais, judesiais, pozomis ir jų įkvėpti kūrė įtaigiausias nuotraukas, paveikslus ir plakatus.[9] Gustavas Klucis montažuose sporto tema gimnastiką ant lygiagrečių derino su geometrinėmis formomis. El Lisickis piešė futbolininkų montažus. Drabužių dizainerė Nadežda Lamanova jau trečiajame dešimtmetyje kūrė sportinę aprangą. Buvo ne tik specialių sporto laikraščių, leidžiamų dideliais tiražais: sportui skyrė nemažai vietos ir didieji dienraščiai, tokie kaip „Izvestija“ ir „Pravda“. Atletų ir atlečių skulptūros puošė įėjimus į stadionus, baseinus, kultūros rūmus, kultūros ir poilsio parkus. Plito porcelianinės sportininkų figūrėlės, sportininkus vaizduojantys paveikslai, jie ne tik atstojo ikonas, bet ir perėmė rusų ikonų tapybos tradicijas. Ypač tai pasakytina apie Aleksandro Samochvalovo 1932 metais nutapytą „Mergaitę futbolo marškinėliais“ ir 1933 metų kūrinį „Rutulio stūmikė“. Abu tie piešiniai pasklido po visą šalį milijonais reprodukcijų. Pagaliau ir Paryžiaus pasaulinėje parodoje, TSRS paviljono galinėje salėje, nestigo atletų. Net trys paveikslai – Samochvalovo „Tarybinė kūno kultūra“, Deinekos „Tarybų Sąjungos garsenybės“ ir Aleksejaus Pachomovo „Tarybų Sąjungos vaikai“ – buvo pagarbos duoklė ne tik Maskvai, bet ir gražiam naujajam maskviečiui.[10] Maskvos rekonstruk-

cijos generaliniame plane taip pat nepagailėta vietos būsimoms sporto bazėms. Negana „Dinamo“ stadiono miesto šiaurėje, atidaryto dar 1928 metais: buvo suplanuotas dar ir didelis centrinis stadionas.[11] Sportą vertino ir įmonių vadovai: steigė sporto klubus, rūpinosi laisvalaikio sportu, gamybine ir rytmečio mankšta.

Du motyvai skatino valdžią šitaip vertinti sportą, kelti jo patrauklumą, didinti jo populiarumą „iš apačios“, kuris buvo akivaizdžiai naudingas norint palankiai nuteikti viešąją nuomonę. Tuodu motyvai yra susiję, jie tapo galingu sąjūdžiu, giminingu sportui kitų visuomenių masinėje kultūroje.[12]

Ši šventė, aukštinanti žmogaus kūno grožį, turi daug bendro su klasikos ir klasicizmo tradicija. Neoklasicizmo mokyklai, kai ji paėmė viršų, rūpėjo ne tik antikos architektūrinės formos, renesansinės Palladio vilos ir kolonos, bet ir antikos plastika. Veros Muchinos „Darbininkas ir kolūkietė“ neabejotinai sietina su Samotrakės Nike; visur – net Stalino kalbose – figūruoja Antėjo ir Gajos personažai. Juk ir Romainui Rolland'ui, 1935 metais apsilankiusiam Maskvoje, „darbininkų jaunimo sporto šventė“ priminė Romos triumfo eitynes.[13] Tačiau tai nereiškė nei sugrįžimo prie antikos arba ankstyvųjų naujųjų amžių formų kanono, nei atsigręžimo į gamtą ir natūralumą po abstrakcijos epochos. *Fizkulturnikas* ir *fizkulturnica* yra moderniojo žmogaus tipai, jie visiškai priklauso tai visuomenei, kuri visomis išgalėmis stumiama į industrializacijos ir urbanizacijos kelią. Tai grynai miesto kultūros arba miestų plėtros proceso figūros, ypač būdingos pramonės darbininkų sluoksniui. Fizkultūra, arba kūno kultūra, paplitusi mieste, kur kas mažiau – kaime. Tai savo kūno tobulinimas, reprodukcijos sferai priskirtinas žmogaus gyvenimo aspektas, nebepaliekantis vietos atsitiktinumui. Sveikatą, gerą savijautą galima planuoti lygiai kaip ir darbą, ypač pramonėje. Kūno kultūra, kaip nepolitinė laisvalaikio veikla, tuo ir skiriasi nuo sporto, kad ja siekiama visuomeninio tikslo, būtent išsaugoti ir pagerinti sveikatą darbo proceso labui, ir dar tuo, kad ji puoselėjama bendruomenėje, kolektyve, kartu su kitais. Kūno kultūra yra pagrindinis ugdymo elementas. Ji moko taisyklingai judėti, tapti *kultūringu* žmogumi, *perimti kultūrą*, todėl tai daugiau nei sportas. Kūno kultūra yra pirmas istorijoje kultūrizmo, kūno rengybos sąjūdis, tad grynai augančios masių visuomenės reiškinys.[14] Sportas, praktikuotas prieš revoliuciją, buvo privati, individuali veikla, tam tikra konkurencijos forma. Jau ir ankstyvasis darbininkų sportas norėjo rasti jai atsvarą, plėtoti proletarinę, draugišką

sporto varžybų formą; tarybinis tokio sporto variantas buvo spartakiados. Tačiau paradai Raudonojoje aikštėje turėjo ir kai ką bendro su gimnastikos ir fizinio lavinimo renginiais Reicho stadione ar Berlyno Maifelde, – panašus buvo ne tik jų mastas, bet ir autoritarizmas, suėmęs į savo rankas tūkstančių sportininkų bei gimnastų sąjūdį ir pavertęs jį dar neregėta biosocialinio kūno galimybių demonstracija.[15] Bet įspūdingas didžiulių kolektyvų kūno kultūros šventes imta rengti ir demokratinėse šalyse; antai Čekoslovakijoje tarpukariu vyko „Sokolų" gimnastikos šventės, jos netgi tapo kovingosios tautinės demokratijos pagrindiniu elementu.

Vis dėlto, kad ir kokių ugdomųjų tikslų siekė kūno kultūros sąjūdis, kad ir kokią regėjo savo civilizatoriškąją misiją, jo subjektai, tos misijos nešėjai buvo gyvi žmonės ir gyvi jų kūnai. Negalėjai įžvelgti kokios didesnės priešpriešos tarp grynų kūno judesių ir režimo, kuriame visi ir viskas turėjo tapti arba jau ir buvo tapę politika. Kūnas yra toliau nuo politikos negu bet kas kita. Tačiau valdžia, sugebanti tą kūną, jo jėgą ir grožį pajungti savo interesams, įgyja neregėtą galią valdyti žmones.

Rusijos revoliucijos paskatinta socialinė mobilizacija atvėrė neišsemiamą lobyną gebėjimų ir talentų, tiek fizinių, tiek dvasinių. Iš to „žmonių aruodo" autoritarinė organizacija galėjo semtis į valias ir šį bei tą suformuoti. Taip ji iškėlė į aukštumas gausybę muzikų, smuikininkų, pianistų, dainininkų, aktorių, inžinierių, technikų, žinoma, ir sportininkų. Sportuoti lemta jaunimui, ir *fizkulturnikų* paradas – tai jaunimo paradas. Jo žiūrovai savo įspūdžiuose neatsitiktinai mini čia „Jaunimo dieną", čia vėl „sportininkų paradą". Kalbant šia tema net knieti perfrazuoti Lenino aforizmą: stalinizmas – tai jaunimas plius tarybų valdžia, tai autoritarinė valdžia plius atletiško kūno grožis. Jaunimas – tai jaunystė, jėgos ir sveikatos įsikūnijimas. Bet šiuo atveju *jaunimas* reiškė daugiau. Tai žmonės, gimę arba užaugę jau po revoliucijos, naujosios santvarkos vaikai, nebepriklausantys „buvusiųjų" kartai, jų pasauliui, be naštos, bet ir be išmanymo. Jaunimas buvo įvaizdis, tipažas: nepalaužiamai pasitikintis naująja valdžia, kupinas naivaus tikėjimo, gal stokojantis patirties, bet narsus ir nebijantis rizikos, pasirengęs aukotis ir atsidavęs, karingas ir negailestingas iki smurto viskam, kas ne tarybiška. Tai tarybinis jaunuolis, nežinantis ir nenorintis žinoti, bet kupinas pasididžiavimo – „Maskvos metro gražiausias pasaulyje", – žmogus, gebantis apstulbinti, o gal ir išgąsdinti tokius atvykėlius kaip André Gide'as ar Lionas Feuchtwangeris.

Ketvirtojo dešimtmečio jaunuolis jau tapo kone fizionominiu tipu: raumeningas, valiūkiškas, veržlus, švariai nusiskutęs, baltais marškiniais su atlapa apykakle, nešinas studentišku portfeliu, gal su kepe. Kaip nutolę tie naujųjų laikų prototipai nuo senųjų revoliucionierių įvaizdžio! Anie būdavo trumparegiai, su nikeliuotais akiniais, barzdoti, o moterys – neurastenikės kursistės, juodomis sukniomis su aukštomis baltomis apykaklėmis, aklinai užsagstytomis! Iš tiesų, gimė nauja karta, o režimas tik galutinai ją suformavo.[16]

„Stalino gentis" – gyvasis paveikslas Raudonojoje aikštėje

1937 metų *fizkulturnikų* paradas pateikė žaliavos ir filmui „Stalino gentis": jis pradėtas rodyti kinuose dar vasarai besibaigiant.[17] Filmas ne tik pavaizdavo įvykius Raudonojoje aikštėje, bet ir parodė, kokius paveikslus leistina išplatinti po visą Sąjungą. Žiūrovui, ko gero, labiausiai įstrigo ne tiek jaunimo šventė, kiek tarybinių tautų šventė, ne tiek kūnų grožis, kiek etnografinė egzotika ir gausybė tautų, pasirodžiusių aikštėje. Filmas sukurtas pagal visus „šou" meno kanonus. Įvykiai pasakojami chronologine tvarka. Žmonės iš visų pusių, skambant šventinei muzikai, plūsta į Raudonąją aikštę. Šmėkšteli net ir tikslus laikas – 13 valandų: tiek rodo Kremliaus Spaso bokšto laikrodis. Politinė vadovybė Lenino mauzoliejaus tribūnoje parodyta itin atsipalaidavusi: Stalinas, Molotovas ir Kaganovičius – visi baltais kostiumais ir puikiai nusiteikę, Stalinas kumščiuoja Molotovą į alkūnę, Chruščiovas toks jaunatviškas, vos ne vaikiškų bruožų. Iš pradžių kamera fiksuoja, kas rieda per aikštę: garvežys, milžiniška tarybinė žvaigždė, slidininkai – vidurvasarį su ratukais, didžiulė data (metai) „1937", automobiliai, tarybinis paviljonas Paryžiaus pasaulinėje parodoje, tankas, nupintas iš gėlių, tanko modelis, iš žmonių sudarytas ir jų varomas, TSRS teritorija milžiniškame gaublyje, žmonės, išsirikiavę lėktuvo pavidalu, visas pulkas dviratininkų. Antrojoje filmo dalyje pražygiuoja visos vienuolika respublikų ir tarybinių tautų pasiuntiniai: moterys neša vyno ąsočius, Vidurinės Azijos ir Kaukazo medžiotojai su ereliais ir sakalais rankose – tai bent, kalnų ereliai Raudonojoje aikštėje! Tarp Vasilijaus Palaimintojo soboro ir Istorijos muziejaus, tarp

Stalino automobilių gamyklos darbininkai per fizkultūrininkų paradą Raudonojoje aikštėje 1937 metais

„Stalinizmas – tai jaunimas plius tarybų valdžia, tai autoritarinė valdžia plius atletiško kūno grožis."

Kremliaus sienų ir universalinės parduotuvės GUM praplaukia daugiatautis folkloro spektaklis. Gruzinai su kardų šokiais, šokančios uzbekės su spalvotais kaspinais, o baltarusiai atsivežę į Raudonąją aikštę ne tik tautinių šokių,

bet ir šokančių, linguojančių medžių. Ypač įspūdingus numerius demonstruoja Leningradas ir jo Lesgafto institutas – Rusijos ir Tarybų Sąjungos kūno kultūros ir sporto ugdymo lopšys. Ispanijos respubliką reprezentuoja flamenko šokiai, bet to maža – ekrane vis šmėkščioja ispaniški ir baskiški žiūrovų profiliai. Kamera nukrypsta į žiūrovų tribūną, rodo darbo pirmūnus stachanovininkus – jiems skirta patogi žiūrėti vieta, – buržuazinių valstybių diplomatus, kostiumuotus ir skrybėlėtus, intelektualus. Užsieniečiai stengiasi viską nufotografuoti. Filmas aiškiai nepaiso įvykių chronologijos, jis pretenduoja būti ne kino kronika, o meno kūriniu. Rodo lėktuvus, skrendančius virš Raudonosios aikštės, o paskui – jų atspindžius poliruotame mauzoliejaus granite. Per Raudonąją aikštę traukia kiti objektai: Maskvos–Volgos kanalo šliuzų modeliai, milžiniški Ježovo portretai. Net ir Raudonoji armija parodo savo meną – šokį, vaizduojantį durtuvų kautynes. Per aikštę žygiuoja moterys, persirengusios saulėgrąžomis, ir vyrai – javų varpos. Ant gimnastikos prietaisų, vežamų per aikštę, daromi rizikingi – galėtum net pasakyti: pavojingi gyvybei – pratimai, šuoliai ant skersinių ir lygiagrečių. Pražygiuoja ir vaikai – pionieriai, mergaitės ir berniukai, baltais šortais ir sportiniais bateliais. Vėl įsiterpia kadrai, vaizduojantys TSRS tautas. Eina armėnai su tautiniais drabužiais, su ilgakakliais vyno ąsočiais, skamba armėniška muzika ir chorai. Turkmėnus pažinsi iš turbanų ir kautynių kardais. Nepamirštas ir klasikinis baletas. Sunkumų kilnotojai be vargo svaido į orą svarmenis, žiūrovus stebina šuolininkai su kartimis, cirko artistai išdarinėja numerius ant skersinio ir lyno, motociklininkai – ant motociklų; o štai kolektyviniai gimnastikos pratimai ant skersinio – daug gimnastų suka „saulę“ vienu metu, ir atrodo, tarsi matytume iš kūnų sukonstruotą judantį laikrodžio mechanizmą, kurio ratukai tiksliai suderinti. Paradas baigiamas „Internacionalu“. Transparantas „1917–1937“ primena, kuo ypatingas šių metų paradas. Nuo teroro kentėjo ir sportininkai, ir jaunieji sporto mėgėjai; antai populiaraus Maskvos futbolo klubo „Spartak“ populiarūs treneriai broliai Starostinai 1937 metais buvo intrigantų apšmeižti, nuteisti ir keletą metų kalėjo lageryje, o tenai vėl subūrė ir treniravo futbolininkų komandas.[18] Tačiau tam tikra prasme fizkultūrininkų paradas iš tiesų buvo po Spalio gimusiųjų paradas, porevoliucinio jaunimo, „Stalino genties“ atstovų paradas.

TURTAI IR NAIKINIMAS: 17 TARPTAUTINIS GEOLOGŲ KONGRESAS, MASKVA

Tarybiniai geologai kyla į žygį: mokslas ir turtingos šalies vizija • Pionieriai, kurių nereikia tėvynei: geologai – liaudies priešai • Vladimiras Vernadskis: drąsa ir patriotizmas • Iškyla prie Maskvos–Volgos kanalo: mokslas ir vergiškas darbas

1937 metų liepos 22 dieną Maskvos konservatorijos Didžiojoje salėje prasidėjo 17 tarptautinis geologų kongresas. Vienas pagrindinių kongreso pranešėjų Vladimiras Ivanovičius Vernadskis savo pranešime kalbėjo apie georadiologiją, o rytojaus dieną, parvažiavęs į vasarnamį Uzkojėje, dienoraštyje parašė:

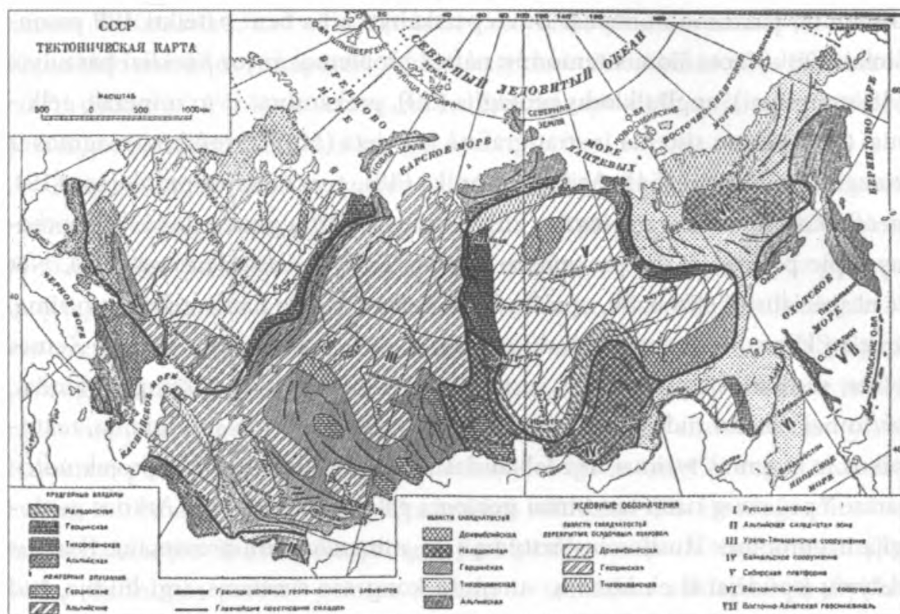
„Uzkojė, 1937 m. liepos 23 d. Vakar buvau kongrese. Vokiečiai išvis neatvažiavo. Neatvyko ir nė vienas iš didžiųjų amerikiečių, taip pat nė vienas iš didžiųjų Anglijos geologų. Žinoma, nuo kelionės pas mus atgrasė politinė situacija, būgštavimai, kad čia gali įvykti perversmas. Bet apskritai kongresas dirba. Mokslininkai suiminėjami toliau. Matyt, bus suimti tie, kurie jau yra buvę suimti kada nors seniau. Vis dėlto gyvenimas nesustoja ir šis tas daroma. Nepaisydami didžiulių – nereikalingų – nuostolių, daugybės prarastų žmonių ir lėšų, geologai dirba toliau.“[1]

Vladimiras Vernadskis buvo ne bet kas – vienas garsiausių pasaulyje savo specialybės, geochemijos, mokslininkų. Jis dar prieš revoliuciją mokėsi Rusijoje ir Europoje, ne vienus metus gyveno ir dirbo užsienyje, todėl jam buvo ypač skaudu, kad nesuvažiavo mokslininkai iš užsienio, juoba pavykus vėl sukviesti tarptautinį geologų kongresą Rusijoje po beveik pusšimčio metų pertraukos: 1897 m. toks kongresas vyko Sankt Peterburge, tiesa, jis buvo skirtas tik europinės Rusijos tyrimams. Kolegų neatvykimą Vernadskis tei-

sino jų būgštavimais – juk ką tik buvo suimti ir nuteisti aukštieji karo vadai; nerimavo, beje, ir jis pats, rodos, jam net palengvėjo, kad paskutinę akimirką buvo užkirstas kelias kariniam perversmui.[2] Tas faktas, kad kongresas įvyko būtent Maskvoje, – prieš tai 14 kongresas vyko 1926 metais Madride, 15-asis 1929 m. Pretorijoje, 16-asis 1933 m. Vašingtone, – reiškė didelį tarybinio mokslo laimėjimą: jo nuopelnus pripažino viso pasaulio mokslininkai. Vernadskį sukrėtė ne tiek svečių atsisakymas apsilankyti, kiek tai, kas brendo kongreso užkulisiuose ir už jo dalyvių nugaros: planas sunaikinti dalį tų mokslininkų, kurie visą gyvenimą paskyrė siekiui paversti Rusiją turtinga ir klestinčia šalimi.[3]

Tarybiniai geologai kyla į žygį: mokslas ir turtingos šalies vizija

Geologijai ir gretutinėms mokslo šakoms – mineralogijai, geografijai, dirvotyrai ir t. t. – Rusija, paskui ir Tarybų Sąjunga, buvo milžiniškas veiklos laukas, kupinas didžiulių iššūkių. Šaliai, kuri vėliau už kitas ėmėsi industrializacijos, pirmiausia reikėjo ištirti naudingųjų iškasenų išteklius, klimato ypatybes, susisiekimo galimybes, energetikos bazę – sudaryti kompleksinį viso krašto ekonominį žemėlapį. Kaip Europoje prieš gerą šimtmetį arba Šiaurės Amerikos platybėse, atsivėrusiose naujakuriams europiečiams, taip ir Rusijoje, imantis industrializuoti šalį, nepaprastai stigo ekspertizių, tyrimų, prognozių. Antrojoje XIX amžiaus pusėje vienas per kitą dygo institutai, draugijos, susivienijimai – privatūs, valstybiniai ir pusiau valstybiniai. Geologijos komitetas, įsteigtas 1882 metais, kūrėsi kaip tik tuo paieškų ir atradimų laikotarpiu; jo uždaviniai buvo planingai ir sistemingai tirti krašto geologinę struktūrą, jo mineralinius išteklius, sudaryti visos Rusijos geologinį žemėlapį. Fragmentiniai tyrimai atskirose vietose, jų kartografavimas buvo vykdomi jau ir XVIII amžiuje, ir devynioliktojo pradžioje, – pakanka prisiminti Aleksanderio von Humboldto kelionę į Sibirą, – o vėliau juos pakeitė sistemingi tyrimai, aprėpiantys visą Rusijos imperijos, paskui jau ir TSRS teritoriją. Tai buvo didžiuliai projektai, platūs moksliniu požiūriu, reikalaujantys daug žmonių ir lėšų, svarbūs visai valstybei; jie ne tik pergyveno revoliuciją ir senojo režimo krachą, bet ir buvo dar labiau išplėtoti, sparčiau ir intensyviau

TSRS geologinis žemėlapis

„Fragmentinius tyrimus atskirose vietose, jų kartografavimą pakeitė sistemingi tyrimai, apimantys visą TSRS teritoriją."

tęsiami per antrąją industrializaciją, prasidėjusią XX amžiaus trečiojo dešimtmečio pabaigoje, kai imta vykdyti pirmą penkmečio planą. Visiems stambiems projektams, kurie buvo įgyvendinami per pirmuosius du penkmečius ir iš esmės pakeitė TSRS žemėlapį, prireikė ekspedicijų ir fundamentinių tyrimų, kuriuose dalyvavo geologai, geografai, mineralogai, kartografai, petrochemikai, kristalografai; be jų nebūtų buvę įmanoma ištirti nei aukso telkinių, nei Uralo naftos, nei kalio druskų telkinių prie Solikamsko, nei anglių ir metalų rūdų Urale. Daugelį senosios kartos mokslininkų naujoji valdžia tuo ir patraukė, kad ėmėsi naujoviškai ir plačiu mastu modernizuoti šalį ir naudoti jos turtus. Šiais klausimais sutapo valdžios ir senosios inteligentijos ambicijos; valdžia begėdiškai pasinaudojo senosios rusų inteligentijos moksline etika ir patriotizmu.

Maskvos 1937 metų kongreso temos ir jo deklaruojami uždaviniai, taip pat iškylos, rengiamos jo metu, labai gerai atspindi tą geologijos ir gretutinių

disciplinų pakilimo nuotaiką. Buvo perskaityti arba bent pateikti 409 pranešimai. Diskutuota šiomis temomis: naftos problemos ir jos ištekliai pasaulyje (48 straipsniai), anglių klodų geologija (39), prekambras ir jo mineralų telkiniai (33), permo sistema ir stratigrafinė jos vieta (50), tektonikos, magmos ir rūdų telkinių ryšiai (54), Azijos tektonika (49), geochemijos problemos (19), geofizikos metodai ir geologija (25), Arkties regionų geologija (17), duomenys apie paleozojaus ir prekambro klimatą (25), įvairūs klausimai (29). Net ir nespecialistui akivaizdu, apie ką buvo kalbama: apie naftos telkinių tyrimą, apie jų kilmę, apie anglių klodų geologiją, apie prekambrą – mat su Žemės pluta, susidariusia prekambre, susiję dideli rūdų telkiniai, auksingieji klodai, vario bei nikelio rūdos ir kiti žemės gelmių turtai. Permo stratigrafija, tektonikos ir magmos tyrimai irgi labiausiai rūpėjo būsimų kasyklų projektuotojams. Ypač daug nauji tarybiniai geologai galėjo pasakyti apie Arkties geologiją ir europinės Rusijos suskirstymą į 11 mineraloginių provincijų. Išsamūs dalyvių įspūdžiai iš ekskursijų, surengtų kongreso svečiams, irgi liudija, kad valdžiai itin rūpėjo TSRS teritorijos kartografavimas ir įsisavinimas antrosios industrializacijos tikslams. Svečiai buvo vežami, be kita ko, į Kolos pusiasalį ir Kareliją, į Naująją Žemę Arktyje, prie Uralo rūdynų, į pietus – prie Dniepro užtvankos, į Nikopolio mangano rūdos baseiną ir į Krymą; didelė naftos specialistų iškyla vedė į Gruziją, Azerbaidžaną ir Vidurinę Aziją iki pat Ferganos. Dar viena didelė ekskursija vyko į Kaukazą, o pati ilgiausia – į Sibirą. Kas domėjosi kasyklomis, galėjo sužinoti, kad pagal svarbiausiųjų iškasenų – anglių, naftos, geležies ir mangano rūdos, aukso – gavybą TSRS atsidūrė tarp pirmaujančiųjų pasaulyje. Vien Kuzbaso spėjami anglių ištekliai – 450 milijardų tonų – didesni nei abiejų didžiųjų Europos anglių tiekėjų Anglijos ir Vokietijos. Ir vis dėlto jau buvo planuojami nauji anglių baseinai: Sibire, Sachaline, apie Karagandą. Rusija, iki Pirmojo pasaulinio karo importavusi anglis, tapo nepriklausoma nuo importo. Pagal naftos gavybą TSRS irgi, kaip pažymėjo vienas kongreso dalyvis iš Vokietijos, tapo viena iš pasaulio lyderių: „TSRS ketina per artimiausius 10–15 metų pralenkti Jungtines Valstijas pagal naftos gavybą."[4] Žadama daugiau naftos išsiurbti prie Bakų, Grozno, Vidurinėje Azijoje, Sachaline ir prie Kamos, tiesti naftotiekius. TSRS pirmauja ir pagal geležies, o ypač – pagal mangano produkciją. „Rusijos liaudies ūkiui po karo labai svarbi aukso gavyba. Bet kaip tik apie tą Rusijos kasybos šaką stinga statistikos duomenų. Neskelbiama, kiek aukso išgaunama kiekviename

rajone. Tačiau aišku, kad nė vienai kitai valstybinio planinio ūkio šakai neskiriama tiek energijos ir kapitalo. Aukso kasyklose dirba kokie 500–600 tūkstančių žmonių." Per šį penkmetį Rusija žadanti tapti didžiausia aukso tiekėja pasaulyje, pralenkti Pietų Afriką.[5]

Kaip rimtai tarybinė vyriausybė ėmėsi remti fundamentinius mokslinius tyrimus, svarbius antrajai industrializacijai, galima spręsti ne tik iš Mokslų akademijos perkėlimo į Maskvą 1934 metais, ne tik iš forsuoto gamtos mokslų, technikos ir inžinerijos mokslų skatinimo, iš kuriamos „kadrų kalvės", rengsiančios gamtos mokslų žinovus ir technikos specialistus.[6] Staigiai padaugėjo aukštųjų mokyklų ir jų absolventų, ypač gamtos mokslų ir technikos disciplinų: tai Kasybos akademija, Maskvos naftos chemijos institutas, Baumano plieno institutas, Elektromechanikos institutas, Chemijos technologijos institutas, nemaža naujų Akademijos institutų – visi jie rengė elitinius industrializacijos kadrus. Kryptingas darbininkų, o dar labiau – valstiečių vaikų skatinimas pavertė gamtos mokslų ir technikos aukštąsias mokyklas svarbiais socialinės karjeros kanalais.[7] Padidėjęs dėmesys gamtos mokslams, jų reikšmės suvokimas turėjo įtakos net sostinės planavimui ir rekonstrukcijai.[8] Maskvos rekonstrukcijos 1935 metų generaliniame plane buvo numatytas ne tik naujas Mokslų akademijos kompleksas, ne tik daug prašmatnių pastatų, bet ir ištisas mokslininkų miestelis, kuriame tautos mokslo elitas, nepatirdamas jokių rūpesčių, parodytų visas savo galimybes. Visas pietvakarinis miesto kampas kitapus Maskvos upės ir net dar už Vorobjovo kalnų buvo paskirtas mokslininkų gyvenamiesiems namams – anuomet tai rodėsi panašu į utopiją.[9] Iš Maskvos buvo naujai tiriama ir naujai kartografuojama visa šalis, čia prasidėjo ir čia baigėsi sensacingosios, žiniasklaidos plačiai nušviečiamos ekspedicijos, kaip antai Otto Juljevičiaus Šmidto 1937–1938 metų poliarinė ekspedicija.[10]

Pionieriai, kurių nereikia tėvynei: geologai – liaudies priešai

Tarybiniai tarptautinio kongreso delegatai, savaime aišku, priklausė tos mokslo šakos elitui. Tačiau paskui net 46 iš jų – kai kurie vos tik pasibaigus kongresui – buvo suimti, apkaltinti fantastiškais nusikaltimais ir nuteisti.[11]

Iš 968 geologų, represuotų per visą tarybų valdžios laiką, apie 600 (mano skaičiavimais – 561) patyrė represijas 1936–1938 metais. Bausmės buvo įvairaus sunkumo: nuo atleidimo iš darbo iki mirties bausmės, nuo ištrėmimo į priverčiamojo darbo stovyklą (lagerį) iki išteisinimo ir grąžinimo į darbą. Daugumai teko daug metų kalėti, patirti tremtį, labai daug buvo ir sušaudyta. Vadinasi, nuo pusės iki dviejų trečdalių represuotųjų nukentėjo būtent tuo laikotarpiu – tada įvyko tikras lūžis, represijos pasiekė viršūnę.

Kitos baudžiamosios akcijos, palikusios pėdsaką mokslo ir mokslininkų pasaulyje, sutapo su 1918 metų raudonuoju teroru, nukreiptu į mokslininkus, tyrinėtojus, universitetų personalą, inteligentus, kurie priešinosi bolševikų vykdomai vienos tiesos politikai ir palaikė ryšius su partijomis, įvarytomis į pogrindį, – liberalais, monarchistais arba ir kairiaisiais revoliucionieriais. Pasipylė pramanyti „sąmokslai", tokie kaip Tagancevo sąmokslas, į kuriuos buvo įsipainioję ar tik galėjo būti įsipainioję kai kurie mokslininkai ir universitetų bendruomenės nariai.

Kitas svarbus lūžis buvo pradėjus vykdyti pirmąjį penkmečio planą ir kilus kultūrinei revoliucijai, taigi apie 1928–1932 metus. Kultūrinė revoliucija buvo nukreipta prieš senuosius specialistus, o uoliausiai ją vykdė sukurstyti fanatikai, radikaliai nusiteikę jaunuoliai. Vyresniosios kartos inžinieriai ir technikai, užsimoję atkurti pramonę ar bent kiek prie to prisidėję, ūmai patyrė didžiulį ideologinį ir psichologinį smurtą. Kampaniją prieš senuosius buržuazinius specialistus kurstė ne tik pirmieji plataus masto parodomieji procesai, bet ir atskleidžiami vis nauji „buržuazinių specialistų sąmokslai".[12]

Mokslų akademijos paskelbtame sąraše, savotiškame martirologe, krinta į akis mokslininkai ir inžinieriai, labiausiai pažeidžiami dėl buržuazinės arba aristokratinės kilmės, dėl to, kad baigė mokslus dar prieš revoliuciją, ypač užsienyje. Todėl mokslininkai, kilę iš aristokratų arba buržuazijos, sudaro didelę dalį „buvusiųjų" ir „socialiai svetimų elementų", 1934–1936 m. išguitų iš Leningrado, Maskvos ir kitų miestų. Į juos labiausiai ir buvo taikomasi per socialinius valymus.[13]

1936–1938 metais puolimas tapo dar radikalesnis, griežtesnis ir platesnis. Tuo laikotarpiu kaltinamiesiems būdavo metami tokie svarbiausi priekaištai: priklausymas ankstesnėms opozicinėms grupuotėms, tiek dešiniosioms, tiek kairiosioms; kontrrevoliucinė ir antitarybinė veikla; sąmokslai, agentūrinė veikla, šnipinėjimas – nusikaltimai, kuriems dažniausiai būdavo pritaikomas

58-as straipsnis (kontrrevoliucinė veikla) ir pagal jį skiriama bausmė. Dažnu atveju būdavo skiriama aukščiausioji – mirties bausmė ir nuteistasis nedelsiant sušaudomas. Nekyla jokių abejonių dėl to, kad 1937 ir 1938 metai tarybinių mokslininkų bendruomenei buvo itin skausmingi, nors represijų bangos kartojosi ir vėliau; iš esmės jos liovėsi tik po Stalino mirties – bent jau mirtis nebegrėsė.[14]

Duomenys apie profesiją liudija, kad tai būta „gyvųjų gamybinių jėgų", gyvo žinojimo ir išmanymo, kuriam sukaupti prireikė viso gyvenimo ir visos visuomenės pastangų. Jų profesija neatskiriama nuo aukštos kvalifikacijos, nuo specialaus išsilavinimo, tokio svarbaus Rusijos industrializacijai ir modernizacijai. Tai geologai, geofizikai, geologinių paieškų organizatoriai, ekspedicijų vadovai, etnografai, archeologai, Sibiro žinovai, geologinės žvalgybos specialistai, kartografai, geodezininkai, geobotanikai, paleobotanikai, sedimentologai, kasyklų inžinieriai, naftos geologijos specialistai, kasyklų inspektoriai, istorikai ir kraštotyrininkai, mineralogai, petrografai, kasyklų technikai, topografai, retųjų ir radioaktyviųjų metalų technologijos žinovai, kasyklų geologai, hidrogeologai, dirvotyrininkai, amžinojo įšalo žinovai, kristalografai, mineralogai, anglių geologijos, radiogeologijos ir radiobiologijos specialistai, geotechnikai, vulkanologai. Tie specialistai besivystančiosiose šalyse – o tokia ir buvo Rusija XX amžiaus pirmajame trečdalyje – labai vertinami, jų stinga. Todėl beveik visi jie ėjo atsakingas vadovaujamąsias pareigas. Toliau pateikiame trumpą ištrauką iš geologų martirologo.

Nikolajus Petrovičius Gorbunovas, 1892–1938. Valstybės tarnautojas, sekretorius, iki 1928 m. vadovavo Liaudies ūkio tarybai. Puikus mokslo organizatorius. Ketvirtajame dešimtmetyje vadovavo ekspedicijai į Tadžikistaną ir Pamyro kalnus. Nuolatinis Mokslų akademijos sekretorius. 1937–1938 metų žiemą Maskvoje suimtas, 1938 m. pradžioje mirė.[15]

Gavrilas Ivanovičius Goreckis, 1900–1988. Paleontologas. Iš valstiečių. Trečiajame dešimtmetyje keliskart suimtas. Baltarusijos žemės ūkio akademijos narys. 1930 m. apkaltintas priklausymu „Darbo valstiečių partijai". 1931 m. Karelijoje, Kemėje, dirbo dėžutes kartonažo fabrike. 1932 m. geologas prie Baltijos–Baltosios jūros kanalo, nuo 1934 m. Kolos pusiasalyje. 1937 m. spalį vėl suimtas, paleistas ir dar sykį suimtas. Nuteistas sušaudyti, bet paleistas. Paskui 10 metų kartu su kitais vykdė apie 10 hidrogeologinių projektų; kaip geologas kvartero žinovas tyrinėjo Kareliją, Kolos pusiasa-

lį, Kamos baseiną, žemes tarp Volgos ir Uralo, Pietų ir Vakarų Rusiją. Tik 1965 m. vėl išrinktas Mokslų akademijos nariu. Kartu su kitais įsteigė Minsko botanikos sodą.

Jevgenijus Aleksandrovičius Gukovskis, 1896–1938. Vakarų Sibiro aukso gavybos tresto geologas. Žvalgė aukso išteklius įvairiuose regionuose. Kilęs iš Odesos aristokratų, palankių socialrevoliucionieriams. Baigęs Peterburgo universitetą dirbo auklėtoju Petrogrado vaikų namuose. Dalyvavo daugelyje ekspedicijų prie Jenisiejaus. Išrado specialų matavimo prietaisą. 1938 m. apgynęs disertaciją suimtas, neva priklausęs „vienai dešiniųjų trockininkų organizacijai" ir verbavęs į ją naujus narius, sabotavęs aukso gavybą ir lėtinęs jos tempą. 1938 m. birželio 15 d. per 109 minutes pagal 58 straipsnio 7, 8 ir 11 pastraipą nuteistas mirti sušaudant. Reabilituotas tik 1958 m.

Vera Michailovna Dervis, 1878–1951. Viena pirmųjų Rusijos geologių. Iš aristokratų šeimos. Didžiuoju sidabro medaliu baigė Maskvos Šv. Kotrynos ordino mokyklą. Mokėsi Bestuževo aukštuosiuose moterų kursuose Sankt Peterburge, Ženevos universitete, diplomuota kristalografė. 1945 m. suimta.

Tigranas Aršakovičius Džrbašianas, 1890–1937. Geologas, mineralogas. 17-ojo kongreso dalyvis. Studijavo Tifliso technologijos institute, Sorbonoje. Nuo 1926 m. Jerevane, kasyklų inžinierius, Respublikos liaudies ūkio tarybos darbuotojas. 1937 m. rugpjūčio 31 d. suimtas.

Nikolajus Nikolajevičius Dingelštatas, 1893–1937. Geologas. Iš Peterburgo aristokratų šeimos. Nuo 1911 m. Rusijos socialdemokratų darbininkų partijos narys. Uralo ir Pamyro aukso telkinių žinovas. 1936 m. suimtas. Kalėjo Solovkų lageryje. 1937 m. lapkričio 1 d. sušaudytas.

Sergejus Aleksejevičius Dobrovas, 1884–1959. Geologas. Glaudžiai bendradarbiavo su Mokslų akademijos nariu Aleksejumi P. Pavlovu. 1933 m. birželį suimtas. Dirbo kartografu ir geologu lageryje prie Maskvos–Volgos kanalo.

Georgijus Aleksandrovičius Dutkevičius, 1907–1937. Geologas, stratigrafas. 1937 m. apgynė disertaciją. Vienas tarybinės mikropaleontologijos mokyklos kūrėjų. Tyrė Pamyro ir Uralo geologiją. Dirbo „Vostokneft" treste, tyrė Uralo naftos telkinius. Dalyvavo Mokslų akademijos ekspedicijoje į Tadžikistaną ir Pamyrą. Skaitė pranešimą Maskvoje, 17-ajame kongrese. 1937 m. rugpjūčio 5 d., vos grįžęs iš kongreso, suimtas. Apkaltintas priklausęs „kontrrevoliucinei fašistinei kenkėjų ir teroristų organizacijai", neva veikusiai nuo 1930 metų. 1937 m. lapkričio 30 d. pagal 58 straipsnio 7 ir 8 pastraipą nuteistas

myriop. Sušaudytas. Suimtas buvo ir jo tėvas, kasyklų inžinierius ir metalurgas Aleksandras M. Dutkevičius. Dutkevičiaus žmona Marija A. Kalmykova irgi buvo suimta ir per tardymą išgirdo, kad jos vyras esąs nuteistas „dešimčiai metų be teisės susirašinėti" – tai oficiali formulė mirties bausmei nuslėpti. Žmona taip ir nebesužinojo, kas nutiko jos vyrui. 1956 m. Dutkevičius buvo reabilituotas.

Dmitrijus Ivanovičius Mušketovas, 1882–1938. Geologas. Vidurinės Azijos geologijos žinovas, vienas pirmųjų ėmėsi ją sistemingai kartografuoti. Tektonikos specialistas. Halės (Vokietija) imperatoriškosios gamtininkų akademijos „Leopoldina" narys. Po 1918 metų bendrosios geologijos katedros profesorius ir Geologijos komiteto direktorius; vadovavo jo iniciatyva įsteigtam Taikomosios geofizikos institutui. Dirbo auksingose Sibiro srityse, Donbase, Kaukaze ir Kaspijos jūros pakrantėse. Dalyvavo 15-ajame tarptautiniame geologų kongrese Pretorijoje. Vienas 17-ojo tarptautinio kongreso organizatorių. Suimtas 1937 m. birželio 29 d., likus mažiau kaip mėnesiui iki kongreso darbo pradžios. Kongreso dokumentuose nebeliko jo pranešimo tektonikos klausimais tezių. Jo vardas dingo iš kongreso programos ir dalyvių sąrašo. Buvo apkaltintas 1930 metais subūręs kontrrevoliucinę teroristų grupę ir pats vykdęs kenkėjiškus aktus. 1938 m. vasario 18 d. nuteistas myriop ir tą pačią dieną sušaudytas. Jo žmona buvo apkaltinta bendrininkavimu ir uždaryta į lagerį.[16]

Michailas Aleksejevičius Pavlovas, 1884–1938. Geologas, petrografas. Iš kasyklų inžinieriaus šeimos. Mokėsi Carskoje Selo gimnazijoje, studijavo Peterburgo universitete. Dar jaunystėje dalyvavo ekspedicijose Šiaurės Uralo gamtos turtams tirti, Oloneco gubernijoje, tundroje ir Baltosios jūros pakrantėse. Paskui dalyvavo ekspedicijose į Naująją Žemę ir Pranciškaus Juozapo Žemę. Dėstė Permės universitete. Dalyvavo ekspedicijose Tolimuosiuose Rytuose, Čiukčijoje. Dirbo kaip kalinys tiesiant geležinkelį į Komsomolską prie Amūro. 1938 m. už sabotažą nuteistas sušaudyti.

Piotras Joakimovičius Palčinskis, 1875–1929. Kasyklų inžinierius. Vienas iš tų, kurie organizavo Rusijos gamtos turtų tyrimus. Baigė Kazanės realinę mokyklą. 1905 m. teismo sprendimu nusiųstas į priverčiamųjų darbų stovyklą, pabėgo į Europą; 1913 m. amnestuotas, grįžo į Rusiją. 1915 m. įsteigė privatų geologinių tyrimų institutą. Leido mokslinį žurnalą. Profesoriavo Petrograde. Daug metų pirmininkavo Rusijos technikos draugijai,

atkurtai 1921 m. Turėjo gerų ryšių su verslininkais. Organizavo anglių sindikatą „Produgol". Laikinosios vyriausybės narys. Po 1917 metų daug kartų buvo suimtas, kalintas Petropavlovsko tvirtovėje. Naujosios ekonominės politikos laikotarpiu buvo nuolatinis Gosplano konsultantas. Apdovanotas Darbo raudonosios vėliavos ordinu. Paskutinį kartą suimtas rengiant bylą prieš vadinamąją „pramonininkų partiją" ir sušaudytas 1929 m. gegužės 23 dieną, dar prieš bylos svarstymą. Vėliau buvo apkaltintas neva rengęs inžinierių sąmokslą.

Dmitrijus Jefimovičius Perkinas, 1899–1938. Organizavo mokslininkus geologus. Nuo 1917 m. kovo bolševikas. Inicijavo daug ekspedicijų. 1937 m. birželį suimtas ir 1938 m. sausio 8 d. sušaudytas.

Jevgenijus Jevgenijevičius Popovas, 1890–1938. Stratigrafas, paleontologas. Gimė Kanske (prie Jenisiejaus), gydytojo šeimoje. Studijavo Kazanės ir Tomsko universitetuose. Dalyvavo ekspedicijose į Volgos–Uralo sritį. Nuteistas už tariamą priklausymą trockininkų ir zinovjevininkų kontrrevoliucinei organizacijai, veikusiai universitete. Per kratą jo bute rasta religinio turinio knygų. Ištremtas prie Kolymos, į Magadaną. Mirtinai sušalo keliaudamas nuo Kolymos prie Indigirkos.

Ivanas Ivanovičius Radčenka, 1874–1942. Aktyvus partijos narys nuo 1898 metų. Aukščiausiosios liaudies ūkio tarybos narys. Durpių sindikato vadovas, Geologijos komiteto direktorius. 1937 m. rugpjūtį suimtas ir apkaltintas dalyvavęs „antitarybinėje dešiniųjų organizacijoje". Mirė kalėjime 1942 m.

Borisas Nikolajevičius Rožkovas, 1901–1938. Geologas. Tėvas – inžinierius, Maskvos miesto garbės pilietis. Dirbo Aukščiausiosios liaudies ūkio tarybos įstaigose. Vadovavo geologinėms paieškoms Norilske. 1937 m. suimtas Dagestane, 1938 m. sušaudytas.

Rudolfas (Ruvimas) Lazarevičius Samoilovičius, 1881–1939. Geologas, geografas, poliarinių sričių tyrinėtojas. JAV, Švedijos, Austrijos geografų draugijų garbės narys. Kilęs iš Azovo. 1904 m. baigė Freibergo kasybos akademiją. Prieš revoliuciją buvo aktyvus Rusijos socialdemokratijos narys, daug sykių suimtas. Tremtyje pažino Šiaurę. Dalyvavo ekspedicijose į Špicbergeną (rūpinosi anglimis Peterburgui). Kelių institutų direktorius. Penkis kartus keliavo į Naująją Žemę. 1928 m. vadovavo gelbėjimo ekspedicijai ledlaužiu „Krasin", 1931 m. – tarptautinei grafo Hugo Eckenerio ekspedicijai

dirižabliu „Graf Zeppelin". Dalyvavo keliose jūrų ekspedicijose. Vadovavo žiemotojų ekspedicijai laivais Arktyje. 1938 m. Kislovodske suimtas, Maskvoje nuteistas ir 1939 m. kovo 4 d. sušaudytas.

Georgijus Leontjevičius Stadnikovas, 1880–1974. Organinės chemijos ir anglies chemijos žinovas, geologas. 1904 m. baigė Maskvos universitetą. Buvo Ypatingosios komisijos (ČK) suimtas, bet paskui dirbo įvairiuose valstybiniuose institutuose, tiriančiuose anglis, degalus, asfaltą. Prieš suėmimą išėjo jau trečias leidimas fundamentalios jo monografijos apie tų žaliavų kilmę. 1938 m. rugpjūčio 9 d. suimtas už tai, kad dalyvavo „nacionalfašistinėje organizacijoje Mokslų akademijoje". Kalėjo Butyrkose. Išėjo į laisvę tik 1955 metais. 1957 m. paskelbė monografiją „Molio rūšys", joje rašė ir apie kitus suimtus geologus.

Michailas Stepanovičius Stroilovas, 1899–1941. Buvo kasyklų viršininkas, nuo 1935 m. Kuzbaso anglių baseino vyriausiasis inžinierius. 1936 m. suimtas ryšium su „antitarybinio trockistinio lygiagrečio centro" byla. Nuteistas antrajame Maskvos parodomajame procese, sušaudytas prieš įžengiant vokiečiams į Oriolą.

Ivanas Konstantinovičius Traubenbergas, 1882–1952. Chemikas. Įsteigė anglių chemijos tarnybą. Vadovavo pirmai Vorkutoje chemijos laboratorijai. Buvo žinomas net ir Vokietijoje. Ant kupros nešė instrumentus ir laboratorijos įrangą iš Uchtos-Pečioros lagerio į Vorkutą.

Nikolajus Michailovičius Fiodorovskis, 1886–1956. Mineralogas, profesorius. Mokslų akademijos narys korespondentas. Bolševikas nuo 1904 m. Studijavo Maskvos universitete. Po 1917 metų dirbo Aukščiausiojoje liaudies ūkio taryboje. Vadovavo daugeliui institutų, mineralogijos katedrai. Suimtas 1937 m. už dalyvavimą „antitarybinėje organizacijoje", kalėjo Lubiankoje. 1939 m. nuteistas kalėti lageryje; iš pradžių kalėjo Vorkutoje, paskui Maskvos Ypatingajame kalėjime ir Norilske.

Aleksandras Aleksandrovičius Florenskis, 1889–1937. Geologas, filosofo Pavelo Florenskio brolis. Dalyvavo ekspedicijose į Nachičevanę ir Sibirą. Mokslų akademijos Petrografijos instituto bendradarbis. 1937 m. vasarį suimtas už tai, kad buvo „kontrrevoliucinės grupės narys".

Vsevolodas Konstantinovičius Frederiksas, 1885–1944. Fizikas, elektrinės žvalgybos teoretikas. Iš kilmingos šeimos, Nižnij Novgorodo (Žemutinio Naugardo) vicegubernatoriaus sūnus. Baigė Ženevos universitetą. Dirbo

Getingeno universitete. Po 1918 m. grįžo į Rusiją. Dirbo Valstybiniame optikos institute, Fizikos ir technikos institute, kitur. Geologijos komiteto konsultantas. Buvo kandidatas į Mokslų akademijos narius korespondentus. 1936 m. spalio 21 d. suimtas už tai, kad priklausė „kontrrevoliucinei fašistinei organizacijai". 1937 m. „Pulkovo byloje" pagal 58 straipsnį nuteistas 10 metų kalėti. Kirto mišką Taišete. Perkeltas į Oriolą, nes jį užtarė Sergejus Vavilovas, Aleksejus Krylovas ir Dmitrijus Šostakovičius (Frederiksas buvo vedęs pastarojo seserį). Mirė keliaudamas iš vieno lagerio į kitą.

Viktoras Gavrilovičius Chimenkovas, 1881–1949. Geologas, hidrogeologas; kalėdamas tapo dar ir inžinerinės geologijos specialistu. Baigė Maskvos universitetą. Kaip hidrologas tyrė Maskvos metro trasą. 1933 m. suimtas. Dirbo Dmitlage, paskui Volgolage. Dalyvavo 17-ajame tarptautiniame geologų kongrese.

Viktoras Vasiljevičius Černychas, 1899–1941. Iš valstiečių. Mineralogas, profesorius. Dalyvavo ekspedicijose po Uralą, Kaukazą, Vidurinę Aziją. 1937 m. spalio 25 d. suimtas kaip „teroristas", mat muziejuje rastas „ginklų sandėlis" – senovinių alebardų, iečių ir panašiai. Artėjant vokiečių kariuomenei sušaudytas Oriolo kalėjime.

Anna Dmitrijevna Šachovskaja, 1889–1959. Iš aristokratų šeimos. Baigė V. Gerės kursus. 1918–1922 m. dirbo Dmitrovo (į šiaurę nuo Maskvos) muziejuje. Kelis kartus buvo suimta, 1933 m. – su Maskvos geologų grupe. Nuo 1938 m. TSRS Mokslų akademijos biochemijos laboratorijos darbuotoja, Vladimiro Vernadskio sekretorė ir referentė. Po Vernadskio mirties tvarkė jo palikimą.

Jurijus Michailovičius Šeinmanas, 1901–1974. Geologas, tektonikos ir magmatizmo žinovas. Dirbo Geologijos komitete. Dalyvavo ekspedicijose po Kiniją. 17-ojo tarptautinio geologų kongreso organizacinio komiteto mokslinis sekretorius. 1938 m. rugsėjo 29 d. suimtas kaip neva dalyvavęs „šnipų ir kenkėjų organizacijoje". Kalėjo Norilske, Krasnojarske, Maskvoje, Magadane.

Sergejus Sergejevičius Šulcas, 1898–1981. Geologas, geomorfologas. Sukūrė naujų mokslinių metodų, pagrindė kai kurias teorijas. Profesorius. Gimė aristokratų šeimoje, kilusioje iš Vokietijos. 1920 m. per Kronštato maištą suimtas kaip įkaitas. Mušketovo vadovaujamas dirbo Geologijos komitete. 1937 metais Mušketovas prieš suimamas patarė jam vos pasibaigus kongresui, kuriame Šulcas dalyvavo, išvykti kokiam pusmečiui į ekspediciją. Ten jis išlaukė,

kol viskas aprims, o paskui iki mirties vadovavo Leningrado universiteto Geografijos fakulteto Geomorfologijos katedrai.

Tai dar ne visos dramatiškos gyvenimo istorijos. Tatjana Dzervė, dirbusi Andrejaus Tupolevo padėjėja, kai šis konstravo lėktuvą ANT-20 („Maksim Gorkij"), 1938 m. sausį pražuvo Vorkutos lageryje.[17] Berta Dubrova (1899–1965) tardoma apkurto. Olga Lazareva, kurios vyras fizikas Piotras Lazarevas (1878–1942) įsteigė keletą gamtos mokslo institutų, pasikorė.[18] Jevgrafas Moldavancevas (1885–1941) prieš suimamas iššoko pro langą.[19] Nikolajus Prochorovas, dirvotyrininkas, vienas pirmųjų tyręs daugiametį įšalą, buvo sušaudytas dėl to, kad Leningrade dingo vienas topografinis žemėlapis.[20] Yra paliudijimų, kad Aleksandras Jevsejevas buvo žiauriai kankinamas.[21]

Visi jie buvo klasikinės rusų inteligentijos atstovai, didelė dalis – kilmingi, garbės piliečiai, priskiriami „trečiajam elementui", „kitataučiai", ypač vokiečiai ir lenkai. Daugelis persekiojamų asmenų priklausė mokslininkų dinastijoms, kurių ne taip jau mažai buvo ir Rusijoje; jiems keliauti į užsienį ir bendrauti su užsieniečiais buvo įprastas dalykas. Dažno iš jų politinės pažiūros buvo palankios liberalams arba net ir kairiesiems.

Vladimiras Vernadskis: drąsa ir patriotizmas

Vladimiras Vernadskis atstovavo tai kartai, kuri kaip uola dunksojo naujojoje, porevoliucinėje Tarybų Rusijoje. Vladimiras Ivanovičius Vernadskis gimė 1863 m. vasario 28 (kovo 12) dieną Sankt Peterburge, inteligentų šeimoje. Jo tėvas buvo garsus ekonomistas, tarybinėse enciklopedijose menkinamas kaip „vulgariosios ekonomikos" atstovas. Vernadskis studijavo gamtos mokslus Sankt Peterburgo universitete, ten pas dirvotyrininką Vasilijų Dokučiajevą gilinosi į geologiją ir mineralogiją. 1888 m. lankėsi Miunchene pas Paulių Grothą, 1889 m. – Paryžiuje pas André Fouqué. Pagyvenęs Italijoje ėmė dėstyti mineralogiją Maskvos universitete, iš pradžių kaip privatdocentas, paskui kaip profesorius. Nuo 1906 m. Mokslų akademijos narys, jos Geologijos ir mineralogijos muziejaus direktorius. 1919 m. tapo pirmuoju Ukrainos mokslų akademijos prezidentu. Trečiojo dešimtmečio viduryje jis

jau buvo pasaulinio garso kristalografas, mineralogas ir geochemikas, kviečiamas dėstyti Sorbonoje (1922–1926 m.), svarbiausi jo veikalai buvo išversti į kelias Europos kalbas („La géochimie“, 1924). 1926 m. grįžo į TSRS. Nuo 1929 m. iki pat mirties (1945 m. sausio 6 d.) Mokslų akademijos biochemijos laboratorijos direktorius.

Vis dėlto vėliau jis labiausiai išgarsėjo tuo, kad sunkiais laikais sugebėjo peržengti grynojo mokslo ribas ir išlikti doru žmogumi. Jis pirmas prašneko apie noosferą – tą sferą, kuri susidaro iš žmogaus paveiktų biosferų, parodė, kaip antropogeniniai veiksniai atsiliepia gamtai, ir todėl gali būti laikomas šiuolaikinio ekologinio mąstymo pradininku.[22] Kaip dera inteligentui, jis buvo ir veiklus pilietinės visuomenės narys, dalyvavo politikoje – priklausė liberaliajai konstitucinių demokratų („kadetų“) partijai ir, kaip įžymus jos narys, darbavosi Gamtos išteklių tyrimo komisijoje, svarbioje karo meto ūkiui, o po Vasario revoliucijos kurį laiką dirbo Laikinosios vyriausybės Švietimo ministerijoje.[23] Jo sūnus Georgijus (1887–1973) po 1920 metų per Konstantinopolį ir Prahą nukeliavo į Ameriką ir tenai, Jeilio universitete, kartu su kitais įkūrė Rusijos tyrimų centrą; Amerikoje apsigyveno ir viena Vernadskio duktė. Tėvas ir toliau palaikė ryšius su sūnumi, susitikinėjo su juo Vakarų Europoje. Žinoma, Vernadskis buvo privilegijuotas asmuo. Jis dar ir ketvirtajame dešimtmetyje galėjo kasmet važinėti į užsienį: 1932 m. lankėsi Miunsteryje, Getingene, Berlyne, Prahoje, Paryžiuje, 1933 m. – Čekoslovakijoje, Anglijoje, Lenkijoje ir Prancūzijoje. Dalyvavo diskusijoje dėl atomo skaldymo, buvo pažįstamas su Otto Hahnu ir kitais mokslininkais, priklausančiais Berlyno kaizerio Vilhelmo draugijai. Bet kaskart grįždavo iš užsienio ir iš visų jėgų rūpinosi, kad Mokslų akademija 1934 m. būtų perkelta iš Leningrado į Maskvą (įkurti mokslininkų miestelį Neskučnyj Sade buvo jo idėja), pats persikraustė į Maskvą ir čia Durnovskio skersgatvyje, tarp Smolensko ir Sobačjės aikščių, taigi pačiame Arbato intelektualų kvartale, įsigijo namą. Vasarodavo Uzkojės sodyboje netoli Maskvos. Prenumeravo užsienio laikraščius.[24] Turėjo ryšių su vyresnės kartos mokslininkų, menininkų, rašytojų bendruomene, vis dar gyvuojančia Maskvoje; be kitų, gerai pažinojo Kremliaus gydytoją Pletniovą, kuris trečiajame Maskvos parodomajame procese buvo apšauktas „žudiku“ ir nuteistas myriop.

1937 metais, sulaukęs 74 metų, Vernadskis pradėjo rašyti „Gyvenimo knygą“ ir pratarmę Alexanderio von Humboldto veikalui „Visata“, pava-

dintą „Gamtininko filosofinės mintys". Jis buvo – kiek tai buvo įmanoma esamomis sąlygomis – visais atžvilgiais dvasiškai nepriklausomas žmogus, kuriam nieko negalėjai prikišti. Per gyventojų surašymą jis į klausimą apie religiją atsakė taip: „Tikintis, bet ne pagal krikščioniškųjų bažnyčių mokymą."[25]

Iš jo dienoraščio įrašų matyti, kad jis, kone kasdien sulaukiantis svečių iš visos šalies, žinojo, kas dedasi aplink.

„Maskva, 1937 m. lapkričio 26 d. Visur aplink teroras ir jo padariniai."

„1938 m. sausio 5 d. rytą. Milijonai suimtųjų. Milijonai kalinių – nemokama darbo jėga, svarbi šalies ekonomikai."[26]

Ir ankstesni dienoraščio įrašai liudija, kad jam nebuvo paslaptis, kas dėjosi kaime per kolektyvizaciją. Štai kai kurios pastabos.

1932 m. vasario 12 d.: „Lankėsi K. A. Nenadkevičius. Kalbėjomės apie darbą. Išeina iš Radžio instituto. Turi baigti atomus. Apie izotopus ir šviną. Apie aliumosilikatus. Pasakojo apie Nižnij Tagilą (Žemutinį Tagilą), kur gyvena jo brolis. Slegianti monotonija. Kultūrinės sąlygos labai sunkios. Didelė statyba. Dirba „išbuožintieji", suvežti iš visur. Jie gyvena pasibaisėtinomis butų ir buities sąlygomis. Visiška vergija – blogesnė kaip XVIII amžiaus gyvenvietėse. Baudžiava – gal bent jau ta linkme bus jie išvaduoti iš vergijos? Ar bus einama ta linkme? Darau išvadą, prie kurios tikriausiai prieis ir tenykščiai. Didžiulė statyba plėtojama Chibinuose. Jos pamatas – lažas, baudžiavinis darbas, begalinė prievarta ir nekaltų žmonių kančios. Nematyti galo rusų valstiečių gyvenimo siaubui. Kančios. Bet stipri jų dvasia, kurią jie supranta ir perduoda iš kartos į kartą."

1932 m. vasario 13 d. Vernadskis rašo dienoraštyje: „Kračkovskis papasakojo, kad orientalistika faktiškai sužlugdyta. Rusijos orientalistika – jau provincija. Prarado ankstesnę reikšmę. Ją užvaldė menkystos, visiški neišmanėliai, plepiai ir skundikai, kurie nieko nesupranta. Jie moka kritikuoti – šnipinėti, bet mokslui duoti nieko negali."

1932 m. vasario 15 d. įrašė: „Lankėsi Zimorinas. Taškente, Saratove – provincijoje – tikras badas net miestuose. O kaime <...> – šiurpūs vaizdai."

1932 m. vasario 18 d. įrašas dienoraštyje: „Vočalas iš Ukrainos mokslų akademijos – mokslinio gyvenimo, galima sakyti, nebėra. Nėra duonos, nėra lašinių, tai visa tarybų valdžia (tekste ukrainietiškai: *nema chliba, nema sala, to sovicka vlada stala.* – K. S.)."

1932 m. vasario 28 d. rytą: „Mėginau skaityti – o galiausiai ir atidžiai perskaičiau – „Prieš mechanistinį materializmą ir menševikuojantį idealizmą biologijoje", 1931. Neįmanoma skaityti: skaudu, nesuvokiama. Kazusas psichiatrui. Moralinio pakrikimo vaizdas. Net ir padorūs mokslininkai, tokie kaip Michailas Zavadovskis, Nikolajus Kolcovas, ir ne tik jie, rimtai reaguoja (į tą kritiką). Apgailėtinos mintys ir jokio mokslinio darbo."[27]

1932 m. kovo 10 d.: „Visi visur bijo karo ir laukia katastrofos. Valiutų kursai krinta, kainos kyla. Vis garsiau kalbama apie plano autorių kvailumą (kitais žodžiais), apie tai, kad neįmanoma sėkmingai dirbti. <...> Blogėja gyvenimo sąlygos, sklinda gandai apie būsimą karą, badą, sparčiai artėjančią finansų griūtį, dingsta maisto produktai, blogėja spaudos būklė (dingsta laikraščiai, prastėja jų turinys), siaurėja knygų leidyba (nebegalima jų nusipirkti), visur priespauda ir savivalė. Tai yra visų pašnekesių ir nuotaikų potekstėje. Žmogus – nuostabiai gebantis prisitaikyti padaras. Didingos idėjos ir projektai, bet bukagalviai viską apverčia aukštyn kojomis ir nuosekliai gadina. Laisvės jau ne tik nebėra, bet pamiršta ir jos idėja."[28]

Vernadskis fiksuoja tai, ką mato aplinkui, ir mėgina ką nors suprasti. 1938 m. kovo 1 dieną jis rašo: „Šiandien laikraščiai praneša apie naują „procesą" (turimas omeny parodomasis procesas prieš Bucharinę ir kitus. – K. S.). Jie išprotėjo. Naikina ir tai, ką gero patys sukūrė ir kas iš principo nedings. Dabar jie žlugdo jėgą, valdančią valstybę, kurioje masių teisės visai panaikintos (išskyrus mąstymo ir tikėjimo laisvę), jie žlugdo patys save. Visus apėmęs nerimas, žmonės mano, kad vyriausybė silpna. Laikraščiuose kaltinamiesiems primetami absurdiški motyvai (vedamuosiuose straipsniuose), o dar tas kaltinamųjų margumas, keturi gydytojai ir tarp jų – Dmitrijus D. Pletniovas! Negi kas patikės? O jei dalis masės tiki, tai ta masės dalis, kuria negalima remtis. Kyla nerimą keliantis klausimas, ar valdžia dar neišprotėjo, ta valdžia, kuri daro reikalingus ir didžius dalykus, bet dabar pati save naikina. Ateityje tai gali turėti tragiškų padarinių. Juntamas nestabilumas ir nuoskauda, kad griūtis ateina ne iš išorės, o iš pačios valdžios. Dirbu prie knygos. Parašiau straipsnio apie meteoritus reziumė."[29]

Pasibaigus procesui prieš Bucharinę, 1938 m. kovo 13 d., Vernadskis susirūpinęs, kad jo parašas neatsidurtų po rezoliucija „Jokio pasigailėjimo fašistinių banditų gaujai", kurią pasirašė 17 Akademijos narių. Jis ligos dingstimi atmeta griežtą Akademijos prezidento reikalavimą. Apie mirties nuospren-

Vladimiras I. Vernadskis (1863–1945)

„Jie išprotėjo. Naikina ir tai, ką gero patys sukūrė ir kas iš principo nedings."

džius rašo kategoriškai: „Man nepriimtina jokia žmogžudystė, net ir mirties nuosprendis – visiškai nepalenkiamai ir nepalaužiamai. Kuo toliau eina gyvenimas, tuo stipresnis ir aiškesnis tampa „tas įsitikinimas"."[30]

Bet areštai ir žudynės užkliudė net artimiausius jam žmones. Pirmąja auka tapo Gamybinių jėgų plėtros komisijos (KEPS) mokslinis sekretorius Borisas Ličkovas: jį suėmė dar 1934 m. birželį ir nusiuntė prie kasamo Maskvos–Volgos kanalo. Vernadskis jį suieškojo ir užtarė, tada Ličkovas gavo geologo vietą Dmitlage, paskui Vidurinėje Azijoje. 1937 m. rugsėjį NKVD suėmė Vernadskio sekretorę Jelizavetą Suprunovą. Aiškiai ieškota medžiagos ir prieš jį patį, buvo daromas spaudimas jo institutui. Buvo suimtas gydytojas Aleksandras Zimorinas, baigęs Saratovo universitetą, geras jo draugas. Vernadskis suieškojo jį viename Kolymos lageryje ir panaudojo visą turimą įtaką, kad išrūpintų jam darbą lagerio ligoninėje. Atsisakė visų administracinių pareigų, kad galėtų atsidėti vien moksliniam darbui ir išvengtų dalyvavimo bendrose diskusijose ir valymo kampanijose. 1938 m. balandį Vernadskis

įdarbino sekretore Anną Šachovskają, nors ir žinojo, kaip rizikinga priimti į darbą „buvusiąją", aristokratę. Kai jos vyras Dmitrijus Šachovskojus 1938 m. liepos 27 d. buvo suimtas, Vernadskis bandė jį užtarti, kad būtų paleistas, parašė laišką Andrejui Vyšinskiui, kuris buvo ne tik generalinis prokuroras, bet ir Mokslų akademijos narys, tad Vernadskio kolega; bet viskas veltui – Šachovskojus buvo nuteistas 10 metų kalėti.[31]

Net ir nuūžus ježovščinai Vernadskis liko budrus stebėtojas, mėginantis išsiaiškinti, kur link eina Rusija. Iki pat TSRS–Vokietijos karo pradžios jis užsirašinėjo, ką pastebėjęs: „auga nepasitenkinimas valdžios įstaigomis", „stinga kasdienių maisto produktų", „žmonės vis labiau piktinasi, nors ir labai bijo skundikų" (1940 m. rugsėjo 10 d.).

„Policinis komunizmas auga ir faktiškai praryja valstybės struktūras. Šiandien visur vien šnipai. Visur vagiama. Maisto produktų parduotuvėse vagia visos pardavėjos. Jau daugiau kaip 20 metų nebejuntama, kad režimas stabilus. <...> Kolūkiai vis labiau virsta antrąja baudžiava – jai vadovauja partiniai.

Laikraščiai pilni kvailų XVIII partijos suvažiavimo plepalų. Nė vienos gyvos kalbos. Pribloškiantis bolševikų kalbų skurdumas, nei gyvos minties, nei talento. Susirinko valdininkai, bijantys pasakyti tiesą. Man rodos, jog tai byloja apie didelį intelektinio ir moralinio lygio nuosmukį, palyginti su esamu nacijos potencialu."[32] Nebeliko apžvalginių ir geologinių žemėlapių, o kurie ir liko, tie cenzūruojami ir nebeatpažįstamai iškraipomi; tai rodo ne tik „organizuotą obskurantizmą", bet ir leidžia įžvelgti, kad sąmoningas kenkimas susilieja su nesąmoningu.[33] Vernadskis kalba apie lygiagrečias valdžias – Centro komitetą ir Liaudies komisarų tarybą, – nors tikroji galia priklausanti Stalino diktatūrai. „Tai kaip tik ir sieja mūsų organizaciją su Hitleriu ir Mussoliniu." O Vyriausiąją politinę valdybą, GPU, vadina „valstybe valstybėje". „Tai navikas, puvėsiai, kuriuos partija praryja – bet realiame gyvenime be jų neišsiverčia. Rezultatas – milijonai vergais paverstų kalinių, tarp jų – ne tik nusikalstami elementai, bet ir nacijos žiedas, ir partijos žiedas. Partija iškovojo pergalę brolžudiškoje kovoje." Apie Ježovą Vernadskis sako, kad jis „tikriausiai jau seniai yra pamišėlis arba išdavikas, kuris sunaikino partijos elitą ir toliau varo ardomąjį darbą, nors jau daug to ardomojo „darbo" yra pridirbęs". Paradoksalu, kad GPU, sunaikindama partinę inteligentiją, pasiekė „milžinišką teigiamą rezultatą" – „atgaivino sa-

vitą rusų tautos valstybingumą". Tačiau niekas negalįs pasakyti, kas ištiks šalį mirus Stalinui, nuo kurio viskas priklauso. Partija, nepaisant visų politinių valymų, esanti pilna nusikalstamų ir buržuazinės moralės apimtų elementų. Tikra reorganizacija esanti nebeįveikiama valstybinei valdžiai, kurios galias palaužusi GPU ir nesugebėjimas aprūpinti gyventojų elementariomis vartojamosiomis prekėmis.

Ir todėl Vernadskis atideda savo viltis laikams, būsiantiems po karo, kuris prasidėjo 1941 m. birželio 22 dieną. „Iš esmės tiek Suomijos kare, tiek ir šiame paaiškėjo, kad mūsų neišvengiamai laukia radikalūs pokyčiai – kad jų bus po mūsų ir anglosaksų demokratijų pergalės, tuo nė kiek neabejoju. Artimiausia ateitis žada mums daug staigmenų, radikaliai pasikeis mūsų gyvenimo sąlygos. Ar atsiras ir tam reikalingų žmonių?"[34]

Daugelis mąstė taip kaip Vernadskis: kad karas su agresorium išryškins fronto linijas, baigsis savižudiški laikai, o visuomenė ir liaudis susivienys naujais pagrindais. Jis jautėsi laimingas matydamas, kaip išlaisvina žmones patriotinė mobilizacija. 1941 m. birželio 29 d. pasirodė pirmas Mokslų akademijos raginimas kovoti su Vokietijos agresija. Vernadskis džiūgavo, kad tame atsišaukime, kurį ir jis pasirašė, nebuvo šlovinamas Stalinas.[35] Savo gautą Valstybinę premiją jis čia pat paskyrė Raudonosios armijos fondui.

1941 m. liepos 16 dieną Vernadskis su žmona buvo evakuoti iš Maskvos į Akmolos sritį, į Borovoję. Ir iš ten jis palaikė ryšį su senais draugais, rūpinosi jais. 1943 m. liepos 27 d. nusiuntė Stalinui straipsnį apie noosferą ir prašė išspausdinti jį „Pravdoje".[36] 1943 m. rugpjūtį Vernadskis grįžo į Maskvą, o 1945 m. sausio 6 d. mirė Lenino Gorkuose.

Neišsipildė Vernadskio lūkesčiai po jo šalies pergalės prieš Vokietiją. Bet ir tai vargu ar būtų pakeitę jo įsitikinimą: jis nepalūžo net juodžiausią teroro naktį. Jis neabejojo, kad Rusija ištvers ir tuos laikus. Tai buvo jo *cantus firmus*, nepalaužiamas jo tikėjimas. Jį šiurpino dvasinis ir moralinis komunistų nuosmukis, bet gyvenimo jis nesustabdysiąs. Ir 1940 m. rugsėjo 10 d. Vernadskis po slogių padėties apmąstymų priduria: „Visur melas. Bet gyvenimas eina savo keliu, ir manau, jog didingi dalykai bus padaryti ir sukurti – nepaisant visų programų." 1941 m. sausio 21 d. jis rašo: „Nacijos augimo proceso jie nesustabdys. Gyvenimas – kiek tai įmanoma diktatūros sąlygomis – eina pro juos, žengia savo keliu."[37]

Iškyla prie Maskvos–Volgos kanalo: mokslas ir vergiškas darbas

17-ojo tarptautinio geologų kongreso oficialiojoje programoje buvo įrašytas ir apsilankymas viename įdomiausių objektų, kuriuos naujoji Maskva galėjo parodyti užsienio svečiams, – iškyla prie ką tik atidaryto Maskvos–Volgos kanalo. Tai buvo ne šiaip turistinė ekskursija, ji turėjo sąsajų su kongreso svarstomomis disciplinomis – geologija, geomorfologija, su Žemės veido perbraižymu tiesiogine ir perkeltine prasme. Iškasus tą kanalą Maskva, miestas žemyno gilumoje, turėjo tapti penkių jūrų uostu. Tai buvo geologijos, technikos, planavimo, inžinerijos šedevras, mažasis pasaulio stebuklas, panašiai kaip metro statyba arba pradedami statyti Tarybų rūmai, kuriuos taip pat galėjo apžiūrėti svečiai. Kongrese buvo kalbama apie aukso gavybą, apie amžinojo įšalo ypatybes, apie projektus, vykdomus Vorkutoje, Kuznecke ir Karagandoje. Dabar mokslininkai gavo paplaukioti kanalu, kurį kasė katorgininkai, įkalinti didžiausioje pataisos darbų stovykloje Dmitlage: čia jų buvo daugiau negu dar neseniai veikusiame vergiško darbo lageryje, kai buvo kasamas Baltijos–Baltosios jūros kanalas. Tai buvo vaizdinė pamoka, išryškinusi vieną labai esmingą dalyką: mokslo ir teroro simbiozę, specialistų ir priverčiamojo darbo sąveiką, sistemą, kuri gamtos pajungimo mokslą pavertė žmogaus pajungimo mokslu. Čia kongreso dalyviai susidūrė su archipelagu (tiksliau, su viena jo šaka), kuriame buvo lemta pražūti jų bendradarbiams ir kolegoms, tiems patiems, su kuriais ką tik bendravo.

JŪRŲ UOSTAS. MASKVOS–VOLGOS KANALO ATIDARYMAS

Po Baltijos–Baltosios jūros kanalo – dar viena Stalino magistralė • Kanalas – vientisas meno kūrinys: technogeniniai upių kraštovaizdžiai ir jų estetika • Dmitlagas: Gulago archipelagas sostinės pašonėje, atskiroji visuomenė lagerio zonoje • Perekovka *(perauklėjimas): naujojo žmogaus laboratorija • „Regėjau šalį, paverstą ištisu lageriu“*

1937 m. liepos 15 dieną Maskvos–Volgos kanalu buvo leista plaukioti keleiviniams ir kroviniams laivams. Vandens kelias, jungiantis Maskvą su penkiomis jūromis, tapo tikrove. Ištisa laivų flotilė atplaukė ką tik užbaigtu kanalu iki miesto centro, į Gorkio parko prieplauką; atviroje to parko estradoje buvo surengta didelė šventė, ir ją stebėjo 20 000 žiūrovų. Vienas tų žiūrovų prisiminė, kad joje dalyvavo populiari dainininkė Lidija Ruslanova ir komikas Michailas Garkavis.[1] Vakare Didžiajame teatre įvyko iškilmingas posėdis, į kurį susirinko visos Kremliaus įžymybės – Stalinas, Molotovas, partijos Maskvos organizacijos vadovybė, tad ir Chruščiovas su Bulganinu, NKVD ir kanalo projekto vadovai, tarp jų – Nikolajus Ježovas, Michailas Frinovskis, Stanislavas Redensas, Sergejus Žukas. Matvejus Bermanas, Dmitlago komendantas, – to lagerio kaliniai ir iškasė kanalą, – sveikinimo kalboje pažymėjo, kad „gamtos klaida“, atkirtusi Maskvą nuo didžiųjų vandens arterijų, dabar, po ketverių metų ir aštuonių mėnesių darbo, pagaliau ištaisyta, ir Maskva, miestas Rusijos centre, toli nuo visų pakrančių, tapo penkių jūrų uostu, pajūrio miestu. Volgos tėkmė esanti sustabdyta, ir Volgos vanduo dabar skalaujantis Kremliaus sienas. Senoji liaudies daina „Ak, kad taip Volga motulė prieš srovę paplūstų“ dabar išsipildžiusi su kaupu. Kitas įžymus veikėjas Lazaris Koganas

kalbėjo: „Bolševikai privertė Volgą tekėt atgalios ir iškasė jai naują vagą. Dabar vėsūs Volgos vandenys teka į Maskvą ir gaivina sostinės vandens arteriją, tekančią šalia Maskvos kremliaus sienų.“[2] *Maskva – miestas prie jūros!* – jau keli mėnesiai skambėjo šūkis, akompanuojantis didžiajam įvykiui.[3]

Išvakarėse kanalo užbaigimo proga buvo paleista į laisvę 50 000 lagerio kalinių, dar tūkstančiai žmonių gavo ordinus, garbės raštus ir dovanų. Sostinės laikraščiai skelbė ilgus sąrašus žmonių, kuriuos pagerbė aukščiausioji valdžia.[4] Bet laikraščiai nutylėjo, kad vos tik paleidus kalinius buvo suimti žmonės, vadovavę kanalo projekto vykdymui ir kanalo zonoje buvusiam lageriui. Veltui visuomenė laukė ir didelės kanalo kasimo dokumentacijos, kuri buvusi užsakyta ir žadėta pridėti prie ataskaitos, paskelbtos užbaigus Baltijos–Baltosios jūros kanalą. Tąsyk būrys garsių tarybinių rašytojų, Maksimo Gorkio paragintų, šlovino to kanalo kasimą ne tik kaip novatorišką inžinerijos žygdarbį, bet ir kaip priemonę darbu perauklėti žmones – ta liūdnai pagarsėjusi liaupsė nepamiršta iki šiol.[5] Panašiu kūriniu turėjo būti pagerbtas ir Maskvos–Volgos kanalas. Prašmatnus 352 puslapių foliantas „Maskvos–Volgos kanalas“ („Kanal Moskva–Volga“) su spalvotomis ir nespalvotomis iliustracijomis, planais, diagramomis, brėžiniais buvo jau visiškai parengtas spausdinti, bet taip ir neišėjo. Kodėl? To leidinio autoriai, atsakingieji kanalo statybos vadovai, 1937 m. dingo. Dar visu smarkumu vykstant baigiamiesiems darbams ir dar tik rengiantis uždaryti lagerį kilo areštų banga, kuri nušlavė Semioną Firiną ir Sergejų Pužickį, svarbiausius kanalo tiesimo organizatorius, neribotą valdžią turėjusius lagerio zonos viešpačius, nuo kurių priklausė, kam gyventi, o kam mirti; kartu su jais buvo suimta dar per 200 žmonių.[6] Vienas iš liudytojų, Aleksandras Komarovskis, buvęs viename iš laivų, kurie plaukė kanalu per jo atidarymą, matė savo akimis, kaip pakeliui kanalo statybos darbų vadovai buvo išvesdinti iš laivo ir juodais limuzinais nuvežti į Lubianką.[7] Ir Aleksandras Kosarevas, parašęs pratarmę knygai „Volga ir Maskva“, ilgametis Komunistinio jaunimo sąjungos pirmasis sekretorius, vėliau – 1938 m. lapkričio 29 d. – buvo suimtas ir nuteistas mirti. Taip vienas po kito dingo *dramatis personae*, prieš tai nusipelnę šlovės, vienas po kito buvo šalinami arba užretušuojami portretai tų, kurie vadovavo „antrosios Stalino magistralės“ tiesimui. Tik po 60 su viršum metų atsirado galimybė papasakoti kanalo statybos istoriją.[8]

Po Baltijos–Baltosios jūros kanalo – dar viena Stalino magistralė

Maskvos–Volgos kanalo tiesimas buvo vienas svarbiausių antrojo penkmečio plano (1932–1937) uždavinių, o lagerių kompleksas Dmitlagas, skirtas tam tikslui, 1932–1938 m. buvo, kaip nustatė Varlamas Šalamovas, didžiausias tokio pobūdžio objektas visoje Tarybų Sąjungoje. „Iš turimų sąrašų matyti, kad didžiausias lageris buvo ne prie Kolymos, ne Vorkutoje ir ne BAM'o statyboje. Didžiausias buvo Dmitlagas, Moskanalas, kurio centras – Dmitrovo miestas."[9]

Idėja kanalu sujungti Volgą su Maskvos upe, kaip ir daugelio kitų projektų, buvo nenauja. Jau Petras Didysis svajojo vietoj pervalkų, kuriuose lengvi luotai ir laiveliai sausuma tempiami iš vienos upės į kitą, įrengti vandens kelią. Po gero šimtmečio, 1825–1844 metais, jau net pradėta kasti žemę tarp Istros ir Sestros upių, tačiau tuo metu imta tiesti ir Nikolajaus geležinkelį iš Maskvos į Sankt Peterburgą, tad kanalo kasimas buvo atidėtas neribotam laikui.

1931 m. birželio 15 d. Komunistų partijos Centro komiteto plenumas nusprendė kasti kanalą, bet svarbiausia jo paskirtis iš pradžių buvo aprūpinti vandeniu sparčiai augančią sostinę Maskvą ir dar gauti energijos iš hidroelektrinės, o jau tik paskui – pagerinti susisiekimą ir krovinių gabenimą. Patiekti sostinei daugiau vandens buvo labai svarbu, jo stigo ir daugybei naujų fabrikų, ir perpildytiems butams. Kartu būsią ir lengviau reguliuoti Maskvos upę, nes ji, kad ir neplati, pavasarį ištvindavo. Paversti Maskvos upę svarbiausia miesto magistrale, kapitališkai sutvirtinti jos krantus ir pritaikyti naujai statomus tiltus padidėsiančiam jos debitui buvo vienas didžiųjų tikslų, numatytų Maskvos rekonstrukcijos generaliniame plane. Dažnai būdavo pabrėžiama, jog didieji projektai – metro, Tarybų rūmai, Maskvos–Volgos kanalas – yra susiję. Pirmasis Dmitlago vadovas Lazaris Koganas vienoje programinėje kalboje pavadino kanalą ir metro „projektais dvyniais".[10] Kanalu buvo planuojama per metus pergabenti 15 milijonų tonų krovinių – javų, žuvies, anglių, naftos, statybinių medžiagų, žaliavų, rūdų iš šiaurės ir pietų, iš rytų ir vakarų.[11] Atsiradus tiesioginiam ryšiui su Volga nebereikėjo kliautis vien tik Okos upe. Maskva nuo šiol buvo įvairiomis kanalų sistemomis susieta su visa šalimi: Marijos kanalų sistema – su Leningradu, Baltija

ir Baltąja jūra, kanalu į Volgą – su Kaspijos jūra ir per Doną – su Azovo ir Juodąja jūra.[12]

Maskvos–Volgos kanalo pirmtakas buvo Baltijos–Baltosios jūros kanalas – pirmas kanalo projektas, įrašytas pirmajame penkmečio plane, didžiausioji to plano statyba. Baltijos–Baltosios jūros kanalas ne tik kėlė abejonių, ar apsimokės ekonomikos arba strategijos požiūriu: jis jau tada įaugo į amžininkų sąmonę kaip savotiška didžiulė žmonių bandomoji laboratorija. Juk čia vyko ne tik statybos darbai, bet ir žmogaus „perauklėjimas", „performavimas" (*перековка*) darbu, tiksliau – šimtų tūkstančių kalinių palaužimas priverčiamaisiais darbais. Išilgai kanalo trasos tarp Onegos ežero ir Belomorsko prie Baltosios jūros atsirado lagerių zona; jos administraciniu centru tapo Medvežjegorskas, iš ten buvo valdomas kalinių darbas. 1932 metų spalį tenai buvo 125 000 kalinių, jie nežmoniškomis sąlygomis kasė ir kirto 227 kilometrų ilgio kanalą per Karelijos uolas ir pelkes, statė šliuzus, uostus, tiltus. Mirtingumas 1933 metais – 8 870 žmonių – siekė 10,56 proc. Tiesiant tą pirmąjį kanalą buvo išmėgintos darbo organizavimo formos, darbo metodai, maitinimo ir išnaudojimo normos, pagal kurias ir buvo numatyta, kad nuo darbo ir išsekimo mirs dešimtys tūkstančių žmonių; tuo paskui turėjo remtis ir kiti stambieji Gulago projektai. Šiurpią kanalo kasimo istoriją labiausiai išgarsino grupė įžymių tarybinių rašytojų, kurie 1934 metais kanalo užbaigimo proga išleido knygą – kolektyvinį reportažą. Joje vergiškas darbas buvo išliaupsintas kaip resocializacijos forma, kaip „sugrąžinimas į gyvenimą". Tad ir šia prasme Dmitlagas daug ką perėmė iš Belbaltlago, o Maskvos–Volgos kanalas – iš Belomorkanalo.[13]

Daugeliu atžvilgių antrojo kanalo kasimas tapo tiesioginiu pirmojo tęsiniu. Iš Belomorkanalo krantų į naująją trasą buvo gabenami ir barakai, ir darbo įrankiai – karučiai, neštuvai, kranai, betonmaišės. Darbų vadovai, nusipelnę Karelijoje ir apdovanoti ordinais, buvo paskirti vadovauti ir naujajai statybai. O svarbiausia – į naująją trasą iš Karelijos buvo suvežti ir žmonės, kaliniai, dar neatlikę visos bausmės arba papildomai nuteisti. Belomorkanalo lagerio zonai tuštėjant atitinkamai daugėjo kalinių lageryje prie naujosios trasos, tarsi susisiekiančiuose induose. Taip įspūdingu mastu buvo perkeliama ir organizacinė patirtis, ir darbo jėga! Tas pat pasikartojo baigiant įrengti Maskvos–Volgos kanalą: jau 1936 metų rudenį kaliniai ir laisvai samdomi darbininkai iš čia buvo siunčiami į naujas statybas prie Volgos, pavyzdžiui, į statomą Kuibyševo hidroelektrinę.

Štai kaip pamečiui keitėsi kalinių skaičius Dmitlage: 1932 m. – 10 400, 1933 m. – 51 502, 1934 m. – 156 319, 1935 m. – 188 792, 1936 m. – 192 034, 1937 m. – 146 920, 1938 m. – 16 068.[14]

Kai 1933 m. balandį Baltijos–Baltosios jūros kanalas buvo prileistas vandens, naujojo kanalo trasoje jau buvo atlikti pirmi pasirengimai vykdyti naująjį projektą. Iš pradžių statybos darbams vadovauti buvo pavesta Vandens ūkio liaudies komisariatui (*Наркомвод*), o nuo 1932 m. birželio 1 d. tą pareigą iš jo perėmė Jungtinė vyriausioji politinė valdyba, trumpiau OGPU (*Объединённое государственное политическое управление, ОГПУ*). Tai buvo lūžio data. Maskvos–Volgos statybos (MVS) vadovybė iš Maskvos buvo perkelta į Dmitrovą – seną provincijos miestą prie būsimo kanalo trasos, nuo šiol tapsiantį lagerių komplekso Dmitlago (prieš tai vadinto dar ir Dmitrovlagu, DLAG, DITL) sostine. Buvę Belomorkanalo statybos vadovai – Lazaris Koganas, Jakovas Rapoportas, Naftalis Frenkelis, Aleksandras Fridmanas, Semionas Firinas ir kiti – buvo perkelti iš Medvežjegorsko į Dmitrovą, prie būsimojo kanalo trasos.[15] Ten pat iš visur – iš priverčiamojo darbo stovyklų Karelijoje, Vidurinėje Azijoje, Saratove – buvo suvaryta ir darbo jėga. Iš Solovkų salų buvo atšaukti prityrę sargybiniai, iš lagerio prie Svirės – sarginiai šunys. Dmitlagas augo taip sparčiai, kad jo vadovybė pametė kalinių skaičių ir turėjo surengti jų surašymą – tik taip galėjo sužinoti, kiek turi darbo jėgos. Surašymas įvyko naktį iš 1932 m. gruodžio 31 d. į 1933 m. sausio 1 dieną.[16]

Maskvos–Volgos kanalas buvo rekordinė statyba. Trasos ilgis – 128 kilometrai. Nors į kanalą buvo įjungtos jau esamos jo kelyje upių vagos ir ežerai, bet neišsiversta ir be didelių intervencijų į gamtą, nes teko užtvankomis, šliuzais ir vandens kėlimo stotimis įveikti aukščių skirtumą tarp Volgos ir Maskvos upių. Žemės darbų apimtis buvo milžiniška. Iš 128 kilometrų kanalo ilgio 108 km sudarė naujai iškasta vaga, kurios plotis 85,5 metro, gylis 5,5 m. Nors Baltijos–Baltosios jūros kanalas buvo 227 km ilgio, 5,5 m gylio ir turėjo 19 šliuzų, jam prireikė iškasti tik 21 milijoną kubinių metrų žemių ir supilti apie 400 000 kubinių metrų betono, o 128 km ilgio Maskvos–Volgos kanalui buvo iškasta apie 200 milijonų kubinių metrų žemių ir supilta apie 3 milijonus kubinių metrų betono. Kitam didžiajam herojinės industrializavimo epochos objektui – „Dnieprohesui“, Dniepro užtvankai – pakako betonavimo darbų, kurių apimtis – apie 1 milijoną kubinių metrų.

Maskvos–Volgos kanalas buvo ypatingas ir tarptautiniu mastu. 80 kilometrų ilgio Panamos kanalui įrengti prireikė atlikti 160 milijonų kubinių metrų žemės darbų ir supilti 3,8 milijono kubinių metrų betono. Be to, ir Sueco, ir Panamos kanalų hidrogeologinės sąlygos, bent jau pasak tarybinių statybininkų, buvo kur kas palankesnės.[17]

Tarp Volgos ir Maskvos upių daug įkalnių ir nuokalnių. Trasa kyla ligi Ikšos stoties, paskui eina horizontaliai ligi Chlebnikovo ir vėl leidžiasi ligi Maskvos upės. Aukščiausias trasos taškas yra 38 metrais aukščiau už Volgos vandens lygį. Vandeniui į tokį aukštį pakelti prireikė penkių siurblinių, kurių kiekviena kėlė vandenį po 8 metrus.[18]

Kanalas buvo naudojamas ir vandeniui tiekti. Tam tikslui buvo iškastas 28 km ilgio vandentiekio kanalas, kurio 9 kilometrai slypėjo po žeme. Vandentiekio kanalą sudarė dvi lygiagrečios linijos: vieną iš jų buvo galima bet kada išjungti ir uždaryti, pavyzdžiui, prireikus išvalyti. Kanalo trasoje rekordiškai trumpu laiku, kaip ir pats kanalas, pastatyta daugiau nei 200 naujų objektų. Svarbiausi iš jų – irgi labai stambūs: 11 gelžbetoninių užtvankų, 8 žemių užtvankos, 7 rezervuarai, 6 požeminiai vandentiekio kanalai, 5 siurblinės su mentiniais siurbliais (didžiausios siurblinės pasaulyje), 8 hidroelektrinės, tiekiančios sostinei elektros energiją, 7 gelžbetonio tiltai – kai kurių pamatai techniškai ypač sudėtingi, – be to, namai ir būstai kanalo prižiūrėtojams.[19]

Kanalo trasa buvo milžiniška statybų aikštelė. Iš pradžių buvo planuojama užbaigti kanalą iki 1934 metų pabaigos. Nors to padaryti ir nespėta, žvelgiant atgal matyti, kad statybų užduotys buvo nuosekliai vykdomos.

1931 m. birželio 15 dieną Centro komiteto plenumas po Kaganovičiaus pranešimo priėmė „istorinį nutarimą" imtis statybos, o 1932 m. rugsėjį prasidėjo darbai. 1935 m. liepos 10 d. patvirtintas Maskvos rekonstrukcijos generalinis planas. 1935 m. rugsėjo 9 d. paskelbtas Liaudies komisarų tarybos nutarimas dėl kanalo statybos darbų eigos. 1937 m. kovo 23 d. Volga buvo užtvenkta nauju pylimu. Balandžio 17 d. jau visas kanalas buvo pripildytas. 1937 m. balandžio 22 d. kanalu praplaukė Stalinas, Vorošilovas, Molotovas, Ježovas. Iki 1937 m. gegužės 1 d. pradėta naudotis aštuoniomis prieplaukomis. Iki 1937 m. birželio 1 d. pradėtas eksploatuoti Chimkų uosto pastatas. 1937 m. liepos 5 dieną Liaudies komisarų taryba nusprendė, kad kanalo statyba baigta. Liepos 14 dieną tarybinės vyriausybės dekretu į laisvę buvo paleista apie 55 000 Dmitlago kalinių, darbo spartuolių, kiti buvo

pamaloninti ordinais, garbės raštais ir dovanomis. Liepos 15 d. „kanalarmiečiai" (*каналармейцы*) raportavo vyriausybei, partijai, visai šaliai, „tautų vadui", kad kanalas užbaigtas. 1937 m. liepos 15 d. kanalu pradėjo reguliariai plaukioti keleiviniai ir krovininiai laivai.[20]

Kanalas – vientisas meno kūrinys: technogeniniai upių kraštovaizdžiai ir jų estetika

Tačiau šis kanalas nebuvo toks kaip kiti. Vienoje knygoje apie kanalo architektūrinį apipavidalinimą buvo rašoma: „Maskvos–Volgos kanalas yra tikras mūsų didžiosios, didvyriškosios stalininės epochos meno kūrinys; jis aiškiai išreiškia didžiulį kūrybinį ir kultūrinį mūsų šalies polėkį. Tasai kanalas, kaip Tarybų šalies vandens kelių rekonstrukcijos stalininio plano svarbiausioji grandis, praturtins mūsų sostinę dideliais vandenų plotais, naujais parkais, stadionais, jis kartu savo architektūrinėmis formomis, tobula menine išraiška atspindi mūsų epochos heroizmą."[21] Kokia reikšmė kanalo projektui buvo skiriama Tarybų Sąjungoje, matyti ir iš to, kad į Paryžiaus pasaulinę parodą 1937 metų gegužę buvo nusiųstas didelis iliuminuotas reljefinis to projekto žemėlapis. Statybininkams, inžinieriams ir architektams tas jų darbas buvo ypatingas ir unikalus tuo, kad jie galėjo sukurti ansamblį, kuriame apgalvoti ir geriausiai suderinti visi tokio didelio projekto aspektai. Jų akimis žiūrint, kanalas buvo architektūros, technikos, inžinerijos, hidrotechnikos, kraštovaizdžio formavimo simbiozė, bendras jų kūrinys. Ir visa tai buvo spėta padaryti laikui spaudžiant – iki Spalio revoliucijos jubiliejaus. Inžinieriams ir architektams rūpėjo ne tik funkcionalumas, bet ir šis tas daugiau – grožis, meno ir gyvenimo dermė. Norėta parodyti, kad prie šio kūrinio prisidėjo visa tarybinė liaudis, – todėl čia dirbo statybininkai iš Kramatorsko, Krivoj Rogo, Leningrado, todėl statybinės medžiagos atkeliavo iš Uralo, Donbaso ir Sibiro. Norėta pademonstruoti, kad visi darbai buvo atlikti savo jėgomis, taigi vien „tėvynine technika". Pasistengta paversti didelę teritoriją žmogaus sukurtu naujo tipo kraštovaizdžiu, harmoningai įterpti techniką, transportą ir susisiekimą į didelį kraštovaizdžio parką, ir dargi visai šalia sostinės, pamėgtame vasarnamių rajone. Daugiau kaip 200 didžiulių statinių – šliuzų,

Maskvos–Volgos kanalo Šiaurinio upių uosto pastatas, užbaigtas 1937 metais (projekto autoriai A. Ruchliadjevas ir V. Krinskis)

„Pasistengta paversti didelę teritoriją žmogaus sukurtu naujo tipo kraštovaizdžiu, harmoningai įterpti techniką, transportą ir susisiekimą į didelį kraštovaizdžio parką.“

siurblinių, užtvankų, administracinių pastatų – stengtasi viena idėja, vienu stiliumi, vientisu dizainu sujungti į bendrą ansamblį. Dar niekad iki tol nėra buvę tokio didelio – 128 kilometrų ilgio – meniško architektūros kūrinio.[22] Teko, kaip ir Maskvos metro atveju, ieškoti bendrų estetinių bruožų, pabrėžiančių jo vientisumą.

Užsibrėžus tikslą suderinti grožį ir funkciją, įgyvendinti „socialistinį realizmą“ taip pat ir architektūroje, teko atsisakyti gryno pramoninės architektūros funkcionalizmo, konstruktyvizmo, įsigalėjusio apie 1930 metus, bet ir susilaukta kritikos dėl sugrįžimo į eklektiką. „Turime kovoti tiek su funkcionalizmu, formalistiniu maivymusi, tiek su eklektika.“[23] Taip svarbiausių pastatų projektus suvienijo bendra estetika ir tobulas užbaigtumas. Tokie dideli statiniai kaip šliuzai darė įspūdį ne tik pajėgumu, kamerų talpumu, uždorių didumu ir paslankumu, bet ir dailiais įėjimo statiniais, bokštais,

kuriuose telpa visa mašinerija, valdymo ir priežiūros technika. Ten, kur šliuzas dvipakopis arba net tripakopis, kur viena po kitos išrikiuotos dvi trys šliuzo kameros, monumentalumo įspūdį sustiprina jų išdėstymo ritmas. Iš tų bokštų, iš jų balkonų ir baliustradų, kaip iš laivo kapitono tiltelio, šliuzo viršininkas mato viską, kas vyksta. Nenuobodu ir laivo keleiviams. Jie gali gėrėtis freskomis ir reljefais, puošiančiais kanalo įrenginius; tie meno kūriniai daugiausia vaizduoja kanalo kasimo istoriją. Akmenines įrenginių paviršiaus plokštes – pagamintas iš granito, marmuro, labradoro, diorito – pagyvina kolonos, piliastrai, reljefai; kiekviena plokštė vis kitokia. Dekoratyvinės skulptūros ir plastikos kūriniai išdėstyti apgalvotai. Nuolat kartojasi tas pats motyvas – Kristupo Kolumbo karavelė „Santa Maria"; jos modeliai, įtaisyti tarp bokštų, puošia tiek šiaurinį, tiek pietinį įplaukimą į kanalą. Ansamblio vientisumą pabrėžia ir monumentalios – beveik 30 metrų aukščio – Lenino ir Stalino statulos, kurių autorius – skulptorius Sergejus Merkurovas; jos stovėjo parke abipus kanalo vartų.[24] Architektai apgalvojo viską iki paskutinės detalės, kad tik jų statiniai atrodytų kuo įspūdingiau. Kanalo architektūrą papildė kraštovaizdžio architektūra – alėjos, keliai, krantinių šlaitai, vienodas prieplaukų dizainas, šviestuvų ir suolelių pavidalas.

Tarp architektų, kūrusių kanalo ansamblį, buvo ne tik senosios mokyklos įžymybių, bet ir jaunosios kartos architektų, tokių kaip Aleksandras Pasternakas, Aleksejus Ruchliadjevas, Vladimiras Krinskis, išėjusių konstruktyvizmo mokyklą. Ir Viktoras Vesninas vis lankėsi kanalo statybose. Jie buvo gerai susipažinę su savo meto debatais technikos estetikos klausimais ir plėtojo ansamblio stilių atsižvelgdami į tarptautines tendencijas. Nesutiko su Le Corbusier nuomone, menkinančia upės vaidmenį, priešingai – akcentavo Maskvos upę, kaip miesto magistralę ir kaip vienos miesto erdvės formuotoją. Rėmėsi Peterio Behrenso ir FIAT gamyklos Turine pramonine architektūra, taip pat naujausiais uostų statiniais, tokiais kaip Genujos uosto transatlantinių reisų terminalu ir Jūrininkų kultūros rūmais, pastatytais Olandijoje. Visa tai turėjo įtakos architektūriniams ir techniniams sprendimams, kuriais buvo formuojamas naujas, specifinis „tarybinis kraštovaizdis". Jiems pavyko sukurti nuostabius kompleksus, kuriuose harmonija su gamta ir naujųjų laikų dinamika darniai viena kitą papildo. Vienas tokios darnos pavyzdys – šliuzas, prie kurio susikerta vandens kelias, geležinkelis ir autostrada. Arba ta vieta, kur kanalas kerta Volokolamsko plentą – ten jam iškastas erdvus tu-

nelis po kanalu, arba ta vieta, kur geležinkelis į Kalininą kerta kanalą tiltu.[25] Kai kuriose fotonuotraukose ir plakatuose matyti dar ir skrendantis lėktuvas (duoklė laiko dvasiai), todėl ten į vieną mazgą susipina visų rūšių transportas. To meto žmones šis grandiozinis kompleksas, be abejo, žavėjo dar ir tuo, kad simbolizavo ryšį visomis kryptimis su plačia šalimi, suartėjimą su visais jos pakraščiais ir kartu – šalies plėtrą iki tų pakraščių. Jis bylojo, kad įmanoma ne tik kalnus nuversti, bet ir suburti visą milžinišką šalį, paversti ją vientisu organizmu.

Kelionės kanalu paprastai prasideda ir baigiasi Chimkų uosto keleivių rūmuose, kuriuos suprojektavo Aleksejus Ruchliadjevas. Jų šviesumas, atvirumas žvilgsniui, kone perdėtas itališkumas dvelkia utopiška Arkadijos trauka, būdinga visam projektui. Tas uostas yra 15 kilometrų nuo miesto centro važiuojant Leningrado plentu, prie pat Chimkų tvenkinio – vieno didžiausių vandens telkinių kanalo trasoje. Keleivių rūmai tęsiasi 150 metrų tvenkinio krantu; juos vainikuoja 75 metrų aukščio bokštas su smaile, kurios viršūnę puošia žvaigždė, – ta vertikalė, matoma iš tolo, rodo galutinį kelionės tikslą. Horizontalės ir vertikalės atliepia ežerų kraštovaizdžio vandens platybes ir uosto funkciją. Architektūros istorijos požiūriu tai pirmas Tarybų Sąjungoje upių uosto terminalas su skulptūromis, freskomis ir meniškais interjerais, pavyzdys būsimiems tos rūšies pastatams ateityje. Platūs laiptai veda žemyn į krantinę, o skulptūrų pristatyta alėja – aukštyn, į Leningrado plentą. Pailgas dviaukštis pastatas, tartum laivo korpusas, atsiveria į lauką galerijomis, kurias puošia kolonos ir arkados. Šiaurinis pastato sparnas, kuriame trykšta fontanas su marmuriniu baltuoju lokiu, primena Rusijos Šiaurę, o pietinio sparno fontanas su delfinais – TSRS Pietus. Vidaus patalpos – vestibiulis, laukiamoji salė, restoranas – funkcionalios, bet kartu skleidžia malonią atsipalaidavimo ir poilsio aurą, beveik kaip sanatorijoje. Terminale telpa 430 žmonių. Svarbiausia jo patalpa yra centre: tai vestibiulis, papuoštas TSRS simboliais – kūju ir pjautuvu, varpomis, tarybinių respublikų herbais. Čia pat ir Stalino statula. Žvilgsnis iš vestibiulio siekia šoninius sparnus, restoraną, laukiamąją salę ir fontanus, trykštančius rotondose abiejų sparnų gale. Viskas atvira, erdvu ir šviesu, kvieste kviečia pasivaikščioti prieš kelionę. Restorano sienos – iš marmuro imitacijos, išpuoštos paveikslais ir mozaikomis, kurios vaizduoja kreiserį „Avrora“, ledlaužį „Krasin“ ir vis tą pačią Kolumbo karavelę, kaip laivybos simbolį.[26] Uosto pastatas įterptas į parką, čia pat greta – „Dinamo“

plaukimo stadionas, kurio gelžbetoninėse tribūnose telpa 2 000 žiūrovų, o šalia – jachtų prieplauka. Tai vienas įdomiausių vėlyvojo klasikinio moderno parkų, jis anuomet aiškiomis linijomis labai traukė fotografus. Stadione pilna freskų, reljefų ir skulptūrų, vaizduojančių lakūnus, darbo spartuolius, čekistus, kanalo kasėjus, darbininkus, kolūkiečius ir sportininkus.[27] Ruchliadjevo suprojektuotas uosto pastatas – duoklė pajūrio miestui. To meto tarybinis kinas tai kaipmat suprato. Ne viename filme plaukimas kanalu į vasariškai giedrą regatą ir į Chimkų uostą tapo skaisčiai baltu laimingos pabaigos fonu.

Dmitlagas: Gulago archipelagas sostinės pašonėje, atskiroji visuomenė lagerio zonoje

Tą rojaus kampelį savo rankomis kūrė daugiausia Dmitlago vergai. OGPU 1932 metų rugsėjo 14 dienos įsakymu Nr. 889/s buvo įsteigta pataisos darbų stovykla ir pradėta vežti kalinius į lagerio zoną.[28]

Lagerio zonos centras buvo senas Rusijos miestas Dmitrovas, esantis į šiaurę nuo Maskvos. Maskvos–Volgos statybos tresto vadovybė įsikūrė Šventųjų Boriso ir Glebo vyrų vienuolyno pastate ir buvusioje to vienuolyno dvasinėje seminarijoje. Vienuolyno muziejus buvo iškraustytas. Iš visur plūdo kitų lagerių kaliniai, išleistieji iš lagerių, norintys grįžti į Maskvą, bet neturintys teisės: Maskvos sritis buvo jiems uždaryta. Vienintelė išimtis buvo Dmitrovas, vos 60 kilometrų nuo Maskvos. Buvusieji maskviečiai, norintys grįžti į savo miestą, bandė įsikurti Dmitrove: iš ten lengviau buvo susisiekti su artimaisiais, įmonėmis ir įstaigomis.[29]

Atvykėlių skaičius augo tartum lavina ir 1936 m. pasiekė maksimumą. Gyvenvietės palei kanalo trasą turėjo visus laikino miesto bruožus, jos išaugo vien dėl kanalo kasimo. Tai buvo nors ir ekstremali, bet labai būdinga miestų augimo kryptis forsuotos industrializacijos laikais: miestai, kaip kombinatų ir didelių statybų prielipai, barakų miesteliai, kuriuose gyvena darbininkai, suvažiavę iš visos šalies, ir priverčiamojo darbo kaliniai, atvežti iš kitur.

Kaliniai būdavo išsodinami beveik plyname lauke, kur neturėdami jokios pastogės, aprūpinimo, jokios infrastruktūros ir technikos būdavo priversti patys savim pasirūpinti, lipdyti būstus iš nieko, stačiai iš žemės. Darbo sąly-

gos buvo neįtikėtinai sunkios: apie tai galima spręsti kad ir iš komendanto Semiono Firino įsakymo, leidžiančio nutraukti darbus atviram ore tik nukritus temperatūrai ligi minus 30 laipsnių. Maisto daviniai būtų buvę nepakankami net ir normaliomis sąlygomis dirbant: žmogus per mėnesį gaudavo 200 gramų kruopų, 200 gramų makaronų, 100 gramų aliejaus. Nori gauti daugiau maisto – viršyk planą. Dirbama buvo be pietų pertraukos, dienos normą privalėjo įvykdyti visi, nors daugeliui nepratusių prie fizinio darbo ji buvo per sunki. Tekdavo dirbti stovint vandenyje, pelkėje, nebuvo galimybės nei sušilti, nei drabužius išsidžiovinti. Daugelis iš bado pabėgdavo, bandydavo pramisti uogomis, grybais ir maisto likučiais. Dažnas ir apsinuodydavo.[30] Nuolat kildavo maištų, kaliniai atsisakydavo dirbti, pažeidinėjo lagerio drausmę, smurtavo, puldinėjo lagerio vadovus ir sargybinius, inžinierius bei technikus, už tai susilaukdavo drausminimo akcijų, net sušaudymo. 1934 m. balandžio 13 d. buvo nuteista mirti ir sušaudyta 11 kalinių.[31] Ištisi būriai būdavo perkeliami į kitus lagerius. Daug nušauta bandančių pabėgti. Ypač didelis buvo mirtingumas pirmais metais: 1933 m. mirė 8 873 žmonės, 1934 m. – 6 041, 1935 m. – 4 349, 1936 m. – 2 472, 1937 m. – 1 068, 1938 m. – 39. Iš viso Dmitlage nuo 1932 m. rugsėjo 14 d. iki 1938 m. sausio 31 d. mirė 22 842 žmonės.[32]

Lagerio zonos gyventojai – vienu metu beveik 200 000 žmonių – buvo suvažiavę iš visur, iš kitų lagerių Šiaurėje, iš Sibiro, iš Kazachstano. Pirmas „kanalarmiečių" desantas su „negyvuoju inventorium" – barakais, kastuvais, ekskavatoriais – ir su Belomorkanalo lagerio vadovybe atvyko čionai 1932 metų pabaigoje ir 1933-iųjų pradžioje. Tai buvo „mišri kompanija" – 46 tautybių žmonės. Didžioji dauguma – kaliniai, bet buvo ir savanorių iš visos TSRS. Dažniausiai Dmitlage galėjai sutikti kalinių, nuteistų pagal Baudžiamojo kodekso 35, 72, 73, 79, 82, 83, 107, 109, 165–170, 217, 230 straipsnius; tai buvo pasikėsinimai į nuosavybę, ūkiniai nusikaltimai, „Bažnyčios ir valstybės atskyrimo pažeidimai", „spekuliacija", pabėgimas iš įkalinimo vietos, piktnaudžiavimas valdžia ir įgaliojimais, ginklų turėjimas. Į Dmitlagą priplūdo žmonių, nuteistų pagal TSRS Centro vykdomojo komiteto ir Aukščiausiosios liaudies ūkio tarybos 1932 m. rugpjūčio 7 d. įsaką „Dėl valstybinių įmonių, kolūkių ir kooperatyvų nuosavybės apsaugos ir socialistinės nuosavybės stiprinimo"; pagal jį aukščiausia bausmė buvo sušaudymas, o esant lengvinančių aplinkybių – dešimt metų nelaisvės. Buvo Dmitlage

ir nuteistų pagal 58 ir 59 straipsnius – „politinių" kalinių.[33] Kadangi kanalą kasė ne vien kaliniai, bet ir laisvieji darbininkai, apsigyvenę kanalo zonoje arba važinėjantys iš Maskvos, tai visoje kanalo trasoje jie dirbo ir gyveno greta vieni kitų – taip susidarė mišri bendruomenė.

Viskas buvo daroma įvykdyti užduočiai – kuo trumpiausiu laiku baigti kanalo statybą; iš pradžių buvo nustatytas terminas – iki 1934 metų pabaigos. Atlikus reikiamus tyrimus ir matavimus imta darbuotis vienu metu keliuose kanalo ruožuose. Visa kanalo trasa buvo suskirstyta į 14 administracinių vienetų – rajonų, o kiekvienas rajonas – dar į statybos barus (*участки*).

Kaliniai patys apsirūpindavo viskuo, ko reikėjo gyvenimui ir darbui. Jie kasė ne tik kanalą, bet ir durpes (kurui), kirto mišką (statybinėms medžiagoms ir kurui), statė lentpjūves, plytines, cemento fabrikus, taisyklas ir kitas įmones. Zona tęsėsi ligi Maskvos miesto ribos, tad reikėjo tiesti ir kelius, pavyzdžiui, Maskvos–Možaisko–Minsko plentą. Į lagerio zonos administracinį centrą Dmitrovą iš Maskvos buvo galima atvažiuoti traukiniu. Laisvieji darbininkai ir specialistai kasdien važinėjo iš Maskvos į Dmitrovą, kai kuriems specialistams – planuotojams, inžinieriams, architektams, braižytojams, organizatoriams – buvo pastatytas specialus gyvenamųjų namų kvartalas pačiame Dmitrove, o NKVD vadovaujančiajam personalui, atvirkščiai, buvo pastatyti butai Maskvoje, 1-ojoje Meščianskajos gatvėje Nr. 77/85.

Nors į šią didžiausią antrojo penkmečio plano statybą buvo suvežtas dar neregėtas Tarybų Sąjungoje kiekis sunkiosios technikos – apie 200 ekskavatorių, 1 800 automobilių, 172 garvežiai, 2 000 vagonų, 300 traktorių, nors statybos aikštelėje buvo nutiesta apie 650 km bėgių ir nors į statybos vietą buvo iš visos šalies tiekiami ekskavatoriai, kranai ir t. t., daugiausia darbų buvo nudirbama rankomis, ypač pradžioje, kai reikėjo kasti žemę. Vien prie Chlebnikovo kaimo teko kastuvais iškasti du milijonus kubinių metrų žemių. Statybvietėje tiek daug žmonių gabeno žemes neštuvais ir karučiais, kad teko reguliuoti jų eismą.[34] „Visi žemės darbai kanalo trasoje buvo padaromi rankomis. Žemes iš iškasos nešiojo patys žemkasiai, naudotasi dar ir karučiais. Žiūrint nuo Jachromos kalvų kanalo trasa buvo panaši į milžinišką knibždantį skruzdėlyną, nusitęsusį į neapmatomus tolius. Naktimis tasai skruzdėlynas skendėjo daugybės prožektorių šviesoje. Ir taip buvo nuo Volgos iki pat Maskvos. Vaizdas nepaprastas. Gyvosios darbo jėgos nestigo niekada. Gulagas tiekė ją be pertraukos ir neribotais kiekiais. Neperdėsim sakydami,

Maskvos–Volgos kanalo kasimas

„Gyvosios darbo jėgos nestigo niekada. Gulagas tiekė ją be pertraukos neribotais kiekiais."

kad Maskvos kanalas nutiestas ant kalinių kaulų. Dar po keleto metų kanalas, jau pilnas vandens, tapo paskutine gynybos linija didžiajame mūšyje dėl Maskvos."[35]

„Lagerio ruožų komendantai vienas per kitą stengėsi pasižymėti kuo didesniu darbo našumu, kitaip sakant – didesniu vergų darbo išnaudojimu. Jie rengė vis naujus darbo spartuolių konkursus ir stachanoviečių lenktynes. Labiausiai dėl to kentėjo intelektualai, nepratę prie sunkaus fizinio darbo. Daug kalinių, darbo išsekintų, sykiu su neštuvais įkrito į betono klojinius ir liko užbetonuoti, kai kurie mirtinai sergantys ligoniai buvo gyvi palaidoti, kad ligoninėje atsirastų vietos dar pajėgiantiems dirbti. Mirties priežasčių niekas neberegistravo. Iš Dmitrovo, Jachromos, Orevo, Dedenevo, Iksšos kasdien važiavo duobkasiai su lavonais. Miškuose ir pelkėse augo masiniai kapai. Kartais būdavo laidojama ir vietos kapinėse. Žiemą lavonai būdavo kraunami į rietuves ir užberiami smėliu, o pavasarį, išėjus įšalui, užkasami."[36]

Dmitrovas buvo tos priverčiamojo darbo karalystės sostinė, „savotiškas centras, tam tikra prasme konkuruojantis su Maskva". Dmitrove buvo apgyvendinta visa kanalo statybos vadovybė. Specialistai gavo butus inžinierių miestelyje. Darbų vadovams ir laisviesiems darbininkams buvo įrengta puikiausia valgykla, klubas, stadionas, ligoninės – sunkiai, bet našiai dirbančio miesto infrastruktūra. Buvo paleista daugiau priemiestinių traukinių, nes daugybė žmonių kasdien važinėjo jais į darbą. Savaitgaliais tuose traukiniuose, pasak vieno liudytojo, būdavo net labai linksma. Statybos štabą su geležinkelio stotim jungė net asfaltuotas kelias. Šeštadieniais maskviečiai plūste plūdo į stotį, apsikrovę nešuliais. Tai buvo, anot vieno laisvojo darbininko, vienintelis Maskvos istorijos tarpsnis, kai dešros būdavo vežamos ne iš Maskvos, o į Maskvą. „Dmitrovas virto judriu centru." Per pietus Dmitrovo valgykloje žmonės susitikdavo vieni su kitais, ten būdavo skiriami pasimatymai, keičiamasi naujienomis. Gėlėmis apsodintoje aikštėje įsikūrė šauniai įrengtas klubas, kuriame nuo 4 iki 8 valandos, kai keičiasi pamainos, būdavo rodomi nauji filmai, neretai anksčiau negu Maskvos kinuose.[37]

Dmitlagas buvo lyg ir miniatiūrinė valstybėlė. Ji turėjo sostinę, centrą ir sienas, savą elitą ir savus parijus, specialistus ir pėstininkus. Ją cementavo būtinybė iki nustatytos dienos įvykdyti projektą. Tam tikslui iš Belomorkanalo buvo komandiruoti geriausi žinovai, kaip organizuoti tą dar naują dalyką – masinius priverčiamuosius darbus. 1932 m. gegužę statybos projekto vadovu paskirtas Lazaris Koganas, o jau 1932 m. birželį jį pakeitė Matvejus Bermanas.[38] Paskui juos atėjo ir kiti, jau išmėginti Belomorkanalo vadovai. 1933 m. rugsėjo 23 d. Dmitlago viršininku tapo Semionas Firinas, o 1933 m. gruodžio 3 d. tos statybos vyriausiuoju inžinieriumi paskirtas Sergejus Žukas.[39] Nuo Firino ir Žuko labiausiai ir priklausė tai, kas dėjosi kanalo trasoje iki pat kanalo atidarymo. Tai buvo vadovybės branduolys, jis subūrė lagerio valdybą, turinčią koordinuoti visą jo mechanizmą. Tam reikėjo atitinkamos darbo organizacijos, administracijos, skirstomojo ir baudžiamojo aparato – savotiškos lagerio vyriausybės.

Kanalui įrengti būtinai reikėjo specialistų, jų žinių ir patirties. Techninės vadovybės viršūnėje stovėjo puikūs specialistai. Vyriausiasis inžinierius Žukas buvo įgijęs daug patirties hidroelektrinių statybose; vėliau jis tapo akademijos nariu ir „Gidroprojekto" direktorium. Jo pavaduotojas – profesorius Vladimiras Žurinas, buvęs Taškento vandens ūkio mokslinio instituto direk-

torius, nuteistas kaip „kontrrevoliucionierius" pagal Baudžiamojo kodekso 58 straipsnį. Dar vienas svarbus specialistas buvo profesorius Nikolajus Nekrasovas, vienas „kadetų" partijos vadų, Valstybės dūmos deputatas, vėliau Laikinosios vyriausybės ministras ir ministro pirmininko pavaduotojas, Suomijos generalgubernatorius. Jis neemigravo, buvo suimtas, bet Lenino pasiūlymu paskirtas vienu Vartotojų kooperatyvų sąjungos vadovų, o 1930 m. ir vėl suimtas. Nekrasovas kartu su kitais projektavo Baltijos–Baltosios jūros kanalą, baigus tiesti Maskvos–Volgos kanalą apdovanotas Darbo raudonosios vėliavos ordinu ir paskirtas „Volgastrojaus" darbų vykdytoju Kaliazino rajone. 1940 metais sušaudytas. Kanalo statybos vyriausiasis architektas buvo Josifas Fridlandas, baigęs Maskvos Baumano aukštąją technikos mokyklą, Jagodos giminaitis, jau prieš tai vadovavęs keliems projektams. Sušaudytas Maskvoje 1937 metų birželio 20 dieną.[40]

Inžinerinius ir architektūrinius kanalo statybos darbus prižiūrėjo labai geri, įžymūs Maskvos architektai, tokie kaip Georgijus Vegmanas, Aleksandras Pasternakas ir Viktoras Vesninas.

Centriniam Dmitrovo projektavimo biurui vadovavo Piotras Kozyrevas, kilęs iš aristokratų. Jis taip ir liko savo noru dirbti Dmitlago statybose. Vadinamojoje „Kozyrevo grupėje" dirbo dar Jekaterina Zagriažskaja, jaunas architektas Jurijus Janžulis ir daug kitų „buvusiųjų" – gubernatorių, karininkų, aristokratų, profesorių; aukšta jų kvalifikacija labai pravertė projektui. Dmitlage atsidūrė daug inžinierių, elektrotechnikų, architektų, hidrogeologų, durpių pramonės specialistų, ilgai gyvenusių užsienyje. Lakūnas Aleksandras Rajevskis, dirbęs Dmitrovo fotolaboratorijoje ir 1937 m. sušaudytas, skraidė dar Prancūzijoje su vienu aviacijos pradininkų Blériot. Vienas radioelektronikos šulų buvo Leopoldas Eichenvaldas, gimęs 1877 metais Jelgavoje, išsimokslinęs Prancūzijoje ir Belgijoje, 1930 m. suimtas ir nuteistas sušaudyti. Mirties bausmė jam buvo pakeista dešimčia metų pataisos darbų stovyklos. Už ypatingus darbo rezultatus 1937 m. paleistas, gavo darbą Maskvos–Volgos kanalo hidroelektrinių montavimo dalinyje. Ten 1938 m. sausio 16 d. ir buvo suimtas už „šnipinėjimą ir agitaciją".[41]

Nuo 1918 metų Dmitrove gyveno ir geografas, anarchizmo teoretikas Piotras Kropotkinas (1842–1921), grįžęs iš tremties. Tame pačiame name, kuriame jo gyventa, 1937 m. buvo suimtas kanalo statyboje dirbęs Nikolajus Polivanovas, „kunigaikščio anarchisto Kropotkino sūnėnas", ir 1937 m.

gruodžio 8 d. sušaudytas Butove.[42] „Buvusieji“, ikirevoliucinio elito atstovai, tokie kaip Alexanderis von Sibertas, Michailas Mogilianskis arba Peterburgo architektas švedas Erichas Gustawsonas, sudarė dar vieną specifinę lagerio gyventojų grupę.[43]

Tai, kas dėjosi Dmitrove, vyko ne kur nors tamsiame užkampyje. Aplink Maskvą buvo gausu lagerių ir jų filialų, daugelis lagerių dirbo miesto gamykloms ir statyboms (pvz., Podolsko ir Tušino aerodromams, „Dinamo“ stadionui, Pietiniam uostui). Kanalo statyba, demonstruojanti antrojo penkmečio plano vykdymo laimėjimus, buvo visuomenės susidomėjimo centre, apie ją nuolat rašė laikraščiai. Į zoną ir atgal važinėjo daug laisvųjų darbininkų, valdymo ir apsaugos personalas iš įvairių žinybų ir liaudies komisariatų. Maža to, į kanalo zoną veržte veržėsi Maskvos įžymybės, o ir pati kanalo zona, ypač besibaigiant statybos darbams, buvo tapusi įžymybe, nes čia galėjai pamatyti, kaip perauklėjami žmonės. „Šių 1936 metų vasarą kanalo statybvietė traukė visos šalies dėmesį. Dažnėjo ir garsenybių vizitai čionai. Lankėsi kino aktorė Liubovė Orlova, poliarinių sričių tyrinėtojas Otto Juljevičius Šmidtas, lakūnas Michailas Vodopjanovas, rašytojas Aleksejus Tolstojus ir daugelis kitų. Dmitrovas tapo ypatingu tarybinio elito traukos centru.“[44]

Perekovka *(perauklėjimas): naujojo žmogaus laboratorija*

Per susitikimą su darbo pirmūnais ir pirmūnėmis Dmitrove 1934 m. kovo 8 d. programinėje kalboje nuskambėjo tokie žodžiai: „Mes, čekistai, esam įsitikinę, kad nepataisomų žmonių nėra. <...> Reikia suprasti, kad tie, apie kuriuos kalbame, nėra eiliniai, vidutiniai žmonės. Tai žmonės, patyrę gyvenime labai daug blogio, žmonės, užaugę gatvėje arba antitarybinėje aplinkoje. Reikia jų nepažeidžiant padėti jiems persiauklėti tarybine dvasia. „Belomorstrojuje“ buvo įprasta geriausiems kolektyvams varžytis dėl teisės prisiimti 10–12 vengiančiųjų darbo ir sugrąžinti juos į tiesos kelią. Pas mus yra atvirkščiai – visi traukiasi nuo jų. Tai neteisinga. Reikia kovoti dėl galimybės perauklėti tuos žmones.“[45] Lageris buvo vaizduojamas kaip didžiulė resocializacijos įstaiga, kurioje žmonės darbu paverčiami „visuomeniškomis būtybėmis“.

Todėl ten galėjai rasti beveik visus „teisingos visuomenės" atributus. Jau pačioj pradžioj buvo įsteigtas muziejus, netrukus atsirado ir archyvas. Tarp kalinių nesunku buvo rasti kvalifikuočiausių specialistų toms įstaigoms. Tūkstančiai kalinių buvo pervaryti per raštingumo mokyklas – visai kaip ir „anapus", „laisvojoje visuomenėje". Lageryje buvo muzikos grupių, liaudies muzikos ansamblių, net ir klasikinis orkestras. Dmitrovo orkestrai grieždavo statybvietėse – skatino darbininkus.[46] Ir profesionalūs muzikai, ir mėgėjai dalyvaudavo kompozitorių konkursuose, jų vertinimo komisijose būdavo žymiausieji TSRS kompozitoriai. 1936 m. birželio 12 d. baigėsi lagerio konkursas sukurti specifinį „kanalarmiečių" muzikos kūrinį ir paskelbti jo rezultatai. Konkurso žiuri sudarė kompozitoriai, pagarsėję visoje TSRS, kaip antai Ivanas Dzeržinskis, Dmitrijus Šostakovičius ir Dmitrijus Kabalevskis. Iš 112 kūrinių buvo atrinkta 20. Pirmąsias premijas gavo Dmitlago kaliniai, sukūrę „Betonuotojų maršą", dainas „Vėjas", „Ruduo Orudjeve" ir „Melodiją armonikai". Dmitlage buvo ir dūdų orkestras, kuriam dirigavo Maksas Kiusas, garsiojo valso „Amūro bangos" autorius, be to, daugelis kanalo ruožų turėjo etatinius orkestrus, kurių pareiga – ištisas valandas nesiliaujant griežti „žvalinančią" muziką akmenų skaldykloje ir iškasoje, kad kaliniai nuotaikingiau dirbtų.[47] Lageryje savo kūrinius viešai skaitydavo poetai, koncertuodavo kompozitoriai, tarp jų – buvęs politinis kalinys Michailas Černiakas. 1936 metais geriausių Dmitlago menininkų kūrybos festivalis tęsėsi šešias dienas. Svarbiausias jo numeris buvo vaidinimas „Kam Rusioje gyventi gera" Nikolajaus Nekrasovo poemos motyvais; jį pastatė Piotras Triodinas ir buvusi balerina Nina Vitkovskaja-Kun – vėliau ji buvo teisiama pagal 58 straipsnį ir 1937 metais Maskvoje sušaudyta.[48] Aktorių trupės lageryje vaidindavo klasikinio repertuaro pjeses ir lengvo turinio skečus.

Lagerį reikėjo aprūpinti ir informacija, todėl čia buvo leidžiama dešimtys laikraščių ir žurnalų. Štai jų pavadinimai: „Perekovka" („Perauklėjimas"), „Kanaloarmeika" („Kanalarmietė"), „Perekovka tridcatipiatnika" („Trisdešimtpenkiamečio perauklėjimas"), „Za novyje liudi" („Už naujus žmones"), „Doloj negramotnost" („Šalin neraštingumą"), „Na šturm trassy!" („Šturmuojame trasą!") ir daugybė kitų. Teigiama, kad laikraštis „Perekovka" turėjo apie 5 000 korespondentų ir buvo spausdinamas 30 000 egzempliorių tiražu. Kiekviename laikraščio egzemplioriuje buvo įspėjimas „Platinti laikraštį už lagerio ribų draudžiama" arba „Neleidžiama platinti už lagerio ribų".[49]

Lageryje veikė daug sporto klubų, net ir aeroklubas.[50] 1935 m. birželio 30 dieną 300 lagerio „Dinamo" sporto klubo narių dalyvavo sportininkų parade Raudonojoje aikštėje. Buvo plėtojama ir vaizduojamoji dailė. 1935 m. liepą didelėje parodoje buvo demonstruojami viso lagerio dailininkų („kanalarmiečių") darbai.[51]

Perauklėjimo idėja kilo aukščiausiajame lygyje. „1934 metais, kalbėdamas NKVD klube per iškilmingą susirinkimą Istros tvenkinio užbaigimo proga, – rašė laikraštis „Bolševik", – draugas Kaganovičius pabrėžė, kad kanalą savo rankomis iškasė buvę vagys, banditai, kenkėjai, buvę socialistinės visuomenės priešai, kurie sunkiu, bet naudingu darbu trasoje persiauklėjo ir tapo sąmoningais kovotojais už mūsų kanalą – puikųjį antrojo penkmečio plano kūdikį. <...> Buvę kriminaliniai nusikaltėliai – „35-mečiai", „Belomorstrojaus" didvyriai, vyriausybės apdovanoti Raudonosios vėliavos ordinu, Nikolajus Kovaliovas, Anastasija Pavlova, Borisas Pincburgas – yra gyvas įrodymas, kokių neribotų galimybių teikia bolševikinė politika pataisyti žmogų darbu. <...> Jau ir „Belomorstrojuje" buvo rūpinamasi gabiausiais iš nusikaltėlių. Pavyzdys – Stepanas Dudnikas, buvęs „35-metis", įstengęs Baltosios jūros kanalo statyboje tapti rimtu menininku. Mūsų lageryje gabiausi menininkai susibūrė į centrinę dailės ateljė, kurią organizavo talentingasis Belomoro darbininkas Glebas Kunas."[52]

Turbūt niekas idėjos perauklėti darbu taip karštai negynė kaip Semionas Firinas, nuo 1933 iki 1937 metų buvęs Dmitlago viršininku. Apie jį sklido legendos. Vieni kalbėjo apie Firiną kaip apie žmogų, kuris neslepia simpatijos nusikaltėliams bei recidyvistams ir ieško gabių jam reikalingų žmonių, padėsiančių spręsti praktines lagerio kasdienybės problemas. Kitiems jis įkūnijo žiaurumą, aukščiausiąją valdžią, nuo kurios priklauso, kas gyvens, o kas mirs.[53] Netrūko nei legendų apie jį, nei paskalų. Firinas buvo smulkaus Vilniaus pirklio sūnus, gimė 1898 metais, baigęs dvi klases metė mokyklą, dirbo krautuvininko padėjėju, pameistriu avalynės fabrike, paskui buvo paimtas į kariuomenę, bet iš jos dezertyravo. Mokėjo šešias kalbas, buvo apsiskaitęs ir raštingas. 1919 metais komandavo Rosos Luxemburg partizanų būriui, kovėsi Raudonosios armijos lietuvių divizijoje Vakarų fronte su lietuvių ir lenkų kontrrevoliucionieriais, buvo dukart sužeistas. 1920–1930 metais tarnavo Darbininkų ir valstiečių raudonosios armijos žvalgyboje, vykdė užduotis Paryžiuje ir Berlyne, už tai gavo daug ordinų ir

kitų apdovanojimų. Baltijos–Baltosios jūros kanalo projekto vadovybėje jis energingiausiai gynė „perauklėjimo“ idėją ir už tai 1935 m. gavo net Lenino ordiną.[54] Naujojoje statybvietėje jis subūrė visą svitą rašytojų, muzikų, dailininkų, mokslininkų, šokėjų, aktorių, sportininkų. Stengėsi ir čia vaisingai panaudoti patirtį, sukauptą Belomorkanale. Vagis recidyvistas Stepanas Dudnikas vėliau tapo profesorium ir liaudies menininku. Kitas – Kunas – buvo kandidatas į Dailės akademijos narius. Firinas leido literatūros žurnalą „Šturmuojame trasą!“, kurio redakcijos taryba posėdžiaudavo jo viloje. Poetė Lada Mogilianskaja tenai deklamuodavo savo eilėraščius ir konkuravo su rašytoju Nikolajum Žigulskiu; abudu buvo sušaudyti tais pačiais 1937 metais. Žurnalistas Romanas Tichomirovas (sušaudytas 1937 m.) pasakojo, kaip gyveno Prahoje, kur buvo pasiųstas su OGPU užduotim. Firinas taip pat buvo patyręs ir daug keliavęs žmogus; jis pasakojo, ką veikė Varšuvoje, Vienoje ir Berlyne, ir svajojo įsteigti šoferių mokyklą. Firinas pats vadovavo kultūros darbui lageryje; vienoje nuotraukoje jis stovi centrinėje dailės ateljė Boriso ir Glebo vienuolyne, apsuptas dailininkų – daugelis iš jų 1937 metais buvo nuteisti ir sušaudyti. Dailininkai buvo įpareigoti savo pieštais plakatais ir transparantais (jie buvo dauginami šablonais po kelis tūkstančius per mėnesį) skatinti „kanalarmiečius“ prisidėti prie meninės veiklos. Jų kūrybos parodos būdavo rengiamos ir Maskvoje, o žinomi sostinės menininkai ir patys lankėsi parodose Dmitlage. Po vieno tokio apsilankymo žinomas tapytojas Ilja Maškovas rašė: „Draugas Firinas yra didžiausia pajėga, bolševikų partijos panaudota „kanalarmiečiams“ perauklėti; prie jo žmonės lipte limpa – jis šauniai juos išjudina, ir jie daro tai, ką jis laiko esant reikalinga, paklūsta jam kaip talentingam skulptoriui, iš kurio rankų išeina ne skulptūros, o gyvi tarybiniai žmonės.“[55] Kanalo kasdienybės meniniu apipavidalinimu – transparantais, plakatais, flotilės vėliavomis – rūpinosi patys lagerio menininkai.

Firinas į savo žurnalą telkė žinomus žmones. Jis pasirūpino, kad į Dmitrovą būtų perkelti žinomas rašytojas Levas Nitoburgas, kurio romanus spausdino „Novyj mir“, ir žurnalistas Romanas Tichomirovas, – abu sušaudyti tais pačiais 1937 metais.[56] Firinas atkakliai ragino didžiuosius laikraščius spausdinti reportažus apie „perauklėjimą“, gabeno savo žurnalą „Šturmuojame trasą!“ į Maskvą, rūpinosi apdovanojimais geriausiems darbininkams, prašė sutrumpinti jiems bausmės laiką arba išleisti juos į laisvę, kvietė į trasą

žinomus rašytojus ir menininkus, sporto draugijas ir futbolo komandas – „Spartak", CDKA ir „Dinamo".[57]

„*Regėjau šalį, paverstą ištisu lageriu*"

Firinas buvo suimtas 1937 metų balandžio 28 dieną. Komandiruotas į Maskvą ir ten areštuotas. Kartu buvo suimta dar daugiau negu 200 žmonių. Firinas buvo nuteistas rugpjūčio 14 dieną ir sušaudytas. Kiti Maskvos–Volgos kanalo vadovaujantieji darbuotojai taip pat buvo suimti ir sušaudyti. Sergejų Pužickį suėmė 1937 m. gegužės 9 d., o birželio 19 d. nuteisė mirti; A. Sorokinas 1937 m. nusišovė pats; V. Radeckis sušaudytas 1938 metais; S. Kacnelsonas, pakeitęs S. Firiną, sušaudytas 1938 m. spalį.[58]

Atsirado liudytojas, savo atsiminimuose aprašęs, kaip stulbinamai sutapo šventiškas kanalo atidarymo finalas ir mirtim dvelkiantys suėmimai, vienų paleidimas į laisvę ir kitų areštas. „Viskas parengta, kanalo krantai išpuošti vėliavomis ir didžiųjų žmonių portretais, kuriuos nutapė lagerio dailininkai. Lagerio spaustuvėje išspausdinta 2 000 kvietimų į pirmąjį laivo plaukimą kanalu. 1937 m. balandžio 30 d. šventinė flotilė leidosi į kelią žmogaus sukurtu vandens keliu. <...> Ir tuo pat metu buvo jau suiminėjami „liaudies priešai". Pirmiausia suimti vyriausieji statybos darbų vadovai. Kanale vyko šventė, per kurią džiūgavimas maišėsi su nerimu ir baime, orkestro muziką stelbė automobilių sirenos – viena po kitos buvo išvežamos aukos. Suimtas Volgos statybų ruožo viršininkas Sergejus Bychovskis, 3-iojo baro viršininkas Sergejus Pužickis, o užvis labiau pribloškė žinia, jog dvi dienos prieš Gegužės pirmosios šventę suimtas ir pats Dmitlago viršininkas Semionas Firinas."[59] Per 200 žmonių išžudyta vien „Firino byloje" – neva jie priklausę kontrrevoliucinei organizacijai, kurios tikslas buvęs sunaikinti partijos ir vyriausybės vadovus. Sąmokslininkai planavę iš kanalo zonos pulti ir užimti Kremlių. Ir štai koks paradoksas: juk Firinui, Dmitlago viršininkui, buvo inkriminuojamas visai kitas nusikaltimas – tarybinių agentų išdavystė per Firino komandiruotę užsienyje, nors kaip tik Firinas buvo apdovanotas ordinu „už ypatingus nuopelnus slaptojoje tarnyboje". Iš tiesų jokios dingsties nė nereikėjo: Firinas, kaip ir visi kiti nuteistieji „Firino byloje", pražuvo todėl, kad balandžio mėnesį „didysis žvėris" Genrichas Jagoda, NKVD va-

das ir Firino viršininkas, buvo pašalintas iš partijos ir suimtas, o netrukus, 1938 m. kovą, trečiajame parodomajame procese buvo nuteistas mirti kaip liaudies priešas, šnipas ir tėvynės išdavikas. Kartu su Firinu pražuvo ir visa jo svita arba tie, kurie buvo priskiriami jo palydai. Vienas iš tos svitos, irgi suimtas ir sušaudytas, iš Maskvos kilęs rašytojas ir scenaristas Igoris Terentjevas, kurį Firinas dar kasant Baltijos–Baltosios jūros kanalą buvo įtaisęs į agitbrigadą, per vieną tardymą pareiškė: „Regėjau šalį, paverstą ištisu lageriu, kuriam vadovavo Firinas.“[60] Tai buvo pasakyta apie šalį, kurioje net ir pats koncentracijos stovyklos statytojas neturėjo garantijos, kad nebus nužudytas.

AVANTIŪRŲ METAI: TARYBINIS 1937 METŲ IKARAS

Triumfai, rekordai: miestą krečia karštligė • Į Ameriką be nutūpimo • Arkties užkariavimas • XX amžiaus avantiūros • Epochos didvyriai – Stalino lakūnai • „Tokių svajotojų kaip aš yra tūkstančiai“ • „Bolševikų romantika“ ir teroras

„Rašydamas šias eilutes, – 1938 m. kovo 18 d. pažymėjo dienoraštyje jaunasis Stepanas Podlubnas, – per radiją girdžiu griežiant didelį orkestrą, balsus, sveikinančius įgulą, kuri grįžo įveikusi Šiaurės ašigalį. Tai pirmieji žmonės, išlipę ant ledo Šiaurės ašigalyje ir iš ten daugiau kaip 2 000 km dreifavę palei Grenlandijos krantus. Dabar jie pagerbiami triumfo eitynėmis: Papaninas (stoties viršininkas), Krenkelis (radistas), Širšovas ir Fiodorovas. Dėl jų keliamas neregėtas šurmulys, varoma agitacija visomis priemonėmis. Liaudis susižavėjusi, visų lūpose – papaniniečių pavardės. <...> Tas dirbtinai sukeltas šurmulys dėl papaniniečių, nežinau, gal jie jo ir nusipelnę, bet tas šurmulys atitraukia žmonių dėmesį nuo minčių apie politiką. Užvakar buvo sušaudyta visa grupė, susibūrusi apie Buchariną, Rykovą, Jagodą ir Krestinskį. Papaniniečiai puikiai užtemdo įvykusį teismo procesą ir jo padarinius.“[1] Tam akylam amžininkui, ukrainiečio „buožės“ sūnui, apsigyvenusiam Maskvoje, akivaizdus buvo ryšys, siejantis entuziazmą dėl Šiaurės ašigalio užkariavimo ir reakciją į mirties nuosprendžius senajai bolševikų gvardijai. Nuo 1937 metų gegužės 21 dienos, kai ekspedicija išlipo Šiaurės ašigalyje, visa šalis diena iš dienos, savaitė po savaitės sekė ledo lytį, ant kurios į pietus plaukia poliarinė stotis, ir jaudinosi kartu su tos stoties įgula. Visa šalis žinojo jos narių vardus, iš kur jie kilę ir kaip tapo tuo, kas yra, žinojo kiekvieno jų pomėgius, žinojo ir apie šunį Vesiolą, esantį

stotyje. Modernioji technika, radijas, laikraščiai leido sekti kiekvieną poliarininkų žingsnį.

O juk Papanino ekspedicija buvo tik ilgiausia 1937 metų ekspedicija. Tarybiniai lakūnai vien nuo 1932 metų iki 1938 pasiekė 62 pasaulio rekordus, o sensacingiausieji skrydžiai vyko kaip tik 1937-aisiais. Tai buvo avantiūrų metai, kai brautasi į dar nepažintas ir neištirtas sritis, kai pionieriai ir pavieniai didvyriai baudėsi praplėsti ribas, ir XX amžiuje tai vyko visur, ne tik Rusijoje. Ko gero, niekur troškimas ir ryžtas vienu dideliu šuoliu įveikti erdvę ir laiką nebuvo toks stiprus kaip atsilikusioje Rusijoje – juoba tais metais, kai nuotykių aistra sutapo su aistra žudyti.[2]

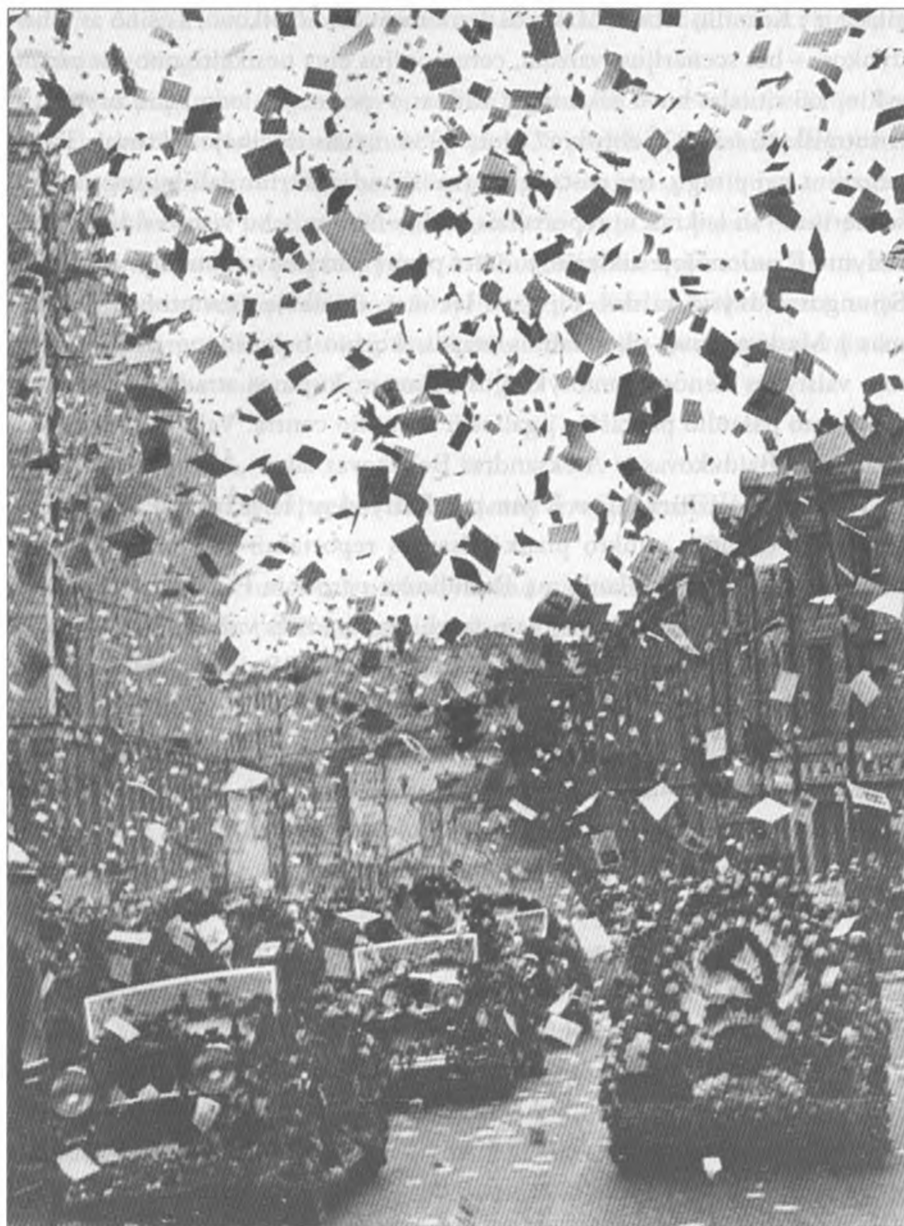
Triumfai, rekordai: miestą krečia karštligė

Iš reportažų laikraščiuose gali pasirodyti, kad sugrįžimas į Maskvą ir to įvykio aidas žiniasklaidoje buvo ne mažiau svarbus nei išvykimas ir pati ekspedicija. „Didvyriai su savo artimaisiais važiavo per miestą atvirais automobiliais. Namai buvo išpuošti girliandomis, ore pleveno tūkstančiai skrajučių su sveikinimais."[3] Ta lakūno ir rašytojo Michailo Vodopjanovo aprašytoji scena – Niujorko „konfeti parado" maskviškė versija – 1936–1938 metais kartojosi ne sykį. Vienas iš tų lakūnų, kurie pirmieji perskrido Šiaurės ašigalį, Valerijus Čkalovas, taip nupasakoja savo įgulos parvykimą į Maskvą: „Penkta valanda ryto. Traukinio vagoną apgulę laikraščių korespondentai ir fotografai. Klausinėja be galo apie Ameriką, jos techniką, jos gyvenseną, jos tradicijas. Pro šalį prašvilpia geležinkelio stotys. Borisovas, Orša, Smolenskas, Viazma. Sutiktuvės vienos po kitų. Taip pralėkė naktis. Tarsi jos nė nebūta. Argi įmanoma užmigti tokią naktį? Traukinys skuba į sostinę. O štai jau ir Maskva. Baltarusijos stotis. Lipam iš vagono. Mus pasitinka giminės, draugai, pažįstami. Nepamirštamos, jaudinančios minutės. Išeinam į stoties aikštę. Joje pilna žmonių. Važiuojam sostinės gatvėmis. Mus džiaugsmingai sveikina tūkstančiai tokių mums brangių ir mielų maskviečių. Raudonoji aikštė. <...>" Triumfo procesija baigiasi Kremliaus Georgijaus salėje, kur susirinkusi visa partijos ir vyriausybės vadovybė.[4]

Teatrališkos sugrįžtuvės, triumfo eitynės sostinės gatvėmis virto ritualu. Maršrutas galėjo ir keistis – iš Baltarusijos stoties Gorkio gatve į Raudonąją

aikštę ir į Kremlių arba iš Maskvos aerodromų, iš Ščiolkovo, Tušino ar Chodynkos, – bet scenarijus, vaizdai, ceremonijos eiga nesikeitė nuo pat pirmo sykio, kai ritualas buvo sėkmingai atliktas, – po to, kai ledo lyčių užspausto ir sutraiškyto laivo „Čeliuskin" įgulą 1934 metais išgelbėjo lėktuvai. Tąsyk negailint nei pinigų, nei pastangų buvo išbandytas triumfališkų sugrįžtuvių scenarijus – su laikraščių reportažais, radijo laidomis, su visos valdžios pasirodymu Raudonojoje aikštėje; tuomet pirmą kartą buvo suteiktas ir Tarybų Sąjungos didvyrio vardas – jį gavo lakūnai, išgelbėję žiemotojus. Atvykimas į Maskvą buvo tik finalinis etapas, kuriuo baigėsi sugrįžimas namo nuo valstybės sienos, iš nuotykingos kelionės, kupinos atradimų, nuo tada pažįstamo pasaulio pakraščio į galios ir dėmesio centrą. Valerijus Čkalovas, Georgijus Baidukovas ir Aleksandras Beliakovas laivu „Normandie" plaukė iš Niujorko į Paryžių, o iš ten per Berlyną grįžo į Tarybų Sąjungą. Iš kiekvieno tarpinio punkto plaukė išsamūs reportažai: apie aukštuomenės publiką laive, apie apsilankymą Pasaulinėje parodoje Paryžiuje ir vietose, kur gyveno Leninas, apie tai, kaip tarybiniai žmonės važiavo per „fašistinį Berlyną" ir apie jų sutikimą Negorelojėje, prie TSRS sienos: „Mėnulis nušviečia mūsų kelią. Jau matome sienos užkardą. Traukinys lėtai ir iškilmingai artėja prie Tarybų šalies. Stovim prie atdaro lango. Vagono koridorium ateina pasienietis. Bučiuojamės. Visi iš eilės apkabinam pasienietį. Bet štai koridorius jau pilnas žmonių ir bučiniai niekaip nesibaigia. <...> 4 valandą nakties traukinys pasiekia Baltarusijos sostinę. Bet stotis skaisčiai apšviesta. Tūkstantinė minia laukia atvažiuojančio traukinio."[5] Panašiai viskas vyksta ir po pusmečio, Papanino ekspedicijos dalyviams grįžtant per Leningradą į Maskvą: „Kai 3 valandą 50 minučių į uostą įplaukė didžiulis vėliavėlėmis išpuoštas ledlaužis, visi laivai pasveikino jį sirenomis. Prieplaukoje sugriaudėjo orkestrai. Juos nustelbė lėktuvų eskadrilė, prašvilpianti danguje viršum uosto."[6]

Kiekvienas reportažas vėl kalba apie triumfą. Žemėje, jūroje ir ore nestinga rekordų, kuriuos dera atšvęsti: tai greičio ir aukščio rekordai, skrydžio nuotolio rekordai, keleivių ir krovinių vežimo rekordai. 1937 metais premjeros lipo viena kitai ant kulnų: buvo švenčiamos pergalės prieš erdvę, pasiektos automobiliais, dviračiais, slidėmis, o svarbiausia – lėktuvais. „Mūsų lakūnai muša vieną rekordą po kito, ir nėra abejonės, kad artimiausiu metu mes viršysime visus pasaulio rekordus."[7]

Konfeti paradas Niujorko pavyzdžiu pirmąsyk buvo surengtas 1934 metų gegužę, kai sugrįžo Čeliuskino ekspedicijos dalyviai

„Didvyriai su savo artimaisiais važiavo per miestą atvirais automobiliais. Namai buvo išpuošti girliandomis, ore pleveno tūkstančiai skrajučių su sveikinimais.“

1936 m. rugpjūčio 3 d. lakūnas Vladimiras Kokkinakis pakilo į 13 110 metrų aukštį su 500 kilogramų kroviniu. 1936 m. rugsėjo 16 d. lakūnas Andrejus Jumaševas su 10 000 kilogramų kroviniu pakilo 6 605 metrus. 1937 metų birželį Tarybų Sąjungos didvyris Michailas Gromovas pasiekė pasaulinį skrydžio nuotolio rekordą – iš Maskvos nuskrido į Kalifornijos miestą San Chasintą. 1938 m. birželio 27 d. Kokkinakis, skrisdamas iš Maskvos į Vladivostoką, pasiekė naują greičio rekordą – per parą nuskrido 7 000 kilometrų vidutiniu 307 km/h greičiu. Kaip rekordai buvo registruojama ne tik daugybė lėktuvų statybos techninių ir konstrukcinių naujovių, bet ir moterų skrydžiai – antai 1938 m. spalį tarybinės lakūnės per 26 valandas 29 minutes įveikė 6 450 kilometrų ir už tai buvo apdovanotos Tarybų Sąjungos didvyrio ordinu.[8]

Kita rekordų arena buvo Tolimoji Šiaurė, Arktis. Dar 1932 metais laivo „Sibiriakov" įgula nuplaukė visą Šiaurės rytų kelią per vieną navigacijos sezoną – nuo liepos 28 dienos iki spalio 1-osios. Laivas „Čeliuskin", 1933 m. liepos 12 d. išplaukęs iš Leningrado, ketino per Kopenhagą ir Murmanską leistis Šiaurės rytų keliu ir įveikti jį 1933–1934 metų žiemą, bet nebetoli nuo Beringo sąsiaurio pateko į daugiamečių ledų gniaužtus ir buvo taip suniokotas, kad 1934 m. vasario 13 d. nuskendo. Ta ekspedicija įėjo į istoriją pirmiausia dėl dramatiškos gelbėjimo operacijos, kurią įvykdė tarybiniai lakūnai.[9] 1935 m. rugpjūčio 3 d. pilotai Sigizmundas Levanevskis, Georgijus Baidukovas ir Vasilijus Levčenka pabandė pasiekti naują tolimojo skrydžio pasaulio rekordą – nuskristi iš Maskvos per Šiaurės ašigalį į San Fransiską, – tačiau techninės kliūtys privertė nutraukti skrydį.[10] Antras bandymas pasiekti skrydžio nuotolio pasaulio rekordą, įvykdytas TSRS teritorijoje, buvo sėkmingas. 1936 m. liepos 20 d. Valerijus Čkalovas, Georgijus Baidukovas ir Aleksandras Beliakovas leidosi į skrydį „Stalino trasa" – iš Maskvos per Viktorijos salą, Prano Juozapo Žemę, Šiaurės Žemę į Kamčiatkos Petropavlovską, o iš ten į pietus iki Chabarovsko ir Udo salos. Lėktuvu ANT-25 jie per 56 valandas 20 minučių nuskriejo 9 374 kilometrus. Grįždami namo jie pakeliui sustodavo, pasakodavo apie savo skrydį, kalbėdavo per priėmimus ir tokiu būdu skatino šalyje siaučiančią rekordų ir aviacijos karštligę. 1936 m. rugpjūčio 10 d. jie parskrido į Maskvą; Ščiolkovo aerodrome juos pasveikino pats Stalinas. Palei gatves į miesto centrą lakūnus sveikino dešimtys tūkstančių žmonių, o į mitingą Gorkio parke susirinko per 20 000 aviacijos pra-

monės darbuotojų, politikos įžymybių, konstruktorių ir inžinierių. 1936 m. rugpjūčio 18 d. buvo iškilmingai atšvęsta „Aviacijos diena“, bet jau po dviejų dienų laikraščių antraštės pasikeitė tarsi pagal komandą. 1936 m. rugpjūčio 20 d. prasidėjo parodomasis procesas prieš „žudikų trockininkų gaują“. Michailui Gromovui sugrįžus iš tolimojo skrydžio, iš Kalifornijos, vos po keleto savaičių, būtent 1937 metų spalį, konstruktorius Andrejus Tupolevas – jo vardu pavadinta lėktuvų serija ANT – buvo suimtas ir ilgiems metams uždarytas į specialųjį lagerį, anot Leonido Kerberio – „Aviatik-Gulagą“.[11] Metas, kai didžiausių laimėjimų pasiekė tarybiniai lakūnai ir poliariniai tyrinėtojai, sutapo su raganų medžioklе, kurios aukomis tapo inžinieriai, technikai, konstruktoriai. Kaip kad yra sakęs kitas įžymus aviacijos ir kosmonautikos pionierius Sergejus Koroliovas, niekas nebuvo apdraustas nuo Nemezidės nuosprendžio: galėjai šiandien spręsti diferencialines lygtis, o rytoj jau būti ištremtas į Kolymą.[12] Aviacija tuo laikotarpiu, kai dar tik stojosi ant kojų, kai vyko bandomieji skrydžiai, kai nestigo techninių problemų ir avarijų, buvo itin pažeidžiama, neatspari standartiniams 1937 metų kaltinimams: „sabotažas“ ir „kenkimas“.

Į Ameriką be nutūpimo

1937 metų vasarą trys lėktuvai vienas paskui kitą skrido per ašigalį iš Maskvos į Šiaurės Ameriką. Beveik lygiai prieš dešimt metų Charlesas Lindberghas buvo įveikęs Atlantą – nuskridęs iš Niujorko į Paryžių. 1937 m. birželio 18 d. lėktuvas ANT-25, kurio įgulą sudarė Čkalovas, Baidukovas ir Beliakovas, pakilo iš Maskvos į skrydį SSSR Nr. 25. Po 63 valandų su viršum, 8 valandą 30 minučių, jų lėktuvas nutūpė Pearsono aerodrome į šiaurę nuo Portlando miesto, esančio JAV Oregono valstijoje, netoli Vankuverio. Lakūnus (iš tiesų ketinusius tūpti Ouklande) pasitiko gubernatorius George'as C. Marshallas ir nuvežė į viešbutį. Iš ten prasidėjo jų triumfo žygis skersai Jungtines Valstijas, per San Fransiską, Čikagą, Vašingtoną, kur jie buvo priimti Baltuosiuose rūmuose, į Niujorką. Liepos 12 dieną lakūnai laivu atplaukė į Havrą.

Jau tą pačią dieną, 1937 m. liepos 12, iš Maskvos pakilo dar vienas orlaivis, irgi ANT-25, – prasidėjo skrydis SSSR Nr. 25-1. Lėktuvą pilotavo Michailas Gromovas, Sergejus Danilinas ir Andrejus Jumaševas. 1937 m. liepos

15 d. jie nutūpė Pietų Kalifornijoje, San Chasinte, nuskridę 6 300 mylių – tai buvo naujas nuotolio rekordas.[13]

Trečias skrydis – SSSR H-209 – prasidėjo rugpjūčio 12 dieną. Lėktuvo įgulos vadas buvo Sigizmundas Levanevskis. Tikslas – pasiekti naują skrydžio nuotolio pasaulio rekordą. Deja, populiarusis, ypatingai pagerbtas „Čeliuskino" gelbėjimo operacijos dalyvis ašigalio apylinkėse dingo, dar spėjęs pranešti per radiją apie variklio gedimą. Nors buvo surengta tarptautinė plataus masto paieška, pilotų rasti nepavyko.[14]

Sensacijų virtinė tuo nesibaigė. Dar prieš skrydžius per ašigalį į Šiaurės Ameriką triukšmą sukėlė kita žinia. 1937 m. gegužės 21 d. lėktuvas, pakilęs iš Naujosios Žemės, Šiaurės ašigalyje išlaipino ant ledo lyties būrelį žiemotojų; jie ten įkūrė poliarinę stotį, ir ši kone ištisus metus dreifavo per Arkties vandenyną į pietvakarius palei Grenlandijos krantus, kol 1938 metų vasarį turėjo būti evakuota ir žiemotojai pargabenti į Tarybų Sąjungą.[15] Visa tai, ką iki tol buvo nuveikę tarybiniai lakūnai, buvo tarsi tik pratybos ir generalinė repeticija: lėktuvo ANT-4 – „Tarybų šalis" (*Страна советов*) – 1929 metų skrydis, trukęs keturias savaites, iš Maskvos per Sibirą, Aliaską, San Fransiską, Solt Leik Sitį, Detroitą, Čikagą į Niujorką; demonstraciniai tarybinių lakūnų skrydžiai į Paryžiaus aerosaloną ir į Vokietiją ketvirtojo dešimtmečio pradžioje. Lėktuvas, kaip pažangos ir modernizacijos įsikūnijimas, buvo geriausia priemonė propaguoti pirmųjų penkmečių planų pastangas modernizuoti Tarybų Sąjungą. Nuo to meto daug pasiekta plėtojant savą aviacijos pramonę, kuriant naujus lėktuvų modelius, bet būta ir tragiškų nesėkmių. Antai 1935 m. gegužės 18 d. per parodomąjį skrydį nukrito didžiausias pasaulio lėktuvas „Maksim Gorkij", „lėktuvas gigantas" (*самолёт-гигант*), žuvo 48 žmonės; buvo paskelbtas valstybinis gedulas, įvyko viešos laidotuvės, per kurias daugiau kaip 100 000 piliečių praėjo pro urnas su žuvusiųjų palaikais, pašarvotais Kolonų salėje, – tas įvykis visai amžininkų kartai neišdilo iš atminties.[16]

Todėl skrydis be nutūpimo per ašigalį į Ameriką po pirmojo nesėkmingo Levanevskio mėginimo 1935 metų rugpjūtį tapo pirmaeiliu prestižo išbandymu: 10 metų po Lindbergho skrydžio per Atlantą, 20 metų po Spalio revoliucijos, Paryžiaus pasaulinės parodos metais. Šiose varžybose dėl greičiausio ir trumpiausio maršruto dalyvavo daug valstybių, o pirmavo jose TSRS. Visa, kas vėliau tapo tarptautinės aviacijos kasdienybe, 1937 metais

Pašto atvirukas, vaizduojantis transarktinio skrydžio maršrutą ir lakūnus M. Gromovą, S. Danilinę ir A. Jumaševą

„Lėktuvas, kaip pažangos ir modernizacijos įsikūnijimas, buvo geriausia priemonė propaguoti pirmųjų penkmečių planų pastangas modernizuoti Tarybų Sąjungą."

tebebuvo šuolis į nežinią, rizika, pirmas kartas, nuotykis. Lėktuvus reikėjo specialiai įrengti, pakeisti jų konstrukciją, išbandyti naujus navigacijos prietaisus ir kompasus. Sparnų apledėjimas, oro slėgio sumažėjimas dideliame aukštyje, debesys ir audros lėktuvo kelyje, deguonies stoka – Lindbergho laikais visa tai buvo dar neišspręstos problemos.

Arkties užkariavimas

Kitos lenktynės užvirė dėl Šiaurės ašigalio, o jose, bent jau TSRS mastu, įžymiausias 1937 metų įvykis buvo „papaniniečių" ekspedicija, pačiame ašigalyje išlaipinta iš lėktuvų ir plaukianti į pietus ant ledo lyties. Niekas iki tol nebuvo nutupdęs lėktuvo Šiaurės ašigalyje, niekas nebuvo leidęsis į nuotykingą ištisų metų dreifą ant ledo lyties. Žmonijos sąmonėje Šiaurės ašigalis jau nuo XIX amžiaus pabaigos buvo viena paskutinių pasaulio vietų, dar nepažintų ir neužkariautų. Poliarinių sričių tyrinėtojai vis giliau brovėsi į Arktį. Tarybiniai poliarininkai sėkmingai plėtojo tradiciją, kurią pradėjo anglų jūrininkai, 1827 metais pasiekę Špicbergeną – 82 laipsnius 45 minutes šiaurės platumos; anglų pėdomis sekė Weyprechto ir Payerio vadovaujama Austrijos ekspedicija, 1872 metais ji laivu „Tegetthoff" įplaukė į Karos jūrą, įstrigo tarp ledų, o paskui pasiekė niekam nežinomą salyną ir pavadino jį Prano Juozapo Žeme; Fridtjofo Nanseno ekspedicijos – jis 1893–1896 metais įrodė, kad apie ašigalį nėra jokio „Šiaurės žemyno", tik ledų dengiamas Arkties vandenynas; italų ekspedicija, kuri 1900–1901 metais bandė laivu „Stella Polare" pasiekti ašigalį. Buvo rengiamos ekspedicijos į Šiaurės ašigalį šunų kinkiniais, oro balionais ir orlaiviais. Pirmas žmogus, pasiekęs ašigalį, buvo amerikietis Robertas Peary; jis tai padarė 1909 m. kovo 1 dieną. „Kare dėl ašigalio" buvo ir žuvusiųjų – Salomonas Andrée, Roald'is Amundsenas, Robertas Scottas. Kai kurie tyrinėtojai buvo išvaduoti iš amžinųjų ledynų per gelbėjimo operacijas, kurios paskui išgarsėjo visame pasaulyje, pavyzdžiui, italas Umberto Nobile, 1928 metais nukeltas nuo tarybinio ledlaužio „Krasin".[17]

Tad lenktynės į Šiaurės ašigalį jau turėjo dramatišką priešistorę, ir 1937 metais jų tikslas nebebuvo ašigalio atradimas. „Nebėra tikslo pasiekti ašigalį, kaip tam tikrą tašką. Tai ko mes vėl veržiamės į tą ašigalį? Ar norime tik pakartoti tai, ką jau atliko mūsų pirmtakai? Ne, mūsų uždavinys iš principo kitas." Ekspedicija buvo siekiama mokslinių rezultatų, pirmiausia – išsiaiškinti, kaip ir kur „daromi" orai.[18] Ekspedicijos išlaipinimas ant ledo lyties ir jos dreifas tolesniais mėnesiais – ne taip kaip skrydžiai į Ameriką, apie kuriuos buvo pranešta jau po visam – vyko viešai. Matyt, visa šalis turėjo kone metus prisidėti prie pasirengimo. Pirmiausia TASS perdavė žinią, 1937 m. gegužės 22 d. gautą iš poliarinės ekspedicijos mokslinio vadovo, Mokslų

akademijos nario, „Didžiosios tarybinės enciklopedijos“ vyriausiojo redaktoriaus ir „Čeliuskino“ avantiūros iniciatoriaus Otto Juljevičiaus Šmidto: ką tik ašigalyje nutūpė žvalgomasis lėktuvas ir keturi dideli transporto lėktuvai su ekspedicijos nariais, spaudos ir kino reporteriais.[19]

„Šiaurės ašigalis, gegužės 22 d. Praleidom pirmą dieną tarybinėje poliarinėje stotyje Šiaurės ašigalyje. Ant ledo lyties šalia lėktuvo pastatytos penkios palapinės. Aukštai iškeltos dvi radijo antenos. Įrengta meteorologijos stotis, ant trikojo stovi teodolitas, juo bus nustatinėjama buvimo vieta ir jos pokyčiai dėl ledo dreifo. <...> Pas mus gana šilta (minus 12 laipsnių), saulėta, truputėlį pusto. Keturi žiemotojai kartu su SSSR N-170 įgula iškraustė tuo lėktuvu atgabentą dalį ekspedicijos įrangos – siųstuvą, mokslinę aparatūrą ir kita. Dar aštuonios tonos, kurias sudaro vėjo variklis, metinė maisto atsarga ir neliečiamoji atsarga, degalai ir žieminė palapinė, sukrauta kituose trijuose lėktuvuose ir bus atgabenta iš Rudolfo salos, vos tik oras bus tinkamas skristi. Mes visi jaučiamės puikiai. Po 24 valandų nepertraukiamo darbo išsimiegojom šiltuose miegmaišiuose. Penki čeliuskiniečiai, priklausantys mūsų grupei, norom nenorom prisimena, kaip patys gyveno ant ledo lyties. Dabar atkeršijom gamtos jėgoms už „Čeliuskino“ paskandinimą.“[20]

Artimiausiomis dienomis buvo atgabenti iš Rudolfo salos kiti kroviniai, stotis baigta įrengti, keturi žiemotojai – Ivanas Papaninas, Ernstas Krenkelis, Piotras Širšovas, Jevgenijus Fiodorovas, vadinantys save „tarybiniais planuotojais“, – pasiliko, o kiti, su jais ir mokslinis vadovas Otto Šmidtas, išskrido į žemyną ir grįžo į Maskvą. Nuo tol visa šalis kasdien žinojo, ką išgyvena žiemotojai, „papaniniečiai“, ir sielojosi dėl jų.

Įrengus stotį ašigalyje atsirado informacijos apie meteorologinius reiškinius ašigalio apylinkėse, apie tų vietų klimatą – orų svyravimus, metų laikų kaitą, oro slėgį, pagerėjo visa orų prognozių sistema. Tikėtasi gauti ir naujų žinių apie jūros dugno reljefą, povandeninius kalnagūbrius, gelmines ir vidutinio gylio jūrų sroves – visa tai buvo labai svarbu laivybai Arkties vandens keliais, pakrančių ledo judėjimo analizei. Rūpėjo ir atsakymas į klausimą, kokio stiprumo yra Žemės magnetinis laukas prie ašigalio, nes tai buvo labai svarbu kartografijai, o dar svarbiau – lėktuvų orientacijai. Pagaliau laukta ir naujų žinių apie poliarinių sričių augaliją ir gyvūniją. Stotį ant plūduriuojančios lyties buvo galima panaudoti ilgiau trunkantiems tyrimams, kaip savotišką „keliaujančią ekspediciją“.[21]

Nutarimas surengti šią ekspediciją buvo priimtas Politinio biuro 1936 metų vasario 13 dienos posėdyje, kuriame dalyvavo ekspedicijos vadas Šmidtas, lakūnai Čkalovas, Levanevskis, Gromovas, lėktuvų konstruktoriai, Sunkiosios pramonės liaudies komisariato ir Šiaurės jūrų kelio vyriausiosios valdybos atstovai.[22] Maskvos apylinkėse buvo galutinai išbandyta palapinė „TSRS. Šiaurės jūrų kelio vyriausiosios valdybos dreifuojanti ekspedicija" su visa įranga.

Papanino komandai, išlipusiai ant ledo 1937 m. gegužės 21 dieną, teko rimtas išmėginimas. „Nuo šiol mus gaubė tyla, kokios dar nebuvau patyręs ir prie kurios reikėjo dar priprasti. Buvom pačiame pasaulio pakrašty, kur nėra nei vakarų, nei rytų: kad ir kur mesi akį, visur tik pietūs."[23] Ekspedicijos dalyvių ketvertas ėmėsi rengti išgyvenimo sąlygas, sustatė ir paleido vėjo variklius, registravo orų stebėjimo ir vandens gylio matavimų rezultatus (1937 m. liepos 17 d. išmatuota 4 395 metrų gelmė), darė astronominius skaičiavimus ir matavo dreifo greitį (1937 m. birželį jis siekė 20 kilometrų per parą) – visa tai nuo spalio pradžios absoliučioje poliarinės nakties tamsoje.[24]

Stotyje toli nuo tėvynės susidarė miniatiūrinė TSRS, intensyviai bendraujanti su išoriniu pasauliu. Žiemotojai per radiją sulaukdavo žinių ir siuntinėjo pranešimus apie orus. Tarptautiniam geologų kongresui, posėdžiaujančiam Maskvoje, kasdien perduodavo duomenis apie išmatuotą vandenyno gylį. Klausėsi džiazo dainininko Leonido Utiosovo plokštelių ir sekė naujienas „iš tėviškės". Sužinojo apie Gromovo, Danilino ir Jumaševo triumfą Maskvoje, tarėsi su gydytojais, esančiais Rudolfo saloje, klausėsi Kominterno siųstuvo perduodamų naujienų ir džiaugėsi koncertu, transliuojamu iš Maskvos konservatorijos salės. Nors ir būdami toli, dalyvavo tėvų žemės politiniame gyvenime. Pasiklausę Spalio revoliucijos metinių transliacijos iš Raudonosios aikštės per radijo ausines, kurių nenusiėmė kelias valandas, surengė savą demonstraciją ant ledo lyties.[25] Rengiantis rinkimams į Aukščiausiąją Tarybą jie buvo iškelti kandidatais į deputatus ir gailestavo, kad patys negali balsuoti: „Ledo lytis nesuteikė mums galimybės atiduoti balsus ir patiems dalyvauti pirmoje TSRS Aukščiausiosios Tarybos sesijoje." Net ir būdami už tūkstančių kilometrų, poliarinės nakties tamsoje, – taip rašoma jų radiogramoje, – jie nė vieną akimirką neatitrūksta nuo to, kas dedasi tėvynėje, maža to – dabar jau ir Šiaurės ašigalis virto tarybinių žmonių tėvyne. „Naujųjų metų naktį, kuria prasidėjo 1938 metai, Krenkelis įjungė Maskvą, ir savo palapinėje girdėjome garsus iš Raudonosios aikštės – „Internacionalą"

ir Kremliaus bokštų kurantų dūžius.“[26] Bent jau tuomet tapo visiškai aišku, jog ši ekspedicija – seniai nebe mokslinė.

Kuo toliau plaukė lytis, tuo keblesnė, netgi pavojinga, darėsi ekspedicijos padėtis. Lytis jau atskilo nuo dreifuojančio ledo lauko, vis trupėjo, tirpo ir tolydžio mažėjo. Tyrėjai ne sykį turėjo palapinę su visu inventorium perkelti kitur, kad išvengtų ledo plyšių. „Mūsų ledo lytis plūduriuoja atvirame vandenyje ir nebesusisiekia su gretimomis lytimis. Nuo palapinės, kurioje gyvenam, iki artimiausio pakraščio – vos trys šimtai metrų.“ Jie suvokė, kad lytis gali bet kada subyrėti, ir miegojo su visais drabužiais, pasirengę šokti į baidares. Ledas traškėjo, vėrėsi vis naujos properšos, ant atskilusių lyčių plaukė šalin žiemotojų atsargos. 1938 m. vasario 1 dieną jie pranešė: „Dabar esam ant lyties nuolaužos, kurios ilgis 300 metrų, plotis 200 metrų. Du sandėliai mums nebepasiekiami, pražuvo ir technikos sandėlis su ne tokiais būtinais daiktais. Iš apsemto technikos sandėliuko išgelbėjom visus vertingus daiktus. Veriasi plyšys ir po gyvenamąja palapine, tad kraustomės į sniego namelį. <...> Visas didžiulis ledo laukas, kuriame prieš aštuonis mėnesius tūpė daugiamotoriai lėktuvai, pasirodė besąs klastingas. Dabar jame nebenutūptų nė lengvas lėktuvėlis.“[27]

Atėjo metas imtis didelės gelbėjimo operacijos. Iš Kronštato, Murmansko leidosi plaukti ledlaužiai, banginių medžiotojų traleriai – vien iš Baltijos Raudonosios vėliavos laivyno 1 700 jūreivių. Po devynių dreifo mėnesių, 1938 m. vasario 19 dieną, žiemotojus aptiko „Taimyro“ ir „Murmaneco“ įgulos ir įkėlė į laivus. „Šią valandą paliekame ledo lytį, kurios koordinatės: 70 laipsnių 54 minutės šiaurės platumos, 19 laipsnių 48 minutės vakarų ilgumos. Per 274 paras nudreifavome 2 500 kilometrų. Mūsų radijo stotis pirmoji perdavė žinią, kad įveiktas Šiaurės ašigalis, jai mes dėkingi ir už patikimą ryšį su tėvyne. Šia radiograma stotis „Šiaurės ašigalis“ baigia darbą. O raudonoji mūsų šalies vėliava ir toliau plevėsuos neapžvelgiamose ledo platybėse.“[28]

Papaninięčių ekspedicija ir jų išgelbėjimas lyg iš natų pakartojo „Čeliuskino“ įgulos gelbėjimo operaciją 1933–1934 metų žiemą. Leduose įstrigusio ir jų sutraiškyto laivo įgula taip pat buvo tapusi miniatiūrine TSRS kopija, miesteliu ant ledo, kurio gyventojai ruošė tūpimo takus, organizavo darbą, rengė sporto varžybas, vakarais iš plokštelių klausėsi Čaikovskio muzikos ir Josephine’os Baker, skaitė paskaitas ekonominės geografijos ir vokiečių literatūros temomis. „Šmidto lageris“ su savo buitimi, ritualais, asmeninėmis

dramomis (ten ir kūdikis gimė) buvo tarybinės visuomenės dalelė, gyvuojanti ypatingomis sąlygomis – tarp amžinojo ledo. „Šiaurėje žmogų pažinsi iki galo. Čia nieko nenuslėpsi."[29]

XX amžiaus avantiūros

Skrydžių karštligė buvo ne tarybinis, o tarptautinis reiškinys. Po geležies amžiaus ir geležinkelių amžiaus lėktuvas tapo greitėjimo ir modernėjimo simboliu.[30] Pasaulio transporto žemėlapiuose atsirado naujų maršrutų – tai buvo transkontinentiniai aviacijos maršrutai, kurie apraizgė Žemės rutulį ir sumažino jį. Civilinė aviacija plėtojosi neįtikėtinai greitai, ir žmonės vos nepamiršo, kad lėktuvai ėmė sparčiai tobulėti per Pirmąjį pasaulinį karą. Oro karas kartu su cheminiu karu audrino vaizduotę romanų rašytojams, laikraščių skaitytojams, kinų lankytojams. Gimė naujas tarptautinis herojus – lakūnas odiniu kombinezonu, su apsauginiais akiniais ir žemėlapių planšete, išraiškingas, sportiškas, vyriškas; beje, netrukus atsirado ir tokių pat sportiškų lakūnių. Jų vardai – Charlesas Lindberghas, Hannah Reitsch, Valerijus Čkalovas – išpopuliarėjo ne mažiau kaip kino žvaigždžių. Pažangą imta matuoti skrydžių rekordais: toliau, aukščiau, greičiau.

Šiose tarptautinėse skrydžių lenktynėse – jas, ko gero, galėtume pavadinti ir aviacijos internacionalu – reiškėsi ir Tarybų Rusija, ir ne vien po 1930 metų. Stalino laikais Tarybų Sąjunga tik pratęsė tai, kas buvo pradėta dar ikirevoliucinėje Rusijoje. Juk netrukus po to, kai 1909 metais Louis Blériot perskrido Lamanšą, maskviečiai matė prancūzų aviatoriaus Georges'o Legagneux pasiskraidymą Chodynkos lauke.[31] Aeronautikos karštligė buvo apėmusi Maskvą ne ką mažiau negu Londoną, Paryžių ar Niujorką. Ikirevoliucinėje Rusijoje aviacija buvo privatus užsiėmimas, elitinis brangiai kainuojantis sportas. Jau ir tada atsirado įžymių konstruktorių ir išradėjų. Prieš revoliuciją Rusiją garsino konstruktorius Igoris Sikorskis, pastatydinęs milžiniškus orlaivius „Russkij Vitiaz" ir „Ilja Muromec" – kai kuriais atžvilgiais pažangiausius lėktuvus pasaulyje.[32]

Revoliucijos ir pilietinio karo verpete iš pradžių pakriko ir moderniosios aviacijos pramonės techninė bei organizacinė bazė, tačiau paskui greit atsigavo visai naujais pagrindais ir tapo dar stipresnė. Atsirado masinių organizaci-

jų, pasišovusių skleisti žinias apie skridimą ir pratinti prie dalykų, reikalingų aviacijai, tokių kaip lėktuvų statyba, jų modelių gamyba, radiotechnika, politechninis lavinimas, masinis parašiutizmas. Milijonai žmonių būrėsi į tokias masines organizacijas kaip „Osoaviachim", kurios žadino jaunimo smalsumą, ragino domėtis technika, paversti ją laisvalaikio pomėgiu, leistis į nuotykius ir kartu rengtis kariuomenei. Pilotavimas, parašiutizmas, radiotechnika labiau nei kur nors kitur tapo masiniais užsiėmimais, patraukliais jaunuoliams, kurie šiaip jau ne itin domėjosi komunizmu. Vargu ar kur nors kitur būtume radę platesnę ir geresnę dirvą toms idėjoms, didesnius išteklius žmonių, trokštančių užvaldyti erdvę. Apie tai buvo pasakojama filmuose, spaudoje, aeroklubuose. Susiklostė tikras aviacijos žanras, vaizduojantis lakūnus kaip žvaigždes, kaip pavyzdį jaunimui. Ir atitinkama ikonografija: lėktuvai Rusijos kraštovaizdžio fone, aviacijos šventės, skrydžių savaitės, agitaciniai skrydžiai. Lėktuvais buvo skraidinami kaimiečiai, kad nebesibaidytų lėktuvo; žinoma, paskraidyti norėjo visi, net septyniasdešimtmetės ir dar vyresnės kolūkietės – taip bent manė veikėjai, atsakingi už propagandą. Joks paradas Raudonojoje aikštėje neišsiversdavo be lakūnų eskadrilės – tai proga parodyti danguje pačius naujausius lėktuvus.

Neslūgo ir susidomėjimas Šiaurės ašigalio užkariavimu. Laikraščiai pranešinėjo visas detales. Dirižablis „Graf Zeppelin" 1929 metais skraidino visą tuntą žurnalistų ir reporterių, tarp jų tarybinį lakūną ir rašytoją Michailą Vodopjanovą, na ir Arthurą Koestlerį.[33] Kai dirižablis „Nobile" patyrė avariją Arktyje, jo įgulą gelbėjo tarybinis ledlaužis „Krasin"; ta operacija sujaudino visą pasaulį. Žemės topografinė nuotrauka, nauji jūrų keliai, smalsumas, nuotykių troškimas – viskas čia suėjo krūvon.

Tarybiniai poliarininkai, laivų „Sibiriakov" (1932 m.) ir „Čeliuskin" (1934 m.) įgulos, Papanino grupė, lakūnai, skridę virš ašigalio, – visi jie ne tik pratęsė senąją, priešrevoliucinę Rusijos poliarinių tyrimų tradiciją, bet ir įsitraukė į tarptautines lenktynes dėl ašigalio.

Epochos didvyriai – Stalino lakūnai

Lakūnai buvo to meto žvaigždės. Apie juos buvo rašoma reportažuose, kalbama teatro scenoje. Jiems buvo skiriamos dainos, tokios kaip garsusis „Avia-

torių maršas". 1936 metais režisierius Sergejus Gerasimovas sukūrė filmą „Septynetas drąsuolių" apie lakūnų ekspediciją į ašigalį. Skulptoriai ir tapytojai kūrė lakūnų ir lakūnių portretus: Vera Muchina nulipdė lakūno Kokkinakio biustą, Michailas Nesterovas nutapė Otto Šmidtą.[34] Lakūnai buvo vaikų, berniukų ir mergaičių, svajonių didvyriai – „Noriu būti toks kaip Čkalovas"; apie pilotus buvo rašoma visuose jaunuolių dienoraščiuose. Paroda „Arkties įsisavinimas", 1937 metais surengta Maskvoje, Gorkio parke, sulaukė daugiau kaip 500 000 lankytojų, o TSRS paviljonas Niujorko pasaulinėje parodoje ypač traukė žiūrovus ekspozicijomis, skirtomis Arkčiai ir aviacijai.[35]

Kol dar neparašytos realių žmonių, tokių kaip Čkalovas, Papaninas, Krenkelis, Gromovas ir kiti, realios biografijos, turime remtis didvyrių įvaizdžiu, randamu laikraščiuose, atsiminimų knygose, epopėjose, filmuose. Jis ir parodo, kaip žmogui tapti (arba kaip paversti žmogų) didvyriu. Tie žmonės visai kartai tapo sektinu pavyzdžiu, daugelis juo ir pasekė. Didvyrio įvaizdyje nebuvo nė vienos atsitiktinės detalės. Naujasis didvyris – tarybinis didvyris – buvo sąmoningai sukurtas produktas. Jo priešingybė – amerikietis didvyris, dirbantis tik sau, dėl savo asmeninės karjeros; jo ekspedicijos, tokios kaip admirolo Richardo Byrdo, yra „reklaminiai skrydžiai", jas finansuoja Henry Fordas.[36] O tarybinis didvyris remiasi kolektyvinėmis pastangomis, su juo solidarizuojasi visa šalis ir jos pramonės galia.

Jis narsus, bet visada valdo situaciją. „Mano drąsa ne beprotiška. Aš lygiai toks pat kaip visi."[37] Jis romantikas, bet viską apskaičiuojantis ir valdantis emocijas. Jis ne vienišas herojus, jis atstovauja masėms.[38]

Dauguma tų didvyrių jauni, dar tik per pilietinį karą subrendę. Čia jie pirmąsyk susidūrė ne tik su revoliucija, bet ir su moderniąja technika – automobiliu, lėktuvu, radiju. Visi jie – ne partiniai darbuotojai, o žmonės, turintys savitų gabumų, galinčių praversti bet kokiu atveju: veiklūs, iniciatyvūs, kai kada nutrūktgalviški, narsūs, net be atodairos. Nelaimė, lėktuvo avarija, trauma jų nesugniuždo, veikiau tik dar pakursto. Jie yra tobuli, bent jau kaip herojai, jiems būdingos visos savybės, privalomos įspūdingam teigiamo žmogaus įvaizdžiui: jie yra aktyvūs, praktiški, ne dogmatikai, turi gyvenimo patirties. Tai „stiprūs tipai", ryškios individualybės, ne kokie nuobodos ar popieriniai herojai, sukurti propagandos skyriuje, nebent jo surasti ir atskleisti. „Režimo" nuopelnas tik tas, kad jis tuos žmonių išteklius paskatino ir panaudojo savo tikslams. Levas Nikulinas rašė apie lakūną Michailą Vodopjanovą, kaip apie

charizmatišką figūrą: „Talentas iš prigimties. Tiksliau ir neapibūdinsi Michailo Vodopjanovo. Žiūrėdamas į tą didelį narsų žmogų, susitikęs neramų, bet atvirą jo žvilgsnį, stebėdamas neskubius, lyg ir drovius jo judesius, galvoji: tik stiprūs ir laisvi paukščiai šitaip juda žeme. Štai jis išeina į gatvę ir sėdasi prie automašinos vairo. Jis elgiasi su mašina kaip su klusniu, prijaukintu žvėreliu. Valdo automobilį tvirtai, jo judesiai greiti, bet miesto gatvėse jam ankštoka. Tas žmogus geriau jaučiasi laisvoje erdvėje aukštai viršum žemės. „Rusai – apsigimę lakūnai", – neseniai rašė vienas Anglijos laikraštis. Tai va, Vodopjanovas – apsigimęs lakūnas. Tai rusų lakūnas, talentas iš prigimties, tarybinės liaudies mylimas herojus."[39] Tais pačiais bruožais pasižymėjo ir Papaninas, Čkalovas, Krenkelis, net toks mokslininkas akademikas kaip Otto Šmidtas. Pasak tarybinių hagiografų, Šmidto asmenyje sutilpo mokslininkas ir bolševikas, „Didžiosios tarybinės enciklopedijos" vyriausiasis redaktorius, pripažintas matematikas, Pamyro ekspedicijos dalyvis, o paskui ir garsių poliarinių ekspedicijų mokslinis vadovas, organizatorius ir reporteris, – jis „redagavo" ne tik „Didžiąją tarybinę enciklopediją", bet ir Arkties platybes,[40] jis buvo mokslininkas ir praktikas viename asmenyje. Kitas epochos didvyris lakūnas Ilja Mazurukas pagarsėjo kaip šaltakraujis; vieno skrydžio metu jis net pasidarbavo kaip akušerė.[41] Anatolijus Aleksejevas, lėktuvo „SSSR N-172" vadas, atėjo iš „pilietinio karo katilo". „Tas žmogus nepanašus nei į romantiškuosius Jacko Londono romanų veikėjus, kuriuos į Šiaurės sniegynus viliojo padaužiškas žaidimas su „likimu", nei į ryžtingus, bet nežmoniškai kietus Kiplingo herojus. Jo visai kita prigimtis." Nors jam ir teko ištisus mėnesius žiemoti kailiniame miegmaišyje ir maitintis lokiena, jis galvojo ne apie „įspūdingą Arkties ledynų egzotiką", o tik apie naujus uostus, statomus prie Igarkos, apie lėktuvų sparnus ir variklius.[42] Apie Ivaną Papaniną, meiliai vadinamą Vaniuša, 1894 metais gimusį Sevastopolyje, jūrininko šeimoje, buvo kalbama, kad jis ne tik kaip eilinis kareivis dalyvavo Pirmajame pasauliniame kare, o per pilietinį karą reiškėsi kaip aktyvistas, bet ir visada geriau už kitus išmanė astronomiją, navigaciją, radiotechniką ir poliarinių tyrinėjimų istoriją.[43] Piotras Širšovas, Papanino ekspedicijos dalyvis, gimęs 1905 metais Jekaterinoslave, studijavęs hidrobiologiją, buvo kartu ir „Čeliuskino" ekspedicijos veteranas. Jevgenijus Fiodorovas, gimęs 1910 metais Besarabijoje, buvo studijavęs magnetologiją.[44] Ernstas Krenkelis, iš vokiečių šeimos, pirmas Tarybų Sąjungos trumpabangininkas, legendinis svarbių poliarinių ekspedicijų radistas, skrido į Arktį diri-

žabliu „Graf Zeppelin" ir pagarsėjo per „Čeliuskino" ekspediciją. „Žinoma, vaikystėje jis skaitė Jacką Londoną ir svajojo apie keliones, pavojus, nuotykius. Tačiau susižavėjo ir praktine fizika." Jis atėjo iš prastuomenės, gavo pats užsidirbti studijoms, bet dabar pirmasis Tarybų Sąjungos radistas šnekėjo su visu pasauliu, su Baku, Londonu, Paryžium, Mosulu. Jis tapo žinomiausiu tarybinės Arkties žmogumi ir nutūpęs ašigalyje tiksliai pagavo iškilų epochos toną: „Baigėsi amžinoji ašigalio tyla, paslaptinga jo nebylystė. Mes girdim ašigalį! Kalba Šiaurės ašigalis! Kalba Šiaurės ašigalis! Jis šneka mūsų gimtąja kalba."[45]

„Tokių svajotojų kaip aš yra tūkstančiai"

1937 metų gegužės 21 dieną Maskvos Realistiniame teatre įvyko rašytojo ir lakūno Michailo Vodopjanovo pjesės „Svajonė" premjera. Stulbinamas sutapimas: tas pats įvykis tikrovėje ir tuo pat metu scenoje. „Kaip tik tada, kai gongas paskelbė spektaklio pradžią, Šiaurės ašigalyje, šviečiant poliarinio pavasario saulei, Vodopjanovas pakėlė į orą oranžinį plieno paukštį. Pasibaigus spektakliui žiūrovai pageidavo išvysti autorių. Bet autorius scenoje nepasirodė. Tą minutę jis buvo labai toli. Jis negalėjo pasidžiaugti savo kūrinio pasisekimu, negirdėjo plojimų. Tomis valandomis išsipildė jo gyvenimo svajonė, kuriai jis buvo paskyręs savo pjesę." Pjesės herojus, autoriaus pavadintas Besfamilnu („be pavardės"), rengiasi skristi į ašigalį. Tuo tarpu atlikti pirmąjį skrydį paskiriamas kitas pilotas, bet jo kelionė nenusisekė, nes buvo prastai parengta. Ir štai tenka skristi Besfamilnui. Jis su kolege bortmechanike Ania Biriukova išgelbsti lakūną, pakliuvusį į bėdą Arktyje. Lakūnas ir rašytojas Vodopjanovas savo antrininko, lakūno Besfamilno, lūpomis vienoje pjesės scenoje taria: „Mūsų šalyje tokių svajotojų kaip aš yra tūkstančiai." Ir dar patikslina: „Realių svajotojų." „Iš tiesų nepaprasta premjera! – taip kolega rašytojas Levas Nikulinas pakomentavo tą svajonės ir tikrovės sutapimą, realybės sutapimą su teatro spektakliu. – Nepraėjo dar nė trys mėnesiai nuo tos dienos, kai buvo parašyta pjesė, o jos autorius jau nutupdė lėktuvą Šiaurės ašigalyje. Pjesė – jau nebe svajonė. Tos svajonės stiprybė įkvėpė autorių. Tos svajonės stiprybė nuskraidino jį per amžinuosius Arkties ledynus. Tos svajonės burtai padėjo teatro aktoriams sukurti gyvus, tikroviškus tarybinių lakūnų personažus. Iš tiesų nepaprasta premjera!"[46]

Vodopjanovas sulydė idėją su veiksmu, svajonę – su tikrove. „Vodopjanovas rašo knygą apie skrydį į Šiaurės ašigalį. Ir dar vieną teatro pjesę ta tema. Jam tai nėra tik proga pamiklinti savąją – kūrybingo lakūno – plunksną. Jis tokiu būdu stengiasi savo svajonę įkomponuoti į darnią sistemą, padaryti ją suprantamą. Jis kuria pjesės dialogus, toliau rašo knygą ir siunčia reportažus, rūpinasi patobulinti lėktuvą ir nagrinėja būsimo skrydžio į Šiaurės ašigalį maršrutą. Rengia tolimas tiriamąsias išvykas į Arktį. Taip jis praktiškai koreguoja ir papildo savo planą."[47] Vieną akimirką rodosi, kad racionalus apskaičiavimas, fantazija, technika ir romantika susiliejo į neišardomą vienovę.

„Bolševikų romantika" ir teroras

Nors tarybinių poliarinių ekspedicijų mokslinis vadovas Šmidtas ir labai akcentavo mokslinius jų uždavinius, svarbiausias jų rezultatas buvo kitas: neramiais ir neprognozuojamais laikais sėkmingai surengta didelė avantiūra, kurios eigą plačiai sekė visuomenė. Ekspedicijose buvo visi nuotykingo žygio elementai: rizikingas plaukimas Šiaurės rytų keliu per trumputę vasaros navigaciją – jau daug kartų bandytas, bet dar nėsyk nepavykęs; žūtbūtinis lėktuvų tūpimas ant plūduriuojančio ledo, pirmas skrydis į tikslą sunkiausiomis meteorologinėmis ir techninėmis sąlygomis. Net kruopščiausiai parengtos ekspedicijos buvo labai rizikingos, tikras žaidimas su mirtimi. Pavadinimas „bolševikų romantika", pradėtas vartoti tais laikais, kaip tik tą ir išreiškia: negalėjimą visko numatyti, asmeninę drąsą, atsitiktinumo ir sėkmės faktorių. Orlaivio katastrofa – tiek dirižablio „Hindenburg" gaisras Leikherste 1937 metų gegužę, tiek lėktuvo „Maksim Gorkij" kritimas dvejais metais anksčiau – neatsitiktinai tapo naujos, aviacinės, epochos atskaitos tašku. Kartais ima rodytis, kad lėktuvo kritimas pakartoja traukinių susidūrimą ankstesniajame šimtmetyje.

Oficialioji retorika „bolševikų romantiką" prilygino „stebuklui, kuris suderina svajonę su tikrove, nutrūktgalviškumą – su apskaičiavimu, romantiką – su blaiviu pasirengimu".[48] Lėktuvas buvo kur kas daugiau nei susisiekimo priemonė: tai buvo įrankis įveikti didžiulėms Tarybų šalies platybėms, mašina nuotoliams sumažinti ir tarybinei erdvei sukurti. Nuo tada, kai

Eurazijos žemyne tapo pasiekiamas kiekvienas taškas, nebeliko nė vieno taško „anapus", periferija buvo tvirtai ir visam laikui susieta su centru. Sakytum, Rusijos platybės, iki tol niekaip neįveikiamos jokiai valdžiai ir jokiai galybei, pagaliau buvo sutramdytos. Atsilikusi neišvažiuojama šalis, kasmet pavasarį ir rudenį tartum subyranti, nes keliai virsta klampynėmis, o upės užšąla, šiuokart galutinai sucementuota. Vienu kirčiu įveiktas krašto sunkis ir inercija, jo istorijos našta.

Taip lėktuvas ir tarsi nepasiekiamų Šiaurės rajonų įsisavinimas išreiškė pergalę prieš inerciją, sunkio jėgą ir atsilikimą – prieš visa tai iš karto. Lėktuvas buvo ne vien susisiekimo priemonė, o pilotas – jau ne tik lakūnas: abudu simbolizavo revoliucinę misiją, epochinį šuolį; beje, jau ir caro režimas baiminosi, kad lėktuvas galįs būti panaudotas piktam – visokeriopai maišto propagandai ir pasikėsinimams iš oro.[49]

Ne kas kitas, tik Trockis jau 1923 metais suvokė aviacijos reikšmę tarybinės erdvės sukūrimui ir tarybų valdžios sustiprinimui. Jis laikė tarybinę aviaciją svarbiausia bolševikų sąjungininke kovoje su erdve, su nuotoliu. Erdvė, pasak Trockio, tai didžiausias Rusijos priešas ir sykiu – didžiausias sąjungininkas. Ji ir atskirianti, ir sauganti nuo išorės priešų. Neaprėpiamoji Rusijos erdvė skatinusi šalies atsilikimą, atkirtusi miestus ir užkonservavusi pasenusias klajokliškas ir barbariškas gamybos formas, nors lygia greta veikė moderniausi amerikietiški fabrikai. „Šalis sprendė klausimą, kaip įveikti erdvės keliamas kliūtis, sukurti harmoningą, modernią ir technologiškai veiksmingą sistemą." Štai kodėl tarybinė vadovybė taip rūpinosi plėtoti aviacijos programą, padėsiančią atsispirti erdvės poveikiui ir neigiamiems jo padariniams. Taip lėktuvas tapo „ginklu kovoje su neigiamomis erdvės ypatybėmis", jo reikėjo nacionalinei gynybai, jis padėjo aprūpinti kaimo rajonus prekėmis ir kultūra. Lėktuvas turėjo padėti šalies sritims įveikti tarpusavo atsiribojimą, o kartu – provinciališką uždarumą ir kultūrinę izoliaciją.[50] Vargu ar buvo įmanoma neideologizuoti lėktuvo ir neatskiriamai su juo susijusios technikos pažangos. Tuodu dalykai tapo simboliais, gyvu pavyzdžiu rodančiais, ko šalis tikrovėje negalėjo – dar negalėjo! – padaryti: peršokti į ateitį, įveikti Žemės trauką ir istorijos naštą. Tai klasikinis „kompensuojamojo simbolizmo" atvejis.[51]

1937 metais, kaip dar niekad iki tol, išsipildė rusų Ikaro svajonė: juk jis, mužikas Jemeljanas Ivanovas, dar 1695 metais žadėjo Raudonojoje aikštėje

„skristi kaip gervė".[52] Tačiau tie sensacingi laimėjimai neapsaugojo tarybinės aviacijos nuo siautėjančio teroro. Aviatoriai ir tyrinėtojai buvo itin pažeidžiami: kiekvieną avariją, kiekvieną technikos defektą, kiekvieną nesėkmingą eksperimentą buvo lengva pavadinti sabotažo aktu, kenkėjų darbu. Svarbias tyrimų įstaigas, aviacijos pramonės įmones, net ir priklausančias karinei žinybai, kuriai ypač rūpėjo aviacija, 1937 ir 1938 metais labiausiai nusiaubė valymai.

Suėmimų ir valymų banga, 1937 m. gegužę užgriuvusi kariuomenės vadovybę, neaplenkė ir aukštų tarybinės aviacijos veikėjų. Karo aviacijos vadas Jakovas Alksnis 1937 m. lapkritį buvo suimtas ir sušaudytas. Kitos aukos: Vasilijus Chripinas, karo aviacijos štabo viršininkas; Benediktas Trojankeris, karo aviacijos politinis vadovas; Aleksandras Todoras, Žukovskio karo aviacijos inžinierių akademijos viršininkas. Valymas kliudė ne tik vadus, bet ir mokslininkus, konstruktorius, inžinierius. Nikolajus Charlamovas, Centrinio valstybinio aeronautikos instituto vadovas, 1937 m. buvo suimtas ir sušaudytas; jo įpėdinis M. Šulcenka 1940 m. suimtas ir nuteistas myriop. Nukentėjo daugybė aviacijos pramonės darbuotojų, vienas iš jų buvo Maskvos lėktuvų gamyklos direktorius; teko net uždaryti kai kuriuos gamybos padalinius. Garsūs konstruktoriai Vladimiras Petliakovas, projektavęs bombonešius, ir Vladimiras Miasiščevas buvo suimti 1937 metais. Genialusis lėktuvų konstruktorius Andrejus Tupolevas buvo suimtas 1937 metų spalio pabaigoje, trys mėnesiai po Gromovo sėkmingo skrydžio per ašigalį lėktuvu ANT-25, kurį tas pats Tupolevas suprojektavo. Tupolevas išbuvo kelerius metus įkalintas Centriniame projektavimo biure Nr. 29, kuriam vadovavo NKVD, ir liko gyvas. Ne visiems taip pasisekė: antai Konstantinas Kalininas, sukonstravęs pirmą lėktuvą su trikampiais sparnais, 1938 metais po avarijos, kuri per bandomąjį skrydį ištiko jo lėktuvo K-4 prototipą, buvo apkaltintas sabotažu ir sušaudytas. Buvo suiminėjami ir šaudomi aviacijos teoretikai. Ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje buvo suimta ir sušaudyta apie 50 vyriausiųjų konstruktorių ir inžinierių, apie šimtą mirė lageriuose, apie 300 dirbo NKVD specialiuosiuose lageriuose.[53] Net pats „Osoaviachimo", tarybinės aviacijos masinės organizacijos ir masinės bazės, šefas Robertas Eidemanas žuvo per 1938 metų valymus. 1938 m. gruodžio 15 d. per bandomąjį skrydį nukrito Valerijus Čkalovas. Jo mirtis sukėlė naują represijų bangą aviacijos pramonėje ir apaugo visokiausiais gandais: vieni manė, kad lėktuvas buvo nepakankamai parengtas, kiti kaltino padaužišką piloto elgesį, dar kiti spėlio-

jo, kad per daug išpopuliarėjęs Čkalovas jau darėsi pavojingas Stalinui, buvo net tokių kalbų, kad Čkalovas taikėsi į Ježovo įpėdinius – populiariausias TSRS lakūnas taptų NKVD vadu.[54]

Valymai neaplenkė ir poliarininkų. Net poliarinėse stotyse pasaulio krašte buvo ieškoma kenkėjų, šnipų, sabotuotojų. Pasaulinio garso mokslininkai būdavo siunčiami į priverčiamojo darbo stovyklas; net legendinis Arkties tyrinėtojas Otto Šmidtas kurį laiką buvo įtariamas kaip kenkėjas. Ko gero, neatsitiktinai svarbiausiąją žinybą, kuri rūpinosi Arkties įsisavinimu, – „Glavsevmorput", tai yra Šiaurės jūrų kelio vyriausiąją valdybą, – netrukus pakeitė „Dalstrojus", valdantis didžiausiąjį Gulago kompleksą Sibiro šiaurės rytuose.[55] Laikraščiuose pranešimai apie naujus skrydžio rekordus buvo spausdinami pramaišiui su mirties nuosprendžiais, priimamais parodomuosiuose procesuose, paradus didvyriams pagerbti keitė masinės demonstracijos – iš esmės ne kas kita kaip organizuoti plebiscitai, reikalaujantys sušaudyti nusikaltėlius. „Ar Šiaurės ašigalio mitas paskatino liaudį remti Staliną? – klausė Johnas McCannonas. – Atsakymas aiškus: taip."[56] Be Čkalovo ir Vodopjanovo, be Papanino ir Šmidto nebūtų buvę ir 1937 metų.

Šuolis į nežinomybę, tykantys mirtini pavojai ir galimybė bet kada žūti kėlė įtampą, kuri visuomet lydi rizikingą viešą žygį. Šalyje, kurioje laisvė panaikinta, mirtinai pavojinga ekspedicija tampa simboline laisvės salele. Žmonės, kurie įtemptai stebi teatrališką gelbėjimo operaciją, negalvoja apie tai, kad valdžiai rūpi ne tik išvaduoti iš ledo, iš jūros nelaisvės būrelį žiemotojų. Švenčiant rekordus ir pergales visu smarkumu sukdavosi žudymo mašina. Skrydžių ir Šiaurės ašigalio psichozė tapo cementu, sutvirtinančiu tai, ko nebūtų pavykę išlaikyti krūvoje vien tik prievarta. Valdžia pajungė net paskutinį laisvės ir nuotykio prieglobstį – dangų ir amžinuosius ledynus – ir vergijos pančiais pavertė gyvybingiausias žmogaus savybes, jo veržimąsi į nuotykius, ryžtą pasiaukoti, protą, padedantį laimėti kovą dėl išlikimo.

MASKVOS VITRINA: PASAULIO GAUSA, PREKIŲ BADAS IR ALPIMAS IŠ ALKIO

André Gide'as apie stygių ir prabangą • Reklama ir maskuotė: geidžiami dalykai ir jų miražai • Žmonės alpsta iš bado • Neviltis: spekuliantų tauta • Eilių kultūra

Oficialusis 1937 metų „Vadovas po Maskvą", kurį užsienio svečių patogumui išleido „Užsienio darbininkų leidybos bendrovė", kimšte prikimštas reklamų ir skelbimų, net ir spalvotų. Jie atrodo tarsi perkrauti natiurmortai arba vitrinų dekoracijos. Vidaus prekybos liaudies komisariatas reklamuoja aptarnavimą vagone restorane: padavėjas balta livrėja geltoname fone nešioja Kaukazo ir Krymo vynus, vynuoges, kavą ir arbatą. Po leidyklos skelbimo, siūlančio marksizmo ir leninizmo veikalus, knygas apie socializmo kūrimą ir rusų literatūros klasikų kūrybą, įdėta civilinės aviacijos bendrovės „Aeroflot" reklama per du puslapius: dvimotoris lėktuvas su baisiai ilgais sparnais tūpdamas lekia virš oro uosto pastatų, suprojektuotų Bauhauso stiliumi ir švytinčių mėlyna, balta ir žydra spalva. „Glavkonditer" reklamuoja šokoladą ir kakavą, naujai įsteigtas „Gastronomo" parduotuvių tinklas pristato per 30 filialų, kai kurie iš jų dirba kiaurą parą. Puošni, spalvinga „Gastronomo" reklama perša aukščiausios klasės delikatesų asortimentą, taurius vynus, cigaretes, jūros gėrybes ir šviežius ikrus. Atvarte pavaizduoti stalai, nustatyti ikrų indeliais, kumpiais, žuvimis, konservais, kepiniais, konditerijos gaminiais. Antikvarinių ir dailės prekių parduotuvė Maskvoje, Stolešnikovo skersgatvyje 14, irgi priklausanti Vidaus prekybos liaudies komisariatui (jo „Sojuzjuvelirtorgo" valdybai), siūlo didelę įvai-

rovę juvelyrikos dirbinių, briliantų, brangakmenių ir pusbrangių akmenų, auksinių ir sidabrinių papuošalų, emalio ir filigrano darbų, Palecho liaudies dailės kūrinių, pietų ir arbatos servizų, krištolo dirbinių, senovinių baldų, rusų ir užsienio dailininkų paveikslų. Kavinė „Arktika", Petrovkos gatvė 3, vilioja įvairiausio skonio ledais: vaisiniais, šokoladiniais, riešutiniais, kavos ir migdolų skonio, karameliniais, eskimo griežiniais, ledų tortais ir šaldytais vaisiais bei uogomis – nuo žemuogių ir vyšnių ligi abrikosų ir slyvų. Galima užsisakyti ledų ir į namus – telefonu K-1-56-88. Maisto prekių parduotuvė Kuzneckij Mosto gatvėje 7/9 siūlo gatavų patiekalų – kotletų, šašlykų, pjausnių, rostbifų, įdarytų žuvų, kepinių ir salotų; visa tai irgi galima užsisakyti į namus (tel. K-2-57-28). Avalynės parduotuvė, priklausanti Lengvosios pramonės liaudies komisariato Avalynės ir odos pramonės vyriausiajai valdybai, įsikūrusi Stolešnikovo skersgatvyje 7, puikuojasi elegantiška išvaizda, stiklo vitrinomis ir moderniausiu interjeru. Tamsiai mėlynos jūros fone Žuvų pramonės vyriausioji valdyba (*Glavryba*) reklamuoja krabų salotas „Chatka – Fancy Crabmeat". Organizacija „Raznoeksport" tiekia įvairiausius gyvūninės kilmės gaminius, tekstilę, kilimus, tabaką, degtukus, mineralus, statybines medžiagas. Vyriausioji mėsos produktų valdyba (*Glavmiaso*) pristato mėsos konservus ir reklamuoja jautienos sultinio kubelius – „ypač rekomenduojamus turistams ir alpinistams". Keliais puslapiais toliau siūloma pakeliauti Volgos ir Kamos upėmis. Per du puslapius skelbiasi Centrinė universalinė parduotuvė (CUM), prieš revoliuciją priklausiusi bendrovei „Muir and Merilis"; jos reklama pribloškia rekordiniais skaičiais – 180 000 pirkėjų per dieną, 2 000 000 pirkinių per dieną, 50 000 000 per mėnesį ir 600 milijonų per metus. Stalino automobilių gamyklos ZIS reklamoje kalbama daugiausia apie sunkvežimius, autobusus, lengvuosius automobilius; ypač giriamas prabangus modelis ZIS 101 – tasai 7 litrų variklio darbo tūrio limuzinas liaupsinamas kaip „elegantiškiausias, komfortiškiausias ir galingiausias pasaulyje lengvasis automobilis". Organizacija „Eksportchleb", eksportuojanti aukštos kokybės maisto produktus, pribloškia spalvinga reklama: eršketas per visą puslapį, obuolių ir kriaušių girliandos, mineralinis vanduo „Boržomi" iš Kaukazo, ikrų konservų dėžutės „Caviar made in the U.S.S.R.", Kamčiatkos krabai, lašišos, eršketai, kumpiai. Nestinga nei žaislų, nei kailių. Tarp dviejų Mikojano mėsos kombinato skelbimų ant skaitytojo taikosi užgriūti ištisa kaskada dešrų ir kitų mėsos gaminių.[1]

Dešrų reklama leidinyje „Guide Book Moscow"

„Apie visa tai nevertėtų burnos aušinti, jeigu tai nebūtų reklamos paveikslėliai iš šalies, ką tik išgyvenusios baisiausią badmetį per visą savo istoriją."

Tačiau tokie skelbimai skirti ne tik užsieniečiams. Jų nestinga ne tik adresų knygoje, bet ir spaudoje, ypač vietiniuose arba tarpsritiniuose laikraščiuose, tokiuose kaip „Večerniaja Moskva" arba „Pravda", kurie nepagaili reklamai net viso puslapio iš 6–8 turimų. Krinta į akis reklama, skirta parfumerijai, ypač markei TŽ (ТЖ), pavadinimu primenančiai prancūzišką. Daug tos firmos parduotuvių yra visame mieste; jos prekiauja ne tik kvepalais, bet ir visu kosmetikos asortimentu, tualeto ir higienos reikmenimis, odekolonais, dantų pasta ir burnos skalavimo skysčiais – visa tai specialaus dizaino pakuotėse. Skelbimai informuoja, kad ką tik gauta pirmarūšių lūpdažių. Konditerijos

fabrikas „Bolševik" Leningrado plente 13, išaugęs irgi iš priešrevoliucinės įmonės, garsėja biskvitiniais, kreminiais ir vaisiniais tortais, vafliais, sausainiais ir kepiniais, taip pat saldainiais „Mignon", „Krasnaja Moskva", „Romaška" ir kitais. Su juo konkuruoja Babajevo konditerijos fabrikas Malaja Krasnoselskajos gatvėje 7, garsėjantis karamele ir saldainiais su tikru vaisių ir grietinėlės įdaru. Daug vietos užima draudimo bendrovių skelbimai; „Mosgosstrach" siūlosi apdrausti namų apyvokos reikmenis, turtą ir gyvybę.[2] Nepamiršta ir kita paslaugų rūšis – pramogos. „Mosgosestrada" rengia konferencijas, koncertus, kultūros ir kino vakarus. Galima užsisakyti kai kurių neišvengiamų paslaugų – dezinfekuoti patalpas, išnaikinti kandis, blakes, utėles, tarakonus. Krinta į akis garsių viešbučių, restoranų ir kavinių skelbimai. Daugelyje iš jų per pietus ir vakarienę griežia šokių orkestrai, vakarais – džiazas; galima užsisakyti iš firmos taksi. Orkestrai griežia iki 2 valandos nakties. Ypač reklamuojamas ką tik pastatytas viešbutis „Moskva": jis siūlo „maksimumą patogumų ir komforto", prabangius apartamentus, telefoną, vonias, dušą ir automobilių nuomą. Maskva turi gerą ryšį su išorės pasauliu – taip savo skelbime žada Maskvos telegrafo ir telefono ryšio centras: telegramos ir radiogramos persiunčiamos į Niujorką, Tokiją, Londoną, Paryžių, Berlyną, Romą, Vieną, Berną, Ankarą, Šanchajų, Ulan Batorą.[3]

Reklama tapo verslo šaka, padidėjo jos įvairovė: šviesos reklama, bėgančios eilutės, ekspozicijų, vitrinų, afišų apšvietimo dizainas. 1935–1941 metais reklamomis rūpinosi speciali valstybinė agentūra „Torgreklama".[4] Vidaus prekybos liaudies komisariate 1936 metų pavasarį vyko pasitarimai apie šviesos reklamos privalumus. Valdininkai vis dar negalėjo atsitokėti nuo įspūdžių, patirtų kelionėse į Niujorką ir Paryžių.[5] Apie visa tai nevertėtų burnos aušinti, jeigu tai nebūtų reklamos paveikslėliai iš šalies, ką tik išgyvenusios baisiausią badmetį per visą savo istoriją, ir iš miesto, kuriame 1937 metų pradžioje šimtai tūkstančių, gal net milijonai žmonių kasdien plūkėsi dėl duonos kąsnio.

André Gide'as apie stygių ir prabangą

Vienas iš užsienio svečių André Gide'as 1936 metų vasarą tikriausiai atkreipė dėmesį į prekių gausą ir sunkiai įsivaizduojamą jų stygių tuo pat metu.

„Pastaruoju metu atidaryta daugybė naujų parduotuvių, ir vis dėlto Tarybų Sąjungoje labai nustebau pamatęs, kiek čia manikiūro salonų ir pasidažiusių moterų su ryškiai lakuotais nagais, nors dauguma iš jų tikriausiai yra iš pasakiškos Krymo pakrantės.[6] Gide'as visur matė minias žmonių ir buvo apstulbęs. „Ką ten veikia tie žmonės prie parduotuvės? Jie stovi eilėj, o ta eilė nusidriekusi ligi kitos gatvės. Gal du ar trys šimtai kantriai laukia, visi tokie ramūs. Dar ankstus rytas, parduotuvė dar uždaryta. Po trijų ketvirčių valandos vėl ėjau pro tą pačią vietą. Ta pati minia vis dar stovi. Stebiuosi. Kokia nauda ateiti iš anksto? Ką iš to laimėsi?" Gide'as spėja, kad ta begalinė eilė kyla iš paklausos, kurios negali patenkinti esama pasiūla. Dideliame prekybos centre jisai stebisi, kad tokioje minioje žmonės nepameta galvos, nesuyra tvarka ir nekyla panika. „Viduje – neįtikėtina minia. Bet pardavėjos ramios, nes prie jų nematyti nė pėdsako nekantrumo; kiekvienas laukia, kol prieis jo eilė, vieni sėdi, kiti stovi, kai kurie su kūdikiu ant rankų, be jokių eilės numerių, ir vis tiek – jokio sąmyšio. Prireikus jie taip išstovi visą rytmetį, visą dieną tokiame ore, kuriuo atėjusiam iš lauko rodosi neįmanoma kvėpuoti; bet greit įpranti, juk įprasti gali prie visko. Norėjau parašyti: vidun tenka spraustis. Bet rusas pasielgia kur kas geriau, jis niekur nesispraudžia: matyt, laukti jam patinka, jis stačiai gardžiuojasi tuo laukimu."

Dar sunkiau Gide'ui suvokti, kodėl taip neskoningai prekės pateikiamos. „Beveik visos prekės šlykščios. Galėtum net pamanyti, jog medžiagos, kitos prekės <...> tyčia pateikiamos kuo nepatraukliausiai, kad nesinorėtų jų pirkti, kad pirktum tik tiek, kiek būtiniausia, ir nė trupučio daugiau, kad nusloptų malonumas pirkti." Pirkėjas tampa išrankesnis, – Gide'as tai žino, – kai turi su kuo palyginti. Bet čia neišgirsi: „Anas jums geriau tinka." Pirkėjui belieka „pasirinkti" tą, ką jam siūlo. Arba imi, arba neimi! Kadangi valstybė yra viskas viename asmenyje – ir gamintojas, ir pirkėjas, ir pardavėjas, – tai gyvenimo kokybės pažanga priklauso vien nuo bendro kultūros progreso."[7] Už šias pastabas Gide'as susilaukė ironiškų komentarų iš kito Maskvos svečio, būtent Liono Feuchtwangerio. Ir vis dėlto jo įžvelgta tiksliai: pirma – kad Maskvoje ta gėrybių gausa, kurią reklamuoja skelbimai, visada bado akis visuotinio skurdo ir stygiaus fone, o antra – kad sunaikinus rinką tenka kalbėti jau ne apie „prekių estetiką", tik apie „kultūringą vartojimo reikmenų pateikimą".

Reklama ir maskuotė: geidžiami dalykai ir jų miražai

1937 metų reklama buvo visai kitokia negu Naujosios ekonominės politikos (NEP) laikais ir net ne tokia kaip vykdant pirmąjį penkmečio planą. NEP laikų reklama dar dvelkė staigmenomis, buvo kiek padrika, bet viliojanti, nes iš tiesų atspindėjo šiokį tokį sugrįžimą į rinką; ji daug ką perėmė iš prieškarinės ir ikirevoliucinės reklamos dizaino ir patrauklumo. O tarybinių institucijų reklamoje skambėjo polemika, klasių kovos dvasia, priešprieša „nepmanų" pasauliui, kurią, beje, skelbė ir Majakovskis su Rodčenka savo raštais, nuotraukomis ir plakatais.[8] Nuo pirmojo penkmečio reklamos dizaino ketvirtojo dešimtmečio antrosios pusės reklama skyrėsi tuo, kad nebeaukštino asketiškos, proletariškos gyvensenos, priešingai – žadėjo gerovę ir prabangą, kurią galima pelnyti ir pasiekti, piršo vertybes ir simbolius, iki tol laikytus buržuaziniais arba smulkiaburžuaziniais: grožio siekimą, išsilavinimą, geras manieras, skonį ir etiketą. Dalykai, dar taip neseniai peikti kaip buržuaziniai – kvepalai, elegantiški ir patogūs baldai, kambarinės gėlės, geri drabužiai, – dabar tapo kelrodžiais į turtingesnį ir turiningesnį gyvenimą.[9] 1935 metais atsisakius normuoto vartojimo ir kortelių sistemos, leidus plėtoti prekybą, nebeteko galios ir nuostata, kad gyventojus aprūpinti galintis tik valstybės organizuotas ir centralizuotas prekių paskirstymas. Paaiškėjo, kad normuoto paskirstymo sistema, pagrįsta hierarchiniu aprūpinimu prekėmis – piramidės viršūnėje tie, kurie priklauso nomenklatūrai, specialistai ir vadovai, paskui fizinio darbo darbininkai, o apačioje „buvusieji", likę be teisių ir neturintys balso (*лишенцы*), ir pagaliau valstiečiai, – aprūpinimo problemos neišsprendžia. 1935 metais griežtoji normuoto paskirstymo sistema buvo panaikinta, ją pakeitė „planinė rinka"; bet kadangi paklausa vis keleriopai viršijo pasiūlą, tai nuolat ko nors grėsmingai pristigdavo ir ėmė „iš apačios" sklisti balsai, kad reikia sugrąžinti centrinį normavimą ir paskirstymą. Taip ir atsitiko 1936–1937 metų žiemą. Sulaukus itin menko derliaus ir tebesitęsiant valdžios skatinamai kolektyvizacijai, paliekančiai valstiečius be turto, 1937 metų pavasarį vėl kilo grėsmė, kad gali pasikartoti 1932 metų badas. Tad tai, ką 1937 metais galėjai matyti universalinėse parduotuvėse, nereiškė, kad grįžo NEP laikų civilizuota rinka; veikiau tai buvo rinkos parodija, kai valstybė be atodairos nusavina gėrybes ir jas perskirsto, specifinis rinkos

Ikrų reklama leidinyje „Guide Book Moscow"

„Reklama nebeaukštino asketiškos, proletariškos gyvensenos, priešingai – žadėjo gerovę ir prabangą, kurią galima pelnyti ir pasiekti."

segmentas, tenkinantis išaugusios „vidurinės klasės" poreikius. Naujosios parduotuvės privalėjo akivaizdžiai demonstruoti, kad senųjų turgaviečių ir juodosios rinkos laikai baigėsi ir jų vietą turi užimti nauja vartojimo kultūra. Parduotuvės ir prekybos centrai tapo įstaigomis, kuriose ugdomas geras skonis ir reiklumas. „Nekultūringus" ir „necivilizuotus" mainus ikistalininės Maskvos turgavietėse ir krautuvėlėse turėjo pakeisti skaidri, prognozuojama, patikima prekyba geros kokybės prekėmis ir platus jų pasirinkimas. Reklamos tikslas buvo ne tiek privilioti pirkėją, kiek jį išauklėti, jai buvo keliami ne tiek komerciniai, kiek pedagoginiai uždaviniai. Tarybinė prekyba, tarybi-

nė universalinė parduotuvė – *univermagas* – turėjo įrodyti esanti pranašesnė už kapitalistinį prekybos centrą, kuriam rūpi tik apyvarta. Reklama buvo dalykiška informacija apie prekių kokybę, jų „vartojamąją, o ne rinkos" vertę. Ji turėjo padėti tarybiniam klientui susigaudyti, kur geriausia ir pigiausia pirkti. Tai turėjo būti kompasas, padedantis nepasiklysti naujų tarybinių gaminių įvairovėje. Tuo tikslu Maskvos dienraštis „Večerniaja Moskva" skelbė parduotuvės CUM aukštų planus: jie turėjo sutramdyti „turgaus chaosą", kad pirkėjai pagal tuos planus – kaip Niujorko parduotuvėje „Macy's" – be vargo susiorientuotų.[10] Nenorint susidaryti klaidingos nuomonės apie tarybinės „vartotojų visuomenės" gimimą, pakanka žvilgtelėti į skaičius. Jau ir 1940 metais, bebaigiant vykdyti trečiąjį penkmečio planą, per metus vienam gyventojui buvo pagaminama 16 metrų medvilnės, 90 centimetrų vilnos, 40 centimetrų šilko, mažiau kaip trys poros puskojinių, viena pora odinių batų, mažiau kaip vienas komplektas apatinių baltinių. 1937 metais 100 gyventojų turėjo du rankinius laikrodžius, 1 000 gyventojų – 4 gramofonus, 3 dviračius, 2 fotoaparatus, 1 radijo imtuvą, 100 000 gyventojų – 6 motociklus. Valstybinė maisto pramonė 1940 metais pagamino vienam gyventojui vidutiniškai 13 kg cukraus, 8–9 kg mėsos ir žuvies, apie 40 kg pieno produktų, 5 kg aliejaus, 7 dėžutes konservų, 5 kg saldainių ir 4 kg muilo[11]; didžioji tų gėrybių dalis išvis nepateko į prekių apyvartą per parduotuves, o nukeliavo per įmones ir įstaigas tiesiogiai vartotojams.

Žmonės alpsta iš bado

1936 metais blogai užderėjo javai – statistinis derlius buvo toks pat prastas kaip 1931 ir 1932 metų. Atidavus duoklę valstybei, grūdų vos pakako patiems pramisti ir kitų metų sėjai – taip jau buvo atsitikę prieš 1932–1933 metų badą. Dar 1936 metų lapkritį ir gruodį NKVD iš sričių ėmė siųsti į Maskvą ataskaitas apie didėjančią „maisto problemą".[12] Ir gyvuliams stigo pašaro. Valstiečiai, neturėdami kuo šerti gyvulių, ėmė juos skersti – taip buvo papraščiau, nei juos iššerti arba parduoti pusdykiai; pasikartojo masinis gyvulių pjovimas kaip kolektyvizacijos laikais. Kaimą vėl apėmė krizės ir katastrofos nuojauta, ji jau smelkėsi ir į miestus, net tokius privilegijuotus kaip Maskva, kuri buvo geriau už kitus aprūpinama maistu. Trylikametis mas-

kvietis mokinukas Aleksejus Sokolovas pasakojo, kaip kaime praleido žiemos atostogas. „Nebuvo laiko nei namų darbams, nei pasivaikščiojimams. Turėdavau trečią valandą keltis ir stoti į eilę duonos – būdavau koks dvidešimtas ar trisdešimtas, nors duoną atveždavo tik devintą ar dešimtą valandą ryto. Tekdavo po penkias šešias valandas šalti lauke. O duonos visiems neužtekdavo. Atstovi šaltyje ir eini namo tuščiomis, negavęs nė kilogramo duonos. Manau, kiti mokiniai praleido atostogas taip pat, jei ne dar blogiau. Iš to darau išvadą, kad tarybų valdžia ne tik nepalengvino valstiečių gyvenimo, bet ir dar labiau jį pablogino." 1936–1937 metų žiemą staigiai pagausėjo skundų ir kritiškų laiškų, kuriuos pavyko perimti. Štai keli būdingi nusiskundimai: „Pramonės darbininkai ir įstaigų tarnautojai yra remiami, o kaimiečiai – engiami." „Norėčiau, kad kiltų karas. Pats pirmas stočiau prieš tarybų valdžią." „Caras Nikolajus buvo kvailas, bet duona buvo pigi ir balta, nereikėjo dėl jos stovėti eilėje – galėjai gauti jos kiek nori." „Hitleris pasiglemš ne tik Tarybų Sąjungą, bet ir visą pasaulį – va tada prasidės mums tikras gyvenimas. O dabar tikrą gyvenimą mato tik vadai." „Anksčiau ar vėliau Stalinas bus nužudytas. Daug kas jo nekenčia. Per Staliną daugelis išmirė badu." „Tarybinė vyriausybė ir Stalinas elgiasi taip, tarsi mes būtume baudžiauninkai. Kaip anksčiau valstiečiai dirbo dvarininkams, taip ir dabar kolūkietis dirba, kol pakrato kojas, – ir niekas nežino, kieno labui, o duonos negauna."[13]

Vėl prasidėjo nekontroliuojama kaimiečių migracija; jie keliavo be dokumentų, nakvojo stotyse arba ir plyname lauke. Vėl plito badas, į duonos tešlą įmaišydavo žolių, valgė kates ir šunis. Žmonės tino iš bado ir mirdavo. Daugėjo savižudžių. Buvo uždarinėjamos mokyklos. Plito šiltinė. Ypač kentėjo Jaroslavlio sritis, Mordovijos autonominė respublika, Pavolgis. Kai kur valstiečiai būrėsi į gaujas, kad prisiplėštų duonos. Miestuose prie parduotuvių rikiavosi ilgos eilės, žmonės ir susipešdavo; vos tik atidaro parduotuvę, jau viskas ir išpirkta. Grūdų krizė smogė ir miestams, sutriko jų aprūpinimas. Vėl imta ieškoti kaltininkų. 1937 metų vasarą ir rudenį vyko parodomieji teismo procesai prieš „sabotažininkus" kaime.[14] Tik rekordinis 1937 metų derlius leido vadovams lengviau atsikvėpti, atslūgo panika. Tokiomis sąlygomis „iš apačios" kilo sąjūdis, reikalaujantis sugrąžinti kortelių sistemą. Žmonės valandų valandas praleisdavo eilėse – ir gamyklų kavinėse bei valgyklose, ir prie maisto prekių parduotuvių, ir prekybos centruose, kur buvo pardavinėjamos kasdieniškiausios prekės – kojinės, adatos, popierius. Didelę

dalį jėgų žmonės išeikvodavo vien tam, kad apsirūpintų paprasčiausiu maistu. Dauguma šalies gyventojų buvo pavargę ir išsekę iki nualpimo.

Kita vertus, kuo arčiau būsi prie to šaltinio, kur sprendžiama, kaip paskirstyti nuolat be galo trūkstamas, deficitines gėrybes, tuo aukštesnis bus tavo statusas, nes tai svarbiau už visa kita.[15] Būdamas prie valdžios galėsi prieiti prie išteklių, kurių taip labai stinga. Dėl prekių ir paslaugų buvo įnirtingai, žūtbūtinai kovojama. Vienoje pusėje – kovos dėl būvio diktuojamas taupymas, pasireiškiantis šimtais tūkstančių, net milijonais kasdieninių transakcijų, be kurių nebūtų pavykę išmaitinti šalies; kitoje pusėje – valstybinio paskirstymo administracija, galinti ir sukaupti neįsivaizduojamus turtus, ir tapti atpirkimo ožiu dėl stringančio aprūpinimo, per tai užsitraukti visuotinę neapykantą ir pavydą. 1937 ir 1938 metais žuvo daug žmonių, dirbančių prekyboje, – vieniems kitados priklausė restoranai, parduotuvės, amatininkų dirbtuvėlės, kiti darbavosi tarybinėse įstaigose, „Narkomtorgo", „Centrosojuzo" ir įvairių prekybos organizacijų vadovybėje. Nebuvo nieko lengvesnio kaip dėl sutrikusio aprūpinimo, dėl eilių prie parduotuvių, nevykusio planavimo padarinių ir valstybinės nuosavybės grobstymo apkaltinti „trockistinius sabotuotojus". 1937 metais neapykanta trykšte tryško iš gyventojų, vos neišprotėjusių ir sunkiai besivaldančių dėl nuolatinio streso.[16]

Neviltis: spekuliantų tauta

Tačiau iš esmės tai buvo visai beprasmė kova, nes šalies vadovybė tapo savo pačios politikos įkaite. Kuo negailestingiau valdžia nacionalizavo ir glemžėsi šalies turtus, tuo labiau ji priklausė nuo spontaniškai susiklostančios išgyvenimo ekonomikos, pasireiškiančios tiek natūriniais mainais, tiek juodąja rinka – ir vietinio, ir regioninio masto. Be juodosios rinkos visa planinė ekonomika nebūtų išsilaikiusi nė vienos dienos: vyko natūrinė prekyba tarp gamyklų ir kombinatų, veikė privačios įmonės, prisidengusios kooperatyvų arba bendrovių iškabomis, amatininkai būrėsi į brigadas – arteles; veikė juodoji ekonomika, ir ne visada galėjai suprasti, ar ją maitina valstybinė nuosavybė, naudojama ne pagal paskirtį, ar čia valstybinės įmonės remiasi privačios iniciatyvos jėga. Pogrindinės įmonės klestėjo kaip tik ten, kur centralizuota ekonomika strigo arba buvo bejėgė. „Iki atsisakant prekių normavimo didžiuosius prekybos

centrus atstojo sendaikčių turgūs. Prekės iš socialistinio sektoriaus plūdo į juodąjį turgų, ten jas perparduodant buvo galima gerai pasipelnyti. NKVD, kontroliuodamas turgavietes ir parduotuves, matė, kokia didelė yra prekių apyvarta privačioje prekyboje. Visa šalis – nuo profesionalių prekybininkų iki eilinio darbininko – vertėsi spekuliacija."[17] Jos pavidalai buvo tokie pat įvairūs ir išradingi kaip ir sandėriai: nuo valstybinių įmonių medžiagų ir lėšų naudojimo ne pagal paskirtį iki sukčiavimo sveriant pirkinius, nuo fiktyvių sandorių iki valstybinėse parduotuvėse įsigytų prekių perpardavinėjimo juodojoje rinkoje kur kas didesne kaina. Visa tauta, norėdama išsikapstyti iš vargo, turėjo leistis į painius mainų ir perpardavinėjimo sandėrius – tapti kolektyviniais spekuliantais. Prieš juodąją rinką, kaip ekonominio tikslingumo organą, ir prieš juodosios rinkos prekeivius, kaip kitokios ekonomikos veikėjus, net ir stalininė valdžia buvo iš tiesų bejėgė.

Eilių kultūra

Pirkėjų eilė ir juodoji rinka – tai buvo svarbiausi dalykai, kuriais reiškėsi ne opozicija, o slaptas ir niekuomet nesibaigiantis sąjūdis. Iš NKVD raportų – tie, kurie čia cituojami, surašyti 1939 metų pavasarį – aiškiai matyti, kaip įdėmiai valdžia stebėjo ir analizavo spontaniškus protestus ir nuotaikas, kylančias tarp stovinčiųjų eilėse. Bet jai liko tik bejėgiškai žiūrėti, kaip minios gyventojų klajoja ieškodamos išgyvenimui būtinų dalykų, kaip jos plūsta į miestus, nes šie aprūpinami geriau negu kaimas, o ypač – į privilegijuotuosius miestus Maskvą ir Leningradą. Pirkėjai ir pardavėjai migruoja į tam tikrus taškus – į eiles prie paskirstymo vietų ir parduotuvių. Viename NKVD raporte teigiama, kad naktį iš 1939 metų balandžio 13 dienos į 14-ąją eilėse prie parduotuvių stovėjo 43 800 žmonių ir nesiskirstė net po 3–4 valandų, kai visos prekės buvo išparduotos. Į Maskvą iš visur plūdo pirkėjai ir pardavėjai; vienas iš jų tarė: „Šitiek darbo dienų pragaišta eilėse! Per tą laiką būtų buvę galima pastatyti Maskvoje du tekstilės fabrikus!"[18]

Viename NKVD raporte smulkiai aprašoma, kas dedasi eilėje. „Kelios valandos prieš parduotuvės atidarymą žmonės jau stoja į eilę gretimų namų kiemuose. Kas nors imasi sudaryti laukiančiųjų sąrašą, ir jei jau esi ten įrašytas, gali pasitraukti ir pailsėti ar gatvėje, ar kieme. Kai kurie piliečiai atsineša

storus žieminius apsiaustus ir antklodes, kad nesušaltų. Kiti atsitempia ir taburetę, kad atsisėstų.

Saulei tekant žmonės stovi eilėje, sėdi ant šaligatvio, susisupę į apklotus, arba kur nors ant slenksčio greta parduotuvės (Gorkio gatvėje). Jos tarnautojai ima leisti žmones vidun dar prieš atidarymo laiką, ir tada eilė ūmai suyra. Visi leidžiasi bėgti prie parduotuvės durų, žmonės pešasi ir grūdasi.

Jaunimas eilėje prasimano visokių pramogų, surengia šokius, o šie kai kada nusirita iki chuliganizmo.

Prieš aštuonias valandas ryto prie audinių parduotuvės (Kuzneckij Mosto gatvėje) jau stovėjo per 3 500 pirkėjų. 8 valandą 30 minučių atidarant parduotuvę žmonių buvo 4 000–4 500. Eilė, susidariusi 8 valandą ryto, nusitęsė nuo Kuzneckij Mosto per Neglino skersgatvį ligi Pušečnajos gatvės (ne mažiau kaip kilometrą).

Aštuntą valandą ryto susidarė 1 000 žmonių eilė prie universalinės parduotuvės Maskvoje, Leningrado rajone, bet milicija dešimčia sunkvežimių užblokavo minią. Žmonės leidosi bėgti į aikštę prie „Spartako" kino teatro, bandė pralįsti tarp jo ir milicijos mašinų. Kilo neįsivaizduojama spūstis, grumtynės, riksmai. Milicija nieko negalėjo padaryti; bandydami įvesti tvarką ir nebūti sutrypti, milicininkai lipo ant sunkvežimių ir iš ten ragino pirkėjus laikytis tvarkos. Atidarant parduotuvę eilėje stovėjo per 5 000 žmonių.

Šeštą valandą ryto susidarė eilė Dzeržinskio rajone, ji užtvenkė gretimas gatves, tramvajaus ir autobusų stoteles. Prieš devynias ten eilėje stovėjo 8 000 žmonių.

Pagaliau ankštas Stolešnikovo skersgatvis virto kažkuo panašiu į Jaroslavlio turgų."[19]

NKVD raporte rašoma ir apie pokalbius eilėje. Dauguma skundėsi, kad nieko negali gauti už savo pinigus, kad jau ketvirtą ar penktą dieną stovi eilėje, nes nori įsigyti paltą. Atsirado visokių gudrybių, vertų įamžinti eilių kultūros istorijoje: kaip pakliūti į laukiančiųjų sąrašą, kaip „pasisamdyti" ką nors, kuris už tave pastovėtų eilėje, gal net iš anksto paštu susitarti ir atsilyginti. „Stovėjimas eilėje virto menu."[20] Eilės, kuriose stovi tūkstančiai žmonių, buvo kompleksiški socialiniai dariniai, joms reikėjo didelio socialinio sąmoningumo ir vidinės drausmės, kitaip jos nebūtų galėjusios atsispirti draudimams, grasinimams, gąsdinimams. Tokio masto eilės buvo įspėjamieji signalai valdžiai, taip jinai juos ir suvokė. „Apsipirkimo turizmas" buvo labai

būdingas ketvirtojo dešimtmečio pabaigos Maskvai: žmonės nakvojo stotyse, tarpuvartėse ir kiemuose, atvykę su savo epidemijomis, savo nešvara ir kriminaline praeitim. Tačiau ir vyriausybės nutarimas daug žadančiu pavadinimu „Dėl kovos su eilėmis norinčiųjų Maskvos parduotuvėse prisipirkti vartojamųjų prekių" mažai tepadėjo. Eilių negalėjai imti ir uždrausti, lygiai kaip ir prekyviečių ar juodojo turgaus. Eilėse formavosi savi papročiai, gyventojai su milicija žaidė tikrą kačių ir pelių žaidimą – vos pasirodžius milicijai eilė išsisklaido, o milicijai išsinešdinus vėl susirikiuoja. Žinoma, ta elementari tikrovė – pilietis tampa vartotoju, kasdien kovojančiu dėl išlikimo – nustelbia bet kokią „politiką".

Nesuvokiant, kaip kasdieninė kova dėl būvio sekino šalies gyventojus, atiduodančius tai kovai visas jėgas, neįmanoma suprasti XX amžiaus ketvirtojo dešimtmečio valdžios. Elementarių dalykų stoka, gyvenimas be būtiniausių civilizacijos gėrybių, be normalios kasdienybės slegia tautos pečius ne mažiau kaip atviros represijos. O tiems, kurie jau gavo lengviau atsikvėpti, natiurmortai su šampanu ir ikrais žada gal ne tik laimingesnę ateitį, bet ir šiokį tokį avansą jau šiandien. Stoka, deficitas, skurdas – tokie pat svarbūs epochos komponentai kaip ir neapykanta, pavydas ar išsekimas. 1937 metų istorija privalo papasakoti ir apie fizinį bei dvasinį išsekimą, atskleisti, kiek blogio žmonėms gali padaryti ne tik tiesioginis teroras ir priespauda, bet ir jų kasdienybės sumaitojimas. Nualinti galima ne tik individus, bet ir visuomenes. O be visos visuomenės nualinimo negalimi nė tie patys 1937 metai.

LAISVALAIKIS, SVAJONIŲ VIETOS: KRUIZAI VOLGOS UPE, ATOSTOGOS RAUDONOJOJE RIVJEROJE, SĄMOKSLAI VASARNAMIUOSE

1937 metų „Vadove po Maskvą" suminėti ne tik didieji Maskvos viešbučiai – „Metropol", „Savoy", „Nacional" ir „Novomoskovskaja", bet ir kelionės po šalį. Pavyzdžiui, kruizai Volgos upe ir jos intakais. Aišku, pirmiausia giriamas gamtos grožis, bet svarbiausias tokios kelionės akcentas yra kitas: tai esanti kelionė į naujuosius laikus, į naująją visuomenės santvarką. Be galo patogiai, plaukiant ištaigingu laivu, būsią galima pažinti šalį, pasikeitusią iš esmės: milžinišką Dzeržinskio traktorių gamyklą Stalingrade, Molotovo automobilių gamyklą ir stiklo fabriką Gorkyje, naująją kombainų gamyklą Saratove, Mikojano konservų fabriką Astrachanėje, popieriaus ir celiuliozės kombinatą Balachnoje, gumos ir asbesto kombinatą Jaroslavlyje. Plaukiant kitu maršrutu, Kamos upe, būsią galima apžiūrėti Bereznikų chemijos įmonę, Permės popieriaus fabriką ir naujuosius grūdų elevatorius Čelnuose. Volga – tai naujosios Rusijos pagrindinė arterija, prie jos auganti nauja pramonė, nauji miestai, naujas kraštovaizdis. Laivuose, kursuojančiuose tarp Maskvos ir Astrachanės, yra viskas, ko reikia maloniai kelionei: erdvios kajutės, deniai su tentais, salonai, restoranai, bibliotekos ir puikus maistas. „Kelionė Volgos upe – tai ne tiktai malonumas, bet ir vienas geriausių būdų sugrąžinti sveikatą nervingiems ir išsekusiems žmonėms."[1] Šiaip ar taip, kasmet į tokią malonią kelionę, trunkančią dvi tris savaites, leidžiasi šimtai tūkstančių turistų, ir ne tik užsieniečių. „Vadovo po Maskvą" 236 puslapyje skelbiami du nauji maršrutai: Stalino Baltijos–Baltosios jūros kanalu ir Maskvos–Volgos kanalu. Abu kanalus dar tik visai neseniai, 1932 ir 1937 metais, baigė kasti šimtai tūkstančių kalinių.

1937 metais specialus žurnalo „TSRS statybos" numeris skirtas Konstitucijai, jis iliustruoja „teisę į poilsį" – vaizduoja turistus proletarus šalia viešbučio Juodosios jūros krante

„Mūsų, tarybinis, turizmas – tai kultūrinės revoliucijos forma."

Skelbimų su pasiūlymais pakeliauti per atostogas netrūko ir laikraščiuose bei žurnaluose. Kviečiama daugiausia vis į tas pačias vietas: į senus Kaukazo kurortus ir gydyklas – Jesentukus, Piatigorską, Boržomį, į Krymo pajūrio kurortus – Jaltą, Feodosiją, Arteką, Gurzufą, – ir keliauti didžiosiomis Rusijos upėmis.

Tai reiškė, kad Rusijos turizmas, pradėjęs plėtotis dar šimtmečio pradžioje, o paskui karo, revoliucijos ir pilietinio karo suiručių sužlugdytas, vėl at-

gimsta. 1929 metais įsteigta bendrovė „Inturist“ specialiai užsienio turistams aptarnauti. Prisiskaičius reklaminės savigyros ir reklaminių štampų buvo galima iš tiesų patikėti, jog Tarybų Sąjungoje – tame „šeštadalyje pasaulio“ – kuriasi „pasaulinis turizmo centras“, į kurį, susidomėję naujosios visuomenės atsiradimu, plūs „turistų srautai“ iš viso pasaulio. Juk toje šalyje esama visko: milžiniška teritorija, aukščiausi Europos kalnai, gausi ir įvairi gyvūnija, kitur jau išnykusi, gamtovaizdžiai – nuo subtropinių iki poliarinių, bet svarbiausia kitkas: „Tarybų Sąjungoje yra ir tai, ko nerasi niekur kitur pasaulyje. Čia kuriamas naujoviškas gyvenimas. Žmonių tarpusavio santykiai, kokių dar niekada nėra buvę, naujos darbo formos, neregėtas statybų užmojis, kultūros plėtra, naujoviško meno suklestėjimas, naujoviška buitis, naujoviško žmogaus gimimas – štai kas skatina domėtis Tarybų Sąjunga.“[2]

Tačiau buvo plėtojamas ne tik „naujoviškas turizmas užsieniečiams“.[3] Vykdant pirmąjį penkmečio planą buvo įsteigta daug organizacijų, kurios sistemingai ir metodiškai plėtojo naujovišką, specifinį proletarinį turizmą. Juo ėmė rūpintis organizacijos, ypač profsąjungos ir profesinės draugijos. Buvo skatinamos įvairios turizmo rūšys: trumpalaikis ir ilgalaikis turizmas, alpinizmas ir gydyklų paslaugos, slidinėjimas, vandens sportas ir pėsčiųjų žygiai. Turizmas turėjo tapti ne vien būdu praleisti laisvalaikį ir pailsėti: keliaudamas žmogus ir lavinosi, kėlė savo kultūrinį lygį, pagaliau stiprino kūną ir rengėsi galimam karui. „Teisę į poilsį, kurią įtvirtino Stalino konstitucija, įgyvendina kelionės, turizmas ir ekskursijos, kurios Tarybų Sąjungoje įgavo dar neregėtą mastą. Tūkstančiai darbo žmonių kasmet leidžia atostogas įvairiausiose turistinėse kelionėse. Kapitalistinėse šalyse turizmas paprastai esti priemonė išsiblaškyti. Mūsų, tarybinis, turizmas – tai kultūrinės revoliucijos forma. Pažinti Sąjungos gamtą, jos ūkį, TSRS tautų buitį ir kultūrą, tarybinę pramonę, tarybinių ir kolektyvinių ūkių gyvenimą, naujuosius miestus, nacionalinių respublikų centrus, vandens kelius – visa tai yra tarybinio turizmo siekiai, įspūdingai pakeliantys jo lygį.“[4]

Kad ir kaip buvo pabrėžiama tai, kas nauja ir proletariška, vis dėlto pagrindiniai turizmo maršrutai ėjo dar prieš revoliuciją išmintais takais, vedančiais į labiausiai lankytinas vietas, ir rėmėsi jau anuomet sukurta kurortų ir poilsio įstaigų infrastruktūra. Tik viskas buvo atnaujinta – pradedant ikirevoliucinio upių laivyno bendrovių laivais, vėl parengtais priimti keleivius, ir baigiant vilų, vasarnamių, rūmų, esančių Juodosios jūros krante, perdavimu

Krymo pakrantės nuotrauka specialiame žurnalo „TSRS statybos" numeryje, skirtame pramogoms Arteko pionierių stovykloje

„Senojo režimo svajonių kraštas buvo įjungtas į naująjį pasaulį, liaudžiai tapo prieinamos dar neregėtos erdvės."

tarybinėms organizacijoms – profsąjungoms, Centriniam vykdomajam komitetui, Liaudies komisarų tarybai, įvairiems liaudies komisariatams ir kitoms įstaigoms. Nacionalizuoti Rusijos Rivjerą, nusavinti tą žemės kampelį su baltais rūmais, promenadomis, parkais ir palmių giraitėmis buvo ne taip paprasta, tas procesas turėjo sunkių padarinių. Senojo režimo svajonių kraštas buvo įjungtas į naująjį pasaulį, liaudžiai tapo prieinamos dar neregėtos erdvės. 1936 metų filme „Mergina skuba į pasimatymą" (režisierius Michailas Verneris) vienas miestas, Jesentukai, vaizduojamas kaip vien poilsio vieta.[5] Net ir buvusios valdančiosios klasės atstovų išvaizdą – baltą medvilninį kostiumą, panamą, atsipalaidavimą Pietų saulės atokaitoje – perėmė naujasis elitas. Ir vis dėlto neišvengiamai formuojasi visiškai savitas stilius. Dabar prireikia milžiniškų biurokratinių pastangų, kad gautum taip geidžiamą vietą po saule – tokių vietų vis labai stinga. Ketvirtojo dešimtmečio viduryje atsiranda pavyzdinių poilsio namų, sanatorijų ir kultūros rūmų, atitinkančių naujausias Europos ir Amerikos kurortologijos tendencijas; prie jų galima priskirti Barvichos sanatoriją Pamaskvyje ir Macestos sanatoriją Juodosios jūros krante. Jose viskas „modernu" – nuo architektūros, orientuotos į šviesą ir saulę, su įstiklinta veranda ir balkonu, iki patalpų ir kabinetų įrangos dizaino, kuris ramina žmogų, skatina atsipalaiduoti ir teikia jam visas medicinos ir balneologijos paslaugas.[6] Organizacijai priklausantis, visuomeninis turistas yra pranašesnis už individualių keliautojų grupę – tokių jau kaip ir nebelikę. „Suglaudinimas", jau įsitvirtinęs sostinių komunaliniuose butuose, persikėlė ir į kurortus bei paplūdimius: žmogus nebeturi privatumo, jis net ir ilsėtis priverstas su kitais, dažniausiai svetimais, žmonėmis ankštame plotelyje. Nors išsvajotieji pajūrio kurortai geriau aprūpinami maisto produktais, bet ir čia prie valgyklų, kavinių, kioskų rikiuojasi klientų eilės. Vis dėlto „kelionė į Pietus" – ar Volgos upe, ar į Kaukazą, į Juodosios jūros pakrantę – yra negirdėta, beveik nepasiekiama privilegija ir prabanga.

Tačiau ir iškeliavęs į plačiąją šalį niekur nepabėgsi nuo tikrovės. Jevgenijaus Červiakovo 1936 metų filme „Kaliniai" Baltijos–Baltosios jūros kanalas vaizduojamas kaip kelionės maršruto ruožas – tokia liūdna iškylos ir priverčiamojo darbo kaimynystė.[7] Net ir kita vieta, kuri skirta veikiau ištrūkti iš kasdienybės gniaužtų ir politikos maišaties – vasarnamis, vila (*дача*), – 1937 metais įtraukiama į politikos verpetą.[8] Maskvos parodomuosiuose procesuose vila, skirta privačiai žmogaus erdvei, kur jis gali pailsėti ir atsipalaiduoti, vis

minima kaip sąmokslo židinys. Vasarnamiuose vyksta konfidencialūs susitikimai, pasitarimai, ten esą keičiamasi raštais ir laiškais, rezgami sąmokslai. Radekui primetama, esą jis aplankęs Buchariną jo viloje ir prašęs jo užtarimo.[9] Zinovjevas su Tomskiu kartą slaptai susitikę Zinovjevo viloje.[10] Net Ordžonikidzė savo vasarnamyje leidęsis į kontrrevoliucinius pokalbius.[11] Šiaip ar taip, Maskvos parodomuosiuose procesuose Pamaskvio vasarnamiai vaidina svarbų vaidmenį kaip spėjami konspiracijos taškai. Net prisiartinti prie garsenybės vasarnamio gali būti pražūtinga. Vienas nuomojo vilas diplomatams Maskvos priemiestyje Kunceve, kitas įskundė kaimyną ir tuo pasinaudodamas užgrobė jo vilą, trečias stačiai atsidūrė per arti garsenybės vasarnamio – nuo tokių aplinkybių galėjo priklausyti įkalinimo terminas.[12] Ypač skaudaus likimo susilaukė tarybinio ūkio „Komunarka" sklypas, esantis šalia Jagodos vasarnamio: jame buvo sušaudyti Jagodos parankiniai atskleidus tariamą „sąmokslą" Dmitlage 1937 metais. Vila, iš principo skirta pasitraukti į privatų gyvenimą, laisvalaikio ir poilsio simbolis, tampa sąmokslų ir egzekucijų vieta.[13]

NACIONALBOLŠEVIKO NIKOLAJAUS USTRIALOVO SUGRĮŽIMAS IR MIRTIS

Sugrįžimas iš tremties į naująją Rusiją • Nacionalbolševizmas ir Stalino „socializmas vienoje šalyje" • „Buvusiųjų" pasaulis ir 1937 metai • Dvilypis dokumentas: dienoraštis ir NKVD komentarai

Nikolajus Ustrialovas, vienas įžymiausių rusų emigracijos veikėjų, 1935 metais grįžo į tėvynę. Po dvejų metų, 1937 m. birželio 6 dieną, jis buvo suimtas Maskvoje, o 1937 m. rugsėjo 14 dieną TSRS Aukščiausiojo Teismo karinė kolegija, pateikusi kaltinimus pagal 58 straipsnio 1a, 8, 10 ir 11 pastraipas, nuteisė jį myriop – sušaudyti. Jis buvo apkaltintas tėvynės išdavimu, terorizmu, skleidęs propagandą ir agitavęs nuversti tarybų valdžią, rengęs veiksmus tarybų valdžiai susilpninti. Nuosprendis, kaip paprastai, buvo įvykdytas nedelsiant.[1] Ustrialovas, keliolika metų gyvenęs užsienyje ir vis raginęs emigrantus pagaliau pripažinti tarybinę Rusiją, sugrįžęs neįtiko tai valdžiai, kuriai tarnauti pats nuolat ragino, ir tapo jos auka. Jis taip elgėsi ne tik ir ne tiek iš nostalgijos, kiek todėl – tai liudija visi jo raštai, parašyti tremtyje, – kad buvo tvirtai įsitikinęs, jog po revoliucinės sumaišties Rusija atgimsianti „raudonosios valstybinės valdžios" pastangomis. Tuo klausimu jo didžiarusiškasis patriotizmas lyg ir natūraliai sutapo su Stalino skelbiamu „socializmu vienoje šalyje".[2]

Rytojaus dieną po suėmimo Ustrialovas paprašė žmoną perduoti jam į kalėjimą dienoraštį, kurį jis rašė nuo pat sugrįžimo į Rusiją. Tikėjosi tuo dienoraščiu įrodyti, kad yra lojalus tarybų valdžiai. Neliniuotas sąsiuvinis, prirašytas parkeriu abiejose lapo pusėse, išliko Ustrialovo bylos dokumentuose.

Kai kas ten pabraukta – ko gero, tardytojo ranka, – be to, prirašyta pastabų apie tardomojo persiauklėjimo procesą; beje, kuo nuosekliau ir žiauriau jis vyko, tuo įtartiniau atrodė valdžiai ir jos slaptajai policijai žmogus, nuolankus jai ir pats save kaltinantis.

Ustrialovas buvo „grynakraujis rusų inteligentas". Gimęs 1890 metais Sankt Peterburge, bet užaugęs Kalugoje, jis 1913 metais baigė teisės studijas Maskvos universitete. Kurį laiką studijavo užsienyje – Paryžiaus Sorbonoje ir Marburgo universitete; pastarajame klausėsi Hermanno Coheno paskaitų. 1916 metais tapo privatdocentu, palaikė ryšius su Maskvos religinės filosofijos draugija, skaitė joje paskaitas. 1916 metais įstojo į Rusijos liberalų partiją (konstitucinių demokratų, arba „kadetų") ir per straipsnius autoritetinguose žurnaluose, tokiuose kaip „Russkaja mysl", išgarsėjo kaip politikos publicistas. Čia jau išryškėjo platus jo akiratis ir būsimosios tyrimų temos. Vėlesnėse studijose jis nagrinėjo Schopenhauerio etiką (1927 m.), Italijos fašizmą (1928 m.), Vokietijos nacionalsocializmą (1933 m.). Po Vasario revoliucijos vadovavo kadetų partijos Kalugos skyriui, kiek vėliau dėstė Permės universiteto Teisės fakultete. Antras jo gyvenimo etapas prasidėjo persikėlus į Omską: ten jis vadovavo Sibiro respublikos kadetų partijos centro komitetui ir admirolo Aleksandro Kolčiako vyriausybės informacijos skyriui. Beje, jau ir tada jis buvo įsitikinęs, kad kontrrevoliucinis baltagvardiečių judėjimas neturi perspektyvų. „Jei mums lemta žlugti, vadinasi, esam nusipelnę žlugimo", – rašė jis jau 1919 metų pavasarį.[3] Kolčiako armijai pralaimėjus, Ustrialovas 1920 metais emigravo per Irkutską, Čitą ir Mandžiūriją į Charbiną, kur jau buvo susibūrę 40 000 rusų pabėgėlių; šis miestas spėjo tapti vienu reikšmingiausių rusų diasporos kultūros centrų – čia veikė jų institutai, bibliotekos, ėjo laikraščiai, gyvavo teatrai ir universitetas. Čia prasidėjo, anot jo paties, „trečias jo gyvenimo etapas".[4] 1925 metais jis stojo tarnauti į KVŽD (Rytų Kinijos geležinkelius); tai buvo bendra TSRS ir Kinijos įmonė jų pasienio zonoje. Čia Ustrialovas aktyviai veikė kaip mokslininkas ir žurnalistas. Tačiau rusų kultūros ir politikos žvaigždė jis tapo, su kitais įžymiais intelektualais 1921 metų viduryje Prahoje išleidęs esė rinkinį „Smena vech" („Gairių keitimas"); jame Ustrialovas ir kiti autoriai reiškė įsitikinimą, kad „burtai mesti", kad Rusija atgimsianti su bolševizmo ženklu ir jo formomis, o emigrantai pagaliau turėsiantys „eiti į Kanosą", atgailauti, jei norintys likti ištikimi Rusijai. Ustrialovo straipsnis „Smena vech" rinkinyje išspausdintas su

reikšminga antrašte – „Patriotica". Rinkinys sukėlė karštų ginčų visoje rusų diasporoje ir net pačioje Rusijoje. Jis palietė skaudžią temą: pilietinis karas pasibaigė ir inteligentija tiek šalyje, tiek užsienyje, iki tol vis lūkuriavusi arba ir priešiškai nusiteikusi, turėjo persiorientuoti. Ustrialovas buvo vienas iš tų, kurie „ėjo į Kanosą". Jau 1925 metais jis lankėsi Tarybų Sąjungoje ir apie tai parašė knygą.[5] Grįžti į Rusiją rengėsi apdairiai, tai matyti ir iš jo susirašinėjimo, ir iš to, kad savo dienoraščius ir visą archyvą persiuntė į Jungtines Valstijas. Ustrialovas ketino Rusijoje dirbti dėstytoju, o svarbiausia – propaguoti tarybinį Rusijos atgimimą. 1935 metų gegužės 12 dieną jis su šeima Charbine įlipo į traukinį ir birželio 2 dieną jau buvo Maskvoje.[6]

Sugrįžimas iš tremties į naująją Rusiją

Vos sugrįžusį Ustrialovą pribloškė įspūdžiai, patirti senojoje – arba naujojoje – tėvynėje. Jo dienoraštyje įrašai tikslūs, dažniausiai nurodoma net ir valanda. Jis norėjo įamžinti susitikimus su pažįstamomis vietomis ir senais pažįstamais, įspūdžius iš naujosios Rusijos ir juos perprasti. Grįžimas į Rusiją, pasak jo paties, buvo kelionė „tikra laiko mašina" (1935 m. birželio 6 d.). Įspūdžiai jį slegia, jų stačiai per daug. „Tėvynėje. Sunkiai besusigaudau. Jaučiuosi kaip sapne. Įspūdžių srautas, *élan vital*." (1935 m. gegužės 30 d.) Pašnekesiai traukinyje, vaikystės vietų lankymas sukėlė „jausmų chaosą". Ustrialovas ieškojo vaikystės ir jaunystės vietų, bet turėjo susirasti ir darbo vietą. Tad jam teko keliauti per skirtingus laikus – per vaikystės praeitį ir naujosios Rusijos dabartį. Kai kada jie susidurdavo kaktomuša. Per dvejus metus jis nemažai apkeliavo: buvo Voroneže, Kalugoje, Maskvoje, Leningrade, Kaukazo ir Juodosios jūros pakrančių kurortuose. Kalugoje susiieškojo senelės namą – čia „atgijo vaikystė, gyva praeitis" (1935 m. birželio 6 d.), mėgavosi pažįstamais kvapais, su vaikais vaikščiojo paupiu, sielojosi dėl apleistų kapų kapinėse ir susitiko valstiečių, vis dar tokių pat kaip senosios Rusijos kaime. Jis svaigo nuo priešybių susidūrimo ir svajojo apie rašytoją, galintį jas suvokti ir aprašyti. Skaudu jam buvo matyti apleistus savo šeimos namus, apsilaupiusius sienų apmušalus, menančius vaikystę, piktžolėmis apėjusį sodą. Visa tai jį pribloškė. „Praeitis... Buvo, buvo... Prisiminimų žemė... Žlugęs pasaulis... bet gal jį dar galima atgaivinti?" Ir iš tiesų

jis susitiko jauną vaikiną, apsigyvenusį kadainykščiame „mamos kambaryje“ ir tvirtinantį, kad viskas būsią sutvarkyta. „Taigi iš griuvėsių kyla naujas gyvenimas.“ (1935 metų liepos 10 dienos įrašas, beje, vokiškai. – K. S.) Ustrialovas aplankė Sergijev Posadą ir Naująją Jeruzalę (*Новый Иерусалим*), kurių vienuolyno pastatai buvo paversti džiovininkų sanatorija, o katedra – muziejumi (1937 m. gegužės 25–26 d.). Vis nerimavo, ar tik nebūsiąs pasidavęs nostalgijai ir įstrigęs praeityje.

Įsigyventi į tarybinio darbininko būseną sekėsi ne taip sklandžiai, kaip jo gal tikėtasi. Ustrialovas ne sykį kreipėsi į Susisiekimo ir ryšių liaudies komisariatą – siūlėsi skaityti ekonominės geografijos paskaitas. 1937 metų vasarį jam buvo pranešta, kad dėl bendros padėties – padidinto budrumo – jis negalėsiąs pradėti dėstyti dar ir būsimajame pavasario semestre. Daug jo parašytų straipsnių – apie Petrą Didįjį, apie Puškiną – laikraščių redakcijos atmetė arba suluošino trumpinimais ir pakeitimais. Ustrialovą kankino priverstinis dykinėjimas.

Vis dėlto daugiausia jo dienoraštyje prirašyta apie naująją Rusiją. Ir ne tik todėl, kad jį domino pasikeitusi Rusija, bet ir todėl, kad jis ieškojo (ir tikėjosi rasti) įrodymų, pagrindžiančių jo viziją – bolševikų atnaujintą didžiąją Rusiją.[7] Bemaž visur potekstėje skambėjo aistringa svajonė. Ustrialovas nenorėjo visur matyti vien tik griuvėsius, jam imponavo „karštligiško, jaunatviško kuriamojo darbo vaizdai“ (1935 m. birželio 19 d.). Jis net kliovėsi tuo, kad sugrįžęs iš emigracijos yra akylesnis, nes turi su kuo palyginti, o vietiniai kitąsyk per medžius nebematantys miško (1935 m. birželio 24 d.). Teigė, kad jo gyvai išgyvenama istorija esanti verta „Shakespeare'o eilių, Wagnerio muzikos ir Davido teptuko“. „Betgi čia gimsta gyva istorija, *au naturel*. <...> Istorija – tai dabartis. Būties mazgai. Taip, didingi dalykai, lemtingi, būtini.“ (1937 m. vasario 16 d.; parašyta vokiškai. – K. S.)

Visur jis regėjo naujųjų laikų, naujo pakilimo ženklus. Apsilankęs Maskvos rutulinių guolių fabrike stačiai įsisvajojo. „Nuostabios mašinos. Puikūs žmonės. Kaip džiugu jausti visapusišką šalies augimą! Tokiose milžiniškose moderniose įmonėse gali suvokti savitą technikos grožį, apie kurį yra rašęs Spengleris, išgyręs vandenyno lainerių ir pan. grožį“ (1935 m. birželio 11 d.). Ustrialovą žavėjo „plieno paukščiai, drebinantys padangę“, „naujieji žmonės“, kuriuos pamatė sportininkų parade (1935 m. liepos 19 d.). Jam patiko pasikeitęs žmonių elgesys, patiko, kad „piliečiai“ virto „draugais“. Pa-

kitęs ir miesto socialinis veidas. „Naujas socialinis sluoksnis! Nauja klasė! Taip, čia realiai ir tiesiogiai stebi jos gimimą ir augimą. Miestų veidas stebinamai pakitęs. Naujas veidų tipas vietoj buvusių „priemiesčių veidų". Taip, tai darbininkų ir valstiečių era, proletarinė revoliucija. Nebeliko buržuazinių intelektualų miesto, kilmingų aristokratų miesto. Naujųjų inteligentų net ir veidas kitoks – irgi proletariškas, masinis. Retai, labai retai tepamatysi gatvėje senojo raugo tipą – tikrą išmirštančių taurų egzempliorių. Štai koks socialinis revoliucijos poveikis: „priemiesčiai" suplūdo į miestą, o „miestas" emigravo, pasitraukė į užsienį, į nebūtį. Tačiau būtų nuodėmė neigti istorijos logiką. Pirmąsyk Rusija turi tikrų miestų, įveikusių inercijos pasipriešinimą. Pamažėle ir jų gyventojai taps tikrais „miestiečiais". O mes matom, kaip prasideda tasai galingas ir be galo įdomus procesas." (1935 m. liepos 9 d.) Pats Ustrialovas toje socialinės demografinės revoliucijos pakeistoje aplinkoje jautėsi tartum gyva iškasena. „Taip, aplinkui viskas pasikeitę, visur nauji, nepažįstami veidai – o pažįstamieji, išgyvenę tą audrą, atrodo seni ir yra seni." (1935 m. liepos 16 d.)

Ypač atidžiai Ustrialovas seka politinius įvykius. Klausosi tiesiogiai transliuojamo Stalino konstitucijos priėmimo, smulkiai užrašo kalbėtojų žodžius ir plojimus, pasižymi – dažniausiai ne be pasitenkinimo, – kaip šauna pro šalį kairiosios opozicijos atstovai, kitados puldinėję ir jį; kai kuriuos jis ir asmeniškai pažinojo – antai su Piatakovu studijavo Maskvos universitete. „Prieštaringi jausmai, – rašo jis klausydamasis per radiją trockininkų bylos nagrinėjimo. – Nors tų žmonių mirtį padiktavo istorijos logika, išgirdęs apie Radeką ir Sokolnikovą (jie buvo nuteisti ne sušaudyti, o tik kalėti. – K. S.) kuo nuoširdžiausiai apsidžiaugiau." (1937 m. sausio 30–31 d.) Klausėsi per radiją transliuojamos Stalino kalbos ir žavėjosi. „Tas sutelkiantis, hipnotizuojantis vardas <...> vardas, kuris yra šūkis, išreiškia asmenybę, yra logikos, istorijos ir visuomenės raidos diktuojamas likimas. Sėkminga revoliucija – didžioji revoliucija! – tokiai šaliai kaip mūsų, daugiatautei šaliai, kurios tautos yra pratusios mąstyti konkrečiai, reikia aiškaus, sąmoningo, konkretaus vadovavimo. Ir visa laimė, kad tą ji ir gavo. Taip, reikalingas talismanas, reikalingas Stalinas, STALINAS (tekste pabraukta, o į tekstą įklijuotas Stalino atvaizdas profiliu. – K. S.), kuris išjudintų stūmoklius, vožtuvus ir spyruokles, tą iš žmonių sudarytą sistemą, kuriai tenka išsaugoti ir pertvarkyti mūsų valstybę, iškovoti, sustiprinti ir išplatinti socializmą." (1936 m. gruodžio 6–7-osios naktį) Stali-

nas įkūnijąs iš milijonų žmonių sukonstruotos mašinos jėgą, kuriai esą lemta pakeisti pasaulį. Kas to nesupranta, tas kreivai suvokiąs tikrovę. „*Alea jacta est*. Alternatyvos nėra. Šiandien mums patriotizmas yra neatskiriamai susijęs su bolševikiniu internacionalizmu. Gyvenimas mūsų tėvynėje neatskiriamas nuo jos vietos pasaulyje." (1936 m. gruodžio 6–7 d.) Tai ne akimirkos nuotaika arba entuziazmas klausantis radijo; tas Ustrialovo įrašas veikiau išreiškia gilų jo įsitikinimą. Panašiai manė ir kiti jo kartos „sugrįžėliai", tarp jų – ir iš seniausios rusų didikų giminės kilęs kunigaikštis Dmitrijus Sviatopolkas-Mirskis (1890–1946? m.), grįžęs iš Anglijos, rašytojas Aleksandras Kuprinas (1870–1938 m.), kuris 1937 m. nepagydomai sirgdamas grįžo iš Prancūzijos, pagaliau kompozitorius Sergejus Prokofjevas (1891–1953 m.), kuris ilgai gyvenęs ir kūręs užsienyje 1936 m. visam laikui grįžo į TSRS.[8]

Nacionalbolševizmas ir Stalino „socializmas vienoje šalyje"

Dienoraštyje Ustrialovas tik sudėliojo tai, ką jau 1921 metais, būdamas emigracijoje, su politiniais bendraminčiais suformulavo esė rinkinyje „Smena vech".[9] Pasak jo, pasibaigus pilietiniam karui, žlugus kontrrevoliucijai ir įsitvirtinus tarybų valdžiai, inteligentija ir emigrantai turintys beatodairiškai pakeisti požiūrį į bolševikų valdžią. Toliau veikti opozicijoje, juoba priešintis ginklu ir sabotažu, būtų ne tik neperspektyvu: taip išduotume tėvynę ir tikrų patriotų siekius. Baltagvardiečių kariuomenė tik griovusi infrastruktūrą ir gyvenimo pamatus, o išlaikyti Rusijos vientisumą, atstatyti karo ir revoliucijos sugriautą šalį tekę jau tarybų valdžiai. Istorijos paradoksas lėmęs, kad rusų tautos ir Rusijos imperijos interesus teko ginti bolševikams. Šiandien Leninas ir Trockis įkūnijantys tauriausius rusų inteligentijos bruožus. Maskva, kaip III Internacionalo sostinė, tapusi pasaulio sostine, tikra Trečiosios Romos įpėdine, o Leninas ir Trockis tapę autoritetais, vertinamais ir gerbiamais pasaulyje. Emigrantų tikėjimas, kad bolševikų pergalė remiasi vien arba labiausiai tik durtuvais, esanti iliuzija; iš tiesų ji turinti platų ir tvirtą socialinį pamatą. Ustrialovui ir jo bendraautoriams darė įspūdį tai, kiek per trumpiausią laiką nuveikė bolševikai. Rusų inteligentija – tiek namie, tiek tremtyje – tik tuo atveju galinti likti ištikima savo didžiajai tradicijai

priešintis ir kovoti už Rusijos atsinaujinimą ir modernizaciją, jei ryšis grįžti ir konstruktyviai bendradarbiauti su porevoliuciniu režimu.[10]

Smenovechininkų pozicija tučtuojau sukėlė gyvų, net audringų ginčų emigracijos centruose, ypač Sofijoje, Belgrade, Berlyne, bet ne tik juose. Tarybų valdžia, pirmučiausia Leninas, nedelsdama įvertino liberalių ir konservatyvių intelektualų deklaraciją kaip svarbų signalą, kad inteligentijos viduje vyksta fermentacijos ir persiorientavimo procesas, ir padarė tam tikras išvadas. Ji kilniaširdiškai rėmė tos srovės publikacijas ir spaudinius, ypač žurnalą „Nakanune" („Išvakarėse"). Kvietė įtakingus intelektualus į TSRS skaityti paskaitų ir dalyvauti debatuose, nors ir neslėpė, kad smenovechininkų skelbiamą „ridikėlio teoriją" – tarybų valdžia esanti iš viršaus raudona, o viduje balta – laiko reakcingu svaičiojimu. Pirmąsyk po pilietinio karo atsivėrė galimybės gan atvirai svarstyti esminius tarybinės politikos klausimus ir dirbti tarybinės valstybės naudai intelektualams nekomunistams, ypač žmonėms, kurie iki tol buvo menkinami kaip buržuaziniai specialistai – laisvųjų profesijų darbuotojams: inžinieriams, gydytojams, akademikams, universitetų dėstytojams, agronomams ir t. t. Debatai dėl „naujų gairių" nutraukė sektantišką tarybų valdžios kursą ir priviliojo daug intelektualų, iki tol nusiteikusių priešiškai arba lūkuriuojančių. Tai labai padėjo sparčiai atgaivinti liaudies ūkį ir normalizuoti dvasinę situaciją, bent jau sumažinti įtampą, vykdant Naująją ekonominę politiką. Stalino propaguojamas šūkis „Sukurti socializmą viename šalyje", nuo 1923 metų vis labiau neigiantis Trockio skelbiamą „permanentinę revoliuciją" ir jo įsitikinimą, kad revoliucija paplisianti visame pasaulyje, buvo viso labo pripažinimas fakto, kad perversmas kol kas apsiribojo Rusija ir su tuo tenka susitaikyti. Mažam visuomenės sluoksniui, kuris betgi toks svarbus visai visuomenei – ekspertams, specialistams, mokslininkams – kvietimas drauge atstatyti šalį atvėrė naujų galimybių, o patriotiškai nusiteikusi, konservatyvi inteligentija ne tik nenorėjo jų atsisakyti, bet veikliai ir energingai kibo į darbą. Kaip labai Komunistų partija baiminosi galimos to sluoksnio įtakos, galima spręsti iš to, kad trečiojo dešimtmečio pabaigoje vėl, kaip pilietinio karo laikais, imta persekioti senąją inteligentiją: pjudyti intelektualus ir specialistus, rengti parodomuosius procesus, trypti visą luomą, kurstyti karingus kultūrinės revoliucijos aktyvistus ir darbininkus fiziškai susidoroti su jo atstovais. Senoji patriotinė inteligentija vėl buvo kalama prie gėdos stulpo, ribojamos jos teisės, gniuždoma sunkiomis sankcijomis.

Maždaug nuo 1935 metų tą apribojimų politiką imta keisti, žinovai buvo reabilituojami, pripažįstama jų kompetencija ir autoritetas; žmonėms, iki tol persekiotiems, tai buvo tikras išganymas. Baigiantis industrializacijos ir kolektyvizacijos ūmiajai fazei, panašiai kaip po pilietinio karo pabaigos pereinant prie Naujosios ekonominės politikos, išryškėjo naujas *modus vivendi* tarp vyriausybės ir iki tol diskriminuotų gyventojų grupių; šioms tai įkvėpė pasitikėjimo ir sužadino didelius lūkesčius – dabar būsią galima ramiai darbuotis savo ir šalies labui. Palengvėjo, beje, ir kitų srovių šalininkams, mat tuo bruzdėjimo ir naujų orientyrų ieškojimo laikotarpiu atsirado tokių srovių, kaip kad Eurazijos srovė, ir diasporoje, ir pačioje šalyje. Patriotizmas, kuriuo reiškėsi „nacionalbolševikai", susispietę apie Ustrialovą, buvo stiprus veiksnys toje aplinkoje, ir valdžia jį ne tik pripažino, bet skatino ir suteikė jam naują kryptį. Susidūrė du galingi srautai: senojo elito patriotizmas, užsimezgęs dar caro imperijos gyvavimo pabaigoje, siekiantis sumoderninti Rusiją ir paversti ją didžiąja valstybe, ir Stalino imperializmas, iki tol negirdėtomis ir nebūtomis priemonėmis sutelkęs buvusios valstybės žemes, atnaujinęs tą valstybę tarybiniu pavidalu ir taip ją vėl prikėlęs.[11] Tiesa, naujoji valdžia nei akimirkos neleido suabejoti, kad senojo raugo patriotizmas turės prisitaikyti prie naujosios epochos reikalavimų ir formų. Ustrialovas ir jo bičiuliai Stalinui buvo ne daugiau kaip geidžiami agitatoriai, propaguojantys naujosios imperijos teisėtumą.

„Buvusiųjų" pasaulis ir 1937 metai

Ustrialovas, grįžęs iš Charbino į Maskvą, tai vienur, tai kitur susitikdavo pažįstamų iš senų laikų: metro stotyje – žmogų, dabar dirbantį vertėju („Smagu buvo susitikti dar vieną šešėlį iš negrįžtamai praėjusių laikų", 1937 m. vasario 14 d.), Kuzneckij Mosto gatvėje – pažįstamą, gavusį darbo vienoje tarybinėje leidykloje. Miestas buvo pasikeitęs iš pagrindų, bet visur dar galėjai susitikti žmonių, priklausančių klasei, su kuria buvo tekę bendrauti Ustrialovui. Negalėjo visi ryšiai nutrūkti vienu kirčiu. Tie žmonės buvo praradę padėtį, bet tūnojo šešėlyje, vienaip ar kitaip įsitaisę, gal net laikinai pasitraukę, o paskui sugrįžę į savo miestą. Juk ir naujajai valdžiai buvo reikalingi tam tikrų profesijų ir specialybių žmonės, ypač tokie, kokių nebuvo itin daug tarp iškilėlių

iš žemesniųjų socialinių sluoksnių: mokantys svetimų kalbų, pažįstantys kultūros ir meno pasaulį, turintys ryšių su užsieniečiais, gebantys organizuoti, išmanantys prekybą, nutuokiantys apie madas ir prabangą. Kai kurių dalykų žinovų buvo itin reta, jų kvalifikacija laidavo pragyvenimo šaltinį „buvusiesiems", „atliekamiems žmonėms", nors ir diskriminuojamiems, ir atstumtiems. Dažnas toks šešėlinis specialistas jautėsi saugus, nes jį globojo galingas užtarėjas – Bucharinas, Vorošilovas, Ježovas: juk kiekvienam iš jų reikėjo menininkų ir intelektualų draugijos. Daugelis aukštų partijos veikėjų turėjo savą kultūros žmonių svitą, sėdinčią savo globėjo valtyje ir rizikuojančią nuskęsti kartu su juo. Smuikininkas Jurijus Jelaginas savo memuaruose rašo, kad Maskvos dailės teatrą ypač globojo Molotovas ir Vorošilovas: „Tų galingų žmonių proteguojami, mes gyvenom smagiai ir vargo nematėm. Klasių kova mūsų teatro nepasiekė. Tarp daugybės jo darbuotojų – aktorių, muzikantų, scenos darbininkų ir durininkų – buvo nemaža tokių, kurie pagal įstatymą buvo liaudies priešai ir anaiptol negalėjo pretenduoti į privilegijuotą gyvenimą socialistinėje darbininkų ir valstiečių valstybėje. Panašiai buvo Didžiajame teatre, Mažajame teatre, Dailės teatre, visuose geresniuosiuose Maskvos teatruose. Dailės teatro orkestre gitara skambino kuklus seniokas su žila barzdele. Prieš revoliuciją jis buvo vienas turtingiausių Maskvos gyventojų, jam priklausė dešimtys didelių namų miesto centre. „Atstumtųjų" vaikai įsitaisydavo Didžiojo teatro chore bei kordebalete ir taip apeidavo visas kliūtis. Tokiu būdu ir Luiza Aleksandrova, buvusi imperatorienės Aleksandros rūmų dama ir Nikolajaus II favoritė, ištvėrė visas audras ir jai nė plaukas nuo galvos nenukrito. Paplitus žiniai apie jos ryšius su caro rūmais jai teko keltis į Maskvą. Čia ji kaip charakterinio amplua aktorė įsitaisė Mažajame teatre ir niekieno netrukdoma gyveno be didesnių rūpesčių.

Ketvirtajame dešimtmetyje Dailės teatras statė „Carą Fiodorą Ivanovičių", tačiau režisieriui buvo vargo rasti žmogų, kuris būtų galėjęs užkulisiuose imituoti cerkvės varpų skambesį. Didžiojo Stalino Maskvoje ketvirtajame dešimtmetyje vargiai begalėjai rasti tikrą varpininką. Po karštligiškų paieškų galiausiai pavyko rasti viename Šiaurės koncentracijos lageryje senį, kuris prieš revoliuciją buvo Kremliaus bokšto „Ivanas Didysis" pagrindinis varpininkas. Žmogelis buvo tučtuojau amnestuotas, pargabentas į Maskvą ir iki gyvenimo pabaigos Dailės teatro užkulisiuose skambino varpais."[12] Panašiose nišose susikaupdavo gausūs būriai „buvusiųjų", tokių kaip pats Jela-

ginas, kurio senelis buvo fabriko savininkas, o tėvas – inžinierius. „Vachtangovo teatre elektriku dirbo imperatoriaus generolo sūnus, o dirigentu – caro vidaus reikalų ministro sūnėnas. Viena mūsų trupės aktorė buvo princesė Rita Obolenskaja – ją išgarsino grožis ir melancholiškos akys. Vienas ryškiausių pavyzdžių – mūsų koncertmeisteris, mano pulto kaimynas orkestre, grafas Šeremetjevas. Kai 1931 metais su juo susipažinau, jis buvo dar jaunas, nedaug vyresnis už mane. Jis buvo kilęs iš vienos seniausių ir garsiausių Rusijos aristokratų šeimų. Kaipmat krito į akis tauri jo išvaizda, prakilnūs, tobuli veido bruožai, kokius šiandien Rusijoje retai bepamatysi. <...> Tai buvo puikiai išlavintas muzikas. Jo smuikavimas buvo tikslus, išraiškingas ir pasižymėjo itin gražiu tonu. Turėjo absoliučiąją muzikinę klausą.“[13] Tai tik ledkalnio viršūnė, vienas kitas žmogus iš to sluoksnio, kuris trečiojo dešimtmečio pabaigoje, kai diskriminacijos politika buvo labiausiai įsismarkavusi, apėmė apie keturis milijonus žmonių.[14] Tai tie, iš kurių tarybų valdžia 1918 ir 1926 metų Konstitucijomis atėmė rinkimų teisę ir galimybę naudotis visuotinėmis teisėmis: „kapitalistiniai elementai“, *senojo režimo* valdininkai, pirkliai, dvasininkai, caro policijos tarnautojai, baltagvardiečiai, darbdaviai, žmonės, gyvenantys ne iš savo darbo užmokesčio. Jie ne tik neturėjo teisės dalyvauti rinkimuose, bet negalėjo gauti ir buto, darbo, stoti į gimnazijas ir aukštąsias mokyklas, jiems nebuvo teikiama medicinos pagalba, maisto kortelės – iš esmės jie buvo už įstatymo ribų, priklausė nuo valdininko malonės, bet kas galėjo juos įskųsti. Kiekviena proga jie būdavo iš naujo surašomi, registruojami, išbraukiami. Kai kurios profesijos buvo tiesiog žlugdomos: tai prekeiviai, ūkininkai, pardavinėjantys savo produkciją, stačiatikių dvasininkai, rabinai, mulos, pastoriai, buvę karininkai. Jie – o dažniausiai ir jų šeimos – jau iš anksto buvo pasmerkti nukentėti per 1929, 1934, 1935 metų „retinimo“ ir trėmimo kampanijas. Jie negalėjo lankyti mokyklos, tikėtis pensijos, gauti medicinos pagalbos, jiems nebuvo skiriama normuotų maisto produktų.[15] Negalėdami gauti nei darbo, nei buto, jie buvo nublokšti į pusiau legalų, pusiau kriminalinį būvį. Patiems „lišencams“ jų padėtis buvo sunkiai pakeliama, bet dar svarbesnis buvo jos drausminamasis poveikis: kiekvienas toks beteisis neturėjo galimybės apsiginti, jis galėjo būti „demaskuotas“, pašalintas. „Buvusieji“, bet vis dar nedemaskuoti, buvo stačiai medžiojami, tai virto jau vos ne sportu, o užduotis išvengti tokių medžiotojų kėlė nepaliaujamą įtampą, alinančią nervus. Kad

tai buvo anaiptol nemenka grupė, matyti iš statistikos: antai 1928 ir 1929 metais Maskvos srityje neleista dalyvauti rinkimuose 219 084 asmenims, o iš jų 185 700, tai yra 85 proc., rūpinosi atgauti visas piliečio teises.[16]

Kai tiek daug žmonių buvo virtę beteisiais, nenuostabu, kad kaip tik tie žmonės karštai, net entuziastingai pritarė naujajai Stalino konstitucijai. Naujosios konstitucijos 135 straipsnis garantavo – bent jau žodžiais – visuotinę rinkimų teisę ir panaikino 1918 metų Lenino konstitucijos įvestą diskriminaciją. Buvę atstumtieji nuo šiol galėjo ne tik dalyvauti rinkimuose, bet ir leisti vaikus į mokyklas, stoti į kolūkius, gauti maisto korteles. Bet ir priėmus Konstituciją nestigo maišaties: nebuvo aišku, kaip taikyti 135 straipsnį – ar bus panaikinti visi apribojimai, ar galės grįžti tremtiniai. Žadamas teisių grąžinimas po revoliucijos ir pilietinio karo meto apribojimų kartu su naujuoju nacionalinio pasididžiavimo šūkiu žadino tautinės ir socialinės vienybės nuotaikas. Štai kaip Ustrialovas 1936 m. gruodžio 6–7 d. aprašė radijo transliaciją, skirtą naujajai Konstitucijai: „Konstitucijos šventė. Radijo imtuvas visą dieną kibirkščiavo patriotiniu entuziazmu ir socializmo triumfu."

Ustrialovas stebėjosi tarybinės imperijos susitelkimu: „Kartojasi senovinis *civis romanus sum*. Žmonės didžiuodamiesi taria – esu tarybinis pilietis. <...> Tegyvuoja TSRS! Tegyvuoja tarybų valstybė! Tegyvuoja vieninga didžioji tarybinė nacija!" (1936 m. rugpjūčio 12 d. vakare) Tačiau norint krizės ir nestabilumo laikais pasiekti plačią nacionalinę vienybę reikėjo sukontroliuoti ir pašalinti visus įmanomus pavojus, kurių galėtų sukelti tikrai visuotiniai, laisvi rinkimai. Rinkimų kampaniją, kuri 1937 m. gruodžio 12 d. baigėsi pirmais rinkimais pagal naująją Konstituciją, lydėjo masinių žudynių kampanija, per kurią buvo profilaktiškai ir kryptingai naikinami galimi kitaminčiai kandidatai. Vykstant tai žudynių kampanijai, kuri buvo rinkimų kampanijos išvirkščioji pusė, kartu su daugiau kaip puse milijono kitų žmonių žuvo ir Nikolajus Ustrialovas.

Dvilypis dokumentas: dienoraštis ir NKVD komentarai

Iš dienoraščio matyti ne tik Ustrialovo pozicija, jo ryžtas visiškai atsižadėti savęs ir pasiaukoti, bet ir motyvai, dėl kurių tie dalykai valdžiai niekuomet

neatrodė įtikimi ir ji Ustrialovą arba kitą tokią pat asmenybę visada vertino kaip pavojingą ir priešišką. Dienoraštyje pabraukta daug sakinių ir ištisų skirsnių. Išrankiojus juos ir sudėjus į krūvą susidaro Ustrialovo aukos negatyvinis vaizdas, aiškėja, kodėl juo taip nepasitikėjo ir kuo jį įtarinėjo slaptoji policija. Iš pabrauktųjų vietų matyti, kaip įdėmiai organai stebėjo reemigrantą, kuriam valdžia buvo išdavusi pasą trejiems metams. Saugumo policija neabejotinai domėjosi jo ryšiais: kokių žmonių jis ieškojo Maskvoje, su kokiais kitais žmonėmis, irgi emigravusiais į Charbiną, palaikė ryšius, su kuo buvo susitikęs metro stotyse.[17] Saugumą domino jo straipsniai, skirti savianalizei, didžioji jo „išpažintis" (1937 m. vasario 10 d.). Pabrauktos vietos, kur jis komentuoja „nacionalumą": iš vienos pusės – Napoleono ir Mussolini'o, iš kitos – Levo Tolstojaus, Lenino ir Stalino. Pabraukta jo pastaba apie Gorkio mirtį. „Gaila jo. Teisybę sakant, jis nebuvo labai populiarus tarp tarybinių inteligentų – bet aš tikrai gedžiu jo." (1936 m. birželio 20 d.) Įdomu, jog buvo atkreiptas dėmesys ir į Ustrialovo mintį, kad turėtų gimti Rusijos revoliucijos vertas stilius, atsirasti „tarybinių Rastrelli": „Neišvengiamai mintys grįžta į dabartį: Rusijos revoliucija privalo rasti savąjį stilių! Tas stilius neabejotinai turi susieti didžios valstybės monumentalizmą, naujų žmonių jaunatvišką polėkį ir džiaugsmingą savo vietos suradimą su internacionalinės idėjos universalizmu, su išlaisvinimo ideologijos užmoju, tad ir tarybinės visuomenės tvarką – su ugdymo diktatūra. Iš esmės toji sintezė žada nuostabų stilių. Tegul didžioji Prancūzijos revoliucija atsispindėjo architektūroje napoleoniškojo ampyro formomis, bet proletarinė tarybinė revoliucija, be jokios abejonės, pranoks Napoleoną architektūrinių formų spindesiu. Žinoma, taip ir bus. O pirmieji bandymai, kuriuos matome šiandien, rodo auštant naują kultūros epochą. Iš kur jie ateis – tie tarybiniai Rastrelliai, Quarenghiai, Cameronai, Feltenai? Negi vėl iš tenai – iš Vakarų? Ne, dabar mes esam avangardas! Įdomus metas." (1936 m. birželio 26 d.)

Plika akim galėjai matyti, kaip Ustrialovas speičiamas į kampą. 1937 metų balandžio 21 dieną, pasak įrašo dienoraštyje, instituto direktorius jam pasakęs, kad vienas vaikinas, klausęsis jo paskaitų Charbine, suimtas. 1937 metų gegužės 25 dieną Ustrialovas, vos tik pasidžiaugęs tarybine poliarine ekspedicija, čia pat rašo, kad Teisės instituto direktorius „nebedirba", o jo vietą užėmęs naujas, nepažįstamas jam asmuo. 1937 metų birželio 2 dieną jis pamini skaitęs laikraštyje, kad iš emigracijos grįžo rašytojas Aleksandras Ku-

prinas, o Gamarnikas nusižudė. Paskutiniai dienoraščio žodžiai įrašyti 1937 metų birželio 4 dieną: „Kartais pagalvoji: kaip būtų gera negalvoti! <...> Kaip būtų gera negalvoti! Žinoma, tai nesąmonė. Vis tiek kaip sakyti: „Kaip būtų gera negyventi!“ Nes – *cogito ergo sum*. Tai reiškia vis tą patį: *Licht, mehr Licht!* (Šviesos, daugiau šviesos!) *Mehr Licht!*“

Nieko nepadėjo visos jo liaupsės Tarybų valstybei, Stalino konstitucijai, visos jo pastangos „persiauklėti“. Tarybinis patriotas Ustrialovas buvo įtartinas, paženklintas kaip „Charbino emigrantas“. Be to, savo dienoraštyje jis 1935 metų rugsėjo 5 dieną, pasivažinėjęs automobiliu su Maksimu Gorkiu, aprašė kelią iš Maskvos miesto centro iki Možaisko plento. Ten yra ir tokie žodžiai: „Čia svarbus kelio ruožas: Stalino, Vorošilovo ir kitų įžymybių vilų rajonas.“ NKVD valdininkas pabraukė tą vietą. Jo akimis, toks kelio aprašymas įrodantis „rengiamą pasikėsinimą prieš tarybinius vadovus“.

SPALIO REVOLIUCIJOS METINĖS 1937 M. LAPKRIČIO 7 D.

Diplomatų ložėje • Pokalbiai vidiniame valdžios rate

1937 metų švenčių ir svarbių įvykių kalendoriuje svarbiausia data buvo Spalio revoliucijos 20-osios metinės. Jų data – lapkričio 7-oji – buvo svarbi gairė, iki tos dienos turėjo būti užbaigta daug darbų: statybų, filmų, parodų. Lapkričio septintoji buvo savotiška kraštutinė riba, ji diktavo laiko ir darbo ritmą ne tik sostinei, bet ir visam kraštui. Tą datą valdžia nusistatė pati ir taip įsispraudė į griežtus laiko rėmus. Užsimojimas žūtbūt laiku įvykdyti revoliucinės šventės programą gerokai sujaukė 1937 metų planus ir sukėlė nemenką įtampą. 1937 metų lapkričio 7 dieną valdžia ne tiek minėjo dvidešimties metų senumo įvykį, kiek džiaugėsi, kad šitiek laiko ištvėrė ir vis dar gyvuoja. Svarbiau nei prisiminti didvyrišką pradžią buvo patvirtinti, kad taip seksis ir toliau. Todėl lapkričio 7-osios šventė buvo tik vienas momentas didelio, jau ištisus metus trunkančio pasirengimo rinkimams į Aukščiausiąją Tarybą, turintiems įvykti po mėnesio, būtent 1937 metų gruodžio 12 dieną. Žinoma, norint įteisinti savo režimą Stalinui buvo labai svarbu pažvelgti atgal, mitologizuoti bolševikų valdžią, savaip nušviesti revoliucijos istoriją, bet užvis svarbiau buvo sėkmingai įtvirtinti savo partijos valdžią, nes ji net ir po dviejų dešimtmečių vis dar gyvavo kaip ant žarijų.

Spalio šventėje dalyvavo šimtai tūkstančių, gal net milijonai žmonių, kiekvienas su sava patirtim, pastebėjimais, mintimis ir nuomonėmis. Pateikiame dviejų žmonių įspūdžius, dviejų visiškai skirtingos kilmės liudytojų, kurių padėtis 1937 metų Maskvoje skyrėsi kaip dangus ir žemė. Vienas – JAV ambasadorius Josephas Daviesas – buvo diplomatas, kitas – Georgis Dimitrovas – komunistų veikėjas. Pirmasis tik visai neseniai užėmė diplomato postą Maskvoje

ir reiškė pažiūras bei lūkesčius, būdingus amerikiečių elito atstovui, kilusiam iš Vidurio Vakarų. Palankus Rusijai, gal naivokas, bet pastabus ir įžvalgus, jis pamėgino perprasti visa tai, ką pamatė. Antrasis – atėjęs iš Bulgarijos revoliucionierių, bet jau seniai pelnęs autoritetą kaip tarptautinio komunizmo vadas. Išgarsėjo pasaulyje, nes drąsiai ir sumaniai gynėsi Reichstago padegimo byloje, kuri buvo nagrinėjama Leipcige. Vienas turėjo privilegijuotą stebėjimo postą diplomatų ložėje, kitas galėjo nevaržomai bendrauti su Stalinu, šnekučiuoti su juo šventės kuluaruose. Vienas paliudijo, ką matęs iš lauko, kitas – iš vidaus.

Diplomatų ložėje

Jungtinių Valstijų ambasadorius Josephas Daviesas surašė savo įspūdžius pedantiškoje lapkričio 15 dienos ataskaitoje Valstybės departamentui. Iš jos matyti, kaip vyko šventė.[1]

„Sere, TSRS vyriausybė tris dienas – lapkričio 6, 7 ir 8 – paskelbė nacionalinės šventės dienomis tarybinės revoliucijos 20-ųjų metinių garbei.

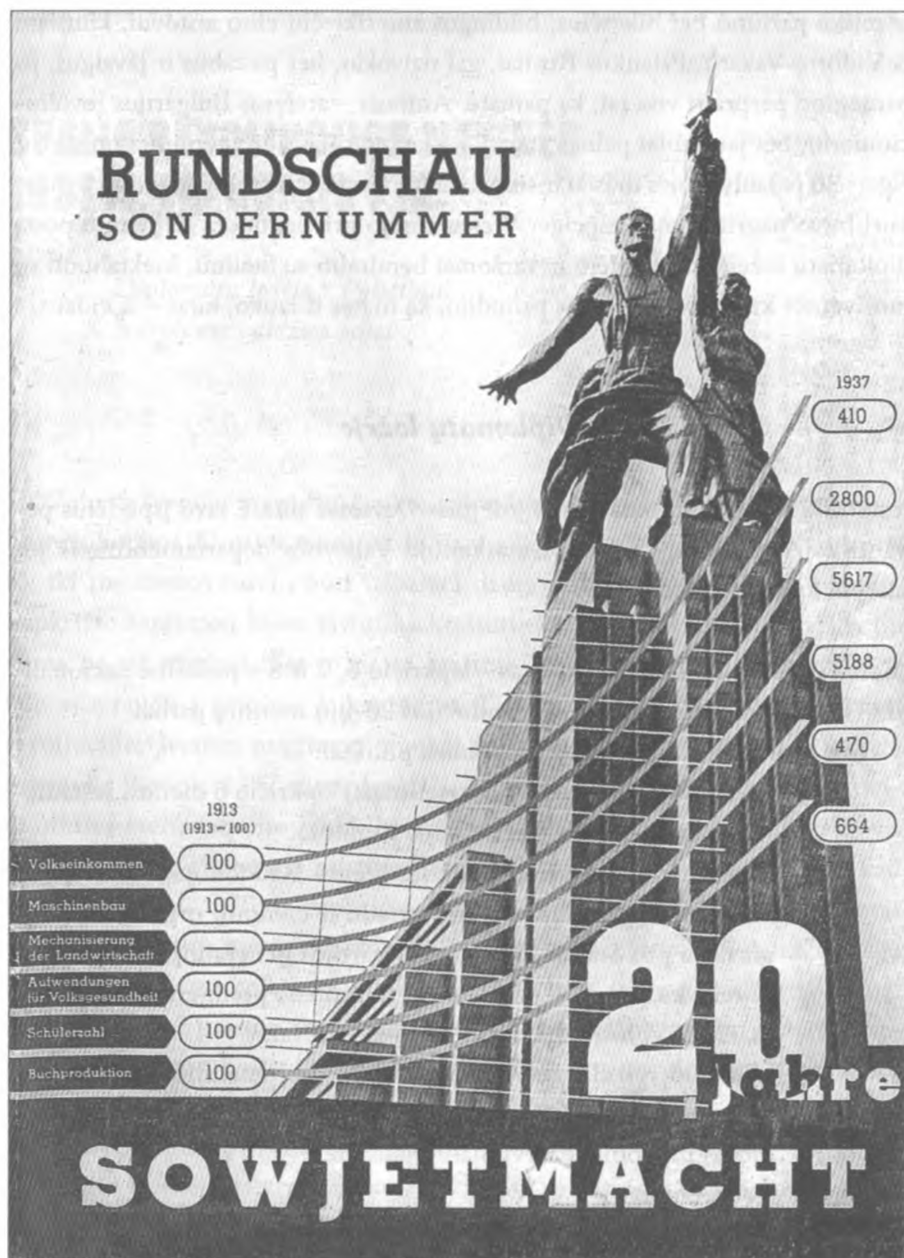
Štai svarbiausi oficialiosios programos punktai:

a) Didelis viešas posėdis (su kvietimais) lapkričio 6 dienos, šeštadienio, vakare bolševikinės operos rūmuose.

b) Sekmadienį, lapkričio 7 dieną, šventė Raudonojoje aikštėje su Raudonosios armijos dalinių paradu ir civilinių organizacijų žygiavimu pro Staliną, Komunistų partijos generalinį sekretorių, ir būrelį, kurį sudarė prezidentas Kalininas, premjeras Molotovas, maršalas Vorošilovas ir kiti partijos vadovai.

c) Užsienio reikalų žinybos priėmimas diplomatinio korpuso nariams Spiridonovkoje, oficialiuose svečių namuose, kuriuos tokioms progoms rezervuoja vyriausybė.

Šventė bolševikinės operos rūmuose. Susirinkimas turėjo prasidėti šeštadienį 6 valandą vakaro. Jau kur kas anksčiau aikštė priešais dailius senus Operos rūmus buvo pilna žmonių. Prieš pat teatrą stovėjo dvi didelės, gražios baltos Lenino ir Stalino statulos, papuoštos įvairių Tarybų Sąjungą sudarančių respublikų vėliavomis; jų fone – iš raudonų vėliavų ir gėlių sudarytos deko-

Specialus žurnalo „Rundschau" („Apžvalga") numeris, skirtas TSRS dvidešimtmečiui

„1937 metų lapkričio 7 dieną valdžia ne tiek minėjo dvidešimties metų senumo įvykį, kiek džiaugėsi, kad šitiek laiko ištvėrė ir vis dar gyvuoja."

racijos, apšviestos paslėptais prožektoriais. Senojo Operos pastato fasadas irgi išpuoštas, labai įspūdingai apšviestas netiesiogine šviesa, su keturiais dideliais Marxo, Engelso, Lenino ir Stalino portretais, dengiančiais visą teatro priekį. Panašiai, labai įspūdingai dekoruotas ir vidus. Šeši aukštai ložių, išdėstytų pasagos pavidalu,[2] atskirti vienas nuo kito ištisiniais raudonais audeklais, ant kurių auksinėmis raidėmis išrašyti komunistiniai šūkiai. Scena, kurios plotis – ne mažesnis kaip dvidešimt penki metrai, apkarstyta milžiniškomis raudono pliušo draperijomis; priešais jų foną stovi dar viena balta Lenino statula, o čia pat už jos – didelis Stalino portretas, ir visa tai pertektinai apkaišyta gėlėmis. Scenos priekyje – ilgas stalas, už kurio susėdo prezidentas Kalininas ir būrelis kitų vyriausybės narių. Antroje eilėje, tuoj už Kalinino, sėdėjo Stalinas, Vorošilovas ir Ježovas (slaptosios policijos vadas). Pradedant posėdį kilo didelis entuziazmas ir aidėjo ilgai netylantys plojimai.

Iš tribūnos pasakė kalbą Molotovas. Tai buvo mokslinga kalba, ji truko maždaug dvi valandas. Jo šneka neskambėjo patraukliai, bet ją dažnai nutraukdavo plojimai, ypač paminėjus Staliną. Per tą ilgą kalbą galėjai matyti, kaip Stalinas, Vorošilovas ir Ježovas užpakalinėje eilėje nesivaržydami tyliai šnekučiuojasi ir juokauja.

Po Molotovo kalbos buvo maždaug pusvalandžio pertrauka, per kurią čia pat už diplomatų ložės esančioje fojė diplomatinis korpusas buvo pavaišintas vakariene iš šaltų užkandžių.

Po pertraukos buvo pademonstruotas tarybinis filmas, kuriame rodomas Leninas ir jo veikla per tris dienas prieš pat nuverčiant Kerenskio vyriausybę. Filmas labai geras. Žinoma, viskas prisotinta propagandos. Daugelyje kadrų lyg tarp kitko šmėkšteli ir Stalinas, be abejo, tik norint parodyti, kad Leninas ir Stalinas visiškai pasitikėjo vienas kitu.

Po filmo dar buvo koncertas – dainos, tautiniai šokiai ir taip toliau, jis užsitęsė iki paryčių.

Šventė Raudonojoje aikštėje. Visi turintys bilietus buvo paprašyti sekmadienį užimti vietas iki 9 val. 30 min. Leidimai įeiti buvo įteikti tik išvakarėse, o kai kam – tik šventės rytą 8 valandą. Leidimus gavo tik ambasadų bei pasiuntinybių vadovai ir pirmieji sekretoriai. Kone visas diplomatinis korpusas suėjo į diplomatų ložę, prisišliejusią prie tribūnos ant Lenino mauzoliejaus, kurioje stovėjo Stalinas, Kalininas, Vorošilovas, Ježovas ir kiti. Tiesiai priešais, nukrei-

pę žvilgsnius į tribūną Kremliaus papėdėje, pagal komandą „ramiai!" stovėjo šeši ar septyni tūkstančiai kareivių ir jūreivių su vėliavomis. Labai įspūdingai atrodė orkestras – kokie šeši aštuoni šimtai instrumentų. Prie pastato sienų priešais žiūrovus plaikstėsi raudonos vėliavos (jų visur pilna) ir transparantai su šūkiais. Tarp jų ypač išsiskyrė šūkis „Visų šalių proletarai, vienykitės!" visų Tarybų Sąjungos tautų kalbomis. Lygiai 10 valandą pro Kremliaus vartus ant labai gražaus žirgo išjojo Raudonosios armijos vadas Vorošilovas ir prajojo pro išrikiuotus pulkus; jį lydėjo Maskvos karinės apygardos vadas maršalas Budionas ir jųdviejų adjutantai. Paskui prasidėjo paradas; daliniai žygiavo paradine rikiuote pro tribūną su Stalinu, Molotovu, Kalininu, Ježovu, Dimitrovu (Kominterno pirmininku) ir maršalais Vorošilovu, Jegorovu ir Budionu. Mano pageidavimu mūsų misijos karo atašė pulkininkas Faymonville'is surašė parade žygiavusius dalinius į memorandumą, pridedamą prie šios ataskaitos.

Pasibaigus tai karinei demonstracijai, apie 12 valandą, diplomatinio korpuso nariai urmu pasitraukė, o Stalinas ir vyriausybės vadovai pasiliko tribūnoje – pro juos dar visą popietę iki pat sutemų žygiavo civiliai demonstrantai.

Diplomatinio korpuso nariams šventiniai renginiai baigėsi priėmimu Spiridonovkoje, oficialiuose vyriausybės svečių namuose. Tai labai didelis, įspūdingas namas, puikiai pritaikytas visuomeniniams tikslams. Kaip ir kiti dideli Maskvos namai, šis buvo stambaus prekybininko pastatydintas dar prieš revoliuciją. Kadangi užsienio reikalų liaudies komisaras Litvinovas ir pirmasis jo pavaduotojas Potiomkinas buvo išvykę į Briuselio konferenciją, tai svečius priėmė komisaro pavaduotojas Stomonjakovas su žmona ir ponia Litvinova. Atrodo, buvo susirinkęs visas diplomatinis korpusas. Tris ketvirčius valandos užtruko puiki muzikinė programa. Ypač išsiskyrė du vunderkindai – keturiolikmetė smuikininkė ir penkiolikmetis violončelininkas, šią vasarą laimėję pirmuosius prizus Briuselio tarptautiniame konkurse. 12 valandą prasidėjo labai gausus banketas. Daugybė rinktinių patiekalų, kurių vertę dar paryškino nepaprastai dailus porcelianas ir auksiniai dubenys iš senojo carinio režimo laikų.

Bendras įspūdis. Valdžios žinybos kaip reikiant pasistengė sukurti šventinę atmosferą visame mieste. Jau kelios dienos prieš šventę buvo pristatyta pastolių, kad darbininkai prikabinėtų milžiniškų vėliavų ir begalę audeklinių transparantų su įvairiais propagandiniais šūkiais.

Aliejiniais dažais nutapyti plakatai. Prieš kelis mėnesius turėjau progą aplankyti ateljė ir pamatyti, kaip dirba dailininkai, visi kaip vienas vykdantys vyriausybės užsakymus. Mačiau, kad jie tapo didelius paveikslus būsimai revoliucijos dvidešimtmečio šventei – vienus Raudonosios armijos iškilmėms, kitus įvairiems kitiems valdžios renginiams. Dabar tų paveikslų visur pilna. Šalia pastatų pristatyta didžiulių paveikslų, vaizduojančių istorinius revoliucijos įvykius arba įvairius aukštus vyriausybės pareigūnus; kai kurie paveikslai – mažiausiai devynių metrų iš šešių. Dauguma vakarais apšviečiama paslėptais šviesos šaltiniais. Aliejiniais dažais tapytus paveikslus dažnai papildo litografiniai plakatai – nespalvoti arba ir spalvoti piešiniai.

Kaip jau esu minėjęs, netrūko ir didelių gipsinių Lenino ir Stalino statulų – baltų ir nudažytų bronza. Vieną stambų pastatą Maskvos centre puošė didžiulė Lenino statula, pritvirtinta prie šoninės namo sienos ir nesiekianti šaligatvio, nors jos aukštis bent 9–10 metrų. Visose pagrindinėse prekybinėse gatvėse vitrinos buvo be saiko išpuoštos raudonais audeklais, kurių nestigo niekur, ir daugybe eksponatų. Vienos iš pagrindinių gatvių vitrinose vis kartojosi tas pats dekoracijų motyvas – Tarybų Sąjungos rūpinimasis vaikais, jų globa ir parama jaunimo veiklai.

Statybų spartinimas. Pasirengimo šventei laikotarpiu krito į akis, kad apskritai keliai, vedantys į sostinę, sparčiau taisomi ir valomi, o statybos darbai, ypač naujų statomų objektų, labai spartinami, kad viskas būtų užbaigta laiku, iki Raudonosios revoliucijos minėjimo. Pavyzdžiui, didysis tiltas, kuriuo baigiasi kelias iš Raudonosios aikštės pro Kremlių iki Maskvos upės, statomas jau ištisi metai, bet paskutinėmis dienomis iki „raudonosios šventės" darbai čia virte virė, buvo dirbama kiaurą parą, kad tik spėtų atidaryti tiltą ligi Lapkričio 7-osios – „darbininkų ir valstiečių armijos" šventės.

Užkandžių kioskai. Ypač mane sudomino laikini užkandžių kioskai, kuriuos miesto centre įrengė Maisto produktų komisariatas. Juose buvo galima nusipirkti sumuštinių, gaiviųjų gėrimų ir t. t. Produktai atrodė apetitiški ir švarūs, gražiai išdėstyti. Buvo ir daugybė automobilių, prekiaujančių mažais skanėstais, panašių į ledų pardavėjų mašinas Jungtinėse Valstijose.

Neįprastos, bet reikšmingos detalės. Manau, Valstybės departamentui bus įdomu sužinoti kai ką apie neįprastus mažmožius, kurie man krito į akis ir kuriuos jau anksčiau buvo pastebėję diplomatinio korpuso nariai, nebe pirmą kartą matantys panašias šventes.

Nebebuvo šūkių, užsipuolančių kapitalistines šalis. Ypač pabrėžtina, kad šįsyk, ne taip kaip per pastarųjų metų šventes, nebuvo matyti šūkių, transparantų ir piešinių su išpuoliais prieš kapitalistines šalis ir priešus fašistus. Aš pats mačiau tik tris karikatūras, taikomas Vokietijai.

Viskas sumaniai suorganizuota ir sklandžiai vykdoma. Be kita ko, man padarė didelį įspūdį, kad visi renginiai liudijo apie sugebėjimą gerai juos organizuoti ir praktiškai įvykdyti. Viskas gerai suplanuota ir labai sklandžiai, minutės tikslumu įvykdyta. Oficialūs priėmimai irgi praėjo sklandžiai, oriai ir tvarkingai.

Karinis paradas Raudonojoje aikštėje. Laivyno ir sausumos kariuomenės paradas buvo labai didingas. Įvairių padalinių ginkluotė, eiliniai kariai ir karininkai paliko kuo geriausią įspūdį. Man nepaprastai patiko mechanizuotieji daliniai – tankai, kulkosvaidininkų daliniai, artilerija, – dideliu greičiu dundantys per Raudonąją aikštę.

Bendra karinių atašė nuomone, pasak pulkininko Faymonville'io, tai buvusi aukšto lygio karinės galios demonstracija, bet ji, palyginti su praėjusia gegužė, neparodžiusi nieko naujo; žinybos akivaizdžiai nenorėjo be reikalo viešinti visko, ką turinčios. Apskritai karinis paradas buvęs maždaug toks pat kaip šių metų gegužę.

Civilinė demonstracija Raudonojoje aikštėje. Man asmeniškai per šventę Raudonojoje aikštėje didžiausią įspūdį paliko darbininkų demonstracija: jie žygiavo ir sykiu su kariniu paradu, ir po jo. Kai maršalas Vorošilovas inspektavo tikrus karinius dalinius, tarp jų šen bei ten buvo įsimaišę tūkstančiai civilių, susibūrusių į kuopas ir ginkluotų šautuvais, bet visi vilkėjo kokiais pakliuvę civiliniais drabužiais, ne itin gerais. Jie vadinosi proletarinė šaulių divizija.[3] Bet nuo 12 valandos 30 minučių visą Raudonąją aikštę pripildė gyventojų (darbo kolektyvų) demonstracija, atžygiavusi trimis gatvėmis, kurios sueina į Raudonąją aikštę. Ir tos trys gatvės per gerą mylią buvo prisigrūdusios žmo-

nių, pėsčiom ėjusių visą rytą ir dabar turėsiančių visą popietę žygiuoti pro paradinę tribūną prie Kremliaus. O pačioj aikštėj vilnijo tikra jūra vėliavų, transparantų, plakatų su šūkiais, alegorinių figūrėlių ir simbolinių statulėlių – visa tai laikė rankose tūkstančiai demonstracijos dalyvių, akivaizdžiai apimtų entuziazmo. Demonstrantų būrius sudarė abiejų lyčių ir visokiausio amžiaus žmonės; daugelis tėvų laikė mažus vaikus pasisodinę ant pečių, kad ir vaikai gautų bent žvilgtelėti į Staliną. Entuziazmą vis kurstė jau minėti kariniai orkestrai. Aišku, buvo ir toksai „šauklys", kuris kas valandėlę, kad ir nematomas, per didelius garsiakalbius skelbė šūkius revoliucijos vadų ir jos idealų garbei.

Slaptoji policija (NKVD, buvusi GPU). Didelį įspūdį darė ir reikšmingas slaptosios policijos (Vidaus reikalų liaudies komisariato) vaidmuo šventėje. Komisaras Ježovas, mažo ūgio žmogelis, vos ne nykštukas, bet dailia galva ir veidu, visą laiką nesitraukė nuo Stalino, bet visai nekrito į akis.

Per karinį paradą žygiavo – sprendžiant iš akies – keturi penki tūkstančiai slaptosios policijos darbuotojų. Slaptoji policija – aiškiai kariška organizacija. Ir jos karininkai, ir eiliniai agentai skyrėsi iš kitų pabrėžtinai gerais drabužiais, žvalumu ir treniruotumu. Žygiavo jie šauniai, nors ir neskubėdami. Ypač gražiai jojo jų raitininkai.

Nuostabą kėlė būdinga detalė: žygiuojant civiliams demonstrantams per Raudonąją aikštę, minioje, besiveržiančioje į aikštę, keturiomis ilgomis lygiagretėmis voromis stovėjo šimtai tos slaptosios policijos karių, pasipuošusių mėlynomis ir žaliomis beretėmis. Nors iš šalies galėjo atrodyti, kad jie čia prižiūri demonstrantų kolonos tvarką, vis dėlto matėsi, jog tai yra ir apsauga, mat priešais paradinę tribūną ir išilgai visos aikštės stovėjo ilgos eilės slaptosios policijos darbuotojų ar pasieniečių žaliomis kepurėmis.

Spėjama, kad tą popietę pro Staliną ir Lenino mauzoliejų pražygiavo nuo 800 000 iki 1 200 000 žmonių.

Laikinai sustojo ekonominis gyvenimas. Per tris šventės dienas nedirbo nei valdžios įstaigos, nei verslo įmonės.

Tikrasis pagrindas ir jo reikšmė. Raudonosios revoliucijos dvidešimtmečio minėjimas turi tam tikrą pagrindą, kurio reikšmės nedera sumenkinti. Reikšmingas jau pats faktas, kad šis režimas ištvėrė dvidešimt metų. Pakanka

prisiminti, jog, kaip pasakojama, praslinkus pirmosioms 90 dienų nuo tarybinės revoliucijos pradžios Leninas džiūgavęs, kad jų revoliucija trukme pralenkė Prancūzijos revoliuciją.

Nors negalima paneigti ekonominės, politinės ir karinės šio režimo tvirtybės, būtina atkreipti dėmesį, kad ši revoliucija toliau plėtojasi tradicine, visuotinai pripažinta linkme, nes žmogaus prigimtis verčia jos laikytis per kiekvieną revoliuciją. Plėtros tempas čia lėtesnis, bet raugas vis tiek dirba savo darbą.

Jei tik nesutrukdys karas Europoje, politinė žmogžudystė arba dar kokia neganda, čia visi sutartinai mano, kad kariuomenė yra lojali, propagandos priemonės pateisino viltis, partijos vadus saugo ar žmonių fanatizmas, ar jų baimė įkliūti slaptajai policijai, todėl dabartinė vyriausybė, bent jau dabar, tvirtai laiko vairą savo rankose.

Turiu garbės, sere, išreikšti Jums didžiausią pagarbą. Josephas E. Daviesas."

Pokalbiai vidiniame valdžios rate

Lygia greta, tik jau anapus scenos, tarsi įvykių nuošalėje, užsirašinėjo pastabas Georgis Dimitrovas, Komunistų internacionalo vykdomojo komiteto pirmininkas. Jis užfiksavo pokalbius, kurie, matyt, vyko per paradą, gal tribūnoje ant mauzoliejaus arba Kremliuje prieš banketą. Štai ką Georgis Dimitrovas įrašė savo dienoraštyje 1937 metų lapkričio 7 dieną:[4]

„– Paradas ir demonstracija

– Iš pokalbio su Stalinu:

Skelbti atskleistus kontrrevoliucinės veiklos pačioje VKP(b) ir Komunistų internacionale faktus (suėmimus ir t. t.) dar anksti, nes reikiama medžiaga dar ne iki galo apdorota. Neverta grįsti informaciją nuotrupomis.

Knor(inas) yra lenkų ir vokiečių šnipas (jau seniai ir iki pat pastarojo laiko).

Rakovskis tarnavo *Intelligence Service* (anglų žvalgybai) jau prieš revoliuciją ir iki pat dabar. Jis ir Bogomolovą užverbavo tarnauti anglų slaptajai policijai. (Vienas lapas išplėštas)

Piatnickis – trockininkas. Apie jį liudija visi. (Knorinas, Abramovas ir kt.)

Kunas veikė prieš partiją išvien su trockininkais. Greičiausiai įsipainiojęs ir į šnipinėjimą. Labai įtartinas jo vaidmuo Vengrijos revoliucijos nuslopinime.

Antipovas, Vareikis ir kt. buvo caro šnipų tinklo agentai.

– Yra įrodymų, kad ir Trockis 1904–1905 metais tarnavo caro šnipams. Tai dabar tiriama.

– Jakovlevo žmona (t. y. Varvara Jakovleva) pasirodė esanti prancūzų šnipė. 1918 metais ji išdavė Odesos revoliucinį karinį komitetą.

– Pietūs pas Vorošilovą (po demonstracijos). Dalyvauja: 1) Sta(linas), 2) Mol(otovas), 3) Vor(ošilovas), 4) Kag(anovičius), 5) Kalin(inas), 6) Andrejevas, 7) Mikojanas, 8) Ježovas, 9) Čiubaris, 10) Škiriatovas, 11) Chruščiovas, 12) Bulganinas, 13) Budionas, 14) Jegorovas, 15) Šapošnikovas, 16) Viktorovas, 17) Kosarevas, 18) Švernikas, 19) Frinovskis, 20) Redensas, 21) Digalis, 22) NKVD atstovas Raudonojoje armijoje, 23) Mežlaukas, 24) Kremliaus komendantas, 25) Vorošilovo žmona, 26) D(imitrovas).

Vorošilovas paskelbė tostą už Staliną.

Tamada Mikojanas skelbia sąmojingus tostus už kiekvieną čia esantį. Už Vorošilovą ir Mikojaną. Ir dar sykį už didįjį Staliną.

Stal(inas): Norėčiau tarti keletą žodžių, kurie skambės gal nelabai šventiškai. Rusijos carai padarė daug blogo. Nuskurdino ir pavergė liaudį. Vedė karus ir grobė teritorijas dvarininkams. Bet jie turi ir vieną didelį nuopelną: sulipdė milžinišką imperiją – iki pat Kamčiatkos. Mes paveldėjom tą valstybę. Ir mes, bolševikai, pirmąsyk sutvirtinom tą valstybę, pavertėm ją vientisa, nedaloma valstybe, bet ne dėl dvarininkų ir kapitalistų interesų, o dėl darbo žmonių, dėl visų tautų, kurios tą valstybę sudaro. Mes taip suvienijom šalį, kad kiekviena jos dalis, jeigu ji būtų atplėšta nuo tos bendros socialistinės valstybės, ne tik jai pakenktų, bet ir pati viena likusi negalėtų egzistuoti ir neišvengiamai būtų svetimųjų pavergta. Todėl kiekvienas, kuris mėgina suardyti tą socialistinės valstybės vientisumą, kuris siekia atskirti nuo jos kai kurias dalis ar tautas, yra valstybės, TSRS tautų priešas, nesutaikomas priešas. Ir mes sunaikinsim kiekvieną tokį priešą, net jeigu jis būtų senas bolševikas, sunaikinsim iš pašaknių jo gentį, jo šeimą. Kiekvieną, kuris savo veiksmais ir mintimis kėsinsis į socialistinės valstybės vienybę, sunaikinsim be gailesčio. Už tai, kad būtų sunaikinti visi priešai, jie patys, jų gentis – iki dugno! (Pritarimo šūksniai: už didįjį Staliną!)

Stal(inas): Aš savo tosto dar nebaigiau. Labai daug kalbama apie didžiuosius vadus. Tačiau joks reikalas nelaimi, jei nėra reikiamų sąlygų. Iš jų patys svarbiausi yra viduriniai partijos, ūkio ir kariuomenės kadrai. Jie išrenka vadą, jie išaiškina masėms aplinkybes, jie užtikrina reikalo pergalę. Už tuos vidurinės grandies kadrus! Jie yra antrame plane, jie lieka nepastebimi.

D(imitrovas): Ir už tą, kuris juos įkvepia, jiems parodo kelią, jiems vadovauja, – už drg. Staliną!

Sta(linas): Ne, ne. Svarbiausi yra tie viduriniai kadrai. Generolai nieko verti be gero karininkų korpuso. Kodėl mes įveikėm Trockį ir kitus? Yra žinoma, kad Tr(ockis) buvo mūsų šalyje populiariausias po Lenino. Populiarūs buvo ir Bucharinas, Zinovjevas, Rykovas, Tomskis. O mus mažai kas ir pažinojo. Mane, Molotovą, Vorošilovą, Kalininą <...> anuomet. Lenino laikais mes buvom praktikai, jo bendražygiai. Bet mus parėmė vidurinės grandies kadrai, jie išaiškino masėms mūsų pažiūras. <...> O Trockis tiems kadrams visai neskyrė dėmesio. <...>

D(imitrovas): <...> kad Jūs po Lenino parodėte teisingą kelią, nenukrypstamai ir išmintingai tęsėt jo darbus. Nes istorijoje dažniau yra nutikę, kad įpėdiniai savo pirmtakų darbus sužlugdė.

<...>

Vor(ošilovas) ir Molot(ovas): Dimitrovas norėtų paskelbti tostą!

D(imitrovas): <...> Neturiu ko pridurti prie to, ką pasakė drg. Stalinas apie negailestingą kovą su priešais ir apie vidurinės grandies kadrų reikšmę. Į tai atsižvelgs partija, o aš pats padarysiu viską, kas nuo manęs priklauso, kad tai būtų įgyvendinta ir Kominterno gretose. Bet turiu pasakyti, ir tai nėra tik mano tvirtas įsitikinimas, o aš pats tai patyriau kalėjime, sunkiausių išbandymų sąlygomis, jog didžiausia laimė socialistinei revoliucijai ir tarptautiniam proletariatui yra tai, kad drg. Stalinas tokiu nepalenkiamu ir genialiu būdu pratęsė Lenino darbus, įveikė visus pavojingus posūkius ir taip laidavo mūsų reikalo pergalę. Neįmanoma kalbėti apie Leniną nesiejant jo su Stalinu! (Visi pakelia taures!)

Stalinas: Aš labai gerbiu drg. Dimitrovą, mudu esam bičiuliai ir liksim bičiuliai. Bet dabar nesutinku su juo. Jis net pakalbėjo ne kaip marksistas. Reikalo pergalei visada būtinos tam tikros sąlygos, o vadų atsiras. Negana parodyti teisingą kelią. Štai Anglijos partija varo, mūsų supratimu, teisingą politiką, bet nieko negali pasiekti, nes vidurinės grandies kadrai remia

leiboristus. Prancūzijos partija varo teisingą politiką, bet socialistų partija vis dar tebėra labai stipri. Sėkmę lemia vidurinės grandies kadrai. Į tai dera atsižvelgti ir niekuomet nepamiršti, kad kai kitos sąlygos vienodos, reikalo sėkmę lemia vidurinės grandies kadrai.

Chruščiovas: O mes turim laimingą sutapimą: didį vadą ir vidurinius kadrus!

– Po pietų – Kremliuje.

– Pažiūrėjom filmą apie Leniną.

– Raudonosios armijos manevrai!“

AUKŠTUOMENĖS MINIATIŪRA ŽUDYNIŲ IŠVAKARĖSE

Kilpa užsiveržia • Beau monde, *aukštuomenė* • *Kaukių balius Amerikos ambasadoje* • *Interjeras su fortepijonu ir aukle* • *Ježovo salonas: menas ir slaptoji policija* • *Papildymas: prabangos ir madų inventorius*

Be galo įdomu būtų aprašyti ketvirtojo dešimtmečio Maskvos aukštuomenę, pateikti išsamią jos istoriją. Reikėtų iš atsiminimų atkurti jos ryšių tinklus su visais jų mazgais, pažinti tą elitą, iškilusį po revoliucijos, atskleisti jo norus, jo skonius, jo elgseną. Tačiau tokia istorija turėtų jį atvaizduoti tą akimirką, kai jis po svaiginamos karjeros jau vėl darda į bedugnę. Išvystume, kaip per vieną istorijos sekundę suklesti ir nupuola ištisa žmonių klasė, kaip ji pražūva net nespėjusi dorai pasinaudoti privilegijomis, kylančiomis iš jos galios, dar net neaprimusi po varginančios kovos dėl įsigalėjimo. Kalbu ne apie suakmenėjusią aukštuomenę, ne apie *juste milieu*, „aukso vidurio" šalininkų luomą, kurio dienos buvo suskaitytos ir kuris turėjo laiko apsiprasti su mintimi apie galą. Ne, čia buvo pabaiga be pasirengimo, mirtis be įspėjimo. Tik ką pasiekta prabanga, suporuota su šalta mirtim.

Kilpa užsiveržia

1937 metų įrašai daugybėje dienoraščių, priklausančių visiškai skirtingos aplinkos žmonėms, skamba kaip žinia apie vis artėjančius smūgius. Pirmiausia minimos pavardės, matytos laikraščiuose, paskui – pažįstamų pažįstami, šiaip ar taip, žmonės iš savų pažįstamų būrio. Žinia ateina kaip gandas. Po

kiek laiko gandas virsta faktu, o jei labai pasiseka – faktas tampa gandu. Jelena Bulgakova stebėjo tą scenarijų iš rašytojų pozicijos.[1] Iš esmės ji aprašė vis spartėjantį persekiojimų ritmą artimiausioje savo aplinkoje, sudurščiusi savo pasakojimą iš spaudos pranešimų, draugų ir kolegų telefono skambučių, gandų ir paneigimų. Nebūtina pažinoti kiekvieną čia paminėtą asmenį, – beveik visi jie atstovauja kultūriniam gyvenimui, – norint suprasti, kad kalbama apie gandų ir migloto nerimo pasaulį, apie savivalės ir atsitiktinumų orgiją.

„Jie pasakojo, kad Mejerholdas meno darbuotojų aktyvo susirinkime atgailavo dėl savo nuodėmių. Ir tai įvykę taip netikėtai, taip nusižeminus ir tokia forma, kad kiti iš pradžių pamanę, jog jis kalba nerimtai." (1937 m. kovo 30 d.)

„Sklinda gandas, kad Kiršonui ir Afinogenovui kažkas ne taip. Kalbama, kad Averbach suimta. Negi ir jai smogė likimas?" (1937 m. balandžio 21 d.)

„Laikraščiai rašo, kad Kiršonui, Lerneriui, Sannikovui ir Gorodeckiui iškelta baudžiamoji byla dėl veiksmų Autorių teisių valdyboje." (1937 m. gegužės 16 d.)

„Mieste sklinda paskalos, kad kai kurie rašytojai suimti. Kažkoks Zarudinas ar Zarubinas, paskui Brunas Jasenskis, Ivanas Katajevas ir dar vienas." (1937 m. rugpjūčio 15 d.)

„M. A. (Bulgakovas. – K. S.) girdėjęs, kad neva Leningrade suimtas Adrianas Piotrovskis." (1937 m. rugpjūčio 18 d.)

„Paskambino Viktoras Fiodorovičius Smirnovas, kuris kitados buvo užėjęs dėl savo libreto. Sakė, kad komisaras jį paskyręs VOKS pirmininku. Iš jo žodžių „Arozevas sunkiai serga ir nebegrįš" galima padaryti išvadą, kad buvęs VOKS pirmininkas Arozevas suimtas." (1937 m. rugpjūčio 30 d.)

„Laikraščiai praneša, kad nusižudė Ukrainos Liaudies komisarų tarybos pirmininkas Liubčenka." (1937 m. rugsėjo 2 d.)

„Kalbama, kad Kiršonas suimtas. M. A. tuo netiki." (1937 m. rugsėjo 25 d.)

„Skambino Oleša, prašė M. A. patarimo, nes blogai jaučiąsis. Jam nervai pakriko, be to, dar ir nelaimė. Pats mums nieko nepasakojo, žinau tik iš laikraščių ir iš kitų. Jo posūnis iššoko pro langą ir užsimušė." (1937 m. rugsėjo 28 d.)

„Laikraštis rašo apie Bubnovo laidotuves." (1937 m. spalio 13 d.)

„Pravdoje" Keržencevo straipsnis apie Mejerholdo teatrą – „Svetimas teatras". Piktai kritikuoja visą Mejerholdo teatrinę veiklą. Teatras, be abejo, bus uždarytas." (1937 m. gruodžio 12 d.)

„Šiandien komitetas nutarė uždaryti Mejerholdo teatrą. Vakar iki penktos valandos ryto sėdėjom su Jermolinskiu ir šnekėjom. Šitokia kiaulystė." (1938 m. sausio 8 d.)

„Vakar pribloškianti naujiena apie Keržencevą. Aukščiausiosios Tarybos sesijoje Ždanovas pavadino jį komivojažierium. Galas jo karjerai. Bet kiek žalos jis padarė, kiek sąmyšio sukėlė." (1938 m. sausio 19 d.)

„Rytą paskambino Dmitrijevas, prašėsi tuojau priimamas. Suimta jo žmona Jelizaveta Isajevna. Prašė patarimo, ką jam dabar daryti." (1938 m. vasario 6 d.)

„Laikraščiai rašo apie siaubingą nelaimę, mūsų orlaivis nukrito Šiaurėje per bandomąjį skrydį. Jis turėjo skristi pas papaniniečius ir išvaduoti juos, įstrigusius ant ledo lyties." (1938 m. vasario 8 d.)

„Dieną buvo užėjęs Dmitrijevas. Vis svarsto, kaip geriau galėtų užstoti savo žmoną Vetą." (1938 m. vasario 10 d.)

„Didžiajame teatre vyko kažkas neįtikėtino: suimti Kudriavceva, Ivanas Smolcovas ir dar kažkas. M. A. pasakojo, kad suimtas daktaras Bliumentalis (!). Ką visa tai turėtų reikšti?" (1938 m. vasario 23 d.)

„Šiandien laikraščiai praneša, kad kovo 2 dieną viešame posėdyje (TSRS Aukščiausiojo Teismo karo tribunole) bus nagrinėjamos Bucharino, Rykovo, Jagodos ir kitų (tarp jų profesoriaus Pletniovo) bylos. Ypač kaltinami Pletniovas, Levinas, Kazakovas ir Vinogradovas (visi – gydytojai), kad pasalūniškai nužudę Gorkį, Menžinskį ir Kuibyševą." (1938 m. vasario 28 d.)

„Tas Jagoda, ko gero, tikras pabaisa. Bet sunku suprasti: kaip Gorkis, toks geras psichologas, nejuto, kas jį supa. Jagoda, Kriučkovas! Dar pamenu, kaip M. A. sykį parėjo iš Gorkio namų (atrodo, tai buvo 1933 metais, Gorkis tuomet gyveno, jei neklystu, Krasnyje Gorkuose) ir mano paklaustas: „Na, kaip ten? Kas geresnio?" – atsakė: „Ten už kiekvienų durų klausosi štai toookia ausis!" – ir pavaizdavo ausį, didumo sulig puse aršino." (1938 m. kovo 10 d.)

„M. A. girdėjo, kad prieš kelis mėnesius suimtieji Smolcovas ir Kudriavceva buvo parvežti į Didįjį – „Linkolnu", – gaus aštuonių mėnesių algą ir kelialapį į poilsio namus. O MChAT'e (Maskvos akademiniame dailės teatre. – K. S.), kaip kalbama, suimtas Stepunas." (1938 m. rugsėjo 19 d.)

„Vakarinis laikraštis kritikuoja Katajevą už meninį falšą ir paviršutiniškumą. Mano Ženička paskambino ir pasakė, kad ir jis sukritikuotas laikraščiuose „Krasnaja zvezda" ir „Komsomolskaja pravda"." (1938 m. rugsėjo 27 d.)

„Šnekama, kad Šumiackis suimtas – kartu su žmona." (1938 m. lapkričio 27 d.)

Iš visai kito taško, gyvendamas visai kitoje aplinkoje, Amerikos ambasadorius Josephas D. Daviesas stebi, kaip dingsta žmonės, kurių daugelį asmeniškai pažinojo. Apie Piatakovo bylą 1937 metų sausį jis parašė:

„Nuo pat to proceso be paliovos sklinda gandai, kad visose Rusijos dalyse masiškai suiminėjami intelektualai ir veiklūs politikai, jiems visiems prikišamas dalyvavimas Trockio sąmoksle. Žmonės nusišneka iki to, kad neva suimta Lenino našlė, vienas revoliucijos maršalų, gynybos komisaro pavaduotojas ir dar keli aukšti pareigūnai. Kita vertus, iš šalies ateina paskalos, kad gynybos komisaras Vorošilovas žygiuojąs į Maskvą, kad užsienio reikalų komisaras Litvinovas esąs suimtas, ir panašiai. Mano žiniomis, pastarieji tvirtinimai neteisingi. Kiti – galbūt perdėti. Įdomūs teiginiai, neva Rusijos revoliucijos pradžioje Leninas ir kiti intelektualūs revoliucijos vadai tarpusavyje susitarę pasimokyti iš Prancūzijos revoliucijos ir pasirūpinti, kad jokie mirtini kivirčai tarp jų pačių netaptų kontrrevoliucijos židiniu." (1937 m. vasario 17 dienos įrašas)[2]

„Sklinda gandai, jog tarp kitų suimtųjų dėl valstybės išdavimo būsią Kaminskis, Rudzutakas, Mežlaukas (Politbiuro narys), Karachanas, Krestinskis, Rozengolcas, Osinskis, Unšlichtas ir Šternas." (1937 m. liepos 8 d.)

„Rozengolcas yra užsienio prekybos komisaras. Dar prieš porą mėnesių pietavom jo sodyboje. Man galvoj netelpa, kad jis galėtų būti įsipainiojęs į tuos reikalus." (1937 m. liepos 8 d.)

„Nėra abejonės, kad čia vyksta svarbūs procesai. Iš šalies žiūrint – viskas ramu. Nieko ypatingo nematyti nei gatvėse, nei tarp žmonių, su kuriais susitinki, bet nuolat susiduri su gandais, kad suimti arba likviduoti garsūs asmenys iš visų gyvenimo sričių; kai kurie nepasitvirtina, o kiti yra tikri." (1937 m. liepos 10 d.)

Davieso pranešimuose kalbama ir apie mirties bausmes, kurios 1937 metų vasarą buvo masiškai vykdomos provincijoje. „Pastarosiomis savaitėmis provincijos spauda pranešė apie šimtus įvykdytų mirties bausmių; kaltinimai – nuo sabotažo iki teroro. Tuo pat metu pašalinta iš postų ir, kaip manoma, suimta nemaža įžymių tarybinių veikėjų, tokių kaip Bubnovas, Liubimovas, Ruchimovičius, Veiceris, Karpas, Orlovas ir taip toliau. Nors neskelbiama jokių tikslių skaičių apie tuos procesus, kompetentingiausi stebėtojai mano,

kad nuo dabartinės valymo akcijos pradžios sušaudyta tūkstančiai partijos funkcionierių ir valdininkų, o suimta dešimtys tūkstančių. Valymas apėmė visus tarybinių gyventojų sluoksnius, net ir buvusius nepalaužiamus bolševikinio režimo šalininkus. Pavyzdžiui, yra žinoma, kad suimta per 40 partijos Centro komiteto narių arba kandidatų į narius, 9 buvę Politbiuro nariai, 18 buvusių liaudies komisarų, 50 jų pavaduotojų, 16 ambasadorių arba pasiuntinių ir dauguma tarybinių respublikų liaudies komisarų tarybų pirmininkų." (1937 m. lapkričio 16 d.)

Daugelis ambasadoriaus pašnekovų taip pat dingo arba atsidūrė parodomųjų procesų teisiamųjų suole. Vienas atvejis: paslaptingasis „baronas Šteigeris", aristokratas, kilęs iš Baltijos vokiečių, kaip manoma, dirbęs Kremliaus informatoriumi ir diplomatiniu zonduotoju, dingo net diplomatų draugijos akivaizdoje. „Kiek vėliau vyriausybė pakvietė mus į naujos operos premjerą. Sėdėjom buvusioje imperatoriškojoje ložėje. Tarp svečių buvo ir Šteigeris. Po spektaklio baronas Šteigeris pakvietė mano dukterį Ekay, ponią Wells, Stanley ir Joaną Richardson į „Metropolio" viešbučio naktinį klubą pasistiprinti ir pašokti. Jos papasakojo, kad tuoj po vidurnakčio, jiems visiems besėdint prie stalo, du žmonės civiliniais drabužiais priėjo prie barono Šteigerio ir paplojo jam per petį. Baronas nuėjo su jais, prieš tai atsiprašęs ir pažadėjęs greitai grįžti. Jis taip ir nebegrįžo, o po to niekas niekada jo nebematė."[3]

Beau monde, *aukštuomenė*

Diplomatas privalo kuo tiksliausiai ir patikimiausiai stebėti ir pranešinėti, kas dedasi jo aplinkoje. Ambasados veikia eksteritorialiai, bet jų veikla yra vertinga tik tada, kai jos pačios dalyvauja įvykiuose, kai privilegijuotuose stebėjimo taškuose renka ne visiems prieinamą informaciją. Reikia užmegzti tiesioginius asmeninius ryšius, būti judriems, jausti nuotaikas, įsiklausyti į gandus ir juos įvertinti, prireikus paremti savos valstybės piliečius, pakliuvusius į bėdą. Ambasados yra atviri namai, skirti reprezentatyviems priėmimams, o dar labiau – intymiems susitikimams. Jos, kaip eksteritorialūs intarpai, yra ne tik privilegijuotos, bet ir labai jautrios, lengvai pažeidžiamos. Joms atviras kelias į visus bent kiek žymesnius sostinės informacijos kanalus

ir forumus. O juk oficiali jų misija ir reikalauja veikti visuomenėje. Todėl jos užmezga ryšius su „įtakingais asmenimis", su menininkais ir rašytojais, joms visada rezervuoti bilietai į geriausias vietas per premjerą teatre ir koncertų salėje. Pokyliai, priėmimai, koncertai – tai įprastinės progos bendrauti sostinės publikai. Bet galima ir patiems „išeiti į miestą" – pavaikščioti po krautuves, po turgų, po darbininkų priemiesčius, aplankyti muziejų arba nukeliauti į vasarnamį, kurį parūpino Užsienio reikalų liaudies komisariatas. Mieste yra ką pasirinkti: operos spektaklį, Rembrandto parodą, antikvariatą. Tarp Piatakovo bylos posėdžių galima pakaišioti nosį į dailės salonus. „Viename dailės salone, kuriame komiso pagrindais pardavinėjami paveikslai, mačiau modernių kūrinių, kuriuos nutapė tarybiniai dailininkai, labai įdomių. Buvo įspūdinga diena, – 1937 metų sausio 27 dieną savo dienoraštyje pažymėjo ambasadorius Daviesas. – Įdomiai praleidau dvi valandas. Įsigijau keletą dailių aliejinės tapybos darbų (snieguotų peizažų, revoliucinių siužetų ir kt.) savo kolekcijai Viskonsino universitete", – rašo Daviesas 1937 metų sausio 28 dieną, o jau 29 dieną jo dienotvarkėje yra ir kitokių įrašų:

„1 val. Dalyvavau paskutinės dienos teismo posėdyje. Girdėjau Radeko, Sokolnikovo, Zykinskio, Serebriakovo ir kitų paskutines ginamąsias kalbas. 3 valandą – pertrauka.

4 val. Su Marjorie ir E. K. užėjom pas ponią Litvinovą arbatos išgerti."[4]

Tačiau net ir eksteritorialusis ambasadorių gyvenimas buvo tūkstančiu gijų susijęs su sostinės gyvenimu. Diplomatą, savaime aišku, kiaurą parą sekė slaptoji policija ir su tuo reikėjo susitaikyti. „Nors nebendrauju su tais žmonėmis ir neturiu jokių reikalų, jau vien tai, kad kasdien su jais matomės ir maloniu žvilgsniu pasisveikinam, mus suartina. Nėra abejonės, kad jie rimtai ir be paliovos rūpinasi mūsų saugumu. Net esu įsitikinęs, kad vienas svarbiausių motyvų pavesti slaptajai policijai nuolat stebėti visus užsienio misijų šefus, vos tik jie išeina iš savo ambasados, yra jų apsauga."[5] Visi to žaidimo dalyviai žinojo jo taisykles. „Sakoma, kad vienintelės vietos, kur tavęs neįmanoma nusiklausyti, yra atviros vietos gamtoje arba tokia patalpa, kurioje garso bangas galima nustelbti stuksenant pieštuku į medį. Maskvoje visi taip daro. Mane tikina, kad Europoje visur taip yra. Slaptoji policija yra visur. <...> Pirmąsyk lankydamas kolegas diplomatus stebėjausi, kad jie kaskart nuima telefono ragelį nuo rašomojo stalo ir aiškina, jog slaptoji policija labiausiai mėgsta įtaisyti pasiklausymo įtaisą telefono aparate."[6]

Ambasadoriai net ir įtemptų užsienio politikos santykių laikais elgėsi kaip savotiškos bendruomenės nariai: keitėsi informacija ir įspūdžiais, susitikinėjo vis su tais pačiais aukštuomenės žmonėmis vis tuose pačiuose priėmimuose, teatrų premjerose ir teniso aikštynuose. Jie buvo lankę tas pačias mokyklas, dalijosi prisiminimais apie vietas ir postus, kuriuose teko būti prieš daug metų. Buvęs užsienio reikalų liaudies komisaras Georgijus Čičerinas ir protokolo šefas Dmitrijus Florinskis vilkėjo liaudies komisariato uniformas, bet jų skonis, jų manieros buvo susiklostę kitais laikais. Štai ką Hansas von Herwarth'as rašo apie Florinskį: „Kartais rodėsi, kad Florinskio ir jo kolegų proletariška laikysena yra surepetuota. Paskui Florinskis ūmai dingo ir mes niekada nieko apie jį nebesužinojom. Jo įpėdinis Nikolajus Barkovas atėjo ne iš caro užsienio reikalų žinybos, vilkėjo civiliais drabužiais, o jo elgesys buvo malonesnis ir natūralesnis negu jo pirmtako, kuris vis baiminosi išsiduoti, kuo yra buvęs. Tačiau dingo ir Barkovas.“[7] Vietiniai diplomatai sudarė tarptautinę pašnekesių ir savitarpio pagalbos bendruomenę, jie turėjo daug pinigų, antikvariatuose konkuravo vieni su kitais ir tardavosi pažaisti tenisą. Ambasados labai bendravo su informacijos agentūromis ir žurnalistais, su „Kölnische“,[8] su „Deutsche Allgemeine Zeitung“, su Hermannu Pörzgenu iš „Frankfurter Zeitung“, su Williamu Chamberlainu iš „Christian Science Monitor“ ir Walteriu Duranty iš „New York Times“.[9] Amerikiečių viloje susitikinėjo seni studijų laikų pažįstami: Fitzroy'us MacLeanas, studijavęs Marburge, George'as Kennanas, studijavęs Rygoje ir Berlyne, Charlesas „Čipas“ Bohlenas, irgi rezidavęs Baltijos šalyse.[10] Tos bendrijos gyvenimą labai paveikė Maskvos bylos. „Valymo procesai nutraukė didelę dalį mūsų kontaktų su Užsienio reikalų liaudies komisariatu. Būdavo, skambini kokiam nors valdininkui ir išgirsti: „Jo nebėra.“ Geriausiu atveju sužinai, kad jis perkeltas kitur. Pašiurpdavom sužinoję, kad žmonės, su kuriais kitąsyk daug metų buvo tekę bendrauti, dingę be pėdsakų.“[11] Vokietijos ambasados darbuotojams ne sykį yra tekę tarybinius piliečius, buvusius savo pašnekovus, paskutinį kartą pamatyti per parodomuosius procesus; antai pasiuntinybės patarėjo Gustavo Hilgerio žodžiai buvo cituojami byloje prieš Radeką,[12] o karo atašė Ernsto Köstringo žodžiai – nagrinėjant teisme Radeko bylą.[13]

JAV ambasadoriaus Davieso dienoraštis atskleidžia Maskvos aukštuomenės panoramą prieš pat to sluoksnio pražūtį. Veiksmo vieta – vakarėliai

Maskvos užmiesčio vasarnamiuose, priėmimai Amerikos ambasadoje, legendiniame Spaso name arba Spiridonovkoje, Užsienio reikalų liaudies komisariato svečių namuose, kitados buvusioje Morozovo viloje. Daviesas įveda mus į Maskvos rinktinės visuomenės uždarą pasaulėlį.

Į priešpiečius užsienio prekybos liaudies komisaro Arkadijaus Rozengolco viloje atvyko: maršalas Vorošilovas, krašto gynybos liaudies komisaras; Mikojanas, maisto pramonės liaudies komisaras; Vyšinskis, prokuroras, dalyvavęs ką tik pasibaigusiame parodomajame procese prieš Piatakovą ir kitus. „Priešpiečiai pas užsienio prekybos komisarą buvo labai keisti ir įdomūs. Giedrą speiguotą dieną važiavom kokias trisdešimt penkias mylias per apsnigtą kraštą Stalino plentu, plačiu asfaltuotu keliu, gal 45 m pločio – tai dalis naujo kariuomenės kelio. Abipus jo daug mylių augo miškas, vienur baltaliemeniai beržai, kitur žalios eglės, bet pomiškis visur iškirstas. Visur aplinkui – užmiesčio sodybos, aptvertos kokių dešimties pėdų aukščio tvoromis, daugiausia žaliai dažytomis; viskas atrodė gerai prižiūrėta. Į vilą vedė gražus vingiuotas kelias. Namas didelis ir jaukus, iš jo į visas puses atsiveria įstabus apsnigtas kraštovaizdis; baldai geri ir dailūs, griežtoko stiliaus, atitinkančio šiuolaikinį vokišką skonį. Atgal važiavom pro Stalino vilą. Ją irgi supa žaliai dažytų statinių tvora, saugo keletas kareivių. Į ją labai sunku patekti, bet tikiuosi, kad prieš išvažiuodamas ten dar apsilankysiu.

Tų komisarų gyvenimas akivaizdžiai geras. Jie gyvena arba Kremliuje, mūro sienomis apsuptame mieste vidury miesto, su gražiais senoviniais rūmais ir cerkvėmis, arba užmiesčio sodybose, arba ir vienur, ir kitur.“[14]

Daviesui padarė įspūdį Vorošilovas ir Vyšinskis: „Generaliniam prokurorui apie 60 metų, jis man labai primena Homerį Cunningsą: ramus, bejausmis, intelektualus, gabus ir išmintingas. Matydamas, kaip jis veda valstybės išdavimo bylą, aš, kaip teisininkas, žavėjausi juo ir stebėjausi.“ Apie Rozengolcą: „Į žydą nepanašus, labai gražių akių ir atletiško kūno. (Norėdamas išlikti lankstus žaidžia stalo tenisą.)“[15]

Prakilni draugija – misis Kennan, mis Wells, madam Čiubar, madam Krestinskaja, madam Stomonjakova – susirinko ir į damų priešpiečius pas madam Molotovą, kuri pastaruoju metu labai rūpinasi parfumerijos pramone. Nieko netrūko: užkandžių – su kaupu, trejopi mėsiški, šešių rūšių žuvis. „Labai savotiška – susiėjo komisarų žmonos, visos dirbančios: technikės, gydytojos, įmonių vadovės ir panašiai. <...> Vieną dieną buvom tenai

nuvažiavę: valandą važiavom Rubliovo miškų link, pro dideles vilas, kol galiausiai pamatėm žalią tvorą ir sargybinius. Vartai buvo atviri, ir, kol pasiekėm namą, matėm dar daugiau sargybinių. Namas modernus, didelis, bet anaiptol ne rūmai, tiek viduje, tiek iš lauko gana paprastas. Skoningas – bet nepasakytum, kad jaukus arba „su charakteriu", nors prikišti lyg ir nėra ko. Holas, platūs laiptai, drabužinė ir t. t. Svetainė erdvi. Nėra nei nuotraukų, nei dailių niekučių. Valgomasis didelis, su nukabinamomis langų sąvaromis. Stalas papuoštas ciklamenais, mažiausiai po tris žiedus žmogui; ant grindų 8–10 vazonų alyvų, baltų ir violetinių, labai gražiai išaugintų ir gausiai pražydusių."[16]

Kulminacija, be abejo, buvo priėmimas JAV ambasadoje Raudonosios armijos vadams – vos po trijų mėnesių tie patys svečiai buvo nuteisti slaptame teismo posėdyje ir sušaudyti. Kariškiai aiškiai padarė įspūdį Daviesui.

„Prie ambasados stalo susėdome gal šešiasdešimt. Tarp svečių buvo „kariuomenės ir laivyno vyriausieji vadai" ir kitos įžymybės, kaip antai Tarybų Sąjungos „lakūnai didvyriai", garsūs parašiutininkai, aviacijos inžinieriai ir panašiai. Stulbino šauni tų vyrukų išvaizda – stiprūs, sveiki, veidai gražūs. Uniformos pasiūtos nepriekaištingai, laipsnio skiriamosios žymės ir apdovanojimų ženklai, tokie kaip „Lenino ordinas" ir kiti, tik spindi. Pietūs buvo tokie geri, kokius tik įstengia patiekti kokia ambasada, ir su visu kapitalistiniu prašmatnumu. Maršalas Vorošilovas sėdėjo ponios Davies dešinėje, o į dešinę nuo jo – ambasados vertėja; vicemaršalas Tuchačevskis šeimininkės kairėje, o už jo – mano duktė. Ji puikiai kalba rusiškai, yra studijavusi Vassaro koledže ir lanko paskaitas Maskvos universitete. Juodu labai gerai susikalbėjo rusiškai, ir svečias ėmė atsargiai kamantinėti ją apie Karlą Marxą ir jo mokymą. Į jo klausimą, ar jai yra kada tekę studijuoti „marksizmą", ji atsakė: „Taip, koledže." – „O ar jums neatrodo, jog tai nuostabi sistema?" – paklausė jis. O ji atsakė, kad ne, „marksizmas" nepadaręs jai įspūdžio. <...> Papietavus buvo rodomi filmai."[17] Bet jau netrukus ambasadoriui teko parašyti: „Per devynias savaites po tų pietų vienuolika kariuomenės ir laivyno vadų stojo prieš Karo tribunolą, buvo nuteisti ir sušaudyti, kaip tik tie, kurie pas mus pietavo."[18] Dar skaudžiau ta suėmimų banga smogė Vokietijos ambasadai ir jos ryšiams su maskviečiais: mat daugelis antrojo ir trečiojo parodomojo proceso kaltinamųjų ir daug kariškių turėjo ryšių su vokiečiais, vedė su jais užkulisines derybas, tad apie tai irgi buvo kalbama per tų bylų svarstymą.

Kaukių balius Amerikos ambasadoje

Daviesas kuo smulkiausiai aprašė šventes Amerikos ambasados pastate. Pradeda nuo pačios jo vietos – „Spaso namų". „Prieš namą yra kai kas neįprasto Maskvai: dailus nedidukas parkas. Kiek toliau dešinėj – graži sena cerkvė, tačiau tragiškas jos likimas skaudina širdį. Dabar tenai gyvena kelios šeimos, pastatas prastai prižiūrimas, atrodo labai apleistas, net liūdna žiūrėti. Tarp cerkvės ir Spaso namų stūkso žavinga sena pilis, kitados buvusi rusų aristokrato rezidencija mieste, bet ir čia akis bado tragiškas jos likimas, nes ji visiškai sunykus, joje dabar gyvena darbininkų ir kareivių šeimos."[19] Pokyliai Amerikos ambasadoje – dar prieš 1937 metus – daugsyk aprašyti ir Jelenos Bulgakovos dienoraštyje; jie turėjo atsispindėti ir literatūroje. Bulgakovams nebuvo taip paprasta apsirūpinti apranga, derančia tokioms progoms, – fraku arba juodu kostiumu. Suminėtos svečių pavardės įtikina, kad į tokius priėmimus susirinkdavo *tout Moscou*. „Vakarienė – ikrai, lašiša, naminiai paštetai, ridikėliai, švieži agurkai, troškinti pievagrybiai, degtinė, baltasis vynas.

Amerikiečiai kalba ir rusiškai. Bohlenas – net ir visai gerai.

M. A. rodo jiems savo nuotraukas ir sakosi prašysiąs užsienio paso. Žuchovickis vos nepaspringo. O amerikiečiai, priešingai, pagyrė, jis būtinai turįs važiuoti.

Bohlenas kartu su Žuchovickiu svarsto, kaip į anglų kalbą išversti „Zojos butą". Atsisveikindami pažadėjom devynioliktą dieną pietauti pas Bohleną."[20]

„Pokylis pas Amerikos ambasadorių. M. A. – juodu kostiumu. Aš – tamsiai mėlyna suknele su šviesiai rausvomis gėlėmis. Atvažiuoti dvyliktą valandą. Visi frakuoti, tik vienas kitas su smokingu arba kostiumu.

Afinogenovas frakuotas, kažkodėl su lazdele. Bersenevas su Giacintova. Mejerholdas ir ponia Reich. Vl. Iv. (Vsevolodas Ivanovas. – K. S.) su Kotiku. Tairovas su ponia Koonen. Budionas, Tuchačevskis, Bucharinas su senamadišku surdutu, už parankės atsivedęs tokią pat senamadišką žmoną. Radekas su keistu kelioniniu švarku. Bubnovas apsivilkęs chaki spalvos uniformą.

Bohlenas ir Faymonville'is specialiai nulipo į vestibiulį, kad pasirūpintų mumis. Bullittas to prašęs ponią Wiley.

Kolonų salėje šokiai, iš galerijos žemyn švietė įvairiaspalviai prožektoriai. Už tinklo – daugybė plasnojančių paukščių. Specialiai pasamdytas orkestras iš Stokholmo. M. A. labiausiai stebėjosi dirigento fraku, siekiančiu kulnus.

Vakarieniavom prie atskirų stalų valgomojoje salėje, specialiai tam tikslui pristatytoje prie ambasados rūmo. Valgomojo kampuose – pievutės, jose ganosi ožiukai, avelės ir maži meškiukai. Ant sienų – narvai su gaidžiais. Trečią valandą užgrojo akordeonas, užgiedojo gaidžiai. *Style russe*.

Begalė tulpių, rožių – iš Olandijos. Viršutiniame aukšte įrengtas šašlykų restoranas. Raudonos rožės, prancūziškas raudonasis vynas. Apačioj visur šampanas, cigaretės.

Trečią valandą norėjom važiuoti namo, bet amerikiečiai mūsų neišleido – sekretoriai, Faymonville'is (atašė) ir Wardas visą laiką buvo su mumis. Šeštą valandą susėdom į jų ambasados kadilaką ir nuvažiavom namo. Parsivežiau didžiulę puokštę tulpių nuo Bohleno."[21] Viename iš tokių priėmimų pasirodė ir Davieso minėtasis „baronas Šteigeris" – „mūsų brangusis GPU".[22]

Į tokius priėmimus daugiausia rinkdavosi marga ir įdomi publika: rusiškais daiktais labai besidomintys ambasadoriai – iš pradžių Williamas Bullittas, paskui Daviesas, – tarybiniai menininkai, muzikai, rašytojai, garsūs lakūnai, gastroliuojantys prancūzų autoriai. Atvykdavo jie ir į Amerikos užmiesčio vilą paslidinėti, filmų pažiūrėti, į kaukių balius.

„Išvakarėse gavom kvietimą į kaukių balių Amerikos ambasadoje, jį rengia ambasadoriaus duktė. Kaip jis nedera prie mūsų nuotaikos!

Vakare M. A. paskambino Kennano žmonai, paskui ir aš su ja šnektelėjau. Ji būtinai norėjo mus įkalbėti, kad ateitume: „Koks nors originalus kostiumas!" – „Ar vyrai bus su frakais?"

Ji atsakė (su ryškiu akcentu): „Ne, tinka ir smokingas. Bet geriau būtų kostiumas! Kaukes gausite vietoj."

Kur mums gauti smokingą? O lakuotus pusbačius? Marškinius, kaklaraištį?..

M. A. pralinksmino mane ir save.

„Ar tiks kunigo pelerina?"

„<...> kunigo pelerina? Žinoma!"[23]

Interjeras su fortepijonu ir aukle

Ryškiausias ženklas, kad žmogus kyla į aukštesnę socialinę pakopą, kad priklauso nomenklatūrai, buvo naujas butas. Tai reiškė, kad ištrūkai iš ankšto

komunalinio buto ir tau nebereikės veltis į kivirčus tarp gyventojų bendrijos narių. O tos privilegijos praradimas aiškiausiai rodė, kad žmogus iškrito iš aukštuomenės. Buto pasikeitimas simbolizavo ir iškilimą, ir nuopuolį. Jurijus Trifonovas, piešdamas savo kartos literatūrinį portretą, rėmėsi tarpusavyje susipynusiomis biografijomis, vedančiomis į vyriausybės rūmus. Esminė to portreto dalis – prasisiekėlių aplinkos aprašymas.

„Florinskis didžiavosi naujuoju butu, į kurį neseniai persikraustė iš ketvirtojo Tarybų namo: šimtas dvidešimt kvadratinių metrų gyvenamojo ploto! Didžiulis darbo kambarys. Gaila, kad namie jam taip ir netekdavo dirbti – ten tik pusryčiaudavo ir miegodavo. Iki pernykščių metų tas butas priklausė vienam iš tų, kurio suterštą vardą žmonija buvo prakeikusi visiems laikams. Jis buvo iš pagrindų suremontuotas, net parketas iš naujo paklotas.“[24] O čia apie Naujuosius 1937 metus: „Naujųjų metų eglutė stovėjo valgomojo vidury, pietų stalas pristumtas prie fortepijono. Dabar kambarys rodėsi ankštas ir kvepėjo mišku, vasarnamiu, slidėmis, šunimi Morka ir veranda, kurios langai baltai dažyti, o grindys purvinos ir šlapios, mat sniegą nuo veltinių čia nupurtydavo tiesiai ant lentų, o pirštines mesdavo ant stalo, neužtiesto net klijuote, – viskas toj verandoj buvo vargana ir tarsi sustingę, – paskui atlapodavo veltiniu apkaltas duris ir puldavo į virtuvę, kur šilta ir sausa, jauku ir šiek tiek dvelkia dūmais, o krosnyje spragsi malkos. Visu tuo dvelkė žalia eglutė, tai buvo atostogų kvapai.“[25] Gan smulkiai aprašytas darbo kambarys – jo interjeras būdingas rusų inteligentų gyvenimui. „Darbo kambarys didelis, jame buvo paslaptingų daiktų. Keturiose spintose pristatyta knygų, tūkstančiai knygų, tarp jų daug visiškai neįdomių, apspurusių ir dulkėtų senų brošiūrų, bet nestigo ir labai gražių enciklopedijų odiniais viršeliais su auksiniais įspaudais, jose buvo daugybė iliustracijų, pridengtų apsauginiu rūkomojo popieriaus lapu, bet visas tas popierius seniai buvo Igorio išluptas ir sunaudotas visokiausiems reikalams. Tarp vienos spintos ir lango ant sienos kabojo tėvo ginklai: angliškas karabinas, mažas vinčesteris žaliai lakuotu apsodu, dvivamzdis belgiškas medžioklinis šautuvas, kardas senovinėse makštyse, pintas kazokų rimbas, minkštas, lankstus, su kilpute gale, platus kiniškas kalavijas su dviem šilkiniais raiščiais, purpuriniu ir tamsiai žaliu (tėvas parsivežė jį iš Kinijos, ten tokiais būdavo nukirsdinami nusikaltėliai; viename albume, irgi tėvo iš ten parsivežtame, Igoris rado tokios mirties bausmės fotonuotrauką); su tuo kalaviju tėvas rytais, kartais

ir dieną, darydavo originalią kinišką mankštą, imitavo visokius kautynių mostus. <...> Visas grindis dengė milžiniškas storas persiškas kilimas. Ant jo buvo daug geriau siausti negu ant sofos..."[26] Naujojoje tarybinėje aukštuomenėje – čia kalbama apie Florinskio namus – buvo įprasta turėti ir auklę, ir ateinančią tarnaitę namams tvarkyti. „Tarnaitė, apkūni dama su kyku, šiek tiek primenanti Florinskio žmoną, tokia pat juodaplaukė, glotnia balta oda, iš įtampos net persikreipusi, atnešė į stalą sunkiai apkrautą padėklą su užkandžiais. Arsiuška norėjo padaryti įspūdį prieš pradėdamas pokalbį. Nikolajus nuobodžiaudamas dairėsi po kambarį, panašų į muziejų. Tamsus senoviškas paveikslas bronzuotuose rėmuose, porcelianas, krištolas – kaip pas turtingą miesčionį. „Tik pažiūrėk, – mąstė sau Nikolajus, – kas tave ir globoja? Seniau būtum buvęs nežymus saugumo įgaliotinis apskrityje."[27] Negi gali būti toks interjeras be fortepijono? „Valgomajame abi močiutės, Ana ir Vera, skambino keturiomis rankomis. Seno *Beckerio* instrumento žvakidėse degė plonos žvakelės, likusios nuo vaikams surengtos naujametinės eglutės, dvigubi jų atspindžiai virpėjo juodame lange, kvepėjo žvakių vašku ir naminiais sausainukais."[28]

Ježovo salonas: menas ir slaptoji policija

Iš Jelenos Bulgakovos dienoraščio įrašų galima susidaryti vaizdą apie „inteligentijos židinių" topografiją, apie kultūros elito tinklus ir jų mazgus. Tame pačiame name kaip Bulgakovai gyveno Michalkovai, Viktoras Šklovskis ir kiti rašytojai.[29] O jau lankytojų – vieni dar neišėjo, kiti jau ir čia. Jų sąrašas – kaip tarybinės rusų literatūros ir meno inteligentų *who's who*: Achmatova, Veresajevas, Sergejus Prokofjevas. Šostakovičius skambino fortepijonu naujus savo kūrinius (1936 m. sausio 6 d.). Kitąsyk (1938 m. spalio 7 d.) tą patį darė Isaakas Dunajevskis. Tie žmonės susitinka klubuose, susipažįsta restoranuose, pvz., Menininkų klubo. „Kone prie kiekvieno stalo – pažįstami veidai." (1937 m. birželio 28 d.) Vieni su kitais pasimato teatrų premjerose. „Salė buvo, kaip Molière'as būtų pasakęs, prismaigstyta garsenybių: atėjo Akulovas ir Keržencevas, Litvinovas, Mežlaukas, Mogilnas, Rykovas, Gajus, Bojarskis. Visų ir neišvardysi. Be to, susirinko neeilinė publika, ištisi būriai profesorių, daktarų, aktorių, rašytojų. <...>" (1936 m. vasario 15 d.)

V. Jefanovas: „Stanislavskio teatro aktorių susitikimas su Žukovskio karo aviacijos inžinierių akademijos studentais“ (1938 m.)

„Daug menininkų naudojosi tokių globėjų padėtimi, bet daugelis ir galvą padėjo kritus jų mecenatams ir gynėjams.“

Bet užsimenama ir apie visai kitokias mišrias kompanijas. „Aplankėm Jakovlevus. Mišri publika – menininkai ir GPU agentai. Dulova skambino arfa, atgabenta specialiai ta proga.“ (1935 m. lapkričio 11 d.) Savotiškų žmonių knibždėte knibžda. „Paskambino Konskis: „Man liūdna, ar galiu ateiti?“ Ir atėjo, bet elgėsi keistokai. M. A. bekalbant telefonu Griša, ką tik įėjęs į darbo kambarį, žengė prie rašomojo stalo, išsitraukė albumą, pasklaidė, įsistebeilijo į stalą ir net pamėgino kišti nagus į voką su nuotraukomis, gulintį ant stalo. Visai kaip Bitkovas (policijos šnipas iš Bulgakovo pjesės apie Puškiną. – K. S.).“[30] „Besibaigiant vakarėliui, jau apie pirmą valandą, iš kažkur atsirado nepažįstamas vyriškis tamsiais akiniais, kokių penkiasdešimties metų, ir prisistatė esąs „Fedios draugas iš gimnazijos laikų“. Iš pažiūros – tikras Tuleris (policijos seklys iš Bulgakovo pjesės „Adomas ir Ieva“. – K. S.).“[31]

Aukštuomenėje buvo ir čekistų: nemaža aukšto rango čekistų vertino artimą pažintį su rašytojais ir menininkais. Daug menininkų naudojosi tokių globėjų padėtimi, bet daugelis ir galvą padėjo kritus jų mecenatams ir gynėjams. Apie partijos šulus spietėsi būreliai klientų. Menininkai ieškojo aukštų partijos veikėjų užtarimo nuo kairuolių pinklių: antai tapytojai Konstantinas Juonas, Aleksandras Gerasimovas, Sergejus Gerasimovas, Igoris Grabaris kreipėsi į Molotovą, kad šis apgintų juos nuo Keržencevo intrigų jo Meno komitete.[32] Jakovas Agranovas, NKVD šulas (liaudies komisaro pavaduotojas), globojo Vachtangovo teatrą, o Dmitrijus Šostakovičius, 1936 metų pradžioje apšmeižtas, kreipėsi į Michailą Tuchačevskį.[33] Kairysis radikalas Leopoldas Averbachas gerai pažinojo Genrichą Jagodą, nes šis buvo vedęs jo seserį. Režisierių Vsevolodą Mejerholdą gynė net keli patronai, besilankantys jo žmonos, aktorės Zinaidos Raich, salone.[34] Gynybos liaudies komisaras Vorošilovas buvo ypač palankus operos dainininkams ir dainininkėms, o pažintis su generaliniu prokuroru Vyšinskiu, kuris dalyvaudavo parodomuosiuose procesuose kaip kaltintojas, labai praversdavo teisininkams ir diplomatams. Mejerholdas rašinėjo laiškus Abeliui Jenukidzei ir Genrichui Jagodai. Net ir Stalinas ne sykį buvo prašomas pagalbos, kartais ir pats be niekur nieko paskambindavo kokiam rašytojui. Bucharinas ėmėsi ginti Mandelštamą ir Pasternaką. Tad Ježovo ryšiai su rašytojų ir menininkų sluoksniais anaiptol nebuvo koks nepaprastas daiktas.

Ježovą su rašytojų ir menininkų pasauliu siejo antroji jo žmona Jevgenija Gladun, nuo sekretorės iškilusi ligi įtakingo žurnalo „SSSR na stroike“ redaktorės. Tačiau ji buvo ne tik redaktorė: jos salone lankėsi įžymiausieji Maskvos autoriai, ne vienas užmezgė su ja ir intymų ryšį. Ježovos literatūrinio salono nuolatiniai svečiai buvo Isaakas Babelis, Michailas Kolcovas, užsienio reikalų liaudies komisaras Maksimas Litvinovas, kiti rašytojai ir artistai, net poliarinių sričių tyrinėtojas Otto Šmidtas. Žmonės kalbėjo, kad Babelis ir Šmidtas buvę Ježovos meilužiai, gal ir komjaunimo pirmininkas Aleksandras Kosarevas – žurnalo „SSSR na stroike“ leidėjas.[35] Tardant Isaaką Babelį, suimtą žlugus Ježovo karjerai, atsiskleidė literatūrinių vakarų ir redakcijos gyvenimo panorama – paleistuvybė, orgijos kartu su literatūrinėmis avantiūromis ir pasididžiavimu: juk bendrauji su karinguoju revoliucijos ordinu! Per tardymą Babelis buvo apskųstas ir pats kitus skundė. Dabar viskas atsigręžė prieš jį: geri santykiai su pilietinio karo vadais, su

užsienio rašytojais, tokiais kaip André Malraux, su užsienio leidyklomis, intymus ryšys su Ježova, kaltinama buvus Anglijos šnipe, o labiausiai – ryšys su jos vyru Ježovu, kuris buvo apkaltintas rezgęs sąmokslą ir sušaudytas. Vitalijus Šentalinskis teigė, jog ne kas kitas, tik Babelio literatūrinis genijus paskatinęs jį brautis į pačią tamsybių širdį. „Jis jau seniai rinko medžiagą knygai apie ČK, kalbėjosi su aukštais čekistais, godžiai klausėsi jų pasakojimų ir užsirašinėjo. <...> Rašytojas bandė sugriebti „tiesos momentą". Negi jis turėjo dar pagyventi Lubiankos kalėjime, kad tą momentą patirtų savo kailiu?"[36]

Papildymas: prabangos ir madų inventorius

Pati valdžia tiksliausiai parodė, ko reikia jos vidinio rato nariui, gyvenančiam pagal aukštojo stiliaus kanonus. 1937 metų kovo pabaigoje ir balandžio pradžioje penki NKVD pareigūnai atliko kratą buvusio savo viršininko, liaudies komisaro Genricho Jagodos bute ir biure. Jie surašė smulkų inventoriaus aktą, kuris apėmė 130 pozicijų. Štai kai kurios iš jų:

Tarybinių pinigų: 22 997 rubliai 59 kapeikos, iš jų taupomojoje knygelėje – 6 180 rublių 59 kapeikos
Įvairaus vyno: 1 229 buteliai, daugiausia užsieninio, 1897, 1900 ir 1902 metų derliaus
Pornografinių nuotraukų: 3 904
Pornografinių filmų: 11
Įvairių cigarečių – užsieninių, egiptietiškų ir turkiškų: 11 075
Vyriškų paltų, daugiausia užsieninių: 21
Karakulinių kailinių: 2
Užsieninių vyriškų kostiumų: 22
Chromo ir ševro odos aulinių batų: 19 porų
Užsieninių moteriškų batelių: 31 pora
Užsieninių moteriškų skrybėlaičių: 22
Aukščiausios kokybės užsieninių šilkinių kojinių: 130 porų
Voveraičių kailiukų: 50
Karakulio kailiukų: 43

Ūdrų kailiukų: 5
Didelių kilimų: 17
Užsieninių vyriškų šilkinių apatinių marškinėlių: 50
Užsieninių vyriškų šilkinių apatinių kelnaičių: 43
Užsieninių vyriškų šilkinių marškinių: 29
Užsieninių gramofonų: 2
Užsieninių gramofono plokštelių: 399
Užsieninių pirštinių: 37 poros
Užsieninių moteriškų rankinukų: 16
Užsieninių pižamų: 17
Užsieninių kaklaraiščių: 34
Užsieninių moteriškų šilkinių apatinių kelnaičių: 68
Užsieninių meškerių: 73
Lauko žiūronų: 7
Įvairių revolverių: 19
Medžioklinių ir mažo kalibro šautuvų: 12
Kariškų šautuvų: 2
Senų durklų: 10
Kardų: 3
Auksinių laikrodžių: 5
Automobilių: 1
Dviračių: 3
Komplektas pypkių ir kandiklių iš dramblio kaulo ir gintaro, dauguma pornografiški: 165
Guminis penis: 1
Sulankstomasis kino ekranas: 1
Filmų kasečių: 120
Senovinių servizų: 1 008 indai
Užsieninių daiktų (šildytuvų, šaldytuvų, dulkių siurblių, lempų): 71
Užsieninių kvepalų: 95
Užsieninių sanitarijos ir higienos reikmenų (vaistų, prezervatyvų): 115
Fortepijonų, pianinų: 3
Rašomoji mašinėlė: 1
Kontrrevoliucinės, trockistinės, fašistinės literatūros: 542.[37]

Šiuo sąrašu Ježovas atskleidė savo pirmtako prabangos, poreikių ir potraukių struktūrą. Nepraslinkus nė dvejiems metams panaši krata buvo atlikta ir Ježovo bute bei kabinete. Inventorius, surašytas iškračius Ježovo butą, mažai tesiskyrė nuo sudarytojo per Jagodos buto kratą. Buvo konfiskuota keliasdešimt moteriškų apsiaustų, lietpalčių, suknelių, 48 palaidinukės, 31 skrybėlaitė, begalė batų, kostiumų, 34 marmurinės, porcelianinės, varinės ir bronzinės statulėlės, 29 „įrėminti ir įstiklinti paveikslai", devyni portretai ir gausybė pornografinių nuotraukų bei filmų.[38] Tų kratų inventoriai – būdingi dokumentai: iš jų galima spręsti, ko troško asmenys, priklausę vidiniam valdžios ratui, pažvelgti į sielą slaptosios policijos šefui, į jo privatų gyvenimą.

TARYBINIS HOLIVUDAS. APIE STEBUKLUS IR PABAISAS

„Leninas Spalyje": pataisyta revoliucija • Filmų šalis TSRS: kino rūmai, žvaigždės • „Mosfilm" 1937 m.: chaosas filmų fabrike • „Volga, Volga": režisieriai – sąmokslininkai, aktoriai – agentai • Teroras ir gera pramoga

Kiekviena despotiška valdžia jaučia, kad jai gresia pavojus, jei tik neužvaldys ir vaizdų, kartu įgydama galimybę juos užtušuoti ir kurti naujus vaizdų pasaulius. O kadangi audringaisiais 1937 metais filmų pasaulis anaiptol nebuvo ramus ir nuošalus „draustinis", tai čia visiškai išdilo ribos, skiriančios faktus ir fikcijas, tikrovę ir fantaziją, pasakas ir siaubo istorijas. Fantastiškasis filmų pasaulis vargu begali prilygti fantastiškoms sąmokslų ir žudynių istorijoms, kurias porina genialusis Maskvos parodomųjų procesų pasakotojas ir režisierius; aktoriai bijo imtis tam tikrų vaidmenų – liaudies priešo, kenkėjo, šnipo; režisieriai, priversti vaidybiniame filme atkurti ir pavaizduoti kovą su sabotažu, kenkimu ir terorizmu, kelia įtarimų, ar jie patys ne teroristai. Butaforinis ginklas aktoriaus rankose virsta nusikaltimo įrankiu – juo nužudomas žmogus. Filmų pramonė atspindi ir išryškina beprotiškųjų 1937 metų dramas.

„Leninas Spalyje": pataisyta revoliucija

Spalio revoliucijos 20-ųjų metinių jubiliejaus centre atsidūrė Michailo Rommo filmo „Leninas Spalyje" premjera Didžiajame teatre 1937 metų lapkričio 6 dienos vakarą. Šventiškesnę aplinką sunku būtų ir įsivaizduoti. Visas teatras išpuoštas auksu ir raudonu aksomu, jame susirinko visi: vadovai –

scenoje ir ložėse, diplomatinis korpusas ir šalies elitas, tiesa, ką tik mažumėlę išretintas – nebelikę kai kurių įžymybių. Filmas buvo parodytas po oficialios šventinės kalbos, kurią perskaitė Molotovas, kaip Liaudies komisarų tarybos pirmininkas, ir kuri „neskambėjo patraukliai“, kaip konstatavo vienas iš kviestinių svečių JAV ambasadorius Josephas Daviesas, o po filmo įvyko liaudies dainų ir tautinių šokių koncertas, jis užsitęsė iki paryčių.[1] Ką tik užbaigto užsakytinio kūrinio demonstravimas parodė, kokia moderni yra šalies valdžia: filmas – naujausia žiniasklaidos priemonė, o jis parodomas garbingo seno teatro scenoje. Be to, tai buvo premjera, kurios laukta su įtampa: juk artisto Boriso Ščiukino vaidinamas Leninas pirmąsyk pasirodo kaip filmo personažas. Ar pavyks suvaidinti gyvą, tikrovišką, įtikinamą revoliucijos vadą, kuris, kad ir koks žmogiškas, neturėtų būti per daug paprastas, kasdieniškas, ir nors labai tikroviškas, šiukštu neturėtų būti natūralistiškas? Ir galiausiai – čia Stalinas, Spalio revoliucijoje suvaidinęs istoriškai antraeilį vaidmenį, turi virsti pirmaeiliu herojum, kuris būtų vertas tapti vado įpėdiniu. Ar iš viso įmanoma šitaip išoperuoti istorinę tiesą praėjus vos dviem dešimtmečiams, kai dar yra šitiek gyvų liudytojų? Filme netrūko techninio broko, kurį režisierius Michailas Rommas dar ir po 30 metų minėjo su siaubu: „Kai atėjau, radau mechanikus ir inžinierius montuojant aparatūrą ir šaipantis. Iki darbo pabaigos dar labai toli, o iki seanso pradžios belikę trys ketvirčiai valandos. Visi drebėjo iš baimės, aš irgi. Šumiackis (liaudies komisaras, atsakingas už kinematografiją; vos po dviejų mėnesių, 1938 metų sausio 18 dieną, jis buvo suimtas, o liepos mėnesį nuteistas myriop. – K. S.) paspaudė man ranką, jis buvo baisiai susinervinęs. Pagaliau pradėjo filmą demonstruoti, ir čia ištiko katastrofa. Ekranas mažytis, o vaizdas dar mažesnis ir toks blyškus, kad vargiai galima ką nors įžiūrėti. Lyg to dar būtų negana, net ir garsas per tylus, vos girdimas. Nulėkiau prie projektoriaus – mano šešėlis krito ant ekrano – ir sušukau: „Garsas per tylus!“[2] Per seansą filmo juosta buvo nutrūkusi 15 kartų. Vis dėlto rytojaus dieną filmas laikraščiuose buvo išgirtas, tiesa, pridurta pastaba, kad filmas bus dar išimtas iš apyvartos, nes reikia pašalinti kai kuriuos trūkumus: dvi scenos – Žiemos rūmų šturmas ir Laikinosios vyriausybės suėmimas – būsiančios iš naujo nufilmuotos ir įmontuotos. Ir iš tiesų Rommas abi tas scenas per dvi dienas nufilmavo iš naujo, tad filmas dar po mėnesio – kaip tik prieš pat 1937 metų gruodžio 12 dienos rinkimus, vykstančius pagal naująją Konstituciją – pasirodė ekranuose ir netrukus tapo tary-

binės kino klasikos pavyzdžiu.[3] Stalinas pats supeikė „ydingąsias vietas", bet paskui filmui pritarė. Tas atsitikimas rodo, kaip Stalinas pats rūpinosi kinu ir – plačiau pažvelgus – kaip politinei valdžiai rūpėjo pajungti ir tokį galingą ginklą kaip vaizdai, ypač „judamieji paveikslėliai".[4]

Filmų šalis TSRS: kino rūmai, žvaigždės

Bolševikų vadovybė jau nuo pat pradžių suvokė, koks svarbus šalies pertvarkai yra kinas. Ji pasinaudojo prieškario epochos kino karštlige ir fantazijomis, kurias audrino naujoji žiniasklaidos priemonė: juk kinas, per kurį galima prabilti į mases, juoba neraštingąją jų dalį, yra nesunkiai visur įdiegiamas, jam nereikia nei didelio pasirengimo, nei ypatingos infrastruktūros, o per jį galima skleisti ir informaciją, ir politinę agitaciją, nurodymus ir patarimus, jis – ir liaudies švietimo priemonė, ir pramoga, kas irgi svarbu. Judamųjų paveikslėlių skelbiama žinia buvo lengviau suprantama, atskleidė naują tarpusavio supratimo akiratį, kuriame veikia šūkiai, simboliai, tipai. Tokiu būdu kinas tapo vyraujančia žiniasklaidos priemone šalyje, įstumtoje į modernizacijos vagą, ir, be abejo, istorine vieta, kurioje suklestėjo originalus, unikalus tarybinis kino menas, išryškinantis ir iškeliantis visas filmų kūrimo ir jų estetikos problemas. Trečiojo dešimtmečio pabaigoje buvo nustumti į pašalius, nutilo arba buvo nutildyti to kino pionieriai, visi iki vieno: Dziga Vertovas, Aleksandras Dovženka, Vsevolodas Pudovkinas, Levas Kulešovas.[5]

Per pirmąjį porevoliucinį dešimtmetį tarybinį kiną gaivino visų pirma didžiojo lūžio patirtis, naujos galimybės ir formos eksperimentai, bet visa tai buvo prieinama tik nedidelei daliai publikos ir beveik vien tik miestuose. O apie 1930 metus jau buvo pakloti savos, tarybinės kino pramonės pamatai, kinas pasiekė visai naujas žiūrovų mases – kaimą ir kaimiečius, suplūdusius į miestą. Taip prasidėjo antrasis kino bumas – po pirmojo, buvusio apie 1910 metus. Senojoje Maskvoje buvo vos keliolika mažų kino teatrų, o ketvirtojo dešimtmečio viduryje – jau 57 dideli kinai ir dar 423 stacionarūs kino įrenginiai darbininkų klubuose, kultūros rūmuose, institutuose, Raudonosios armijos daliniuose ir po atviru dangum. Kino teatrai buvo prestižiniai naujosios Maskvos pastatai, kaip antai kinas „Udarnik" „Vyriausybės namų" komplekse.[6] 1938 metais buvo pastatytas naujas pavyzdinis kino teatras „Ro-

Populiarieji tarybiniai filmai ir jų žiūrovų skaičius: montažas žurnalo „TSRS statybos" numeryje, skirtame tarybiniam kinui

„Judamųjų paveikslėlių teikiama žinia buvo lengviau suprantama, kinas tapo vyraujančia žiniasklaidos priemone šalyje, įstumtoje į modernizacijos vagą."

dina" su 2 salėmis, kuriose telpa 1 200 žiūrovų. Buvo planuojama iki 1945 metų pastatyti dar nemažai naujų kinų; iš tų planų matyti, kad ketinta įvykdyti šį tą panašaus į „visuotinę kinofikaciją". „Nuo 1928 iki 1940 m. kino filmų demonstravimo vietų padaugėjo keturgubai, parduotų bilietų skaičius patrigubėjo. Tarybinė kino pramonė taip pat sėkmingai ėmė gaminti savas filmavimo medžiagas, projektorius ir kitą aparatūrą."[7] Visada būdavo išparduodami visi bilietai. Dieną seansai prasidėdavo jau nuo 12 valandos. Statistika teigia, kad ketvirtojo dešimtmečio antrojoje pusėje Maskvoje per metus kinuose apsilankydavo vidutiniškai apie 45 milijonus žiūrovų. Kiekvienas maskvietis 10 kartų per metus nuėjo į kiną. O kur dar 260 klubų, savišvietos įstaigos, irgi demonstruojančios specialius filmus, – planetariumas, Politechnikos muziejus, Gorkio kultūros ir poilsio parkas, kurį kasmet aplanko daug

milijonų žmonių.[8] Tankus kino įrenginių tinklas, dienraščiuose spausdinamos kino programos, prisiminimai apie matytus filmus pašnekesiuose ir dienoraščiuose liudija, kad kinas (kaip ir teatras, kuris visada buvo svarbi Rusijos kultūrinio gyvenimo instancija) buvo tapęs neatskiriamu sostinių gyvenimo elementu, ypač reikalingu jaunajai kartai.

Atsirado ir naujas reiškinys – kino žvaigždžių kultas. Kolektyvizmo ir asketiško gyvenimo metas, būdingas pirmajam penkmečiui, baigėsi. Vėl atsirado pažįstamų asmenybių, publikos mėgstamų filmų personažų ir jų vaidmenų atlikėjų, su kuriais bandė tapatintis milijonai; jų dainuojamos melodijos tapo šlageriais ir hitais. Grįžo individualybės, asmenybės, žvaigždės. Jų veidai švietė plakatuose, reklamose ir afišose. Jos vadinosi Liubovė Orlova, Borisas Babočkinas, Marina Ladynina. Jos populiarumu varžėsi su valdžios vyrais, bet ir neslėpė, iš kur atsiradusios. Tai buvo naujosios, modernios tarybinės Rusijos žmonės – išsilavinę, kosmopolitiški ir vis dėlto patriotiški. Jie sukiojosi prašmatnioje aplinkoje ir savo pavyzdžiu rodė, kad tą pasiekti – padaryti svaiginamą tarybinę karjerą – gali kiekvienas, jei tik labai pasistengs. Jie buvo pirmosios tarybinės žvaigždės, žinomos jau ir užsienyje.

Idealų pavyzdį rodė JAV, Holivudas. Ir jau nuo trečiojo dešimtmečio, kai didžiausią pasisekimą turintys amerikiečių filmai buvo taip pat pamėgti ir Tarybų Sąjungoje, o Charlie Chaplino, Mary Pickford, Douglaso Fairbankso ir kiti vardai išpopuliarėjo ir čia. Tarybiniai kino kūrėjai, savaime aišku, veržėsi į Holivudą, o ten dažnokai susidurdavo su senais pažįstamais – rusų emigrantais, sugebėjusiais įsitaisyti Holivude. Todėl nesukėlė ypatingos sensacijos pareiškimas, kurį padarė Borisas Šumiackis, atsakingas už TSRS kinematografiją, grįžęs iš ilgos kelionės po Jungtines Valstijas, būtent, kad jis norįs sukurti tarybinį Holivudą, antrąją Kaliforniją, Kryme, – toks ketinimas atrodė gan natūralus. Ir daugiausia ten būsiantys statomi pramoginiai filmai, kino komedijos, miuziklai; čia jis norįs sekti amerikiečių pavyzdžiu, bet jų nekopijuosiantis.[9] Ir kai 1935 metų sausio 11 dieną Didžiajame teatre vyko didelė šventė, kurioje buvo ordinais apdovanojami filmų kūrėjai, šventė, kurioje apsilankė politinė vadovybė, net Kalininas ir patsai Stalinas, vienas iš jos dalyvių – Jay'us Leyda – jautėsi taip, tarsi būtų gavęs „Oskarą“, JAV Akademijos apdovanojimą, Holivude.[10]

Publika pasigesdavo ne tokių filmų kaip „Šarvuotis „Potiomkinas“, o pramoginių juostų. Žiūrovų paklausa buvo didesnė negu išleidžiamų filmų

pasiūla. Kino teatrų skaičius nuo 1927 iki 1937 metų kone padvigubėjo – nuo 17 000 išaugo ligi 31 000, tačiau, šiaip ar taip, 1927 metais per savaitę būdavo pademonstruojamas 31 filmas, iš jų 20 – užsieninių, vakarietiškų, o po 10 metų per savaitę į ekranus išeidavo jau tik 11 filmų, ir beveik vien tik tarybinių. Maža to, nebeliko privačių kino teatrų, visa filmų nuoma ir demonstravimas buvo valstybės rankose.[11]

Tarybiniuose pramoginiuose filmuose nevalia buvo rodyti vien banalius buities vaizdelius, reikėjo iškelti tai, kas būdinga, tipiška, kas sudomintų ir paveiktų mases, ir padaryti tai neužsižaidžiant formos eksperimentais ir nepaskęstant beprasmio natūralizmo sraute. Tarybinis realizmas reikalavo pasakoti istorijas, kuriose žmonės atpažintų save, tokias, kurių sėkmę rodytų žiūrovų skaičius, pajamingumas, masių reakcija.[12] Tokie filmai taikėsi į naujovišką publiką – ne į kino meno žinovus, o į „liaudį“, kuri nesidomi teorijomis, ideologijomis ir programomis, o geidžia kvapą gniaužiančių pasakojimų, kuriuose galėtų atpažinti save arba, jeigu tai neįmanoma, bent jau galėtų patirti valandėlę nerūpestingo džiaugsmo ir prasiblaškymo. Tiko visi žanrai: dokumentiniai filmai, vaikiški, pieštiniai animaciniai, literatūros kūrinių ekranizacijos, gamtos stebėjimo, mokslo populiarinimo, kelionių ir atradimų filmai. Tačiau: „Pirmą vietą repertuare turėjo užimti herojiniai filmai. Tų filmų tikslas – mobilizuoti mases. Antra vieta buvo skirta filmams apie buities problemas pereinamojoje epochoje. <...> Trečioje vietoje atsidūrė ne tokie reikšmingi, bet kur kas gausesni pramoginiai filmai, kurių paskirtis buvo įvilioti mases į kinus ir taip kovoti su žalingais laisvalaikio leidimo būdais – alkoholizmu, chuliganizmu ir taip toliau.“[13] Borisas Šumiackis pramoginį filmą apibrėžė taip: „Pramoginį filmą vertiname pagal tai, koks yra jo emocinis poveikis, kaip jis geba paprastomis priemonėmis greit ir lengvai perteikti masinei publikai ideologinį turinį ir tai, ko juo siekiama.“[14]

1933–1940 metų tarybinėse kino studijose sukurti 308 filmai, iš jų 54 filmai vaikams, 61 pasakojo apie revoliuciją ir pilietinį karą; tarp jų tokie didelio pasisekimo susilaukę filmai kaip brolių Georgijaus ir Sergejaus Vasiljevų „Čiapajevas“, Grigorijaus Kozincevo ir Leonido Traubergo trilogija „Maksimas“. Tarp filmų istorine tematika išsiskyrė Vladimiro Petrovo „Petras Pirmasis“ (1937 ir 1939 m.) ir Sergejaus Eizenšteino „Aleksandras Neviškis“ (1938 m.). Kiti filmai nagrinėjo aktualias kasdieniškas temas, daugumos tų filmų (17) veiksmas vyksta kolūkiuose, kiek mažiau (12) – gamyklose.[15]

Muzikinės komedijos „Linksmieji vyrukai" scena

„Žiūrovai ypač plūdo į muzikines komedijas – svarbiausius tarybinio masinio ir pramoginio kino šedevrus."

Labiausiai nusisekę ketvirtojo dešimtmečio pradžios filmai nenukrypstamai laikėsi tos linijos, kuri dabar buvo dar labiau akcentuojama, ypač „kovojant su formalizmu" ir „už siužetą", kaip būdavo tuomet rašoma. Didžiausio pasisekimo neabejotinai susilaukė filmas „Čiapajevas", vesternų pavyzdžiu sukurtas „isternas"; tai filmas Dmitrijaus Furmanovo romano motyvais, kuriame nestigo nei įtempto siužeto, nei rizikingų nuotykių; tas filmas, vaizduojantis dar nesenus pilietinio karo laikus, tapo žanro prototipu, kuriuo turėjo sekti ištisa karta. „Visa šalis eina žiūrėti „Čiapajevo", – buvo rašoma „Pravdos" 1934 m. lapkričio 21 dienos redakciniame straipsnyje. – Filmas „Čiapajevas" tampa politikos reiškiniu. <...> Partija surado naują galingą ginklą jaunosios kartos klasinei sąmonei ugdyti. Neapykanta priešui kartu su audringu susižavėjimu didvyriais, kritusiais kovoje už revoliuciją, tampa

tokia pat stipri kaip aistringa meilė socialistinei tėvynei. Visa šalis žiūri „Čiapajevą". Šimtai jo kopijų pasklido po garsinio kino įrenginius. Bus dar ir nebyli filmo versija, todėl „Čiapajevą" bus galima demonstruoti kiekviename milžiniškos mūsų šalies kampelyje: miestuose ir kaimuose, kolūkiuose ir darbininkų gyvenvietėse, kareivinėse, kultūros namuose ir aikštėse."[16] Publika labai pamėgo ir filmus vaikams, tokius kaip „Karo" pagal Arkadijaus Gaidaro apysaką ir „Baltuoja burė tolumoj" pagal populiarųjį Valentino Katajevo romaną. Žiūrovai ypač plūdo į muzikines komedijas – svarbiausius tarybinio masinio ir pramoginio kino šedevrus, bendromis jėgomis sukurtus to žanro genijų: taip gimė filmai „Linksmieji vyrukai" (1934 m.), „Cirkas" (1936 m.), „Volga, Volga" (1938 m.). Toks režisūros genijus kaip Eizenšteino mokinys Grigorijus Aleksandrovas čia dirbo su garsiu operatorium Vladimiru Nilsenu, kurio mokytojas buvo kitas Eizenšteino operatorius Eduardas Tissé. Pasaulinio masto scenaristai Ilja Ilfas ir Jevgenijus Petrovas, Valentinas Katajevas, Nikolajus Erdmanas dirbo išvien su tokiais kompozitoriais kaip Isaakas Dunajevskis ir legendinis tarybinio džiazo korifėjus Leonidas Utiosovas. Masinių dainų ir šlagerių tekstų autorius Vasilijus Lebedevas-Kumačius rašė dainų žodžius aktorei Liubovei Orlovai, kuri tapo tarybinio ekrano žvaigžde, lyginama su Greta Garbo ir Marlene Dietrich. „Taip tobulai suderinti tris kriterijus – ideologinį, estetinį ir įtikimo masių skoniui – niekuomet daugiau nebepavyko per visą tarybinio kino istoriją."[17]

„Mosfilm" 1937 m.: chaosas filmų fabrike

Tarybinio svajonių fabriko centras buvo Maskvos kino studijos „Sojuzkino", vėliau pavadintos „Moskino", o nuo 1935 metų – „Mosfilm". Niekur nebuvo sutelkta tiek filmų gamybos paslapčių ir patirties kaip čia, Vorobjovo kalnų viršūnėje. Ten yra dirbę kone visi garsieji tarybiniai režisieriai. Iš tiesų galima „Mosfilmo" studijas prilyginti mikrokosmui arba prizmei, per kurią pereina visa 1937 metų sumaištis, – taip rašė rusų kino istorikė Maja Turovskaja viename savo straipsnyje.[18]

Jubiliejiniams 1937 metams „Mosfilmo" studijos buvo užsibrėžusios ypač ambicingus planus. Ketino išleisti į ekraną 12 vaidybinių filmų – „Narsa" (Pavlenka, Marjanas), „Pats laimingiausias" (Zarchi, Pudovkinas), „Bežino lankos"

(Ržeševskis, Eizenšteinas), „Gavrošas" (Šachovskojus, Lukaševič), „Volga, Volga" (Aleksandrovas), „Laimė" (Medvedkinas) ir kitus. Vidutinis vieno filmo biudžetas siekė 1 400 000 rublių. Tačiau faktinis rezultatas buvo visai ne toks: kai kuriuos filmus pavyko užbaigti, kitus teko atidėti, dar kiti išvis žlugo.[19]

Buvo ne viena priežastis, kodėl nepavyko įvykdyti plano, taip pat ne viena priežastis, kodėl visgi buvo sukurta vertingų filmų, nors ir neplanuotų.

Kai kurie filmai netenkino politinių ir estetinių kriterijų, kuriuos kėlė partijos veikėjai, atsakingi už kiną, ir vertė jų laikytis. Tuo tikslu, be kita ko, filmų scenarijus vertino specialios komisijos, o kai kada – ir partijos vadovybė. Daugelį scenarijų pats Stalinas skaitė, komentavo ir „tobulino". Stalino įsikišimas į Michailo Rommo „Leninas Spalyje" – ne vienintelis atvejis. Stalinas siūlydavo pakeisti filmų pavadinimus, dėl to, pavyzdžiui, I. Pyrjevo „Anka" virto „Partiniu bilietu". 1935 metais sukamo Aleksandro Dovženkos filmo „Aerogradas" scenarijus buvo Kremliuje perskaitytas visam Politbiurui, kartu ir Stalinui. Kategoriškų pastabų Stalinas turėjo ir Eizenšteino filmams „Bežino lankos" ir „Aleksandras Neviškis".[20] Vienu atveju Stalinas net taikėsi į bendraautorius. 1937 metais laiške apie Fridricho Ermlerio filmą „Didysis pilietis" Stalinas rašė Borisui Šumiackiui, atsakingam už kiną:

„Skaitau draugo Ermlerio scenarijų. Sutinku, jis neabejotinai yra aukšto politinio lygio. Ir literatūriškai vertingas. Vis dėlto jame yra ir keletas klaidų: 1. „Opozicijos" atstovai tiek fiziškai, tiek partiniu stažu rodosi vyresni už Centro komiteto narius. Tai ir dalykiškai neteisinga, ir neatitinka tikrovės. Realybė rodo mums kitokį vaizdą. 2. Želiabovo personažą reikia pašalinti: revoliucionierius Želiabovas neturi nieko bendro su teroristais ir nykštukais iš zinovjevininkų ir trockininkų stovyklų. 3. Reikia išbraukti nuorodą į Staliną. Vietoj Stalino reikia nuorodos į partijos Centro komitetą. 4. Šachovo nužudymas neturi tapti scenarijaus centru ir jo apogėjumi: tie teroristų veiksmai nublanksta prieš teroro aktus, atskleistus Piatakovo ir Radeko byloje."[21]

1937 metų sumaištis ir represijos sutrukdė „Mosfilmui" įvykdyti jubiliejinių metų planus. Politbiurui uždraudus, 1937 m. kovo 5 d. buvo nutraukti Eizenšteino „Bežino lankos" filmavimo darbai.[22] Eizenšteino filmas turėjo tapti Spalio revoliucijos dvidešimtmečio pasididžiavimu. Ir štai katastrofa: jo nebus. Balandžio mėnesį iš 26 scenarijų dar tik dviem buvo pritarta ir leista imtis filmavimo, būtent „Volga, Volga" ir „Vilkas ir septyni ožiukai". Visus buvo apėmusi baimė, niekas nenorėjo imtis atsakomybės spręsti, ką daryti

Parodomųjų procesų ir didžiojo teroro metų atmosferą šiek tiek atskleidžia Fridricho Ermlerio filmas „Didysis pilietis" (1937–1939 m.), kuriame aktorius Nikolajus Bogoliubovas vaidina partijos lyderį Šachovą – jo prototipu tapo nužudytasis Leningrado partinės organizacijos vadovas Kirovas

„Skaitau draugo Ermlerio scenarijų. Sutinku, jis neabejotinai yra aukšto politinio lygio. Ir literatūriškai vertingas. Vis dėlto jame yra ir keletas klaidų." (Stalinas)

su scenarijum – priimti ar atmesti. Žurnalo „Kino" 1937 metų gegužės 17 dienos numeryje rašoma: „Didžiausioji mūsų kino studija – „Mosfilm" – beviltiškai atsilieka nuo gamybos planų. Kokia gėda, kad studija vis dar nėra pradėjusi nė vieno filmo, skirto Spalio socialistinės revoliucijos 20-osioms metinėms." Ir dar tame pačiame numeryje: „Didžiausia įmonė, kurioje dirba per 2 000 žmonių, jau penki mėnesiai neduoda produkcijos. Per visą pirmąjį metų ketvirtį studija užbaigė viso labo 0,8 filmo. Ir vis tiek sugebėjo išleisti 800 000 rublių."[23] Vos šeši mėnesiai bebuvo likę iki jubiliejinės datos – o juk buvo suplanuota 16 sukaktuvinių filmų. „Sukilimo" scenarijus, sužavėjęs Šumiackį, dėl temos delikatumo – ten pirmą kartą veikė Leninas, o Stalinui buvo skirtas naujas istorinis vaidmuo – niekaip nesulaukė kompetentingos

komisijos pritarimo, nors filmavimas būtų galėjęs prasidėti jau liepos mėnesį.[24] Pagaliau rugpjūčio vidury Michailas Rommas pradėjo filmuoti – bet ne Leningrade, o „Mosfilmo" studijos paviljone – ir per stulbinamai trumpą laiką susuktą filmą pateikė 1937 metų lapkričio 6 dieną. Taip „Mosfilmas" šiek tiek išsiteisino. Po visą šalį pasklido 900 filmo kopijų – o juk Eizenšteino „Šarvuočio „Potiomkino" pradinis tiražas buvo tik 42 kopijos, muzikinės komedijos „Linksmieji vyrukai" – jau 259. Maža to: „Mosfilmui" vis dėlto pavyko jubiliejaus metais pateikti liaudžiai artimo, net populiaraus Lenino personažą, kuris nustelbė antraplanį Stalino vaidmenį.

Esminis 1937 metų įvykis kino pasaulyje buvo ginčai dėl Eizenšteino filmo „Bežino lankos": jie baigėsi filmo uždraudimu ir fiziniu jo sunaikinimu. Ginčytasi ne tiek dėl to vieno Eizenšteino filmo, kiek dėl principinių gairių: „socialistinis realizmas" įveikė „formalizmą" ir „natūralizmą".[25] Eizenšteinas domėjosi tuo projektu jau nuo 1935 metų, kai scenarijaus autorius Aleksandras Ržeševskis pasiūlė ekranizuoti pionieriaus Pavliko Morozovo istoriją: Šiaurės Uralo kaime jaunas pionierius buvo nužudytas už tai, kad įskundė savo tėvą, pasiturintį ūkininką, „buožę". Eizenšteinas norėjo parodyti, kaip kolektyvizacija pakeitė Rusijos kaimą – tą temą gvildeno jau Fridrichas Ermleris filme „Valstiečiai".[26] Tačiau Eizenšteinas klasių kovą kaime vaizdavo kitomis formomis, nors ir ketino savąjį šedevrą pateikti kaip atsižadėjimą formalizmo. Konkrečią „klasių kovos kaime aštrėjimo" dramą jis išplėtojo į visuotinį, kone archajiniais bibliniais vaizdais išreikštą konfliktą, kuriame nauja stoja prieš sena, pažanga – prieš reakciją, akla pagieža – prieš tikėjimą ateitimi, žudymo instinktas – prieš nekaltą vaiką. Politbiuro 1937 metų kovo 5 dienos nutarime sakoma: „1. Uždrausti demonstruoti filmą, kaip meniškai ir politiškai akivaizdžiai nebrandų. 2. Įspėti draugą Šumiackį, kad studijoms nevalia imtis filmo gamybos negavus išankstinio pritarimo detaliam scenarijui ir dialogams. 3. Draugas Šumiackis įpareigojamas supažindinti kūrybinius kino darbuotojus su šiuo nutarimu." Tas nutarimas buvo priimtas po debatų, vykusių nuo kovo 19 iki 21 dienos posėdyje, kuriame dalyvavo visi įžymieji Maskvos kinematografininkai.[27]

Eizenšteinas prisipažino neatsikratęs seno inteligentų individualizmo, bet gynė teisę į subjektyvumą. „Aš stojau į Don Kichoto poziciją. <...> Ir tai pagrindinė mano klaida. Visada maniau, kad idėjiniais ir meno klausimais man leistina turėti savą nuomonę." Vis dėlto jis, spaudžiamas iš aukščiau,

išsižadėjo tos savo teisės: „<...> menininko uždavinys – ne savą interpretaciją išreikšti, o perteikti partijos nuomonę arba jos nutarimą."[28] Pasak Eizenšteino, jo kolektyvas atitrūko nuo liaudies gyvenimo, ir tai buvo jo klaida. „Aš dirbau izoliuotai, savo filmavimo grupės viduje. Kūriau filmą ne iš mūsų socialistinės tikrovės kūno ir kraujo, o veikiau iš asociacijų ir teorinių apmąstymų apie tą tikrovę." Eizenšteinas užsibrėžė „rimtai apsvarstyti savo paties pasaulėžiūrą ir giliau, vadovaudamasis marksizmu, imtis naujų temų, konkrečiai studijuoti tikrovę ir naująjį žmogų".[29] Ir vis tiek neišvengė viešo pasmerkimo ritualo. Per diskusiją režisierius Davidas Marjanas apšaukė Eizenšteiną „antitarybiniu", o Borisas Barnetas narsiai gynė Eizenšteiną ir pareiškė, jog „kadangi Sergejus Michailovičius pripažino savo klaidas, reikėtų suteikti jam galimybę taip sumontuoti filmą, kaip jis norėjo iš pradžių. Aš tikiu didžiu menininku Eizenšteinu". Michailas Rommas irgi šlovino Eizenšteiną.[30] O šis laišku kreipėsi į Šumiackį: „<...> Tik aistringu spartuolišku darbu, įtempę visas kūrybines jėgas galėsime ištaisyti ideologines ir menines klaidas. <...> Privalom parodyti šalį, liaudį, partiją, Lenino siekius, Spalį. Įgyvendinti tai, ką nurodė partija ir vyriausybė." Balandžio 19 dieną Šumiackis paragino partijos vadovybę uždrausti Eizenšteinui dirbti. „Kadangi Eizenšteinas reikalavimu „reabilituoti" siekia sulaužyti VKP(b) CK nutarimą ir kadangi Eizenšteinas net privačiuose pokalbiuose bando paremti savo ambicijas grasinimais nusižudyti, manau, kad CK privalo reaguoti." Politinis biuras pasitarė ir gegužės 9 dieną nusprendė, kad Eizenšteinui reikia suteikti galimybę ateityje toliau režisuoti filmus. Po metų kino teatruose vėl, po ilgos pertraukos, pasirodė Eizenšteino filmas: tai buvo „Aleksandras Neviškis", tema, užbėganti už akių karui su Vokietija. Filmui buvo pranašaujama didelė sėkmė 1938 metais. Tačiau Eizenšteinui jau kuriant „Aleksandrą Neviškį" Šumiackis, tarybinės kinematografijos šefas, jį taip talžęs, pats buvo išsveistas kaip „liaudies priešas".[31]

„Volga, Volga": režisieriai – sąmokslininkai, aktoriai – agentai

Iki jubiliejaus turėjo būti užbaigtas ir filmas „Volga, Volga". Aleksandrovas ir Nilsenas užsibrėžė susukti filmą naujausiomis kino technikos priemonėmis. Filmavimo darbai buvo jau pradėti laive, plaukiančiame Volga. 1937 metų

sausį Nilsenas ir Aleksandrovas už filmus „Linksmieji vyrukai" ir „Cirkas" buvo apdovanoti ordinais. Scenarijų parašė Nikolajus Erdmanas, „Linksmųjų vyrukų" scenarijaus autorius. Erdmanas 1933 metų nuosprendžiu buvo ištremtas iš Maskvos, ir labai tikėtina, jog neklydo rusų kino istorikė Maja Turovskaja, teigdama, kad vietovės, kurioje prasideda filmo „Volga, Volga" veiksmas – provincijos miestuko Melkovodsko – prototipas iš tiesų yra Erdmano tremties vieta Jeniseiskas.[32] „Volga, Volga" – filmas apie tai, kaip paprasta, bet sumani ir energinga mergina Dunia Petrova kovoja su pasipūtusiu provincijos partiniu biurokratu dėl teisės dalyvauti muzikos festivalyje Maskvoje. Kyla konfliktas tarp neva rimtosios, klasikinės, muzikos ir liaudies muzikinės saviveiklos šalininkų. Visa trupė plaukia Volgos upe prieš srovę į sostinę. Kartu ir filmo žiūrovas keliauja per šalį ir mato jos pertvarką. Laivas įplaukia į Maskvos–Volgos kanalą ir pagaliau visos flotilės priekyje pasiekia Šiaurinį uostą. Dunios „atrastoji" daina ir jos melodija lyg ir savaime prasimuša į visos Sąjungos dainų konkursą, žaibiškai paplinta ir sužavi mases. Pabaigoje Dunia triumfuoja, o biurokratas Byvalovas, prašovęs pro šalį, demaskuojamas ir visi iš jo tyčiojasi. Panašiai kaip daina „Nežinau aš kito tokio krašto" iš filmo „Cirkas" (Vasilijaus Lebedevo-Kumačiaus žodžiai, Isaako Dunajevskio muzika), greit tapusi neoficialiu TSRS himnu, taip ir daina „Volga, Volga" bematant virto populiariu šlageriu. Ir vis dėlto filmas nebuvo užbaigtas, kaip planuota, 1937 metais.[33]

1937 metų spalio 12 dieną žurnale „Kino" buvo išspausdintas straipsnis „Stiprinti bolševikinį budrumą", skirtas operatoriui Vladimirui Nilsenui, iki tol visada vadintam tik „operatorium ordininku". Dabar ten buvo rašoma, kad Nilsenas „įžūliai nuslėpė savo tamsią kriminalinę praeitį". Nilseno biografija iš tiesų buvo ypatinga. Jis studijavo Vokietijoje, buvo įstojęs į Komunistinio jaunimo sąjungą ir susipažino su Eizenšteinu, iš pradžių dirbo Eduardo Tissė asistentu, kai šis filmavo Eizenšteino „Spalį", o paskui tapo Grigorijaus Aleksandrovo operatorium. Jis, kaip tarybinės delegacijos narys, kartu su Šumiackiu lankėsi Holivude, ten studijavo amerikiečių operatorių techniką, paskui išleido ir knygų ta tema. 1937 m. spalio 10 d. Nilsenas buvo suimtas. Kino filmo „Volga, Volga" titruose nebeliko operatoriaus pavardės, o režisieriui Aleksandrovui teko viešai aiškintis, kodėl bendradarbiavo su Nilsenu ir Nikolajum Erdmanu. Filmas išėjo į ekranus tik 1938 metais.

Kritišku filmo gamybos momentu jo kūrėjų komandą ištiko dar vienas smūgis. 1937 m. gruodžio 22 d. buvo suimtas ir filmo direktorius S. Darevskis. Jo byloje atsirado fantastiškų kaltinimų. Jis prisipažinęs, kad J. Sokolovskaja, viena „Mosfilmo" studijos vadovų, buvo jį užverbavusi į antitarybinę dešiniųjų trockininkų organizaciją, kad jis, jos padedamas, išeikvojęs pinigus, skirtus „Bežino lankoms". Darevskis prisipažinęs, kad jam buvę pavesta prasidėjus Maskvoje ginkluotam sukilimui aprūpinti sukilėlius ginklais. Jo nurodymu buvę pripirkta šarvuočių, kulkosvaidžių ir šautuvų. Tad ginklai, įsigyti kaip butaforija filmui „Leninas Spalyje", iš tiesų buvę skirti ginkluotam sukilimui. Kaltinamajame akte, datuotame 1938 metų vasario 2 diena, teigiama, jog Darevskis padėjo kurti „Mosfilme" karinę bazę. 1938 m. kovo 10 d. TSRS Aukščiausioji karinė kolegija nuteisė Darevskį aukščiausiąja – mirties bausme. Dar tą pačią dieną jis buvo sušaudytas.

Borisas Šumiackis, atsakingas už visą tarybinę kinematografiją, taip pat buvo suimtas ir nuteistas. Po suėmimo 1938 m. sausio 18 d. jis buvo apkaltintas iššvaistęs lėšas, skirtas filmui „Bežino lankos", be to, veikęs kaip Japonijos šnipas ir planavęs pasikėsinimus į Politbiuro narius. Konkrečiai jis neva ketinęs Kremliaus filmų peržiūros salėje „sudaužyti srovės lygintuvo atsarginę kolbą su gyvsidabriu". Šumiackį sušaudė 1938 m. birželio 28 dieną. Kol visa tai vyko, Eizenšteinas, dar tik pernai nubaustas ir praradęs jau padarytą filmą, ėmėsi „Aleksandro Neviškio" – pirmos kino juostos po keleto metų tylos. O Michailas Rommas, režisavęs sėkmės sulaukusį filmą „Leninas Spalyje", tuo tarpu buvo priimtas į partiją. 1938 m. balandžio 11 d. priežiūros ir cenzūros organai leido demonstruoti filmą „Volga, Volga", ir jau balandžio 24 dieną jis pasirodė ekranuose. Tiesa, kai kurie žmonės, prisidėję prie to filmo – bene sėkmingiausios muzikinės komedijos per visą tarybinio kino istoriją, – jau buvo suimti arba net ir sušaudyti.[34]

Teroras ir gera pramoga

1937 metų kino pasaulis – tai 1937 metų pasaulis, išreikštas „judamaisiais paveikslais". Jie vaizduoja pasaulį per dialektinę įtampą: ne tokį, koks jis yra, – tai būtų tik lėkštas natūralizmas, – o tokį, koks galėtų arba turėtų būti. Tačiau tik tas filmas šio to vertas, kuris sudomina žmones, atsiliepia į jų rūpesčius,

baimes ir viltis – tad toks, kuriame nežaidžiama „formalistiniais išsigalvojimais". Kaip tik dėl to naujasis tarybinis kinas buvo toks paveikus, dėl to ir liepsnojo aistringi, tūžmingi, jausmingi debatai apie „socialistinio realizmo" įgyvendinimą. Jam jau nederėjo tokia tikrovė, „kokia ji buvo". Nebegalėjo būti dokumentinių filmų arba kino kronikų apie išmirštantį kaimą, apie žemines naujuose pramoniniuose miestuose, kurie išaugo tuščioje vietoje, kadrų, rodančių kasdien vykdomus mirties nuosprendžius Butovo šaudykloje; visos kitos temos tiko, visas pasaulis.[35] Visi svarbūs to meto procesai atsispindėjo kino ekranuose. O kadangi metas buvo nervingas, nežmoniška įtampa grėsė bet kada prasiveržti nebyliu maištu, tad ir kinui buvo keliami aukščiausi reikalavimai. Derėjo kurti įsijautimo ir demagogijos šedevrus, filmus, kurie vaizduotų drastiškus konfliktus ir visiškai neįtikėtiną idilę.

Beveik visa, kas buvo reikšminga 1937 metais, atsispindėjo kine. Stalino konstitucijos ypatingumu pagrįstas filmas „Cirkas" sulaukė didžiulio pasisekimo. Jis vaizdavo vienišą motiną, su tamsiaodžiu kūdikiu pabėgusią iš Amerikos nuo rasinių konfliktų; tarybiniai žmonės priglobė tą vaikelį ir apgynė nuo sukčiaus fašisto vokiečio. Visa tai suvaidino geriausi šalies aktoriai, filme skambėjo patrauklios melodijos, veiksmas vyko įspūdingame naujosios Maskvos fone. Puškino metai atsispindėjo literatūros kūrinių ekranizacijose: „Dubrovskis" (A. Ivanovskis, 1936 m.) ir „Kelionė į Erzurumą" (M. Levinas, 1937 m.). 1937 metų aviacijos karštligė paskatino sukurti daugybę filmų apie lakūnus, ir ne vien tais metais: 1935 m. pasirodė J. Raizmano filmas „Lakūnai", 1941 m. – M. Kalatozovo filmas „Valerijus Čkalovas". Nuotykingosios ekspedicijos į Šiaurės ašigalį buvo nušviečiamos ne tik tiesioginėse radijo transliacijose ir kino kronikos aktualijose, bet ir vaidybiniuose filmuose, tokiuose kaip „Septynetas drąsuolių" (S. Gerasimovas, 1936 m.), kuris parodė žiemotojų solidarumą kovojant už gyvybę poliarinėje stotyje ant ledo. Šalyje buvo daugybė vietų, kuriose galėjai stebėti, kaip sparčiai kinta kraštas, ir įamžinti jo plėtrą kino vaizduose; viena iš tokių vietų – naujas miestas Tolimuosiuose Rytuose, filmo „Komsomolskas" (S. Gerasimovas, 1938 m.) veiksmo arena. Netrūko vaidybinių filmų, kurių veiksmas vyksta naujosios Maskvos fone, kaip antai „Cirkas" ir „Volga, Volga". Net ir priverčiamieji darbai kasant Baltijos–Baltosios jūros kanalą atsispindėjo kino ekrane, būtent filme „Kaliniai" (N. Pogodinas ir J. Červiakovas, 1936 m.), kuriame rodoma, kaip buvę nusikaltėliai perauklėjami į pavyzdingus tarybinius piliečius. Pasa-

kojimai apie pilietinį karą, apie klastą ir narsą, apie šaunius karius ir raitelius, apie legendinius, sektinus herojus ne tik derėjo prie bręstančio pilietinio karo atmosferos kolektyvizacijos laikais, bet ir nušvietė ją kaip istorinę neišvengiamybę, net kaip romantišką epochą. Filmas atgaivino istoriją, vykusią vos prieš keliolika metų, bet ne kaip tekstą, kaip pasakojimą, o dramatiškais judančiais paveikslais su tikrais veikėjais, vėliau – net su garsais. Dramatiška 1917–1921 metų istorija – tai neišsenkamas aruodas įvykių, epizodų, herojų. Ketvirtojo dešimtmečio istoriniuose filmuose, vis tiek apie ką – ar apie Petrą Didįjį, ar apie Leniną ir Sverdlovą Spalio dienomis, ar apie Aleksandrą Neviškį – buvo formuojamas jaunosios kartos istorinis paveikslas su veidais, gestais, vietomis, simboliais, kurie kada nors taps kanoniniais, nedylančiais praeities vaizdais.

Ketvirtojo dešimtmečio tarybinis kinas, kaip ir apskritai visi vertingi filmai, byloja apie geresnio gyvenimo svajones ir apie kovas, kurias reikia ištverti, kad tos svajonės virstų tikrove. Tarybinio kino veiksmo vieta – dažniausiai buitis, kasdienybė, svarbiausi veikėjai – paprasti žmonės, bet visada – nepaprastomis aplinkybėmis, kai kovojama dėl geresnio pasaulio. Taip eiliniai žmogeliai tampa didvyriais. Ekrane atgyja šachtininkai, traktorininkai, melžėjos, kolūkių buhalteriai, darbo pirmūnai, brigadininkai, seni mokslininkai, radę savąjį kelią į tarybų valdžią, namų šeimininkės ir pasieniečiai, kurie vykdo patriotinę pareigą net rizikuodami gyvybe. Jie kaip tik dėl to tampa didvyriais, kad įveikia buities rutiną kovos sąlygomis, nuolat jausdami grėsmę, kad bet kurią valandą gali būti nutrauktas taikių tarybinių piliečių darbas. Pasaulyje knibžda tamsių elementų, kurie veikia tuo klastingiau, slaptingiau ir niekšiškiau, kuo labiau prie žlugimo artėja jų planai.[36] Paradoksalu, kad jų veikla tuo pavojingesnė, kuo labiau menksta istorinis jų vaidmuo. Tuose filmuose nėra banalios buities – viską persunkia aukštesnioji prasmė. Už visa ko slypi didžioji klasių kova ir baigiamojo mūšio nuojauta. Iki pat mažiausių detalių įsiskverbia apokaliptiška ir isteriška laiko dvasia. Nebėra jokios rutinos, kurios pastovumu galėtum pasikliauti. Visur vyksta kova, vienur slapta, kitur atvira. Niekuomet nekalbama tiesiog apie meilę – visada tik apie meilę pasaulinės priešybių kovos aplinkybėmis. Kalbama ne apie asmeninę neapykantą arba paprasčiausią žmogišką pavydą, tik apie politiškai motyvuotą neapykantą, padedančią siekti aukštesniųjų tikslų. Ekrane triumfuoja naujosios dorybės – budrumas, priešo demaskavimas, ir

kartu reikalaujama nepaskęsti kasdienybėje. Demaskuoti, įrodyti kaltę, neapkęsti priešų ir juos sunaikinti – štai nuolatiniai filmų leitmotyvai. Tuose filmuose veikėjai aiškiai skirstomi į saviškius ir priešus, visada kalbama apie sąmokslus ir intrigas. Ekrane pilna kenkėjų, sabotuotojų, šnipų, teroristų, ir kuo simpatiškiau jie atrodo, kuo paikesni apsimeta, tuo yra klastingesni. Didžiuosiuose ano meto filmuose lygia greta su laimingo gyvenimo vaizdais skamba raginimai keršyti, grožio siekimą stelbia pasiryžimas nepaisyti jokių varžtų – net santykiuose su artimiausiais šeimos nariais, su draugais, – jei to reikalauja „aukštesnysis gėris". Didžiausio pasisekimo sulaukusiuose 1937 ir 1938 metų filmuose, tokiuose kaip „Didysis pilietis",[37] ekranas tampa scena, kurioje iš naujo vyksta parodomasis procesas, bet šįsyk jo veikėjai jau yra puikūs artistai ir režisieriai, o publika – milijonai žiūrovų visoje šalyje. Šio filmo muziką parašė kompozitorius Dmitrijus Šostakovičius.

MIRTIS TREMTYJE

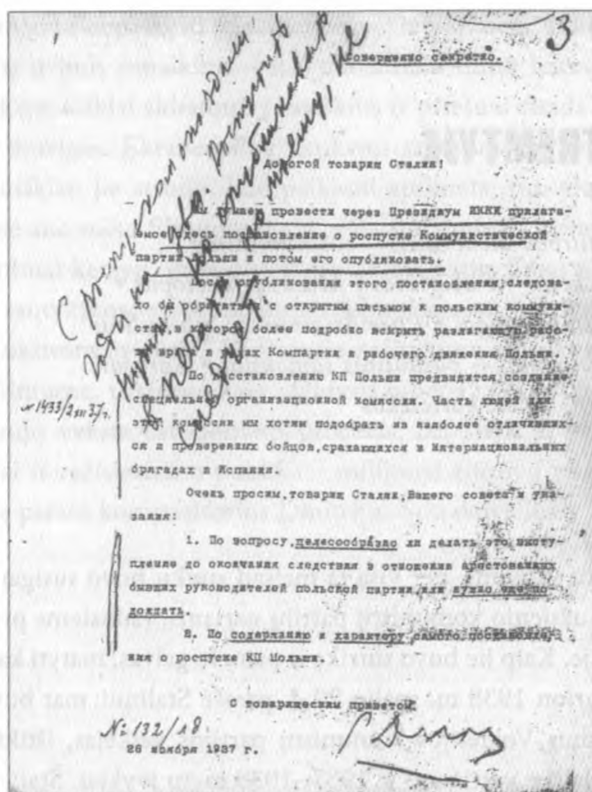
Dimitrovo dienoraštis – susinaikinimo protokolas • Pabėgimas į Maskvą. Biotopas • Svetimi draugai • Pažeidžiamumas: pasaulinis komunizmas – pasaulinis sąmokslas • Sąrašai, asmens bylos, kartotekos

Per 1937 metų valymus, per visą tą maišatį sunku buvo susigaudyti, kas čia darosi, juoba užsienio komunistų partijų nariams, radusiems prieglobstį Tarybų Sąjungoje. Kaip jie buvo sutrikę ir pametę galvas, matyti kad ir iš laiško, kurį Ella Henrion 1938 m. spalio 29 d. parašė Stalinui: mat buvo suimtas ir jos vyras, žymus Vokietijos komunistų partijos veikėjas, ištikimas partijos linijai. Tame laiške vertinami ir 1937–1938 metų įvykiai. Štai:

„Gerbiamas drauge Stalinai!

Norėčiau visai atvirai pakalbėti apie vokiečių komunistų nuotaikas. Manau, kad atskleisdama jas nedarau nieko blogo. Vargu ar rastume bent vieną vokiečių šeimą, kuri nebūtų vienaip ar kitaip paliesta suėmimų. Jei ne vyras ar tėvas, tai brolis, sūnus, motina, žmona, sesuo, o gal labai geras draugas arba kolega. Tie suėmimai prasidėjo maždaug prieš pustrečių metų. Partijos bičiuliai, jei asmeniškai ir nepažinojo banditų Davido, Emelio ir kitų, tai bent buvo girdėję jų vardus. Tie suėmimai partijos draugų neišgąsdino, nes daugiau ar mažiau buvo žinoma apie tų liaudies priešų jei ir ne pačius didžiausius nusikaltimus, tai bent apie nukrypimus ir antikomunistinius veiksmus. Paskui prasidėjo nauji suėmimai. Kai kurie kėlė nuostabą, bet kiekvienas manė, jog tikriausiai esama pagrindo: nekaltų niekas nesuima.

O maždaug prieš metus prasidėjo masiniai areštai. Kasdien sužinom vis naujus vardus. Žmonės stebėjosi: ir tas, net ir tas? Bet kiekvienas buvo įsitikinęs, kad anie kažkuo nusikalto. Daugelis draugų išdrįso prisipažinti, kad

3

Совершенно секретно.

Дорогой товарищ Сталин!

Мы думаем провести через Президиум ИККИ прилагаемое здесь постановление о роспуске Коммунистической партии Польши и потом его опубликовать.

После опубликования этого постановления следовало бы обратиться с открытым письмом к польским коммунистам, в котором более подробно вскрыть разлагающую работу врагов в рядах Компартии и рабочего движения Польши.

По восстановлению КП Польши предвидится создание специальной организационной комиссии. Часть людей для этой комиссии мы хотим подобрать из наиболее отличившихся и проверенных бойцов, сражающихся в Интернациональных бригадах в Испании.

Очень просим, товарищ Сталин, Вашего совета и указания:

1. По вопросу, целесообразно ли делать это выступление до окончания следствия в отношении арестованных бывших руководителей польской партии, или нужно еще подождать.

2. По содержанию и характеру самого постановления о роспуске КП Польши.

С товарищеским приветом

№ 132/18

28 ноября 1937 г.

Dimitrovo 1937 m. lapkričio 28 dienos laiškas Stalinui dėl Kominterno vykdomojo komiteto rezoliucijos, kuria buvo paleista Lenkijos komunistų partija, ir Stalino ranka rašytas atsakymas

„Sutrikę, siaubo apimti stebėjo komunistai, gyvenantys savo šalyse, kaip žūsta jų partijos vadovai, emigravę į Maskvą."

kai naktį išgirsta sunkius žingsnius, jiems širdis ima daužytis. Kai suėmimai vis nesiliovė, kilo – neperdedant – visuotinė panika. Kasdien vis išgirsti: štai dar ir šitas!

Štai kokios dabar draugų vokiečių nuotaikos: juos visai pribloškė ta daugybė suėmimų. Jie šneka: negalimas daiktas, kad Vokietijos partijos eilėse buvo tiek daug blogų elementų, kad visi ištremtieji iš tiesų yra šnipai, kontrrevoliucionieriai ir t. t. <...> Partijos draugai kalba visai atvirai: be abejonės, to paties sulauksime visi."[1]

Panašių laiškų, nevilties šauksmų – begalė.[2] Ir iš tiesų – to paties sulaukė daugelis. Politinių emigrantų vokiečių bendruomenė Maskvoje buvo didžiausias ir pirmaeilis valymo taikinys. Laikraštis „Journal de Moscou" 1938 m. balandžio 12 d. rašė netgi taip: „Neperdedant galima sakyti, kad kiekvienas užsienyje gyvenantis japonas yra šnipas, o kiekvienas vokietis užsienyje – gestapo agentas."[3] Iki 1938 metų balandžio pabaigos vokiečių atstovas Komunistų internacionalo vykdomajame komitete (EKKI) suregistravo 842 suimtus vokiečių antifašistus – iš tiesų jų buvo kur kas daugiau. Kai kurie iš jų priklausė prie Veimaro Vokietijos komunistų partijos (VKP) vadovų: Hugo Eberleinas, Kominterno I kongreso dalyvis, VKP CK sekretorius ir jos atstovas EKKI; Werneris Hirschas, Ernsto Thälmanno sekretorius ir bičiulis; Leo Fliegas, VKP CK sekretorius; Hermannas Remmele, Politbiuro narys; Heinzas Neumannas ir Herbertas Schubertas, CK nariai; Hansas Kippenbergeris, Vokietijos CK pogrindinio aparato šefas; Heinrichas Süßkindas, laikraščio „Rote Fahne" („Raudonoji vėliava") vyriausiasis redaktorius.[4]

„To paties" sulaukė Latvijos, Lietuvos, Estijos komunistų partijos, Irano komunistų vadas, Meksikos komunistų vadas Gómezas, Kinijos KP atstovas Kominterne, jo Korėjos sektorius, žymūs Indijos komunistai. Suėmimai išretino Jugoslavijos delegaciją, svarbių savo narių neteko Bulgarijos KP. Daug Italijos, Suomijos, Austrijos, Ispanijos, Čekijos, Prancūzijos, Rumunijos, Olandijos, net JAV ir Brazilijos komunistų buvo suimta ir žuvo. Buvo suimti ir paversti liaudies priešais kai kurie žymūs, jau ne vieną dešimtmetį dirbantys Kominterno veikėjai – Osipas Piatnickis, VKP(b) CK ir EKKI sekretorius, Vengrijos revoliucijos vadovas Béla Kunas, vienas Lenkijos socialdemokratų (vėliau – komunistų) partijos įkūrėjų Adolfas Warskis. 1938 metų vasarą Baltarusijos, Vakarų Ukrainos ir Lenkijos komunistų partijos buvo išvis panaikintos. „Štai koks baisingas paradoksas: Vakarų Europos komunistai, gyvenantys Tarybų Sąjungoje, mirė vienas po kito, o dauguma tų, kurie 1937–1938 metais kalėjo savo tėvynėje, liko gyvi."[5] Sutrikę, siaubo apimti stebėjo komunistai, gyvenantys savo šalyse, kaip žūsta jų partijos vadovai, emigravę į Maskvą. Lenkijos komunistas Marianas Naszkowskis prisimena, kaip žinios iš Maskvos veikė partijos draugus, kalinčius Lenkijoje. „Viename laikraščio „Ilustrowany Kurier Codzienny" puslapyje radau trumputę žinutę, kad Lenkijos komunistų partija panaikinta. Nei daugiau, nei mažiau. Sunku žodžiais nusakyti, kokį šoką patyrėme. Iš pradžių nepatikėjom ir manėm, jog

tai tik niekšinga slaptosios policijos provokacija... Po dienos kitos sulaukėm išsamesnių pranešimų. Nors kaip įmanydami bandėm nuslopinti nerimą savo sieloj, laikraščiai vis atkakliau teigė rūsčią tiesą. Pagaliau vienas mūsiškis gavo iš laisvės oficialų patvirtinimą. Kalėjime įsiviešpatavo slegianti tyla. <...> Kaip buvo galima patikėti tais siaubingais kaltinimais? Kaip galėjo tokius niekšiškus nusikaltimus daryti žmonės, kurių šviesus paveikslas liko mūsų mintyse?" Naszkowskis vardija suimtuosius kolegas ir koleges, o paskui ieško paaiškinimo: „Bandydami suvokti kodėl, atkapstome senas frakcijų kovos istorijas, kaip „dauguma" pešėsi su „mažuma". <...> Bet vis tiek galai nesueina. Tarp „likviduotų agentų", kaip jie vadinami Kominterno komunikate, buvo draugų ir iš to meto „daugumos", ir iš „mažumos".

Pagaliau sutarėm dėl teiginio, kad visoje partijos vadovybėje darbavosi provokatoriai, ir mums kaipmat kilo lemtingas klausimas: kas dabar ištiks judėjimą? Kas esam mes? Ar visa mūsų šlovingoji, kovingoji partija, kuria taip didžiavomės, iš kurios kilome, už kurią kiekvienas iš mūsų būtų gyvybę atidavęs, neverta nė skatiko?

Tas klausimas mus deginte degino. Ir priėjom prie vieningos nuomonės: ne, šimtąkart ne! Partija, tiek daug nuveikusi, kad mases apimtų revoliucijos dvasia, didelę dalį darbininkų klasės vedusi kovon su kapitalizmu, su fašizmu, negalėjo būti nedora, negalėjo maitinti mūsų iliuzijomis. <...> Nors ir mirtinai sužeisti, palaužti ir sutriuškinti, skaudžiai išgyvenantys „tiesą" apie savo vadovų išdavystę, mes nė akimirkos nesuabejojome savo idėjos teisingumu ir savo judėjimo, savo partijos padorumu. Tas tikėjimas suteikė jėgų tūkstančiams komunistų ištverti sunkiausius laikus, kurie jų dar laukė, ir sudarė pamatą partijai atgimti ateityje."[6] Ir vis dėlto tai dar buvo ne paskutinė partijas sukrėtusi ir demoralizuojanti žinia: bus dar viena, jas morališkai palaužianti, – apie 1939 metų Vokietijos–TSRS nepuolimo ir draugystės sutartį.

Kominterno aparate balsą kėlė tik vienas kitas, toks kaip Jenö Varga – ekonomistas, krizių analizės specialistas, vienas iš daugelio vengrų, jau keliolika metų gyvenančių Maskvoje: jis parašė Stalinui, Ježovui ir Dimitrovui, kad „užsieniečiai visi be išimties laikomi šnipais, o užsieniečių vaikai mokykloje ujami kaip fašistai ir t. t.". Vadovaujamasi nuostata, kad „verčiau suimti du nekaltus žmones, negu vienam šnipui likti nenutvertam". Tai „demoralizuoja komunistų partijų narius fašistinėse valstybėse. <...> Ši demoralizacija apima daugumą Kominterno darbuotojų ir plisdama aukštyn pasiekia net specialiuo-

sius EKKI sekretoriato narius. <...> Svarbiausia demoralizacijos priežastis ta, kad žmonės jaučiasi visiškai bejėgiai, negalintys pasipriešinti politinių emigrantų suiminėjimui." NKVD visai neišmananti užsienio komunistų partijos istorijos. „Daugelis užsieniečių kas vakarą susirinkdavo mantą ir laukdavo, kada bus suimti." O ką sakyti tautiečiams tėvynėje? „Ar kad Vengrijos proletarinę (1919 metų) revoliuciją surengė darbininkų klasės priešai?" Varga priminė, jog kiekvienas suimtasis turi giminių ir draugų tėvynėje, jog tai būsią aptarinėjama ir Komunistų partija atsidursianti labai sunkioje padėtyje.[7]

Dimitrovo dienoraštis – susinaikinimo protokolas

Visos skriaudos, kurias patyrė suimti kolegos, buvo daromos dėl to idealo, dėl kurio jie tikėjo kovojantys. Ir tai jiems darė žmonės, kurių jie patys niekada nekaltino nelojalumu ar pasipriešinimu. Tai ir buvo didžiausia jų silpnybė. Kol jie netekę vilties, kone išprotėję dėl suėmimų, netikėtų kaip perkūnas iš giedro dangaus, dėl fantastiškų kaltinimų, kurių neįmanoma paaiškinti, laukė, kas bus, – tuo metu Stalinas ir Ježovas veikė ne apgraibom, o kryptingai. Kalbėdamas apie Georgį Dimitrovą, Kominterno generalinį sekretorių, „Leipcigo liūtą", kuris Reichstago padegimo byloje metė iššūkį Hitlerio režimui, Stalinas po Puškino minėjimo Didžiajame teatre prasitarė: „Jūs ten Kominterne visi dirbate priešui."[8] O ir Ježovas, 1937 m. gegužės 26 d. pirmą valandą nakties apsilankęs pas Dimitrovą, žėrė jam į akis: „Didžiausi šnipai veršis dirbti į KI." [9] Tad kol vienus kaustė baimė ir neviltis, kiti taikė mirtinus smūgius į skaudžiausią vietą. Galiausiai represijų banga taip susilpnino pasaulinę komunistų organizaciją, kad Georgiui Dimitrovui teko, kaip komisarui, pačiam imtis visų funkcijų, nes nebeliko už jas atsakingų vadovybės narių, ir prašyti TSRS komunistų partiją organizacinės paramos. Nacionalinės komunistų partijos buvo tiek susilpnintos, kad galiausiai nebeliko kiek reikiant „agentų". Kai kurioms šalims – šiuo atveju Baltijos valstybėms – nebeliko „čia Maskvoje nė vieno patikimo jų partijų nario, kuriuo galėtume pasiremti ir kurį prireikus galėtume pasiųsti į tas valstybes".[10]

Komunistų internacionalo triuškinimas protokoliniu tikslumu – beje, trimis kalbomis pramaišiui įamžintas jo generalinio sekretoriaus Georgio

Dimitrovo dienoraštyje, – procesas, prie kurio jis ir pats aktyviai prisidėjo. Tame dienoraštyje – redaktoriai pavadino jį „darbiniu žurnalu" – autorius pedantiškai registravo artimiausių savo bendradarbių dingimą, kas demaskuotas kaip priešas, kas suimtas, kas sušaudytas. Atskleidžia, ką pats pasiuntė į Maskvą, kur tą pasiųstąjį bematant pačiupo NKVD ir pareiškė jam kaltinimus. „Leipcigo liūtas" komentuoja parodomuosius procesus, vykstančius tuo metu, kad jo komentarais vadovautųsi savo propagandoje kitų šalių partijos. Matyt, ne visada jam užteko ištvermės, nes dienoraštyje yra didesnių ir mažesnių spragų – nuo 1937 metų liepos 7 iki spalio 21 dienos, nuo 1937 metų spalio 21 iki lapkričio 7 dienos, nuo 1937 metų gruodžio 12 dienos iki 1938 metų vasario 17 dienos, nuo 1938 metų kovo 17 dienos iki rugpjūčio 16-osios. Kai kur iš dienoraščio išplėšta po keletą lapų, pavyzdžiui, 1936 metų rugpjūčio 18 dieną, kaip tik tada, kai prasidėjo Zinovjevo ir Kamenevo bylos parodomasis procesas.[11] Taigi dienoraštyje kaip veidrodyje atsispindi visi jo autoriaus vaidmenys – jis ir represijų veikėjas, ir pasakotojas, ir auka.

Pabėgimas į Maskvą. Biotopas

Nukankintųjų komunistų ir antifašistų sąraše atstovaujama visoms šalims, nes komunizmas buvo pasaulinis judėjimas. Jis apėmė ne tik formalius partijų narius, bet ir tūkstančius tų, kurie iš tylaus palankumo arba dėl didelių vilčių, o gal vien tikėdamiesi geresnio gyvenimo atvyko į Tarybų Sąjungą. Tai buvo įvairiausių profesijų žmonės, jauni ir seni, tiek menininkai, tiek paprasti darbininkai, netrūko, žinoma, ir avantiūristų. Trečiojo dešimtmečio pabaigoje į TSRS plūdo daugybė entuziastų, norinčių prisidėti prie šalies industrializacijos, paskui tokių atvykėlių vis mažėjo, užtat daugėjo politinių pabėgėlių ir emigrantų. Po kiekvieno kairiųjų pralaimėjimo vienoje ar kitoje šalyje, kiekvienąsyk kur nors pasaulyje įsiviešpatavus diktatoriui pagausėdavo žmonių, ieškančių prieglobsčio Maskvoje. Internacionalinę Maskvą vis papildydavo bėgliai iš šalių, kur sužlugo komunistinis pučas ar bandymas sukelti revoliuciją, žmonės, kuriuos persekiojo naujasis autoritarinis režimas. Bėgliai per sieną plūdo bangomis: jau ir 1919 metais, kai žlugo Vengrijos Tarybų respublika, paskui po 1922 metų, kai Italija atsidavė fašizmui. Maskvoje slėpėsi „nusikaltėliai", kuriuos Vidurio ir Pietų Europoje medžiojo autoritariniai režimai;

tokie „ieškomieji" spruko iš Lenkijos, Lietuvos, Latvijos, Estijos, Suomijos, iš Rumunijos, Jugoslavijos, Graikijos ir iš kolonijų, kur vyko kovos dėl nepriklausomybės. Didžiausios bėglių bangos užplūdo Maskvą 1933 metais, kai Vokietijoje valdžią paėmė nacionalsocialistai, paskui 1934 m., kai Vienoje buvo nuslopintas respublikonų šucbundo maištas, ir per Ispanijos pilietinį karą. TSRS sostinė, kaip pasaulinis komunizmo centras, tapo triuškinamo pasaulinio judėjimo prieglobsčiu. Kitados Berlynas buvo laikomas pergalingo pasaulinio judėjimo sostine, o XX amžiaus ketvirtajame dešimtmetyje, tam judėjimui pralaimint, jo šalininkai spruko Maskvon. Tūkstančiams jų bėgimas į Maskvą tapo bėgimu į mirtį.[12]

Visi keliai veda į triaukštį klasicistinį pastatą Maskvos centre, Mochovajos ir Vozdviženkos gatvių kampe. Iš EKKI beveik niekas neužstojo vaizdo į visas svarbiausias įstaigas: tiesiai priešpriešiais dunksojo Kremlius ir plytėjo Raudonoji aikštė, kitame šone – ką tik baigta statyti Lenino biblioteka, čia pat „už kampo" – Marxo-Engelso-Lenino institutas, miesto centre gyveno ir aparato darbuotojai. Visai greta buvo ir didieji viešbučiai „Nacional", „Metropol", „Grand Hotel", kuriuose apsistodavo užsienio įžymybės, ir bendradarbių būstai, pirmučiausia – viešbutis „Liuks". Netoliese – Profsąjungų rūmai, kuriuose vyko svarbiausi sostinės politiniai renginiai, taip pat ir parodomieji procesai. Kalbėdamas apie tą kosmopolitinį internacionalistų centrą Maskvos širdyje, Dimitrovas didžiavosi, jog daugiau nei pusę KI aparato partinės organizacijos sudarė užsieniečiai (280 iš 468) ir jog „tūkstančiai kelių iš Mochovajos gatvės driekiasi į visas pasaulio šalis – į Kiniją, Vokietiją, Ispaniją ir Balkanus".[13] Tie keliai ėjo ne šiaip iš Mochovajos – jų pradžia buvo paties Dimitrovo rankose, kaip matyti iš jo dienoraščio, kuriame pilna pastabų: „Atvyko <...>", „Priėmiau <...>", „Išvyko <...>", „Užsuko pravažiuodamas". Tokia tai buvo pasaulinio komunistų judėjimo pasimatymų vieta.

Tikslios politinių emigrantų apskaitos nėra. 1936 metų pradžioje EKKI kadrų skyrius pabandė sukontroliuoti ir suskaičiuoti Maskvoje gyvenančius emigrantus, tačiau gavo duomenų tik iš kai kurių Kominternui priklausančių partijų. Kiek jų galėjo būti iš viso? 1936 metų pradžioje EKKI skelbė, kad nuo 1920 metų Tarybų Sąjungoje apsigyveno apie 35–37 tūkstančius politinių emigrantų. Apie 20 000 atvyko iš artimojo užsienio – Lenkijos, Baltijos šalių, o ypač daug – iš Vokietijos. Apie ketvirtadalį – kokie 10 000 – įstojo į TSRS komunistų partiją. Iš jų daugiausia buvo vokiečių – 2 600, lenkų – 2 000 ir

amerikiečių – kokie 2–3 tūkstančiai.[14] Kadangi kadrų skyrius skaičiavo tik partijos narius, tai reikia manyti, jog Tarybų Sąjungoje, daugiausia Maskvoje, užsieniečių gyveno kur kas daugiau.[15] Bet jie kėlė daugiausia rūpesčių, elgėsi neprognozuojamai, tad valdžia kiek beįmanydama stengėsi kontroliuoti užsieniečių atvykimą ir viešnagę. Rengiantis partijos bilietų revizijai ir pirmajam parodomajam procesui, kuriame labai svarbus vaidmuo buvo numatytas politiniams emigrantams – iš nacistinės Vokietijos pabėgusiems Vokietijos komunistams, – kontrolė buvo sugriežtinta. MOPR'ui (Tarptautinei revoliucijos kovotojų rėmimo organizacijai) adresuoti prašymai leisti įvažiuoti būdavo perduodami į NKVD patikrinti.[16] O ten išsiaiškinta, pvz., kad toks Walentinas Olbergas, vienas iš kaltinamųjų pirmajame parodomajame procese, 1935 m. buvo nelegaliai įvažiavęs į TSRS ir įsidarbinęs viename pedagoginiame institute. Tikrinant emigrantus iš Lenkijos per penktadalį atvykėlių lenkų pripažinta įtartinais, juos turėjo dar sykį perkratyti NKVD; 140 lenkų teko išsiųsti atgal.[17] Keli politiniai emigrantai, kurių ir politinė praeitis kėlė įtarimų, ir kilmė buvo ne visai aiški, – Kononas Bermanas-Jurinas, Valentinas Olbergas, Fritzas Davidas, Natanas Lurjė, – figūravo pirmajame 1936 metų parodomajame procese kaip svarbūs kaltinamieji, neva įkūnijantys vidaus ir išorės priešų tarpusavio ryšį.

Svetimi draugai

Maskvos 1936 metų adresų knygoje ir 1937 metų „Turisto vadove" (*Tourist Guide*) mažai ką galima rasti apie mišrią tarptautinę sostinės užsieniečių bendruomenę. Kur kas daugiau jos pėdsakų liko memuaruose, dienoraščiuose, o ypač teismo dokumentuose ir tardymo protokoluose; štai tik pora adresų: Carola Neher, Krasnoprudnajos g. 36, butas 17; Gustav von Wangenheim, Kuzneckij Most 22/2.[18] Maskvoje, kaip pasaulinėje komunizmo sostinėje, savo būstines įkūrė dešimtys organizacijų, sąjungų, įstaigų, čia buvo jų aparatas, personalas, rėmėjai ir šalininkai. Kominterno ir jo aplinkos mikrokosmas buvo kur kas daugiau nei tik organizacija – veikiau savitas uždaras pasaulis, toksai Kominterno biotopas.

Topografinis jo centras buvo oficialioji EKKI būstinė – pastatas Mochovajos gatvėje prie sankryžos su Vozdviženka. Ten pat buvo įsikūrę ir

„Vyriausybinis namas", pagal Boriso Jofano projektą pastatytas 1928–1931 metais. Jurijaus Trifonovo „Namas Krantinėje" vaizduoja ne tik moderniausią TSRS valstybės ir partijos įžymybių bendruomenę, bet ir spąstus, kuriuose 1937 ir 1938 metais buvo suimta šimtai žmonių. Tame name, beje, gyveno ir Georgis Dimitrovas.

„Posėdžiai buvo gyvenimo kasdienybė, nuo jų eigos kitąsyk priklausė žmogaus gyvybė."

daugiau internacionalų: Komunistinio jaunimo internacionalas, Profesinių sąjungų internacionalas, Valstiečių internacionalas, Tarptautinė revoliucijos kovotojų rėmimo organizacija, padedanti jiems prisitaikyti prie naujų gyvenimo sąlygų, Tarptautinė darbininkų parama – visi su savais centriniais organais ir šalių sekretoriatais. Kiekviena organizacija plėtojo veiklą, savaime aišku, ne tik ir ne tiek savo būstinėje: svarbesni buvo neformalūs kontaktai įvairiose vietose, kur vyko išties svarbūs susitikimai – pašnekesiai po priėmimų ir šventinių renginių, kviestiniai vakarai privačiame Dimitrovo bute „vyriausybiniame name" ir, žinoma, Pamaskvio vasarnamiuose.[19] Gyveni-

mas posėdžiuose, kur išryškėja asmeniniai santykiai, svarbūs politiniams uždaviniams vykdyti, asmenų visuomeninė padėtis, užima reikšmingą vietą tų posėdžių dalyvių prisiminimuose. Posėdžiai buvo gyvenimo kasdienybė, nuo jų eigos kitąsyk priklausė žmogaus gyvybė. „Gyvenimą posėdžiuose" aprašo vokiečių poetas emigrantas Erichas Weinertas; jis skundžiasi, kad nebelieka laiko dirbti, prarandamas ryšys su aplinka. „Išvien posėdžiai ir posėdžiai. Nuo sausio iki gegužės (1936 metų. – K. S.) svarstėm begalę klausimų, daugiau laiko sėdėjom tose salėse negu prie rašomojo stalo, o kur dar komisijų posėdžiai, partijos kuopelė, politinis švietimas, darbo kolektyvai, žurnalo redakcija – iš viso septyni dalykai. Galima suskaičiuoti, kiek posėdžių tenka vienam mėnesiui per neilgą laikotarpį. O dar dažnas posėdis užtrunka neleistinai ilgai", nes kiekvienas partietis būtinai privalantis pakalbėti, nors tik pakartotų tai, ką jau sakė kiti.[20] Panašiai rašo savo prisiminimuose austrų komunistas Ernstas Fischeris: „Kiekvieną mielą dienelę važiavom arba ėjom į Kominterną, ten skaitėm pranešimus, rašėm pranešimus, straipsnius, brošiūras, dalyvavom posėdžiuose, diskutavom dėl tarptautinės politikos problemų, mintimis keliavom į Austriją, Vokietiją, Prancūziją, Ispaniją ir beveik nieko nežinojom apie Maskvą. Aš gyvenau tarp užsieniečių, dirbau tarp užsieniečių arba rusų, kuriems rūpėjo užsienis, o užmegzti ryšį su rusais buvo nelengva; susipažinau tik su nedaugeliu rusų, bet ir tie buvo ne rusai, o neigiamai nusistatę žydai. Kaip labai buvau izoliuotas, suvokiau tik dabar, prisiminęs tuos laikus."[21]

Kitas svarbus atspirties taškas – gal, tiksliau, susikirtimo taškas, opus taškas – Maskvoje gyvenantiems emigrantams buvo butas. Turint omeny begalinę butų stoką mieste ir tą aplinkybę, jog dauguma emigrantų buvo įpratę prie gyvenimo sąlygų, būdingų Vidurio Europai, jų padėtis čia buvo katastrofiška. Tik vienas kitas privilegijuotasis gavo tokį patogų būstą kaip „vyriausybinio namo" gyventojai ar Barvichos sanatorijos įnamiai.[22] Kaip atvirai pareiškė Zenzl Mühsam, net ir Maskvoje neslėpusi savo nuomonės, nors rizikavo už tai būti suimta,[23] didžiulė dauguma gyveno nežmoniškai susikimšę, ir daugelis bandė, nors tai buvo baisiai sunku ir brangu, bent laikinai įsikurti viešbutyje. Todėl vis buvo minimi tie patys būstai ir tie patys viešbučiai, kuriuose telkėsi emigrantai: tai išgarbintasis ir privilegijuotasis „Liuks", „Dom Vostoka", viešbučiai „Novaja Moskovskaja", „Savoy", „Oktiabr", „Sojuznaja".[24] Ir kai kurie kiti būstai, kaip antai vokiečių specialistų bendrabutis Ma-

troskaja tišinos gatvėje 16,[25] Tarptautinės pagalbos darbuotojams bendrabutis Ogariovo gatvėje 4 (jame kurį laiką gyveno Zenzl Mühsam),[26] suvaidino tam tikrą vaidmenį „internacionalinės Maskvos" topografijoje. Pabėgėliams vos atvykus buvo gyvybiškai svarbu susirasti pastogę, o jos praradimas buvo tolygus tremčiai. Dėl vietos gyventi buvo nuožmiai kovojama, liepsnojo pavydas ir neapykanta. „Štai kad ir buto klausimas, – dėstė Erichas Weinertas rašytojų savikritikos tribunole, – jis gali sukelti katastrofą. Dauguma partijos draugų neturi galimybės darbuotis tam tikromis politinėmis kryptimis, nes jie veikiau darbuojasi pagal savo nuopelnus. Nuomotis būstą taip brangu, kad vien už nuomą tenka atiduoti visus pinigus. O daugelis mūsiškių išvis neturi buto, pavyzdžiui, draugai Becheris, Gáboras, Halpernas. Aš tik atsitiktinai gavau pastogę viešbutyje „Savoy"." Vien dėl to „nedalyvauju visuomeniniame gyvenime, išskyrus savo darbą. Nerengiu jokių vakarėlių ir išvis beveik nesilankau vakarėliuose."[27] Willi Bredelis irgi skundėsi, jog yra priverstas be paliovos uždarbiauti rašiniais, kad galėtų susimokėti už vietą viešbučio kambaryje, kuriame gyvena kartu su dar trimis įnamiais.[28]

Štai taip gyvenimas ir sukosi vos keliose vietose. Prie jų dar galima priskirti klubus, kuriuose būdavo rengiami literatūros vakarai, skambėjo kritika ir savikritika, galėjai sužinoti politikos naujienas ir gauti instrukcijų. Toks buvo, pvz., Užsieniečių darbininkų kooperatyvo klubas (Spalio 25-osios gatvėje, dabar Nikolskaja), austrų Šucbundo namai (Vorotnikovo skersgatvis 7/9), lietuvių, lenkų, ispanų kultūros klubai, Rašytojų namai ir Mokslininkų namai, kuriuose būdavo rengiami vakarai. Susitikti pažįstamų, sužinoti, kas naujo, galėjai užėjęs į kurį nors sekretoriatą, redakciją ar biurą, kur plušėjo redaktoriai, rašytojai ir vertėjai. Kominternas turėjo išplėtotą leidybos bei propagandos aparatą, jis kartu su savo „fronto organizacijomis" sudarė ištisą „spaudos galaktiką", kurią garsino jos leidiniai: „Deutsche Zentral-Zeitung" („Centrinis vokiečių laikraštis", Tretjakovo skersgatvis 19/1), „Inprekorr", „Internationale Literatur" („Tarptautinė literatūra", Spalio 25-osios gatvė 10/12), „Journal de Moscou" („Maskvos laikraštis"), „Kommunistische Internationale" („Komunistų internacionalas"), „Das Wort" („Žodis"), „Unter dem Banner des Marxismus" („Su marksizmo vėliava"); jai priklausė ir Darbininkų užsieniečių leidybos kooperatyvas, ir, žinoma, Kominterno radijo stoties redakcija. O kadangi tarp pabėgėlių buvo nemaža intelektualų, mokslininkų ir menininkų, tai emigrantai aktyviai veikė ir kai kuriuose svarbiuose

Maskvos institutuose: Marxo-Engelso-Lenino institute, Mokslų akademijos institutuose, daugybėje miesto universitetų, galiausiai mokyklose, specialiai įsteigtose internacionalizmui skatinti, tokiose kaip Tarptautinė Lenino mokykla, turinti aukšto lygio elitinę kalbų mokyklą.

Priverstinis gyvenimas susigrūdus ankštoje erdvėje, be judėjimo laisvės, skatino savitą elgseną ir formavo tam tikrą klimatą. Didysis Kominterno pasaulis, kuriame svarstomos visų žemynų problemos ir priimami jiems svarbūs nutarimai, sumažėjo, susitraukė į vieną tašką. Pasaulis, kuriame knibžda emisarų, agentų, propagandininkų, įstrigo perpildytuose komunaliniuose butuose. Žmonės, iki tol nepažinoję vieni kitų, buvo priversti susipažinti. Visi, kurių gyvenimo keliai buvo kada nors susikirtę, čia vėl susitiko akis į akį ir – kur jau dėsies – turėjo imtis savianalizės, perkratyti sąžinę ir priverstiniams kaimynams atskleisti visą savo gyvenimą. Teko dar sykį perkratyti mintimis ištisą epochą, karą ir revoliuciją, pogrindines kovas ir pralaimėjimus – ir ne kur nors, o tvankiame, perpildytame viešbučio, pensiono ar bendrabučio kambaryje. „Juk beveik visi pažįstam jei ne vieną, tai kitą, argi ne?“ – paklausė Emma Dornberger viename savikritikos renginyje, užsitęsusiame iki vėlyvos nakties.[29] Ir iš tiesų: gyvenamoji erdvė buvo tiek suspausta, o išorinis pasaulis tapęs toks nebesuprantamas, neprieinamas, svetimas, baimės ir bejėgiškumo siena tiek išaugusi, kad Kominterno Maskva su visomis savo atšakomis virto tokia vieta, apie kurią nesiryžtum pasakyti – ar tai išganingoji Nojaus arka, ar kalėjimas, iš kurio nebeišeisi niekada. Jo gyventojams, nors ir skatinamiems geros politinės valios, sunkiai sekėsi pritapti prie aplinkos, ne tokios kaip jiems įprasta, labiau atsilikusios. Jau vien kalbos barjeras trukdė jiems bendrauti su aplinkiniais.[30] Gyvendami labai vargingai, susispaudę ankštame būste, žmonės, iki tol menkai pažįstami, nori nenori laikėsi krūvoj, bet ir buvo bejėgiai prieš intymumo diktatūrą, nuo kurios nepaslėpsi nieko privataus. Susiduri su tokiom smulkmenom, su kuriom verčiau nenorėtum – žmogaus silpnybėm, jo nepakantumu. Dėl to dažnėjo girtuoklystės, kildavo net muštynių.[31] Kasdien susiduri vis su tais pačiais kaimynais ir negauni pasidairyti plačiau, kad ir kaip norėtum. Viskas vyksta vienoj patalpoj, apie privatumą nė nesvajok. Visi viską žino. Antai Gustavas von Wangenheimas, kaip pats atvirai prisipažino, buvo smulkiai informuotas apie vieno kaimyno lytinį gyvenimą. „Visi mes žinojom, kad tasai Rauschenbachas yra homoseksualas ar homoerotinis tipas. Visai *Kairiajai kolonai* nebuvo paslaptis, kad tas

labai vyriškas, raumeningas, fantastiškai kietas vaikinas yra iki ausų įsimylėjęs tokį Bruno. Mylėjo jį visomis prasmėmis, bet mes, kadangi tai žinojom, labai akylai juos sekėm. Niekada nepalikdavom jų vienų per išvykas, pasirūpindavom, kad jie nemiegotų vieni, nes žinojom apie tą homoerotinį ryšį. Aš tyriau tą reikalą, daug apie tai šnekėjausi pačioje *Kolonoje*, bet niekuomet nieko panašaus nebuvo girdėta. Turiu pridurti, kad jei buvot anksčiau pažįstamas su *Kairiąja kolona*, tai žinot, jog jie gyveno taip, kad nieko nenuslėpsi. Būryje negalėjo būti jokio meilės ryšio, apie kurį nebūtų žinojęs visas būrys. Dar ir šiandien, kai jau viską esu išsiaiškinęs, neabejoju, kad anas vaikinas, viską ryžtingai neigiantis ir tvirtinantis, kad nieko nežinojęs apie antrojo homoseksualumą, patyrė tai tik užspeistas į kampą. Mat tas Rauschenbachas jį šantažavęs. Vėliau sužinojau tai, ko man niekas nebuvo sakęs. Kai dar vadovavau tam būriui, girdėdamas tokias kalbas, nekreipiau į jas dėmesio, praleisdavau pro ausis ir tai, apie ką buvo pliurpiama virtuvėj, maniau, kad man nedera tiek žemintis. Dabar taip nebemanau.“[32]

Viena vertus, nebeliko distancijos, kita vertus, sustiprėjo tiesioginė socialinė kontrolė. Viskas tapo vieša. Kas su kuo miegojo, kas su kuo gyveno, kas kieno pusę palaikė prieš dešimtmetį per frakcijų rietenas partijos Noikelno (*Neukölln*, Berlyno miesto dalis) apygardos organizacijoje, kas kokiais būdais perėjo per sieną. Į tokias detales, tokius asmeninius ryšius normaliame gyvenime nekreiptum dėmesio, bet ypatingos padėties sąlygomis, kai visi vieni kitus skundžia, dėl niekniekio gali kilti pavojus gyvybei. Likimo valiai paliktos Kominterno bendrijos pasaulėlyje virte virė paskalos, apkalbos, gandai, ore pleveno nepasitikėjimas, įtarimai, baimė. Georgas Lukácsas yra kalbėjęs apie „emigrantų psichozę“. „Tame emigrantų pasaulyje slypi daug mūsų organizacijos ligų. Mes iš savo emigracijos realybės nepadarėm deramų išvadų, o joje išryškėjo liguisti bruožai, asmeniškumai. Puikiai žinom, ką jau Marxas, Engelsas ir Leninas rašė apie emigraciją, kaip jie kovojo su ta emigrantų psichoze. O mes su ja nekovojom. Kokia pagrindinė tos ligos problema? Jos esmė ta, kad emigrantas nėra tiesiogiai susijęs su gyvu masiniu proletariato judėjimu, kad emigrantai čia neturi reikiamo ryšio su rusų gyvenimu, nėra glaudaus kontakto.“[33] Jis ir pats žinojo, kad tai labai sunkiai įmanoma. Tokiomis aplinkybėmis juo labiau viliojo sunkiai pasiekiama laimės salelė, nors tokių salelių būta: vasarvietė, vila, kartais – dar vaikų stovykla arba Krymo sanatorija. Kominternas turėjo vasarviečių, kuriose

apgyvendindavo ir savus funkcionierius, ir svečius, turinčius slėpti tapatybę. „Netoli Sukovo kaimo buvo Kominterno tarptautinių ryšių skyriaus (OMS) objektas Nr. 1 – kaimo sodyba, kurioje būdavo apgyvendinami tos organizacijos slaptieji kurjeriai ir vykdavo susitikimai. Tame objekte buvo rengiamos ir šventės, kuriose dalyvaudavo EKKI nariai. Jie čia ir atostogaudavo. Be to, šioje sodyboje buvo auginamos daržovės ir vaisiai EKKI valgyklai.“[34] Sukove buvo ir vokiečių politinių emigrantų kolonija, kurioje įžymūs veikėjai gyveno su šeimomis. Dimitrovas lankydavosi Molotovo viloje Meščerine.[35] Ruth von Mayenburg, gyvenusi viešbutyje „Liuks“, vėliau aprašė tą vietą, į kurią spruko iš miesto, – Serebrianyj Borą prie Maskvos upės: „Tada Kominternas turėjo uždarą vilų teritoriją Serebrianyj Bore, kurio vardas reiškia Sidabrinį Šilą. Ta vieta yra į vakarus nuo Maskvos didelėje Maskvos upės kilpoje; ten daug jos protakų, tad netrūksta ir maudyklių. Tenai buvo ir garsusis, ypač vokiečių labai pamėgtas nudistų paplūdimys, kur aš 1934 metais pirmąsyk gyvenime buvau priversta visų akivaizdoje nusimesti paskutinį drabužėlį, nes ir Béla Kunas nepasidrovėjo apnuoginti savo didelį pilvą, o vokiečių partijos atstovo Fritzo Heckerto žmona, maskatuodama krūtimis, džiugino visą nudistų kompaniją striptizo šokiais.“[36]

Visi, kurie išliko gyvi, tarp jų ir Markusas Wolfas, garsiojo rašytojo Friedricho Wolfo sūnus, mena vasarnamį kaip rojaus kampelį. „Peredelkinas! Tą mažą vaizdingą Maskvos priemiestį, vos valanda kelio traukiniu nuo Kijevo stoties, susirado rašytojai ir įkūrė ten savo kaimelį. Mano tėvas, vis didėjant jo pjesių pasisekimui, išgalėjo ten išsinuomoti žemės ir ją apsodinti. Iš beržynėlio, augančio tame sklype, buvo matyti tuščias laukas ir upelis, vingiuojantis į kaimo kūdrą, o kitame šone – kapinaitės ant kalvos ir sena stačiatikių cerkvė. <...> Tada Peredelkinas, nepaisant visko, kas dėjosi, mums atrodė tikra idilė.“[37]

Tos Nojaus arkos įnamiai, bandydami įsitvirtinti svetimoj šaly, daug ko išmoko, tačiau negalėjo įsivaizduoti, kad visa tai, kuo jie kitados didžiavosi, bus palaikyta nusikaltimu, o jie patys – nusikaltėliais.[38] Betgi taip ir atsitiko. Visa jų praeitis, jų ryšiai su plačiu Internacionalo pasauliu tapo jų kalte. Maža to, jiems buvo primetama kaltė vien dėl to, kad jie – svetimšaliai. Eiliniai, sveikai protaujantys žmonės tai, be abejo, vertino taip, kaip tokia M. Simionova parašė Dimitrovui 1938 metų gegužės 10 dienos laiške: „Aš esu stachanovietė ir prijaučiu partijai. Aną savaitę mano sūnus pareina iš mokyklos ir sako, kad

visi jo bendraklasiai rengia pogromą – muš visus kitataučius, lenkus, latvius, vokiečius, nes visų jų tėvai esantys šnipai. Kai pabandžiau išsiaiškinti, kas juos kursto, vienas berniukas pasakė, kad vieno mokinio brolis yra komjaunuolis ir dirba NKVD, ir jis sakęs, kad greit visi užsienio šnipai, gyvenantys Maskvoj, būsiantys teisiami, jų šeimos būsiančios mušamos namuose, o vaikai – mokyklose, taip kaip žydai caro laikais. Nuėjau į mokyklą pakalbėti su direktorium, o jis pasakė, kad tos šnekos einančios iš tėvų ir jis negalįs suvaikyti visų gandų. Šiandien vėl mačiau mūsų fabrike būrelį moterų svarstant šūkį „Žudyk latvius ir lenkus", kuris buvo rytą iškabintas ant sienos. Tai blogai. Rašiau ir drg. Stalinui, o kitos moterys pasiūlė informuoti ir Jus, nes dabar žmonės šitaip kalba kasdien. Net partijos nariai labai susirūpinę, mat tarp savęs visi pasišneka, kad negi vaikai ir moterys kuo nors nusikalto, kad juos ketina mušti ir mesti iš buto."[39] Komunistai, suvažiavę į Maskvą iš viso pasaulio, virto kenkėjais, svetimkūniais, priešais užsieniečiais, šnipais.

Pažeidžiamumas: pasaulinis komunizmas – pasaulinis sąmokslas

Ne tik Rusijoje pabėgėliai virsdavo „priešais užsieniečiais". Taip buvo visose kariaujančiose šalyse per Pirmąjį pasaulinį karą, tam buvo lemta pasikartoti ir per Antrąjį: taip buvo žiūrima į japonus ir japonų kilmės JAV piliečius Jungtinėse Valstijose, iš Vokietijos ir Austrijos pabėgusius antifašistus Prancūzijos ir Anglijos internuotųjų stovyklose. Ir, žinoma, ksenofobiją bei šnipų maniją dar stipriau skatino baimė naujo karo.[40] Vargu rastum tinkamesnį taikinį karo baimei išlieti negu Komunistų internacionalo partijos, kurių nariai apšaukiami šnipais ir agentais. Dar 1935 metų rugsėjį Ježovas pavadino politinius emigrantus idealiais priešiškų jėgų agentais: „Užsienio šnipinėjimo agentai, sabotuotojai žinojo, kad jų šnipinėjimo ir kenkėjiškos veiklos niekas neužmaskuos geriau negu partijos nario bilietas, ir tuo jie pasikliovė. Todėl jiems reikėjo žūtbūt slėptis už partijos nario bilieto. Ir jie visokeriopai maskavosi, kad tik gautų partijos nario bilietą šnipui arba sabotuotojui. Tvirtai galim teigti, kad lenkai, suomiai, čekai ir vokiečiai atvirai to siekė."[41] Visa tai, kuo kitados didžiavosi komunistai, dabar tapo pražūtinga jų yda. Nereikšmingos smulkmenos ūmai sukeldavo mirtiną grėsmę: kas kada ir kokia dingstimi tave

užkalbino Paryžiaus kavinėje, kas kada kur ir ką kritikavo partinės kuopelės susirinkime, kas kada kur ir kam paskolino knygą – galimų įtarimų ir prielaidų grandinė tęsėsi be galo. Tai, kas seniau buvo laikoma neburžuaziniu nepriklausomo gyvenimo būdu, iššūkiu tabu, dabar buvo vadinama „puolusių žmonių gyvenimo būdu“ ir bohemos požymiais. Visa tai, už ką jie buvo gerbiami, dabar kėlė įtarimą. Bet juodžiausia jų dėmė buvo jų tautybė, tas faktas, kad jie atkeliavo iš valstybių, kuriose triumfavo fašizmas ir nacionalsocializmas, kurios rengėsi kariauti su Tarybų Sąjunga. Jei komunistai paspruko iš fašistų kalėjimo, tai buvo jau ne drąsus žygis, vertas pagarbos: tai kėlė įtarimą, kad fašistinė policija tik suvaidino pabėgimą, nes ketino pasiųsti dar vieną agentą. Kas rizikuodamas gyvybe spruko per žaliąją sieną, tas ne pergudravo priešą, o buvo jo permestas. Tik retas iš persekiojamųjų turėjo tikrus dokumentus, daugelį išgelbėjo tik suklastoti pasai. Dabar tai tapo įrodymu, kad tie žmonės – užsimaskavę klasiniai priešai. Beveik visų bėglių gyvenimo kelias buvo sudėtingas ir vingiuotas, jie buvo dalyvavę to meto frakcijų kovose, polemizavę, ginčai dėl veikimo krypties jiems visą gyvenimą buvo savaime suprantamas dalykas. O dabar jie atsidūrė tokioje šalyje, kur nuomonių kova, diskusijos dėl krypčių seniai buvo nuslopintos ir kiekviena sava nuomonė laikoma opozicija, net nusikaltimu. Jie nugyveno gyvenimą prieštaraudami ir priešindamiesi, o dabar turėjo paklusti be jokių *o jeigu* ir *tačiau*. Čia susidūrė dvi politinės kultūros, du pasauliai, ir jų susidūrimas buvo vertinamas kaip agresija. Nerūpestingumas – kalbėti nesidairant į aplinkinius, palikti dokumentus be apsaugos – tapo „buržuazinio liberalizmo“ ženklu, „budrumo stoka“ – nusikaltimu. Per tą „idiotišką nerūpestingumo ligą priešai gavo progą įsitvirtinti mūsų organizacijoje“.[42] Dažnas iš jų turi ne vieną vardą, o kelis skirtingus, ne vieną asmens tapatybę, o kelias partines tapatybes. Tai buvo, NKVD akimis, neišsemiamas rezervas „veidmainių“, kuriais jokiu būdu negalima pasitikėti. Kaip Kominterno atstovai, jie visame pasaulyje jautėsi kaip namie, turėjo ryšių visomis kryptimis – ar bereikia geresnių sąlygų tarptautiniam sąmokslų ir konspiracijos tinklui! Dažnai jie būdavo išeiviai iš komunistų partijų, į kurias pavyko įsiskverbti jų tėvynės žvalgybai; įrodymų turėta per akis. Tie žmonės, kaip profesionalūs nelegalai, gebėjo ir maskuotis, ir perdavinėti slaptus laiškelius, o kaip pilietinio karo specialistai – mokėjo ir ginklais apsirūpinti, ir partizanines bei karines akcijas vykdyti. Jie buvo idealūs pasikėsintojai, kurių taip labai stokojo NKVD aparato smegenų centrai. Jiems, kaip perse-

kiojamiems asmenims, prašantiems prieglobsčio, buvo užkirstas kelias atgal, jie, kaip pasaulinio pilietinio karo dalyviai, buvo praradę pilietybę ir tėvynę, neturėjo kur grįžti, liko visiškai beginkliai ir bejėgiai. Jie kalbėjo svetima, nesuprantama kalba, todėl kėlė įtarimą. O jei mokėjo dvi kalbas arba daugiau, rodėsi dar pavojingesni. Jie, kaip tremtiniai, priklausė dviem kultūroms, o gal vienai dvilypei kultūrai, tad buvo dviveidžiai, tarnaujantys ir vieniems, ir kitiems, – nepatikimi. Su jais nesunku buvo susidoroti, nes jie buvo beginkliai ir riejosi tarpusavyje. Jie buvo visiškai izoliuoti svetimame jiems pasaulyje. O kadangi žūtbūtinai kovojo dėl išlikimo, tai elgėsi taip, kaip niekas nesielgia normaliomis sąlygomis ir kaip elgiasi visi, kai gelbėja gyvybę: skundžia kitus, o anie skundžia dar kitus, ir išsikeroja visuotinio sąmokslo šmėkla, kurios taip labai reikėjo Stalinui ir Ježovui, kad baimės pančiais suvienytų plačiąją šalį. Komunizmas, apie kurį 1848 metų „Manifeste“ buvo rašoma, kad jis kaip „šmėkla klaidžioja po Europą“, iš tikrųjų virto šmėkla tokiuose mirusiųjų namuose kaip viešbutis „Liuks“, tapo savo paties šešėliu. Kai Kominternas buvo formaliai paleistas – 1943 metais, – jis jau seniai buvo žlugęs.

Sąrašai, asmens bylos, kartotekos

„Vargu ar yra bent viena mūsų kuriamosios veiklos sritis, į kurią nebūtų prasiskverbęs priešas, įsitvirtinęs joje ir nebandytų iš šalies pasikasti po mūsų proletariato diktatūros tvirtove. Mūsų organizacija daugiau nei bet kuri kita turi sąsajų su kapitalistiniu pasauliu. Savo gėdai turime pripažinti, kad mūsų budrumas yra žemesnio lygio nei kitų VKP(b) organizacijų. Matome, kad priešas yra giliai įsiskverbęs į svarbiausias mūsų aparato dalis. Ir labiausiai jo pažeistos dalys yra du labai svarbūs skyriai – ryšių ir kadrų. Dabar pažiūrėkim, kas įvyko. Svarbiausias skyrius – ryšių – atsidūrė priešo rankose. Kitas svarbus skyrius – kadrų – nuo pat įkūrimo yra priešo rankose.“[43] Ir toliau dar sykį: „Visa kadrų skyriaus vadovybė buvo priešo rankose. Nebuvo patenkinamai išspręsta problema, kaip parinkti kadrų skyriaus darbuotojus. Didelė buvo jų kaita: per pastaruosius trejus metus kadrų skyriuje pasikeitė 45 žmonės. Galėjai jausti, jog aparato darbuotojai sutrikę. Tai visiškai neleistina, nes panika naudinga tik priešui. Norėdami susitelkti, kaip dera bolševikams, turime sugrąžinti aparatą į plačias bolševikines vėžes.“[44] Žmogus, kuris taip kalbėjo, –

Michailas Moskvinas (Meeris Trilisseris), EKKI prezidiumo ir sekretoriato narys, Kominterno žvalgybos skyriaus darbuotojas, ilgai vadovavęs OGPU Užsienio skyriui, žmogus, kaip niekas kitas įkūnijęs slaptosios policijos, karininkijos ir Kominterno vadovybės vienybę, – 1938 metų lapkričio 23 dieną pats buvo suimtas kaip „liaudies priešas“ ir „šnipas“ ir nuteistas mirti.

Kadangi jau seniai buvo aišku, jog – kaip buvo sakęs Dmitrijus Manuilskis, EKKI pilkasis eminencija, – „TSRS ir Kominterno priešai naudojasi politine emigracija kaip kanalu įbrukti savo agentams į TSRS ir net į VKP(b) eiles“,[45] tai beliko perkratyti patį Kominterną ir tuos kanalus užtverti. Viskas buvo parengta, nes Kominterno organizacijas galėjai matyti kiaurai: apie jas liudijo tūkstančių tūkstančiai asmens bylų, protokolų, kartotekos lapelių. Beliko suvesti galus su galais. Pats EKKI direktyvoje, kaip pateikti trečiojo didžiojo Maskvos proceso eigą ir nuosprendžius, rašė: „Kampanijoje dėl „dešiniųjų ir trockininkų“ bylos svarbiausia paaiškinti faktą, kad čia atskleistas pasaulinis reakcijos ir fašizmo sąmokslas tiesiogiai prieš socializmo šalį, o kartu ir prieš taiką, prieš visų tautų laisvę.“[46] Tai jau ir raginimas išsiskirstyti, patiems sunaikinti savo organizaciją. Viskas jau buvo parengta. Personalinė unija leido NKVD įsigalėti Kominterno vykdomajame komitete. Visi leidimai įvažiuoti, apsigyventi, kadrų dokumentai ėjo per NKVD rankas. Tenai buvo renkami ir kaupiami visi duomenys: vardas ir pavardė, gimimo vieta, socialinė kilmė, profesija, partinė karjera, priklausymas frakcijoms, kam buvo reiškiama simpatija, kas sulaukė kritikos. Slaptoji policija galėjo savo nuožiūra naudotis ta kartoteka. Iš buvusių EKKI aparato partinės organizacijos narių ir kandidatų sąrašo, pradėto 1939 metų rugsėjo 11 dieną, matyti, jog dauguma ten įtrauktų žmonių buvo kilę iš Maskvos, Lenkijos, Latvijos, Vokietijos, bet nestigo ir prancūzų, olandų, britų, amerikiečių. Sąrašas Nr. 7 liudija, kad iš tiesų labiausiai nukentėjo ryšių ir kadrų skyriai, tad tie, per kuriuos driekėsi „sąsajos“ tarp TSRS ir priešiško užsienio.[47] Nuo 1936 m. sausio 20 d. iki 1938 m. balandžio 1 d. EKKI darbuotojų skaičius sumažėjo nuo 394 iki 171, taigi 223 žmonėmis. 95 darbuotojai buvo suimti; kai kurių skyrių personalas tiek sumenko, kad sustojo tų skyrių darbas.[48] 1943 m. gegužės 8 dieną Dimitrovas įrašė savo dienoraštyje, kad pritaria siūlymui paleisti Kominterną, nes jis tapęs „kliūtimi savarankiškai plėtotis komunistiniam judėjimui“ ir „toliau gyvuodamas KI diskredituotų Internacionalo idėją, o mes to nenorėjome“. Faktiškai Kominternas buvo panaikintas ne vėliau kaip 1936–1938 metais.

ARKADIJA MASKVOJE, STALINO LUNAPARKAS

„Kultūros ir poilsio kombinatas“ • *„Tai bent vasara!“* • *Liaudies tribūna*

1937 m. gegužės 18 d. savo vartus atvėrė Gorkio kultūros ir poilsio parkas. Pirmą vasaros sezono dieną jame apsilankė 300 000 žmonių. Tai buvo jau dešimtas to parko sezonas. „Lankytojams pasiūlyta daug visokių būdų pailsėti ir papramogauti, tinkamų jų amžiui, polinkiams ir skoniui“, – rašo *Tourist Guide*. 296 hektarų parkas yra dešiniajame Maskvos upės krante, jį lengva pasiekti iš naujos metro stoties arba per Krymo tiltą. Prie Krymo pylimo yra pagrindinis įėjimas, kur veikia paslaugų, informacijos biurai ir paštas. Parkas suskirstytas į tris zonas: parterį, žaliąją paupio zoną ir Lenino kalnus. „Parkas turi būti sveikatos stiprinimo ir poilsio centras, tenkinti milijonų lankytojų kultūrinius poreikius ir skatinti meninę bei sportinę jų saviveiklą.“

„Kultūros ir poilsio kombinatas“

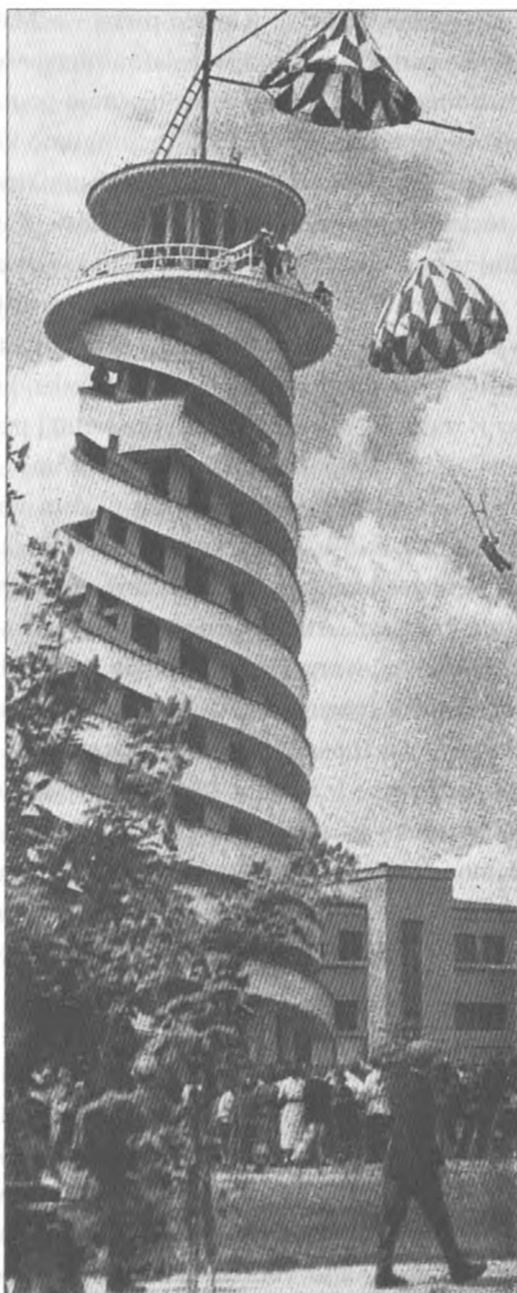
Spalio revoliucijos jubiliejaus metais pasiūla, žinoma, buvo itin įvairi. „Mėgėjai dainininkai, šokėjai, muzikantai ir akrobatai turi progos parodyti turimus talentus individualiai arba kolektyviai. Simfoniniai, liaudies muzikos orkestrai ir džiazo kolektyvai – visi sutelpa erdviame parke. Dažnai susiburia mėgėjai padainuoti. Yra dailės ir sporto klubų, meškeriotojų, sodininkų, fotografijos ir radijo mėgėjų būrelių. Teatro ir lauko scenose rodo spektaklius geriausi teatrai iš visos TSRS, tokie kaip Maskvos dailės teatras, Mažasis teatras, Vachtangovo teatras, Leningrado, Ukrainos teatrai ir kiti. Teatre ir cirke kasdien apsilanko per 30 000 žiūrovų. Ypač vertas dėmesio Žaliasis teatras, kuriame

vaidinami masiniai spektakliai po atviru dangum daugiau kaip dvidešimčiai tūkstančių žiūrovų. 1935 metų vasaros sezone buvo suvaidinta „Karmen", o 1936 metais – Ivano Dzeržinskio opera „Tykusis Donas" apie kazokų gyvenimą ir puikus baletas „Bachčisarajaus fontanas". Vakarais Žaliajame teatre demonstruojami kino filmai. Ten yra milžiniškas 170 kvadratinių metrų ekranas, fantastiška vaizdo ir garso aparatūra. Poetai, rašytojai ir dailininkai kartu su parko direkcija rūpinasi meniniu lavinimu. Parke rengiamos poetų ir rašytojų kūrinių parodos, literatūros vakarai, per kuriuos autoriai susitinka su skaitytojais. Ypač daug dėmesio parkas skiria darbui su vaikais."[1]

Apie Gorkio parko vaikų miestelį „Turisto gidas" rašo:

„Gorkio kultūros ir poilsio parko vaikų miestelis siūlo poilsinius renginius ikimokyklinio amžiaus vaikams. Darželinukų centras skirtas 4–7 metų vaikams. Čia vaikus nuolat prižiūri patyrę auklėtojai. Vaikams visą laiką netrūksta rūpestingai suplanuotos veiklos. Centras turi didelį rinkinį knygų ir žaislų. Vaikai, vilkintys skirtingais kostiumais, vedėjo padedami vaidina įvairias istorijas. Darželinukų centre nuolat rengiami karnavalai, masinės šventės, koncertai, lėlių teatro vaidinimai, deklamuojamos eilės, skaitomos pasakos ir t. t. Ten yra ir ugdomoji ekspozicija, turinti etatinį konsultantą. Nuolat skaitomos paskaitos tėvams. Moksleivių centrui priklauso jaunųjų išradėjų „Archimedo" klubas, „Turiningo laisvalaikio salė", kurioje vaikai gali piešti, lipdyti ir drožinėti, taip pat „Jaunųjų pionierių stotis", rengianti gamtos pamokas, žaidimus, iškylas į Maskvos apylinkes su praktinėmis žemės ūkio pamokomis, per kurias supažindinama su žemdirbyste ir gyvulių priežiūra. Yra didelis vaikų autovelodromas, daug žaidimų ir sporto aikštelių. „Archimedo" klubo darbą verta aptarti plačiau. Klubas turi peržiūrų salę, mokslo ir technikos populiarinimo laboratorijų, įrangos, leidžiančios pačiam konstruoti, fotografuoti, naudotis telegrafu ir t. t. Laboratorijoje instruktorius pirmiausia kiekvienam vaikui išsamiai paaiškina, kokius aparatus jis gali sukonstruoti iš esamų detalių ir kokius bandymus galės daryti su savo pagaminta mašina ar aparatu. Klube diskutuojama apie technologijos raidą ir svarbiausius mokslo atradimus, apie didžiųjų praeities ir dabarties gamtininkų darbus ir apie naujausius TSRS technikos laimėjimus. Vaikams rengiami susitikimai su gamtos ir technikos mokslų atstovais, su geriausiais pramonės darbininkais."[2]

Turint rankose išsamų aprašymą su renginių programa ir žemėlapiu galima atkurti ligi smulkiausių detalių apgalvotą to laisvalaikio ir pramogų parko

Parašiutininkų bokštas Gorkio parke

„Atrakcionai tikriausiai buvo tokie fantastiški kaip ir jų pavadinimai."

koncepciją, mintimis perbėgti ją visą.[3] Gorkio parke – o Maskvoje buvo dar trys panašaus pobūdžio parkai[4] – ketvirtajame dešimtmetyje susidarė centrinis tarybinės kultūros židinys, vieta, į kurią susiėjo senojo pramogų komplekso ir lunaparko elementai, politinės propagandos, raštingumo kėlimo ir liaudies švietimo uždaviniai, galiausiai ir karnavalo atributai, naujo tipo kultūros ir poilsio kombinatas, socialinio gyvenimo ir kultūros židinys. Katia Kucher 1937 metais tyrė tą židinį ir vaikščiodama po jo teritoriją analizavo turtingą, sudėtingą ir savitą jo struktūrą. Kultūros ir poilsio parkas buvo ta vieta, kurioje žmonės buvo pavyzdingai *kultūrinami*, tai reiškia – kryptingai mokomi leisti laisvalaikį ir perimti geras manieras; tai elementarus tikslas, kurio siekia kiekviena šalis, išplėšta iš tradicijų vagos ir įmesta į modernųjį pasaulį.[5]

Programa be galo plati. Ji apima gimnastiką, irklavimą, kamuolio žaidimus, masinius mankštos pratimus ir masinį chorinį dainavimą, šiuolaikinio Vakarų šokio pamokas, Gorkio ir Bloko kūrybos raiškųjį skaitymą, mokslinius pranešimus. Pramogos kainuoja: kai kada tenka 50 minučių laukti, kol gausi valandą pagulėti hamake. Atrakcionai tikriausiai buvo tokie fantastiški kaip ir jų pavadinimai: „Skraidantys žmonės", „Siūbuojantis bokštas", „Sūkurio žiedas", panoramos, vaizduojančios „Mūsų Šiaurės ašigalį" arba „Turksibą", didžiulis apžvalgos ratas ir parašiutininkų bokštas.[6]

Tačiau Gorkio parkas tapo ir svarbių 1937 metų įvykių arena. Čia buvo rengiamos jubiliejinių metų parodos – žvilgsnis į industrializacijos ir statybų laimėjimus, demonstruojami filmai, vyko masiniai mitingai, skirti parodomiesiems procesams ir susitikimams su tarybiniais lakūnais, grįžusiems iš Amerikos, taip pat su Papanino ekspedicijos dalyviais, parskraidintais iš Šiaurės ašigalio.[7]

„Tai bent vasara!"

Lankytojai, ypač vaikai ir jaunimas, žavėjosi parku tarsi rojaus kampeliu. Neatsitiktinai žinomuose Samochvalovo ir Svarogo paveiksluose, kuriuose vaizduojamas šalies politinės vadovybės apsilankymas Gorkio parke, vyrauja balta spalva: balti vasariniai drabužiai, baltos baliustrados Maskvos upės krantuose, baltos sportininkų statulos. Čia akivaizdžiai mėgdžiojami tiek Sankt Peterburgo parkai (Vasaros sodas, Peterhofas), tiek Lunaparko ir Tivolio ko-

pijos, kurių tais laikais buvo daugelyje Europos didmiesčių. Įspūdžiai apsilankius Kultūros ir poilsio parke aprašyti vaikinų ir merginų dienoraščiuose. Štai ką 1937 metų rugpjūčio 29 dieną užrašė jaunoji Nina Kostiorina:

„Mes visos trys, aš, Stela ir Liolė, sėdim patogiuose krėsluose Kultūros parke prie pat dirbtinio ežerėlio. Valgom ledus. Ežerėlyje plaukioja valtys, jose sėdi žmonės spalvotais drabužiais, todėl valtys panašios į gėlių krepšelius. Ir štai dar viena pramogėlė: nuaidi šūvis, o tuoj po jo danguje pasirodo spalvotas debesėlis.

Čia parke tikrai gera ilsėtis. Gražūs fontanai, pavėsinės ir vaikų baseinai. Mes jau nuo rugpjūčio 25-osios Maskvoje, bet žlugo visi mano planai. Gatvėje susitikau Lidą. Ji liko antriems metams dėl fizikos.

Vakar užėjau pas Leną Geršman. Ji grįžo iš Sočio, ten jai labai patiko. Džiaugėsi, kad mudvi susitikom, ir nutarėm vėl sėdėti viename suole.“[8]

Skaisčios vasaros dienos parke paliko pėdsakų ir literatūroje – tiek Ilfo ir Petrovo kūryboje, tiek vienoje Andrejaus Platonovo apysakos scenoje, kur pro erotiškai virpantį orą prasišviečia socialinio karo siaubas: „Pionierių orkestras, jau atlikęs vieną kūrinį, užgrojo „Jaunimo maršą“. Pro kalvę kapotu žingsniu žygiavo basos mergaitės, įsitikinusios, kad joms priklauso ateitis; švelnų bręstantį jų kūną slėpė jūreiviškos palaidinės, ant šventiškai žvalių galvyčių koketiškai sūpavosi raudonos beretės, o blauzdas dar dengė vaikiškas pūkelis. Nors visos žygiavo vienu maršo ritmu, kiekviena išdidžiai šypsojosi, suvokdama, ko esanti verta, – tik todėl jų dalinys atrodė toks vientisas, o jo žingsnis toks tvirtas. Visos tos pionierės gimė vienu metu, kai socialinio karo mūšio lauke tysojo arklių maitos, ir ne visos vos gimusios turėjo odą, nes juk jų motinoms teko išmisti iš savojo kūno atsargų; todėl iš mergaičių veidų švietė anksti patirtas gyvenimo vargas, kūno trapumas ir santūrus išraiškos grožis. Tačiau vaikiškos draugystės laimė, gebėjimas žaidimu ir griežtos laisvės orumu užbėgti už akių būsimam pasauliui nuspalvino mergaičių veidus tikru džiaugsmu, kuris joms atstojo ir grožį, ir gerą mitybą namuose.“[9]

Iš „vyresniosios kartos“ perspektyvos žvelgia Osipas Mandelštamas: „Aš nebespėju žengti su jaunuoliais / Į stadionus, linijomis išbraižytus, / Ir nebežadins motociklo tarškesys, / Nevers manęs iš lovos vos prašvitus, / Į stiklo rūmus ant vištos kojelės / Nebeisiu niekada, net kaip blankus šešėlis. / <...> Tai bent vasara! Jaunų darbininkų / Tik blizga tamsios kaip totorių nugaros, /

Šokių pamoka Gorkio parke

„Visi su džiaugsmu stengiasi. Vieni griežia, kiti šoka, dažniausiai pramogų organizatoriaus arba organizatorės prižiūrimi ir pamokomi, ir visur tvarka, niekas jos netrikdo."

Mergaičių kaspinai lig pat juosmens / Ir siauros mentės, paslaptim viliojančios, / Vaikiški raktikauliai, būkite sveiki, būkite sveiki, / Galingasis, nekrikštytasis stubure, / Būk su mumis – per šimtmečius ir dar ilgiau!"[10]

Aplankyti Gorkio parką buvo privalu kiekvienam atvykėliui iš užsienio. André Gide'as 1936 metų vasarą rašė:

„Ėjau ten dar ne sykį. Tai malonumų vieta, kaip ir Lunaparkas, tik milžiniškas. Vos įėjęs pro vartus pasijunti atsidūręs kitame pasaulyje. Jaunuolių, vaikinų ir merginų, minioje – tik rimtas, padorus elgesys; nė menkiausios užuominos į paikus ar nešvankius pokštus, palaidus juokelius, kandžias užuominas, net į flirtą. Visi su džiaugsmu stengiasi. Vieni griežia, kiti šoka, dažniausiai pramogų organizatoriaus arba organizatorės prižiūrimi ir pamokomi, ir visur tvarka, niekas jos netrikdo. Šokėjų ratas vis plečiasi, kiekvienas gali prisidėti, bet žiūrovų vis dar daugiau negu šokėjų. Scenoje šokami tautiniai šokiai, skamba liaudies dainos, joms dažniausiai pritariama

paprasčiausia armonika. Netoliese, linijomis apribotoje, bet atviroje aikštelėje, treniruojasi pradedantys akrobatikos mėgėjai; treneris saugo juos, kad nesusižeistų darydami šuolį, pataria ir pamoko. Tolėliau stovi gimnastikos prietaisai ir laipiojimo sienelės; gimnastų grupėje kiekvienas kantriai laukia savo eilės. Didokas plotas skirtas tinkliniui; ilgai gėriuosi žaidėjų jėga, grakštumu ir grožiu. Nuošaliau renkasi tie, kurie mėgsta ramius, susikaupimo reikalaujančius žaidimus: šachmatus, šaškes ir įvairius kitus, man net visai nežinomus, bet, kaip rodos, labai išmoningus. Mačiau ir kitokių žaidimų, kuriems reikia daug jėgos, lankstumo ir vikrumo; tokių dar niekad nebuvau matęs ir nebandysiu jų aprašyti, bet neabejoju, jog kai kurie iš jų būtų labai populiarūs ir pas mus. Galėtum žaisti juos valandų valandas ir nenusibostų. Yra žaidimų ir suaugusiesiems, ir vaikams, o patiems mažiausiems skirta aikštelė, kurioje jie randa mažų namelių, žaislinių geležinkelių, laivelių, automobiliukų ir visokiausių kitų mažų daikčiukų, pritaikytų jų ūgiui. Už ramiųjų žaidimų aikštelės, mėgėjų visada tiek apgultos, kad tenka ilgokai palaukti laisvo stalo, prasideda plati alėja, kurioje ant medinių lentelių pripaišyta šaradų, rebusų ir kitokių galvosūkių. Visa tai, kartoju, be jokio vulgarumo; ir ta didžiulė žmonių masė elgiasi nepriekaištingai, padoriai, garbingai, kukliai – be jokios prievartos, jiems tai natūralu, savaime suprantama. Publika, neskaitant vaikų, – bemaž vien darbininkai, ateinantys čionai pailsėti, papramogauti, išsiblaškyti arba lavintis (juk čia yra ir auditorijų, kino salių, bibliotekų ir t. t.) <...> Palei Maskvos upę yra plaukimo baseinų. Vienur kitur tame milžiniškame parke stovi mažos pakylos, ant kurios nors pasilipęs kiekvienas gali pasijusti profesorium ir skaityti paskaitą; ten pasitelkus vaizdinę medžiagą dėstomos įvairios disciplinos, istorija arba geografija, net medicinos praktika bei fiziologija (tam reikalui skirta daugybė anatomijos piešinių) ir t. t. Visi kuo rimčiausiai klausosi. Kaip jau minėjau, niekur nemačiau nė menkiausios pašaipos.

Ir dar šis tas gražaus: teatrėlis po atviru dangum! Atviroje žiūrovų salėje – nė vienos laisvos vietos: bent penketas šimtų klausytojų pagarbiai tyli ir susigrūdę klausosi aktoriaus, kuris deklamuoja Puškiną – vieną skirsnį iš eiliuoto romano „Eugenijus Oneginas“.

Viename parko kampe netoli įėjimo yra parašiutizmo sektorius. Tai labai mėgstamas sportas. Kas dvi minutės vienas iš trijų parašiutų ima leistis nuo 40 metrų aukščio bokšto ir dar vieną parašiutizmo entuziastą anaiptol

nešvelniai nutupdo į smėlį. Pirmyn! Kas kitas? Kandidatai grūdasi ir narsiai laukia savo eilės.

O kur dar didžioji scena po atviru dangum – ten į kai kuriuos spektaklius susirenka iki 20 000 žiūrovų."[11]

Liaudies tribūna

Vienas iš tų, kurie atidžiausiai stebėjo Tarybų Rusijos gyvenimą ketvirtajame dešimtmetyje, – dar priešrevoliucinėje Maskvoje užaugęs Vokietijos karo atašė generolas Ernstas Köstringas, – dalijasi patirtimi:

„Labai klysta dauguma užsieniečių, kurie užsiminę apie tą kompleksą tik atlaidžiai gūžteli pečiais. Nes tasai poilsio parkas siekė lavinamųjų tikslų, liaudies aiškiai suvokiamų. Žinoma, ir propagandinių. Ypač akivaizdžiai buvo siekiama sužadinti ryžtą gintis ir susidomėjimą kariuomene. Šalia įėjimo stovėjo milžiniškas bokštas, nuo kurio žmonės šokinėjo su parašiutais. Jį visada būdavo apgulusi minia norinčių nušokti, ir ne tik jaunuolių. Beje, esu matęs tokių bokštų ir mažesniuose provincijos miestuose, visur jie buvo gausiai lankomi. Tenai buvo ir didelių teatrų po atviru dangum, juose būdavo vaidinami klasikos veikalai ir operos. Maskvos upėje, tekančioje pro parką, buvo lenktyninių valčių, skirtų lankytojams. Įvairiausio modelio visokiausius ginklus galėjai ne tik apžiūrėti, bet ir pašaudyti iš jų. Nestigo čia ir šokių mokytojų, kurie mielai pamokydavo senovinių rusiškų tautinių šokių, vis daugiau lankytojų susilaukdavo šachmatų salės. Nebuvo tik kortų lošimų, kitados taip paplitusių Rusijos kaime. Mane ypač domino daugybė kalbėtojų, pasklidusių po parką: jie stengėsi supažindinti lankytojus su aktualiomis tų dienų problemomis ir pareikšti savo nuomonę. Tie sumanūs ir išsilavinę propagandininkai mokėjo įtikinamai atsakyti į daugybę lankytojų replikų ir klausimų. Man tie kalbėtojai priminė šiuolaikinės spaudos pirmtakus – viduramžių šauklius, kurie, kai dar nebuvo laikraščių, traukdavo per miestelius ir skelbdavo naujienas. Kaip kitados šaukliai, taip ir šių laikų kalbėtojai vertintini kaip labai svarbūs veiksniai. Tai iškilo aikštėn, kai visą pasaulį nustebino netikėtas posūkis: šitiek metų koneveikę vieni kitus, vokiečiai su rusais ūmai sudarė paktą. Juk net ir patsai Stalinas, kai rengiant tą paktą Ribbentropas pernelyg nekantravo kuo greičiau suartėti, pasakė jam, kad

po to, kai daug metų „vokiečiai ant mūsų pylė pamazgas", skubėti neišeina. O šie kalbėtojai ir čia rado deramą atsakymą. Tikriausiai dažnas skaitytojas šyptelės: ką džiugaus tokiame parke gali surasti karo atašė! Bet norint įvertinti kariuomenės kovingumą ir politikos populiarumą dera žinoti ir liaudies nuomonę. O šiuo atžvilgiu kaip tik tie parkai ir buvo tikras lobynas – ir jų lobiai nesufalsifikuoti."[12]

1937 metais tas parkas sulaukė daugiau kaip 11 milijonų lankytojų. O Betty Glan, ilgametė jo direktorė, parko „siela", 1937 metų birželį buvo suimta. Kai kuriais duomenimis, jai mestas kaltinimas, neva ji, kai parke lankėsi Stalinas, padėjusi bombą po lankytojų tribūna. Betty Glan praleido kalėjime ir tremtyje bemaž 17 metų.[13]

„AVTOZAVODCY“ – STALINO AUTOMOBILIŲ GAMYKLOS DARBININKAI

„Šanchajus“ – imigrantų priemiestis • Vyriausiasis ekonomistas Ivanas Lichačiovas • Gamyklos patriotai: gamykla – lydomasis katilas • „Masių kritika“ reikiama linkme pakreipia neviltį ir neapykantą

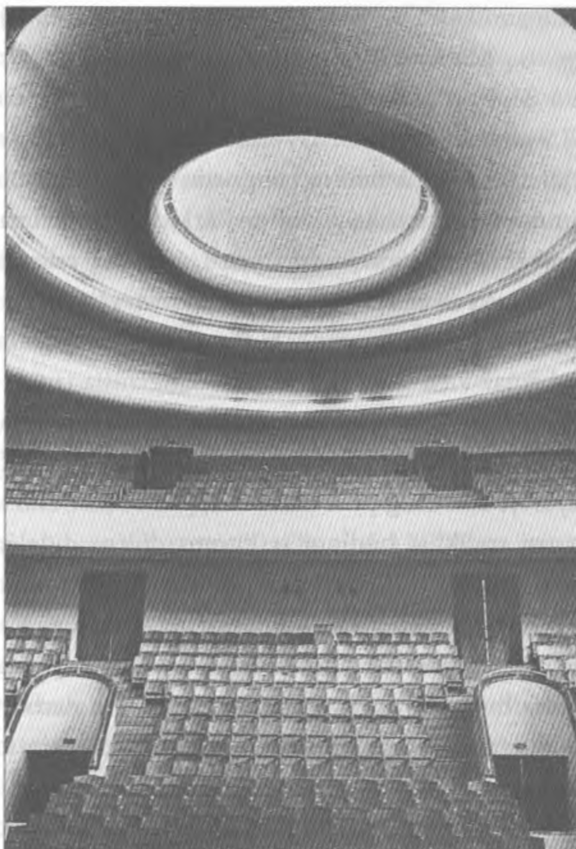
„Gavom atviruką iš „Josifo Stalino“ automobilių gamyklos mėgėjų teatro: jie prašo M. A. dvidešimtosioms Spalio revoliucijos metinėms parašyti skečą“, – 1937 metų kovo 15 dieną įrašė dienoraštyje Jelena Bulgakova.[1] Kaip tik laiku, iki revoliucijos dvidešimtmečio, būtent 1937 metų lapkritį, buvo užbaigti Stalino automobilių gamyklos (*Zavod imeni Stalina,* ZIS) kultūros rūmai. Tasai daug metų statytas tarybinės klubų architektūros šedevras – jo autoriai buvo broliai Aleksandras ir Viktoras Vesninai – tapo ypač svarbiu reprezentaciniu objektu, rodomu ir tarybiniams Maskvos lankytojams, ir užsienio svečiams. Ir pelnytai: to komplekso klubų patalpos, teatro ir sporto salės, žiemos sodas, jo laboratorijos buvo skirtos ambicingai programai – tenkinti nepasotinamą švietimo ir mokslo troškulį tame svarbiausiame sostinės darbininkų rajone. Į Proletarų rajoną, į gausybę jo pramonės įmonių, daugiausia – naujai pastatytų, plūdo kaimiečiai imigrantai, ieškantys Maskvoje darbo. Taip staigiai augant Proletarų rajonui kildavo ir susidūrimų, ir konfliktų; jie buvo ir neišvengiami, ir, kas be ko, tyčia pakurstomi. Kultūros rūmų atidarymą lydėjo sukrėtimai, griaunantys visą įprastinę darbo eigą ir sustyguotą gamybos procesą. Baigiantis 1937 metams, kurie sykiu buvo ir paskutiniai antrojo penkmečio plano metai, paaiškėjo, kad Stalino automobilių gamykla davė gerokai mažiau produkcijos, nei buvo planuota. Galėjai, tarsi per prizmę žvelgdamas, tyrinėti dvi puses vieno ir to paties proceso: kaip buvo slopinamas iš kaimo į miestą plūstančių imigrantų solidarumas,

vos tik jis pabando kaip nors reikštis, ir kaip iš tų žmonių vis dėlto formuojasi daugiau ar mažiau vientisa masė, pamažu susitapatinanti su savo darbu, su įmone, su industrializacija – gimsta ir plėtojasi savitas „fabriko patriotizmas".[2]

„Šanchajus" – imigrantų priemiestis

Stalino automobilių gamykla įsikūrė Proletarų rajone, miesto pietryčiuose, toli nuo centro. Ta vietovė turi seną istoriją. Ten, aukštame Maskvos upės krante, XIV amžiuje buvo pastatytas didingas Simono vienuolynas; XX amžiaus trečiojo dešimtmečio pabaigoje didžioji jo dalis buvo nugriauta ir susprogdinta, nes reikėjo vietos Kultūros rūmams. Simonovka, kaip dar vadinta ta vietovė, jau XIX amžiaus pabaigoje prasidėjus industrializacijai buvo bėgiais išraižytas pramonės rajonas, įgijęs prastą šlovę dėl smuklių, nakvynės namų ir muštynių. Viena svarbiausių čionykščių įmonių buvo automobilių fabrikas AMO (*Avtomobilnoje Moskovskoje obščestvo* – Maskvos automobilių bendrovė), kurį įsteigė Riabušinskiai, garsi Maskvos pirklių dinastija. Prasidėjus Pirmajam pasauliniam karui Rusijai irgi prireikė savos automobilių pramonės, tad 1916 metų rugpjūtį buvo pradėta statyti AMO. Iš pradžių ji tik surinkinėjo mašinų dalis, gaunamas iš FIAT. Tačiau tikroji Maskvos automobilių gamyklos istorija prasidėjo tik po revoliucijos, ypač vykdant pirmąjį penkmečio planą: tada Proletarų rajone iškilo ir daugiau didelių įmonių. Susidarė lyg ir trikampis: „Kūjis ir pjautuvas" (*Serp i molot* – SIM), automobilių gamykla (AMO-ZIS) ir mašinų fabrikas „Dinamo". Tuo laikotarpiu Maskva tapo dideliu metalo ir mašinų gamybos pramonės centru: čia buvo pastatyta didelių įmonių – lėktuvų variklių gamykla, dviračių fabrikas, Kaganovičiaus rutulinių guolių gamykla, Maskvos kabelių gamykla, kompresorių fabrikas, automobilių gamykla KIM, frezavimo ir kalibravimo staklių gamyklos. Maskva paneigė dar iš priešrevoliucinių laikų paplitusią nuomonę, kad ji esanti tik Rusijos tekstilės pramonės centras, ir rimtai ėmė varžytis su Leningradu, garsėjančiu technologijos naujovėmis. Taip Proletarų rajonas su savo pramone tapo kaimiškosios Rusijos industrializacijos vedliu. Jis stengėsi neatsilikti nuo technikos pažangos, nesvetimos jam buvo ir aukštosios technologijos. Tekstilininkų Maskva iš tiesų

virto metalistų Maskva, kaip ją vadino propaganda. Maskva tiekė mašinas šaliai, kuri sparčiai plėtojosi, bet stokojo technikos. AMO-ZIS gamino daugiausia automobilius – sunkvežimius, autobusus ir lengvąsias mašinas. Nors tebebuvo išlikęs senasis AMO branduolys, sukurtas dar 1916 metais, vis dėlto Stalino gamykla buvo iš esmės naujas kompleksas. Jį 500 hektarų plote pastatė tūkstančiai suvažiavusių kaimiečių: jie, būrelio darbo pirmūnų, brigadininkų ir dar mažesnės technikų bei inžinierių grupės vadovaujami, mokėsi bedirbdami, tapo statybų darbininkais ir mūrininkais. Jie kone visi gyveno pačioje statybvietėje arba šalia jos, iš pradžių laikinose pastogėse ir varganose žeminėse. Kai kuriems pasisekė gauti vietą paskubomis pastatytuose barakuose: jų didžiuliuose miegamuosiuose vienas prie kito glaudėsi šimtai žmonių, nebent tik paklodėmis atsitvėrusių vienas nuo kito. Tik patys laimingiausieji gavo po atskirą kambarį komunaliniame bute, kuriame gyveno kelios šeimos. Net ir Proletarų rajone, kur statoma tiek įmonių, gyvenimo sąlygos buvo apgailėtinos: nei vandentiekio, nei šildymo, nei kanalizacijos, nei apšvietimo, nei tramvajaus. Tik pamažėle radosi šioks toks higienos ir socialinių paslaugų tinklas: viešoji pirtis, universalinė parduotuvė, sporto aikštelės, mokyklos. Penkmečio plano vykdytojų žargonu, kai visoje Tarybų Sąjungoje šalia grandiozinių statybų kūrėsi tokie žeminių ir palapinių miesteliai, tokios nevaldomai augančios gyvenvietės buvo vadinamos *šanchajais*, o mūriniai namai ir kotedžai, skirti specialistams ir užsieniečiams inžinieriams, būdavo pravardžiuojami *amerikankomis*.[3] Daugelis darbininkų nakvodavo įmonių cechuose po staklėmis. Visas gyvenimas sukosi gamykloje: jos valgykloje darbininkų pulkas gaudavo pavalgyti, jos spec. parduotuvėje buvo skirstomos prekės, įmonė skirstė gyvenamąjį plotą, o jos profsąjungos komitetas dalijo atostogų kelialapius. Automobilių gamykla Maskvos apylinkėse turėjo savą aprūpinimo bazę – kolūkių, šiltnamių ir daržų.[4] Ypač kortelių sistemos laikais įmonė faktiškai aprūpindavo dešimtis tūkstančių darbininkų ir jų šeimų.[5] O įmonės kultūros rūmai buvo ir vartai į kultūrą – į knygų, muzikos, šokio pasaulį. Automobilių gamykla buvo miestas mieste – didžiulis 500 hektarų žemės plotas su pagrindine gatve, nusidriekiančia per 2,5 kilometro, su pretenzinga architektūra, su skulptūromis, išpuoselėtomis vejomis ir gėlynais.[6] Gamykla beveik sutapo su Proletarų rajonu. Pusė rajono tarybos deputatų dirbo toje įmonėje, ten buvo ir tarybos būstinė.[7]

Proletarų rajone, kur įsikūrusi Stalino automobilių gamykla, 1937 metais pradėjo veikti didžiausi sostinėje kultūros rūmai, pagal brolių Vesninų projektą pastatyti senojo Simono vienuolyno vietoje

„Automobilių gamykla buvo miestas mieste – didžiulis 500 hektarų žemės plotas su pagrindine gatve, nusidriekiančia per 2,5 kilometro, su pretenzinga architektūra, su skulptūromis, išpuoselėtomis vejomis ir gėlynais."

AMO gamykloje – 1931 m. spalio 1 d. ji buvo pavadinta Stalino gamykla (*Zavod imeni Stalina* – ZIS) – 1928 metais dirbo 1 798 žmonės, o 1932 m. – jau 19 329. 1937 m. jos darbuotojų skaičius siekė jau apie 37 000, o 1940 m. – apie 40 000.[8] Taip pat sparčiai daugėjo ir Proletarų rajono gyventojų: per pirmąjį penkmetį jų padvigubėjo, jų prieaugis viršijo viso miesto vidurkį, nors

ir šis augo itin dinamiškai. Dar sparčiau negu vidutiniškai didėjo darbininkų procentas. Tarp visų Maskvos gyventojų darbininkų dalis per pirmąjį penkmetį išaugo nuo 31,6 proc. iki 39 proc., o Proletarų rajone darbininkų padaugėjo nuo 37,9 proc. iki 58 proc.[9] Gyvenamiesiems kvartalams, statomiems Maskvos pakraščiuose, ne tiek būdingi negausūs pavyzdiniai miesteliai, iškilę trečiajame dešimtmetyje, tokie kaip Dubrovka, kiek mediniai namai ir paskubom sukalti barakai. Kas nenorėjo arba negalėjo kelias valandas kulniuoti į darbą pėsčiomis, buvo priverstas gyventi miesto pietryčiuose.[10]

Naująją darbininkų bendruomenę, kuri ten formavosi, galima apibūdinti trumpai drūtai: bemaž vien išeiviai iš kaimo, daugiausia jauni, daug moterų ir jų vis gausėjo, vos atvykę nemokėjo nei skaityti, nei rašyti, tačiau beraščių vis mažėjo, o iki dešimtmečio pabaigos jų kaip ir nebeliko. 1932 metais automobilių gamykloje maždaug pusė darbuotojų buvo jaunesni kaip 23 metų. Panašūs statistiniai rodikliai būdingi ir kitoms dviem didelėms to rajono įmonėms – „Serp i molot" („Pjautuvas ir kūjis") ir „Dinamo". Tik nedidelė dalis darbininkų buvo proletariškos kilmės, ir jų procentas vis mažėjo; visi kiti – nekvalifikuoti bemoksliai. Profesinės mokyklos neįstengė visų sutalpinti, nes paklausa buvo didžiulė, tad mokytis tekdavo darbo vietoje – statyboje, prie staklių, prie aukštakrosnės; tie, kurie jau spėjo kiek pramokti amato, mokė naujokus, padėdavo jiems tobulėti.

Fabrikuose labai gausėjo darbininkių moterų. 1928 metais, pradedant vykdyti pirmąjį penkmečio planą, moterys sudarė 24,6 proc. visos darbo jėgos, o 1939 m. – jau 43 proc. Per Antrąjį pasaulinį karą moterų tikriausiai dirbo daugiau kaip vyrų.

Ta naujoji darbininkų klasė tuo buvo ypatinga, kad naujokus sėmėsi tiesiai iš valstiečių. Per pirmąjį penkmetį 40–60 proc. naujų darbininkų buvo atėję iš kaimo, o ir vėliau jų procentas buvo didelis, nors po truputį mažėjo, nes jau ir pačių darbininkų vaikai stojo prie darbo. Fabriko „Pjautuvas ir kūjis" statistika iš esmės tiko ir automobilių gamyklai: 1932–1933 metais 48,8 proc. jo darbininkų buvo išeiviai iš kaimo, kai kuriais metais dar daugiau – net 70,2 proc.[11] Viena vertus, vykstant kolektyvizacijai, trėmimams ir stojus badmečiui, kai išmirė milijonai kaimiečių, daugeliui vienas tebuvo kelias išlikti gyviems – sprukti iš kaimo. Antra vertus, ambicingiems, dažnai ne itin pamatuotiems grandioziniams projektams vykdyti reikėjo be galo daug darbo jėgos, o jos labai trūko – juk viską teko daryti be modernių

mašinų, be technikos. Teko imti visus be atrankos. Taip kilo pažintimis ir kaimietišku solidarumu pagrįstas migracijos ir bėgimo iš kaimo sąjūdis, kurį dar skatino pati pramonė, viliodama į miestą būsimus darbininkus. Tad valstiečiai traukė tiesiai prie fabriko vartų ir išsyk būdavo priimami. Kaip paprastai tokiose situacijose, naujokai gaudavo purviniausią, pavojingiausią ir pigiausiai mokamą darbą: taip ir patys pasijusdavo tapę „tikrais proletarais", ir prieš kitus galėdavo tuo pasididžiuoti. Proletarų rajonas, ypač jo pramonės įmonės, tapo savotiška riba, pereinamąja zona iš kaimo į miestą, iš XIX amžiaus į XX-ąjį.

Vyriausiasis ekonomistas Ivanas Lichačiovas

„Mūsų Stalino automobilių gamykla (buvusi AMO) per pastarąjį savo gyvavimo dešimtmetį nuėjo įspūdingą kelią. Įmonės plėtros istorija yra istorija apie tai, kaip buvo kuriamas tarybinis automobilis ir kaip augo tarybinių automobilistų kadrai", – rašoma pranešime, kuris įdėtas į knygą „Maskva", išleistą 1935 metais: mat kaip tik tada buvo pavirtintas Maskvos rekonstrukcijos generalinis planas. Straipsnio autorius – automobilių gamyklos direktorius Ivanas Aleksejevičius Lichačiovas. Su jo vardu, jo įvaizdžiu, jo asmenybe susijusi Stalino automobilių gamyklos raida.[12]

1926 metais trisdešimtmetis Ivanas Lichačiovas ėmėsi vadovauti fabrikui AMO. Būsimasis jo direktorius, valstiečio sūnus, gimė 1896 metais Oziorcuose, netoli Tulos, o jau 1908 m. pradėjo dirbti Sankt Peterburge, Putilovo fabrike. Per Pirmąjį pasaulinį karą nuo 1914 iki 1918 m. tarnavo jūreiviu Baltijos laivyne, ten 1917 m. įstojo į bolševikų partiją. Per pilietinį karą kovėsi Raudonosios gvardijos gretose, buvo čekistas. Po pilietinio karo baigė Kasybos ir elektrotechnikos institutą. Pagarsėjo kaip automobilių gamyklos AMO direktorius: vadovavo jai (su trumpa pertrauka) nuo 1926 iki 1950 metų. Tai buvo vienas iš labai nedaugelio „raudonųjų direktorių", taip ilgai išbuvusių viename poste, – beveik 25 metus be pertraukos, tik 1939 metais trumpai ėjo mašinų gamybos liaudies komisaro pareigas; beje, 1941 metais jis vadovavo įmonės evakuacijai, o po 1953 metų buvo net transporto ministras. 1956 metais vykdant destalinizaciją, Stalino automobilių gamykla jo garbei buvo pervadinta Lichačiovo automobilių gamykla (ZIL).[13]

Jo asmenyje sutapo kone visi elementai, būdingi Tarybų Sąjungos ūkinių vadovų pirmosios kartos elitui: kilęs iš kaimiečių, nukeliavęs į vieną didžiausių Sankt Peterburgo įmonių, per karą tapęs politiku ir radikalu, dalyvavęs pilietiniame kare kaip karinis ir policinis veikėjas, po karų gavęs techninį išsilavinimą, perėjo iš „klasių kovos dalyvio" į „ūkinius vadovus" (*choziaistvennik*).[14] Kai Lichačiovas 1926 metais ėmė vadovauti senajam, iš Riabušinskio atimtajam Maskvos automobilių fabrikui, jis jau buvo nuėjęs nemenką gyvenimo kelią, turėjo patirties ir kompetencijos, tai jam labai pravertė. Jam buvo nesvetima iš kaimo į miestą traukiančių valstiečių dalia, pačiam buvo tekę patirti, kaip sunku prisitaikyti prie fabriko drausmės, kaip skaudu būna jai paklusti; jis ištisą dešimtmetį praleido politinėse ir karinėse struktūrose, jų hierarchijoje, perprato jų elgseną ir mąstymą – tai jam labai pravertė dabar, kai teko vadovauti didžiulei imigrantų armijai, iš kurios reikia suformuoti įmonės kolektyvą, personalą, – veiksmingą gamybininkų ansamblį. Iš jo biografijos nuotrupų matyti, jog jo autoritetas turėjo pagrindo ir po dramatiško 1937–1938 metų sukrėtimo taip greit atsigavo, kad Lichačiovas tapo vienu iš nedaugelio „raudonųjų direktorių", sėkmingai ištvėrusių valymus. Ne taip gerai sekėsi automobilių gamyklos vidurinės grandies ir vadovaujančiajam personalui. „Skyrių vadovų sluoksnis (1937 metais. – K. S.) buvo bemaž visiškai sunaikintas, gamyklos vadovybė prarado vyriausiąjį inžinierių ir jo pavaduotoją, pašalinti buvo ir visų gamybos padalinių vadovai."[15] Daugeliui Lichačiovo lygio vadovų, kone kasdien bendravusių su sunkiosios pramonės liaudies komisaru Ordžonikidze, šiojo savižudybė 1937 metų vasarį reiškė ir jų karjeros galą. Vienas iš jų buvo Piotras Stepanovas, vadovavęs „Pjautuvo ir kūjo" gamyklai, esančiai tame pačiame Proletarų rajone. Jis tapo valymo auka 1938 metais, ir nors liko gyvas, bet direktoriaus postą prarado.[16] O juk Stepanovas buvo padaręs beveik tokią pat pavyzdinę karjerą. Dirbo tekintoju Maskvoje, tradicijomis garsėjančioje Bromlio firmoje, kuri po revoliucijos tapo „Raudonuoju proletaru", 1919 m. įstojo į partiją ir 1925 m. buvo paskirtas „Kūjo ir pjautuvo" gamyklos direktorium.[17]

Lichačiovo asmenybė simbolizavo sėkmingą industrializaciją, ypač automobilizaciją. Automobilis tapo pirmojo ir antrojo penkmečio planų simboliu, pažanga buvo matuojama pagamintų automobilių skaičiumi. Stalino automobilių gamykla turėjo tiekti aukščiausios kokybės produkciją, tokią

kaip reprezentacijai skirti juodi limuzinai, liudijantys tarybinį komfortą ir tarybų valdžios galią. Automobilių gamybos apimtis augo iš tiesų įspūdingai. Ta gamyba prasidėjo 1924 metais, galima sakyti, nuo nulio: 1924 m. pagaminta 10 automašinų, o 1937 metais – jau 60 000. Ateities planai buvo dar įspūdingesni. Po antros rekonstrukcijos Maskvos gamykla žadėjo kasmet pagaminti po 80 000 mašinų, daugiausia sunkvežimių, ir apie 10 000 lengvųjų automobilių. Aukščiausios klasės gaminiai, tokie kaip pirmasis septynvietis ištaigingas limuzinas ZIS-101, 1936 metų balandį buvo pademonstruoti Kremliuje.[18]

Lichačiovas buvo ne tik talentingas vadybininkas, bet ir turėjo fantastišką atmintį ir išmanė viską iki smulkmenų: jis dar be atodairos žavėjosi technikos pažanga. Jo įmonė buvo pirma Tarybų Sąjungoje, kurioje nuo 1926 metų buvo dirbama „fordizmo metodais". Pirmajame penkmetyje gamyklą modernizuoti ir plėsti padėjo Amerikos įmonės. Vėliau Lichačiovas siųsdavo savus inžinierius ir kvalifikuotus darbininkus pasitobulinti į užsienį, į JAV ir į Vokietiją, į „Daimler-Benz" firmą. Lichačiovas ir pats lankėsi Amerikoje, buvo susitikęs su Henry Fordu ir tikino jį, kad netrukus amerikiečiai patys keliaus į TSRS pasimokyti iš rusų.[19] Jis vadino savąją automobilių gamyklą didžiausia pasaulyje sunkvežimių gamintoja, lygino ją su didžiosiomis amerikiečių automašinų gamyklomis, kurias jam buvo tekę aplankyti, ir tvirtino, kad jo įmonė pranašesnė už „General Motors", „Leyland" ir „Daimler-Benz". „Mes pertvarkėme gamyklą naudodamiesi geriausia amerikiečių technika, bet tuo nepasitenkinome ir toliau sistemingai tobuliname įmonės technologiją."[20]

Lichačiovą galėjai pamatyti viešumoj visomis svarbiausiomis progomis: ir 1937 metų vasarį, kai Ordžonikidzė kelios dienos prieš nusižudydamas apsilankė automobilių gamykloje, ir per Ordžonikidzės laidotuves Raudonojoje aikštėje, kur jis vadovavo automobilių gamyklos delegacijai. Jis tik trumpai stabtelėjęs vis kopė į tarybų valdžios aukštybes, kol galiausiai 1937 metų gruodžio 12 dieną vienoje Kursko srities rinkimų apygardoje buvo išrinktas Aukščiausiosios Tarybos deputatu. Tačiau labiausiai jis vertinamas ne už tą deputato mandatą, o už vadovavimą vienai didžiausių TSRS pramonės įmonių, už tai, kad 40 000 iš kaimų atėjusių žmonių pavertė gan vieningu kolektyvu, kurio nariai netrukus jau didžiavosi esantys *avtozavodcy* – automobilių gamintojai.

Gamyklos patriotai: gamykla – lydomasis katilas

Didelę pramonės įmonę ketvirtojo dešimtmečio pradžioje oficialioji bolševikų propaganda vadino „proletarų tvirtove", nors iš tiesų ji, pasak Sergo Ordžonikidzės, buvo panaši veikiau į „klajoklių arba čigonų stovyklą".[21] Iš vienų vietų į kitas kraustėsi milijonai žmonių, o statybvietės ir fabrikai buvo tik tarpinės tų masių stotelės. Per šalį plūdo antra – po karų dešimtmečio – didžiojo tautų kraustymosi banga: žmonės veržėsi iš kaimo į miestą. Dėl priverstinės kolektyvizacijos, kuri be atodairos triuškino valstiečių gyvenseną, dėl karo, kuris apėmė kaimą, dėl beviltiškos būklės, į kurią badas įstūmė kaimiečius daugelyje europinės Rusijos sričių, Ukrainoje, Šiaurės Kaukaze ir Pavolgyje, milijonai kaimo gyventojų plūdo iš kaimų į miestus; jiems miestas tapo tuo prieglobsčiu, kur dar buvo galima išlikti gyvam. Čionai atsidurdavo maistas, atimtas iš žemdirbių, čia galėjai dingti iš akių persekiotojams, o gal ir atrasti kelią į civilizuotą pasaulį, kuriame esama mokyklų, švietimo įstaigų, radijo ir butų. Be paliovos didėjantis Maskvos gyventojų skaičius, seniai perpildyti būstai Proletarų rajone, minios naujokų statybų vietose ir neseniai pastatytų fabrikų cechuose – visa tai kilo iš „lakiojo smėlio visuomenės" (Mosche Lewinas), kuri grasino užpustyti visas tvirtas struktūras, paskandinti ar sutrypti visus institucinius tinklus, sugriauti įsitvirtinusias hierarchijas ir išdraskyti visa tai, kas įprasta.

Kaip tokia atsitiktinių žmonių masė galėjo ūmai virsti darniu kolektyvu, paklusti gamybos proceso ritmui bei tvarkai ir susilydyti į vientisą „darbinį organizmą"? Iš 40 000 automobilių gamyklos darbuotojų – tiek jų buvo prieš 1940 metus – tik mažą dalelę sudarė „proletariatas iš prigimties", tai yra darbininkų vaikai ir vaikaičiai. Dauguma iki tol nebuvo matę fabriko iš vidaus, nebuvo stovėję prie staklių. Susitikimas su miestu jiems buvo sunkiai pakeliamas smūgis. Jie „galėdavo ištisas valandas stovėti ant kalvelės šalia savo būsto, galvą užvertę ir akis sprogindami, žvilgsniu sekdami lėktuvus danguje. Tramvajai juos gąsdino, jie atšokdavo nuo automobilio į saugesnę vietą. Fabrikas užimdavo jiems žadą, didžiulį įspūdį kėlė jau pati nesuvokiama jo išorė." Kaimo berneliui Ivanui Gomozenkovui, atvykusiam į Maskvą 1937 metais, įstrigo į atmintį „elektros šviesa kiekviename gatvės name. Dar niekuomet nebuvau matęs tokių elektros lempučių – jos man labai patiko. <...> Aš taip įsimylėjau Maskvą, jog būčiau sielą pardavęs, kad tik joje likčiau. Kodėl?

Nes Maskva buvo graži. O kai nuėjau į Raudonąją aikštę, ak, kaip ji man patiko, o užvis labiau Kremlius".[22] Fabrikas ir jo mašinos sukėlė vaikinui šoką: „Grindis virpino dundančios mašinos. Ėjau pro įrenginį, į kurį begaliniu srautu liejosi vanduo ir pienas (netrukus supratau, jog tai ne pienas, o chemikalų emulsija). <...> Stengiausi niekam neužkliūti ir neprisiliesti prie smagračio. Man rodėsi, jog užtektų vieno neatsargaus judesio, kad būčiau įtrauktas į mašiną."[23] Maskva – jos tramvajai ir metro, jos kinai ir teatrai, smuklės, parduotuvės, kultūros parkai, tamsūs viliojantys, bet anaiptol nesaugūs užkampiai – stulbino valstiečius, atvažiavusius iš provincijos, ir dėl tos jaudinančios patirties, dėl galimybės įžengti į tą naują pasaulį jie mielai taikstėsi su vargingiausia pastoge, su tolimomis kelionėmis pėstute, su stovėjimu eilėse ir net su senųjų maskviečių panieka.

Tiesa, kaimiškajai Rusijai kraustynės į miestą nebuvo kokia naujiena: jau nuo XIX amžiaus vidurio industrializacija sėmėsi darbo jėgą iš tos migracijos, jau bent dvi kaimiečių kartos buvo girdėjusios apie miestą, pramonę ir galimybes užsidirbti. Bet dabar susidarė jau visiškai kita situacija. Ketvirtojo dešimtmečio migrantai keliavo į miestus ne vienam sezonui, ne tik žiemai, kad po jos sugrįžtų į savo kaimą: ne, jie apleisdavo gimtuosius namus visam laikui. Kolektyvizacija nebeleido jiems savarankiškai ūkininkauti, šimtai tūkstančių žmonių spruko nuo represijų į miestus, kad ištirptų minioje, ir iš kaimiškojo pasaulio beliko griuvėsiai. Bet tai buvo dar ne viskas. Atvykėliai traukė toliau, jei tik rasdavo kur geriau. Kol taip stigo darbo jėgos ir įmonių vadovai džiaugėsi kiekvienu darbininku, atėjusiu prie jų vartų, buvę kaimiečiai galėjo rinktis. Galimybė pereiti iš vienos įmonės į kitą, darbo jėgos kaita buvo, ko gero, vienintelis ir svarbiausias naujai atsirandančios darbininkų klasės ginklas, likęs jai, kai profsąjungos tapo valstybės, partijos ir įmonių vadovybės įrankiu. Masinė migracija tapo kasdienybe, „nenustygstančios Rusijos" būdingu bruožu: taip iro senoji valstietiška sankloda ir kūrėsi naujas darbininkų luomas. Bet ji bylojo ir apie laikinumą, apie elementarų socialinį nepastovumą, kuris grasino paversti niekais beprasidedančią konsolidaciją ir darbo drausmės įtvirtinimą. „Kiaurą dienelę be paliovos plūsta žmonių minia fabriko koridoriais, per cechus, laiptinėse. Tai geriausiai rodo tiek drausmės lygį, tiek gamybos organizavimo būklę. Elektros fabriko prieangyje prekiaujama knygomis arba ledais. Nesupaisysi, ar čia fabrikas, ar krautuvė."[24] Tad pramonės politikos vykdytojams labiausiai rūpėjo suvaldyti ir kontroliuoti masinę migraciją iš

kaimo į miestą, bėgiojimą iš vienos įmonės į kitą. Tuo tikslu pirmiausia imta griežtai reguliuoti apsigyvenimą mieste, įvestas (1932 m. gruodį) pasų režimas, daugiau reikšmės suteikta darbo knygelėms, pareikalauta labiau žiūrėti darbo drausmės. Bet ir tų priemonių būdavo nelabai paisoma, jos, kaip grynai prievartiniai suvaržymai, menkai tepadėjo „perauklėti" darbininkų mases.[25] Juk tam reikėjo išmokti mąstyti ir darbuotis ne metų laikų ritmu, o gamybos ritmu, įsisąmoninti normas, įprasti prie punktualumo – visi „naujieji žmonės" turi rankinius laikrodžius! – ir išmokti dirbti su mašinomis, prisitaikyti prie konvejerio.

Proletarų rajonas ir automobilių gamykla tapo milžiniška socialine laboratorija. Tai buvo vieta, kurioje atsisakoma praeities ir ryžtamasi prisitaikyti prie naujų gyvenimo aplinkybių. Vieta, kur atvirai arba paslapčia išsižadama senojo pasaulio, suskilusio, bet niekur nedingusio: su visais lūkesčiais, svajonėmis, viltimis ir nuoskaudomis. Vieta, kur atsiveria naujos galimybės. Vieta, kur milijonai žmonių apsimeta ir ryžtasi prisitaikyti, perimti kitokią kultūrą ypatingosios padėties sąlygomis, nes visa priklauso nuo to, ar pavyks rasti kelią į naują, tarybinę visuomenę. Kelio atgal nebėra, jis uždarytas, belieka atsiduoti naujam vaidmeniui, prisiimti naują tapatybę. Šalies ir režimo stabilumas priklausė nuo to, ar pavyks išugdyti naują darbininkiją su savita tapatybe.

Kokiomis sąlygomis vyko tas procesas, taikliai aprašė vienas amerikietis, dirbęs Tarybų Sąjungoje. „Kuznecovas gyveno kartu su maždaug 550 kitų žmonių, vyrų ir moterų, mediniame pastate, kurio ilgis – apie 800 pėdų, plotis – 15 pėdų. Toje patalpoje stovėjo maždaug 500 siaurų lovų su čiužiniais, prikimštais šiaudų ir lapų. Nei pagalvių, nei antklodžių. Kam šalta, užsikloja paltu ar kitu drabužiu. Kai kurie gyventojai neturėjo ir tokios lovos, miegojo ant grindų arba medinėse kamaraitėse. Kartais viena lova naudojosi pakaitomis dieninės ir naktinės pamainos darbininkai. Nebuvo nei širmų, nei pertvarų, kurios ribotų barako gyventojų privačią erdvę. Negalėjau ilgai išbūti tuose barakuose. Neištverdavau žibalo ir nepraustų kūnų dvoko. Nusiprausti galėjai tiktai kieme prie vandens pompos. Išvietė – išklerusi nešildoma būdelė be sėdynės."[26] Norint įvesti bent šiokią tokią tvarką toje buityje, kurioj nėra elektros ir niekas neišveža šiukšlių, bet yra perpildyti miegamieji ir koridoriai, netrūksta utėlių, žiurkių, muštynių ir išprievartavimų, barakuose, kuriuose gyvena daugiau kaip 100 žmonių, veikė draugiškieji teismai. Ir vis

Nikita Chruščiovas, Komunistų partijos Maskvos miesto komiteto pirmasis sekretorius ir Stalino patikėtinis sostinėje, neramiais 1938 metais lankosi automobilių gamykloje ZIL

„Fabrikai ir gamyklos buvo virtusios tikrais raganų katilais, kuriuose be paliovos kunkuliavo ginčai, kritika ir įskundimai."

tiek vieta barake – tai jau žingsnis aukštyn iš paties dugno, iš savo rankomis išsikastos žeminės ar sukaltos pašiūrės.

Nepažinus tų sąlygų neįmanoma suprasti, iš kur buvo tiek įsiūčio, nevilties, neapykantos ir kerštingumo darbuotojų susirinkimuose, kurie vykdavo 1937 metais. Beveik visada buvo reikalaujama tų pačių paprasčiausių dalykų:

šviesos, šildymo, išviečių, higienos, medicinos pagalbos, keleivių transporto. Naujos, tik vargais negalais pakenčiamos gyvenimo sąlygos gniuždė atvykėlius iš kaimo, sekino paskutines jų jėgas, ir reikia tik stebėtis, kad pasipiktinę žmonės nesigriebdavo smurto. Tie bendrabučiai, kuriuose imigrantai buvo palikti likimo valiai, buvo tarsi už valstybės ribų, juose klestėjo juodoji rinka, prostitucija ir prievarta, net ir milicija į juos nekišo nosies. „Chuliganizmu" buvo vadinamos visos „asocialaus elgesio" apraiškos. Ginčai buvo sprendžiami peiliu. Gaujos, valdančios kiekviena savo baraką ar gyvenamąjį kvartalą, geriau žiūrėjo tvarkos nei milicija.[27] Paradoksalu, bet čia valstybė iš tiesų buvo „atmirusi", deja, ta prasme, kad jos kaip tik ir stigo.

Ką imigrantai atsinešė į miestą, į tą nepažįstamą, net priešišką pasaulį? Nagi visišką nereiklumą, gebėjimą nepalūžti beviltiškoje padėtyje. Dar iš XIX amžiaus *otchodo* laikų, kai žmonės plūdo į miestus, buvo išlikęs paprotys paremti kaimynus, kraštiečius, darbo artelės – socialistinės brigados atitikmens – solidarumas, įgimtas proto blaivumas ir gebėjimas prisitaikyti prie netikėtų, naujų situacijų, pagaliau – išsaugoti tėviškės kultūros atributai: dainos, kolektyviniai šokiai, bažnytinis kalendorius ir šventės, bendros vaišės, grupinės kumštynės, mokėjimas apsirūpinti ir išgyventi, kad ir daržovių pasisodinti ar triušių užveisti kieme už barako. Darbininkų brigados – tai tik naujoviškai pavadintos senosios kaimo bendruomenės (artelės).[28] Kolektyvas, brigada – dažniausiai tik kitaip pavadintas, o iš esmės visiškai tradicinis bendrai dirbančių žmonių būrys, kurio nariai dažnai ir uždarbį išsidalija. Su atvykėliais į miestą atkeliaudavo ir jų patirtis, ir jų vaizdiniai. Skaudūs prisiminimai apie kolektyvizaciją ir trėmimus užleisdavo vietą sapnams apie Maskvą, vos tik jauni kaimietukai suguldavo po staklėmis arba į savo gultus barake. Didžiulei daugumai politinis žargonas – kalbos apie trockizmą, bucharinizmą, sabotažą, šnipinėjimą ir panašiai – buvo absoliučiai nesuprantamas, stačiai knyga po devyniais užraktais. Kitaip sakant, tasai „kaimas mieste", atseit Proletarų rajonas, mažai ką teturėjo bendro su viešpataujančia „politine kultūra".

Taip susidarė pereinamoji erdvė, kurią užpildė sena ir nauja patirtis: ikonos ir Lenino atvaizdai, stačiatikių šventės ir revoliucinės sukaktys, kinas ir kaimiški šokiai miesto parko pievelėje, kasdienis kulniavimas į darbą ir pasivažinėjimai metro per šventes, o laisvalaikiu – agitpropas ir kortos, domino ir futbolas. Miestas ugdė ir lavino „lakiojo smėlio bendruomenę". Fabrikas,

kaip mašina, drausminanti užgaidžią, savu ritmu dirbančią masę, išsėmė savo galimybes ir net jas viršijo: kuo daugiau nekvalifikuotų darbininkų plūdo į miestą, tuo labiau mažėjo darbo našumas. Kiekvieną lavinimo pažangą kaipmat ištirpdo minios atvykėlių – nekvalifikuotos darbo jėgos, tikrų beraščių. Iš valstiečių kilusius darbininkus pratinti prie nuolatinio darbo pramonėje – tai Sizifo pastangos, tad pravaikštos buvo gamyklų kasdienybė.

„Masių kritika" reikiama linkme pakreipia neviltį ir neapykantą

Gamyklos kroniką buvo planuojama išleisti jau 1933 metais, tačiau net ir jubiliejiniais – 1937 metais ji nepasirodė, nors Centro komitetas jos atsakomuoju leidėju paskyrė buvusį žurnalo „Bolševik" redaktorių Borisą Talį. Įmonės istorijos rengimas spaudai sustojo, nors medžiagos buvo sukaupta jau labai daug.[29] Borisas Talis, Komunistų partijos CK agitacijos ir propagandos skyriaus vedėjo pavaduotojas, nuo 1936 metų dar ir vyriausybinio laikraščio „Izvestija" vyriausiojo redaktoriaus pavaduotojas, 1937 m. lapkričio 2 d. buvo suimtas ir nuteistas myriop.[30] Didžioji sumaištis, užkliudžiusi ir kitas socializmo statybas bei projektus – Maskvos–Volgos kanalą, gyventojų surašymą, filmų kūrimą, – nutraukė ir užmojį įamžinti Tarybų Rusijos automobilių gamybos pažibos istoriją.

Tačiau tai buvo ne vienintelis ženklas, rodantis sunkią 1937 metų krizę. Kad ir kokie dideli buvo Stalino automobilių gamyklos nuopelnai TSRS automobilizacijai, įmonė įvykdė tik 86 proc. metinio plano, vietoj 65 000 sunkvežimių pagamino tik 60 259, o vietoj 5 060 lengvųjų automobilių – vos 1 294. Labiausiai strigo atsarginių dalių gamyba – įvykdyta vos 75,1 proc. planinės užduoties. Panašiai buvo atsiliekama jau ir 1936 metais.

Nors dar ir nėra šaltiniais pagrįstos fabriko istorijos, visgi esama duomenų, kad uraganas, nusiaubęs kitas įmones, tokias kaip „Serp i molot" ar „Elektrozavod", neaplenkė ir Stalino automobilių gamyklos. 1937 metais gamybos proceso sutrikimai vijo vienas kitą, nugenėta buvo vadovybė ir komandinės struktūros, vadovų autoritetą pakirto vis stiprėjanti kritika, taikanti į kenkėjus, liaudies priešus ir budrumo stoką. Nors automobilių gamykloje buvo stipri partinė organizacija, ar labai ji galėjo paveikti beveik 40 000

darbininkų? 1937 metų pradžioje įmonėje dirbo 3 017 partijos narių, įskaitant 823 kandidatus. 1936 metais gamykloje veikė 103 kuopelės, joms priklausė apie 3 000 žmonių. Agitpropo brigadose darbavosi 220 propagandininkų ir 500 agitatorių bei apžvalgininkų, jie garsėjo apsiskaitymu ir gebėjimu taikliai atsakyti į klausimus dėl politikos. Bet jų nepakako, vakarinė ir naktinė pamaina išvis neišgirsdavo jų žodžio.[31]

Lavinimo, kvalifikacijos kėlimo ir drausminimo pastangų, nuo kurių priklausė atvykėlių kaimiečių integracija, vargiai pakako nesiliaujančiam naujokų antplūdžiui aprėpti. Sparčiai didėjanti gamybos apimtis ir augantis darbininkų skaičius vertė niekais lavinimo ir profesinio mokymo pastangas, tad nekilo ir darbo našumas. Visos priemonės – tokios įspūdingos, jei vertinsi vien kiekybiškai – prilygo vandens lašams ant įkaitusio akmens. Kvalifikacijos kėlimo kursai, patyrusių darbininkų pagalba, neraštingumo likvidavimo būreliai, socialistinis lenktyniavimas, įmantri darbo užmokesčio sistema – visa tai negalėjo garantuoti, kad darbas bus intensyvesnis ir efektyvesnis, dėl to bus pagaminama daugiau produkcijos. Šioje jau ir be to įtemptoje situacijoje visi neplaniniai, ne iš gamybos proceso kylantys veiksmai galėjo sutrikdyti darbą ir įmonės gyvenimą. Tačiau kaip tik jie 1937 metais neregėtai išplito. Gamybai reikėjo rimties, drausmės, pastovumo, bet 1937-ieji kaip tyčia buvo nerimo metai. Susirinkimai ritos lyg bangos, vienas paskui kitą. Ką tik įsteigti komitetai ir paskirti vadovai būdavo vėl perrenkami arba viešuose susirinkimuose sukompromituojami, patys vadovai turėdavo atlaikyti masių kritiką, muštis į krūtinę, neretai būdavo ir suimami čia pat po susirinkimo. 1937 metais vadovai buvo verčiami iš postų ir keičiami naujais bemaž kiekvienoje visuomenės struktūroje: taip buvo valoma įmonių vadovybė, techninis personalas, įmonių darbuotojų partijos organizacijos ir profsąjungų komitetai, galiausiai, jau valstybiniu lygiu, ir pačios tarybos.

Be abejo, valymai sukrėsdavo kolektyvą, dėl to mažėjo produkcijos apimtis, kai kur gamyba ir visai sustodavo. „Valymai paprastai trikdė gamybą, o jų keliama pagieža ir baimė nepaprastai kenkė pramonei ir bendruomenei, trukdė joms normaliai funkcionuoti. Pramonės augimas nuo 28,8 proc. 1936 metais smuko ligi 11,8 proc. 1938 metais, ir žmonės, gyvenę tuo metu, rašė apie „netikrumo atmosferą“, kuri nuodijo iniciatyvą ir bendrą darbą. 1938 metais buvo atsisakyta raginimų peržiūrėti normas, nes vadovų korpusas buvo žiauriai išretintas. Tų metų gale partijos vadovybė užsimojo sugrąžinti

vadovų ir inžinierių autoritetą, priskyrė jiems nuopelnus dėl technikos patobulinimų, kuriuos dar visai neseniai buvo pripažinusi darbininkams stachanovininkams."[32] Jau ir be to sunki situacija įmonėse, gresianti pratrūkti konfliktais, dar paaštrėjo dėl politikų ir policijos kišimosi. „Maskvos darbovietėse ketvirtajame dešimtmetyje tvyrojo nesantaika tarp vadovų ir ką tik į miestą atsikrausčiusių darbininkų, atmosferą dar blogino savavališki, dažnai ir smurtiniai partijos bei policijos veiksmai. Darbo jėga, veikianti tų konfliktų sąlygomis, nebuvo nei labai kvalifikuota, nei drausminga. Kaimiški kraštiečių ir artelės narių ryšiai, nenutrūkę ir Maskvoje, padėjo priešintis vadovų priespaudai ir išsaugoti ikiindustrines darbo organizavimo ir kultūros formas. Valdžios veiksmai, kuriais buvo skatinama gaminti daugiau produkcijos, – kaip antai lenktyniavimas dėl naujų rekordų ir policijos operacijos, – tik trukdė fabrikams normaliai dirbti. Tarybinė pramonės sistema niekuomet neįstengė sustyguoti racionalios, sklandžios gamybos: tai padaryti trukdė nedrausminga darbo jėga, susilpninta vadovybė, partijos ir policijos kišimasis."[33] Vadinamasis „socialistinis lenktyniavimas" buvo laikomas priemone organizuoti darnų darbą ir sutelkti darbininkus. Tačiau iš to kylanti konkurencija ir kampanijos vietoj ritmingo darbo tik gilino prieštaravimus, skatino „senąją darbininkų klasę", kuriai naujokų įkarštis trukdė gyventi, nekęsti tų kaimiečių, o šie savo ruožtu niekino senuosius kadrus. „Tas prakeiktas lenktyniavimas, – kalbėjo vienas. – Lenktyniavo ne tik darbininkai tarp savęs, bet ir vienas su kitu, ir su kitais fabrikais. Keisčiausia, kad iš tiesų niekas to nenorėjo, bet kai jaunas paikas komjaunuolis sušunka: „Nagi organizuojam socialistines lenktynes", niekas nedrįsta išsižioti ir tarti: *ne*."[34] Dėl to imta puldinėti darbo pirmūnus ir spartuolius, draskyti plakatus ir vėliavas, kildavo muštynės tarp statybininkų rusų ir totorių, tarp baškirų ir totorių, rusai darbininkai puldinėjo barakus, kuriuose gyveno tautinių mažumų darbininkai, pasitaikė ir antisemitinių išpuolių prieš įmonių vadovus.[35] „Besaikis naujų darbininkų antplūdis grėsė hierarchijai ir trikdė darbo ritmą. Senieji darbininkai gynė savo privilegijas ir tyčiojosi iš naujokų, kad šie apskritai ne darbininkai. Jauni darbininkai miestiečiai irgi pašiepdavo darbininkus, kilusius iš kaimo, ir didžiavosi patys kilę iš darbininkų klasės, todėl laikytini tikrais proletarais."[36]

Dėl visų tų priežasčių pramonės įmonėse nestigo dezorganizacijos, chaoso, anarchijos, ir mintis, jog esama kaltininkų, kuriuos būtų galima už tai nubausti, gundė daugelį, nors buvo ir tokių žmonių kaip Ordžonikidzė, kurie

taip tiesmukai nemąstė. „Per 19 tarybų valdžios metų vidurinėse ir aukštosiose mokyklose ugdėm inžinierius ir technikus, išmokėm per 100 000 inžinierių ir tiek pat technikų. Jeigu jie visi kartu su senaisiais inžinieriais, kuriuos mes perauklėjom, 1936 metais pasirodė besantys sabotuotojai, tai galėtume tik pasveikinti save dėl tokio laimėjimo. Betgi nėra tų sabotuotojų! Jie ne sabotuotojai, o dori žmonės, mūsų sūnūs, mūsų broliai, mūsų draugai – visiškai ištikimi tarybų valdžiai, pasiryžę žūti fronte už tarybų valdžią, jei to prireiktų."[37]

Tačiau vadovybė 1937 metų vasario–kovo plenume numatė kaip tik tokias gaires: visose įmonėse sustiprinti budrumą, surasti kenkėjus ir sabotuotojus, demaskuoti juos ir perduoti „liaudies teismui". Matyt, vadai nematė kitos išeities iš krizės, tik sukelti mases prieš įsivaizduojamą priešą.

1937 metų vasario–kovo plenumas pasmerkė praktiką, paplitusią per pastaruosius keletą metų: įvairių lygių vadovus ne rinkti, o laisvai vietai atsiradus kooptuoti be jokių slaptų balsavimų. Tuo tikslu skatintina kritika iš apačios: ji padėsianti vietoj senų vadovų išrinkti naujus. Į tą smūgį buvo atsakyta smūgiu. Jau 1937 metų kovo 23–25 dieną įmonės padaliniuose vyko susirinkimai, juose buvo svarstomi CK plenumo dokumentai, skambėjo komunistų kritika ir savikritika, buvo diskutuojama, koks turi būti politinio ir ūkinio darbo santykis. 1937 metų balandį partijos organizacijose vyko ataskaitiniai rinkiminiai susirinkimai, kuriuose vis aktyviau reiškėsi partijos nariai. Ir štai automobilių gamykloje iškilo problema: rinkimai turi vykti bendrame kolektyvo susirinkime, bet nėra patalpos, kurioje tilptų daugiau kaip 3 000 komunistų. Klausimas buvo apsvarstytas aukščiausiu lygiu ir rinkimai truko du vakarus, kad būtų užtikrinta „partinė demokratija". Partijos sekretorius J. Gubenka tiesiai apkaltino gamyklos direktorių Ivaną Lichačiovą ir kitus vadovybės narius „pažeidus partinę demokratiją" ir „pažeidus gamybinę drausmę". Buvo išrinktas naujas partijos sekretorius – A. Kriundelis. 1937 metų balandį įvyko ir ūkinio aktyvo pasitarimas, jame Lichačiovas pripažino buvęs pagrįstai kritikuojamas. Į svarstymus įsitraukė ir profsąjungos. 1937 metų birželį vyko profsąjungų susirinkimai, juose išklausytos ataskaitos ir slaptai išrinkti profsąjungų komitetai. Profsąjungų nariai buvo aktyvūs. Automobilių gamyklos padaliniuose įvyko 72 susirinkimai, juose kalbėjo 839 žmonės. Profsąjungos komitetas gavo pylos už tai, kad nesirūpino nei atlyginimais ir butais, nei politiniu švietimu. Gamyklos komiteto darbas susilaukė griežtos

kritikos. „Kova su biurokratizmu, iš esmės demokratizuota gamyklos profsąjungos organizacijos veikla, ataskaitinis pranešimas ir rinkimai į naujuosius gamyklos komitetus pagyvino ir visą visuomeninį darbą įmonėje."

Lygia greta su partijos ir profsąjungos organizacijų „demokratizacija" buvo rengiamasi ir pirmiesiems rinkimams į Aukščiausiąją Tarybą, turintiems įvykti 1937 metų gruodžio 12 dieną. Rengiantis rinkimams 1937 metų spalio 13 dieną įvyko įmonės darbuotojų susirinkimas. 1937 metų spalio 20 dieną visos gamyklos susirinkimas, kuriame dalyvavo 15 000 darbininkų, inžinierių ir tarnautojų, vienbalsiai iškėlė P. Pičiuginą kandidatu į Aukščiausiąją Tarybą. Rinkimai į Aukščiausiąją Tarybą įvyko 1937 metų gruodžio 12 dieną, jie tapo visos liaudies švente. Kandidatu į Aukščiausiąją Tarybą buvo iškeltas ir Lichačiovas, tiesa, kitoje rinkimų apygardoje – Kursko srityje. Gruodžio 14 dieną vyko baigiamieji susirinkimai rinkimų rezultatams apžvelgti ir apsvarstyti.[38] Jau vien iš tos renginių gausos matyti, kad gamyklos kolektyvas per visus 1937 metus negalėjo ramiai darbuotis.

Iš aprašymų, kaip vyko tie susirinkimai įmonėse, susidaro įspūdis, kad fabrikai ir gamyklos buvo virtusios tikrais raganų katilais, kuriuose be paliovos kunkuliavo ginčai, kritika ir įskundimai. „Pagaliau gamybiniai pasitarimai liovėsi buvę nuobodūs."[39] Tiesa, jau ir anksčiau, atliekant partinių dokumentų reviziją, skambėdavo masių kritika, bet šįsyk tokios šnekos galėjo kai kam kainuoti gyvybę. Liko „visai nedaug pramonės įmonių, kurių vadovybės per pastaruosius dvylika mėnesių neteko po kelissyk keisti dėl suėmimų ir sušaudymų".[40] Kritikuoti iš tiesų buvo už ką: už pasibaisėtinas gyvenimo sąlygas, už aplaidų aprūpinimą maisto produktais, už dažnas gamybines traumas ir avarijas, dėl kurių žmonės likdavo be atlyginimo arba uždirbdavo mažiau, už nešvarą. Susirinkimuose šiaip jau nekalbūs ir kantrūs naujieji proletarai, raginami kritikuoti, užsipuldavo įbaugintus vadovus, drebančius dėl postų ir dėl gyvybės. Visa tai vyko atvirai, įmonių cechuose, dalyvaujant šimtams ir tūkstančiams darbininkų, – jie naudojosi proga iškloti visas nuoskaudas ir atsiskaityti su nekenčiamais funkcionieriais. Priekaištai, atkirtis, pritarimo šūksniai, visi karščiuojasi.[41] Vadovai bijo prieštarauti, nes tai gali būti palaikyta kritikos užgniaužimu, bet jei pripažins savo klaidas, ko gero, bus apkaltinti rafinuota veidmainyste. Gauna žodį darbininkai, jau perpratę žaidimo taisykles, jie pažįsta signalus ir žino, kokie žodžiai skaudžiausiai žeidžia – trockininkas, buchrininkas, kenkėjas, sabotuotojas, opozicionierius, – moka juos pavartoti,

kad susidorotų su viršininku ar kad ir su savo kolega. Tie įžeidimai veiksmingi tarsi burtažodis „Sezamai, atsiverk!“[42] Į tribūną veržiasi jaunikliai, rėksniai, pagyrūnai, žmonės, kurie naudojasi proga atkeršyti. Jie užsipuola vadovybę, vyresniąją kartą, kurią iškėlė revoliucija ir pilietinis karas, partijos, profsąjungų ir įmonių vadovybės kadrinius darbuotojus. Masių kritikos, įskundimų banga šluote nušlavė senuosius vadovus. Vadovybė tikėjosi galėsianti per tą kampaniją susekti užsislėpusius opozicionierius, juos nuginkluoti ir konsoliduoti kolektyvą kovai su „priešu“, o darbininkai siekė apjuodinti nemėgstamus viršininkus ir gal net jų atsikratyti. „Naujieji rinkimai atvėrė Pandoros skrynią, iš jos ištrūko visos nuoskaudos, priekaištai ir skundai.“[43]

Į raginimą, kurį suformulavo Centro komiteto 1937 metų vasario–kovo plenumas, pavasarį atsiliepė visos įmonės ir uoliai ėmė jį vykdyti. Raginama buvo maždaug taip:

„Jūsų viršininkai, ypač įmonių direktoriai, gali būti liaudies priešai. Jūsų pareiga – stebėti, ar nesama ženklų, kad priešas ėmė veikti, ir jį, kad ir koks galingas ir gerbiamas jis būtų, negailestingai demaskuoti ar privačiame gyvenime, ar viešumoje.

Ar yra buvę nelaimingų atsitikimų, per kuriuos žuvo darbininkų, neva dėl „aplaidumo“? Tikėtina, jog tai būta sabotažo. Jeigu tai pasitvirtintų, didžiausias įtarimas kristų ant fabriko direktoriaus arba ant žmogaus iš artimiausios jo aplinkos. Net jei nelaimė atsitiko ne jūsų gamykloje, ar ir pas jus nėra nuolat pažeidinėjamos darbo saugos taisyklės? Tai gali būti pasalūniška sabotažo forma, mėginimas įsiutinti darbininkus dėl to, kad daugėja nelaimingų atsitikimų darbe ir profesinių susirgimų.

Jei jūs patys esate stachanovininkai arba norite jais tapti, ar esate įsitikinę, kad viršininkai jus pakankamai remia ir su jumis bendradarbiauja? O gal esate stachanovininkas ir vyresnybė jus remia, bet nepakankamai saugo nuo kitų darbininkų neapykantos, nes jiems jūs esate tik normų laužytojas? Tiek vienu, tiek ir kitu atveju pagalvokite, ar kartais jūsų fabriko vadovai nebando atvirai arba slaptai sabotuoti stachanovininkų sąjūdžio.

Gal jūsų viršininkai yra diktatoriai ir nori jus atgrasinti nuo kritikos? Ar darbininkams nėra sunku pasiekti, kad jų nusiskundimai būtų išgirsti? Ar viršininkai nori, kad darbininkai jiems pataikautų? Ar neskatinamas direktoriaus asmenybės kultas (portretai, šventiniai plakatai ir t. t.)? Visa tai gali reikšti, kad jūsų viršininkai yra slapti kontrrevoliucionieriai.

Ir pagaliau: gal turi kam nors asmeninių pretenzijų? Gal kuris nors viršininkas kokį kartą tave labai nuskriaudė? Gal buvo atmesta kritika, kurią pareiškei, arba tavo pasiūlymas? Gal žinai ką nors apie mažus nusižengimus, už kurių gali slypėti didesni nusikaltimai? Gal kada nors iš tavęs buvo pasišaipyta, gal buvai įžeidinėjamas, negavai premijos, nors kiti gavo, ar buvai neteisingai nubaustas? Jeigu taip yra buvę, tai dabar turi paskutinę progą. Gal tavo skriaudikas yra liaudies priešas, ir tu privalai jį demaskuoti."[44]

Nesunku įsivaizduoti, ką toks raginimas gali išprovokuoti. Tai signalas atsiskaityti už visas skriaudas – duoti valią susikaupusiam pykčiui, agresijai, troškimui atkeršyti, kai pagrįsta kritika susipina su paprasčiausiu noru atsiskaityti už nuoskaudas.

„Begalėje scenų nuo Kijevo iki Chabarovsko vietiniai aktoriai vaidina mažąsias dramas, kuriose pilna politinių kaltinimų, tuščiažodžiavimo, asmeniškumų ir nešvarių pinklių. Svaidomasi abipusiais priekaištais, argumentuojant buities detalėmis: kas su kuo gėrė, kas uždirbo daugiau, negu jam priklauso, kas papasakojo politinį anekdotą. Tai nebuvo istorija apie vieną nenaudėlį ir daugybę jo aukų, tai buvo kur kas sudėtingesnė drama, kurioje politinėmis represijomis patogu pridengti neapykantą viršininkui, organizacinius nesklandumus, asmenines ambicijas. Paskalos darbovietėje galėjo kai kam kainuoti gyvybę, nes sukeldavo šlykščią painiavą, kurią NKVD uoliai imdavosi tirti prisidengdama demokratija. Nestigo nei kaltininkų, nei aukų: netrukus jau visų profsąjungų vadovybę apėmė tas mirtinas žaidimas."[45] Iki 1937 metų pabaigos jau 146 iš 157 profsąjungų buvo išsirinkusios naujus centro komitetus. Maždaug 1,2 milijono žmonių, tad apie 6 procentus iš 22 milijonų profsąjungų narių, buvo išrinkta į profsąjungų organus. Tuo pat metu buvo atleista daugiau kaip 70 proc. įmonių komitetų narių, 66 proc. tų komitetų pirmininkų ir 92 proc. sričių profsąjungų vadovų kadrų.[46] Iki 1937 metų pabaigos buvo atleista trečdalis visų profsąjungų sekretorių, didelė jų dauguma suimta.[47] Panašiai atsitiko ir su naujai išrinkta partine vadovybe. Proletarų rajone esančiame „Dinamo" fabrike, turinčiame 561 partijos narį ir 178 kandidatus – ir iš viso lygiai 7 000 darbininkų – buvo suimti 62 asmenys, arba 11 proc. Per dvejus metus „Dinamo" vadovavo trys direktoriai, du iš jų buvo išmesti iš partijos, o vienas suimtas.[48]

Viskas klostėsi taip, kaip buvo kalbėta ir nuspręsta 1937 metų vasario–kovo plenume. „Stalinui ir jo šalininkams demokratija buvo būdas gauti

darbininkų klasės paramą ir sulipdyti vieningą partiją, iš jos iššlavus opoziciją ir korupciją. Tiems žmonėms kliudė feodalinės tėvonijos, susibūrusios apie vietinius didžiūnus. O darbininkams profsąjungų demokratizacijos kampanija suteikė šansą išsirinkti vadovybę, kuriai rūpėtų nelaimingų atsitikimų statistika, darbo sąlygos, butų problemos, aprūpinimas maisto produktais ir atlyginimai. Jie per rinkimus šalino senuosius vadovus, ypač žemesniojo lygmens, tikėdamiesi, kad profsąjungos atstovaus jų interesams. Profsąjungų vadovams per tą kampaniją teko įnirtingai pakovoti dėl turimų postų. 1938 metais tūkstančiai profsąjungų veikėjų, griebę dviašmenį teroro ir demokratijos kalaviją, šokosi kapoti vieni kitų. Naujieji vadovai puolė senuosius, ir kiekvienas fanatiškai ieškojo atpirkimo ožio, kurį galėtų apkaltinti dėl fabriko nesėkmių. Niekas nebegalėjo išpainioti abipusių priekaištų mazgo. Visi vadovai dėjosi demokratijos saugotojais ir darbininkų klasės gynėjais. <...> Kampanija dėl profsąjungų demokratijos įteisino kovą pačiose profsąjungose: nebebuvo galima atskirti tikrų stalinistų nuo opozicionierių, garbingo žmogaus nuo papirkto, paprasčiausiai normalaus žmogaus nuo pakvaišėlio. Galiausiai partija nebeįstengė kontroliuoti scenarijaus: pernelyg daug asmeninių, politinių ir klasinių interesų buvo susivijię į kamuolį. Ne koks piktas „pašalietis" primetė tarybinei liaudžiai represijas. Žmonės joms aktyviai pritarė, ragino plėsti, o kiekviena institucija norėjo išpešti iš jų naudos sau. Kampanija už profsąjungų demokratizavimą ne šiaip vyko lygia greta su 1937–1938 metų masinėmis represijomis: ji pati tapo įrankiu, kuris skirtingų interesų grupes pavertė karštomis valymų ir represijų šalininkėmis."[49]

Proletarų rajoną ir automobilių gamyklą – vietą, kurioje vyko didelės socialinės permainos, kupinos prieštaravimų, – užvaldė milžiniško priešo šmėkla ir visų kova su visais. Atvėrus kelią viesului, kuriame kritika susimaišė su įskundimais, bendruomenė susitelkė prieš tariamą bendrą priešą ir kartu suardė visas savarankiškas struktūras, kurios būtų galėjusios suvaldyti nežabotą savivalę. Tai nors ir trukdė formuotis naujai, pramoninio darbo vienijamai klasei, bet visgi to proceso nesustabdė.

DŽIAZAS. KETVIRTOJO DEŠIMTMEČIO GARSAI

Džiazas (Utiosovas) • Masinė daina (Dunajevskis) • Simfoninė muzika (Šostakovičius)

1937 metai tarybiniams muzikams buvo triumfo metai. Tarybiniai pianistai, smuikininkai, violončelininkai iškovodavo garbingiausias premijas tarptautiniuose konkursuose. Tada iškilo būsimosios garsenybės – Davidas Oistrachas, Emilis Gilelsas, Buzia Goldšteinas, Miša Fichtengolcas, Roza Tamarkina ir kiti. Buvo kalbama, kad ir muzikos srityje reiškiasi Europos nuosmukis ir naujosios Rusijos proveržis. „Auga jauni talentingi atlikėjai – tai be galo svarbu. Vakaruose menininkų kadrai tragiškai „sensta" pačia tikriausia šio žodžio prasme. Kone visi Europos muzikantai pradėjo koncertuoti dar praėjusio šimtmečio paskutiniame dešimtmetyje. Ir nėra kam jų pakeisti, nebent vienam kitą. Visai kitaip yra pas mus: visose muzikos atlikimo srityse matom ištisą plejadą jaunų talentų."[1] Tarybiniai atlikėjai, Stalino raginami populiarinti „tarybinę klasikinę muziką", išvengė (kaip toliau sakoma) pliko virtuoziškumo klaidų. Užsienis, ko gero, suprato, kad TSRS yra ne tik technikos revoliucijos šalis, bet ir klasikinės muzikos puoselėtoja.

Pranešimai apie tarybinių muzikų laimėjimus buvo skelbiami šalia žinių apie naujus gamybos rekordus, apie tai, kad susektas dar vienas šnipų lizdas ar kad neutralizuoti dar keli trockininkų agentai. Juo įspūdingesnių laimėjimų pasiekė muzika, ypač naujoji estradinė, pramoginė muzika. Ketvirtojo dešimtmečio smurtas neįsivaizduojamas be to laikotarpio muzikos garsų. Didžiojo teroro metams būdingas savotiškas „epochos svaigulys" – taip, beje, buvo pavadintas rinkinys Osipo Mandelštamo poetinių esė apie amžiaus pabaigos Sankt Peterburgą. Jei kas imtųsi tirti garsų pasaulio pokyčius ke-

tvirtojo dešimtmečio Tarybų Sąjungoje, prieitų prie įdomių išvadų. Naujoji civilizacija reiškėsi mašinomis, aukštakrosnėmis, bėgių keliais ir atitinkamais garsais: tolydiniu mašinų gausmu, žėrinčio lydalo šnypštimu, fabrikų sirenomis. Asfaltu rieda autobusai, pakeitę vežikus, kurių ratai dardėjo rąstų ir akmenų grindiniu. Kinuose nebyliuosius filmus išstūmė garsiniai, seanso metu nebereikėjo groti pianistui arba orkestrui – muzika skambėjo iš kino juostos. Radijas išplėtė klausytojų auditoriją, ji dabar apėmė visą Sąjungą. Per garsiakalbius, įrengtus parkuose, aikštėse, vėliau ir privačiuose butuose, valdžia tiesiogiai kalbėjo piliečiams neklausdama, ar jie nori klausytis. Tačiau „epochos svaigulį" geriausiai išreiškė muzika – „laikas, paverstas garsais".

Norėdami į 1937 metų „laiką, paverstą garsais" pažvelgti šių dienų akimis, neišvengiamai susidurtume su trimis kompozitoriais ir trimis žanrais: tai būtų Leonidas Utiosovas ir nepaprastai išpopuliarėjęs jo „džiazbandas", Isaakas Dunajevskis ir jo sukurta filmų muzika bei masinės dainos, ypač „Daina apie Tėvynę", tapusi savotišku neoficialiu Tarybų Sąjungos himnu, ir Dmitrijus Šostakovičius ir jo Penktoji simfonija.[2]

Džiazas (Utiosovas)

Neįsigilinus atrodytų keista, kad 1936 metų gale ir tarp abiejų didžiųjų parodomųjų procesų vyko karšta diskusija apie džiazą, ir ne kur nors, o pagrindiniuose šalies laikraščiuose – „Izvestija" ir „Pravda". Joje dalyvavo žymiausieji kultūros veikėjai, o galiausiai ją nutraukė pats Stalinas. Ginčai virė esminiu klausimu: ar įmanomas proletarinis džiazas, o gal džiazas jau iš prigimties yra buržuazinis ir dekadentinis? Paskutinį žodį – bent jau šiame raunde – tarė „Pravda": jos puslapiuose savo mintis dėstė aistringi proletarinio, tarybinio džiazo šalininkai.[3] Svarstymų tema buvo ne koks antraeilis dalykas, o ypač visuomenei rūpimas klausimas – tai matyti jau vien pažvelgus į renginių skelbimus Maskvos dienraščiuose. Bilietai į Leonido Utiosovo koncertus visada būdavo išparduodami, taip buvo ir 1937 metų liepą, kai jis gastroliavo Maskvoje Raudonosios armijos centrinių rūmų estrados teatre. Recenzento nuomone, Utiosovas savo koncertu įspūdingai paneigė priekaištus, jog pramoginė programa negalinti būti „kultūringa", meniška; jo muzika – tai žingsnis į priekį, tuo tarpu kiti tebegriežia vis tą patį. Jo programos numeriai „Grenada",

Leonidas Utiosovas, Isaakas Dunajevskis ir Dmitrijus Šostakovičius

„Norėdami į 1937 metų „laiką, paverstą garsais", pažvelgti šių dienų akimis, neišvengiamai susidurtume su trimis kompozitoriais ir trimis žanrais: tai būtų Leonidas Utiosovas ir nepaprastai išpopuliarėjęs jo „džiazbandas", Isaakas Dunajevskis ir jo sukurta filmų muzika bei masinės dainos, ir Dmitrijus Šostakovičius ir jo Penktoji simfonija."

„Suliko", „Rodnaja" apima visą spektrą sąmojingos, provokuojančios, lyriškos muzikos. Jo orkestras puikus. „Pats Utiosovas, buvęs įžymus kupletistas, išbandęs jėgas ir operetėje, ir miniatiūrų teatre, ir kine, liko puikus pramoginės muzikos atlikėjas – linksmas, nuotaikingas, guvus. Estradoje jis surado žanrą, atitinkantį jo artistinį talentą. Utiosovo muzikantų kolektyvas nuėjo sunkų evoliucijos kelią nuo arbatėlių džiaziuko ligi muzikos įrašų ir džiazo orkestro,

ligi džiaugsmingos, pilnakraujės tarybinės masinės dainos."[4] Tai buvo ne vienintelis Utiosovo pasirodymas scenoje, o Raudonosios armijos rūmai – ne vienintelė vieta, kurioje buvo grojamas džiazas. Jo galėjai pasiklausyti visuose didžiuosiuose viešbučiuose ir restoranuose, o ten galėjo patekti anaiptol ne tik užsieniečiai. Džiazas skambėjo ir didžiųjų kultūros ir poilsio parkų estradose, ir švenčių progomis – net Gegužės pirmąją Raudonojoje aikštėje arba Kremliuje per Naujųjų metų sutikimą. Gyvavo teatro džiazas, kino džiazas, ekstra džiazas, linksmasis džiazas. Džiazo ansamblių buvo ir provincijoje, pavyzdžiui, Voroneže ir Sverdlovske, džiazo koncertai vyko darbininkų klubuose ir traktorių gamykloje. Maskvoje džiazo muzikos buvo galima nuolat klausytis viešbučiuose „Savoy", „Nacional" ir „Metropol", Ermitažo Alyvų sode ir restorane „Empire" (paskui jis vadinosi „Budapešt"). 1935 metais „New York Times" korespondentas rašė:

„Kiekvienas iš didžiųjų Maskvos viešbučių turi savo džiazą ir šokių aikštelę, iš pradžių ji, matyt, buvo skirta užsieniečiams ir turistams. Bet vis dažniau čia galėjai sutikti ir rusų, ypač šeštadienių vakarais, nedarbo dienos išvakarėse. Tais vakarais užsieniečių ten aiški mažuma.

Vieno Maskvos viešbučio orkestras turi stepuotoją, Amerikos negrą, jis kiekvieną vakarą linksmina publiką šokiais, kurių iki tol rusai nebuvo regėję. Džiazo muzika Rusijoje, daug metų buvusi beveik visai uždrausta, įspūdingai grįžta. Lankytojai, kurie tikisi čia pasiklausyti senos geros rusų tautinės muzikos – balalaikos ir gitaros, turėtų jos ilgai paieškoti po visą miestą. Kavinėse, restoranuose ir pramogų parkuose jie ras orkestrus, kurie groja savas amerikietiškojo džiazo versijas, nes to pageidauja publika."[5] Gamyklų klubuose darbininkai mokosi šokti fokstrotą bei tango ir klausosi džiazo. JAV ambasados diplomatas George'as Kennanas, pats labai mėgstantis groti džiazą gitara, nuėjo į viešbutį „Moskva" pasiklausyti to meto džiazo garsenybės Jakovo Skoromovskio. Džiazas klestėjo, nors beveik neturėjo nei gaidų, nei instrumentų – pamėgink gauti kad ir saksofoną! – o amerikietiškos džiazo plokštelės buvo brangios ir nelengvai gaunamos. Ir vis dėlto džiazbandas „Weintraub Syncopators" 1935 metais koncertavo Leningrade ir Maskvoje, Antonino Zieglerio svingo orkestras iš Prahos griežsaid „Metropolyje" nuo vidurnakčio iki 3 valandos ryto, kol 1937 metų lapkritį grįžo į Čekoslovakiją. Džiazas turėjo gerbėjų aukščiausiuose valdžios sluoksniuose: antai gynybos liaudies komisaras Vorošilovas mėgo

Koncertuoja džiazbandas „Linksmieji virėjai"

„Džiazas skambėjo ir didžiųjų kultūros ir poilsio parkų estradose, ir švenčių progomis – net Gegužės pirmąją Raudonojoje aikštėje arba Kremliuje per Naujųjų metų sutikimą."

džiazą ir skatino jo plėtrą, pats garsėjo kaip šaunus šokėjas, džiazo fanatikas buvo ir kino žvaigždė Borisas Šumiackis, net ir NKVD aparate nestigo aistringų džiazo plokštelių kolekcionierių – vienas iš tokių buvo leningradietis Ivanas Medvedis.[6]

Leonidas Utiosovas, kaip ir kitas garsus džiazo muzikantas Aleksandras Cfasmanas, tapęs 1938 metais įkurto Valstybinio džiazo orkestro vadovu, augo žydų šeimoje be didelės prabangos. Juodu atsinešė savo muziką iš Pietų, kur buvo gimę – Utiosovas Odesoje, Cfasmanas Jelizavetgrade – ir išplėtojo savitą tarybinį toną. Utiosovas padarė svaiginamą karjerą ir buvo net tituluojamas „turtingiausiu Rusijos žmogumi".[7] Jis išmanė ne tik muziką, bet ir tai, kas vėliau buvo pavadinta performansu. Buvo mokęsis cirko meno ir akrobatikos, dirbęs provincijos teatre ir varjetė, o užsienyje net susidūręs su Maurice'u

Chevalier ir Josephine Baker. Jam pavyko sujungti amerikietišką „negrų muziką“ su žydų, ukrainiečių ir rusų liaudies muzika. Jo farsai ir patrauklūs pasirodymai muzikinėje komedijoje „Linksmieji vyrukai“ (jos premjera įvyko 1934 m. gruodį) išgarsino Utiosovą ir jo orkestrą visoje TSRS. Utiosovas buvo „žinomiausias po Stalino žmogus Tarybų Sąjungoje. Vargu ar atsirastų kurios nors srities klasikinis menininkas, kuris įstengtų suburti tiek sekėjų kaip Utiosovas“.[8]

Masinė daina (Dunajevskis)

Muziką filmui „Linksmieji vyrukai“ sukūrė Isaakas Dunajevskis. Jis gimė 1900 metais Rytų Ukrainos provincijoje, žydiškame miestelyje Lochvicoje netoli Poltavos, pasiturinčioje šeimoje. Vaikystėje skambino žydų liaudies melodijas senu klavikordu ir klausėsi gramofono, paskui tapo geru pianistu ir smuikininku. Charkove studijavo tradicinio stiliaus kompoziciją, paskui atsidūrė Leningrade ir tenai pažino visą spektrą naujo muzikinio teatro: estradą, kino muziką, miniatiūrų teatrą, reviu, varjetė, ansamblius. Dunajevskio biografas taip rašo apie jo gyvenimo kelią: „Dunajevskis įeis į istoriją kaip žmogus, nuo kurio prasidėjo tipiška „tarybinė“ pramoginė muzika, talentingai pasinaudojanti visais prieinamais jai pavyzdžiais ir impulsais – tiek Rusijos, tiek dar dažniau Vakarų – ir sulydanti juos į naują reiškinį, į „tarybiškai“ skambančią populiariąją kultūrą. Griežtai kritikuodamas svetimas įtakas, be svyravimų priimdamas tuos elementus, kurie jam rodėsi geri ir pravartūs, derindamas juos su kitomis tradicijomis, papildydamas visa tai sava kūryba ir jos ypatybėmis, visada (bent jau nuo 1936 metų) pritaikydamas ją tarybinei mąstysenai, Dunajevskis sėkmingai kūrė savitą muziką, atpažįstamą iš pirmo žvilgsnio.“[9] Jo gebėjimas perimti naujoves ir sintetiškai jas perdirbti rodėsi beribis. „Savo kompozicijose Dunajevskis labai kūrybiškai, labai talentingai naudojosi stilistiniais impulsais, paimtais iš prancūzų ir austrų lengvojo žanro kūrybos (Offenbacho, Straußo, Leháro, Kálmáno ir kitų), iš XIX amžiaus rusų klasikos (Čaikovskio, Rubinšteino ir kitų), iš šimtmečių sandūros Maskvos ir Peterburgo miesto romansų, iš rusų, ukrainiečių, žydų liaudies melodijų, revoliucinių ir darbininkų dainų. Per visą kūrybingą savo amžių jis nesibaidė net ir akivaizdžių skolinių, pats to ir

Restorano, kuriame skamba muzika, reklama laikraštyje

„Gyvavo teatro džiazas, kino džiazas, ekstra džiazas, linksmasis džiazas. Džiazo ansamblių buvo ir provincijoje, pavyzdžiui, Voroneže ir Sverdlovske, džiazo koncertai vyko darbininkų klubuose ir traktorių gamykloje."

neneigė: „Manau, jog daina turi būti artima tam, kas gyva liaudyje. Masinė daina turi išsitekti įprastinių garsų rėmuose." Jis mokėjo rasti nuostabiai lengvų, dainingų motyvų, dažniausiai mažorinių ir šviesių; niūrių temų jo kūryboje pasitaiko rečiau, kur kas dažnesnė geroka dozė sentimentalumo, bet jis niekuomet nenustelbia giedro pamato."[10] Tos krypties laikydamasis Dunajevskis sukūrė muziką maždaug keturioms dešimtims filmų, ir jie susilaukė didelės sėkmės – kai kurie tapo klasika, kaip antai Grigorijaus Aleksandrovo režisuotas „Cirkas" su kino žvaigžde Liubove Orlova (1936 m.), paskui „Volga, Volga" (1938 m.). Apie tos muzikos poveikį galima spręsti

iš gerbėjų laiškų, kuriuos jis tikslingai perduodavo žiniasklaidai. Dvi jaunos garbintojos jam rašė:

„Jūsų dainos, nuostabioji jūsų kūryba trenkia kaip elektros smūgis. Klausantis Jūsų muzikos taip labai norisi gyventi, kurti, dirbti, nuo jos žmogų apima neapsakomas troškimas ką nors nuveikti, joks žygdarbis nebūtų per sunkus. Tikrai, Jūsų dainos padeda dirbti ir gyventi, jos kviečia ir rodo kelią kaip tikras draugas. Jūsų dainos – tai gyvenimo dalelės, tai perlai iš tarybinės liaudies kūrybos lobyno, jos stiprina tikėjimą, kad netrukus sulauksiu savo šviesaus rytojaus, <...> jos ragina pasitikėti savo jėgomis ir vyti šalin visas abejones, nepasiduoti silpnumui. Jūsų dainos tokios artimos žmogui, tokios savos, paprastos ir gilios, suprantamos visiems, jos jaudina klausytoją giliu realizmu, gyvenimo džiaugsmu. Kai jų klausaisi, nejučiom <...> galvoji: „Ak, kaip gera gyventi Tarybų šaly“.“[11] Kai kurie garbintojai net vadino Dunajevskį „tarybiniu“ arba „raudonuoju“ Beethovenu.

Simfoninė muzika (Šostakovičius)

Net ir Šostakovičius neįstengė atsispirti džiazo galiai ir įtaigai. Vincento Youmano kūrinį „Tea for Two“ jis aranžavo simfoniniam orkestrui ir pavadino „Tahiti Trott“.[12] Mėgo Utiosovą ir jo džiazbandą, buvo pažįstamas ir su Dunajevskiu.[13] Šis savo ruožtu žavėjosi Šostakovičiaus kūryba, bet turėjo jam ir priekaištų, įspėjo per daug nesipūsti.[14]

1937-ieji muzikiniai metai prasidėjo, tiesą sakant, jau 1936-ųjų pradžioje.[15] 1936 metų sausio 28 dieną „Pravda“ straipsnyje „Tohuvabohu vietoj muzikos“ sukritikavo Šostakovičiaus operą „Ledi Makbet iš Mcensko apskrities“. „Šios dienos „Pravdoje“ straipsnis be parašo: „Tohuvabohu vietoj muzikos“. Suniekinta Šostakovičiaus „Ledi Makbet“. Tai esąs „disharmoniškas garsų chaosas“. <...> Ta opera – tai „kairuoliškų radikalų išsigimimo išraiška“ <...> Vargšas Šostakovičius – kaip jam dabar jaustis“, – rašė Jelena Bulgakova savo dienoraštyje 1936 m. sausio 28 dieną.[16] Aišku, troškimo gyventi, lytinės aistros, smurto muzikinė išraiška negalėjo patikti politikos elitui, ir opera, be abejo, buvo pašalinta iš repertuaro. O Šostakovičiui buvo pasiūlyta pakeliauti po šalį, pasigilinti į liaudies muziką ir iš jos pasimokyti.

Tuomet Šostakovičius ėmėsi Ketvirtosios simfonijos, tiesa, ji buvo atlikta tik po kelių dešimtmečių. Juodi buvo tie 1936 metai: artimiausi jo aplinkos žmonės pakliuvo į represijų mėsmalę – rašytoja Galina Serebriakova ir vertėja Jelena Konstantinovskaja buvo suimtos, vyresniosios jo sesers vyras fizikas Vsevolodas Frederiksas, kaip „teroristinės organizacijos narys", areštuotas ir ištremtas į Vidurinę Aziją, 1936 metų pabaigoje suimta jo uošvė, 1936 metų birželį mirė jo globėjas Maksimas Gorkis, o Šostakovičiaus žmonos dėdė, senas bolševikas Maksimas Kostrykinas, buvo suimtas per premjerinį spektaklį ir sušaudytas.[17] Šostakovičius atšaukė Ketvirtosios simfonijos koncertą ir ėmėsi kurti muziką Fridricho Ermlerio filmui „Didysis pilietis", kuriame pasakojama apie Kirovo nužudymą Leningrade 1934 metais.

1937 metų pavasarį Šostakovičius ėmė rašyti Penktąją simfoniją. Kelias savaites praleido Kryme, Gasproje, Mokslininkų ir kultūros darbuotojų poilsio namuose, buvusiuose grafienės Paninos rūmuose. 1937 metų birželio pradžioje grįžo į Leningradą su trimis jau užbaigtomis simfonijos dalimis. Bet gegužės pradžioje buvo suimtas ir kitas Šostakovičiaus rėmėjas Michailas Tuchačevskis, Raudonosios armijos maršalas ir gynybos liaudies komisaro pavaduotojas; jis buvo apkaltintas sąmokslu ir sušaudytas.[18]

Penktoji simfonija buvo pirmą kartą atlikta Leningrado filharmonijoje 1937 metų lapkričio 21 dieną; dirigavo Jevgenijus Mravinskis. Maskvoje ji pirmąsyk nuskambėjo 1938 metų sausio 29 dieną, dirigavo Aleksandras Gaukas. Daug klausytojų verkė, o pabaigoje publika sukėlė ovacijas, ir jos truko pusę valandos. Liubovė Šaporina, kurios vyras, irgi kompozitorius, draugavo su Šostakovičium, štai ką parašė dienoraštyje apie Leningrado premjerą: „Visi manė tą patį: jis atsakė, ir gerai atsakė."[19]

Į Penktosios simfonijos premjerą Maskvoje, – o ji tapo tokiu pat triumfu kaip ir koncertas Leningrade, – žadėjo atvykti ir Stalinas. Simfonija buvo transliuojama per radiją, o netrukus buvo įrašyta ir į plokštelę. Šostakovičius buvo be saiko liaupsinamas. Aleksejus Tolstojus paskelbė tostą jo garbei: „Už vieną iš mūsiškių, kurį jau dabar galima pavadinti genijum."[20] Tiesa, būta ir kitokių balsų, kurie piktinosi „fiziologinėmis šlykštynėmis" ir „natūralistiniais riksmais ir kūkčiojimais".[21]

Pats autorius taip rašė apie savo simfoniją laikraščio „Večerniaja Moskva" 1938 metų sausio 25 dienos numeryje: „Mano simfonijos tema yra asmenybės tapsmas. Tame ištisai lyriškame kūrinyje norėjau parodyti žmogų su

visais jo išgyvenimais. Finale pamėginau tragiškus pirmųjų dalių motyvus nustelbti gaivališku optimizmu. <...> Jeigu man iš tiesų pavyko sudėti į savo muziką visa tai, ką apmąsčiau ir pajutau po kritikos straipsnių „Pravdoje", tai galiu džiaugtis. Šiai simfonijai komponuoti prireikė ilgo vidinio pasirengimo. <...> Penktoji simfonija buvo rašoma pagal klasikinės simfoninės muzikos pavyzdį, ją sudaro keturios dalys. Tai tipiškas simfoninis kūrinys, ir – kaip man rodos – palyginti su mano ankstesne orkestrine kūryba, žingsnis į priekį. <...> Esu labai patenkintas trečiąja dalimi, kurioje man pavyko išlaikyti tam tikrą vientisą nuotaiką. Šioje dalyje griežia tik styginiai ir mediniai pučiamieji instrumentai. Variniai pučiamieji gauna atsikvėpti ir sukaupti jėgų ketvirtajai daliai, kurioje jiems duota daug darbo."[22]

Penktosios simfonijos interpretacija dar iki šiol tebėra ginčytina, ne visi dėl jos sutaria. Formaliai tai yra tradicinė, iš sonatos pobūdžio dalių sudaryta simfonija, aiškios struktūros, jos temos dainingos. Tai mėginimas perkelti socialistinį realizmą į instrumentinę dramą. Akivaizdu, kad pagrindinė simfonijos idėja – „asmenybės tapsmas" – gerokai autobiografiška. Atrodo, kad šiame kūrinyje vyrauja tokios emocijos kaip baimė, neviltis, skundas; ypač jos ryškios *Largo* dalyje. Tačiau finale įvyksta kai kas pribloškiančio. Daugumai interpretatorių kaip tik ir kliūva finalas, pasibaigiantis lyg ir fanfaromis, kai pagrindinė tema, griežiama valtornomis ir trombonais, suskamba šviesiais D-dur tonacijos garsais. Bet jau ir to meto rašytojas Aleksandras Fadejevas savo dienoraštyje mini, kad pro tą spindintį mažorą prasimuša kažkas prislėgto, lyg smurtu išgauto, jo žodžiais tariant: „Pabaiga skamba ne kaip išeitis (ir juo labiau – ne kaip šventė ar pergalė), o kaip nuosprendis arba keršto aktas."[23] Muzikoje tą įspūdį kėlė viską užgožianti maršo tema ir jos pakartojimas. „Lėtokas jos tempas ir atkakliai kartojami akordai gali būti suvokiami ir kaip skaisčiai žėrinti apoteozė, ir kaip grėsmė."[24] O vienas kompozitoriaus biografas rašė: „Gerai įsiklausius galima pajusti, jog kaip tik ten, kur finale skelbiamas galutinis triumfas, be galo kartojami tušti smuikų A byloja, koks vienišas ir baimės apimtas yra tas, kuris dabar stovi rampos šviesoje ir turėtų džiūgauti. Toks finalas anaiptol nereiškia džiaugsmo, tai tik mechaniškas darinys."[25]

Dunajevskio biografas teigia, kad „stalinistinio muzikos perversmo" užuomazgą reikėtų datuoti 1935–1936 metais. Esą tuo metu įvyko paradigmų kaita, apėmusi ir laisvalaikio kultūrą, ir pramoginę muziką. Jos pagrindiniai

kriterijai buvę „artimumas liaudžiai“, „suprantamumas“, „prieinamumas masėms“; muzikoje jie reiškęsi „pakylėtumu, folklorizacija, lyrizacija“.[26] Tai įrodantis ir pasikeitęs Utiosovo repertuaras, ir kilusi diskusija dėl „džiazo evoliucijos“ tarp laikraščių „Pravda“ ir „Izvestija“, užkliuvo net ir muzikinė dermė. „Praeities revoliucinės dainos buvo minorinės, nes tai buvo revoliucinio pogrindžio dainos, nes be galo slegianti buvo visa aplinka. Dauguma mūsų liaudies dainų buvo melancholiškos, nes visa aplinka, visa liaudies patiriama priespauda neleido rastis linksmoms dainoms. Todėl mes raginam autorius kūrybiškai atsižvelgti į mūsų meto dainų principinį skirtumą nuo to, kad ir puikaus, dainų paveldo, kuris išaugo kitoje dirvoje ir kurį privalom studijuoti, bet vertinti kritiškai ir sąmoningai. Ar tai reiškia, kad mums nepriimtinas minoras? Žinoma, ne! <...> Bet mums griežtai nepriimtinas verksmingas, nusiminimo kupinas minoras. Jam nėra vietos mūsų dainyne, jis yra apgaulingas, kompozitorių pramanytas dėl to, kad lengvai suvokiamas.“[27]

Ir atsirado naujovė, daug ką perėmusi iš to, kas jau regėta apie 1900 metus: masių kultūros užuomazgas, tik jau su tarybiniu ženklu. Ko tik čia nebuvo! Buvo klasikinis išsilavinimas – Cfasmanas mokėsi Maskvos konservatorijoje pas Feliksą Bliumenfeldą, Dunajevskis buvo studijavęs klasikinę kompoziciją; daugiatautės Odesos ir Pietų kultūros įtaka, atėjusi iš to krašto, kur pramaišiui gyveno žydai, ukrainiečiai, rusai – ne veltui Utiosovas kildino tarybinį džiazą iš Moldavankos, Odesos žydų kvartalo; niekuomet nenutrūkęs amerikiečių džiazo antplūdis – per gastroles, plokšteles, asmeninius ryšius; pagaliau visiškai kita publika ir pasikeitęs jos skonis – revoliucijos supurtytos ir išjudintos masės, ypač sparčiai augančiose, mišriose didmiesčių bendruomenėse.[28]

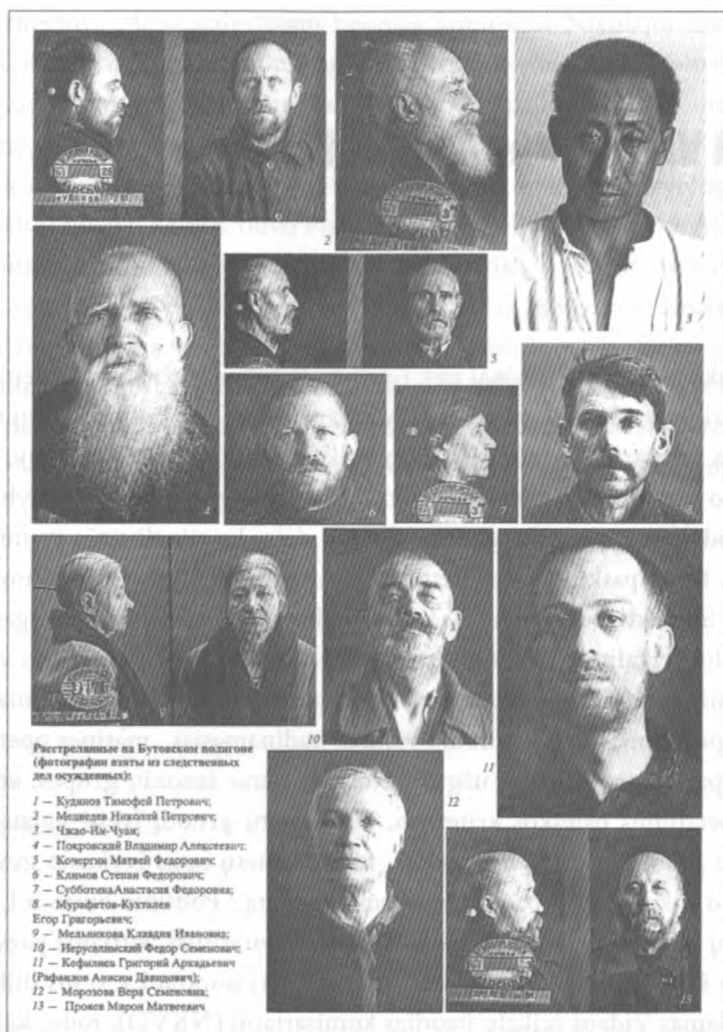
Tarybų Sąjunga buvo be galo derlinga muzikos dirva, kurioje vešėjo tiek melodijos, nauji deriniai, naujoviškos instrumentuotės, tiek muzikos genijai ir nuostabūs atlikėjai. Ideologiniai pamokymai ir prievarta, kurios buvo pilna visur, nei inicijavo tuos procesus, nei galėjo juos sutrukdyti. Muzikinis gyvenimas vyko pagal savus „įstatymus“, savus dėsnius. Kas tik nekenkė muzikai iš šalies: nurodymai laikytis visuotinio optimizmo, paprasčiausiai instrumentų stoka, polemika laikraščiuose, tiesioginės grėsmės, neaplenkusios ir muzikų, – Maskvos radijo džiazo ansamblio vadovas Georgijus Landsbergas, pianistas Davidas Gegneris, moterų džiazbando vadovė Vera Dneprova buvo suimti ir nutremti į provinciją.[29] Žinoma, ideologinis spaudimas veikė ir tarybinius

kompozitorius. „Ačiū stalininiam liaudies komisarui Nikolajui Ivanovičiui Ježovui, ištikimai saugančiam mūsų puikiosios tėvynės rimtį“, – buvo rašoma Leningrado kompozitorių sąjungos rezoliucijoje, priimtoje 1938 metų kovo 16 dieną, pasibaigus trečiajam parodomajam procesui.[30] Buvo ir apribojimų, ir kompromisų. „Džiazas išgyveno, bet užtai prarado gyvybingumą.“[31] Ir vis dėlto muziko karjera buvo vienas iš nedaugelio (gal dar išskyrus sportą ir techniką) įmanomų būdų iškilti ne per politiką – jei tik išvis dera taip kalbėti apie šalį, gyvenančią ypatingosios padėties sąlygomis. Neatsitiktinai tarybiniam jaunimui patraukliausios buvo „nepolitinės“ karjeros – lakūnų, smuikininkų, pianistų, šachmatų čempionų ir inžinierių. Muzika – tiek klasikinė, tiek pramoginė – ne tik bent kiek stabilizavo tokį nestabilų teroristinį režimą. Muzika buvo ir viena iš meno formų – menas ištverti blogus laikus.

NAUJI VEIDAI, NAUJA EPOCHA

Nuotrauka policijoje – dažnai tiek tėra likę iš aukos, dažnai tai ir vienintelis į ją vedantis pėdsakas. Begalėje nuotraukų, padarytų per kriminalistinį tyrimą, stalininis prievartos aparatas įamžino be kaltės suimtųjų ir nuteistųjų veidus iš priekio ir iš profilio, kaip jau įprasta kiekvienoje modernioje valstybėje, čia pat nurodė aukos pavardę, gimimo datą ir vietą, kriminalistinio tyrimo datą, įkalčius, kurie paskui bus pridėti prie tardymo ir bylos nagrinėjimo dokumentų.[1] Surinkti, suregistruoti, kaupti reikiamus duomenis ir suorganizuoti tam tikslui reikalingą struktūrą buvo vienas iš svarbiausių tarybinio valdžios aparato uždavinių ir to aparato darbo rezultatų. Tik tokiu būdu, remiantis ilgamete patirtimi, buvo įmanoma vykdyti vadinamąsias „masines operacijas", kurios sparčiai ir tikslingai užgriūdavo tam tikras žmonių grupes, atrinktas pagal specifinius paieškos kriterijus. 1932 metų gruodį įvesti vidaus pasai, kuriuose įrašomi asmens duomenys, ir 1937 metų sausį įvykusio gyventojų surašymo anketos labai pagerino piliečių apskaitą.[2] Politinio biuro ir Liaudies komisarų tarybos 1937 metų spalio 21 dienos nutarimas, kuriame pažymima, kad nuo šios dienos kiekviename pase turi būti nuotrauka, o jos dublikatas perduodamas Vidaus reikalų liaudies komisariatui (NKVD), rodo, kaip labai Tarybų valstybei rūpėjo kuo išsamiau suregistruoti savo piliečius ir kuo geriau jų duomenis išsaugoti.[3]

Stalininis policijos aparatas tomis nuotraukomis, nors ir neturėdamas tokio tikslo, išsaugojo ir paliko ateities kartoms nuteistųjų ir nužudytųjų veido bruožus. Jie buvo užfiksuoti tą akimirką, kai žmogus sutrikęs ir išsigandęs, bijo laukiančios jo nežinomybės ir jaučiasi visai bejėgis. Jis pasirengęs viskam, nors vargu ar suvokia, kas ir kaip jam nutiko. Daugelio veiduose atsispindi šokas, kratos ir arešto kančios, vežiojimo, smūgių ir tardymo žymės. Tie žmonės išplėšti iš gyvenimo, jie jau tik policijos dokumento priedas.

Nuotraukose – žmonės, sušaudyti Butove: Timofejus Petrovičius Kudinovas (1), Nikolajus Petrovičius Medvedevas (2), Džao Inčuanas (3), Vladimiras Aleksejevičius Pokrovskis (4), Matvejus Fiodorovičius Kočerginas (5), Stepanas Fiodorovičius Klimovas (6), Anastasija Fiodorovna Subotina (7), Jegoras Grigorjevičius Kuchtaliovas-Murafetovas (8), Klavdija Ivanovna Melnikova (9), Fiodoras Semionovičius Jeruzalimskis (10), Grigorijus Arkadjevičius Kefilijevas (Anisimas Davidovičius Rafailovas, 11), Vera Semionovna Morozova (12), Mironas Matvejevičius Projajevas (13)

„Stalinistinis policijos aparatas šiomis nuotraukomis, nors ir neturėdamas tokio tikslo, išsaugojo ir paliko ateities kartoms nuteistųjų ir nužudytųjų veido bruožus."

Išsekę, nemigę, nesiskutę. Iš veido bruožų matyti, kad jie atstovauja visoms TSRS tautoms, visoms profesijoms. Tarp jų dar pasitaiko fizionominių tipų, kuriems lemta netrukus išnykti iš tarybinės visuomenės tipų galerijos: barzdotas sentikis, ikirevoliucinis inteligentas, paprasta valstietė, keliaujantis maldininkas, emigrantas iš Vakarų Europos, pasprukęs į tarybinę tremtį, vienuolis ir vienuolė, caro armijos kareivis. Ši portretų galerija – ne tik dokumentas, liudijantis policinės valstybės neribotas galias ir savivalę: ji griebia ką tik panorėjusi, naikina ir niekam neatsiskaito. Tai visos šalies momentinė nuotrauka – šalies, pasmerktos žlugti.

Ištrinti veidą iš portreto, žinomą asmenybę paversti neegzistuojančia, išbraukti pavardę anais metais buvo įprastas dalykas, vos ne manija. Vargiai rastume laikraštį, enciklopedijos tomą, albumą, kuriame nebūtų retušuota grupinių nuotraukų, išplėšta iliustracijų, išbraukta pavardžių arba dingę ištisų lapų.[4]

Kur pradingėlių galerija, ten ir iškilėlių galerija. 1937 metų gruodžio 12 dieną išrinkus Aukščiausiąją Tarybą žurnalai – „Ogoniok" ir kiti – daug savaičių iš eilės spausdino ką tik išrinktų deputatų nuotraukas per visą puslapį, nors rinkimų dieną niekas tikrai nežinojo, kaip ilgai jie išbus toje portretų galerijoje.[5] Tai nomenklatūros galerija, iš jos, ko gero, patikimiau galima spręsti apie naujus žmones negu iš ketvirtojo dešimtmečio tapybos darbų, vaizduojančių „naujuosius žmones", tokių kaip Aleksandro Deinekos paveikslas „Garsūs žmonės", eksponuotas Paryžiaus pasaulinėje parodoje ir vaizduojantis gretą baltais kostiumais vilkinčių darbininkų stachanovininkų, spoksančių į žiūrovą; kaip Jurijaus Pimenovo kiek anksčiau (1932 m.) nutapytas darbas „Mergina su treningu", naujojo realizmo stiliumi vaizduojantis energingą, savim pasitikinčią jauną moterį; kaip Aleksandro Samochvalovo milžiniško formato paveikslas, vaizduojantis sportininkus, žygiuojančius pro Sergejų Kirovą, kuris stovi tribūnoje, – jis irgi buvo parodytas Paryžiaus pasaulinėje parodoje. Daug buvo portretų, vaizduojančių lakūnus, poliarinių ekspedicijų dalyvius, alpinistus, bet ypač populiaru buvo tapyti garsius darbo pirmūnus, kolūkiečius ir traktorininkus.[6] Jiems būdinga tam tikra išvaizda: visi tvirtai sudėti, nusiskutę, baltais marškiniais, kai kada ir kostiumuoti, moterys margomis suknelėmis, visi atsigręžę į žiūrovą. Vaizdų technika įvairiausia: ne tik aliejinė tapyba, bet ir freska, mozaika, portretas kino kadre, bronzos arba nerūdijančiojo plieno skulptūra, keramika ir porcelianas.[7] Naujieji žmonės vaizduojami susirinkę į pobūvį, šventę ar Naujųjų metų sutikimą: jie

Naujųjų 1938 metų sutikimas Proletarų rajono kultūros rūmuose

„Jie iškilo į valdžios aukštybes taip pat žaibiškai, kaip nupuolė ir net pražuvo visas porevoliucinis politikos elitas.“

gerai apsirengę, daugiausia jauni, raudonarmiečiai dažniausiai išdidūs, šokantys moderniuosius šokius, sėkmingai darantys karjerą.[8]

„Ogonioko" portretų galerija pristato naujai išrinktus deputatus: jie ne tokie spalvingi kaip žmonės Deinekos paveiksluose, bet tai karjeristai, atsidūrę valdžios viršūnėje, ketvirtojo dešimtmečio *vydvižencai*, svarbiausia Stalino režimo socialinė ir politinė atrama. Jie iškilo į valdžios aukštybes taip pat žaibiškai, kaip nupuolė ir net pražuvo visas porevoliucinis politikos elitas. Tarp dviejų partijos suvažiavimų, 17-ojo ir 18-ojo, tad nuo 1934 iki 1939 metų, per pusę milijono žmonių, daugiausia jaunų, buvo iškelta į valstybės ir partijos aparato vadovaujamuosius postus, ypač kariuomenėje, ūkio ir valstybės valdymo struktūrose. Iš 333 sričių, kraštų ir respublikų partinių organizacijų pirmųjų sekretorių, tad svarbiausių žmonių, kurie vadovauja šaliai ir priima sprendimus, 293 buvo iškelti į tas pareigas po 1934 metų, dauguma – 1937 ir 1938 metais. Tie iškeltiniai buvo jauni: 8,5 proc. respublikų, sričių ir kraštų pirmųjų sekretorių buvo 26–30 metų, 53,2 proc. – nuo 31 iki 35 metų ir 29,4 proc. – nuo 36 iki 40 metų. 1939 metais partija labai mažai teturėjo bendro su ta partija, kuri „darė" Spalio revoliuciją. 1939 metais 80,5 proc. partijos narių buvo įstoję tik po 1923 metų, net ketvirtadalis – po 1938 metų. Didžiausias lūžis įvyko 1937 metais. Tų metų pradžioje vis dar 38,6 proc. partijos sričių sekretorių buvo žmonės, įstoję į Komunistų partiją prieš 1917 metus, 41,6 proc. – per pilietinį karą, 1918–1920 metais, ir tik 12,3 proc. – po 1923 metų. O 1939 metais net 93,5 proc. partijos sekretorių buvo įstoję į partiją tik po 1924 metų. „Masinių represijų sąlygomis partinis jaunimas darė svaiginamą karjerą, tai stiprino jo atsidavimą vadui ir paramą represijoms prieš senąją gvardiją."[9]

Panašiai buvo keičiami vadovų kadrai ir kitose srityse. Iš 70 TSRS ir RTFSR liaudies komisarų, vyriausiųjų valdybų viršininkų ir komitetų prie TSRS bei RTFSR Liaudies komisarų tarybos pirmininkų, ėjusių tas pareigas 1939 metų pradžioje, kone pusė (29) buvo paskirta į tuos postus 1937 ir 1938 metais. Iš 125 jų pavaduotojų, dirbusių tais metais, daugiau kaip pusė (77) buvo paskirta į tas pareigas 1937 ir 1938 metais. Tą patį galima pasakyti ir apie TSRS bei RTFSR liaudies komisariatų vyriausiųjų valdybų ir susivienijimų viršininkus: iš 548 vadovų 366 buvo gavę tuos postus tais pačiais dvejais metais. Iš viso 1939 metų pradžioje iš 32 899 valstybinių ūkinių vadovų, įtrauktų į Komunistų partijos Centro komiteto nomenklatūrą, 15 485 buvo

paskirti 1937 arba 1938 metais. Taip sparčiai keliant naujus kadrus gerokai pajaunėjo ir pati valstybės vadovybė. Iš 70 liaudies komisarų, vyriausiųjų valdybų viršininkų ir komitetų prie Liaudies komisarų tarybos pirmininkų 10 buvo 31–35 metų amžiaus, 28 – 36–40 metų ir 22 – 41–45 metų amžiaus; daugelis iš jų tik 1937 arba 1938 metais baigę aukštąją mokyklą. O iš visų 32 899 valstybinio ir ūkinio aparato vadovų, įtrauktų į Centro komiteto nomenklatūrą, 426 buvo ne vyresni kaip 25 metų, 3 331 – nuo 26 iki 30 metų ir beveik 59 proc. – nuo 31 iki 40 metų. Pagal socialinę kilmę apie pusę naujųjų iškilėlių buvo atėję iš darbininkų klasės ir valstiečių, bet daugelis iš jų, ne taip kaip vyresniosios kartos valdininkai, turėjo aukštąjį išsilavinimą ir vos baigę aukštąją mokyklą gavo vadovo vietą.[10] Taigi ši naujų veidų galerija atspindėjo naujos epochos pradžią, o gal, tiksliau, liudijo pasibaigus elito ir epochos atsinaujinimą, kuris prasidėjo 1917 metais. Kartu su juo iškilo nauja karta, formuosianti Tarybų Sąjungos veidą XX amžiaus antrojoje pusėje.

AMERIKA, AMERIKA! KITOKS NAUJASIS PASAULIS

Ilja Ilfas ir Jevgenijus Petrovas keliauja po Ameriką • Ypatingi santykiai: tarybinis amerikanizmas ir New Deal • *Amerikinis gyvenimo būdas 1937 metais • Utopija virsta tikrove*

Didžiojo teroro metais Tarybų Sąjungoje pasirodė vienas iš gražiausių reportažų, kada nors parašytų apie Ameriką. Jo autoriai – ne bet kas, o Ilja Ilfas ir Jevgenijus Petrovas, rašytojų duetas, kurio satyriniai kūriniai „Dvylika kėdžių" ir „Aukso veršis" pavertė jų autorius žinomiausiais ir mėgstamiausiais Tarybų Sąjungos rašytojais. 1935 metų rugsėjį juodu „Pravdos" komandiruoti nuvyko į JAV. 1936 metų pradžioje sugrįžę davė interviu laikraščiui „Literaturnaja gazeta" ir jame pareiškė ketinantys rašyti knygą apie Ameriką. Vasaros mėnesiais jie dviese, kaip visada, rašė knygą ir parengė fotoreportažą, šis netrukus buvo išspausdintas tęsiniais. 1936 metų pabaigoje kelionių apybraižas „Vienaaukštė Amerika" paskelbė žurnalas „Znamia", kai kuriuos jų skyrius išspausdino ir „Pravda", o iliustruotasis žurnalas „Ogoniok" per kelis numerius spausdino seriją „Fotonuotraukos iš Amerikos".[1]

1937 metais „Vienaaukštė Amerika" išėjo atskira knyga. Pirmieji jos egzemplioriai pasirodė jau gulint Iljai Ilfui mirties patale – 1937 metų balandžio 13 dieną jis mirė nuo tuberkuliozės. Tas faktas, kad siaubo metais Ilfas mirė sava mirtim, bemaž taip pat vertas dėmesio kaip ir tai, kad unikalus kelionių po Ameriką reportažas galėjo pasirodyti 1937 metų Tarybų Sąjungoje. Vis dėlto giliau pažvelgus aiškėja, kad tos nežabotos liaupsės Amerikai anaiptol nebuvo atsitiktinės, mat JAV ir TSRS ryšiai net ir 1937 metais buvo dar labai glaudūs ir įvairiapusiai: abi šalys suprato, kad jos, kaip būsimos

XX amžiaus dominantės, privalo perimti tai, ką joms paliko senoji Europa, žlugusi per Pirmąjį pasaulinį karą. Knygos apie Ameriką pabaigoje, kur Ilfas ir Petrovas, įlipę į laivą „Majestic“, atsisveikina su Niujorko siluetu, aiškėja, kas juos domino Amerikoje: ne vien technika, ne tik automobiliai. „Tačiau amerikiečių gyvenime yra reiškinys, kuriuo turėtume domėtis ne mažiau kaip nauju automobilio modeliu. Tas reiškinys – tai žmonių tarpusavio santykių demokratizmas. Net jei tas demokratizmas tik maskuoja socialinę nelygybę ir yra tik grynai išorinė forma, vis dėlto mums, siekiantiems žmonių socialinės lygybės, tokios išorinės demokratizmo formos padėtų siekti savo socialinės sistemos teisingumo. Išorinės tokio demokratizmo formos nuostabios. Jos labai praverčia darbe, kerta per biurokratizmą ir kelia žmogaus savigarbą. Tarybų Sąjunga ir Jungtinės Valstijos – tai neišsemiama tema. Mūsų pastabos – tai tik kelionės įspūdžiai. Norėtume paskatinti tarybinę visuomenę labiau domėtis Amerika, studijuoti tą didžią šalį.“ Europiečiai, apsilankę Amerikoje, naudojasi jos svetingumu, o paskui iš jos šaiposi; tarybiniai piliečiai elgiasi visai kitaip. „Amerika – ne naujos pjesės premjera, o mes – ne teatro kritikai. <...> Ką galima pasakyti apie Ameriką, kuri tuo pačiu metu gąsdina, žavi, kelia pasigailėjimą ir duoda sektinus pavyzdžius, apie šalį, turtingą, skurdžią, talentingą ir negabią.“[2] Kaip atkakliai autoriai stengėsi atsakyti į tuos klausimus, galima spręsti kad ir iš to, jog Ilja Ilfas, nors jau sunkiai sirgdamas, kelionės nenutraukė.

Ilja Ilfas ir Jevgenijus Petrovas keliauja po Ameriką

Kelionė truko nuo 1935 metų spalio 29 dienos iki 1936 m. sausio 13-osios, jos maršrutas nusidriekė nuo vieno JAV krašto ligi kito. Savuoju „Fordu“ jie pervažiavo 25 valstijas, buvo sustoję dešimtyse miestų ir šnekėjosi su šimtais žmonių. Išnaršė Ameriką kaip geografijos objektą, tyrė jos visuomenę ir kultūrą. Važiavo iš Niujorko per Bafalą ir Klivlandą į Dirborną ir Detroitą, iš ten į Čikagą ir Vidurio Vakarus, į Santa Fė ir prie Didžiojo Kanjono, paskui tolyn į San Fransiską ir Los Andželą. Atgal grįžo per El Pasą, Naująjį Orleaną, Čarlstoną ir Vašingtoną (Kolumbijos apygarda). Tai buvo kelionė per didžiausių kontrastų pasaulį: jie matė elektros kėdę Sing Singo kalėjime

ir dalyvavo Franklino Roosevelto spaudos konferencijoje Baltuosiuose rūmuose, Dirborne susitiko su Henry Fordu, kuris pasišaipė iš Volstrito, gėrėjosi dangoraižiu *Empire State Building* ir apžiūrėjo palapines navachų genties indėnų rezervate. Iš Lietuvos kilusio, labai išsilavinusio inžinieriaus už ačiū lydimi, keliautojai iš arti pamatė skirtingiausius socialinius sluoksnius: Niujorko intelektualus ir benamius, „General Motors“ inžinierius ir juodaodžius dainininkus bei šokėjus. Beveik kiekvienoje savo aplankytoje vietoje jie aptikdavo pažįstamų, amerikiečių, kilusių iš ikirevoliucinės Rusijos, kurie atbėgo čionai nuo pogromų ir suamerikonėjo. Kone visur teko jiems kalbėtis su žmonėmis, kurie labai domėjosi naująja Rusija, net jai simpatizavo; tarp jų buvo ir spėjusių pamatyti Rusiją savo akimis, tokių kaip Theodoras Dreiseris. Amerikoje jie nebuvo nežinomi – jų knygos buvo išverstos ir susilaukė milžiniško pasisekimo, – nors jie buvo tik du iš daugybės tarybinių piliečių, tais metais aplankiusių Ameriką. Vis skubėdavo iš vieno literatūros vakaro į kitą, iš vieno salono į kitą. Iš arčiau susipažino su liberaliąja, kairiųjų pažiūrų Amerika. Kelionės maršrutas siekė ir naujosios Amerikos statybų vietas: „Rockefeller Center“ su „Radio City Hall“ Niujorke, „General Motors“ automobilių gamyklą Dirborne šalia Detroito, Kolorado upės Hooverio užtvanką Nevados dykumoje, dar tik statomą ir tik 1937 m. numatytą atidaryti Aukso Vartų tiltą – „tą neregėtą statybos meno šedevrą“ – San Fransiske.[3] Kelias dienas keliautojai užtruko Holivudo „svajonių fabrike“. Bet rašytojai atkeliavo į Ameriką ne vien tam, kad aplėktų lankytinas vietas, įžymybes. Jie buvo užsibrėžę tikslą atrasti „kitą Ameriką“, tūnančią anapus Manhatano dangoraižių siluetų. Galima tik stebėtis, kaip prasmingai ir tikslingai jie keliavo po Naująjį Pasaulį: „Kiekvienam žmogui, gyvenančiam Tarybų Sąjungoje, žodis „Amerika“ kelia aiškių, nors ir fantastiškų asociacijų: jam tai yra dangoraižių šalis, kurioje kiaurą parą dunda antžeminiai ir požeminiai traukiniai, pragariškai signalizuoja automobiliai, kaip galvas pametę klykauja biržos makleriai, lakstydami tarp didžiulių pastatų ir mojuodami pingančiomis akcijomis. Norėtume tą įvaizdį pakeisti.“ Du tarybiniai rašytojai domėjosi kitokia Amerika, esančia anapus Manhatano ir Niujorko. „Amerika yra visų pirma vienaaukščių ir dviaukščių namų kraštas. Tai pirma būtina sąlyga, su kuria jūs, draugai, turite sutikti, jei norite išvysti energingą, besišypsantį, o kartu ir pernelyg saldų, ir pernelyg jautrų Jungtinių Valstijų veidą.“[4]

Ilfas ir Petrovas – akyli stebėtojai. Ir, kaip įrodo „Ogonioke“ paskelbta serija „Fotonuotraukos iš Amerikos“, ne tik kai rašo, bet ir kai fotografuoja. Tai, ką jie pagauna fotografų akimis, nors ir nebūdami profesionalai, o leidęsi į kelionę tik su „Leica“, visai atitinka to meto fotografijos meno lygį. Užčiuopę amerikiečių civilizacijos ypatumus, jie dar ir pasirodo esantys neregėtai įžvalgūs. Todėl ir parsivežė, gali sakyti, klasikinį fotoreportažą. Jie pamato tai, kas būdinga, regi vaizdus, vietas, simbolius, kuriuose atsispindi visa Amerika. Į jų akiratį patenka greitkelis, degalinė, prekybos centras, pagrindinė gatvė, didingos Vakarų dykumos ir kalnynai, naktinė Brodvėjaus iliuminacija, palmės Holivudo Saulėlydžio bulvare, automobiliai, be galo daug automobilių, be galo įvairios fizionomijos verdančiųjų *lydomajame katile*, pernelyg tvarkingai vilkintys juodaodžiai savo getuose, vaizdas iš Niujorko viešbučio kambario į pačią Manhatano širdį, „Madison Square Garden“ arena, kurtinančios Niujorko ugniagesių ir policijos mašinų sirenos. Iš teksto akivaizdu, kas jiems darė didžiausią įspūdį. Ne amerikietiškieji pasaulio stebuklai, o nekrintanti į akis, tyliai sau gyvuojanti amerikiečių visuomenė. Nuolat stebėdami turto ir skurdo, prabangos ir vargo, vitrinų ir tikrovės priešpriešas, keliautojai žavėjosi Amerika. Knygos tema iš esmės yra amerikiečių gyvensena, jų gyvenimo būdas. „Keliai – vienas ryškiausių amerikiečių gyvenimo reiškinių. Amerikiečių gyvenimo, o ne tik amerikiečių technikos.“[5] Greitkelis atstovauja infrastruktūrai, apimančiai daug dalykų. Degalinės, moteliai, reklamos, kelio ženklai liudija apie nusistovėjusį, patogų, judrų gyvenimą. Stebina amerikiečių ypatybės. „Jie yra puikūs darbininkai, jie pritaps visur. Mūsų inžinieriai sako, jog dirbti su amerikiečiais – vienas malonumas. Jie tikslūs, tačiau ne pedantiški. Jie draugiški ir punktualūs, bet ne tokie smulkmeniški, kad keltų pašaipą. Laikosi žodžio patys ir kliaujasi kito žodžiu. Visada pasirengę padėti. Draugiški, su jais galima gerai sugyventi. Bet turi ir tokių būdo bruožų, kurie erzina, nes yra vaikiški, primityvūs. Tačiau įdomiausias vaiko būdo bruožas – smalsumas – amerikiečiams nebūdingas.“[6] Tarybiniai svečiai žavisi vidutiniu amerikiečiu. „Čia nekalbama nei apie pažangiuosius Amerikos darbininkus, nei apie radikaliąją inteligentiją. Kalbama apie vadinamąjį vidurinį amerikietį – svarbiausiąjį pirkėją ir svarbiausiąjį rinkiką. Tai paprastas, ypač demokratiškas žmogus. Jis moka dirbti ir daug dirba. Jis myli savo žmoną ir vaikus, klauso radijo, dažnai eina į kiną ir labai mažai skaito. Be to, jis labai gerbia pinigus.“[7] Kino pramonė – taip mano du atvykėliai – yra vulgarumo

Ilfas ir Petrovas taikliai pagavo Amerikos kraštovaizdį ir savo fotoreportažais perteikė jį žurnalo „Ogoniok" skaitytojams

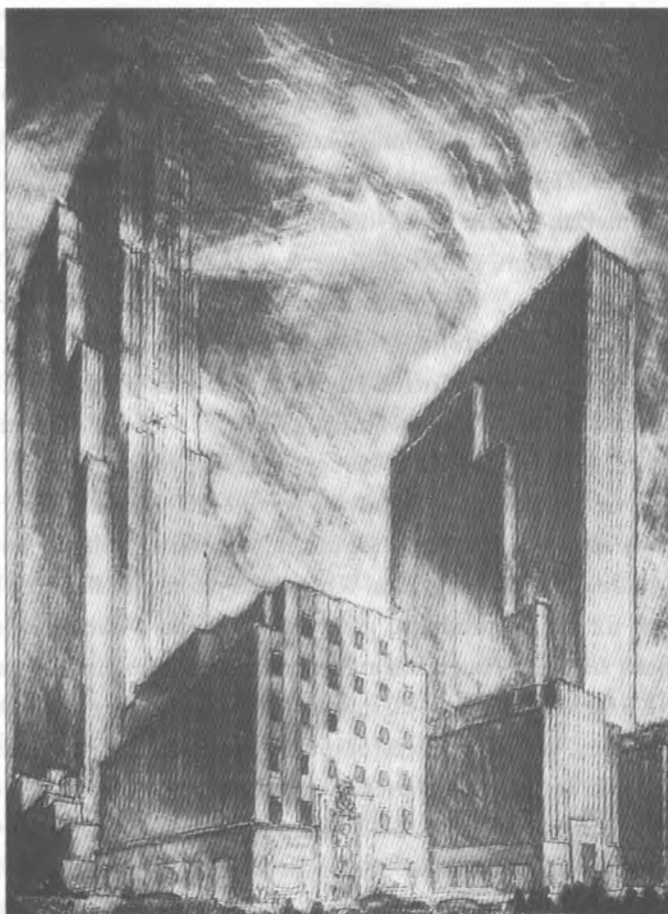
„Greitkelis atstovauja infrastruktūrai, apimančiai daug dalykų. Degalinės, moteliai, reklamos, kelio ženklai liudija apie nusistovėjusį, patogų, judrų gyvenimą."

ir vulgarizacijos centras, grasinantis paversti niekais stebinamus amerikiečių kultūros – mokyklų, universitetų, teatro – laimėjimus."[8] Esminis Amerikos bruožas yra reklama, jos pilna visur – dabar jau ir danguje, kondensacijos pėdsakų pavidalu. Ji ne tik visur lydi kiekvieną žmogų, bet ir nurodinėja, kaip gyventi.[9] Ilfą ir Petrovą stulbina prašmatnūs Brodvėjaus žiburiai, bet jie baisiai neekonomiški – jų galios užtektų aprūpinti energija visą valstybę, tokią kaip Estija ar Bulgarija. Tačiau rašytojams daro įspūdį visur randamas komforto ir vartojimo lygis. Jie žavisi aptarnavimu lifte, tikslingai įrengtais viešbučių kambariais: ten apie viską pagalvota – yra šaltas ir karštas vanduo, dušas, laiškų popieriaus, krepšys nešvariems skalbiniams, telegramų blankų. Kavinėse ir baruose ant staliukų visada rasi pastatyta sulčių, druskos, pipirų, cukraus. Viskas gerai apgalvota ir organizuota, praktiška. Rinka akimirksniu reaguoja į kiekvieną paklausos krustelėjimą. Knygoje daug rašoma apie važiavimą greitkeliais, ištisas skyrius yra apie nemokamas paslaugas degalinėse.

Viskas turi būti praktiška, tikslinga, patikima. Amerikietis mąsto konkrečiai, tiksliai formuluoja klausimus, kalba dalykiškai. Pirkdamas dulkių siurblį ar šaldytuvą, jis nesileidžia į abstrakčias diskusijas, o nori gauti duomenis ir skaičius.[10] Iš amerikiečių reikia mokytis. „Amerikos veiklos žmogus turi laiko pakalbėti apie reikalą. Amerikietis, nusivilkęs švarką, sėdi savo biure ir dirba. Dirba tyliai, nepastebimai, be triukšmo. Jis niekur nesivėlina, niekur neskuba. Telefonas pas jį vienas. Laukiamajame jo niekuomet niekas nelaukia, nes jo *appointment* (susitikimas) paprastai skiriamas absoliučiai tiksliai ir nekalba jis nė vienos minutės be reikalo. Jam svarbu tik reikalas, išimtinai reikalas. Kada jis posėdžiauja – nežinia. Tikriausiai posėdžiauja jis labai retai. Jei amerikietis kalbėdamas pasakė, tik užsiminė: „Aš tai padarysiu", jam jau nieko nereikia priminti. Viskas bus padaryta. Mokėti tesėti savo žodį, tesėti tikrai, tiksliai, sprogti, bet tesėti žodį, – štai pats svarbusis, ko reikia mokytis iš Amerikos veiklos žmonių."[11] Nesunku suprasti, ką abu rašytojai iš tiesų norėjo pasakyti ir į ką taiko tos pagyros Amerikai: į varginančią biurokratinę painiavą, būdingą tarybinei tikrovei.

Ypatingi santykiai: tarybinis amerikanizmas ir New Deal

Ne tik Ilfas ir Petrovas tais laikais keliavo po Ameriką. Veikiau atvirkščiai: ligi 1937 metų kai kuriuose sluoksniuose buvo net madinga apsilankyti Amerikoje, savo akimis pamatyti Naująjį Pasaulį, kitonišką revoliucinę civilizaciją. Niujorkas buvo ne tik, kaip yra visai rimtai teigęs dar Maksimas Gorkis, „geltonojo velnio miestas", Mamonos viešpatija, bet ir vartai į tą pasaulį, kurį pažinti būtinai reikėjo žmonėms, norintiems įterpti ir savo žodį į svarstymus dėl ateities. Pirmoje ketvirtojo dešimtmečio pusėje Ameriką lankė visų profesijų TSRS piliečiai, atstovaujantys visoms gyvenimo sritims.[12] Regime tenai tapytoją Aleksandrą Deineką, jis, kaip ir Ilfas su Petrovu, labiausiai domėjosi savita Amerikos buitimi – centrinėmis gatvėmis, degalinėmis, dangoraižiais, greitkeliais – ir parsivežė Amerikos vaizdelių rinkinį.[13] Aptinkame tituluotų architektų, nuo kurių priklauso Maskvos rekonstrukcija ir didžiųjų statybų projektai, matom, kaip jie dairosi po JAV, stengiasi apžiūrėti svarbiausius projektus, leidžiasi vedžiojami po statybų aikšteles ir daro eskizus. Tarybų rūmų

Visus tarybinius piliečius, nukeliavusius į Ameriką, sužavėdavo Manhatanas. Čia Borisas Jofanas, Tarybų rūmų architektas, savo bloknote nupiešė Niujorko pastatą „Radio City“

„Tarybų rūmų architektai 1935 metais išsirengė į pažintinę kelionę, domėjosi tuo, kas visų moderniausia.“

architektai 1935 metais išsirengė į pažintinę kelionę, domėjosi tuo, kas visų moderniausia: Rockefellerio centru ir *Radio City*, greitaisiais liftais, vėdinimo ir apšvietimo sistemomis, naujausiomis medžiagomis.[14] Antra vertus, ir žymiausieji Amerikos architektai įdėmiai sekė, kas naujo TSRS urbanistikoje ir architektūroje. Kai kurie dalyvavo konkursuose (Tarybų rūmų projektų

konkurse – Hectoras Hamiltonas), kiti lankėsi Maskvoje, kad viską pamatytų savo akimis (Frankas Lloydas Wrightas, kaip užsienio garbės svečias, 1937 metais dalyvavo I sąjunginiame tarybinių architektų suvažiavime[15]), buvo ir tokių (vienas iš jų – Albertas Kahnas), kurių planavimo ir konstravimo biurai padėjo statyti didžiąsias automobilių ir traktorių gamyklas.[16] Ypač aktyviai važinėjo inžinieriai. Jiems rūpėjo apžiūrėti pramonės įmones, konvejerių įrangą, mašinų ir turbinų gamybą, užtvankas ir elektrines.

Tikriausiai dauguma tarybinių inžinierių lankėsi Amerikos automobilių pramonės centre – Detroite, Dirborne, River Ružo gamykloje. Maskvos automobilių gamyklos direktorius Ivanas Lichačiovas apsilankė Detroite ir ten asmeniškai susitiko su Henry Fordu. „General Motors" komandiravo 40 River Ružo technikų į Žemutinį Naugardą (Nižnij Novgorodą), kur buvo statoma Molotovo automobilių gamykla, o apie 160 atrinktų tarybinių darbininkų buvo nusiųsta į JAV pasitobulinti.[17] Kartais į kelionę leisdavosi ir aukšto rango delegacijos, kaip antai lengvosios pramonės liaudies komisaras (atsakingas ir už maisto produktų gamybą) Anastasas Mikojanas su palydovais. Mikojaną sužavėjo Amerikos maisto pramonės laimėjimai, ypač konservų pramonė ir „greitojo maisto" gamyba. Visi kaip vienas gyrė automatinius restoranus ir barų, kavinių bei restoranų klientų aptarnavimą, laikė visa tai pavyzdžiu. Apskritai vartojimo prekių gamybos racionalizacija, kad ir tokių kaip virtuvės įranga, šaldytuvai, baldai, taip pat produkcijos pritaikymas masiniam vartotojui buvo laikoma bemaž nepasiekiamu idealu. O kukurūzų spragėsiai įsitvirtino tarybiniame skelbimų pasaulyje ir rusų kalboje [*vozdušnaja kukuruza. – Vert.*].[18]

Į Ameriką, savaime aišku, veržėsi ir kinematografininkai. Jie lankėsi didžiosiose studijose – „Metro Goldwyn Mayer", „Walt Disney", „Paramount Pictures", mat rengėsi plėtoti kino pramonę ir namie – sukurti savą Kaliforniją Kryme ir didelę studiją Maskvoje, Lenino kalnuose. Tarybiniai kino veikėjai zujo po Holivudą, tuo tarpu amerikiečių filmai, amerikiečių kino žvaigždės labai išpopuliarėjo Tarybų Sąjungoje: trečiajame dešimtmetyje garsėjo Mary Pickford, Douglasas Fairbanksas, o jau Charlie's Chaplinas ilgiems metams tapo tikru tarybinių žiūrovų dievaičiu. Amerikoje buvo mokomasi, kaip kurti filmą ir kokia gali būti gera pramoga. Ta pažintis su Holivudu ilgai veikė visą to meto tarybinį kiną. Ji darė įtaką siužetams, žanrams – muzikinei komedijai, miuziklui, muzikiniam reviu, – skatino savą, tarybinį žvaigždžių

kultą, o jo garsenybės vis labiau panašėjo į Joaną Crawford, Marlene Dietrich ir Gretą Garbo.[19] Kai kas, kaip antai režisierius Grigorijus Aleksandrovas, darėsi amerikietiškesnis už pačius amerikiečius. „Aleksandrovas kasdien dirbo su mumis. Nors ir buvau girdėjęs apie jo žavėjimąsi Amerika, stebėjausi, kad tas didelis žemynas paliko tokį gilų pėdsaką jo mąstysenoje. Ir apranga, ir stereotipinė šypsena, ir išsamūs pasakojimai, ką jis patyręs, – visa tai rodė, kaip jis kone vaikiškai įsimylėjęs ir garbina Ameriką ir amerikiečių gyvenseną. Mes, pavyzdžiui, labai stebėjomės, kad jis jau po pirmos repeticijos žinojo visų mūsų vardus ir pavardes. Paskui sužinojom, jog jis dar prieš pirmą repeticiją išprašė iš orkestro vadovų visų jo narių sąrašą ir įsidėmėjo vardus. Tarybų Sąjungoje niekas taip nesielgė; o Amerikoje, kaip vėliau įsitikinau, tai buvo savaime suprantamas dalykas, paprotys, kurio laikėsi visi vadovai."[20] Ir muziką plūste užplūdo amerikietiški motyvai, ritmai, slinktys, atėję ne tik iš džiazo. Dar pirmoje ketvirtojo dešimtmečio pusėje Tarybų Sąjunga pažino amerikiečių orkestrus. 1931 metais Leningrade Isaakas Dunajevskis dirigavo George'o Gershwino „Žydrąją rapsodiją".[21]

Tarybiniai piliečiai, keliaujantys po Ameriką, tam tikra prasme galėjo gan jaukiai jaustis Jungtinėse Valstijose, nors ir nevengė kritikuoti kapitalizmo. Kad ir kur atvykę, susitikdavo pažįstamų, bičiulių, net jų gimtąją kalbą mokančių. Visur JAV, tame imigrantų krašte, jie susidurdavo su amerikiečiais, kurių šaknys – senosios Rusijos imperijos teritorijoje, dažnai kuriame nors vadinamosios sėslumo zonos *štetlyje* (miestelyje). Visur rasdavo emigrantų iš rusų valdytos Lenkijos, Lietuvos, Odesos, Sankt Peterburgo, tokių kaip Maxas Factoras, kilęs iš Jelizavetgrado, arba Roubenas Mamoulianas, armėnų kilmės Holivudo prodiuseris, pastatęs „Porgį ir Besę". Net tolimiausiuose Amerikos provincijos kampeliuose jie rasdavo žmonių, kilusių iš Rusijos imperijos. Bet šiaip jau JAV svečiai sukiojosi tarp pažangių inteligentų, tokių kaip Uptonas Sinclairis, Johnas Dos Passosas, Ernestas Hemingway'us, vertėjas Charlesas Malamuthas arba Roosevelto Naujojo kurso (*New Deal*) sumanytojas Stuartas Chase'as.[22] Amerikiečiai ir tarybiniai piliečiai vienodai džiūgavo ir dėl aviatorių sėkmės. Tarybinius lakūnus, po rekordinio skrydžio nutūpusius Kalifornijoje, kelionėje į namus per visą Ameriką beveik visur apsupdavo džiūgaujanti minia.

Abi šalis jungiančių gijų tinklas buvo labai tankus, jis atsirado ne iš syk, mezgėsi per pirmą dešimtmetį po revoliucijos, o labiausiai per pirmojo

penkmečio plano laikotarpį, taigi 1928–1932 metais.[23] Šalių ryšiai buvo intensyvūs labiausiai dėl to, kad geriems Jungtinių Valstijų ir naujosios Rusijos santykiams netrukdė jokios kliūtys. Nebuvo nei teritorinių problemų, nei kivirčų dėl sienų arba tautinių mažumų, nebuvo susiskaldymo į nugalėtojus ir nugalėtuosius, kuris taip smarkiai nuodijo pokarinės Europos atmosferą. Tas faktas, kad šalių diplomatiniai santykiai buvo užmegzti tik 1933 metais, netrukdė joms palaikyti malonius tarpusavio ryšius. Abiem tarsi išėjo į naudą, kad bemaž vienu metu įžengė į Europos sceną kaip revoliucinės naujokės: JAV – įstojusios į karą 1917 metų balandį, naujoji Rusija – sukėlusi revoliuciją tais pačiais metais, iš pradžių vasarį, paskui spalį. Abi šalys paskelbė revoliucines programas: prezidentas Wilsonas – 14 punktų programą, raginimą atsisakyti slaptosios diplomatijos ir iš esmės revoliucingo demokratiško ryžto kištis į kitų valstybių reikalus, Leninas – iššūkį senosioms Europos galybėms, ryžtingą atsisakymą kariauti ir internacionalizmą, nepaisantį valstybių sienų. Leninas ir Wilsonas senosios Europos akyse buvo figūros, įkūnijančios perversmą, revoliuciją ir užeuropinių jėgų iškilimą pasaulinėje politikoje. Dar reikėtų pridurti amerikiečių pagalbos akciją sunkiausiu laikotarpiu – badmečiu Pavolgyje pasibaigus pilietiniam karui: tik toks turtingas ir dosnus kraštas kaip Jungtinės Valstijos ir tegalėjo to imtis. Tad intensyvų Amerikos ir Rusijos suartėjimą pirmuoju dešimtmečiu po revoliucijos skatino daug veiksnių: abi šalys buvo tam tikru požiūriu naujokės, neturėjo tarpusavio nesutarimų, taip varginančių Europą, imigracija į JAV numezgė tankų tinklą kalbinių, kultūrinių ir net ekonominių ryšių. Trečiojo dešimtmečio pabaigoje ėmė ryškėti situacija, tarsi skatinanti suartėti abi nacijas ir žadanti naudos abiem pusėms: 1929 metais Jungtines Valstijas labai sukrėtė pasaulinė ekonomikos krizė, nors išsigelbėjimas rodėsi ranka pasiekiamas: reikėjo tik žengti į neaprėpiamą tarybinę rinką, kuriai taip stigo amerikietiškos technikos ir technologijos, padėti modernizuoti atsilikusią šalį, neturinčią kitos išeities, tik skubią industrializaciją. Dvi vieno obuolio pusės, beliko jas suglausti. Tuo metu labiausiai klestėjo ir visuomeniniai TSRS–JAV santykiai. Amerika stačiai žavėjosi tuo planu. *New Deal*, Naujasis kursas – toks buvo Amerikos atsakymas į kapitalistinio ūkio anarchiją ir chaosą. Tarybiniai autoriai rašė knygas, liaupsinančias planinį TSRS ūkį, o Amerikoje tie himnai utopijai buvo tarp perkamiausių knygų;[24] Stuartas Chase'as, planavimo šalininkų Amerikoje šauklys, neatsigindavo svečių iš TSRS, geidžiančių su

juo pasišnekėti. Tarybiniai vadovai norėjo pasimokyti iš Amerikos ir „bolševikų aistrą“ sujungti su „amerikiečių pragmatizmu“, o Amerika pirmąsyk ėmė dairytis į Rusiją – gal ir ten įžvelgs ką naudingo.[25] Tarybinis amerikanizmas – *sovetskij amerikanizm* – užpildė spragą ideologijoje, kuria vadovavosi atsilikusi šalis, žengianti į modernizacijos kelią.[26]

1929 metais Tarybų Sąjungoje lankėsi 2 500 amerikiečių, 1930 m. – 5 000, o 1931 m. – jau 10 000. Literatūros apie Rusiją pagausėjo keturgubai.[27] 1931 metais Tarybų Sąjungoje gyveno per 1 000 amerikiečių technikų ir inžinierių, dauguma jų dirbo automobilių ir traktorių gamyklose. Amerikiečiai inžinieriai buvo tarybinės industrializacijos pionieriai: pulkininkas Hughas H. Cooperis vadovavo Dniepro hidroelektrinės („Dneprohes“) statybai,[28] Johnas Calderis – Stalingrado traktorių gamyklos statybai. Daugeliui kelionė į Tarybų Sąjungą penkmečio plano metais tapo antrąja jaunyste, naujų ribų šturmu; mums tie žmonės paliko puikios korespondencijos iš to meto Tarybų Sąjungos.[29]

Visa tai lėmė ne tiek kairuoliškos pažiūros, kiek dviejų šalių ir visuomenių bendrybės. Ir JAV, ir TSRS buvo didelės šalys, nusidriekusios per visą žemyną; abiejose, nepaisant rasinės segregacijos Jungtinėse Valstijose, visuomenė buvo daugiatautė, atsijusi nuo tautinių Europos valstybių; o svarbiausia – abi visuomenės dar tik formavosi, tebebuvo judrios ir dinamiškos, jose galėjai padaryti svaiginamą karjerą – arba ir sužlugti.[30] Štai kodėl ir amerikiečiai, ir TSRS piliečiai vieni pas kitus jautėsi vos ne kaip namie. Jie gyveno tame pasaulyje, kurį jiems paliko senoji Europa, ir tai buvo tikrasis tarpusavio supratimo pamatas.[31]

Amerikinis gyvenimo būdas 1937 metais

Savo knygą apie Ameriką Ilfas ir Petrovas baigė tokiais žodžiais: „Šią šalį įdomu stebėti, bet joje gyventi nesinori.“[32] Tai pasakyta tikriausiai ne dėl politinio konformizmo, o todėl, kad tokios buvo jų pažiūros, jų pasaulėjauta. Na ir ką būtų veikę tie išliaupsinti tarybiniai rusų rašytojai svetimame krašte! Rastume ir daugiau panašių barjerų. Ir vis dėlto rašydami apie gyvenimą Amerikoje jie nenutyli kai kurių šablonų ir svarbių dalykų, kad ir kaip ta šalimi stebisi, net žavisi. Ypač tai pasakytina apie praktinius

Amerikos gyvenimo aspektus, apie gyvenimą, nesiejamą nei su politika, nei su valstybe. Juk jų aprašymuose beveik nekalbama apie valstybę ir jos atstovus. Jie tyrinėjo tai, kas vėliau bus pavadinta *civil society* (pilietinė visuomenė), o labiausiai per viešnagę Amerikoje juos žavėjo *American Way of Life* – amerikinis gyvenimo būdas, racionalus, protingas gyvenimo sutvarkymas. Jis apima tiek sauskelius, tiek sureguliuotą bendruomenės gyvenimą, prekių asortimentą parduotuvėse ir draugiškumą, kaip visuotinę elgesio normą, negailestingą kovą dėl būvio, stebinančią ne mažiau kaip technikos stebuklai. Visa tai nekrinta į akis, nesensacinga, kasdieniška, dėl to neverta burnos aušinti. Tačiau tarybinio gyvenimo požiūriu – tai neįtikėtini dalykai: už pinigus galima gauti visko, nereikia nei eilėse stovėti, nėra jokių parduotuvių privilegijuotiesiems; klientas yra karalius, ir tai – ne propagandinis šūkis, o komercinės sėkmės sąlyga. Amerika, išsiverčianti be begalinių pasitarimų, posėdžių, aptarimų, ryškiai kontrastuoja su keistu tarybinės biurokratijos potraukiu be saiko posėdžiauti. Ir kad tu gali be niekur nieko nueiti į spaudos konferenciją Baltuosiuose rūmuose, kad jai pasibaigus visi žurnalistai atsisveikina su prezidentu Rooseveltu žodžiais *Good bye, Mr. President*, – tokie dalykai šalyje, kurioje galinguosius supa paslapčių žiedas ir saugumiečių būrys, skamba stačiai kaip šventvagystė.[33] Tai ypač žeidžia prisiminus, kad prieš priimant naująją „Stalino konstituciją“ ir rengiantis rinkimams į Aukščiausiąją Tarybą viešoji erdvė buvo kupina pseudodemokratinės retorikos.

Tie pagiriamieji žodžiai Amerikos demokratizmui, amerikiečių vartojimo ir aptarnavimo kultūrai, trumpai tariant – amerikietiškai gyvensenai, 1937 metais Maskvoje neliko nepastebėti. Buvo pagarbios ir draugiškos kritikos – Levas Nikulinas pavadino knygą apie Ameriką „gražia, išmintinga ir smagia“, o Aleksejus Tolstojus apibūdino ją kaip „stebinamai brandžią“, – bet netrūko ir priekaištingų recenzijų. „Izvestijų“ 1937 metų kovo 21 dienos numeryje autoriai buvo papeikti už tai, kad nepalygino „proletarinės revoliucijos pergalių rezultatų su Amerikos klasinių brolių padėtimi“.[34] Kitoje recenzijoje teigiama, kad autoriai paslaugų kokybę laikantys svarbiausiu Amerikos tikrovės bruožu.[35] Tačiau ir reportažai, ir pati knyga apie Ameriką buvo paskelbti ir pasklido po šalį, negana to – dideliais tiražais: tęsiniais, reportažų serijomis, atskira knyga, išleista ne tik centre, bet ir Ivanove, Smolenske, Chabarovske.[36] Ir atsitiko taip, kad Didžiojo teroro metais, kai dėl

asmeninių ryšių su Amerika žmogus galėjo būti įtariamas ir apskųstas, pasirodė pagiriamasis žodis Amerikos gyvensenai, tų isteriškų ir žudikiškų masinių kampanijų laikais nuskambėjo liaupsės demokratijai, realiai gyvuojančiai Amerikoje.[37]

Utopija virsta tikrove

Jevgenijus Petrovas pergyveno bendraautorį vos penkeriais metais. Jis žuvo per karą, kai lėktuvą, kuriuo atgal į Maskvą skrido rašytojas, numušė vokiečiai. Bet jis paliko neužbaigtą romano rankraštį, pavadintą „Kelionė į Komunizmo šalį". Romano veiksmas vyksta 1963 metais, Petrovui didžiulę įtaką padarė kelionės į Ameriką įspūdžiai. Tik septintajame dešimtmetyje buvo išspausdintas to romano fragmentas. Jame pasakojama apie amerikiečių – žurnalisto, diplomato ir kitų – kelionę į TSRS. Šalis, kurioje diplomatas lankėsi dar prieš karą, po audringos modernizacijos laikotarpio pasikeitusi nebeatpažįstamai. Užtat 1963 metų Komunizmo šalies aprašyme randame daug Amerikos bruožų, kuriuos Ilfas ir Petrovas minėjo 1936 metais išėjusioje knygoje. Senosios Maskvos nebėra, iš jos likęs tik muziejus. Naujoji požeminė centrinė geležinkelio stotis susieja Maskvos metropoliteną su Niujorko centrine stotimi. Visas aptarnaujantis personalas kalba angliškai. Bagažas atgabenamas tiesiai į viešbutį. Maskvą supa penkių eismo juostų žiedinė autostrada. Gatves šluoja sniego valytuvai „visai kaip Amerikoj". Ekspresas su panoraminiais vagonais ir biblioteka nužiūrėtas iš Amerikos transkontinentinių traukinių. Kraštovaizdis, per kurį jis skuba, panašus į Amerikos priemiesčių su vienaaukščiais namais, degalinėmis, krautuvėlėmis. Jau įkurtas „Paslaugų liaudies komisariatas": kiekvieną pageidaujamą prekę galima užsisakyti telefonu arba paštu ir ji bus tiksliai laiku nemokamai pristatyta į namus. Tarybų Sąjunga daug kuo panaši į prieškario Ameriką, bet esama ir esminių skirtumų: viskas kaip Niujorke, tik be Bronkso ir Harlemo; sostinė prilygsta Vašingtonui, bet jos nebjauroja priemiesčių lūšnynai. Šalis perėmusi amerikiečių demokratizmą, bet jis ne vulgarus. Daug ko išmokta iš amerikiečių pragmatizmo, bet sudarytos sąlygos užsiimti ir prakilnesniais dalykais: menu, filosofija, estetika. Ir per visą kelionę nepamatai nė vieno reklamos skydo – reklama uždrausta jau prieš 10 metų! Ir nors Rusija diplomatui rodosi suamerikonėjusi, vis

dėlto jis įžiūri ir pamatinį skirtumą: „Ir vėl skriejam per modernų Rusijos kraštovaizdį, kuriame yra šis tas amerikietiško, tikriau sakant – nėra nieko amerikietiško." Kažkas trikdo keliautoją, kuris viską nenoromis lygina su Amerika. „Aš dar daug rašysiu apie Ameriką ir Tarybų Sąjungą, viena vertus, todėl, kad viską matau amerikiečio akimis, antra vertus, todėl, kad, mano nuomone, nėra įdomesnės temos kaip Amerika ir Tarybų Sąjunga. Bet šią akimirką mane stebina ne tiek skirtumai, kylantys iš nevienodos visuomeninės sanklodos, o kažkas iš lauko, stebinamai ryškus skirtumas, kurį tik dar labiau pabrėžia neabejotina giminystė, bet niekaip nesusigaudau, kas yra ne taip. Viskas kaip reikiant – amerikietiška erdvė, amerikietiški nuotoliai, amerikietiški greičiai, amerikietiški keliai, pagaliau vienaaukščiai amerikietiški miesteliai, kimšte prikimšti automobilių, – lyg ir jokio skirtumo. Ir niekaip negalėjau įsivaizduoti, kas čia kliūva." Ogi tuštuma, kurios neužpildo reklama, nes jos nėra! Bet ją kai kas užpildo, kai traukinys artėja prie Maskvos ir traukinyje užgesinamos šviesos, kad keleiviai galėtų pasigėrėti miesto vaizdais. Horizonte pasirodo Tarybų rūmų pastatas, kurio smailėje į dangų šauna Lenino statula.[38] Ten reklama – čia monumentalioji propaganda: štai ir matyti gyvensenos skirtumas.

Maždaug tuo pat metu, kai Jevgenijus Petrovas rašė savąją „Kelionę į Komunizmo šalį", Nikolajaus Bucharino mintyse irgi sukosi Amerika. Nuo 1937 metų vasario jis sėdi Lubiankos kalėjime ir laukia bylos svarstymo. Per tą laiką jis, Stalino kalinys, Lubiankoje parašė apie du šimtus eilėraščių, ir vienas iš jų pavadintas „Dangoraižiai". Gal tai prisiminimas tų metų, kai jis kaip tremtinys gyveno Amerikoje?[39] O laiške, kurį jis gruodžio mėnesį adresavo Stalinui, prašė, jei jam būtų dovanota gyvybė, tik vienos malonės: ištrėmimo į Ameriką.

„NEŽINAU AŠ KITO TOKIO KRAŠTO..." 1937 METAI IR TARYBINĖS ERDVĖS KŪRIMAS

Iš masinės dainos dvasios gimsta Tarybų Sąjunga • Maskva – vaizdų gamykla • Homogenizacija – sulydymas ir valymas: tarybinės liaudies vienybė

Tarybų Sąjungos, kaip naujos tėvynės, įvaizdis įsismelkė net į teismo posėdžių sales. Arkadijus Rozengolcas, buvęs užsienio prekybos liaudies komisaras, trečiojo Maskvos parodomojo proceso kaltinamasis, nuteistas mirti, paskutiniame žodyje, kuriuo 1938 metų kovo 12 dieną atsisveikino su šiuo pasauliu, pacitavo dainą: „Atsisveikinti juo skaudžiau, kad jau turim visiškai realius socializmo kūrimo rezultatus. Pirmąsyk mūsų gyvenimas yra kupinas jėgų, džiaugsmingas ir spalvingas. Milijonai, dešimtys milijonų žmonių, vaikų ir Tarybų Sąjungos piliečių, tarp jų ir mano vaikai, dainuoja: „Graži tu, mano mylima tėvyne, nežinau aš kito tokio krašto, kur žmogus alsuotų taip laisvai." Ir kartoju tuos žodžius aš, kalinys, kartoju tuos žodžius – nes nėra kito tokio krašto, kur skambėtų toks linksmas, džiaugsmingas juokas, kur žmonės taip laisvai dainuotų ir šoktų, kur gyvuotų tokia graži meilė, ir aš sakau: „Lik sveika, mano mylima šalie!" Norėčiau, kad jūs manim patikėtumėt. Man nieko nebereikia – nei iš teismo, nei iš žmonių, nenoriu ir negaliu ištarti nė vieno netiesos žodžio, kai paskutinį kartą kreipiuosi į žmones."[1] Neatsitiktinai buvo taip pasakyta.

Iš masinės dainos dvasios gimsta Tarybų Sąjunga

„Daina apie Tėvynę“ iš tarybinio filmo „Cirkas“, kuris sulaukė didžiulio pasisekimo, buvo vadinama tikruoju TSRS nacionaliniu himnu. Jos žodžius parašė poetas Vasilijus Lebedevas-Kumačius, muziką sukūrė kompozitorius Isaakas Dunajevskis, o sudainavo tarybinio kino žvaigždė Liubovė Orlova, jai pritarė choras; filmą režisavo maestro Grigorijus Aleksandrovas. Dainos melodija tapo visos epochos ar bent jau vienos kartos šaukiniu, jos simboliu.[2] Štai tos dainos teksto pažodinis vertimas:

Tai platus gimtasis mano kraštas,
Daug jame miškų, laukų ir upių;
Nežinau aš kito tokio krašto,
Kur žmogus alsuotų taip laisvai.

Nuo Maskvos lig pakraščių toliausių,
Nuo pietinių kalnų ligi šiaurinių jūrų,
Žengia žmogus kaip tikras šeimininkas
Beribės savo tėvynės.

Visur gyvenimas virte verda,
Plaukia kaip ta Volga vandeninga.
Jauniems visur pas mus kelias atviras,
Seniems pas mus visur pagarba.

Mūsų laukų akimi neapžvelgsi,
Neprisiminsi mūsų miestų.
Išdidus mūsų kreipinys – drauge –
Mums brangesnis už visus gražius žodžius.

Su tuo kreipiniu mes visur kaip namie,
Nėra mums nei juodukų, nei spalvotųjų.
Tas žodis visiems pažįstamas,
Su juo visur mes randam giminių.

Pavasario vėjas šalį gaivina,
Kasdien gyventi vis džiugiau.
Ir niekas pasaulyje nemoka
Geriau už mus ir juoktis, ir mylėt.

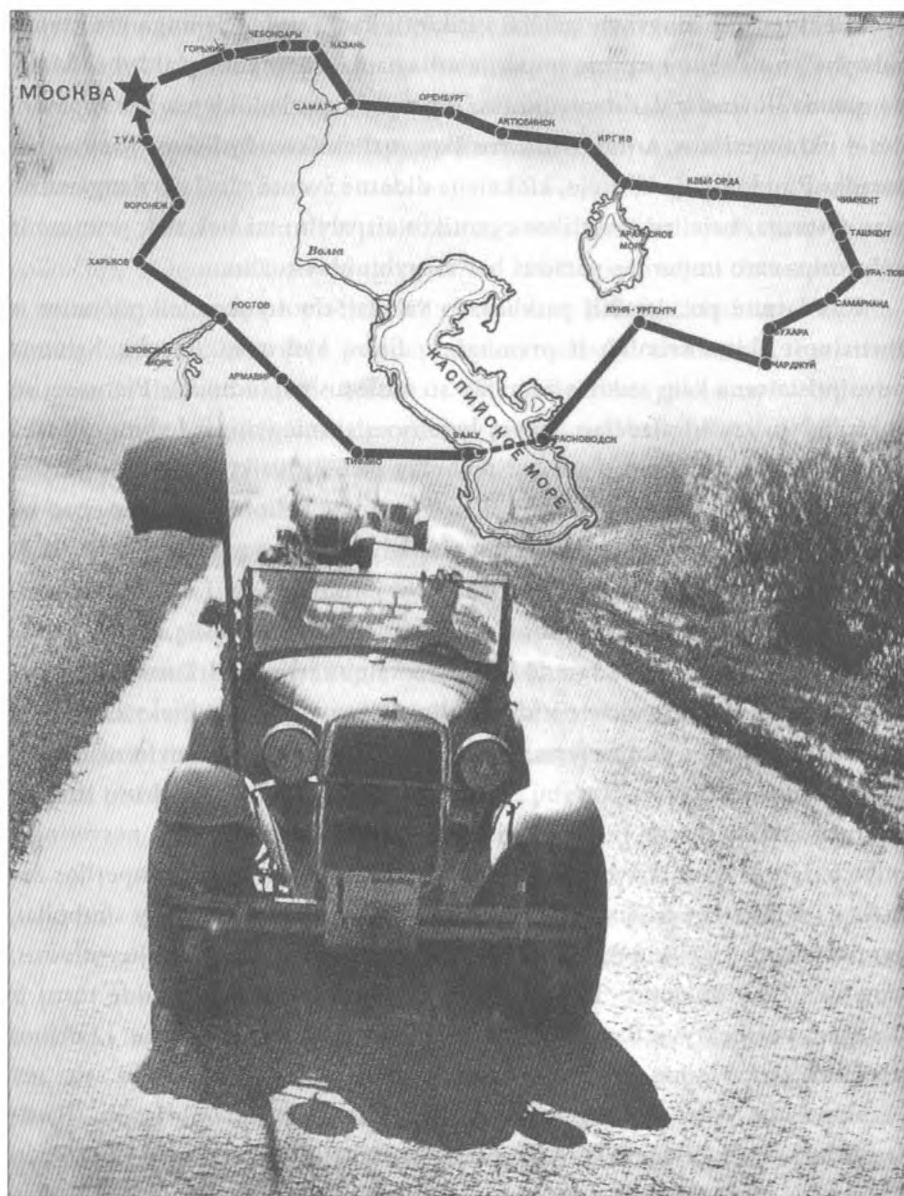
Tačiau mes rūsčiai antakius surauksim,
Jei priešas mus palaužti sumanys.
Kaip nuotaką mes mylime Tėvynę,
Rūpinamės ja kaip švelniąja motule.[3]

Daina audrino žmones, gyvenančius šalyje, patyrusioje daugybę skaudžių sukrėtimų, iškentusius smurtą, ir guodė juos mintimi, kad jie priklauso didelei bendruomenei, maža to – kad jiems lemta patiems kurti savo ateitį. Dainos tonacija mažorinė, optimistiška, ritmas tvirtas. Joje kalbama apie erdvę, kurioje gyvena ta bendruomenė. Plati ta erdvė, neaprėpiama. Miškai, upės, laukai – būdingi jos kraštovaizdžiai. Paminėta tik viena upė, Volga, ir tik vienas miestas, Maskva, bet apdainuojama ne Rusija, o „bekraštė tėvynė", daugiatautė, etniškai neapibrėžta šalis. Ir bendruomenė čia – ne vienos kurios tautos: tai tautų bendrija, juoba kartų bendrija; iš jų bendro darbo turintis rastis naujas pasaulis. Ir vis dėlto „Daina apie Tėvynę" labiau nei koks kitas kultūrinis dokumentas liudija gimstant tarybinę sąmonę. 1937 metais ją sutvirtino dar vienas dokumentas – „Stalino konstitucija", kurią 1936 metais priėmė Nepaprastasis VIII tarybų suvažiavimas: pagal ją 1937 metų gruodį buvo surengti rinkimai į Aukščiausiąją Tarybą. Ir viena, ir kita ugdė tarybinę savimonę: masinė daina – emocingai skatindama bendrumo jausmą, o rinkimų kampanija – diegdama itin savitą tarybinį konstitucinį patriotizmą. Bet ir jos buvo tik gairės, žyminčios kelią į valstybę, kuri būsianti visai naujoviška, ne tokia kaip senoji imperija arba tradicinė tautinė valstybė, – Tarybų Socialistinių Respublikų Sąjunga.

Vaizdinys, kurį pateikė populiarioji „Daina apie Tėvynę" – tarybinės tėvynės samprata, – buvo tiražuojamas kasdien ir milijonus kartų, visuose žanruose, visose informacijos terpėse ir visais registrais. Maskva kaip tik todėl ir yra sostinė, kad kuria įvaizdžius, įtvirtinančius tą naująją erdvę. Maskva yra tas taškas, į kurį suplaukia vaizdai iš visų bekraštės šalies kampelių ir čia yra sulydomi į vientisą paveikslą.[4]

Maskva – vaizdų gamykla

Maskvoje susitelkusi valdžios šaka – žiniasklaida – yra sintetinimo ir homogenizacijos mašina.[5] Pakanka pažiūrėti, kokie kultūriniai ir visuomeniniai renginiai vyko mieste per vienus metus. Visa imperija surengė gastroles sostinės scenose.[6] Per vadinamąsias „kultūros dekadas" savo kultūrą demonstravo visos TSRS tautos. Maskvos estradose koncertavo uzbekų dainininkai ir poetai; nukaršęs kazachų poetas Džambulas Džabajevas buvo iškeltas į tarybinės literatūros korifėjus. Savo meną rodė tadžikų muzikos ir šokių ansambliai. Maskvos metro stotyse praeiviai grįžčiojo į svečius iš Vidurinės Azijos, vilkinčius spalvingais tautiniais drabužiais. Parodose, kultūros parkuose ir Raudonojoje aikštėje Kaukazo kalniečių atstovai vaikštinėjo nešini sakalais. Maskva reiškė pagarbą ne tik Puškinui, bet ir gruzinų tautinio epo kūrėjui Šotai Rustaveliui, ir ukrainiečių nacionalinės literatūros tėvui Tarasui Ševčenkai. Visasąjunginė žemės ūkio paroda, atidaryta tik 1939 metais, nors buvo planuojama užbaigti ją 1937-aisiais, tapo miniatiūriniu Tarybų Sąjungos modeliu, užimančiu didelį plotą sostinės šiaurės rytuose. Ten buvo eksponuojama visa Sandrauga, o lankytojai galėjo pakeliauti per imperijos laiko juostas, klimato ir ūkio zonas: išvysti Gruzijos vynuogynus ir arbatmedžių plantacijas, Uzbekijos ir Turkmėnijos medvilnės pasėlius, Ukrainos cukrinių runkelių pramonės įmones, Kubanės srities kviečių laukus ir Sibiro audinių fermas. Iš 52 parodos paviljonų 22 buvo skirti atskiroms respublikoms ir autonominėms sritims, juose norėta išryškinti jų nacionalinį savitumą, kiekvienos tautos „dvasią" ir kultūrą. Architektai vis stengėsi projektuoti atitinkamo tautinio stiliaus paviljonus, ir kai kada jų pastangomis iš tiesų gimdavo modernus nacionalinis stilius; puikus pavyzdys – Uzbekijos paviljonas. Tik Rusija neturėjo vien jai skirto paviljono, tad nebuvo ir jokio pastato, rodančio, koks tas specifinis rusiškas tautinis stilius. Rusijai atstovavo tik kai kurios sritys – Pavolgis, Leningrado, Maskvos, Riazanės ir Tulos sritys; žinoma, jos laimėjimai buvo demonstruojami ir „teminiuose" paviljonuose, tokiuose kaip „Mechanizacija" arba „Kolūkiai".[7] Ir šios parodos, ir kitų parodų lankytojai ne tik turėjo progą susipažinti su naująja valstybės simbolika, su respublikų herbais ir tekstais iki tol negirdėtomis jiems kalbomis, bet ir šį tą sužinojo apie „kraštą ir žmones".[8]

Plakatas, skirtas Karakumų raliui

„Šalis buvo neapsakomai plati, bet technika padėjo įveikti nuotolius. Buvo rengiami autoraliai iš Maskvos į Simferopolį, į Taškentą. Spauda rašė apie slidininkus, peršliuožiančius per visą europinę Rusiją, ir apie automobilių lenktynes iš Leningrado į Pamyro kalnus arba ligi Irkutsko.“

Kiekviename žingsnyje galėjai įsitikinti, kad Tarybų Sąjunga yra „tautų valstybė", o ne seno kirpimo imperija arba nauja nacionalinė valstybė. Masinė spauda šlovino ir darbo pirmūnus, ir pavyzdingas kolūkietes, kurių pavardės – ukrainietiškos, armėniškos, rusiškos, uzbekiškos, žydiškos. Kiekvienas paradas Raudonojoje aikštėje, kiekviena didesnė šventė virsdavo daugiataute manifestacija, beje, su savotiškos egzotikos atspalviu; tai šiek tiek priminė ir vėlyvosios caro imperijos paradus bei valstybinius ritualus.

Kas savaitė po visą šalį pasklisdavo vaizdai: nuotraukos laikraščiuose ir žurnaluose, kino kronikų ir pramoginių filmų kadruose. Tarybų Sąjunga buvo pristatoma kaip atskiras žemynas su saulėtais paplūdimiais Pietuose, su aukštikalnių kraštovaizdžiais, stepių lygumomis, sniegynų ir ledynų plotais. Šalis buvo neapsakomai plati, bet technika padėjo įveikti nuotolius. Pasiekiamas tapo net ir tolimiausias taškas. Sporto ir kelionių reportažuose be paliovos buvo rašoma apie žygius per visą šalį ir pastangas išnaikinti baltąsias dėmes. Buvo rengiami autoraliai iš Maskvos į Simferopolį, į Taškentą. Spauda rašė apie slidininkus, peršliuožiančius visą europinę Rusiją, ir apie automobilių lenktynes iš Leningrado į Pamyro kalnus arba ligi Irkutsko. Imta kitaip vertinti erdvę. Pagaliau pasidarė galima lėktuvu pasiekti kiekvieną tašką, iš pradžių aviacijos pionieriams, paskui jau ir įprastiniams krovininiams bei keleiviniams lėktuvams. Tarybų Sąjungą apraizgė aviacijos maršrutų tinklas, lėktuvai skraidė skersai išilgai po visą šalį. Gamta, daug kur tokia nesvetinga, buvo pažabota, perbraižytas TSRS žemėlapis. Senosios Rusijos imperijos žemėlapį, panašesnį į tuščią popieriaus lapą, papildė nauji spalvingi simboliai, žymintys žemės gelmių turtus, kasyklas ir pramonės įmones, naujus miestus, kanalus ir geležinkelius. Taip buvęs tuščias kraštovaizdis prisipildė turtų ir neregėtų perspektyvų. Jame nebeliko neįveikiamų kliūčių – kalnų, į kuriuos negalima įkopti, upių, kurių nebūtų įmanoma pažaboti, užtvenkti arba net pasukti nauja vaga.[9] Neišmatuojama erdvė virto apžvelgiamu kraštu. Rusija, šimtus metų gyvenusi be kelių, tapo ir pravaži, ir įžengiama! Imta kirsti bekraščius neįžengiamus miškus – „žaliąjį auksą". Radosi šiame žemėlapyje naujų vardų, apie kuriuos iš pradžių tiek težinota, jog tai vietos, netinkamos žmonėms gyventi: Magadanas, Vorkuta, Kotlasas, Dudinka.[10] Pastaruoju metu jos buvo apgyvendintos prievarta, tenai buvo suvaryta šimtai tūkstančių žmonių. Beje, Gulagas – darbo stovyklos, kurių belaisviai pastatė tiek didelių Stalino epochos objektų – nepaliko jokio pėdsako viešai skelbiamuose

tų teritorijų žemėlapiuose. Dideli plotai oficialiai negyvenamų žemių faktiškai buvo pilni kalinių. Jų teritorija buvo „įsisavinta" ir jau pažabota vykdant didingus statybų projektus. Tačiau tie kalinių gyvenami plotai buvo slaptos teritorijos, nepažymėtos žemėlapyje, „nematomos".[11] Atramos punktų buvo atkovota net iš rūsčiausios gamtos, net amžinuosiuose ledynuose. Tarybiniai žurnalai – „SSSR na stroike" (leidžiamas keturiomis kalbomis, tarp jų – ir vokiečių), „Ogoniok", „Vokrug sveta" ir kiti[12] – spausdino fotoreportažus iš tiriamųjų kelionių po plačiąją šalį; tyrinėtojai keliavo šiaurinių elnių kinkiniais, automobiliais, jojo kupranugariais, važinėjo traukiniais, bet užvis daugiau ir dažniau skraidė lėktuvais. Tik iš lėktuvo galėjai apžvelgti visą šalį. Lėktuvas buvo tikriausia priemonė įveikti erdvę.[13] Tame fotonuotraukų pasaulyje buvo ir riba, ir pasaulis – dažniausiai priešiškas – už tos ribos. Pasienietis su šunimi, dažniausiai aviganiu, buvo viena pagrindinių to meto figūrų (Visasąjunginėje parodoje buvo atskiras šunininkystės paviljonas), jis ištisus mėnesius, nelyginant vesternų traperis, vienišas bastydavosi giriose, kalnuose arba jūrų pakrantėse – saugojo tėvynę nuo priešiškų įsibrovėlių.[14] Reportažuose iš užsienio ir apie užsienį labiausiai būdavo pabrėžiama, kaip labai ir kaip teigiamai nuo jo skiriasi Tarybų Sąjunga, ką užsienis rašo apie „tarybinius laimėjimus". Atrodė, kad tokie etnografiniai ir geografiniai tyrinėjimai padėjo šaliai pažinti pačiai save.[15]

Homogenizacija – sulydymas ir valymas: tarybinės liaudies vienybė

Be abejo, svarbiausia buvo parodyti ne tai, kas yra, o tai, kas dar turi būti. Tai, kas vyko Maskvoje, kartojosi dar daug kur. Visur buvo kopijuojamas Maskvos modelis. Respublikų sostinėse vieni po kitų radosi nauji vyriausybės rūmai – dažnai balti konstruktyvistiniai ansambliai arba net ir monumentalūs šedevrai istoriniuose miestų centruose. Taip Sąjunga praturtėjo visu būriu atsinaujinusių sostinių – Alma Ata, Baku, Jerevanu, Charkovu, Kijevu, Minsku. Neliesti gamtovaizdžiai, į kuriuos ryždavosi leistis nebent kailinių žvėrelių medžiotojai arba geologai, virto pramoniniais kraštovaizdžiais su būdingais aukštakrosnių, šachtų, gamyklų cechų siluetais. Bekraščiai kolūkių laukai driekėsi ligi pat horizonto, žvilgsnis užkliūdavo nebent

už kombaino ar traktorių virtinės, atidundančios į žiūrovą. Taip radosi modernizacijos žemėlapis, iš kurio ištrintas naikinimo pėdsakas. Plito naujas miesto ir gyvenvietės tipas – su darbininkų ir inžinierių miesteliais, mokyklomis, viešosiomis pirtimis, universalinėmis parduotuvėmis, sporto klubais, kultūros ir poilsio parkais. Visur pilna diagramų ir statistikos lentelių su gamybos augimo rodikliais, didėjančiais knygų tiražais, duomenų, kaip gausėja aukštųjų technikos mokyklų absolventų ir mieste kursuojančių autobusų. Maskvos vaizdų mašina buvo sykiu ir vienodinimo, homogenizacijos, mašina. Ji diktavo madas ir sroves – nuo interjero ligi kostiumo. Ji nustatinėjo standartus ir mokė, kaip elgtis. Bet pirmiausia – rodė tono ir kalbos pavyzdį. Ji formulavo signalus ir epitetus, vienodai suprantamus visoje šalyje, nes kas jų nesupranta, rizikuoja galva. Šalyje, kalbančioje daugybe skirtingų kalbų, nusitęsusioje per vienuolika laiko juostų, šalyje, kurios dalys ir regionai vis dar natūraliai gyvena savo laiku ir „tiksi" kiekviena savaip, – tokioje šalyje rasti bendrą kalbą, įtvirtinti bendrą ritmą ir priklausymą bendrai tėvynei, gyvenančiai vienu laiku, yra be galo sunkus uždavinys kiekvienam politikos elitui, vis tiek kokio atspalvio ir iš kur kilusiam. Niekur šis uždavinys suvienodinti laiką nebuvo toks neatidėliotinas, niekur tėvynės ilgesys nesireiškė taip smarkiai kaip šioje šalyje, geografiškai tokioje didelėje, taip iškankintoje katastrofų ir išmuštoje iš vėžių, ir niekur to ilgesio nebuvo įmanoma taip lengvai suderinti su vienybe, primesta iš viršaus ir sutvirtinta teroru.[16]

Bemaž visi svarbūs 1937 metų įvykiai buvo sąjunginio masto. Parodomuosiuose procesuose visa TSRS buvo paversta sąmokslų ir teroristų tinklų arena. Per Puškino festivalius stengtasi rusų poetą paversti tarybiniu, todėl visoje imperijoje jo vardu buvo pervadinamos gatvės, aikštės, teatrai ir mokyklos. Per gyventojų surašymą visa šalis, nuo Negorelojės vakarų pasienyje ligi Vladivostoko prie Ramiojo vandenyno, sustingo 24 valandoms, kad įsiregistruotų. Radijas per visą kraštą paskleisdavo žinią apie kiekvieną svarbų įvykį – nuo bylų nagrinėjimo iki paradų Raudonojoje aikštėje, nuo Spaso bokšto kurantų iki Maskvos radijo stoties šaukinių. Kad ir koks buvo įvykis, apie kurį praneša radijas – ar filmo „Petras Pirmasis" premjera, ar vokiečių „filosofo materialisto" Ludwigo Feuerbacho mirties metinės, – tai būdavo daugiau nei tik žinia. Kartu su ja pasklisdavo bendri standartai, ikonografinė informacija ir kalbos normos. 1937 ir 1938 metų kalendorius, taip gausiai išmargintas sukaktimis ir jubiliejinėmis datomis, ne tik atidavė duoklę pra-

eičiai, kultūros milžinams, ypač rusams, bet ir, kas dar svarbiau, formavo kanoną, visiems bendrą laiko horizontą ir vienodą kultūrinę erdvę. Taip buvo forsuotai kuriamas tarybinis identitetas, tarybinė žmonių savivoka.[17]

1937 metai suvaidino svarbų vaidmenį formuojant Tarybų Sąjungą, kaip dvasinę bendruomenę, ir tarybinį žmogų, kaip transnacionalinį, etniškai neapibrėžtą tipą. Dar reikšmingesnis už Spalio revoliucijos 20-ąsias metines, paminėtas visoje TSRS, buvo pasirengimas rinkimams. Metai, praėję nuo konstitucijos priėmimo 1936 metų gruodį iki rinkimų 1937 metų gruodį, buvo nesiliaujančios parengties metai, kai be paliovos viena po kitos vyko diskusijos, pasirengimo rinkimams etapai ir kitos kampanijos, susijusios su konstitucija ir rinkimais. 1936 metų birželį konstitucijos projektas, kurį parengė aukšto rango komisija, buvo pateiktas viešai diskusijai. Visą vasarą spauda skelbė straipsnius ir nuomones tuo klausimu. Daug tūkstančių pasiūlymų, laiškų ir papildymų buvo persiųsta Konstitucijos komisijai, per 50 milijonų žmonių maždaug per pusmetį dalyvavo diskusijos renginiuose.[18] Tikriausiai tos diskusijos ir pasiūlymai šį tą sakė apie nuotaikas, paplitusias šalyje. Nepaprastajame VIII tarybų suvažiavime kalbėdamas apie konstitucijos projektą, Stalinas rėmėsi ir gyventojų reakcija. 1937 metų vasarą pradėta ruoštis rinkimams pagal naująją Konstituciją, atsižvelgiant į radikaliai pakitusią TSRS gyventojų klasinę struktūrą. Buvo panaikinti visi apribojimai, įrašyti senojoje Konstitucijoje: darbininkai prarado pirmenybę prieš valstiečius (pagal senąją Konstituciją darbininkai turėjo daugiau balsų už kaimo gyventojus), rinkimų teisę turintys piliečiai galėjo kelti kandidatus savo nuožiūra. Tos linijos, nubrėžtos dar CK plenume, kuris vyko 1937 metų vasarį ir kovą, buvo laikomasi ligi 1937 metų spalio, nepaisant vietos ir sričių partijos komitetų vadovų įspėjimų: tie žmonės bijojo „visuotinių, laisvų ir slaptų rinkimų" ir grasino centrui, kad rinkimais piktavališkai pasinaudosią „antitarybiniai elementai", o visa rinkimų eiga tapsianti nevaldoma. Tik paskutinę akimirką – per CK plenumą 1937 metų spalio pradžioje – kryptis buvo pakeista iš pagrindų: partijos vadovybė, atsižvelgdama į tariamą „didelę partijos ir nepartinių eilių vienybę", nutarė atsisakyti keleto kandidatų iškėlimo ir sudaryti bendrus partijos narių ir nepartinių kandidatų sąrašus. Taip paskutinę akimirką, nusprendus siūlyti rinkėjams iš anksto aptartas ir suderintas kandidatūras, įrašytas į bendrą partijos narių ir nepartinių bloką, buvo išvengta pavojaus, kurį galėjo sukelti laisvi ir slapti rinkimai.[19] Kad ir kiek akių dūmimo buvo toje grandiozinėje

tarybinių rinkimų kampanijoje, naujosios TSRS konstitucijos propaganda ir praktinis rinkimų vykdymas turėjo nemenką reikšmę. Šalis buvo suskirstyta į rinkimų apygardas, rinkimams vykdyti sudarytas atitinkamas aparatas, teko organizuoti kandidatų aptarimą ir jam vadovauti, išnagrinėti jų biografiją, nuopelnus ir klaidas, galiausiai – išrinkti deputatus. Tas procesas apėmė visą šalį, ir jo rezultatas – Aukščiausioji Taryba, išrinktieji Sąjungos tarybos ir Tautybių tarybos deputatai – tenkino sąmoningą Komunistų partijos siekimą statistiškai patvirtinti rinkimų reprezentatyvumą, įrodyti, kad tikrai gyvuoja tokia visuomenė – „tarybinė liaudis". Rinkimų kampanija turėjo ugdyti tarybinį patriotizmą, kuriam įsišaknyti nemažai padėjo ir Konstitucija.

Tos ilgalaikės masių aktyvizacijos išvirkščioji pusė buvo masinės operacijos, vykdomos lygia greta su pasirengimu rinkimams. Per tas operacijas buvo suimta apie pusantro milijono žmonių ir maždaug 700 000 tariamų „antitarybinių" ir „svetimų" elementų išžudyta.[20] „Laisvų, visuotinių, slaptų rinkimų" farsas ir visuomenės „valymas" buvo dvi pusės vieno ir to paties proceso – „tarybinės liaudies vienybės" lipdymo. Valdžiai rūpėjo ne surengti demokratinius rinkimus, o sužadinti bent jau miglotą bendruomenės ir priklausymo jai pojūtį, be kurio negali gyvuoti nė viena šitokio masto žmonių bendrija. Kokia trapi ji buvo iš tiesų, niekas geriau neparodo kaip žudynės toléliau nuo balsadėžių.

BUTOVO ŠAUDYKLA. DIDŽIOJO TERORO TOPOGRAFIJA

Archeologai ieško pėdsakų masinėse kapavietėse • Masinės žudynės miesto pakraštyje • Masinių kapavietčių sociologija • Sušaudymų kvotos. Įsakymas Nr. 00447 • Pasaulinis karas, pilietinis karas

Butovo šaudykla Maskvos miesto pakraštyje 1937 ir 1938 metais buvo Didžiojo teroro centrinė arena. Pirmosios aukos – jų buvo 91 – iš Maskvos kalėjimų į šaudyklą atvežtos 1937 m. rugpjūčio 8 d., o paskutinės 52 aukos – 1938 m. spalio 19 d. Per tą 15 mėnesių laikotarpį Butove, patvirtintais duomenimis, paguldė galvą 20 761 žmogus.[1] Kone kasdien Butove būdavo masiškai šaudomi žmonės, vieną dieną mažiau, kitą daugiau. „Butovo poligonui" priklausė ir daugiau „spec. objektų", antra vertus, Butovas buvo ne vienintelė Maskvos miesto ir Maskvos srities egzekucijų vieta. Čia nutrūko tūkstančių žmonių gyvenimas, ir gal tik retas žinojo, už ką jis suimtas, nuteistas ir atvežtas sušaudyti. Žmonės, kurių kūnai po šūvio į pakaušį krisdavo į iškastus griovius ir būdavo užberiami žemėmis specialiai tam reikalui įsigytu „Komsomolec" („Komjaunuolis") markės ekskavatorium,[2] plaukė iš visų liaudies sluoksnių, iš visų Tarybų Sąjungos sričių; tarp jų buvo ir daugelio užsienio šalių piliečių, įvairiausio tikėjimo žmonių. Krisdavo ir senojo ikirevoliucinio elito atstovai, ir senosios bolševikų gvardijos nariai. Niekam nežinomi žmonės būdavo užkasami kartu su kitados garsiais asmenimis: generolais, sportininkais, lakūnais, menininkais. Butovo masiniai kapai priglaudė ir tūkstančius žmonių, sušaudytų vien už tai, kad ne tokia buvo jų tautybė. Daugelis žuvo Butove, nors ir nepriklausė nė vienai persekiojamų asmenų kategorijai, o mirė vien todėl, kad dar nebuvo sušaudyta tiek žmonių, kiek buvo suplanavusios valstybinės teroro organizacijos. Pakako netinkamu lai-

ku atsidurti netinkamoje vietoje, kad pakliūtum į Didžiojo teroro mėsmalę. Dokumentai liudija, kiek žmonių buvo sušaudyta Butove nuo 1937 metų rugpjūčio iki 1938 metų spalio:

	1937 m.					1938 m.									
Nr.	VIII	IX	X	XI	XII	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X
1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	162	–	–	–
2	–	111	–	–	210	132	–	–	–	–	–	1	–	–	74
3	–	146	233	230	133	–	258	–	–	–	115	–	120	–	–
4	–	205	–	–	311	–	–	–	–	–	136	160	–	–	–
5	–	281	166	123	–	–	247	–	275	–	–	–	–	–	–
6	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
7	–	–	–	–	–	–	–	313	253	–	113	–	–	–	–
8	91	126	173	–	474	34	–	365	–	–	–	–	–	–	–
9	115	342	144	–	159	–	–	–	–	–	–	–	122	–	–
10	–	80	–	–	243	–	–	198	–	–	124	119	114	119	–
11	4	–	61	–	127	–	–	–	210	–	–	–	–	–	–
12	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
13	–	–	147	186	–	–	–	–	–	–	–	–	117	–	–
14	–	164	111	–	–	–	–	354	66	–	118	–	–	–	–
15	194	–	–	–	137	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
16	–	219	–	355	–	–	–	320	–	154	105	–	123	–	–
17	136	119	128	–	–	–	502	–	–	172	–	–	–	–	–
18	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
19	–	–	–	190	154	66	–	–	–	–	–	–	–	–	52
20	134	–	–	–	–	–	–	233	–	–	160	–	116	–	–
21	89	429	347	275	–	–	370	–	–	–	–	–	–	–	–
22	–	8	–	–	62	–	–	325	–	–	130	–	–	–	–
23	205	369	–	–	–	–	–	–	–	–	25	–	–	–	–
24	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
25	–	–	251	225	119	–	–	227	–	–	–	–	–	–	–
26	–	294	–	–	–	–	387	–	–	216	2	68	–	–	–
27	–	272	–	159	–	–	–	–	78	162	141	–	68	–	–
28	168	–	–	–	–	–	562	–	–	230	–	–	–	–	–
29	–	–	–	–	247	–	–	–	–	262	–	–	–	–	–
30	160	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
31	–	–	284	–	–	314	–	–	–	150	–	–	–	–	–
Iš viso:	**1 296**	**3 165**	**2 045**	**1 743**	**2 376**	**546**	**2 326**	**2 335**	**882**	**1 346**	**1 169**	**510**	**780**	**119**	**126**

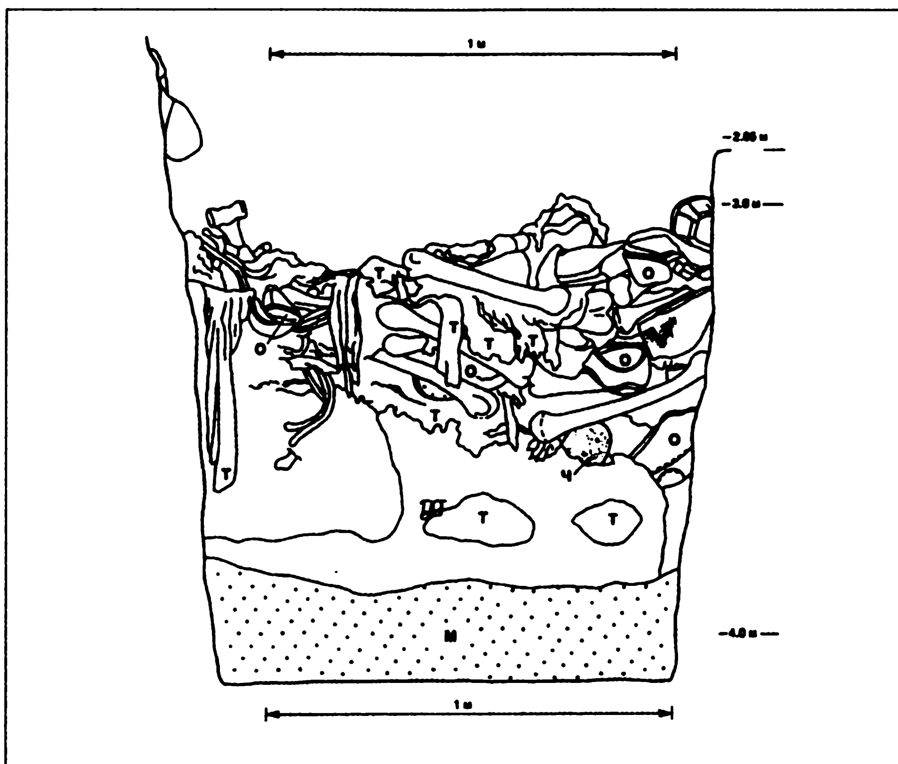
1937 m.		1938 m.			
rugpjūtį	1 296	sausį	546	birželį	1 169
rugsėjį	3 165	vasarį	2 326	liepą	510
spalį	2 045	kovą	2 335	rugpjūtį	780
lapkritį	1 743	balandį	882	rugsėjį	119
gruodį	2 376	gegužę	1 346	spalį	126

1937 m. rugsėjo 21 d. nužudyti 429 žmonės, 1937 m. gruodžio 8 d. – 474, 1938 m. vasario 17 d. – 502, 1938 m. vasario 28 d. – 562 žmonės. Tai buvo pačios blogiausios dienos.[3] 1938 m. birželio 26 d. buvo sušaudyti 2 žmonės, 1938 m. liepos 2 dieną – vienas. Bet dažniausiai Butove būdavo nužudoma 100–160 žmonių per dieną.

Masinės žudynės Butove taip smarkiai įsibėgėjo, o paskui staiga nutrūko neatsitiktinai: kaip tik tuo metu, nuo 1937 metų liepos iki 1938 metų gruodžio, visoje šalyje buvo svarbių įvykių, jie ir sukurstė Didįjį terorą, kuris paskui per 15 mėnesių, nuo tada, kai 1937 metų liepą buvo pradėtos „masinės operacijos", iki Ježovo pašalinimo 1938 metų lapkritį, pražudė apie 1,5 milijono žmonių, iš jų maždaug 700 000 buvo sušaudyta. Butovo šaudykla, įkurdinta ten, kur iki revoliucijos buvo kaimo vasarvietė su žirgynu, priklausančiu Ziminams, garsiai Maskvos mecenatų šeimai, labai mėgstančiai muziką, tapo Maskvos masto Didžiojo teroro arena.[4]

Archeologai ieško pėdsakų masinėse kapavietėse

Visuomenės sąmonėje „didįjį valymą" įkūnijo Maskvos parodomieji procesai, o Didžiojo teroro arenos iki pat Tarybų Sąjungos subyrėjimo tūnojo tamsoje. Butovo šaudyklą daugiau kaip pusę šimtmečio gaubė paslaptis. Šaudymai Butove liovėsi 1938 metų gale, bet kiti objektai netoli tos vietos – Suchanovka, Komunarka – veikė ir toliau. Kurį laiką Butovo poligone buvo bandomas Stalinui skirtas automobilis ZIS-110. Per karą į barakus, dar išlikusius

Paskutiniame XX a. dešimtmetyje atkastas masinis kapas Butovo šaudykloje. Jo skersiniame pjūvyje matyti drabužių, avalynės likučių, blauzdikaulių, šonkaulių ir peršautų kaukolių

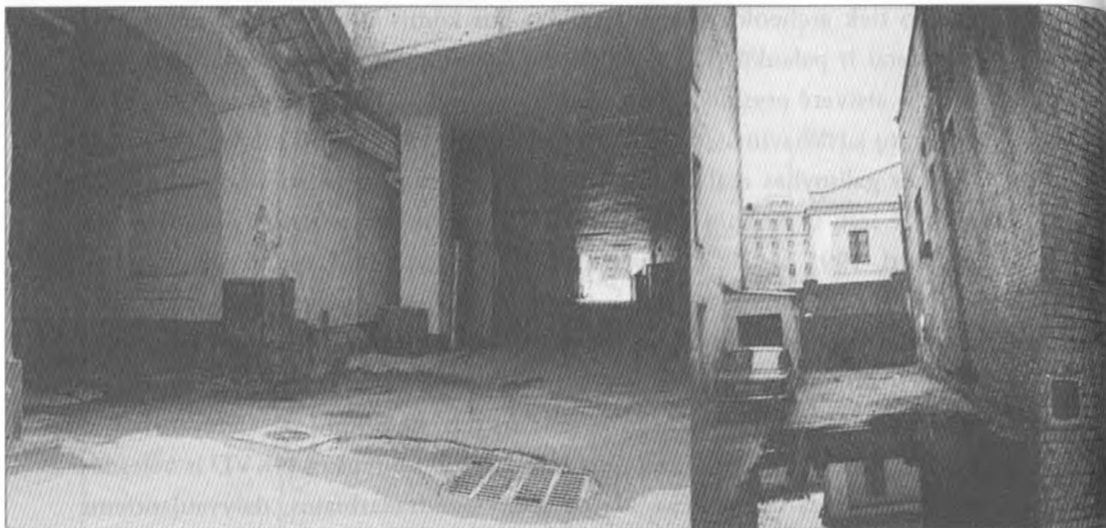
„Netrukus jie pusantro metro gylyje aptiko drabužių, odinių striukių, batų ir veltinių likučių, numautų ir į kapą sumestų pirštinių, stiklinių butelių duženų ir žmonių palaikų.“

Butove, būdavo suvaromi karo belaisviai. Šeštajame dešimtmetyje ten imta statyti gyvenamuosius namus, mokyklas, įsikūrė Vidaus reikalų ministerijos (MVD) kadrų rengimo centras ir sanatorija, pionierių stovykla čekistų vaikams. Visa teritorija buvo aptverta, o tvora vis atnaujinama. Butovas tapo būdinga, įprastine Maskvos vasarviete, bet sklido gandai, jog ten yra vykę kažkas paslaptingo; nuolat buvo randama žmonių kūnų likučių.[5]

Ir vis dėlto prireikė daug pastangų surasti vietai, kurioje buvo vykdomos mirties bausmės Didžiojo teroro aukoms, ir atkasti masiniams kapams. Labai

padėjo tiek archeologai, tiek reabilitacijos komisijos.[6] Jei ne „Memorialo“ aktyvistai ir palankus KGB personalas, nebūtų pavykę tos vietos rasti. Kelias į ją atsivėrė prasidėjus pertvarkai (*perestroikai*). 1988 metų spalį Liaudies deputatų suvažiavimas, o 1988 metų gruodį ir TSKP Politinis biuras sudarė teisines galimybes reabilituoti žmones, nuteistus pagal 58 straipsnį, be to, paskyrė lėšų ir žmonių tam nepigiai kainuojančiam procesui pradėti ir paspartinti. 1991 metais sudaryta specialioji darbo grupė aptiko dokumentus, kuriuose nurodomos masinės kapavietės Maskvoje, būtent prie Jauzos ligoninės ir Vaganovo bei Dono kapinėse. Tačiau dar ir dešimtojo dešimtmečio pradžioje nebuvo kalbama nei apie Butovą, nei apie Komunarką. Net ir „Sušaudymų knygose“, atrastose 1991 metais, neminimi tie vietovardžiai, o nedaugelis žmonių, turėjusių juos žinoti, būtent buvusios NKVD ir vėlesnės KGB bendradarbiai, tylėjo. Net ir KGB bendradarbiams, dalyvaujantiems paieškose, buvo labai sunku nustatyti egzekucijų vietas. Bet pagaliau atsirado dar gyvas Maskvos NKVD darbuotojas A. Sadovskis, jis ir nurodė tyrimo komisijai, kur ieškoti. Jam buvo pateiktos „Sušaudymų knygos“, ir jis pasakė, kad žmonės buvo šaudomi Butovo poligone.[7] Tą paskui patvirtino ir Butovo gyventojai, ir buvę NKVD vairuotojai. Taip buvo nustatyta ir kita egzekucijų vieta – Komunarka. 1993 metais leista darbuotis joje tyrimo komisijos nariams ir pastatytas pirmas paminklas. Piliečių iniciatyva ir Stačiatikių bažnyčios pastangomis pavyko neleisti, kad toje vietoje būtų statomi nauji gyvenamieji namai.

Gavus dokumentinius įrodymus – „Sušaudymų knygas“ – iššsyk buvo imtasi archeologinių tyrimų, kurie turėtų pagaliau pateikti tvirtus įrodymus. 1997 metų rugpjūtį kapavietes ėmė kasinėti archeologai, elektromagnetinių tyrimų ir georadarų specialistai, tekstilės medžiagų ir avalynės žinovai, teismo medikai, antropologai ir balistikos ekspertai. Netrukus jie pusantro metro gylyje aptiko drabužių, odinių striukių, batų ir veltinių likučių, numautų ir į kapą sumestų pirštinių, stiklinių butelių duženų ir žmonių palaikų. Pirmajame kasinėjimų sektoriuje buvo rasti trys sluoksniai žmonių kūnų, jie, kaip rodo archeologų piešiniai, per dešimtmečius susiliejo vieni su kitais: tikinčiųjų ir ateistų, paprastų valstiečių ir darbininkų, akademikų ir partijos veikėjų, tarybinių piliečių ir užsieniečių, rusų ir kitataučių. Kai kurių lavonų pakaušyje dar žymu 7–8 milimetrų kulkų įėjimo kiaurymės, o kaktoje – kulkų išėjimo pėdsakai. Iš kai kurių požymių aiškėja, kad aukos buvo užkastos

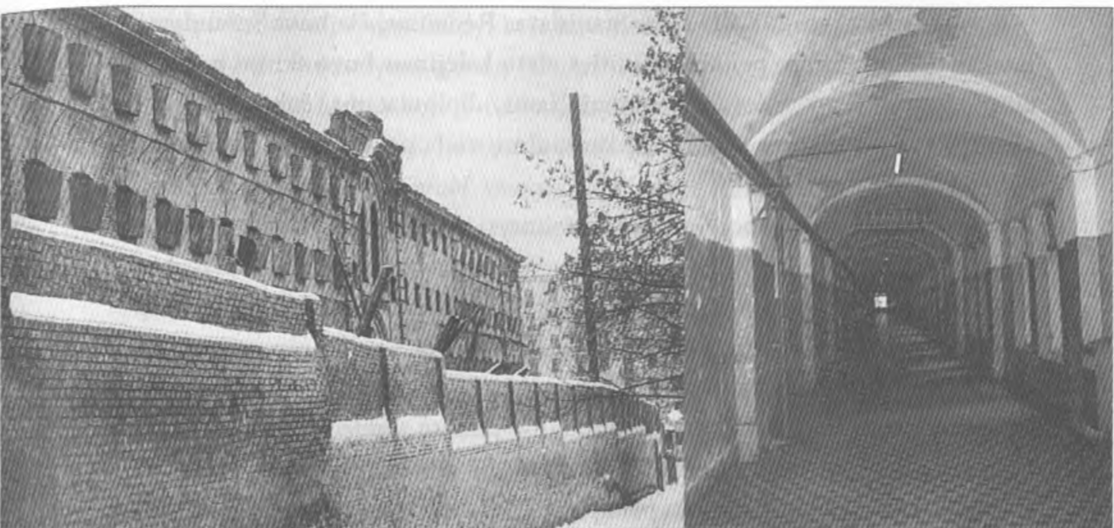

Nuotraukos iš Maskvos Vidinio kalėjimo, Dzeržinskio aikštėje 2. Iš kairės į dešinę: perėjos ir kiemai, kuriais kaliniai būdavo vedami į Lubiankos kalėjimą; OGPU / NKVD pastatas Varsonofjevo skersgatvyje 5–7 su vadinamuoju „sušaudymų garažu" antrajame plane; Tagankos kalėjimas, kuriame būdavo laikoma dauguma pasmerktųjų sušaudyti; vienas Butyrkų kalėjimo koridorių

„Tokių įstaigų kaip Butovas buvo ne viena; jos sudarė vientisą atrankos, suėmimų, įkalinimo, persiuntimo ir žudymo punktų tinklą."

dar gyvos. Kasinėjimai dar nesibaigė, nors toje vietoje jau pastatyta ir cerkvė, ir memorialas. Stačiatikių bažnyčia kasmet pamini Butove ir visoje Rusijoje nužudytus dvasininkus bei tikinčiuosius, o su Maskvos vyriausybe pavertė Butovo poligoną memorialu, kuris apima Šventų naujųjų Rusijos kankinių ir išpažinėjų cerkvę, buvusio Drožžino dvaro pastatus ir parką, kaimo kapines ir tvenkinius.

Maždaug 3 kvadratinių kilometrų plotas tarp automagistralių iš Maskvos į pietus – Varšuvos, Simferopolio ir Rastorgujevo plentų, masinių operacijų laikais aptvertas tvoromis, apstatytas sargybos bokšteliais ir užkardomis,[8] buvo viena iš keleto Maskvos egzekucijų vietų. Į vakarus nuo Butovo driekėsi NKVD tarybinio ūkio „Komunarka" laukai, kuriuose nuo 1937 metų rugsėjo 2 dienos iki 1941 metų spalio 1 dienos buvo užkasta 6 500 sušaudytųjų; anksčiau buvo manoma, jog ten palaidota 10–14 tūkstančių nužudytųjų.

Komunarka, kaip ir Suchanovkos kalėjimas, buvo skirta daugiausia įžymiems kaliniams ir nuteistiesiems mirti. Komunarkoje palaidota 200 vien „vyriausybinio namo" gyventojų ir net žmonių, gyvenusių Kremliuje, tokių kaip Nikolajus Bucharinas ir Josifas Unšlichtas. Komunarkos masiniuose kapuose atgulė legendiniai Raudonosios armijos ir karo laivyno vadai, užsienio žvalgybos asai, tarp jų – Sergejus Efronas, Marinos Cvetajevos vyras. Iš pradžių ten daugiausia buvo šaudomi ir laidojami buvę čekistai, kaip antai Jakovas (Jekabas) Petersas ir Martynas Lacis. Komunarkoje palaidoti rašytojai Borisas Pilniakas, Artiomas Vesiolas, daugiau kaip penkiasdešimties leidyklų ir laikraščių redakcijų autoriai ir bendradarbiai. Komunarkoje užkasta palyginti mažai dvasininkų, o stebinamai daug geležinkelininkų. Vokietijai užpuolus Tarybų Sąjungą Komunarka dar sykį tapo masinių egzekucijų vieta. Joje, be kitų, žuvo dar 1937 metais sušaudytų karvedžių Korko, Uborevičiaus, Tuchačevskio ir Gamarniko žmonos.

1939 metų pradžioje greta Butovo poligono, buvusio Šventosios Kotrynos vienuolyno pastatuose, buvo įrengtas slaptas Suchanovkos kalėjimas. Vienas pirmųjų tos „kankinimų vilos" kalinių buvo patsai Ježovas; čia jis išbuvo devynis mėnesius, iš čia buvo vežiojamas ir į TSRS Aukščiausiojo Teismo karinės kolegijos posėdžius, kuriuose pagaliau ir buvo nuteistas myriop. Suchanovkoje gavo pasėdėti ir Molotovo žmona Polina Žemčiužina,

ir ilgametis Maskvos NKVD šefas Stanislavas Redensas, čia buvo sušaudytas Isaakas Babelis. Šimto penkiasdešimties vietų kalėjimas buvo skirtas partijos elitui, Kominterno vadovams, užsieniečiams, diplomatams, čekistams. Suchanovka buvo laikoma didžiausių kankinimų vieta po Butyrkų, Lubiankos ir Lefortovo.

Prasidėjus karui „spec. objektai", esantys sostinės pakraščiuose, buvo uždaryti arba evakuoti. Kurį laiką nebeveikė ir Suchanovkos kalėjimas, bet 1942 metais jo vėl prisireikė: dabar čia buvo sodinami karvedžiai, paspruk̨ę iš fronto į užnugarį arba pabėgę iš vokiečių nelaisvės.[9]

Tokių įstaigų kaip Butovas buvo ne viena; jos sudarė vientisą atrankos, suėmimų, įkalinimo, persiuntimo ir žudymo punktų tinklą. Kol kas dar niekas neaprašė visos tos mašinerijos, jos vartų, koridorių, kabinetų, kamerų, karcerių ir izoliatorių, tardymo patalpų ir šaudymo rūsių, budelių, mušimo ir kankinimo specialistų poilsio kambarių. Jos istorija parodytų, koks tai buvo miestas mieste, uždara saugumo specialistų ir žudymo žinovų bendruomenė, gyvenanti pagal savas taisykles, su savais pažymėjimais ir atpažinimo ženklais, miestas su savomis spec. parduotuvėmis, vaikų darželiais, mokyklomis, laisvalaikio ir kultūros klubais, maisto produktų tiekimo įmonėmis, vasarvietėmis ir sanatorijomis kur nors netoliese.

Visas tas kompleksas augo metų metus. Mieste, kuriame nuo pat revoliucijos niekaip nesibaigė ypatingoji padėtis, nuolat reikėjo „spec. objektų" ir „spec. pastatų". Per pilietinį karą aristokratai, karininkai, dvasininkai ir kiti „kontrrevoliuciniai elementai" būdavo galabijami Kremliuje, parkuose, Chodynkos lauke, Chamovnikų kareivinėse. Žmonės buvo šaudomi ir Maskvos vienuolynuose – Spaso ir Andriejaus, Jono ir Naujajame Spaso vienuolyne.

Ilgainiui pačiame Maskvos centre susidarė tikras „teroro labirintas", jis plėtėsi į visas puses užimdamas namus ir ištisus kvartalus. Jame viešpatavo „Ypatingoji visos Rusijos komisija kovai su kontrrevoliucija, spekuliacija ir sabotažu", kitaip VČK, ir tos organizacijos įpėdinė GPU. Tai buvo jų valdos, jos apėmė pastatus Didžiojoje ir Mažojoje Lubiankos gatvėse, Kuzneckij Mosto gatvėje, Roždestvenkos gatvėje, Varsonofjevo, Cholzunovo, Didžiajame ir Mažajame Kiselno skersgatviuose. Tuose pastatuose, kuriuose šeimininkavo ČK, o paskui GPU, buvo ne tik kalėjimai, bet ir patalpos, pritaikytos žmonėms šaudyti ir lavonams šalinti. Varsonofjevo skersgatvyje Nr. 7–9 buvo autobazė Nr. 1, tai yra slaptosios policijos garažai. Jų rūsyje, šešiose

patalpose, buvo įrengta šaudykla ir lavoninė. Jau 1918 metais maskviečiai tą vietą vadino Sušaudymų garažu (*Garaž rasstrelov*).

Didžiojoje Lubiankoje 9 buvo ČK dalinių kareivinės, o Didžiojoje Lubiankoje 11 – pačios ČK būstinė ir jos kalėjimas. Tą pastatą maskviečiai pavadino Mirties laivu (*Korabl' smerti*). Didžiojoje Lubiankoje 14 ir 18 įsikūrė Maskvos ČK ir Revoliucinis tribunolas. Mažojo Kiselno skersgatvio kampiniame name taip pat glaudėsi dalis Maskvos ČK, o Didžiosios Lubiankos ir Varsonofjevo skersgatvio kampe įsitaisė Specialiosios tarnybos (*Specslužby*), apie kurias visuomenė sužinojo tik po 1990 metų, kai nebeliko Tarybų Sąjungos. Kiti teroro tinklo taškai buvo Sretenkos kalėjimų kompleksas, Butyrkų kalėjimas, Lefortovo kalėjimas ir Tagankos kalėjimas.

Per dešimtmetį nuo revoliucijos iki Didžiojo teroro aukos būdavo laidojamos daugiausia įvairiose Maskvos miesto vietose, 1926–1936 metais – dažniausiai Vagankovo kapinėse, kartais ir Jauzos ligoninės sklype Tagankos rajone, prie Aukštutinės Radiščevo gatvės. 1935–1953 metais sušaudytieji, kartais ir kremuoti, būdavo laidojami Dono kapinėse, kur jau veikė naujasis Maskvos krematoriumas.[10] Kalitnikovo kapinėse – prie Mažosios Kalitnikovo gatvės, šalia Maskvos mėsos kombinato – žmonės ne sykį matę šunis, kurie valkiojo įsikandę žmonių kūnų dalis.[11]

Kitaip viskas ėmė krypti prasidėjus 1937 metų „masinėms operacijoms". „Maskvos kapinės nebepajėgė susidoroti su tokiu numirėlių antplūdžiu. Ko gero, tada ir kilo mintis šalia Maskvos steigti specialiuosius objektus." Tam reikalui buvo parengtos trys vietos: pirma – Butovo poligonas prie Senojo Varšuvos plento, 18 km nuo miesto centro, antra – buvęs Jagodos vasarnamis „Komunarkos" tarybinio ūkio žemėje, Senojo Kalugos plento 24-ajame kilometre, ir dar viena vieta tolėliau nuo miesto – Liubercų drėkinamieji laukai į pietryčius nuo Maskvos. Manoma, kad masinių kapų buvo dar ir kitur, pvz., Meščerine, prie buvusios Abelio Jenukidzės vilos, – ten, keli kilometrai nuo Lenino Gorkų muziejaus ir memorialo komplekso, kitados buvo rusų tapytojo peizažisto Nikolajaus Meščerino dvaras. Dar buvo minimas Teriajevo miškas „Komunarkos" tarybinio ūkio žemėje, masinė kapavietė Ščerbinkoje, kur 1939–1941 metais būdavo laidojami sušaudyti karininkai, neatpažintas kapas NKVD lageryje Ostafjeve. Aukštutinės Otradnojės (Verchneje Otradnoje) kaimo gyventojai mena dar ir kaimynystėje buvusią vilą, kuri priklausė iš Šveicarijos kilusiam čekistui Artuzovui (Fraucci).[12]

Tyrimais nustatyta, kad Maskvos ir Maskvos srities kapavietėse palaidoti 26 089 mirusieji, daugiausia (20 761) Butove ir Komunarkoje:

Butovo šaudykloje	1937 08 08–1938 10 19	15 036 žmonės
Butove ir Komunarkoje	1937–1941	4 763 žmonės
Dono kapinėse	1930–1952	5 068 žmonės
Jauzos ligoninės sklype	1926	106 žmonės
Vagankovo kapinėse	1926–1936	1 007 žmonės
Palaidojimo vieta nenustatyta		118 žmonių[13]

Masinės žudynės miesto pakraštyje

Daugumą iš tų mirties nuosprendžių, kurie įvykdyti Butove, buvo priėmę ne teismo organai, o trijų žmonių grupė (*troika*), dviejų žmonių grupė (*dvoika*) arba Aukščiausiojo Teismo karinis tribunolas. Maskvoje prasidedant masinėms operacijoms, tai yra 1937 metų rugpjūtį, buvo trys tokios troikos: centrinė, kuriai pirmininkavo NKVD liaudies komisaro pavaduotojas Leonidas Zakovskis; Maskvos, kurios pirmininkas buvo Maskvos NKVD viršininkas Stanislavas Redensas, o jį suėmus – G. Jakubovičius; milicijos troika, kuriai pirmininkavo M. Semionovas, – jos kompetencijai priklausė daugiausia „socialiai pavojingi elementai", būtent valkatos, elgetos, vagys, smulkūs nusikaltėliai, pasų režimo pažeidėjai, kai kada kaltinami pagal 58 straipsnį – „antitarybine agitacija ir propaganda".

Antras neteisminis organas buvo dviejų žmonių grupė, vadinamoji dvoika, – NKVD ir TSRS generalinio prokuroro komisija. Ją sudarė liaudies komisaras Nikolajus Ježovas ir generalinis prokuroras Andrejus Vyšinskis. Dvoika tvirtino provincijos troikų priimtus ir į Maskvą atsiųstus nuosprendžius.

Žmones, atgulusius „Komunarkos" masiniuose kapuose, – žinomus partijos veikėjus, – buvo nuteisusi sušaudyti TSRS Aukščiausiojo Teismo karinė kolegija.

Prieš prasidedant vadinamosioms „masinėms operacijoms" Maskvai ir Maskvos sričiai buvo nustatyta 35 000 žmonių kvota, iš jų 5 000 pirmosios kategorijos – baustini „aukščiausiąja bausme", t. y. sušaudymu – ir 30 000 antrosios kategorijos – įkalinti lageryje; tai buvo jau sumažinta kvota, nes

partijos pirmasis sekretorius Nikita Chruščiovas buvo užsiprašęs daugiau, būtent 8 500 sušaudyti ir 32 805 ištremti į priverčiamojo darbo stovyklas.[14] Žmonės būdavo suimami ne už konkrečius nusižengimus, o vadovaujantis tam tikru „nusikaltėlio profiliu". Troikų posėdžiuose nedalyvaudavo nei suimtieji, nei kaltinamieji. Nuosprendis būdavo priimamas remiantis ne įrodymais, o prisipažinimais; šie būdavo išgaunami visais būdais, net ir kankinimais.[15] Aukos būdavo parenkamos vadovaujantis kartotekomis, kurias metų metais pildydavo duomenimis, gautais iš įmonių kadrų skyrių, namų valdybų, nuomininkų sąrašų. A. Postelis, buvęs NKVD darbuotojas, prisiminė: „Būdavo suimamos ir sušaudomos ištisos šeimos, tarp jų ir visai beraštės moterys, mažamečiai ir net nėščiosios, ir visus sušaudydavo kaip šnipus <...> vien todėl, kad jie „kitataučiai"."[16] Buvo tardoma „albumo metodu", kuris leido priimti nuosprendžius urmu, konvejerio ritmu. „Vietinių NKVD valdybų darbuotojai baigę tardyti kiekvienam suimtajam surašydavo pažymą (*spravka*) su siūlymu, kaip jį nubausti – sušaudyti ar nutremti 5–10 metų į lagerį. Tos pažymos būdavo surašomos tam tikrame lape („albume"), tada jas peržiūrėdavo NKVD valdybos viršininkas ir vietinis prokuroras (nelygu kokia bausmė siūloma), prireikus pakoreguodavo ir pasirašydavo. Paskui albumas keliaudavo į Maskvą, tenai galutinį sprendimą priimdavo vidaus reikalų liaudies komisaras (Ježovas) ir TSRS generalinis prokuroras (Vyšinskis). Sprendimas būdavo įvykdomas albumui sugrįžus į NKVD valdybą."[17] Būdavo net lenktyniaujama, kas išnagrinės daugiau bylų ir padarys tai greičiau. Apie tai pasakoja I. Bergas, kuris Butove buvo atsakingas už mirties bausmių vykdymą: „Semionovas visas bylas siuntė toliau, troikai, nepareiškęs jokių pastabų, po 400–450 bylų per dieną, vadinasi, po dvi bylas per minutę. Ir, žinokit, Semionovas lenktyniavo su Jakubovičium, katras spartesnis. <...> Po posėdžio Semionovas kaskart užeidavo į Jakubovičiaus kabinetą ir girdavosi, kad per tą patį laiką kaip Jakubovičius išnagrinėjęs penkiasdešimčia bylų daugiau, ir abu džiaugėsi įstengę taip greitai, net nežvilgtelėję į dokumentus, nuteisti kaltinamuosius. <...>"[18]

Mirtininkai, pristatyti į Maskvos kalėjimus, būdavo nufotografuojami iš priekio ir iš profilio, paskui, sutvarkius dokumentus, siunčiami į Butovą. Prieš vežant kalinį į Butovą reikėjo dar gauti NKVD Maskvos komisaro Stanislavo Redenso parašą. Organizaciniais ir logistikos reikalais – atgabenimu iš kalėjimo, mirties bausmių vykdymu ir lavonų išvežimu – rūpinosi

M. Semionovas ir I. Bergas. Jie ne tik savo parašais patvirtindavo, kad nuosprendis įvykdytas, bet ir patys dalyvaudavo egzekucijose.[19]

Butove dažnai lankėsi ir aukštesni NKVD pareigūnai, tarp jų ir būsimasis generolas V. Blochinas. Šis buvo vienas iš nedaugelio, išlikęs per NKVD valymus ir numiręs lovoje. Be jo žinios tikriausiai nevyko nė vienos ano meto žudynės – jo vardas vis šmėkščiojo tai šen, tai ten: Katynėje, Charkove, Mednojėje prie Tverės, kur sykiu su tarybiniais piliečiais buvo nužudyta ir 15 000 lenkų karininkų. Jo amžininkai ir studijų draugai – Blochinas jau įmetėjęs studijavo architektūrą – laikė jį draugišku ir nuotaikingu, tačiau jis asmeniškai dalyvaudavo egzekucijose, nors ir neprivalėjo. Kalbama, kad eidamas į darbą jis apsirengdavo kaip gyvulių skerdikas – ruda guminė prijuostė, pakaklinis ir guminiai auliniai batai.[20]

Neatrodo, kad kaimynai būtų buvę labai susirūpinę dėl šūvių poligone. „Poligonas – tai poligonas." Tačiau sklido kalbos, žmonės kai ką girdėjo ir matė, buvo įtartinų dalykų. Matydavo „juodvarnius", kalinių autobusiukus. Kartais du tris, kartais ir po dešimtį išsyk. Girdėdavo riksmus iš miško. Niekas nieko tikrai nežinojo, bet kažkas ten dėjosi. Žmonės tuos automobilius vadino *dušegubki* (paraidžiui – sielažudės): ėjo gandas, kad į jų vidų leidžiamos dujos. 1938 metais buvo suimtas I. Bergas, anksčiau vadovavęs Maskvos NKVD ūkio skyriui, apkaltintas išradęs *dušegubką* – dujų kamerą ant ratų, už tai ir sušaudytas.[21]

A. Sadovskis, kitados buvęs Maskvos NKVD ūkio skyriaus komendantu, o 1937 metais nuo sausio ligi spalio tarnavęs Butove, paskutiniame mūsų amžiaus dešimtmetyje papasakojo, kaip buvo vykdomos masinės egzekucijos:

„Žmonės, pasmerkti sušaudyti, būdavo vežami į Butovą, bet nesakoma, ko ir kur. Taip buvo elgiamasi apgalvotai, kad nekiltų nereikalingų komplikacijų. Autobusiukai, į kuriuos būdavo sugrūdama iki 50 žmonių, atvažiuodavo į šaudyklą iš miško pusės apie 1–2 valandą nakties. Medinės tvoros tada nebuvo. Mašinos sustodavo prie kalvelės, ant jos stovėdavo sargyba, o medžiuose buvo įtaisyti prožektoriai. Netoliese buvo matyti du pastatai: vienas nedidelis mūrinis namas ir vienas labai ilgas, gal 80 metrų ilgio, medinis barakas. Žmones vesdavo į baraką neva praustis (*na sanobrabotku*). Prieš pat sušaudant būdavo perskaitomas nuosprendis, patikrinami duomenys. Tai buvo atliekama labai rūpestingai. Bylose kartu su aktu apie nuosprendžio įvykdymą būdavo pažymos su tikslia nuteistojo pavarde ir gimimo vieta.

Juk žinant, kokiu tempu tuomet būdavo tardoma, nėra ko stebėtis, kad Butove kitąsyk vietoj pasmerktojo sušaudydavo jo brolį. Nuosprendžio vykdymas galėjo būti atidedamas paaiškėjus, kad nėra nuotraukos, patvirtinančios nuteistojo asmenybę. Visais tokiais atvejais nuosprendis būdavo nevykdomas ir žmonės grąžinami į kalėjimą. Toks pedantizmas egzekucijos vietoje kartais išeidavo žmonėms į naudą, bet atvejai, kai mirties nuosprendžio vykdymas atidedamas, buvo labai reti; paprastai išsiaiškinus klaidą mirtininkas būdavo grąžinamas į šaudyklą ir įvykdoma mirties bausmė. Vis dėlto kai kada pasitaikydavo ir klaidų, nepadėdavo nė visokeriopa kontrolė: per klaidą būdavo sušaudomas žmogus, nuteistas tik ištremti į lagerį, o ne myriop, ir atvirkščiai. Pastaruoju atveju dar buvo galima klaidą ištaisyti; pirmuoju atveju, deja, – nebe. Bet nutikdavo ir tokių dalykų: pilietis, šeštąjį XX amžiaus dešimtmetį įregistruotas kaip sušaudytas, netikėtai apsireiškė ir savo ranka parašė prašymą reabilituoti. Vadinasi, 1937 ar 1938 metais vietoj jo per klaidą, o gal ir tyčia, buvo sušaudytas kitas žmogus.

Patikrinimas prieš sušaudant, lyginimas su nuotraukomis ir atranka – visos tos procedūros, per kurias gali kilti kokių klausimų ar nesusipratimų, – Butove trukdavo po kelias valandas. Komendanto įsakymu nuosprendžio vykdytojai visą tą laiką tūnodavo griežtai izoliuoti mūriniame namelyje netoliese. Tikrinti dokumentus – ne jų reikalas. Jų užduotis kita, ir jie laukdavo savo valandos.

Pasmerktieji būdavo po vieną išvedami iš barako. Čia prieidavo budeliai, pasitikdavo nuteistuosius ir kiekvienas su savo auka eidavo už pastatų, prie griovio, iškasto šaudykloje. Ant griovio krašto jie iš arti šaudavo į pakaušį. Paskui nušautojo kūną mesdavo į griovį. Lavonais būdavo nuklotas visas gilaus griovio dugnas. Lavonus „sutvarkydavo" specialiai paskirti NKVD darbuotojai.

Retą dieną būdavo sušaudoma mažiau kaip 100 žmonių. O būdavo ir 300, ir 400, ir daugiau kaip 500. <...> Mirties bausmės vykdytojai šaudydavo iš nuosavo ginklo; dažniausiai tai būdavo „Nagano" tipo pistoletas – jį laikė taikliausiu, paprasčiausiu naudoti ir rečiausiai užsikertančiu. Sušaudymo liudytojais turėjo būti gydytojai ir advokatas, bet, kaip yra prisipažinę patys nuosprendžio vykdytojai, anaiptol ne visada taip ir būdavo. Šaudymo dienomis namelyje, kuriame budi egzekucijos dalyviai, stovėdavo kibiras degtinės, iš kurio kiekvienas galėjo pasisemti kiek tinkamas (o kaipgi dirbti tokį darbą neapsvaigusiam?). Šalia stovėdavo dar ir odekolono indas, nes budeliai jau iš tolo dvokė krauju ir paraku. Pasak jų pačių, „net šunys jų baidėsi“."

Po sušaudymo laukė dar biurokratinis darbas – reikėjo sutvarkyti popierius. „Komendantūroje valdininkai, dalyvavę egzekucijoje, ranka užpildo formuliarus ir pasirašo nuosprendžio įvykdymo aktą. Po visų privalomų formalumų pietaujama, paskui vykdytojai, paprastai visiškai girti, vežami į Maskvą. Vakare kas nors ateina į vietą ir buldozeriu, tam tikslui pastatytu šaudykloje, užberia lavonus plonu sluoksniu žemių. Rytojaus dieną – vėl sušaudymai. Žinoma, egzekucijos procedūra per kelis mėnesius galėjo kiek ir pasikeisti. Ir ne kasdien viskas vyko lygiai taip pat. Žmonės galėjo būti šaudomi ir uždaruose šaudyklos pastatuose, specialiai tam tikslui pritaikytuose. Be to, nereikia pamiršti, kad į Butovą būdavo atvežama jau Maskvos kalėjimuose sušaudytų žmonių palaikų. Nors ypatingu įsakymu buvo griežtai uždrausta atskleisti šaudymų vietas, vis dėlto iš kai kurių tardymo bylų matyti, kad pasmerktieji buvo sušaudyti Butyrkų kalėjime, o vienoje byloje tiesiai kalbama apie žmones, sušaudytus Tagankos kalėjime.“[22]

Egzekucijas vykdančių enkavedistų, žinoma, nebuvo daug. Vadinamąją „sušaudymų komandą“ paprastai sudarydavo keturi „darbuotojai ypatingiems pavedimams“. Tomis dienomis, kai reikėdavo sušaudyti ypač daug žmonių, būdavo skiriama ir daugiau vykdytojų. Kartais egzekucijose dalyvaudavo ir aukšto rango pareigūnai, bet tik savo noru. Pasak vieno vairuotojo, dirbusio NKVD, visą Maskvos „darbuotojų ypatingiems pavedimams“ skyrių sudarė 12 vykdytojų; jie šaudė ir „Komunarkoje“, ir Maskvos kalėjimuose, ir Varsonofjevo skersgatvyje. Per masines operacijas tie „darbuotojai ypatingiems pavedimams“ būdavo komandiruojami ir į kitas sritis bei miestus egzekucijų vykdyti. Tai NKVD garažo Nr. 1 vairuotojas sužinojo iš pačių vykdytojų, mat su jais dažnai susitikdavo Varsonofjevo skersgatvyje esančio pastato kieme pažaisti šaškėmis ar domino. Atsitiktinai išliko net nuotrauka, kur jie visi įsiamžinę per darbo pertraukėlę.[23]

Masinių kapaviečių sociologija

Kolia Remizovas, jaunas darbininkas, dirbo vienoje apygardos ligoninėje vairuotoju. Sužinojęs, kad mirė jo tėvas, ištremtas į Sibirą, Kolia parašė dėdei: „Mielas dėde Vasia! Turiu tau labai liūdną naujieną. Mūsų šeima prarado tėvą, o tu – brolį: jis mirė. <...> Sudie, tėti! Numirei toli nuo gimtųjų

namų. <...> Kas jus visus pasmerkė tokiai lėtai, kankinamai mirčiai? O, kaip daug malkų jūs savo rankomis prikapojot neįžengiamose giriose, kiek geležinkelių nutiesėt! Jūsų kaukolėmis išgrįstas kanalas, kurį jūs patys iškasėt. Ant jūsų palaikų mes kuriam įsivaizduojamą socializmą. Ir visa tai slypi už aklinos melo sienos. <...> Tiesa visur smaugiama be gailesčio, bet ateis metas, atsiras didis narsuolis, kuris atskleis tiesą, ir kokia baisi bus jos nuogybė – o tie, kurie atsakingi už tas baisybes, nusigręš ir tik stebėsis."[24]

Kolios Remizovo laiškas buvo perimtas, jo autorius suimtas ir 1937 metų rugsėjo 14 dieną Butove sušaudytas. Kadangi jaunasis darbininkas buvo nuteistas pagal 58 straipsnį – už „antitarybinę veiklą" – ir paskui reabilituotas kaip „politinis" kalinys, mes jo istoriją žinom, ne taip kaip tų 5 658 žmonių, kurie pagal Baudžiamąjį kodeksą buvo nuteisti kaip „kriminaliniai elementai" ir nužudyti, bet taip ir liko nereabilituoti.[25]

Butovo kapavietėse buvo atstovaujama visiems tarybinės visuomenės sluoksniams, visoms TSRS dalims. Dauguma sušaudytųjų – 11 300 – buvo iš Maskvos ir Maskvos srities. Iš kitų RTFSR regionų – europinės Rusijos, Uralo, Sibiro, Tolimųjų Rytų – buvo kilusios 2 652 aukos. 331 žmogaus gimtinė buvo Ukraina, 98-ių – Baltarusija, 150 atkeliavo iš Pabaltijo, Moldavijos, iš Kaukazo respublikų, Vidurinės Azijos ir Kazachstano. Iš kalėjimų ir pataisos darbų stovyklų atgabenta per 100 aukų. Apie maždaug 300 žmonių trūksta duomenų. Liko neišanalizuota didžiulė minia aukų – 5 658 žmonės, pagal Baudžiamąjį kodeksą nuteisti kaip kriminaliniai nusikaltėliai, nes nepavyko prieiti prie jų bylų. Ši masinė kapavietė – tarptautinė. Joje yra užkasta aukų iš Vokietijos, Lenkijos, Prancūzijos, JAV, Austrijos, Vengrijos, Rumunijos, Italijos, Jugoslavijos, Čekoslovakijos, Turkijos, Japonijos, Indijos, Kinijos ir daugelio kitų šalių, taip pat gausu pabėgėlių ir žmonių be pilietybės. Apie 70 proc. čia užkastų žmonių – rusai. Neproporcingai daug latvių, lenkų, žydų, mažiau – ukrainiečių, vokiečių, baltarusių. Iš viso šiose kapavietėse guli daugiau kaip 60 tautybių žmonės. Galima tik stebėtis, kaip greitai jie buvo suimami ir šaudomi. Sparčiausiai buvo sprendžiamos bylos, iškeltos dėl „antitarybinės agitacijos ir propagandos", o labiausiai klimpdavo baudžiamosios bylos dėl „šnipinėjimo" arba „teroristinių diversijų". Didžioji dauguma sušaudytųjų, būtent 80–85 proc., buvo nepartiniai, tik pusė turėjo aukštesnįjį išsilavinimą. Trumpai tariant, buvo žudomi daugiausia žmonės, neturintys nieko bendro nei su politika, nei su nomenklatūra.

Aukomis tapdavo visų amžiaus grupių atstovai. Kulką gaudavo ir 15–16 metų jaunuoliai, ir aštuoniasdešimtmečiai senukai. Į Butovo masinius kapus atguldavo ištisi kaimai. Kartais Butove galą gaudavo 10, kartais ir 30 to paties kaimo gyventojų. „Antai iš Volokolamsko rajono Vosmiščės kaimelio 10 žmonių buvo sušaudyta Butove, iš Krasnyj Strojitelio gyvenvietės – 13, iš Golicyno kaimo šalia Baltarusijos geležinkelio – 31. Tiek pat iš Kolomnos rajono Bobrovo kaimo, iš Nemucinovkos – 26 žmonės, iš Uchtomos rajono Višniakos kaimo – 46 žmonės ir t. t.“[26] Būdavo šaudomi ir vyras su žmona – čia buvo palaidota per 40 sutuoktinių porų, suaugę vaikai kartu su tėvais, seserimis ir broliais – kartais penki, šeši, aštuoni žmonės iš vienos šeimos. Skirtinguose miestuose ir srityse gyvenantys vienos šeimos nariai būdavo atvežami į Maskvą ir ten kartu sušaudomi. Mirtis Butove siaubė vyriškąją giminę: ten buvo nužudyti 19 903 vyrai ir 858 moterys. Į masinius kapus pakliūdavo žmonės iš visų visuomenės sluoksnių ir klasių. Didelė dauguma aukų – darbininkai, dar neseniai buvę valstiečiai, antroje vietoje – tarybinių įstaigų tarnautojai, po jų – valstiečiai. Kai kurie beraščiai kaimiečiai, po kvotos protokolu vietoj parašo dedantys kryžiuką, buvo apkaltinti „trockizmu“ arba „teroristine kontrrevoliucine veikla“ – jie net nesuprato, ką reiškia šie žodžiai. Daugelis taip ir numirė nesupratę, kuo buvo įtariami ir apkaltinti. Buvo kaimiečių ištisų šeimų, apkaltintų šnipinėjimu. Prie valstiečių buvo priskiriami ir žemkasiai (*grabari*), juodadarbiai, jie susibūrę į arteles daugiausia dirbo sunkius darbus statybose, fabrikuose, karjeruose, geležinkelių, plentų ir kanalų tiesimo vietose; dažnai neturėjo nuolatinės gyvenamosios vietos ir gyveno vien iš to, ką uždirbdavo su savo arkliu; tokių žemkasių Butove palaidota apie 60. Daugelis statybų darbininkų, medkirčių ir durpių kasėjų buvo valstiečiai, pabėgę iš kaimų ir ištirpę minioje. Butove buvo šaudomi visų profesijų žmonės: staliai, gydytojai, konditeriai, krovikai, vairuotojai, ugniagesiai, laiškanešiai, elektrikai, pakuotojai, nešikai, pardavėjos, kalviai, kirpėjai, tarnaitės, šlavėjai, dvasininkai, vienuoliai. Netrūko žmonių, išmanančių visus Rusijos kaimo amatus, bet buvo ir mokytojų, inžinierių, gydytojų, liaudies teisėjų, menininkų.

Po valstiečių gausiausias sušaudytųjų sluoksnis – tikintieji. Ypatinga vieta tenka Stačiatikių bažnyčios dvasininkams ir pasauliečiams. Čia per 15 mėnesių sušaudyti 973 žmonės, kurių kaltė ta, kad jie buvo tikintys.[27] Jau ir per pirmuosius du dešimtmečius po 1917 metų Stačiatikių bažnyčia buvo negai-

lestingai persekiojama, o 1937 metais prasidėjo naujas Bažnyčios ir tikinčiųjų generalinis puolimas. 1937 metais uždaryta apie 8 000 cerkvių, panaikinta 70 vyskupijų ir vikariatų, sušaudyta 60 vyskupų. Butove pirmi dvasininkai buvo sušaudyti 1937 m. rugpjūčio 20 d., o ypač didelę dalį nužudytųjų jie sudarė 1937 m. rudenį ir 1937–1938 metų žiemą. Dievo Motinos paveikslo dieną, per Marijos Apreiškimo šventę, būtent 1937 metų spalio 21-ąją, buvo sušaudyti 48 dvasininkai ir pasauliečiai, gruodžio 10 – 49 dvasininkai, tarp jų Vladimiro arkivyskupas Nikolajus (Dobronravovas) ir paskutinis Sergijev Posado Švč. Trejybės vienuolyno viršininkas Kronidas (Liubimovas). Butove sušaudyti septyni vyskupai, vienas metropolitas, du arkivyskupai, daugybė archimandritų, vienuolynų viršininkų, šventikų, kantorių, cerkvės sargų ir eilinių bendruomenės narių. Dauguma buvo kaltinami „antitarybine agitacija“ ir „kontrrevoliucine veikla“, prie kurios galima priskirti ką tik nori – aukas cerkvės pastatui prižiūrėti, paramą tremtiniams, prieglobstį benamiams šventikams. Tarp nužudytųjų buvo senų, nukaršusių ir labai garbingų Bažnyčios dignitorių. Vyriausias iš jų – Leningrado metropolitas Serafimas, pasižymėjęs ir kaip rašytojas, muzikas, dailininkas ir mokslininkas. Možaisko arkivyskupas Dmitrijus, eidamas 74-uosius metus, buvo suimtas ir 1937 m. spalio 21 d. sušaudytas už „kontrrevoliucinę veiklą“. Pačiame Kremliuje buvusio Čiudovo vienuolyno, vėliau nugriauto, paskutinis viršininkas, per tardymą pareiškęs, kad liaudis nuversianti tarybų valdžią, buvo sušaudytas 1937 m. rugsėjo 27 d.[28]

Bet ne vien Stačiatikių bažnyčia buvo taip skaudžiai persekiojama. Daug žmonių prarado ir kitos religinės bendruomenės: sentikiai (mažų mažiausiai 50 nužudytųjų), baptistai (apie 160 kankinių), taip pat liuteronai, protestantai ir katalikai (daugiausia lenkai ir austrai), vienas mula, du rabinai, vienas kantorius, bent kelių sektų nariai.

Butove galvą padėjo minios „asmenų be nuolatinio užsiėmimo“ (LBOZ – *lica bez opredelionnogo zaniatija*) ir „be nuolatinės gyvenamosios vietos“ (BOMŽ – *bez opredelionnogo mesta žitelstva*). Tai buvo žmonės, atleisti iš darbo, išsilavinę dar prieš revoliuciją, emigrantai, grįžę iš Charbino ir neradę vietos tarybinėj visuomenėj. Užbaigus Maskvos–Volgos kanalą į Butovą atgabenta didelė grupė, apie 2 500, „kanalarmiečių“ (*kanalarmeicy*), kuriems nepasisekė atsidurti tarp apdovanotųjų ordinais ir paleistų į laisvę. Tarp tų Dmitlago kalinių buvo žemdirbių, darbininkų, bet buvo ir inžinierių, tokių kaip baronas F. von Graevenitzas, suprojektavęs geležinkelio

tiltą Chlebnikovo rajone ir 1937 m. gruodžio 3 d. su kitais šeimos nariais nuteistas mirti.[29]

Butove buvo šaudomi transporto darbininkai ir tarnautojai, prekybininkai, pramonės įmonių ir kombinatų valdybos nariai, amatininkai, kooperatyvų ir brigadų nariai. Vien tik iš invalidų darbininkų brigados, vardu „Technochimik", sušaudyti 39 žmonės. 1937 metais mirties Butove susilaukė 50 žmonių, laikiusių Maskvoje tradicines kiniškas skalbyklas.

Sušaudyti 54 milicijos darbuotojai, tarp jų buvo ir rajono masto viršininkų, ir populiarių, visame mieste išgarsėjusių detektyvų bei tardytojų. Nuo kulkos krito ugniagesiai, metrikacijos biurų tarnautojai, gydytojai, profesoriai, akademijų dėstytojai, šokių mokytojai, tautinių lenkiškų, latviškų, vokiškų mokyklų dėstytojai, jų mokiniai ir studentai.

Butove buvo sušaudyta 71 Bolševo darbo komunos narys ir 22 Liubercų komunos nariai – įstaigų, kurios trečiajame dešimtmetyje Felikso Dzeržinskio iniciatyva buvo įkurtos tam, kad našlaičiams, benamiams ir beglobiams vaikams bei paaugliams padėtų sugrįžti į gyvenimą. Tūkstančiai jaunuolių perėjo per tas NKVD darbo komunas, greit tapusias legendines, kol suėmus Genrichą Jagodą, aukščiausią tų įstaigų globėją, imta persekioti ir darbo komunas. Pedagogai, dirbtuvių vedėjai, buvę nusikaltėliai, ėmę dorai gyventi, buvo apkaltinti „organizavę teroristų kovos grupes iš nepataisomų banditų, plėšikų ir baltagvardiečių eilių" ir nubausti mirtimi.[30]

Butove baigė gyvenimo kelią daugybė menininkų. Čionai keliavo beveik visų meno šakų atstovai: muzikantai, kompozitoriai, dainininkai, pianistai, smuikininkai, aktoriai, cirkininkai, estrados žvaigždės. Čia žuvo maždaug 100 įvairiausių menininkų: tapytojų, grafikų, skulptorių, tiek avangardistų, tiek socialistinio realizmo atstovų, ikonų dailininkų ir tekstilės margintojų, dizainerių ir porceliano dekoratorių. Tarp jų buvo daug latvių, kaip antai tarybinio agitacinio plakato pradininkas Gustavas Klucis ir Aleksandras Drevinis, kurio paveikslai šiandien kabo Tretjakovo galerijoje. O kur dar generolo sūnus Vladimiras Timiriovas arba Vladimiras Komarovskis, kilmingas tapytojas, leidęs žurnalą „Russkaja ikona" ir iki egzekucijos, įvykdytos 1937 m. lapkričio 5 dieną, jau penkis kartus suimtas; arba grafas Jurijus Olsufjevas, senosios rusų dailės žinovas, sušaudytas 1938 metų kovą.

Butovas tapo ir ikirevoliucinio politikos elito nekropoliu. Tarp tų, kurie čia sušaudyti, randame Fiodorą Goloviną, antrosios Valstybės dūmos pirmi-

ninką ir ketvirtosios Dūmos narį; grafą A. Bibikovą, Tulos gubernijos bajorų maršalką; Nikolajaus II rūmų kamerherą; paskutinio caro vaikų mokytoją; daug žmonių, kilusių iš seniausių Rusijos aristokratų giminių – Rostopčinų, Čegodajevų, Šachovskojų, Gagarinų, Obolenskių.[31] 1938 m. vasario 26 d. sušaudytas buvęs Maskvos gubernatorius Vladimiras Dzunkovskis, garsėjęs kaip patyręs administratorius ir dosnus labdarys, visą gyvenimą paskyręs Maskvos miesto plėtrai ir dirbęs savo miesto naudai dar ir po revoliucijos. Jis kurį laiką buvo cerkvės prižiūrėtoju, prancūzų kalbos mokytoju, net konsultavo valdžią, kaip įvesti naująją pasų sistemą, kol 1937 metų gruodį buvo suimtas.[32]

Nėra ko stebėtis, kad tarp nuteistųjų myriop matome daug caro armijos ir baltagvardiečių karininkų. Tarp jų – devyni buvę caro armijos generolai, kurių nei garbus amžius (beveik visiems jau po 70–80 metų), nei aukšti kariniai apdovanojimai neapsaugojo nuo kaltinimų „antitarybine agitacija" ir „šnipinėjimu": jie buvo sušaudyti. Butove guli ir generolo Kutuzovo provaikaičio palaikai, ir Raudonosios armijos maršalo Tuchačevskio kūnas.

Butove sušaudyta stebinamai daug alpinistų, net ir tokių, kurių vardais pavadintos Tian Šanio kalnų viršūnės, nes jie pirmi į jas įkopė. Alpinistai bastėsi pasienyje, susitikdavo su užsieniečiais ir dalyvaudavo tarptautinėse ekspedicijose, todėl ypač dažnai būdavo apkaltinami šnipinėjimu, o neretai ir dalyvavimu „kontrrevoliucinėje fašistinėje teroristų organizacijoje". Kartu su tarybinių alpinistų elitu Butove ir Komunarkoje atgulė aukšti tarybiniai veikėjai, mėgę ir skatinę alpinizmą: NKVD vado pavaduotojas Michailas Frinovskis, teisingumo liaudies komisaras Nikolajus Krylenka ir Mokslų akademijos sekretorius Nikolajus Gorbunovas – visi trys aistringi alpinistai. Butove ilsisi 10 lakūnų, rusų ir tarybinės aviacijos pionierių, kai kurie dirižablių konstruktoriai.[33]

Didžiulė grupė žmonių (5 658) buvo sušaudyti Butove kaip „kriminaliniai nusikaltėliai" ir „socialiai pavojingi", bet neįmanoma tikrai pasakyti, kiek iš jų galima pripažinti tikrais nusikaltėliais – žmogžudžiais, plėšikais, žagintojais, nes jie nebuvo reabilituoti, tad ir jų bylos neišnagrinėtos. Tarp nužudytųjų rasime ir pabėgusių kalinių, recidyvistų, benamių, žmonių, kurie neturėjo nei nuolatinio darbo, nei nuolatinės gyvenamosios vietos, susemtų per policijos operacijas geležinkelio stotyse, priemiestiniuose traukiniuose, nakvynės namuose, smuklėse. Tai ir jaunuoliai, patyrę šiurpių nuotykių, vargšai, įkliuvę už tai, kad pavogė dviratį arba porą kaliošų, duonos kepalą,

armoniką ar muilo gabalą, arba už tai, kad stotyje pardavinėjo obuolius („spekuliacija"). Butove buvo likviduojamos ir būrėjos, prostitutės, čigonai, aisorai – asirų palikuonys, kurie nuo seno vertėsi Maskvoje batų blizginimu.

Protu nesuvokiama, už ką buvo nužudyta 830 invalidų grupė (kai kuriais duomenimis – 1 160 žmonių). Dėl masinių operacijų perpildytuose Maskvos kalėjimuose invalidai, atsakingų pareigūnų nuomone, „sudaro labai nepalankias sąlygas priimti atgabenamus tardomuosius". Leonidas Zakovskis, NKVD Maskvos srities valdybos viršininkas, 1938 m. vasarį nusprendė pašalinti iš Maskvos kalėjimų žmones, jau nuteistus atlikti bausmę lageriuose. Butove juos sušaudė tik todėl, kad buvo nedarbingi invalidai. Tarp jų buvo kurčių, aklų, bekojų, sergančių širdies ligomis ir džiova, daug ir tokių, kurie Maskvos kalėjimuose „užsibuvo", tikriausiai ten ir susirgo.[34]

Net jeigu niekada nesužinosime visko apie žmones, kurie buvo nužudyti 1937 m. rugpjūčio 8 d.–1938 m. spalio 19 d., – juk budeliai tyčia naikino pėdsakus, dokumentus, kartotekas ir t. t., – vis dėlto turima informacija atskleidžia ne tik nužudytųjų skaičių, bet ir specifinį bausmės vykdymo būdą ir pasmerktųjų grupes. Iš masinių kapaviečių galima išskaityti Didžiojo teroro sociologiją. Ir kas gi krinta į akis?

Masiniuose kapuose buvo galima rasti tarybinių piliečių, taip pat – užsieniečių ir asmenų be pilietybės, iš visų socialinių sluoksnių ir grupių: aristokratų ir proletarų, valstiečių ir inteligentų, vaikų ir senukų, komunistų, priklausiusių valdančiajam sluoksniui, ir visai apolitiškų žmonių, beraščių ir mokslininkų, kinų ir žydų, stačiatikių ir ateistų, latvių ir rusų, tarybų valdžios rėmėjų ir nekenksmingų visuomenės prašalaičių. Remiantis išnagrinėtomis 3 067-iomis Butove 1937 ir 1938 metais sušaudytų maskviečių biografijomis, pavyko nustatyti, kiek aukų priklausė tai ar kitai grupei.[35]

Gausiausia nužudytųjų grupė – darbininkai ir tarnautojai; kartu su valstiečiais jie sudarė apie du trečdalius visų aukų. Valstiečių gerokai mažiau negu vidutiniškai šalyje, be abejo, todėl, kad Maskva – sostinė, joje labai daug politikų ir administracijos aparato darbuotojų.

Netikėtai daug sušaudyta stačiatikių dvasininkų, šventikų, vienuolių (vyrų ir moterų), taip pat kitų konfesijų bendruomenių narių.

Į akis krinta ir neproporcingai daug nerusų, ypač lenkų, latvių, vokiečių. Turint omeny dar ir tai, kad didelę dalį – iki 80 proc. – nužudytų komunistų sudarė užsieniečiai, ryškėja žudynių įkarščio „nacionalinė" kryptis.

Dar viena aiškiai apibrėžta smurto aukų grupė – žmonės, priklausę senajam elitui, taip pat nebolševikinėms partijoms ir grupuotėms.

Kita gausi sušaudytųjų grupė – Dmitlago kaliniai, kasę Maskvos–Volgos kanalą ir pasibaigus darbams nugalabyti, kad nereikėtų paleisti jų į laisvę.

Panašiai žuvo ir beveik 6 000 „asocialiųjų“ bei invalidų: jie buvo pašalinti, kad liktų daugiau vietos Maskvos kalėjimuose.

Tai, kas vyko Butove, nebuvo izoliuotas reiškinys. Tai, kas darėsi Maskvoje, apėmė ir visą šalį. Skerdynių uraganas buvo toks visuotinis ir atrodė toks betikslis, jo grėsmė tam tikroms „rizikos grupėms“ tokia ryški, faktas, kad egzekucijos buvo staiga pradėtos ir taip pat ūmai nutrauktos, – visa tai aiškiausiai rodo, kad čia buvo vykdoma suplanuota ir kontroliuojama akcija. Kaip rašo Arsenijus Roginskis ir Nikita Ochotinas, daug šaltinių „kalba apie visuotines represijas, be to, nesistemingas. Mes kiek kitaip regim tą dalyką. Savaime suprantama, 1937–1938 metų masinės represijos buvo ne tik neregėtai plataus masto, bet ir neregėtai žiaurios. Tačiau egzistavo tam tikra jų logika, struktūra ir taisyklės, kurios garantavo, kad represijų procesas bus ganėtinai veiksmingai valdomas, nors netrūko ir pažeidimų. Tik priėmus tą prielaidą galima tikėtis korektiškai atkurti „Didžiojo teroro“ istoriją.“[36]

Sušaudymų kvotos. Įsakymas Nr. 00447

Šuolis nuo 126 sušaudytųjų Butove 1937 metų liepą iki 2 327 sušaudytųjų 1937 metų rugpjūtį buvo staigus kaip audra. Panaši banga užliejo ir visą šalį: 1936 m. suimta 131 168 žmonės, 1937 m. – jau 936 750, o 1938 m. – dar 638 509. Ir vienais, ir kitais metais daugiausia, beveik 90 proc., žmonių buvo suimta už „kontrrevoliucinius nusikaltimus“. Taip pat staigiai daugėjo nuteistųjų mirti: 1936 m. sušaudyta 1 118 žmonių, o 1937 m. jau 353 074 ir 1938 m. – 328 618.[37] Tačiau dėl to kalta ne kokia nors gamtos stichija: buvo vykdomas planas, kurio atsiradimo ir vykdymo aplinkybės, bent daugelis iš jų, gerai ištirtos, bet daug kas tebėra mįslė.[38] Nebuvo jokių ženklų, kad prasidės tokia masinė operacija. Nors partijos ir valstybės aparato valymas tebevyko – gegužės ir birželio mėnesiais buvo suimta ir sušaudyta nemažai aukštų karvedžių, – bet atrodė, kad pasibaigus kolektyvizacijai, masiniams „buožių“ trėmimams ir 1935 bei 1936 metais išvarius iš didmiesčių dešimtis

tūkstančių „socialiai pavojingų elementų" masinių operacijų laikai praėjo. Nebuvo jokios propagandinės kampanijos, jokių pasirengimų partijos viduje. 1937 metų liepos 2 dieną „Pravda" net paskelbė svarbų dokumentą, kaip bus vykdomi rinkimai į Aukščiausiąją Tarybą. Bet tą pačią liepos antrąją Politbiuras priėmė ir rezoliuciją „Dėl antitarybinių elementų", kuria buvo iš esmės pritarta masinėms operacijoms. Rytojaus dieną, liepos 3-iąją, respublikų ir sričių partijos organizacijų sekretoriams buvo išsiuntinėta Stalino suformuluota telegrama. Joje rašoma:

„Nustatyta, kad daug buvusių buožių ir kriminalinių nusikaltėlių, kurie anksčiau iš įvairių sričių buvo ištremti į Šiaurę ir Sibirą, o pasibaigus tremties laikui grįžo į gimtinę, aktyviausiai kurstė daryti antitarybinius nusikaltimus, tokius kaip sabotažas kolūkiuose, tarybiniuose ūkiuose ir transporte, taip pat kai kuriose pramonės šakose. VKP(b) CK siūlo visiems sričių ir vietos organizacijų sekretoriams ir visiems NKVD atstovams kraštuose, srityse ir respublikose suregistruoti visus buožes ir kriminalinius nusikaltėlius, sugrįžusius iš tremties, pavojingiausius iš jų nedelsiant suimti, trejetams (troikoms) nuteisti ir nubausti mirtimi, o kitus, ne tokius aktyvius, bet vis tiek priešiškus elementus izoliuoti ir ištremti į NKVD nurodytas vietas. VKP(b) CK siūlo trejetų komisijų narių pavardes per penkias dienas pranešti Centro komitetui, taip pat pranešti, kiek asmenų turės būti sušaudyta ir kiek – ištremta."[39]

Pagal tą nutarimą surašytus labai konkrečius pasiūlymus iš vietų NKVD suvedė į bendrą sąrašą, kuriame nurodytas abiejų kategorijų – sušaudytinų ir ištremtinų – asmenų skaičius, tai yra kvotos kiekvienai sričiai. Tą Ježovo pasirašytą dokumentą – „Įsakymą 00447" – NKVD pirmininko pavaduotojas Michailas Frinovskis 1937 m. liepos 30 dieną persiuntė Stalino asmeniniam sekretoriui Aleksandrui Poskriobyševui, paskui tas dokumentas, jau kaip Politbiuro posėdžio protokolas, su žyma „visiškai slaptai" buvo išsiuntinėtas vadovautis partijos sekretoriams vietose. Tame protokole kalbama jau ne tik apie planuojamas masines žudynes, bet ir apie konkrečias išlaidas, apie technines ir organizacines priemones transporto ir logistikos problemoms spręsti.

NKVD įsakymas Nr. 00447 „Dėl buvusių buožių, kriminalinių nusikaltėlių ir kitų antitarybinių elementų malšinimo operaciją", kuriuo liepiama sudaryti troikas, suregistruoti buvusius buožes, antitarybinių partijų narius,

žandarus, dvasininkus, kriminalinius nusikaltėlius, sugrįžėlius ir t. t., paskui paskirti jiems bausmės lygį – pirma kategorija: sušaudyti, antra kategorija: 8–10 metų pataisos darbų lagerio – tapo precedentu ir pavyzdžiu kitiems tų metų įsakymams ir masinėms operacijoms. Iš tiesų anksčiau už įsakymą Nr. 00447 buvo išleistas kitas, būtent 1937 metų liepos 25 dienos įsakymas Nr. 00439: juo vadovaudamasi NKVD pradėjo „vokiečių operaciją", kurios metu visi vokiečiai – Vokietijos piliečiai, Tarybų Sąjungoje gyvenantys emigrantai, kartu ir vokiečių kilmės TSRS piliečiai – tapo įtariami kaip šnipai, agentai, teroristai ir privalėjo būti suimti.[40] Įsakyme Nr. 00447 iš esmės jau yra visi elementai, būdingi ir kitoms 1937–1938 metų masinėms operacijoms. Ježovo pasirašytame įsakyme Nr. 00447 sakoma:

„Tyrimo medžiaga baudžiamosiose bylose prieš antitarybines grupuotes įrodo, kad kaime apsigyveno daug buvusių buožių, jau patyrusių represijas, išvengusių represijų, pabėgusių iš lagerių, trėmimo vietų ir darbo gyvenviečių. Ten apsigyveno ir daugelis seniau represuotų Bažnyčios atstovų ir sektantų, žmonių, aktyviai dalyvavusių ginkluotose antitarybinėse akcijose. Kaime išliko beveik nekliudytos nemažos grupės antitarybinių politinių partijų narių (eserų, gruzmekų, dašnakų, musavatistų, itichadistų ir kitų), taip pat grupės žmonių, kitados aktyviai dalyvavusių banditų maištuose, baltagvardiečių, baudžiamųjų ekspedicijų dalyvių, repatriantų ir kt.

Dalis minėtųjų elementų iš kaimo persikėlė į miestą ir įsiskverbė į pramonės, susisiekimo ir statybos įmones.

Be to, iki šiol kaime ir mieste gyvuoja nemažos grupės sunkių nusikaltėlių – galvijų vagių, arkliavagių, recidyvistų, plėšikų ir kitų: vieni jau atlikę bausmę, kiti pabėgę iš kalėjimų ir išsisukę nuo represijų. Dėl nepakankamai aktyvios kovos su tomis kriminalinėmis grupuotėmis jos praktiškai išvengia baudžiamojo persekiojimo ir tęsia nusikalstamą veiklą. Nustatyta, kad visi tie antitarybiniai elementai labiausiai prisideda prie visokeriopų antitarybinių ir diversinių nusikaltimų tiek kolūkiuose ir tarybiniuose ūkiuose, tiek transporte ir kai kuriose pramonės šakose.

Valstybės saugumo organams keliama užduotis kuo negailestingiausiai sutriuškinti visą tą antitarybinių elementų gaują, nuo jos kontrrevoliucinių pinklių apsaugoti darbščią tarybinę liaudį ir pagaliau kartą visiems laikams padaryti galą (*raz i navsegda pokončit*) niekingoms jų pastangoms pasikasti po Tarybų valstybės pamatais.

Sutinkamai su tuo ĮSAKAU:

Nuo 1937 metų rugpjūčio 5 dienos visose respublikose, kraštuose ir srityse pradėti represijas prieš buvusius buožes, aktyvius antitarybinius elementus ir kriminalinius nusikaltėlius.

Represijų operaciją Uzbekijos, Turkmėnijos, Tadžikijos ir Kirgizijos respublikose pradėti šių metų rugpjūčio 10 dieną, o Tolimųjų Rytų ir Krasnojarsko kraštuose, taip pat Rytų Sibiro srityse – rugpjūčio 15 dieną."[41]

Ježovo pasirašytas įsakymas Nr. 00447 yra ne tik 1937 metų, bet gal ir viso XX amžiaus esminis dokumentas, todėl verta jį pacituoti išsamiau. Jį sudaro šie skyriai: 1. Represuotinų asmenų kontingentas. 2. Represuotinų asmenų skaičius ir bausmių lygis. 3. Operacijos vykdymas. 4. Tardymo eiga. 5. Trejeto komisijų sudarymas ir veikla. 6. Nuosprendžių vykdymo eiga. 7. Vadovavimas operacijai ir ataskaita apie ją.

„Represuotinų asmenų kontingentas" suskirstytas į 9 grupes:

1. Buvę buožės, kurie atlikę bausmę sugrįžo ir tęsia aktyvią antitarybinę ardomąją veiklą.
2. Buvę buožės, pabėgę iš lagerių arba darbo stovyklų, taip pat buožės, išvengę išbuožinimo ir veikiantys prieš tarybų valdžią.
3. Buvę buožės ir socialiai pavojingi elementai, dalyvavę maištininkų, fašistų, teroristų ir banditų grupuotėse, jau buvę bausti, išvengę represijų arba pabėgę iš priežiūros įstaigų ir vėl ėmęsi nusikalstamos veiklos.
4. Žmonės, priklausę antitarybinėms partijoms (socialrevoliucionieriai, arba eserai, gruzmekai, musavatistai, itichadistai ir dašnakai), buvę baltagvardiečiai, žandarai, valdininkai, kalėjimų personalas (baudėjai – *karateli*), banditai, gaujų šalininkai, priežiūros įstaigų tarnautojai (*perepravščiki*), reemigrantai, išvengę represijų, pabėgę iš priežiūros įstaigų ir tęsiantys antitarybinę veiklą.
5. Asmenys, demaskuoti remiantis tyrimo ir agentūrine medžiaga, priešiškiausiai nusistatę ir aktyviausiai dalyvavę šiuo metu jau likviduotose kazokų, baltagvardiečių, maištininkų organizacijose, fašistų, teroristų, šnipų, diversantų ir kontrrevoliucionierių organizacijose.

   Taip pat represuotini tie šios kategorijos elementai, kurie šiuo metu yra suimti, jų tardymas užbaigtas, bet teismo instancijos dar nebaigė nagrinėti jų bylų.

6. Aktyviausi antitarybiniai buvusių buožių elementai, tarp jų kalėjimų personalas (*karateli* – baudėjai), banditai, baltagvardiečiai, aktyvūs sektantai, dvasininkai ir kiti, kurie dabar laikomi kalėjimuose, lageriuose, darbo stovyklose bei darbo kolonijose ir ten aktyviai tęsia antitarybinį ardomąjį darbą.
7. Kriminaliniai nusikaltėliai, banditai, plėšikai, vagys recidyvistai, profesionalūs kontrabandininkai, spekuliantai recidyvistai (aferistai), galvijų ir arklių vagys, veikiantys nusikalstamais metodais ir susiję su nusikaltėlių aplinka.

   Taip pat represuotini tie šios kategorijos elementai, kurie šiuo metu yra suimti, bet teismo instancijos dar nebaigė nagrinėti jų bylų.
8. Kriminaliniai elementai, esantys lageriuose bei darbo stovyklose ir ten tęsiantys nusikalstamą veiklą.
9. Represuotini visi suminėtieji elementai, kurie šiuo metu yra kaime – kolūkiuose, tarybiniuose ūkiuose, žemės ūkio įmonėse – ir mieste – pramonės ir prekybos įmonėse, transporte, tarybinėse įstaigose ir statybose."

Antrojoje dalyje aptariamos dvi bausmių kategorijos ir nurodytos baustinų asmenų kvotos:

„1. Visi represuotini buožės, kriminaliniai nusikaltėliai ir kiti antitarybiniai elementai skirstomi į dvi kategorijas:
   – Pirmajai kategorijai priklauso aktyviausieji iš suminėtųjų elementų. Juos reikia nedelsiant suimti ir trejetų komisijoms išnagrinėjus jų bylas sušaudyti (*k rasstrelu*).
   – Antrajai kategorijai priklauso visi kiti, ne tokie aktyvūs ir vis dėlto priešiškai nusiteikę elementai. Juos reikia suimti ir uždaryti į lagerius 8–10 metų laikui, o piktavališkiausius ir socialiai pavojingiausius uždaryti tam pačiam laikui į kalėjimą pagal trejetų komisijų sprendimą.
2. Vadovaujantis duomenimis, kuriuos pateikė respublikų NKVD liaudies komisarai ir sričių bei kraštų NKVD viršininkai, nustatyta, kiek žmonių reikia nubausti tomis bausmėmis:"

	I kategorija	*II kategorija*	*Iš viso*
01. Azerbaidžano TSR	1 500	3 750	5 250
02. Armėnijos TSR	500	1 000	1 500
03. Baltarusijos TSR	2 000	10 000	12 000
04. Gruzijos TSR	2 000	3 000	5 000
05. Kirgizijos TSR	250	500	750
06. Tadžikijos TSR	500	1 000	1 500
07. Turkmėnijos TSR	500	1 500	2 000
08. Uzbekijos TSR	750	4 000	4 750
09. Baškirijos ATSR	500	1 500	2 000
10. Buriatijos-Mongolijos ATSR	350	1 500	1 850
11. Dagestano ATSR	500	2 500	3 000
12. Karelijos ATSR	300	700	1 000
13. Kabardos-Balkarijos ATSR	300	700	1 000
14. Krymo ATSR	300	1 200	1 500
15. Komijos ATSR	100	300	400
16. Kalmukijos ATSR	100	300	400
17. Marijos ATSR	300	1 500	1 800
18. Mordovijos ATSR	300	1 500	1 800
19. Pavolgio vokiečių ATSR	200	700	900
20. Šiaurės Osetijos ATSR	200	500	700
21. Totorijos ATSR	500	1 500	2 000
22. Udmurtijos ATSR	200	500	700
23. Čečėnijos-Ingušijos ATSR	500	1 500	2 000
24. Čiuvašijos ATSR	300	1 500	1 800
25. Azovo-Juodosios jūros kraštas	5 000	8 000	13 000
26. Tolimieji Rytai	2 000	4 000	6 000
27. Vakarų Sibiras	5 000	12 000	17 000
28. Krasnojarsko kraštas	750	2 500	3 250
29. Ordžonikidzės kraštas	1 000	4 000	5 000
30. Rytų Sibiro kraštas	1 000	4 000	5 000
31. Voronežo sritis	1 000	3 500	4 500
32. Gorkio sritis	1 000	3 500	4 500
33. Vakarų sritis	1 000	5 000	6 000
34. Ivanovo sritis	750	2 000	2 750

35. Kalinino sritis	1 000	3 000	4 000
36. Kursko sritis	1 000	3 000	4 000
37. Kuibyševo sritis	1 000	4 000	5 000
38. Kirovo sritis	500	1 500	2 000
39. Leningrado sritis	4 000	10 000	14 000
40. Maskvos sritis	5 000	30 000	35 000
41. Omsko sritis	1 000	2 500	3 500
42. Orenburgo sritis	1 500	3 000	4 500
43. Saratovo sritis	1 000	2 000	3 000
44. Stalingrado sritis	1 000	3 000	4 000
45. Sverdlovsko sritis	4 000	6 000	10 000
46. Šiaurės sritis	750	2 000	2 750
47. Čeliabinsko sritis	1 500	4 500	6 000
48. Jaroslavlio sritis	750	1 250	2 000
Ukrainos TSR			
1. Charkovo sritis	1 500	4 000	5 500
2. Kijevo sritis	2 000	3 500	5 500
3. Vinicos sritis	1 000	3 000	4 000
4. Donecko sritis	1 000	3 000	4 000
5. Odesos sritis	1 000	3 500	4 500
6. Dniepropetrovsko sritis	1 000	2 000	3 000
7. Černigovo sritis	300	1 300	1 600
8. Moldavijos ATSR	200	500	700
Kazachijos TSR			
1. Šiaurės Kazachijos sritis	650	300	950
2. Pietų Kazachijos sritis	350	600	950
3. Vakarų Kazachijos sritis	100	200	300
4. Kustanajaus sritis	150	450	600
5. Rytų Kazachijos sritis	300	1 050	1 350
6. Aktiubinsko sritis	350	1 000	1 350
7. Karagandos sritis	400	600	1 000
6. Alma Atos sritis	200	800	1 000
NKVD lageriai	10 000	–	10 000

„3. Pateikti skaičiai yra orientaciniai. Tačiau respublikų NKVD liaudies komisarai ir sričių bei kraštų NKVD viršininkai neturi teisės jų savavališkai didinti. Jokiu atveju nevalia tų skaičių viršyti.
Tais atvejais, kai situacija verčia nustatytuosius skaičius viršyti, respublikų NKVD liaudies komisarai ir sričių bei kraštų NKVD viršininkai privalo pateikti man atitinkamai motyvuotą paraišką.
Sumažinti skaičius ir perkelti asmenis iš pirmosios kategorijos į antrąją arba atvirkščiai leidžiama.

4. Pirmosios ir antrosios kategorijos asmenų šeimos paprastai nerepresuojamos.
Išimtys:
– Šeimos, kurių nariai gali aktyviai imtis antitarybinių veiksmų. Tokios šeimos nariai, gavus specialų trijų asmenų komisijos leidimą, siunčiami į lagerį arba darbo stovyklą.
– Pagal pirmąją kategoriją represuotų asmenų šeimos, gyvenančios pasienio zonoje, perkeliamos į tos pačios respublikos, srities arba rajono vietoves už pasienio zonos ribų.
– Pagal pirmąją kategoriją represuotų asmenų šeimos, gyvenančios Maskvoje, Leningrade, Kijeve, Tbilisyje, Baku, Rostove prie Dono, Taganroge ir Sočio, Gagros bei Suchumio rajonuose, perkeliamos iš tų vietovių į kitas jų pačių pasirinktas sritis, tik ne pasienio zonoje.

5. Visas pagal pirmąją ir antrąją kategoriją represuotų asmenų šeimas reikia suregistruoti ir nuolat stebėti."

Toliau įsakyme Nr. 00447 surašyta, kaip viskas turi būti vykdoma. Apie operacijos vykdymą pasakyta, kad ji turi būti pradėta rugpjūčio 5 dieną ir užbaigta per keturis mėnesius. Pirmiausia reikia represuoti pirmosios kategorijos kontingentą. Kiekviena sritis suskirstoma į sektorius, kad būtų galima efektyviai vykdyti operaciją. Jai visur turi vadovauti NKVD vadovybė: ji sudaro operatyvines grupes, kurios prireikus operacijos metu sustiprinamos karinėmis ir milicijos pajėgomis. Vadovai atsako už operaciją savo teritorijoje. „Apie kiekvieną represuojamąjį surenkami tikslūs duomenys ir kompromituojamoji medžiaga. Ta medžiaga vadovaujantis sudaromi areštuotinųjų sąrašai (*spiski na arest*), kuriuos paskui pasirašo operatyvinės grupės vadovas

ir dviem egzemplioriais siunčia išnagrinėti ir patvirtinti į NKVD, jos valdybos arba srities skyriui. Vidaus reikalų liaudies komisaras, NKVD valdybos arba srities skyriaus viršininkas patikrina sąrašą ir sankcionuoja jame įrašytų asmenų suėmimą." Toliau rašoma:

„7. Remdamasis patvirtintu sąrašu operatyvinės grupės vadovas vykdo suėmimą. Kiekvienam suėmimui būtinas atitinkamos formos įsakymas (orderis). Suimant asmenį atliekama rūpestinga krata. Būtinai konfiskuojama: ginklai, amunicija, kario ginkluotė, sprogstamosios, nuodingosios ir pavojingos medžiagos, kontrrevoliucinė literatūra, monetų, luitų ir dirbinių pavidalo taurieji metalai, užsienio valiuta, dauginimo aparatai ir korespondencija. Visi konfiskuoti daiktai įrašomi į kratos protokolą."

Toliau aptariamas suimtųjų uždarymas patalpose, „tinkamose suimtiesiems laikyti". Reikia imtis visų priemonių užkirsti kelią „pabėgimui arba kokiems nors incidentams". Ketvirtame skyriuje kalbama apie tardymą: jis turintis būti vykdomas „pagreitintu ir supaprastintu būdu". „Per tardymą turi būti iškelti aikštėn visi nusikalstami suimtojo ryšiai." Baigus tardymą byla perduodama trijų asmenų komisijai: jai reikia pateikti arešto orderį, kratos protokolą, daiktus, konfiskuotus per kratą, suimto asmens dokumentus, jo anketą, agentūrinę medžiagą, kvotos protokolą ir trumpą nuosprendį.

Penktame skyriuje pirmiausia išvardijami asmenys, sudarantys trijų asmenų komisiją respublikos, srities arba rajono lygiu, o paskui kalbama apskritai apie trijų asmenų komisijos sudėtį. Troikos posėdžiuose gali dalyvauti advokatas, bet jo dalyvavimas nebūtinas. Troika posėdžiauja vietos NKVD būstinėje, bet gali persikelti ir kitur. Troika patikrina dokumentus ir surašo posėdžio protokolą, jame nurodo ir nuosprendį. Protokolas perduodamas operatyvinės grupės vadovui, o šis vykdo nuosprendžius. „Trijų asmenų komisijos atskirai nagrinėja pateiktą joms medžiagą apie kiekvieną suimtąjį, apie kiekvieną suimtųjų grupę ir apie kiekvieną šeimą, kurią reikia perkelti. Trijų asmenų komisijos gali, atsižvelgdamos į turimos medžiagos pobūdį ir į suimtų asmenų pavojingumą visuomenei, perkelti juos iš II kategorijos represijų grupės į I kategorijos represijų grupę. Nurodomos troikų vadovų pavardės."

Šeštame skyriuje kalbama apie nuosprendžio vykdymą. Nurodoma, kad troikos pirmininkas parenka egzekucijos personalą. Egzekucijos pagrindas

yra „patvirtinti troikos posėdžio protokolo išrašai, nurodantys nuosprendį kiekvienam nuteistajam, ir speciali troikos pirmininko pasirašyta instrukcija, įteikiama nuosprendžio vykdytojui". Priemonės slaptumui užtikrinti: „Pirmosios kategorijos nuosprendžiai vykdomi vidaus reikalų liaudies komisarų, NKVD valdybų ir sričių skyrių viršininkų paskirtose vietose ir jų nurodytu būdu, griežtai nutylint nuosprendžio vykdymo vietą ir laiką. <...> Dokumentai apie nuosprendžio įvykdymą atskirame voke pridedami prie kiekvieno nuteistojo tardymo protokolo."

Septintame skyriuje, kuriame kalbama apie operacijos organizavimą ir ataskaitą, pabrėžiama, kad visa atsakomybė tenka Ježovo pavaduotojui Michailui Frinovskiui ir specialiajai operacijos vykdymo grupei. Nuosprendžių įvykdymo protokolai kartu su registracijos lapu nedelsiant siunčiami į NKVD Valstybės saugumo vyriausiosios valdybos 8-ąjį skyrių. Apie operacijos eigą kas 5 dienos turi būti referuojama telegrafu ir paštu. „Apie visas atskleistas naujas kontrrevoliucines grupuotes, apie riaušes, pasirengimus bėgti, apie susidariusias naujas gaujas ir plėšikų grupuotes, apie kitus ypatingus įvykius reikia nedelsiant pranešti telegrafu. Rengiant ir vykdant operaciją reikia imtis visų priemonių, kad represuotieji jokiu būdu nepradėtų slapstytis, nepabėgtų iš savo buvimo vietų, ypač į užsienį, kad nesusidarytų banditų ir plėšikų gaujų, kad nekiltų jokių riaušių. Kontrrevoliucionierių bandymus aktyviai veikti reikia laiku atskleisti ir tučtuojau užkirsti jiems kelią."[42]

Politinis biuras nusprendė operaciją atitinkamai finansuoti, parūpinti jai pakankamai personalo, skirti jai 75 milijonus rublių, iš jų 25 milijonus transporto išlaidoms. Lagerių administracija įpareigota pasirengti priimti II kategorijos nuteistuosius. Kitos organizacijos, tarp jų – partija ir komjaunimas, įpareigotos paremti operaciją žmonėmis.

Įsakymu Nr. 00447 buvo numatyta suimti iš viso 268 950 asmenų ir iš jų 75 950 sušaudyti. Operacijai vykstant suėmimų kvota buvo padidinta iki 753 315 asmenų, iš jų 183 750 (įskaitant 150 500 sušaudytųjų) – CK Politbiuro nutarimais, o dar 300 000 suėmimų – vadovaujantis Ježovo telegrama, t. y. be formalaus partijos vadovybės sprendimo. Tačiau iki operacijos pabaigos 1938 m. lapkritį buvo nuteisti 767 397 žmonės, iš jų 386 798 – pagal pirmąją kategoriją.[43] Daugiau kaip pusė (50,4 proc.) nuosprendžių, priimtų per „išbuožinimo operaciją", buvo mirties nuosprendžiai. Vien nuo rugpjūčio 5 iki

31 dienos, vykdant išbuožinimo operaciją pagal įsakymą Nr. 00447, priimta 150 000 nuosprendžių ir sušaudyta 30 000 žmonių.[44]

Lygia greta su operacija pagal įsakymą Nr. 00447, pradėta 1937 metų rugpjūčio 5 dieną, imta vykdyti kitas masines operacijas, daugiausia pagal tautybės kriterijus.

„Vokiečių operacija“ pagal įsakymą Nr. 00439 prasidėjo 1937 metų liepos 29 dieną, per ją buvo priimti iš viso 55 005 nuosprendžiai, iš jų 41 989 mirties nuosprendžiai (76,2 proc.). Nuo liepos 29 dienos turėjo būti suimami visi Vokietijos piliečiai, dirbantys karinėse įmonėse ir gamyklose, krašto gynybos ir geležinkelių sistemose arba atleisti iš tų įmonių, taip pat vokiečiai, įsikūrę tame rajone ir jame gyvenantys.[45]

„Lenkų operacija“ pagal įsakymą Nr. 00485 prasidėjo 1937 metų rugpjūčio 20 dieną, per ją buvo priimti iš viso 139 835 nuosprendžiai, iš jų 111 091 mirties nuosprendis (79,4 proc.).[46]

„Latvių operacija“ prasidėjo 1937 metų gruodžio 3 dieną, per ją buvo priimta iš viso 22 360 nuosprendžių, iš jų 16 573 mirties nuosprendžiai (74,1 proc.).[47]

Tokių įsakymų ir pagal juos vykdomų masinių operacijų buvo ir daugiau.[48] Kitomis operacijomis nusitaikyta į Ukrainos rumunus, Karelijos suomius, iraniečius, afganus, graikus, estus, bulgarus, makedonus, korėjiečius,[49] kinus,[50] emigrantus, gyvenusius Charbine,[51] ir kitas tautines mažumas, gyvenančias daugiausia pasieniuose. Buvo ir masinių operacijų prieš tam tikras politines grupuotes, tokias kaip buvusi socialrevoliucionierių partija.[52]

Ir akcija prieš „antitarybinius ir kriminalinius elementus“, ir masinės operacijos prieš tautines mažumas nesibaigė numatytu laiku, jos buvo dar pratęstos. „Antitarybinių elementų“ suėmimų kvotos 1938 metų sausio 31 dienos potvarkiu buvo padidintos, nes to primygtinai prašė rajonų valdžia, ir nustatytas naujas galutinis operacijos užbaigimo terminas – 1938 metų balandžio 1 diena.[53] Dvidešimt dviem iš 68 TSRS administracinių vienetų bausmių kvotos buvo padidintos 48 tūkstančiais mirties nuosprendžių ir 9 200 nutrėmimų į lagerius.[54]

Kaip ir anksčiau, iš vietų plūdo prašymai ir paraiškos padidinti kvotas. Antai Vokiečių autonominės srities komiteto (*Nemobkom*) partijos sekretorius prašė skirti papildomą 1 000 žmonių kvotą iki 1938 metų vasario 15 dienos, o partijos Gorkio srities sekretorius, jau represavęs 9 600 „antitarybinių

elementų", prašė leidimo skirti papildomą 3 000 žmonių kvotą pirmajai bausmių kategorijai – sušaudyti – ir dar 2 000 žmonių antrajai kategorijai – į lagerius.[55]

Teko pratęsti ir tautinių mažumų represavimo terminus.[56] Operacijos prieš „buožes, kriminalinius ir antitarybinius elementus" aukų didžioji dauguma buvo išžudyta jau per pirmuosius mėnesius po įsakymo Nr. 00447 pasirašymo, būtent iki metų galo, o dauguma „tautinių masinių operacijų" aukų žuvo 1938 metais. Taigi „išbuožinimo operacija" išseko jau 1937 metų pabaigoje, o „tautinė masinė operacija" dar tik 1938 metų pavasarį kaip reikiant įsibėgėjo.[57]

Suėmimų, nuosprendžių priėmimo ir žudymo mašina dirbo visu tempu. Daug kur darbo procesas nespėdavo prisitaikyti prie darbuotojų skaičiaus mažėjimo. Ištisos įmonės sustodavo, nes nebebuvo kam dirbti, sustodavo kai kurie darbai. Nuo suėmimo iki sušaudymo kitąsyk praeidavo vos dvi dienos, retai daugiau kaip dvi savaitės.[58] Areštuotinųjų sąrašai buvo parengti, nes nuo revoliucijos laikų visi įtartini elementai buvo registruojami, o sąrašų duomenys tolydžio atnaujinami. Represijos galėjo remtis didžiuliu duomenų banku. Jau maždaug nuo 1920 metų kiekviena vietinė GPU valdyba vedė priešų sąrašus pagal kategorijas: buvę carinės administracijos valdininkai, buvę baltagvardiečiai, žmonės, per pilietinį karą dalyvavę valstiečių sukilimuose, reemigrantai, buvę karo belaisviai, nuteisti dvasininkai, išbuožinti ir kalėję valstiečiai. Dar teko pridurti politinius nukrypėlius ir buvusius partijos narius: tokių buvo labai daug, kai kur net daugiau nei esamų partijos narių.[59]

Išsekus tų kategorijų asmenims, žmones teko savavališkai atrinkinėti ir rūšiuoti. „Dabar buvo sudarinėjami sąrašai, kiek tam tikro socialinio sluoksnio, tam tikros profesijos žmonių arba tam tikro ūkio sektoriaus darbuotojų reikia suimti." Derėjo apytikriai laikytis šiokių tokių proporcijų. Tardoma buvo pagal nustatytus šablonus, kaltinamieji taip ilgai apdorojami, paprasčiau kalbant – mušami, kol jų prisipažinimai atitikdavo reikiamą schemą – šnipinėjimas vokiečių fašistams, japonams, Lenkijos slaptosioms tarnyboms ar dar kam nors. Taip buvo įmanoma, tarsi konvejeriu, išgauti dešimtis prisipažinimų per dieną ir pateikti juos troikai. O ši įstengdavo per vieną posėdį (dažniausiai – naktinį) priimti dešimtis nuosprendžių; rekordą pasiekė Omsko troika – 1937 metų spalio 10 dieną per vieną posėdį priėmė 1 301 nuosprendį. Nagrinėjant po 500 bylų per vieną vakarą, kaip Maskvai re-

feravo NKVD viršininko pavaduotojas Semionovas, nepakako laiko gilintis į pavienius atvejus. Juo labiau jo stigo aukščiausio lygio sprendėjams, gaunantiems „albumus“ su parengtais nuosprendžiais, kuriuos belikdavo patvirtinti. Vyšinskis ir Ježovas šitaip patvirtindavo po 1 000–2 000 nuosprendžių per vakarą.[60]

Nors diskusija dėl aukų skaičiaus dar nesibaigė, vis dėlto statistika, sudaryta po Stalino mirties 1953 metais, daugelio tyrėjų nuomone, yra gan patikima. Pasak jos, 1937 ir 1938 metais saugumo organai suėmė 1 575 259 žmones, 87 proc. jų – dėl politinių motyvų, o 85 proc. suimtųjų, būtent 1 344 923, buvo nuteista.[61] Lageriuose ir kalėjimuose laikomų suimtųjų skaičius per 1937 ir 1938 metus padidėjo 1 006 030. Kitados buvo manoma, kad 1937–1938 metais sušaudytųjų buvę nuo 500 000 iki 7 milijonų; dabar jau yra pagrindo manyti, kad 1937 ir 1938 metais buvo sušaudyti 681 692 žmonės. Jei dar pridėsime mirusius dėl nežmoniškai sunkių kalinimo sąlygų, turėsime manyti, kad tais metais tiesiogiai dėl represijų žuvo 2 milijonai žmonių.[62] Tai reiškia, kad buvo suimta 1,66 proc. gyventojų nuo 16 iki 69 metų, o nužudyta 0,72 proc. gyventojų.[63] Net ir nenutrūkstamoje valdžios smurto grandinėje, kurią Rusijai teko ištverti nuo karo pradžios 1914 metais, tai reikia vertinti kaip neįsivaizduojamą „pragarą pragare“ (Alec Nove).

Pasaulinis karas, pilietinis karas

Masinės operacijos buvo sustabdytos Politbiuro 1938 metų lapkričio 17 dienos nutarimu. Dokumente, kurį pasirašė Molotovas ir Stalinas, kviečiama toliau kovoti su šnipais, teroristais, sabotuotojais, bet kritikuojama NKVD, savo darbe padariusi sunkių „klaidų“. Ne pats teroras buvo kritikuojamas, o klaidos, padarytos jį kurstant. Esą reikia veikti taikliau, kryptingiau, tobulinti kovos su tarybų valdžios priešais metodus. Nepagrįsti masiniai suėmimai per masines operacijas, „supaprastinti tardymo būdai“, nekorektiškai surašyti ir suklastoti protokolai buvę tokie pat kasdieniški reiškiniai kaip ir prokuratūros veiksmai, skatinantys tokią praktiką. Dėl viso to esantys kalti priešai, įsismelkę net į represijų organus, tai yra į NKVD. Tad visi neteisėti, nusikalstami veiksmai, kuriuos dar taip neseniai buvo suplanavę, skatinę ir vykdę Stalinas, Politbiuras ir NKVD, dabar buvo pateikti kaip priešo

pinklės.[64] Netrukus – 1938 metų lapkričio 23 dieną – Ježovas laiške Stalinui pareiškė atsistatydinantis iš vidaus reikalų liaudies komisaro pareigų. Jis gavo kitą darbą – ėmė vadovauti Vandens transporto liaudies komisariatui, o Lavrentijus Berija pakilo iki NKVD šefo.[65] Pasibaigus masinėms operacijoms imta suiminėti ir žudyti NKVD vadovus. Buvo suimtas net ir Ježovas. Po ilgo įkalinimo Suchanovkos kalėjime jį 1940 metų vasario 4 dieną Varsonofjevo skersgatvio namo rūsyje nušovė, kaip spėjama, vienas iš jo „darbuotojų ypatingiems pavedimams" V. Blochinas. Ježovo palaikai atgulė amžinojo poilsio kartu su jo aukų palaikais masiniame kape Dono vienuolyno kapinėse.

Panašaus masto žudynės, tokie aukų skaičiai šiaip jau esti nebent per karo veiksmus. Didysis teroras ir buvo karas – karas su savo tauta.[66] Skaičiai neabejotinai liudija, jog daugiausia aukų buvo ne iš „senosios gvardijos" eilių, ne iš politikos elito, o iš liaudies. Šimtai tūkstančių žmonių, įkliuvę per lygia greta vykdytas masines operacijas prieš „antitarybinius" ir „nacionalinius elementus", persekioti ir nužudyti, buvo iš visų gyventojų sluoksnių. Akcijos buvo savotiškas karas su įsivaizduojamu „vidaus priešu", neva palaikančiu ryšį su tikrai egzistuojančiu išorės priešu. Priešo apibrėžimų painiava ir miglotumas, pražūtinga strimgalviška skuba, nebesuvaldomas smurtas – visa tai sunkiai suvokiama protu. Ir vis dėlto įmanoma išryškinti šiokias tokias teroro kryptis ir perprasti „besikaupiančio radikalėjimo" (Hansas Mommsenas) procesą.

Tarybinė vadovybė ir pirmiausia pats Stalinas buvo įsitikinę, kad per kolektyvizaciją ir šalies industrializacijos kampaniją susikūrė nauja visuomenė, kurioje nebeliko vietos klasių antagonizmui; tai buvo pareikšta jau 1934 metais, per partijos XVII suvažiavimą. Į tai atsižvelgta ir keičiant konstituciją: joje nebeliko diskriminacijos, taikomos tam tikroms socialinėms grupėms – valstiečiams, senojo elito atstovams, priešiškų nebolševikinių partijų nariams, nes ji prarado klasinę prasmę. Tuo remiantis 1937 metais pagal naująją Konstituciją turėjo įvykti visuotiniai, laisvi, slapti rinkimai, ir tai buvo ne šiaip demagogiškas projektas: juo buvo siekiama konkretaus tikslo – suteikti sukrėstam, nusilpusiam ypatingosios padėties režimui platesnę masių paramą ir daugiau teisėtumo. Tiems rinkimams paskelbti ir jiems pasirengti prireikė ištisų 1937 metų. Per juos paaiškėjo, kad politinė vadovybė, ypač Politbiuras, yra izoliuota, visiškai nenutuokia, kokia padėtis šalyje, todėl ir ryžosi taip rizikuoti. Nepaisydamas įspėjimų, kurie nuskambėjo jau per 1937 metų vasario–kovo

plenumą, Politbiuras iki pat 1937 metų spalio laikėsi nuostatos surengti „visuotinius, laisvus, slaptus rinkimus", kuriuose galėtų kandidatuoti kiekvienas. O juk tos linijos buvo galima laikytis nebent tuo atveju, jei jau prieš rinkimus būtų buvusi užgniaužta bet kokia alternatyva. Tai ir buvo padaryta vykdant masines operacijas prieš vadinamuosius buožes, taip pat prieš antitarybinius ir nusikalstamus elementus.

Visi tarybinėje visuomenėje dar išlikę potencialiai savarankiški elementai, kurių sutartinė veikla būtų galėjusi kelti pavojų režimui, o jų suaktyvėjimas per rinkimų kampaniją buvo tikėtinas arba net ir tiksliai nustatytas, privalėjo būti sunaikinti. Politinė vadovybė turėjo ne vėliau kaip 1937 metų birželį su siaubu suvokti, kad atlikę bausmę ir iš tremties vietų arba lagerių į tėviškę sugrįžę „buožės", nebolševikinių partijų nariai, žmonės, pašalinti iš partijos (nuo 1922 metų iš Komunistų partijos buvo pašalinta 1,5 milijono narių), senųjų išsilavinusių sluoksnių likučiai, dvasininkai, kurių lūpomis vis dar kalba liaudis, tebelaikanti save tikinčia, taip pat žmonės, kurių iniciatyvumas ir verslumas buvo paversti nusikaltimu, – kad visi kartu jie tikrai galėtų virsti kritine mase, keliančia rimtą pavojų silpnam Stalino režimui, kurio viena svarbiausių atramų – smurtas. Akcija, kurios tikslas – likviduoti šimtus tūkstančių potencialių nepaklusnumo židinių, rusenančių katastrofų nualintoje ir nusiplūkusioje visuomenėje, tapo neatskiriama dalimi „visuotinių, laisvų, slaptų rinkimų", kurie 1937 metų gruodžio 12 dieną leido sudaryti tarybinį „parlamentą". Tą pačią dieną, būtent 1937 metų liepos 2-ąją, buvo ir paskelbta rinkimų tvarka, ir priimtas nutarimas vykdyti masines operacijas, o jos turėjo būti užbaigtos per keturis mėnesius, iki rinkimų, įvyksiančių 1937 metų gruodžio 12 dieną; tie pradžios ir pabaigos datų sutapimai tik pabrėžia, kad rinkimai ir kryptingas potencialių rezistentų naikinimas buvo glaudžiai susiję.[67]

Lygia greta su „buožių operacija" buvo vykdomos „tautinės operacijos", tik per šias buvo priimamas dar didesnis procentas mirties nuosprendžių. Kuo arčiau valstybės sienų telkėsi tautinė mažuma, tuo didesnė buvo tikimybė, kad ji taps „tautinės operacijos" taikiniu, vadinasi, jos nariai bus urmu tremiami ar žudomi; kuo labiau toji mažuma galėjo būti siejama su tėvyne už TSRS ribų arba su potencialaus priešo šalimi, tuo didesnė buvo tikimybė, kad ji taps represijų auka.[68] „Tautinio kontingento" suiminėjimai ir sušaudymai neturėjo nieko bendro su realiai įvykdytais nusikaltimais, jie buvo siejami su kitais dalykais – įsivaizduojama penktąja kolona, šnipinėjimo tinklais,

kolaborantais per gresiantį karą.[69] „Logika", kuri sumetė į vieną krūvą korėjiečius ir graikus, iraniečius ir suomius, vokiečius ir sugrįžėlius iš Charbino, lenkus ir kinus, buvo grindžiama tikra ar įsivaizduojama karo grėsme, skatinančia įtarti viską, kas rodosi svetima, ir kryptingai verčiama ksenofobija, neapykanta svetimtaučiams, galinčia bent laikinai sutelkti tokią nevieningą bendruomenę. Vidaus padėtis aštrėjo dėl rinkimų, kurie grėsė tapti nevaldomi; tuo pat metu aštrėjo ir tarptautinė padėtis, nes žlugo visos pastangos sukurti Europoje saugumo sistemą prieš fašizmą: Ispanijos respublika pralaimi, japonai vis giliau braunasi į Kiniją ir Japonijos ginkluotosios pajėgos Tolimuosiuose Rytuose jau stovi prie TSRS sienų, ir vis realesnis darosi pavojus, kad teks kariauti dviem frontais. Tai tas dalykas, apie kurį Molotovas dar ir po 60 metų kalbėjo visiškai įsitikinęs savo teisumu: „Tik prisiminkim, kad mes po revoliucijos kirtom smūgį po smūgio dešinėn ir kairėn ir nugalėjom, ir vis tiek dar liko įvairiausio plauko priešų, kurie gresiant fašistų agresijai būtų galėję susivienyti. 1937 metams turim būti dėkingi, kad per karą mūsų šalyje nebuvo penktosios kolonos. Nes net tarp bolševikų buvo ir yra žmonių, ištikimų ir atsidavusių, kol viskas gerai klostosi, kol negresia joks pavojus nei šaliai, nei partijai. O vos tik kas įvyksta, jie, žiūrėk, jau susvyruoja ir perbėga į priešo pusę. <...> Stalinas, mano manymu, pasirinko labai teisingą kryptį. Gal kokia galva nusirito ir be reikalo – užtat nebuvo jokių svyravimų nei karo metu, nei po jo."[70]

Užmojis galutinai išspręsti socialinę problemą – „kartą visiems laikams nutildyti priešiškų klasių likučius", ryžtas visus pavojus ir visas abejones pašalinti grandiozine žudymo ir suėmimų operacija, tuo pat metu stiprėjant pavojui, kad Europoje kils karas, išsiliejo į smurto uraganą, nuo kurio pražūtingų padarinių tarybinė visuomenė neatsigaus iki pat savo žlugimo. Ir štai koks paradoksas: prireikė baisaus Didžiojo tėvynės karo, pražudžiusio 27 milijonus žmonių, kad šalis prisikeltų ir atgautų galią.

„BALTUOJA BURĖ TOLUMOJ..." SVAJONIŲ LAIKAI, VAIKŲ PASAULIAI

Aleksandro Deinekos paveiksle „Būsimieji lakūnai", nutapytame 1937 metais, pavaizduoti trys berniukai Sevastopolio promenadoje. Jie žvelgia į mėlyną jūrą ir stebi skrendantį lėktuvą – hidroplaną. Deineka čia įamžino ne tik vieną iš savo išsvajotų kraštų, saulėtąjį Krymą, kuriame taip mėgo lankytis, ne tik atidavė tapytojo duoklę žmogaus kūno grožiui, bet ir pagavo nerūpestingos, tobulos vaikų laimės akimirką. 1937-ieji buvo lakūnų metai, ir troškimas tapti lakūnu buvo karščiausia paauglių svajonė.[1] Maža to, taip jau sutapo, jog kaip tik tada buvo ir vaikų metai.

Rodės, kad visas pasaulis sukasi apie vaiką. Jau 1936 metais Maksimo Gorkio iniciatyva buvo įsteigta speciali vaikų literatūros leidykla. Vaikiškos knygos buvo leidžiamos rekordiniais tiražais, kūrėsi vaikų teatrai.[2] Sugrįžo net žaislai ir lėlės, ilgai peikti kaip buržuazinio auklėjimo išraiška. Atsirado specialių „Vaikų pasaulio" tipo parduotuvių, prekiaujančių vaikiškomis prekėmis. 1937 metais kultūros ir poilsio parkuose visur buvo įrengiami vaikų miesteliai.[3] Didmiesčiuose, tokiuose kaip Leningradas, revoliucinių švenčių proga senieji didikų rūmai buvo verčiami pionierių rūmais, juose galėjai rasti visko: observatoriją, laboratorijų, darbščiųjų rankų būrelį, kalbų kursus. Į mėgstamiausių tarybinių rašytojų būrį įsiterpė vaikiškų knygų autoriai: Kornejus Čiukovskis, Samuilas Maršakas, Valentinas Katajevas, Arkadijus Gaidaras, Levas Kasilis. Kai kurios jų knygos tapo klasika, ir ne vien Tarybų Sąjungoje. Įžymieji vaikų knygų autoriai rašė ir vaikiškų filmų scenarijus. Po ilgamečio pasakų smerkimo pasaulį išvydo visa banga pasakų filmų – klasikos ekranizacijų: Puškino „Ruslanas ir Liudmila" (1939 m.), „Puikioji Vasilisa" ir „Varlė karalienė". 1937 metais į ekraną grįžo ir nuotykių filmai: „Oro nuotykiai" (1937 m.), pasakojantis apie Mašos ir jos šunelio Pūkelio nuotykius,

„Petruškos nuotykiai" ir „Išsiblaškėlis" pagal Samuilą Maršaką (1937 ir 1938 m.), pagaliau klasikinis vaikų literatūros kūrinys, kuriuo žavėjosi kelios vaikų kartos, – Kornejaus Čiukovskio „Daktaras Aiskauda", ekranizuotas 1939 metais. Pasisekimo susilaukė filmai „Kapitono Granto vaikai" (1936 m.) ir „Lobių sala" (1938 m.). 1937 m. buvo pirmąsyk pademonstruotas ir filmas „Baltuoja burė tolumoj" (dar prieš tai Centriniame vaikų teatre buvo suvaidinta pjesė tokiu pat pavadinimu) – labai žiūrovų pamėgtas filmas pagal Valentino Katajevo scenarijų; jame vaizduojama 1905 metų revoliucija Odesoje Gavriko ir Petios akimis. Revoliucijos istorija kaip nuotykių virtinė, Odesa kaip milžiniška nuotykių arena, visas būrys pramuštgalvių ir veiksmo įtampa – tai ne koks nors lėkštas agitacinis filmas mažyliams, o pasakojimai apie nuotykius, apie solidarumą, apie pagalbą silpnesniesiems, draugystę, pagarbą tėvams ir mokytojams, apie tokius paprastus dalykus kaip padorumas ir tinkamas elgesys. Milijonams vaikų, dar nepriaugusių iki mokyklos, buvo skaitomos tos knygelės, ir jie kai ką sužinojo apie kultūringo žmonių sambūvio normas.[4]

Daugeliu atžvilgių 1937 metai vaikams ir paaugliams buvo tokie pat kaip visi: mokslo metai, kai reikia kalti mokslus, laikyti egzaminus, o revoliucinės ir kitokios šventės – tik laukiamas atokvėpis nuo mokyklos kasdienybės. „Aš laiminga ir patenkinta, mokykloje man taip patinka, kad namie vos galiu ištverti."[5] Vargu ar kur nors kitur troškimas lavintis, knygų alkis buvo stipresnis kaip toje šalyje, kurioje viską sujaukė revoliucija ir žmonės be galo ilgėjosi tvarkingos buities. Toje buityje tekdavo pasibarti su mokytojais, buvo vakarų, kai pirmąsyk pabandei šokti fokstrotą, buvo metų, kai vasaros atostogos ilgos kaip visada, gal net spėjai nuvažiuoti į pionierių stovyklą prie Juodosios jūros. Nuėjai į Tretjakovo galeriją ir į Sokolnikų parką Gegužės pirmosios švęsti. Svarstei, kur gauti dirbtinio šilko kojines, paverkei, kad nugaišo kačiukas, ir išliejai sielvartą dėl nesėkmingo įsimylėjimo. Vaikų ir jaunimo akiratyje atsiduria ir didieji 1937 metų įvykiai, paskui ūmai – įrašas apie „Princesės Turandot" premjerą ir žinutė apie tai, kad pasibaigė parodomasis procesas, kaip antai moksleivės Ninos Kostiorinos dienoraštyje: „Trumpos pastabos apie sausio mėnesį. Dvylika atostogų dienų pralėkė greitai. Į poilsio namus nevažiavau. Kone kasdien čiuožinėju ir labai dažnai lankausi teatre. Sausį žiūrėjau, be kita ko, „Vargą dėl proto" ir „Princesę Turandot". Dabar prasidėjo antras procesas prieš trockininkus. Į dienos šviesą iškyla baisūs dalykai. Turbūt visi bus sušaudyti."[6]

Guvi moksleivė Nina Kostiorina, kurios tėvas kitados priklausė socialrevoliucionierių partijai, mergina, kuri 1941 metais, vos prasidėjus karui, pasiprašys į frontą ir žus per pirmą susirėmimą su priešu, registruoja dienoraštyje visus svarbius įvykius – konstitucijos priėmimą, Puškino jubiliejų, Ordžonikidzės mirtį, – bet jai kol kas visa tai ne itin rūpi. Tais metais pasitaikė net ir laimės akimirkų. 1937 metų gale Nina Kostiorina rašo dienoraštyje: „Galvoju apie mūsų meilės istoriją. Iš tiesų tik 1937 metų pavasarį ir pradėjau gyventi. Nuo šiol visos gražiausios mano valandėlės, jausmai ir mintys – su Tavim ir apie Tave. Tu – dalis mano gyvenimo. Išplėšti Tave iš mano gyvenimo neįmanoma, tai būtų be galo skaudu. <...>"[7] Kol kas siaubas tik „sėlina" – kol per tragišką katastrofų virtinę griūte užgriūva, sutraiško gyvenimą ir tai mergaitei, ir jos šeimai. Ninos Kostiorinos – ir daugybės kitų – dienoraštis pasakoja, kaip žlugo gražus šimtų tūkstančių vaikų gyvenimas. Dienoraščio įrašai smogia tarsi akinantys žaibai. Juose atsispindi išgąstis, sutrikimas, baimė, neviltis – net mintys apie savižudybę. Juk čia kalbama jau ne apie žmones, kurių pavardes žinai iš laikraščių, o apie dėdę, apie mokytoją, apie tėčio bendradarbius, pagaliau apie patį tėtį. Iš kitų miestų plaukia žinios apie suimtus giminaičius. Nina Kostiorina pasakoja, kaip šiurpu būdavo Kuzneckij Mosto gatvėje prie NKVD rūmų laukti eilėse prie langelio, rašo apie tai, kad laiškai nebepasiekdavo adresato.

„Atsitiko kažkas keisto ir nesuvokiamo, – rašo ji 1937 metų kovo 25 dieną. – Suimtas dėdė Miša, tėčio brolis, ir jo žmona, teta Ania. Irma, mūsų mažoji pusseserė, bus atiduota į vaikų namus. Tvirtinama, kad dėdė Miša dalyvavęs kontrrevoliuciniame sąmoksle. Negi tai įmanoma: dėdė Miša yra partijos narys nuo pirmųjų revoliucijos dienų – o dabar jis virto liaudies priešu?"[8]

Dar po mėnesio, 1937 metų balandžio 16 dieną, ji rašo: „Mano gimtadienio lyg ir nebūta. Tik Tonia padovanojo man raudoną rankinuką. Visi kiti sakytum pamiršo.

Ir dar vienas baisus, toks pat nesuprantamas įvykis. Suėmė Stelos tėvą. Jis atseit buvęs liaudies priešas. <...>"[9]

Naujienos veja viena kitą. Štai ką ji sužinojo 1937 metų gegužės 22 dieną: „Namie dedasi baisūs dalykai. Grįžo dėdė Miša, kuris buvo prapuolęs. Iš tiesų jis buvo atvažiavęs į Maskvą, norėjo kuo nors padėti savo broliui, suimtam Baku mieste. Nuėjo į NKVD ieškoti teisybės ir čia pat buvo suimtas.

Dabar dėdė Miša atrodo visiškai sutrikęs. Pasakojo apie šlykščiausius dalykus, kurie dėjosi Baku, ir vis apsidairydamas, nors kalbėjo visai tyliai. NKVD išklausinėjo jį apie viską ir išleido, bet patarė brolį pamiršti. Vakare mums buvo jau truputį linksmiau – vis dėlto nors dėdė Miša dar laisvas."[10]

Bet galiausiai smūgis ištiko ir pačius vaikus. Jie liko našlaičiai, vieniši visame pasaulyje. Tai nerandama giminaičių, tai tie giminaičiai nerodo noro priglobti suimtų „liaudies priešų" arba „šnipų" vaikus. Dažnai tuos vaikelius, atplėštus nuo tėvų, negalinčius savim pasirūpinti, tekdavo globoti ir auginti močiutėms arba auklėms.[11] Prie keturių milijonų našlaičių, atsiradusių per karą, revoliuciją, pilietinį karą ir visuotinę suirutę, – benamių, dažnai gaujomis besibastančių po šalį, – prisidėjo nauja beglobių našlaičių karta. Pagal 1932 metų įstatymą jie prarado lengvatas dėl amžiaus. Net dvylikamečius buvo galima nuteisti myriop. Butovo masinėse kapavietėse rasta ir nužudytų paauglių lavonų. Praėjo tie laikai, kada buvo rengiamasi jaunuolius „perauklėti" darbu ir sugrąžinti į normalų gyvenimą, nors ir tai buvo tik tušti žodžiai. Nutilo šnekos apie bandymus reformuoti pedagogiką, kuriais žavėjosi ir taip leidosi suklaidinamas dažnas užsienio svečias. Naujoji linija reikalavo į vaikus ir paauglius žiūrėti kaip į „mažus suaugusiuosius". „Tarybinis vaikas yra smalsus, jis nuo pat mažumės domisi viskuo, kas dedasi aplinkui. <...> Maža to, tarybinis vaikas nesitenkina pasyvaus stebėtojo vaidmeniu, jis pats dalyvauja suaugusiųjų gyvenime ir kovoje."[12] Vaikas, kaip „mažas suaugusysis", buvo įtraukiamas į budrumo didinimo kampanijas, jis privalėjo mokytis atpažinti ir demaskuoti veidmainius, naudodamasis vaikišku smalsumu susekti sąmokslininkus ir sabotuotojus. Uždraustame Sergejaus Eizenšteino 1937 metų filme veikia toks budrus berniukas Stiopa, jo prototipas buvo realus vaikas – Pavlikas Morozovas. Užauginti sūnų, kuris demaskuos ir įskųs savo tėvą ir už tai bus nužudytas, – tai dar vienas 1937 metų vaikų pasaulio motyvas.[13] Tačiau režimas nepasitikėjo net ir vaikais, nors jie oficialiai neturėjo atsakyti už tėvų kaltes. Liaudies priešų ir antitarybinių elementų vaikams praktiškai buvo užkirstas kelias į aukštąją mokyklą, jie negalėjo tikėtis normalaus darbo, juo labiau kokios nors paramos.[14]

1937 metų suėmimų ir egzekucijų banga sukėlė kitą bangą – našlaičių bangą, ir viena iš vietų, kurią ji užplūdo, buvo Danilovka – vaikų priėmimo įstaiga, *detprijomniku* paverstas Danijilo vienuolynas, esantis Maskvos pietryčiuose: tai buvo vienas seniausių vienuolynų, veikęs nuo pat XIII

amžiaus. Jo kapinėse buvo palaidota nemaža rusų kultūros šviesulių, tokių kaip Nikolajus Gogolis. Bet jau trečiajame dešimtmetyje jie buvo perlaidoti kitur. Pokrovo soboras seniai buvo pertvarkytas į kalėjimą, o altoriaus ikona pakeista Ježovo portretu. Vien tik 1931 metais per tą vienuolyną perėjo daugiau kaip 5 000 vaikų. 1935 metais jame buvo apie 1 000 įnamių; kiekviena celė, kurioje kitados gyveno vienas vienuolis, virto perpildytu pragaru. Danilovka tapo ta vieta, į kurią 1937 metais buvo grūdami garsiųjų liaudies priešų vaikai: Nikolajaus Bucharino sūnus, Aleksejaus Rykovo ir Georgijaus Piatakovo dukros, NKVD šefo Genricho Jagodos sūnus, liaudies komisarų ir aukštųjų karininkų vaikai.[15] Ten jie laukdavo, kada bus perkelti į specialius liaudies priešų vaikams skirtus lagerius provincijoje – Dniepropetrovske, Odesoje, Kazachstane. „Socialiai pavojingus nuteistųjų vaikus reikia, atsižvelgiant į jų amžių, pavojingumo mastą ir galimybes pasitaisyti, uždaryti NKVD lageryje arba pataisos darbų kolonijoje arba įkurdinti Švietimo liaudies komisariato specialiuosiuose vaikų namuose", – rašoma 1937 metų rugpjūčio 15 dienos įsakyme Nr. 00486.[16] 1937 metais gimė karta, neturinti tėvų. Daug tūkstančių vaikų, praradusių tėvus arba niekada jų ir nemačiusių. Nesunku suprasti, kad tėvų praradimas susijęs su Stalino kultu, su jo garbinimu kaip visų vaikų tėvo.

JEŽOVAS DIDŽIAJAME TEATRE. ČK DVIDEŠIMTMEČIO IŠKILMĖS

Valdžia pasirodo Maskvos centre • Šventinės kalbos ir muzika tarp masinių žudynių • Ovacijos budeliui: Morituri salutant

Tais pačiais 1937 metais sukako 20 metų NKVD ir jos pirmtakėms. Iškilmingas minėjimas Didžiajame teatre 1937 metų gruodžio 20 dieną turėjo priminti, kad 1917 metų gruodžio 20 dieną Lenino įsaku buvo įsteigta „Nepaprastoji visos Rusijos komisija kovai su kontrrevoliucija, spekuliacija ir sabotažu", trumpiau VČK arba tiesiog ČK; po 1922 metų jos pirmininkas Feliksas Dzeržinskis pertvarkė komisiją į „Jungtinę vyriausiąją politinę valdybą" (OGPU), o 1934 metais įvairios įstaigos, vykdančios policijos ir žvalgybos užduotis, buvo sujungtos į „Vidaus reikalų liaudies komisariatą" (NKVD). Buvo visai logiška tą aktą paminėti Didžiajame teatre.[1]

Valdžia pasirodo Maskvos centre

Didysis teatras buvo iškilmingiausia ir reprezentatyviausia viešoji erdvė visoje sostinėje, atmetus Didžiųjų Kremliaus rūmų posėdžių salę, rezervuotą Tarybų ir partijos suvažiavimams. Nuo tada, kai 1917 metais senasis Imperatoriškasis teatras virto Didžiuoju valstybiniu akademiniu teatru, čia visada buvo minimi svarbiausi politiniai šalies įvykiai: teatras buvo tikra tarybų valdžios politikos scena. 1920 metais Didžiajame teatre buvo pristatytas Rusijos elektrifikavimo planas GOELRO. 1922 metų pabaigoje čia buvo paskelbta, kad įsigalioja TSRS konstitucija. Senojo Imperatoriškojo teatro spindesyje būdavo minimos Spalio revoliucijos metinės. Taip buvo ir 1937 metų lapkričio

6 dieną, kai Didžiajame teatre įvyko filmo „Leninas Spalyje" premjera – jį suspėta užbaigti kaip tik prieš jubiliejų.[2] Ir ne tik todėl, kad Maskvoje stigo didelių iškilmių salių – juk didžiųjų Tarybų rūmų statybą vis tekdavo atidėti, ir 1937 metais ji buvo dar vos tik prasidėjusi, – o labiau gal dėl to, kad perimti prašmatniausiąją senosios Maskvos viešą salę buvo ir politinės programos žingsnis. Tai gerai išreiškė vienas to meto paveikslas: šventiškai išsipuščiusi darbininkų klasė įsitaisė buvusios valdančiosios klasės ložėse su paauksuotais šviestuvais ir aksomo užuolaidomis.[3] Be to, Didysis teatras – nors tai daugiau ar mažiau tiko ir kitiems Maskvos teatrams, tokiems kaip Vachtangovo teatras, Maskvos Stanislavskio dailės teatras, Mažasis teatras – buvo viena iš nedaugelio vietų, kurioje režimo vadovybė pasirodydavo auditorijai, kurioje rasdavosi aukščiausiosios vadovybės ir „visuomenės" kontaktas – tiesa, kaip visuomet, abstraktus ir užtvaromis suvaržytas. „Vakare Didžiajame žiūrėjau „Natalką Poltavką". Kijevo operos gastrolės. Sėdėjom direktoriaus ložėje prie pat scenos, ložė perpildyta. Prieš prasidedant antram veiksmui priešpriešiais, vyriausybinėje ložėje, pasirodė Stalinas, Molotovas ir Ordžonikidzė. Po spektaklio visi artistai suėjo į sceną ir plojo Stalinui, prie ovacijų prisidėjo ir visas teatras. Stalinas pamojavo dainininkams, paplojo."[4] Lankytis teatre, juoba garsiose sostinės scenose, buvo privilegija, kuria mielai naudojosi ir valdžios viršūnės, ir jų aplinka. Tad jie dažnai rodydavosi rezervuotose jiems vyriausybinėse ložėse, o jeigu paplojo arba išėjo nepasibaigus spektakliui, tai buvo ženklas, kaip jį vertinti. Neretai ir publika per vaidinimą paplodavo valdžios žmonėms. Jei pasirodei Didžiojo teatro ložėje, vadinasi, priklausai artimiausiai valdančiųjų aplinkai, o jei dingai iš ten, tai jau reiškia žlugimą ir mirtį. Kokią didelę reikšmę turėjo Didysis teatras kaip vieta, kurioje valdžia pasirodo liaudžiai, ypač išryškėjo jubiliejiniais 1937 metais, o labiausiai tų metų lapkritį ir gruodį. Tarp klasikinio stiliaus operų, tokių kaip „Ivanas Susaninas", ir naujų inscenizacijų, kaip kad „Tykusis Donas" ar „Šarvuotis „Potiomkinas", įsiterpdavo valstybiniai aktai. Per sostinę ritosi susirinkimų ir renginių banga. Gruodžio 1 dieną įmonėse per susirinkimus buvo iškilmingai minimos Kirovo nužudymo trečiosios metinės. Gruodžio 5 ir 6 dieną visas miestas, jo parkai ir aikštės, kultūros namai ir universitetų auditorijos, darbininkų klubai, metro stočių ir teatrų vestibiuliai susiliejo į ištisą susirinkimų jūrą. Kandidatai į Aukščiausiąją Tarybą pasirodė savo rinkėjams; iki vidurnakčio ir dar ilgiau tęsėsi masiniai šokiai, pučiamųjų orkestrų koncertai, slidininkų lenktynės ir

akrobatų numeriai. Laikraščiai rašė, kad tuose renginiuose, panašiuose į liaudies šventę, dalyvavo šimtai tūkstančių žmonių, tuo tarpu kitur tęsėsi suėmimai.[5] Ir Stalinas, kaip kandidatas į deputatus nuo Stalino rinkimų apygardos, gruodžio 11 dieną buvo pristatytas Didžiajame teatre. Gruodžio 12 dienos rinkimai turėjo pademonstruoti „komunistų ir nepartinių vienybę". Rinkimų apylinkės jau 6 valandą ryto buvo atidarytos, o balsavimas tapo kolektyviniu šventės aktu, apgalvotu iki smulkmenų. Visoje Sąjungoje balsavo daugiau nei 90 milijonų žmonių, tai yra 96,5 proc. turinčių rinkimų teisę.[6] O gruodžio 16 dieną vėl per milijoną žmonių Raudonojoje aikštėje sveikino išrinktus naujus deputatus. Visas miestas sujudo ir žygio kolonomis patraukė į centrą, lydimas Spaso bokšto kurantų ir šūkių bei dainų, plerpiančių per garsiakalbius.[7] Apie 90 proc. rinkėjų balsavo už „komunistų ir nepartinių bloką".[8]

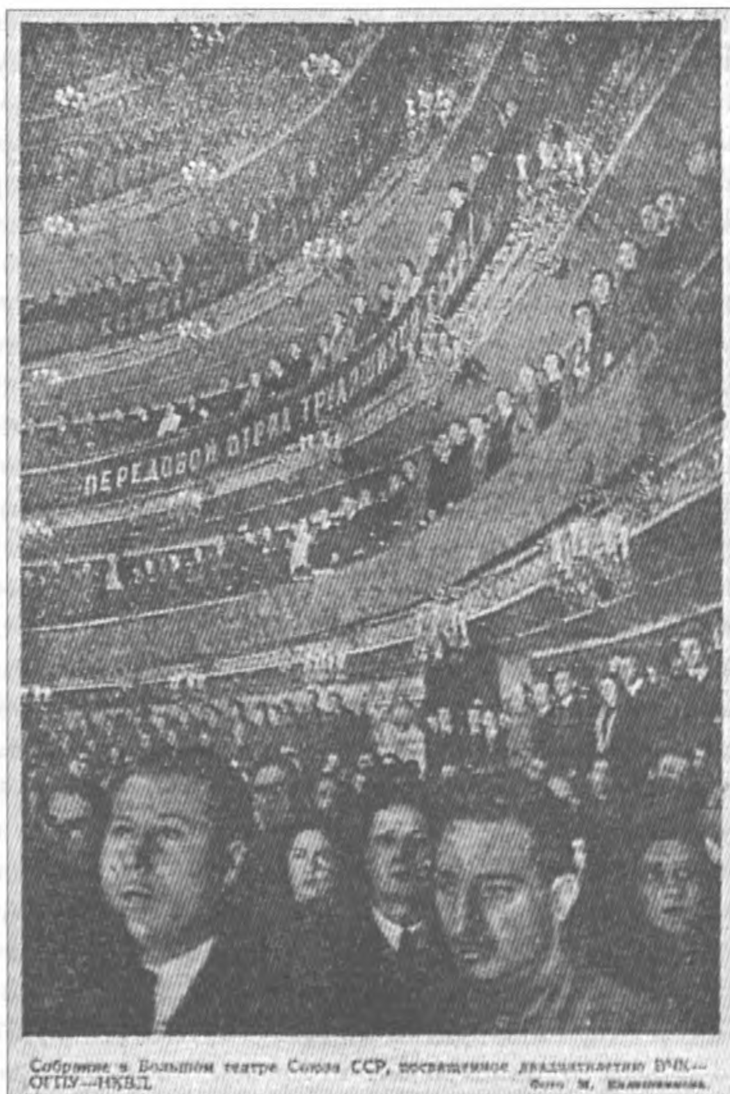
Vos pasibaigus rinkimų kampanijai ūžtelėjo naujas sąjūdis: sostinė rengėsi Naujiesiems metams, šventei, kuri turėjo nustelbti senąsias stačiatikių Kalėdas. Laikraščiuose mirgėjo daugybė skelbimų ir reklamų. Kas dar nori gauti taip trokštamą vietą Naujųjų metų pokylyje viešbutyje „Novo-Moskovskaja", „Savoy", „Nacional" arba „Metropol", turi ją rezervuoti jau dabar, gruodžio vidury, paskui bus vėlu. Kas nori šventėms apsirūpinti kepiniais, tortais, pyragais, tegul kreipiasi į „Avrorą" (Petrovskije liniji), „Pragą" (Arbato aikštė 2), „Livorną" (Roždestvenskaja 6) arba „Sport" (Leningrado plentas 9). Daugelyje miesto centrinių aikščių, kaip antai Trubnajos aikštėje arba priešais Tarybų rūmų statybvietę, buvo prekiaujama naujametėmis eglutėmis. Metų gale miestas pakilo į lemiamą spurtą, net ir bebaigiamą didžiulį viešbutį „Moskva" ketinta atidaryti prašmatniu Naujųjų metų pokyliu keturiems šimtams svečių.[9] O jau 1938 metų sausio 12 dieną naujai išrinkta Aukščiausioji Taryba susirinko į pirmą sesiją.

Šventinės kalbos ir muzika tarp masinių žudynių

Per ČK jubiliejų kalbėtojai prisiminė didvyriškas revoliucijos ir pilietinio karo dienas, su liūdesiu minėjo žygių draugus, ypač ČK įkūrėją Feliksą Dzeržinskį, vadintą Revoliucijos riteriu, tauriu ir kilniu, bet iš esmės savo sukaktį šventė organizacija, ką tik surengusi didžiules skerdynes ir ketinanti

jas pratęsti, tik dar didesnes. 1937 metų gruodį buvo jau kaip ir užbaigta masinė operacija pagal įsakymą Nr. 00447 prieš buožes, antitarybinius ir kriminalinius elementus, iš jos estafetę perėmė masinės operacijos prieš „nacionalinius kontingentus". Nuotraukoje, kurią pirmajame puslapyje išspausdino laikraštis „Večerniaja Moskva", matome atsakinguosius tų operacijų organizatorius, sėdinčius scenoje vienas greta kito: Kaganovičių, Redensą, Andrejevą, Škiriatovą, Vorošilovą, Ždanovą, Ježovą, Bratanovskį, Molotovą; žiū, ir Dimitrovas prie jų prisišliejęs. Pagrindinis kalbėtojas buvo Anastasas Mikojanas. Patsai Stalinas prisidėjo prieš šventinį koncertą, surengtą po pertraukos.[10] Be to, kalbėjo draugė Maksimova iš Stalino automobilių gamyklos ir darbininkė iš fabriko „Triochgornaja manufaktura"; jos užtikrino, kad NKVD galinti pasikliauti liaudies parama. Ir NKVD liaudies komisaro pavaduotojas Michailas Frinovskis savo kalboje garantavo „neišardomą čekistų ir tarybinės liaudies ryšį".[11]

Scenoje sėdėjo kai kurie iš pagrindinių kaltininkų, prieš pusmetį davę nurodymą pradėti masines operacijas; jie važinėjo po provinciją – tikrino, kaip ten vykdomos operacijos, rūpinosi, kad jos nesustotų, per praėjusius mėnesius tam tikromis dienomis pasirašinėjo tūkstančius mirties nuosprendžių, kuriuos buvo priėmusios ypatingosios komisijos, net ir patys dalyvaudavo tardymuose, vartojo fizinį smurtą.[12] Pažvelgę į Didžiojo teatro žiūrovų salę išvystume jos gilumoje ant paauksuotos ložės transparantą su užrašu: „Tegyvuoja NKVD!" Vyrai gerais kostiumais, matyti ir viena kita moteris. Tebevykstant teismo procesams, posėdžiams, plaukiant raportams apie egzekucijas, gruodžio 20-osios šventinis susirinkimas buvo tik atokvėpis tarp masinių žudynių. Vien tik Butovo šaudykloje Maskvoje 1937 metų gruodžio 19 dieną, šventės išvakarėse, buvo sušaudyti 154 žmonės, o 1937 metų gruodžio 22 dieną, dvi dienos po jos, – 62 žmonės.[13] Tuo tarpu vienas iš tų, kurie pasirašinėjo mirties nuosprendžius, Maskvos NKVD viršininkas Stanislavas Redensas, per šventę sėdėjo ant pakylos. Šventės svečiai, iš įvairių tarnybos vietų suvažiavę į sostinę, netrukus vėl išsiskirstys ir toliau dirbs savo juodą darbą. Dar prieš masinių operacijų pradžią, 1937 metų liepos 27 dieną, per TSRS Centrinio vykdomojo komiteto prezidiumo posėdį, skirtą NKVD darbuotojų apdovanojimui ordinais, Ježovas viešai pareiškė, „kad mes stengsimės darbais pateisinti didelį partijos ir vyriausybės pasitikėjimą, kurį liudija šiandien mūsų gauti ordinai. Prisiekiame tarybinei liaudžiai, savo

Šventiškai išpuoštame Didžiajame teatre susirinko „darbo žmonių avangardas“ – taip ČK organizaciją šlovina transparantas, pakabintas prie ložės, – paminėti jos dvidešimtmečio

> „Scenoje sėdėjo kai kurie iš pagrindinių kaltininkų, prieš pusmetį davę nurodymą pradėti masines operacijas; jie važinėjo po provinciją – tikrino, kaip ten vykdomos operacijos, rūpinosi, kad jos nesustotų, per praėjusius mėnesius tam tikromis dienomis pasirašinėjo tūkstančius mirties nuosprendžių, kuriuos buvo priėmusios ypatingosios komisijos, net ir patys dalyvaudavo tardymuose, vartojo fizinį smurtą.“

partijai ir vyriausybei, mūsų partijos vadui draugui Stalinui, kad kovosime su priešais taip pat negailestingai kaip lig šiol (Audringi plojimai.)“ Ježovas pažadėjo įtraukti į darbą „naujų žmonių“ ir išugdyti „naują kohortą šlovingų čekistų“.[14] Vidaus naudojimui skirtame įsakyme NKVD jubiliejaus proga rašoma, kad jubiliejus „turi dar labiau negu iki šiol mobilizuoti visus NKVD čekistus (enkavedistus, *narkomvnudelcy*) į kovą su visais tarybinės liaudies priešais, būti įžvalgesnius, didinti visų tarybinės žvalgybos darbuotojų budrumą ir pasiaukojimą“.[15] Mikojano kalba – tai duoklė revoliucinio valstybės teroro organizacijai, patikinimas, kad NKVD aparatas neatskiriamai susijęs su gyventojais, įspėjimas, kad nevalia mažinti budrumo, ir žinia, kad teroras bus tęsiamas. Jo kalbą kelissyk pertraukė „audringi, ilgai trunkantys plojimai“. Mikojanas trumpai apžvelgė organizacijos istoriją. Kelias, nueitas nuo ČK per OGPU iki NKVD, ryškiai atspindintis kelią, kurį nuėjo visa šalis. Vyko, pasak pranešėjo, ir organizacijos plėtra. Mikojanas savo kalboje dar sykį peržvelgia pilietinio karo arenas – 1919 metų Petrogradą, Baku, kovas Tolimuosiuose Rytuose, palei Juodąją jūrą – ir, matyt, nuoširdžiai byloja seniems kovotojams ir partizanams.[16] Pasibaigus kovoms su atvira ginkluota kontrrevoliucija, spekuliacija ir sabotažu, organizacija persitvarkiusi į OGPU, kad sėkmingai kovotų su kitokiu, naujovišku kenkimu, diversijomis, ekonomine kontrrevoliucija ir šnipinėjimu. Trečiuoju etapu Mikojanas pavadino kolektyvizacijos metą: „Ar lengva 100 milijonų valstiečių, kurie šimtus metų tik konkuravo vieni su kitais ir kiekvienas dirbo tik sau, nukreipti į socializmo kelią, ar lengva tuos 100 milijonų pavienininkų, smulkiųjų savininkų, niekada nebuvusių socialistais, priversti dirbti socialistiškai, bendram labui, kolektyve?“[17] Bepigu esą kalbėti apie tai šiandien, kai jau įvykdytas „giliausias visuomenės lūžis žmonijos istorijoje“. Čia Mikojanas aptarė visą įmanomą priešų arsenalą ir dar sykį priminė žūtbūtinę tarybų valdžios kovą su buožėmis ir jų sąjungininkais, veikiančiais tuo nuožmiau, pikčiau, klastingiau, kuo beviltiškesnė tampanti jų padėtis. Juos įveikus atsitikę net taip, kad įsivyravusios klaidingos pergalės nuotaikos ir priešas įsiskverbęs į partiją, tarybų valdžios institucijas, net į NKVD organus. „Atbukęs klasinis budrumas ir nerūpestingumas“ leidę priešui ilgai nebaudžiamam daryti nusikaltimus. Tai esąs Ježovo nuopelnas, kad revoliucijos kalavijas vėl tapo aštrus ir NKVD vėl ėmėsi deramai vykdyti savo uždavinius, mat Ježovas demaskavęs priešą, įsitaisiusį proletarinės valstybės baudžiamuosiuose ir re-

presijų organuose (suprask – Ježovo pirmtaką Jagodą). Vienoje pusėje veikęs priešų pasaulis – „trockininkų ir bucharininkų gauja, šnipinėjanti Japonijai ir Vokietijai", kitoje pusėje – „tarybinių žvalgybos darbuotojų armija". Ježovas sukūręs NKVD sistemoje „įspūdingą čekistų, tarybinių žvalgų karkasą" ir įdiegęs į NKVD stalininį darbo stilių. Mikojano kalboje nuolat skamba tokie žodžiai kaip „tvirtumas", „negailestingumas", „žiaurumas". Mikojanas ir užjaučiantis sunkiai dirbančius, pervargstančius enkavedistus: „NKVD žmonės dirba daug. Tai sunkus, įtemptas darbas, labai įtemptas, bet manau, kad savo kovos dvidešimtmečio dieną enkavedistai gali pasidžiaugti savo pergalėmis ir tuo, kad liaudis, kuriai jie tarnauja, su kaupu apdovanoja juos meile."[18] Ir Mikojanas pateikia pavyzdžių, kaip gyventojai remia NKVD įspėjimais, taip pat įskųsdami tarybinius piliečius, dažniausiai nerusus, kaip priešiško užsienio agentus, sukeliančius traukinių katastrofas, masinius darbininkų ir valstiečių apsinuodijimus valgyklose, infekcijas ligoninėse, epidemijas. Daugelį tokių nusikaltimų NKVD atskleidusi ir spėjusi užkirsti jiems kelią. NKVD sauganti gyventojus taip pat kaip Raudonoji armija. Jau 16 metų šalyje tvyro karo grėsmė, galinti bet kada vėl įžiebti karą. Audringų plojimų palydimas Mikojanas baigia kalbą linkėjimais, kad enkavedistai visada eitų „į koją su laiku", kad „nenusileistų iki politinio miesčioniškumo lygio", kad „veiktų skaidriai ir ryžtingai", kad „kovoje būtų bebaimiai", „liaudies priešams negailestingi", bet ir „niekada nepasiduotų panikai".[19]

Viskas toje kalboje suplakta į krūvą: ir karingas mojavimas „aštriu revoliucijos kalaviju", ir raginimas be gailesčio naikinti priešus. Įspėjimu nenuslysti į miesčioniškumą taikoma į tuos, kurie gal ilgisi ramios kasdienybės, normalaus taikingo gyvenimo. Mikojanas aiškiai parodė, kad NKVD yra ypatingojo meto institucija, kad be ypatingosios padėties ji negalėtų nei toliau gyvuoti, nei plėtotis. Tie, kurie susirinko Didžiajame teatre, turėjo dar kartą pašiurpti prisiminę ir žudynes per pilietinį karą, ir smurtą prieš valstiečius per kolektyvizaciją. Ką tik sugrįžę iš pasaulio, kuriame troikos masiškai skelbė mirties nuosprendžius ir buvo šaudomi žmonės, jie turėjo būti dėkingi už patikinimą, kad kaip tik jie, bene geriausiai žinantys, ką liaudis mano apie tai, kas vyksta šalyje, esantys „liaudies numylėtiniai". Tačiau iš tos kalbos sklinda ir baimė, kurią jaučia masinių operacijų vykdytojai. Ypatingosios padėties įtampa, nerimas, ar pats netapsi kita tos mėsmalės auka, begalinės liaupsės negailestingumui – koks dar tonas geriau galėjo tikti ČK dvidešimtmečio šventei?

Ovacijos budeliui: Morituri salutant

Visi šventinio minėjimo dalyviai apie padėtį šalyje puikiai žinojo iš savo patirties. Vėliau vienas iš jų tardomas prisipažino: „Mums, čekistams, buvo aiškiau nei kam kitam, kad nepasitenkinimas šalyje auga, o vien areštais situacijos nesuvaldysi: <...> reikia iš pagrindų keisti VKP(b) CK politiką.“[20] Labai greit jie patys tapo naujai pakurstyto „budrumo“ taikiniu. Jau 1938 metų sausį per CK plenumą imta kritikuoti tuos, kurie „iškraipė liniją“, „persistengė“ arba „leido masiškai šalinti iš partijos ir masiškai suiminėti žmones“. Staiga suskambo balsai apie „nepakankamai individualų bylų tyrimą“, „nuosprendžius urmu“ ir panašius dalykus. Dabar jau imta kalbėti, kad NKVD veikėjai „perlenkė lazdą“ ir „prarado saiką“.[21]

Atrodė, jog pasikartos tai, kas jau vyko 1937 metų pavasarį, kai suėmus tuometinį liaudies komisarą Genrichą Jagodą vienas po kito buvo suimami arba žudėsi NKVD vadovai.[22] Jagoda ir jo parankiniai buvo apkaltinti rezgę sąmokslą, kuriuo, be kita ko, neva ketinta pasinaudojant Dmitlagu (priverčiamųjų darbų stovykla prie Maskvos–Volgos kanalo), kaip karine ir logistikos baze, užimti Kremlių ir išžudyti TSRS vadovybę.[23] Suėmimai pagal šį kaltinimą tęsėsi per visą 1937 metų vasarą, ir pats Jagoda buvo rengiamas būsimam vaidmeniui parodomajame procese. Ježovo nuopelnas, pasak jubiliejinės Mikojano kalbos, kaip tik ir buvo tas, kad jis atskleidęs sąmokslą NKVD viduje ir sutriuškinęs jo dalyvius.

Nebuvo ypač sunku rasti „priešų“ komunistiniame represijų aparate, susiformavusiame per revoliuciją ir pilietinį karą. Iškalbingas jau vien NKVD vadovybės sociologinis portretas 1937 metų išvakarėse. Tai tarsi 1917–1920 metų „senosios gvardijos“ kopija. „1936 metų gale beveik 50 proc. vadovybės narių buvo vyresni nei 40 metų ir kilę ne iš proletarų. 48 proc. turėjo vidurinį išsilavinimą, vos 14,5 proc. buvo baigę aukštąją mokyklą. Neproporcingai daug buvo čekistų, turinčių ilgą darbo stažą: beveik 70 proc. buvo pradėję dirbti organuose dar 1917–1920 metais. Svarbu ir Komunistų partijos nario stažas: 73 proc. vadovybės narių buvo įstoję į partiją 1917–1920 metais, o 14,5 proc. – dar ir prieš 1917 metus. 39 proc. vadovybės narių buvo žydai, 8 proc. – latviai, 4,5 proc. – lenkai ir tik 30 proc. – rusai. Ypač bado akis audringa aukšto rango čekistų politinė praeitis. 21 proc. jų kitados buvo socialrevoliucionieriai, menševikai, anarchistai arba priklausė žydų „Bun-

dui", tai yra nebolševikinėms politinėms partijoms arba grupėms. 1,8 proc. vadovaujančiųjų kadrų buvo net kovoję baltagvardiečių gretose. 1934 metais ČK vadovybėje buvo dar didesnė dalis žmonių, biografijoje turinčių „nekomunistinį etapą" – net 30 proc."[24] Tame politiškai, socialiai, etniškai gerokai nevienalyčiame vadovų sluoksnyje buvo gana daug asmenų, kuriuos galėjai įtarti nelojalumu arba priešiškumu partijai, – jiems, esant tikrai arba tyčia išpūstai karo grėsmei, lengvai prilipdavo „svetimų elementų" arba „penktosios kolonos" etiketė.

Prireikė net metų, kad Ježovas prarastų savo padėtį. Dar tik 1938 metų balandį pažemintas iki vidaus laivybos liaudies komisaro, jis kiek vėliau, 1938 m. lapkričio 25 d., „atsistatydino" ir iš pagrindinio savo posto. 1938 m. rugpjūtį Berija buvo paskirtas iš pradžių vidaus reikalų liaudies komisaro pavaduotoju, o netrukus, 1938 m. lapkričio 25 d., liaudies komisaru. Centro komiteto 1938 m. lapkričio 17 d. nutarime „Dėl suėmimų ir kardomojo kalinimo" pirmą kartą prabilta apie tai, kad NKVD organai „šiurkščiai pažeidinėjo socialistinį teisėtumą", kankino tardomuosius ir prievarta išgaudavo prisipažinimus, ir įsakyta nutraukti masines operacijas.[25]

Beliko žengti paskutinį žingsnį – apkaltinti patį Ježovą vadovavus sąmokslui. Netrukus, 1940 m. vasario 4 d., jis buvo nuteistas myriop ir sušaudytas. Vietą Didžiojo teatro scenoje jis jau senokai buvo iškeitęs į kamerą Suchanovkos kalėjime, o scenoje įsitaisęs jo įpėdinis Berija.

NKVD valymas 1934–1939 metais iš esmės virto „organų" kūrimu iš naujo. „Nuo 1934 iki 1940 metų iš 322 respublikos, srities ir rajono lygio vadovų buvo suimta 241 (tai yra beveik 75 proc.). Ypač aktyviai vyko represijos pirmaisiais mėnesiais po Berijos paskyrimo į postą."[26] Statistikos duomenimis, nuo 1936 metų spalio iki 1938 metų rugpjūčio, kai liaudies komisariatui vadovavo Ježovas, visoje TSRS buvo suimti 2 273 valstybės saugumo darbuotojai, iš jų už kontrrevoliucinius nusikaltimus 1 862, arba maždaug 7,5 proc. visų saugumiečių (1937 metų kovą jų buvo 25 000). Iš viso 1937 ir 1938 metais buvo suimta apie 9 500 NKVD darbuotojų, įskaitant suimtus milicininkus, pasieniečius, ugniagesius ir kitus.[27] Faktinis NKVD atnaujinimas prasidėjo stojus vadovauti Berijai. Daugybė žmonių buvo atleista, į jų vietą buvo priimami kiti. 1939 m. atleista apie 7 400 NKVD darbuotojų, arba maždaug 23 proc., tarp jų buvo ir Ježovo masinio teroro aktyvistų. Bet apskritai NKVD aparatas pūtėsi. 1941 metų pradžioje darbuotojų skaičius

įvairiausiuose jo padaliniuose viršijo 46 000, vadinasi, nuo 1936 metų, kai aparate dirbo apie 25 000 žmonių, jų beveik padvigubėjo. Daugiau kaip pusė naujųjų čekistų pradėjo dirbti „organuose“ 1938 metų gale arba 1939-ųjų pradžioje.

1937 metų gruodžio 20 dienos susirinkimas buvo kaip ir momentinė nuotrauka. Nuo tada, kai vadovavimą perėmė Berija, buvo pakeisti keturi iš penkių vyriausiųjų valdybų viršininkai, 28 skyrių vadovai iš 31 ir 69 jų pavaduotojai iš 72. Vos vienas vadovaujantysis darbuotojas iš tų, kurie 1935 metų sausį tarnavo Lubiankoje, mirė sava mirtim. „Iš Valstybės saugumo vyriausiosios valdybos vadovų, dirbusių 1938 metų sausio 1 dieną, gyvas liko vienas, dešimt buvo sušaudyta nuo 1938 metų vasario iki 1940 metų vasario, o Užsienio skyriaus vedėjas Sluckis nunuodytas Frinovskio biure. <...> Daugelis patys savižudybe užbėgo už akių artėjančiam likimo smūgiui, taip pat ir Maskvos valdyboje. Zakovskis, 1938 metų sausį ėmęs vadovauti Maskvos NKVD, 1938 metų balandį buvo pažemintas ir išsiųstas į Kuibyševo sritį dirbti lagerio komendantu. Jis, jo žmona ir sesuo, NKVD darbuotoja, buvo vienas po kito sušaudyti 1938 metų rugpjūtį ir rugsėjį. Vasilijus Karuckis, pakeitęs Zakovskį Maskvoje, vos po trijų savaičių nusižudė. Jo įpėdinis Vladimiras Cezarskis po trijų mėnesių buvo perkeltas kitur ir paskirtas lagerio komendantu, paskui suimtas ir su daugeliu kitų aukštas pareigas ėjusių čekistų sušaudytas 1940 metų sausį. Jo įpėdinis Aleksandras Žurbenka išsilaikė poste tik nuo 1938 metų rugsėjo ligi lapkričio. Mirties nuosprendis jam buvo įvykdytas 1940 metų vasarį.“[28]

ATSISVEIKINIMAS SU BUCHARINU

Paskutinis žodis • Dialektikos vingrybės parodomajame procese • Lubianka: kalėjime verda darbas • Laiškas Kobai • Vaikystė Maskvoje apie 1900 metus

1938 metų kovo 2 dieną, ištisus metus rengusis, TSRS Aukščiausiojo Teismo karinė kolegija pradėjo trečią didįjį Maskvos parodomąjį procesą. Jis, kaip ir ankstesnieji, vyko Profsąjungų rūmų Spalio salėje. Teisiamieji buvo kaltinami „tėvynės išdavimu, šnipinėjimu, diversijomis, teroru, kenkėjiška veikla, mėginę pakirsti TSRS karinę galią, provokavę TSRS karinį užpuolimą“.[1] Teismo posėdžiai baigėsi kovo 13 dienos rytą nuosprendžio paskelbimu. 18 kaltinamųjų buvo nuteista „aukščiausiąja bausme“, tai yra sušaudymu su viso asmeninio turto konfiskavimu, vienas 25 metais kalėjimo, du 20 ir 15 metų kalėjimo. Tai buvo parodomasis procesas, kuriame buvo ypač įžymūs kaltinamieji. Trys iš jų, Bucharinas, Rykovas ir Krestinskis, kitados priklausė Lenino Politiniam biurui, o Christianas Rakovskis, revoliucionierius profesionalas iš pasiturinčios šeimos, buvo dirbęs TSRS ambasadorium. Tarp kaltinamųjų buvo NKVD šefas Genrichas Jagoda ir kai kurie kiti buvę liaudies komisarai, būtent Arkadijus Rozengolcas, Michailas Černovas, Grigorijus Grinko, Vladimiras Ivanovas, ir rajonų komitetų partijos sekretoriai, kaip antai Vasilijus Šarangovičius iš Baltarusijos, Faisula Chodžajevas ir Akmalas Ikramovas iš Uzbekistano. Be to, kaltinamųjų suole atsidūrė Jagodos, Kuibyševo bei Gorkio sekretoriai ir trys gydytojai, garsėjantys kaip geriausi specialistai visoje TSRS. Visi, kurie iki tol buvo „demaskuoti“ kaip sąmokslininkai – trockininkai, zinovjevininkai, dešinieji nukrypėliai, buržuaziniai nacionalistai, menševikai, socialrevoliucionieriai, užsienio valstybių agentai, kenkėjai – dabar buvo nutverti kaip vienos gaujos nariai, rengę sąmokslų

Boriso Jefimovo karikatūra, skirta trečiajam Maskvos parodomajam procesui. Po iškaba „Faterliand" (vokiškai Vaterland *– tėvynė) spraudžiasi (iš kairės į dešinę): Rykovas, Sokolnikovas, Bucharinas, Radekas ir Trockis*

„Tai buvo parodomasis procesas, kuriame buvo ypač įžymūs kaltinamieji."

sąmokslą, ir jiems iškelta „baudžiamoji byla prieš antitarybinį dešiniųjų ir trockininkų bloką". Jų vadu tarybinėje žemėje tapo Nikolajus Bucharinas, vienas garsiausių bolševikų partijos veikėjų, labai vertinamas kaip teoretikas, Lenino tituluotas „partijos numylėtiniu". Atmetus malonės prašymus, mirties bausmė buvo įvykdyta nedelsiant – 1938 metų kovo 13 dieną.[2]

Trečiasis Maskvos parodomasis procesas ypač įstrigo į atmintį amžininkams ir vėlesnėms kartoms dėl to, kad pagrindiniai kaltinamieji, iš tiesų seni, išmėginti revoliucionieriai, patys žėrė sau fantastiškus kaltinimus. Protu negalėjai suvokti, kaip tie „senosios bolševikų gvardijos" atstovai ne tik įvykdė baisingus nusikaltimus, surašytus kaltinamajame akte, bet ir laisva valia prisipažino juos padarę ir atgailavo. Tikra mįslė! JAV ambasadorius, lankęs visus teismo posėdžius, reziumavo: „Kažkas klaikaus." Bet ir pajuto, kad jo „senas kriticizmas gavo naują impulsą, nes jo prireikė teisingai įvertinti parodymų įtikinamumui ir atskirti grūdams nuo pelų, kitaip sakant – tiesai nuo melo".[3] Arthuras Koestleris, asmeniškai pažinojęs kai kuriuos kaltinamuosius ir pats išėjęs komunistinio partiškumo mokyklą, savo romane „Saulės užtemimas", pradėtame jau 1938 metų rudenį, pagerbė kaltinamuosius, stebinamai taikliai pavaizduodamas Nikolajaus Rubašovo personažą. Maurice'as Merleau-Ponty savo 1947 metų studijoje „Humanizmas ir teroras" vėl iškėlė klausimą dėl „prievartos komunizme, jos teorijos ir praktikos". Ir vienas, ir kitas rėmėsi Bucharino baigiamąja kalba per parodomąjį procesą.[4]

Bet Bucharino baigiamoji kalba teismo procese nebuvo jo paskutinis žodis. Veikiau jį galima rasti rašiniuose, kuriuos jis parašė kalėjime nuo 1937 metų vasario 27 dienos, kai buvo suimtas, iki 1938 metų kovo 2 dienos, kai prasidėjo teismo procesas, – rašė kad ir skubėdamas, bet labai susikaupęs. Jie daugiau mums pasako apie tai, ką išgyveno, negu teismo posėdžių protokolai, kurie dar buvo ir dailinami, ir cenzūruojami.[5] Per tuos dvylika mėnesių, kai kalėjo Lubiankoje, aiškiai matydamas, kas jo laukia, – parodomasis procesas ir neišvengiama mirtis, – Bucharinas surašė keturis didelės apimties rankraščius.[6]

Paskutinis žodis

Bucharinui buvo pažįstama auditorija, kuriai jis šneka. „Manau, kad jei dėl teismo procesų, vykstančių Tarybų Sąjungoje, daliai Vakarų Europos ir Amerikos inteligentų kils visokių abejonių ir svyravimų, tai visų pirma todėl, kad ta publika nesuvokia esminio skirtumo, nežino, kad mūsų šalyje varžovo, priešo sąmonė yra suskilusi, dvilypė. Ir manau, jog kaip tik tai pirmiausia reikėtų suprasti."[7] Jis nori, kad klausytojai suprastų, jog jo prisipažinimas nėra išgautas nei pasinaudojant „Tibeto milteliais", nei hipnoze, nei vergiška

âme slave [išvertus iš prancūzų k. „slavų siela". – *Vert.*]. „Apie save noriu pasakyti, kad kalėjime, kuriame sėdėjau maždaug metus, dirbau, studijavau, išlaikiau šviesią galvą." Tačiau net jeigu jis prisipažinsiąs organizavęs buožių maištus, rengęs valstybės perversmą ir už tai nusipelnęs aukščiausios bausmės, norėtų vis dėlto priminti, „kad aš, kaip kaltinamasis, neturiu prisiimti daugiau kalčių, negu jau esu prisiėmęs, ir neprivalau prasimanyti faktų, kurių nėra buvę". Jis pripažino „defetistinę orientaciją", bet išsyk pabrėžė: „tai nebuvo mano asmeninė pozicija". Bucharinas prisiėmė atsakomybę už didžiausius ir baisiausius „nusikaltimus socialistinei tėvynei ir visam tarptautiniam proletariatui", „nors neprisimenu, kad asmeniškai būčiau davęs nurodymą vykdyti kenkėjišką veiklą".[8] Jis buvęs pagrįstai pavadintas plėšikų gaujos vadu, „bet plėšikų gaujos nariai turi vieni kitus pažinoti, antraip tai nebus gauja. <...> O aš tik kaltinamajame akte pirmą kartą pamačiau Šarangovičiaus pavardę, o jį patį pirmąsyk išvydau teismo salėje. <...>" Stebėjosi gydytojais, kurie buvo pavadinti sąmokslininkais, nors net nežinojo, kas yra menševikai ir trockininkai. Bucharinas prisiėmė bendrą atsakomybę, bet griežtai neigė asmeniškai dalyvavęs kuriant konkrečius planus žudyti tarybinius vadovus. Jis kur kas geriau nei pagrindinis kaltintojas Vyšinskis išmanė painią frakcijų kovos istoriją ir tolydžio taisė jo ıminimas partijos istorijos detales.

Ir visgi kodėl jis, Bucharinas, taip ilgai neigė ir prieštaravo, ir kaip jam sekėsi įveikti vidinį savo asmenybės dvilypumą – viena vertus, pritarti generalinei linijai, o kita vertus, sabotuoti ją dėl nepakankamos paramos? „Neigiau kaltinimus trejetą mėnesių. Paskui ėmiau duoti parodymus. Kodėl? Priežastis ta, kad kalėjime kitaip įvertinau visą savo praeitį. Nes kai kyla klausimas: jeigu mirsi, tai už ką? Tada ūmai visu šiurpulingu ryškumu atsiveria absoliučiai juoda tuštuma. Nėra ničnieko, už ką turėtum mirti, jei norėtum mirti dėl nieko nesigailėdamas. Ir atvirkščiai, visa, kas teigiama, kas švyti Tarybų Sąjungoje, visa tai įgauna kitą didybę žmogaus sąmonėje. Tai galiausiai mane visiškai nuginklavo, paskatino atsiklaupti prieš partiją ir šalį. Ir jei dabar save paklausčiau: na gerai, o jei nemirsi, jei per kokį nors stebuklą išliksi gyvas, tai ir vėl – už ką? <...> Ir tokiomis akimirkomis, pilieti teisėjau, atkrinta ir dingsta visi asmeniškumai, visas asmeninis kartėlis, nuoskaudų likučiai, egoizmas ir daug kitų dalykų. Ir jei dar iki žmogaus ataidi plati tarptautinė kova, tada viskas drauge parodo savo galią ir matome visišką vidinę moralinę TSRS pergalę prieš parklupdytą varžovą. <...> Pasaulio istorija – tai pasaulio

teismas." Bucharinas kalbėjo apie „savotišką asmenybės susidvejinimą", apie „dvilypę psichologiją". „Čia susiformavo tai, kas Hegelio filosofijoje vadinama nelaiminga sąmone. Ta nelaimingoji sąmonė nuo įprastinės skyrėsi tik tuo, kad tai sykiu ir nusikalstama sąmonė. Proletarinės valstybės galia pasireiškia ne tik tuo, kad ji sutriuškino kontrrevoliucines gaujas, bet ir tuo, kad sugraužė savo priešus iš vidaus, palaužė savo priešų valią. To nėra niekur ir to negali būti nė vienoje kapitalistinėje šalyje."[9]

Šitaip argumentuodamas Bucharinas norėjo, viena vertus, prisiimti atsakomybę už „politinius nusikaltimus", bet, kita vertus, neprisipažino pats dalyvavęs konkrečiose veikose – jam asmeniškai primetamuose konkrečiuose pasikėsinimuose, nuodijimo ir kitose žudikiškose akcijose. Ta nuosekli Bucharino argumentacija kartu su pačioje bylos nagrinėjimo pradžioje nuskambėjusiu viešu Krestinskio pareiškimu, kad jis atšaukia savo prisipažinimą, trečiąjį parodomąjį procesą pavertė dramatiška intriga, kurios kartais nė patys režisieriai nesuvaldydavo, bet daugiausia ji uždavė mįslių pasaulio viešajai opinijai ir aiškintojams.

Dialektikos vingrybės parodomajame procese

Jei vertinsime parodomąjį procesą ne kaip įprastinį bylos nagrinėjimą teisme, o kaip nuo pradžios iki pabaigos suplanuotą ir vaidinamą dramą, kurios tikslas – apšmeižti ir nužmoginti politinį priešininką, iš anksto pasmerktą atiduoti viešam linčo teismui, tada turėsime analizuoti inscenizacijos efektus, retorinį kurstymo modelį, meną sutelkti neapykantą, pasipiktinimą ir raginimą griebtis smurto. Receptas paprastas: surišti į vieną mazgą visas pasaulio blogybes, visas baimes ir pavojus, kurie drumsčia gyvenimą visuomenei. Trečiame Maskvos parodomajame procese, kaip ir ankstesniuose, režisierių buvo aptartos visos detalės, o aktorius, pasirodantis scenoje, – Vyšinskis – padirbėjo įspūdingai. Vyšinskis vėl pademonstravo sugebėjimą nepaleisti iš akių visumos ir nuolat buvo pasirengęs atsikirsti bet kokiu specialiu klausimu – jis nusimanė ir apie vaistus, ir apie užsienio politiką, apie ligos simptomus ir Macchiavelli raštus, apie viduramžių teismus; jis mokėjo staigiai pakeisti toną, iš atsargaus pašnekovo virsti kraugeriškiausiu

kurstytoju, kuriam nuo liežuvio plūsta pikčiausi, brutaliausi ir skaudžiausi įžeidimai – antai baigiamosios kalbos gale jis pavadino Buchariną „lapės ir kiaulės mišrūnu".[10]

Kaip jau ir ankstesniuosiuose procesuose, kasdieniški ir įprastiniai įvykiai buvo verčiami nepaprastais ir sensacingais, nelaimingi atsitikimai – sabotažo aktais, visur buvo įžvelgiama tyčinė kenkėjiška veikla, kitaip sakant – tikrovė buvo kriminalizuojama, konfliktai politizuojami, tarsi šaliai didžiausių krizių ir susidūrimų laikais dar maža buvo bėdų. Įvykus eilinei avarijai žūtbūt reikėjo rasti kaltininkus, o už kiekvieno įvykio – įžvelgti piktą valią, to įvykio priežastį. Šitaip pramanius nusikaltimą reikėjo rasti arba pramanyti ir atitinkamą atpirkimo ožį.

Vyšinskio režisūra savo ruožtu pasinaudojo visais tos smurtą mobilizuojančios dramaturgijos elementais. Nupiešė kraštą, kurį drasko įtampa ir nepasitenkinimas, rodos, dar kiek – ir sprogs. Suminėjo kone visas skaudžias tarybinės buities žaizdas, kamuojančias šalį ketvirtajame dešimtmetyje – bet ne kaip „objektyvius nesklandumus", o kaip tyčia sukeltus priešiškų elementų. Užuot pašalinus tuos nesklandumus, ką ne taip lengva padaryti, buvo ieškoma žmonių, kuriuos galima paskelbti kaltininkais, nuteisti ir likviduoti, šitaip laimint šiek tiek laiko. Tame procese klestėjo nevaržomas subjektyvizmas, o jį įkūnijo neribota valdžia.

Visas visuomenės negeroves, apie kurias buvo kalbama trečiajame parodomajame procese, „žino kiekvienas pionierius". Tai, ką Vyšinskis atskleidė, buvo viešos paslaptys: chaosas mokesčių ir taupomųjų kasų sistemoje,[11] eilės parduotuvėse ir prie jų, epidemijos ir epizootijos, puolančios gyvulius ir retinančios arklių bandą, netvarka dorojant derlių ir išgabenant grūdus,[12] visuotinis stygius kasdieninio vartojimo prekių, tokių kaip machorka, kepiniai, cukrus.[13] Nieko nebestebino sukčiavimai parduotuvėse,[14] visur reiškėsi planinio ūkio maišatis: vasarinių prekių reikėjo ieškoti žiemą, o žieminių – vasarą.[15]

Politinei vadovybei, neįstengiančiai ir nenorinčiai pašalinti tos krizės ir konfliktų priežasčių, reikėjo atpirkimo ožių – ji ir rasdavo juos atitinkamuose liaudies komisariatuose. Todėl visai lengva buvo nustatyti, kas atliks kaltinamųjų vaidmenį. Kaltinamųjų sąraše figūravo kone visų ūkio šakų atstovai: Grinko (finansai), Rozengolcas (užsienio prekyba), Černovas (žemės ūkis, augalininkystė ir gyvulininkystė), Zelenskis (vartotojų kooperatyvai, prekių paskirstymas valstybinėms parduotuvėms). Buvo skirta vaidmenų ir

kaltinamiesiems, kurių praeitis abejotina (tarnavusiems caro ochrankoje arba baltagvardiečių kariuomenėje), ir visai nepolitiškiems žinovams, jiems teko brangiai sumokėti už naivumą ir „budrumo stoką", kaip antai medicinos šviesuoliui profesoriui Levinui. Esminė šios konstrukcijos grandis buvo sugebėjimas akivaizdų kasdienišką nesklandumą paversti nusikaltimu, vadinasi – tyčinės veikos padariniu. Taip dalykus pakreipiant kasdienybės trūkumai būdavo „panaudojami", nepasitenkinimas – „skatinamas", norint pakurstyti maištingas nuotaikas, „pasipiktinimą", užgaunami „ukrainiečių tautiniai jausmai", norint juos nuteikti prieš Komunistų partiją, „organizuojama prekių stoka", tyčia mažinami pasėlių plotai, kad būtų gaminama mažiau grūdų produktų ir pasipiktintų valstiečiai, statyboms nebetiekiama mediena, kad sustotų darbai, kertami šilkmedžiai, kad sutriktų šilkaverpių auginimas, ir t. t. Bet dar reikėjo nepasitenkinimą paversti maištu, pasipiktinimą dėl prasto aprūpinimo išugdyti ligi neapykantos „tiems, kurie viršuje", o tam kaip tik geriausiai tiko visi tie, kurie nuo seno abejojo Komunistų partijos linija, jos teisingumu arba „susitaikėliškai" siūlė tik nesikišti ir nepritarti, visi tie, kurie „nepakankamai ryžtingai" rėmė valdžią. Sluoksnį žmonių, tinkančių į „kurstytojus", buvo išugdžiusi pati partija, per pastaruosius dvidešimt metų pašalindama iš savo gretų šimtus tūkstančių partijos narių. Ypač tiko atpirkimo ožių vaidmeniui visi tie, kurie kitados nevisiškai sutiko su generaline linija, pastaruoju metu – nepritariantys kolektyvizacijos politikai „viskas arba nieko", kitaip sakant, „dešinieji nukrypėliai", kurių vadu buvo laikomas Bucharinas. Ir štai paskutinis žingsnis – nepasitenkinimą tuo, kas dedasi šalies viduje, susieti su išorine grėsme, maištą, bręstantį viduje, susieti su karo pavojumi, ateinančiu iš užsienio. O kadangi vidaus ir išorės grėsmes iš tiesų buvo galima susieti, betrūko išrasti veikų, kurios leistų tą galimybę paversti kriminaliniais nusikaltimais. Čia kriminalistinė ir kriminologinė fantazija jau plėtojosi be galo be krašto, nesivaržydama rėmėsi detalėmis, paslaptingomis pavardėmis ir vietovardžiais, tamsiomis asmenybėmis ir naudojosi netikėtumo efektais.

Trečiajame parodomajame procese irgi buvo pateikta visko: TSRS ambasadoriaus Berlyne Krestinskio kelionė į Meraną „per vynuogių sezoną" neva slaptai susitikti su Trockiu;[16] Michailo Černovo, šiaip ar taip – žemės ūkio liaudies komisaro, peštynės su policija būnant Berlyne;[17] epizodas, kuriame Hansas von Seecktas, Vokietijos sausumos kariuomenės vadovybės

viršininkas, perduoda ambasadoriui Krestinskiui krūvą reichsmarkių – iš viso 250 000 aukso markių – Trockiui finansuoti;[18] planuojamas Trockio pabėgimas iš Alma Atos per TSRS sieną į Kiniją ir t. t.[19] Ypač detaliai buvo nušviestas pasikėsinimas nunuodyti liaudies komisarą Ježovą gyvsidabrio preparatu, supiltu į užsieninį flakoną,[20] taip pat Maksimo Gorkio sūnaus nugalabijimas netinkamu gydymu.[21] Parodomojo proceso koloritą paryškina ir pompastiškas ekspertizės žargonas: „Remiantis pateiktais draugo N. I. Ježovo darbo kambario kilimo, baldų gobelenų ir oro cheminės analizės duomenimis, taip pat jo šlapimo analizės ir jam pasireiškusių patologinių simptomų duomenimis laikytina neginčijamai įrodytu faktu, kad buvo suorganizuotas ir įvykdytas draugo N. I. Ježovo apnuodijimas gyvsidabriu per kvėpavimo organus, nes tai yra veiksmingiausias ir pavojingiausias lėtinio apnuodijimo gyvsidabriu metodas.“[22]

Nusikaltimo įvertinimui visai vis tiek, ar kaltinamieji „subjektyviai“ ko nors norėjo arba siekė savo veiksmais, ar jų mąstymas ir veiksmai tik „objektyviai“ sudarė sąlygas nusikaltimui įvykti arba buvo tam tikslui panaudoti. Krestinskis jau iš pat pradžių neprisipažino kaltas. „Aš neprisipažįstu kaltas. Nesu trockininkas. Niekada nedalyvavau „dešiniųjų ir trockininkų bloke“ ir nieko apie jį nežinojau. Nepadariau nė vieno nusikaltimo, kuris primetamas asmeniškai man, tad neprisipažįstu ir palaikęs ryšius su Vokietijos šnipinėjimo tarnybomis.“[23] Vėliau, po tam tikro „apdorojimo“, jis iš dalies pakeis parodymus. Ir Bucharino prisipažinimas skamba kartu kaip paneigimas; jis prisiimantis atsakomybę „už veiksmų visumą“ „vis tiek, ar apie juos (nusikaltimus. – K. S.) žinojau, ar ne, ar vienoje arba kitoje veikoje tiesiogiai dalyvavau ar ne.“[24] Taip suvisuotinus atsakomybę praranda reikšmę prisipažinimas dėl konkrečios veikos. Kad ir ką prisipažino ar neprisipažino kaltinamieji, neturėjo reikšmės, nes jau seniai buvo nuspręsta, kas gyvens, o kas mirs.

Kaltinamieji leido suprasti, kad jie nelaisvėje išgyveno nušvitimą, vertybių perkainojimą, tiesiog virto kitais žmonėmis. Visi patyrė katarsį. Aiškiausiai po Bucharino tai išreiškė Christianas Rakovskis:

„Niekas nepaneigs, kad suėmimas, izoliacija skatina perkainoti vertybes. <...> Ir štai stojau prieš save kaip savo paties tardytojas, sėdėjau prieš save kaip prieš teisėją. Tai toks teisėjas, kuriam niekas neprikiš išankstinio nusistatymo. Aš teisiau save patį. Nuo jaunumės dalyvavau darbininkų judėjime, ir kur nuėjau? Savo veiksmais palengvinau šlykščiausius darbus,

fašistiniams agresoriams padėjau rengtis sunaikinti kultūrą, civilizaciją, visa tai, ką pasiekė demokratija, ką iškovojo darbininkų klasė.

Visa tai mane paskatino atsisakyti užsispyrimo, netikros gėdos, kylančios iš egoizmo, baimės dėl savo asmeninio likimo, baimės, kuri yra tarsi spjūvis į veidą žmonėms, kada nors dalyvavusiems revoliuciniame judėjime. <...> Priėjau požiūrį, jog dabar mano pareiga – prisidėti prie tos kovos su agresorium, eiti ir save patį visiškai demaskuoti, ir pareiškiau tardytojui, kad nuo rytojaus pradėsiu duoti išsamius parodymus. Turiu pareikšti, kad parodymai, kuriuos daviau dabar, yra duoti absoliučiai laisva valia, teisingi ir išsamūs."[25]

Lubianka: kalėjime verda darbas

1938 metų kovo 2 dieną Bucharinas beveik lygiai po metų vėl išniro iš užmaršties – bylos nagrinėjimas buvo net filmuojamas, bet tik 1948 metais Maskvos kino teatruose buvo parodytas trumpas to filmo epizodas, kaip kino kronikos siužetas, o visa filmuota medžiaga iki šiol tebėra paslėpta nuo žiūrovų akių. Prieš pat CK plenumą 1937 metų vasario 27 dieną Bucharinas buvo atgabentas į Lubiankos vidaus kalėjimą. Jo biblioteka ir archyvas buvo konfiskuoti per kratą ir dingo dešimtmečiams, jei ne visam laikui.[26] Kaip Bucharinas išgyveno tuos metus tarp gyvenimo ir mirties, galima tik spėlioti: izoliuotas, nežinodamas, kas nutiko jo šeimai, atskirtas nuo savo knygų, tamsokoje kameroje, kurioje vos neapako, haliucinacijų varginamas. Ten jis buvo nuolat vedžiojamas į akistatas ir tardymus, nors gal ir be „fizinio poveikio".[27] Ten jį ėmėsi globoti Lazaris Koganas, kitados iš anarchisto virtęs čekistu, vadovavęs Baltijos–Baltosios jūros kanalo statyboms, kol tapo „asmeniniu Bucharino globėju" Lubiankoje.[28] Iš kameros Bucharinas kovojo dėl savo garbės, dėl savo ir savo šeimos gyvybės. Iš pradžių jis griežtai neigė fantastiškus kaltinimus. Birželio 1 dieną jo pasipriešinimas palūžo – matyt, jį prislėgė „karinio perversmo" atskleidimas, ir nuo tol jis bandė „derėtis" su Stalinu dėl vaidmens, numatyto jam būsimajame procese. Kai kas smulkiai aprašyta laiškuose, kuriuos jis 1937 metų balandžio 15, rugsėjo 29, lapkričio 14 ir gruodžio 10 dieną iš kalėjimo siuntė Stalinui.[29]

Tačiau ypač sunku suvokti protu, kaip Bucharinas šitiek nuveikė per tuos metus tarp gyvenimo ir mirties. Vedamas sušaudyti paliko kameroje stambų

veikalą. Jam pavyko sutelkus drausmę, jėgas ir susikaupus parašyti keturias knygas – apie 1 400 mašinraščio puslapių. Keturios knygos per metus, parašytos žvelgiant mirčiai į akis! Tai daugiau, nei galima laukti iš tokio profesionalaus rašytojo ir žmogaus, įgudusio dirbti mokslinį darbą, kaip Bucharinas. Kalėjimas, matyt, vieta, tinkama apmąstymams ypatingomis sąlygomis. Išplėštas iš gyvenimo ir prievarta nutildytas. Sėdint kalėjime pamiršti buities rūpesčius, atsiduoti teoriniams apmąstymams, kaupti jėgas – seniems bolševikams tai ne naujiena. Tačiau šis kalinys buvo savo paties partijos belaisvis, pasmerktas mirti, be vilčių „pasakyti revoliucionieriaus kalbą teismo salėje", be gynėjo ir be spaudos, kuri kitados plačiai paskleisdavo persekiojamų žmonių žodžius. Kaip matyti iš „kalėjimo užrašų", Bucharinas gaudavo literatūros, knygų iš kalėjimo bibliotekos, pavyzdžiui, Liono Feuchtwangerio knygą „Maskva" arba Sergejaus Vitės „Atsiminimus", gal net tiesiai iš Lazario Kogano, „intelektualiojo čekisto", bet apskritai turėjo verstis be „mokslinio aparato".[30]

Gal jam tai suteikė ir daugiau laisvės bei nepriklausomybės, kurios jam stigo rašant pabrėžtinai mokslingus veikalus, mat jais vis stengėsi padaryti įspūdį mokslo pasauliui. Gal mirties baimė jį ne tiktai kaustė, bet ir drausmino. Ir galbūt galėjo taip nutikti, kad prievartos centras, kamera pačiose teroro labirinto gelmėse, buvo sykiu ir ta vieta, kurioje uždarytas žmogus galėjo tapti dvasiškai laisviausiu, nepriklausomu Maskvos gyventoju. Bucharinas buvo nusviestas iš savo buto galios centre, Kremliuje, į visiškos negalios centrą ir liko visų apleistas. Užtat jis gavo galimybę pamatyti tai, ką regi tik žmogus, atsidūręs uragano akyje. Iš ten – *de profundis* – buvo įmanoma apžvelgti Maskvą taip, kaip neapžvelgsi iš jokio kito taško.

Pirmasis veikalas „Socializmas ir jo kultūra", parašytas 1937 metų kovą ir balandį, iš esmės pratęsė jau užbaigtą iki suėmimo, bet konfiskuotą studiją „Kultūros žlugimas ir fašizmas".[31] Joje Bucharinas sistemingai išdėstė tai, kas jam rūpėjo visą gyvenimą, – visuomenės, kurioje nėra klasinio antagonizmo, kultūros raidą.[32]

1937 metų rugsėjį, septyni mėnesiai nuo suėmimo, Bucharinas užbaigė antrą rankraštį – dviejų šimtų eilėraščių ciklą, pavadintą „Pasaulio pertvarkymas". Vos ne kasdien, gal po tardymo, Bucharinas parašydavo po eilėraštį, kaip antai „Amor Dei intellectualis" (pagal Baruchą Spinozą) 1937 m. rugpjūčio 13 d., „Berlyno kareivinės", „Parašiutininkių šokis" 1937 m.

liepos 1 d., „Niujorko dangoraižiai“ 1937 m. rugpjūčio 5 d., „Ironijos lyra“ (pagal Heinrichą Heinę) 1937 m. liepos 14 d., „Sabotažas“ 1937 m. rugsėjo 16 d.[33] Tik tie paskubom vienas po kito parašyti eilėraščiai galėtų bent kiek paaiškinti, ką tas žanras reiškė kalinamam Bucharinui. Ar tai buvo jo paties laisvo poetinio kosmoso kūryba kalėjimo sąlygomis? Ar tokiu būdu Bucharinas atsiliepdavo į šykščią informaciją, gaunamą iš laisvės? O gal tai buvo savotiškos intelektinės ir estetinės pratybos, padedančios ištverti? Šiaip ar taip, tais poezijos kūriniais, kaip ir piešiniais bei karikatūromis, reiškėsi nepaprastai talentinga ir daugialypė jo prigimtis, meniška natūra, kuri liko gyvybinga net ir kalėjime.[34]

Trečias jo rankraštis, „Filosofinės arabeskos“, pradėtas 1937 metų balandį ir užbaigtas „1937 metų lapkričio 7–8 d., tomis dienomis, kai 20-ą kartą sugrįžo didžioji pergalė“, buvo jo paties pavadintas „brandžiu“, matyt, ir labiausiai vertintas.[35] Žmonės, savo rankose laikę tą rankraštį, liudija, kad ir išorinė jo forma buvusi įspūdinga. „Rankraštis parašytas tvirta ranka. Ji nesudreba nė viename žodyje, nė vienoje eilutėje. Pataisymų tik vienas kitas, neįskaitomų žodžių nėra, yra tik papildymų – ištisų skyrių, matyt, bebaigiant įterptų į pirmąjį variantą. Visi 310 rankraščio puslapių, suskirstytų į 40 skyrių, parašyti primityviu plunksnakočiu, smulkia kaligrafiška rašysena, tankiomis eilutėmis. Raštas įskaitomas ne prasčiau už spausdintinį tekstą, todėl jį galima versti tiesiogiai, „dešifruoti“ jo, kaip paprastai būna, neprireiktų.“[36] Tema Bucharinui buvo gerai pažįstama: jis nagrinėjo tuos klausimus jau trečiajame dešimtmetyje, kai filosofiniai nesutarimai, nors jau ir turėjo disidentinį bei frakcinį atspalvį, dar nekėlė pavojaus gyvybei. Bucharinas nurodo knygos atsiradimo motyvą – tai poreikis susiorientuoti ištikus šimtmečio krizei. „Mūsų laikais vyksta didelė pasaulio istorijos krizė. Socialinių jėgų kova pasiekė kulminaciją. Apokalipsės laikai abiejų lyčių senoms boboms. Žmonijai gimsta naujas pasaulis. Pertvarkančioji klasė atlieka žygdarbius. Atgyvenusi tvarka traukiasi į nebūtį. Visos senosios vertybės byra į šipulius. Iš pamatų peržiūrimi įpročiai, normos, idėjos, pasaulėžiūros, aiškias pozicijas užima visos materialios ir dvasinės galios. Ar bereikia stebėtis, kad ir filosofija įtraukiama į tą sūkurį, į tą titanišką kovą?“[37] Struktūra ir forma toji knyga panaši į vadovėlį ir keistai siejasi su Stalino „Trumpuoju kursu“, kuris 1938 metais bus išleistas milijoniniu tiražu ir nuo tol taps komunizmo doktrinos katekizmu. Ko gero, Bucharinas savosiomis „Filosofinėmis arabeskomis“ norėjo ir

ankstesnių savo pozicijų spragas užkamšyti, ir pareikšti pagarbą Leninui, nuolat kritikavusiam Buchariną už nedialektišką mąstymą. Bet, ko gero, Bucharinui užvis labiau rūpėjo „Filosofinėmis arabeskomis" pasirengti tam, kas jo laukė parodomajame procese, ir pamėginti teoriškai pagrįsti „istorinio proceso logiką", kuri jį, visai nekaltą, galėjo apkaltinti, jeigu ir ne subjektyviai, tai bent „objektyviai". Tačiau, be kalbos apie Hegelio „Dvasios fenomenologiją", yra ir kita kalba, o be to Bucharino, kuris pasirodys parodomojo proceso arenoje, yra ir kitas Bucharinas.[38]

Laiškas Kobai

1937 metų gruodžio 10 dieną, vos kelios savaitės prieš prasidedant trečiajam Maskvos parodomajam procesui, Nikolajus Bucharinas rašė Stalinui su išlyga: „Noriu, kad niekas kitas be J. V. Stalino leidimo to neskaitytų":

„Josifai Visarionovičiau!

Rašau šį laišką tikriausiai kaip paskutinį prieš savo mirtį. Todėl prašau, nors ir esu kalinys, leisti man parašyti tą laišką nepaisant jokių oficialių normų, juo labiau kad rašau jį tik tau, tad vien nuo tavęs priklauso, ar jam lemta būti, ar nebūti. <...>

Dabar atverčiamas paskutinis mano dramos, o gal ir mano fizinio gyvenimo puslapis. Kankinamai svarsčiau, ar man griebtis plunksnos – dabar virpu iš susijaudinimo ir tūkstančio emocijų, man sunku susivaldyti. Tačiau kaip tik todėl, kad esu priėjęs paskutinę ribą, noriu atsisveikinti su tavim, kol dar nevėlu, kol mano ranka dar pajėgia rašyti, kol mano akys dar regi ir mano smegenys dar šiaip taip veikia.

Idant nebūtų jokių nesusipratimų, sakau tau iš anksto, kad aš iš pasaulio (iš visuomenės) 1) neketinu atsiimti nieko, ką esu parašęs; 2) ir kad aš ryšium su tuo (ir šiame kontekste) neketinu iš tavęs prašyti nieko, kas išmuštų dalykus iš vėžių, kuriomis jie rieda. Tik noriu painformuoti tave asmeniškai. Negaliu išeiti iš gyvenimo neparašęs tau tų paskutinių eilučių, nes mane drasko kančios, apie kurias Tu privalai žinoti.

Stovėdamas ant bedugnės krašto, iš kur nebegrįžtama, paskutinį kartą duodu tau garbės žodį, kad neįvykdžiau tų nusikaltimų, dėl kurių prisipažinau per tardymą."[39]

Prisipažinęs dar dėl keleto klaidelių ir nuodėmėlių, Bucharinas prabilo apie tai, kas jam artėjant mirties valandai rodėsi svarbiausia.

„Leisk man dabar pereiti prie paskutinių mažų prašymų:

a) Man būtų lengviau tūkstantį kartų mirti, negu ištverti būsimą procesą. Stačiai nežinau, kaip įstengsiu susivaldyti; juk tu mane pažįsti; nesu nei partijos, nei TSRS priešas, ir darysiu viską, kiek leidžia mano jėgos, bet jėgos šiomis aplinkybėmis yra minimalios, ir mane užvaldo kankinami jausmai; norėčiau pamiršęs gėdą ir savigarbą pulti ant kelių ir maldauti, kad to neįvyktų. Bet tai tikriausiai jau neįmanoma, norėčiau, jei galima, gauti progą numirti prieš teismo procesą, nors ir žinau, kaip griežtai tu vertini tokius klausimus.

b) Jei manęs laukia mirties nuosprendis, tai iš anksto prašau Tave, maldauju tave dėl visko, kas tau brangu, pakeisti sušaudymą tuo, kad aš kameroje pats nusinuodyčiau (kad gaučiau morfijaus, nuo kurio užmigčiau ir nebepabusčiau). Man tai be galo svarbu, nežinau, kokiais žodžiais į tave kreiptis, kad suteiktum man tokią malonę: juk nepadarytų jokios politinės žalos, pagaliau juk niekas ir nesužinotų. Bet leiskit man paskutines akimirkas praleisti taip, kaip norėčiau. Būkit gailestingi! Tu, kuris gerai mane pažįsti, suprasi tai. Kartais laukiu mirties be baimės, nes aš, puikiai tai žinau, moku pasielgti didvyriškai. Bet kartais mane apima toks sąmyšis, kad sieloje lieka tik didelė tuštuma. Taigi jei man bus skirta mirti, tai prašau morfijaus taurės. Primygtinai to prašau. <...>

c) Prašau leidimo atsisveikinti su žmona ir sūnum. Ne su dukra: man jos gaila, jai būtų per sunku, taip pat Nadiai ir tėvui. O Aniuta jauna, ji ištvers, ir aš norėčiau tarti jai porą atsisveikinimo žodžių. Todėl norėčiau paprašyti leisti man susitikti su ja prieš teismo posėdį. Ir štai kodėl: jei mano artimieji sužinos, ką aš prisipažinau, jie gali pasikėsinti į savo gyvybę, nes tai bus jiems netikėta. Turiu juos kaip nors parengti. Manau, kad tai bus naudinga ir bylai, ir oficialiai jos interpretacijai.

d) Jei vis dėlto, nors to ir nelaukiu, man būtų dovanota gyvybė, tada norėčiau prašyti (nors dėl to turėčiau pasitarti su žmona) ištremti mane x metams į Ameriką. Ir štai kokiais argumentais vadovaujantis: aš surengčiau kampaniją procesams paremti ir be gailesčio kovočiau su Trockiu, patraukčiau į mūsų pusę plačius sluoksnius svyruojančios inteligentijos, būčiau taktinis Trockio priešas ir tą darbą dirbčiau su dideliu įkarščiu ir stačiai su entuziazmu.

Būtų galima kartu su manim pasiųsti patyrusį čekistą ir kaip papildomą garantiją čia suimti pusei metų mano žmoną, kol aš praktiškai įrodysiu, kaip man sekasi Trockiui ir kompanijai snukį išmalti. Bet jei kiltų nors mažiausia abejonė, siūlau mane bent 25 metams nutremti į Pečioros arba Kolymos lagerį; ten aš suorganizuočiau universitetą, kraštotyros muziejų, technikos stočių ir t. t., institutų, paveikslų galeriją, etnografinį muziejų, zoologijos ir botanikos muziejų, lagerio žurnalą ir laikraštį.

Trumpiau sakant, jei būčiau ten apgyvendintas iki gyvenimo pabaigos su šeima, dirbčiau kultūros pionieriaus ir plėtros darbą.

Šiaip ar taip, kad ir kur būčiau, garantuoju, dirbčiau kaip galinga mašina. Tačiau, teisybę sakant, aš visu tuo netikiu, nes jau vien tas faktas, kad buvo pakeista vasario plenumo direktyva, viską pasako (juk ir pats matau, jog viskas kreipiama į tą pusę, kad artimiausiu metu procesas neįvyktų).

Tai, ko gero, jau ir visi paskutiniai mano prašymai (ir dar vienas: mano filosofinis veikalas, kurį turiu, – ten esu įrašęs daug naudingų dalykų).

Josifai Visarionovičiau! Su manim tu praradai vieną gabiausių savo generolų, tikrai ištikimai tau atsidavusių. Bet tai – jau istorija. Prisimenu, ką Marxas rašė apie Barclay de Tolly, apkaltintą išdavyste: nebuvę reikalo Aleksandrui I prarasti tokį ištikimą draugą kaip jis. Skaudu apie visa tai galvoti. Bet aš dvasiškai rengiuosi atsisveikinti su šia ašarų pakalne, o jums visiems, partijai ir visai idėjai jaučiu tik didelę, beribę meilę. Darau viską, ką tik žmogus gali padaryti. Rašiau tau apie viską. Sudėliojau visus taškus ant *i*. Padariau tai iš anksto, nes išvis nežinau, kas manęs laukia rytoj, poryt ir t. t. Gal mane, kaip neurasteniką, apims tokia begalinė apatija, kad negalėsiu nė piršto pajudinti.

Bet dabar dar rašau, nors man ir galvą skauda, ir akys ašaroja. Dabar mano sąžinė prieš tave švari, Koba. Paskutinį kartą prašau man atleisti (tik mintyse, ne kitaip). Todėl apkabinu tave vaizduotėje. Lik sveikas visada ir neminėk manęs, bedalio, blogu žodžiu.

N. Bucharinas

1937.XII.10

Priedas: 7 lapai“[40]

Vaikystė Maskvoje apie 1900 metus

Šį laišką Bucharinas išsiuntė Stalinui jau įpusėjęs perrašinėti ketvirtosios savo knygos rankraštį – tą darbą buvo pradėjęs 1937 metų lapkričio 12-ąją, kelios dienos po Spalio revoliucijos 20-ųjų metinių. Tai buvo paskutinis jo rašinys prieš teismo procesą, bent jau paskutinis sau parašytas ir ateičiai išlikęs tekstas. Rankraščio apimtis – 350 mašinraščio puslapių. Pirmuosius septynis skyrius Bucharinas parašė iki 1938 metų sausio vidurio – kaip tik tuo laiku buvo numatyta pradėti parodomąjį procesą. Bet jis buvo nukeltas į kovo pradžią, tai leido Bucharinui prirašyti dar 15 skyrių. „Laikus" („Vremena") jis vadina romanu, nors iš tiesų tai yra autoportretas. Kokioje situacijoje gimė tas didelės apimties, glaustas ir literatūriškai gražus tekstas, galima spręsti iš Bucharino laiško Stalinui, rašyto 1937 metų gruodžio 10 dieną. Mirties baimės apimtas žmogus, haliucinacijų ir sapnų priblokštas, kone apakintas dieną naktį kameroje degančios lempos, netekęs vilties ir neapsakomai susirūpinęs dėl mylimiausių žmonių likimo, žmogus, kuris trokšta verčiau mirti, negu viešai stoti prieš teismą, ir net žinodamas mirsiąs stveriasi vilties būti išsiųstas į Ameriką, kad įrodytų esąs tikras Trockio priešas, arba būti ištremtas į Kolymą, kur galėtų išpirkti kaltes steigdamas universitetą, bibliotekas ir laboratorijas, žmogus, kuris maldauja, kad sušaudymas jam būtų pakeistas nuodų taure, ir meldžia savo bičiulį budelį išsaugoti bent jau jo raštus – tas žmogus niekur neatsiskleidžia taip tikroviškai, niekur nėra toks autentiškas kaip romane „Laikai".

Net ir tas netaisytas romano juodraštis daro nepriekaištingą įspūdį. Taip rašoma tik labai susikaupus, tą akimirką, kai, anot žinančių, prieš pat mirtį visas gyvenimas pralekia kaip žaibas: tiksliai ir ryškiai suaktualintos detalės, kurios vis dėlto niekuomet nesutrikdo tolydaus pasakojimo, turtinga kalba, visai netikėta žmonėms, iki tol varčiusiems tik filosofinius ir politekonominius autoriaus traktatus, pagaliau – intensyvumas, liudijantis didelį atsidavimą, meilę temai – pasauliui, buvusiam kitados, o dabar dingstančiam galutinai: jo pasauliui, jo vaikystės ir jaunystės pasauliui – Maskvai apie 1900 metus.

Bucharinas buvo vienas iš nedaugelio vadovaujamosios bolševikų grupės narių, gimusių ir augusių Maskvoje.[41] Tie 350 puslapių – tai Bucharino mėginimas atrasti save patį, grįžti į praeitį ir išsiaiškinti, kaip jis tapo tuo,

kas yra. „Kas tu toks? Kas tu esi? Kas tu per vienas?“ – kamantinėja jis savo herojaus lūpomis.[42] Romano veiksmas nutrūksta 1905 metais, tęsinio nėra – 1937 metai nutraukė ir tą užmojį.

Šis romanas supažindina mus su Maskva, kokia ji buvo apie 1900-uosius metus. Kolia Petrovas, autoriaus literatūrinis *alter ego*, galėjo būti gimęs 1888 metais, kaip ir Bucharinas. Jis auga priešrevoliucinių rusų inteligentų aplinkoje, mokytojo šeimoje Maskvos dalyje, vadinamoje Zamoskvorečje, o tiksliau – Bolšaja Ordynkos gatvėje. Bucharinas rodo mums, kaip šurmuliuoja pirkliai, vežikai, amatininkai ir smulkūs verteivos tame kvartale, kuris puikuojasi turčių vilomis ir parduotuvėmis, bet slepia galukiemius ir butus, įrengtus rūsiuose. Bucharinas – akylas stebėtojas. Jis pasakoja, kaip tikintieji laikosi tvarkos per pamaldas, atskleidžia visą asortimentą skanėstų, kurių buvo taip gausu senojoje Maskvoje. Tai, ką mato, vertina sociologo akimis: Maskvos pirkliai, pasipuošę auliniais batais ir kaftanais, atstovauja kylančiai naujai klasei, o maištingi atvykėliai iš kaimo, apsigyvenę fabrikų rajone, rodo kylant revoliucines nuotaikas. Jis užčiuopia kvartalo gyvenimo ritmą ir aprašo jo skambesį, kuriame sumišę smuklių triukšmas, cerkvių varpai, turgaus klegesys ir miesčionių namų muzika. Ir metų laikai čia saviti: jie prasideda Maskvos upės ledonešiu, kai berniūkščiai leidžia į vandenį ištisas flotiles popierinių laivelių, paskui ateina vasara, kai šeima su visa manta išsikrausto iš miesto ir įsitaiso kaime šalia elgetaujančių giedotojų, o rudeniop, prieš mokslo metų pradžią, vėl sugrįžta. Bucharinas aprašo laimingą vaikystę, kurią išgyveno jo herojus, gabus ir viskuo besidomintis berniukas; vos ketverių sulaukęs jis jau mokėjo skaityti ir rašyti, cituodavo Heinrichą Heinę ir tyrinėjo vabalus bei peteliškes.

Romano veiksmas išeina ir į imperijos platybes. Tėvo perkėlimas į Belcų miestą Besarabijoje, taip pat Kolios viešnagė pas dėdę, dirbantį gydytoju Dievo pamirštame Baltarusijos užkampyje, leidžia Bucharinui pamatyti pasaulį už Maskvos sienų, suvokti šalies platybę ir imperijos vientisumą. Belcai – tipiškas kolonijos miestas. Jo gyventojų bendruomenė mišri: rusai valdininkai ir dvarininkai, žydai nuomininkai, armėnai amatininkai ir rusai inteligentai. Bucharinas piešia miestą, kuriame yra priverstas gyventi, užsimetusį bekraštėje stepėje, kur laikas tarsi sustojęs. Bet provinciją pasiekia ir žinios iš toli, kur siaučia epidemijos, kur gatvėse tvyro antisemitizmas ir juodašimtininkų grėsmė. Baltarusijos kaime, kur Kolios dėdė Georgijus dirba ligoninėje, Kolia

landžioja po valstiečių lūšnas, po kalvių dirbtuves ir laksto su basais kaimietukais; jį sužavi kitas pasaulis – „bajorų gūžtos", kuriose sakytum dar iki galo neišblėsusi Jekaterinos Didžiosios laikų dvasia. Bet tame pasaulyje esama ir švietimo židinių, kuriuose žmonės skaito užsienio laikraščius ir išbando agronomijos naujoves; tai pasaulis, per kurį jau skersai išilgai driekiasi geležinkeliai ir telegrafo laidai, vadinasi, nebeilgai jam likę gyvuoti.

Bucharinas veda mus berniuko žvilgsniu į mokyklą – pirmiau į pradinę mokyklą Bolšaja Ordynkoje, paskui į pirmąją Maskvos gimnaziją netoli Kristaus Išganytojo soboro. Tai visai kitas pasaulis, jame ryte ryjamos knygos ir įnirtingai mokomasi. Vaikino kelias į mokyklą pažindina mus su ikirevoliucinės Maskvos topografija. Kolia skaito tą patį, ką ir visa jo karta: ispanų romanus, „Heklberį Finą", Koršo „Literatūros istoriją", Solovjovo „Antikristą", Plutarchą, vėliau – Hegelį, Feuerbachą, Marxą ir, žinoma, Uljanovą, kurio „protas aštrus kaip revoliucijos giljotina".[43] Drožiame su Kolia per ką tik atidarytą Tretjakovo galeriją ir klausomės ano meto šlagerių. Kolia baigia mokyklą su pagyrimu, juk tai mokinys, turintis vunderkindo bruožų, peršokantis klases ir lankantis privačias piešimo bei tapybos pamokas. Vienoje romano vietoje Nikolajus Bucharinas – Kolia Petrovas išvardija visas Maskvos piešimo ir tapybos reikmenų parduotuves.[44] Stebinamai taikliai Bucharinas aprašo savo mokyklą, vaškuoto parketo kvapą, pedagogų tarybą, kuriai priklausė lotynų kalbos mokytojas čekas, prancūzų ir vokiečių kalbų mokytojas, kilęs iš vokiečių šeimos, gimnazijos mokinius, atstovaujančius visoms vėlyvosios caro imperijos tautybėms, klasėms ir tikėjimams. Romane pilna lotyniškų, prancūziškų, vokiškų, lenkiškų kalambūrų, anekdotų ir kupletų.[45]

Mokytojo šeimai dažnai tenka kraustytis, tai suteikia vaikinui progą ištirti visą Maskvos miestą. Kolia „kaip savo kišenę" pažįsta miestą, po kurį daug yra bastęsis. Taip sužinome šį tą apie amatininkų rajoną – Medynės dykvietę (*Medynskij pustyr*), apie raudonųjų žibintų kvartalą Vladimiro Dolgorukio gatvėje ir apie benamių pasaulį, kuriame randa prieglobstį atvykėliai iš kaimo, skudurininkai ir visokia tamsi publika.[46] Bucharinas fiksuoja senosios Maskvos toną, jos buities ritualus ir sukrėtimus, kurie aprėpia viską, nuo pasaulinės politikos įvykių ligi nuošaliausių Maskvos skersgatvių, įamžina fabrikų ir streikų Maskvą, Hakentalio, Bromlio, Gužono fabrikus, miestą, kuriame apsigyvenę studentai netrukus gaus susipažinti su Gnezdikovo skers-

Nikolajus Ivanovičius Bucharinas (1887–1938)

„Sąmokslų sąmokslo vadu tarybinėje žemėje tapo Nikolajus Bucharinas, vienas garsiausių bolševikų partijos veikėjų, labai vertinamas kaip teoretikas, Lenino tituluotas „partijos numylėtiniu".“

gatvio, Tagankos ir Butyrkų kalėjimų kameromis. Kolia pakrypsta į politiką, kai slaptų būrelių, draudžiamos literatūros, lapelių, rūkomajame popieriuje išspausdintų pogrindinių raštų pasaulis atkeliauja ir iki gimnazijos šalia Kristaus Išganytojo soboro. Autorius įveda mus į būrelių kultūrą, parodo infantilišką jos polinkį fetišizuoti organizaciją, rafinuotą ir tik saviškiams suprantamą frakcijų kovą; aprašo caro valdžios pastangas revoliucinį darbininkų judėjimą kreipti į valstybės valdomą darbininkų organizaciją, tai yra į policinį socializmą, slaptosios policijos pasikėsinimus ir jos agentų bei provokatorių pastangas įsismelkti į revoliucines partijas. Tekstas baigiamas Kolios drama, kai jis, brolio mirties priblokštas, pats palūžta ir geidžia mirties. „Svajonės,

Piotras Ivanovičius Maggo (1887–1941), „darbuotojas ypatingiems pavedimams“, sušaudęs Buchariną

„Jo mirties bausmę nustelbė kiti įvykiai: kovo 13 dieną Vokietijos kariuomenė įžengė į Austriją ir buvo džiaugsmingai sutikta, o Maskvoje po Profsąjungų rūmais, kuriuose Bucharinas buvo nuteistas myriop, iškilmingai atidaryta itin prašmatni nauja metro stotis – „Revoliucijos aikštė“.“

fantazijos, košmarai, tikrovė – viskas susipynė, susimaišė kankinamų vaizdų ir klausimų verpete, tie klausimai, į kuriuos nėra atsakymo, tie neiššifruojami galvosūkiai, tos neišsprendžiamos problemos.“[47] Nevilties apimtas Kolia ima kliedėti, praranda visus savo pasaulėžiūros orientyrus ir koordinates. Jis galvoja apie savižudybę, atsiduria cirko spektaklyje. Akrobatai, klounai, ekvilibristai, žvėrių tramdytojai, beždžionės, įaudrinta publika, čia šaukianti „bravo“, čia švilpianti, lyg ir prancūziška, bet veikiau rusiška kabareto scena, pasibaigianti tuo, kad kabaretininkus išsiveda policija. „Jis pirmąsyk pamatė

savo akimis, kaip „tai“ daroma“, – taip Kolia įvertina spektaklio nutraukimą ir trupės areštą.[48]

Nesunku įžvelgti, kad tas pamišimo priepuolis – tarsi pranašystė, kas laukia paties Bucharino. Kolia Petrovas išgyvena tą patį, ką kalinys Bucharinas, žinantis, kad jau rytoj bus priverstas dalyvauti parodomajame procese. Tai rodo daugybė ženklų.

Štai Kolios slogutis – vaikas neva atsidūręs pragare ir jį kankina velniai; štai vėl sapnas – dangaus skliautas sprogsta ir kometa iš jo lekia tiesiai į Kolią. „Tie košmarai, kuriuose apokaliptinės katastrofos keistai susipynusios su gamtos reiškiniais ir vyksta pramaišiui su jais, netrukus išsisklaidė ir Kolią užliejo visiška sielos ramybė, visam laikui užbaigdama religines fantazijas.“

O čia vaizdai, įstrigę jam į atmintį bevaikštant po Tretjakovo galeriją: išprotėjęs Iljos Repino „Ivanas Rūstusis“ žvelgia į krauju apsipylusį, jo paties nužudytą sūnų; Vasilijaus Surikovo „Šaulių bausmės rytas“ ir garsioji „Bojarinė Morozova“, Nikolajaus Ge paveikslas „Kas yra tiesa?“, kuriame Poncijus Pilotas tardo iškankintą Kristų – „jie visi gyveno, ir išėjus iš paveikslų galerijos jam vaidenosi, tarsi jie visi tikrai tebėra gyvi“.[49]

Daugelis romano epizodų įgyja labai specifišką prasmę žinančiam, jog tuo metu jau buvo rengiamasi parodomajam procesui. Išpažinties scenoje Kolia svarsto, ką pasakyti popui apie Dievą, apie savo tikėjimą, apie Bažnyčią, – gal pameluoti, ir kas atsitiks, jei pasakys teisybę. Išpažįsta popui visas savo nuodėmes, bet vos atsidūręs lauke, kur skaisčiai šviečia pavasario saulė, pasišaipo iš tos išpažinties.[50] Artėjančio teismo akivaizdoje šiurpą kelia ir savotiško drąsos išbandymo scena, kuria jaunasis Kolia nori įrodyti, kad galima likti nenubaustam ir už šventvagystę. Jis šaiposi iš Kristaus kūno – paplotėlio pavidalu gaunamo „žmogaus kūno ir žmogaus kraujo“, kurį gavo per komuniją, lauke draugų akivaizdoje jį išspjauna ir atiduoda sulesti kalakutui. Ar dalykai, minimi toje išpažinties, tikėjimo ir komunijos scenoje – atgaila, persikūnijimas, išganymas – tik primena nekaltas berniūkščio nuodėmes, ar tai užuomina į kitą, būsimą kaltės ir „išdavystės“ prisipažinimą? Romane Bucharinas rašo ir apie rusų kultūros kankinius, apie cenzūruotus, uždraustus ir ištremtus poetus. Ir kaip nepagalvosi apie Bucharino laikus, aptikęs kad ir tokį pasažą: „Atvirai prisipažinus <...> geriausios galvos, nacijos žiedai, buvo nukirstos kaip su mašina. Vos ima ryškėti genialumas ir talentas, jau kirvis ir leidžiasi. <...> Faktus žino visi, bet jei visus sugretinus? Puškinas –

tremtis, draudimai, mirtis. Lermontovas – tremtis. Čiaadajevas, kurį net pats Schellingas laikė protingiausiu žmogumi, vos nebuvo caro įsaku nugabentas į beprotnamį. Poležajevas – kankintas kareivinėse. Ar pamenate „Dainą apie belaisvį irokėzą“? Aš mirsiu. Prie gėdos stulpo atiduosiu budeliams beginklį kūną. <...> Pasakykit, ar tauta, kuriai be paliovos kertamos galvos, vis dar gali gyvuoti?“ Visa tai Bucharino romane taikoma caro režimui, bet juk neįtikėtina, kad autorius, būdamas vidiniame Lubiankos kalėjime, galėtų atsiriboti nuo savo paties situacijos.[51] Jaunasis Kolia, nebesugaudydamas nei savo minčių, nei savojo „Aš“, be paliovos mąsto apie nemirtingumą, sielų persikėlimą ir mirtį.[52]

Nikolajaus Bucharino malonės prašymas buvo atmestas, ir 1938 metų kovo 13 dieną tas žmogus buvo sušaudytas Lefortovo kalėjime. Jo budelis buvo „bendradarbis ypatingoms užduotims“ Piotras I. Maggo, jau senstelėjęs ir pamėgęs alkoholį latvių kilmės čekistas.[53] Bucharino mirties bausmę nustelbė kiti įvykiai: kovo 13 dieną Vokietijos kariuomenė įžengė į Austriją ir buvo džiaugsmingai sutikta, o Maskvoje po Profsąjungų rūmais, kuriuose Bucharinas buvo nuteistas myriop, iškilmingai atidaryta itin prašmatni nauja metro stotis – „Revoliucijos aikštė“.

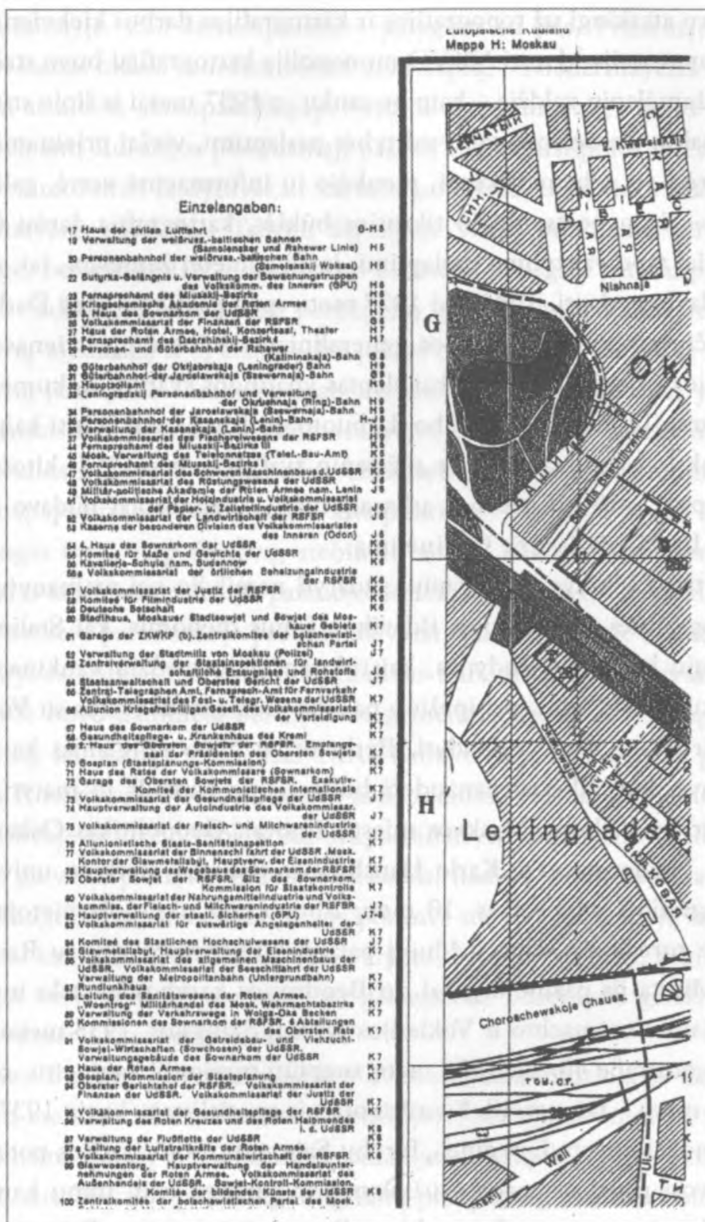
„TIK TARNYBINIAM NAUDOJIMUI!“ MASKVA – MIESTAS PRIEŠO ŽEMĖLAPYJE

Mažai tėra žemėlapių, kuriuose įamžinta 1937 metų Maskva, juoba tikslių ir tokio mastelio, iš kurio būtų galima susidaryti išsamesnį miesto vaizdą. Tiksliausias ir turiningiausias žemėlapis, vaizduojantis 1937 metų areną, yra Vokietijos vermachto (sausumos kariuomenės) žemėlapis. Jis beveik neabejotinai paimtas iš karo geografijos atlaso, sudaryto rengiantis žygiui į Tarybų Sąjungą ir miesto okupacijai. Pateiktas su antrašte „Maskva. Transportas 1 : 35 000. Priedas prie karo geografijos duomenų apie europinę Rusiją, žemėlapis H: Maskva. Specialusis leidinys VII, 1941“; yra ir padidintas žemėlapio fragmentas, vaizduojantis miesto centrą, specialusis leidinys VI, 1941. Ant abiejų užrašyta: „Tik tarnybiniam naudojimui!“ Suminėti tokie žemėlapio sudarymo šaltiniai: Maskvos planas, kurį 1928 m. išleido Maskvos komunalinis ūkis; papildyta pagal Maskvos planą, išspausdintą „Didžiajame TSRS pasaulio atlase“, kuris išėjo 1940 metais; galiausiai „Maskvos miesto planas“, kurį išleido Maskvos miesto geodezijos institutas tais pačiais 1940 metais. Bet kadangi žemėlapyje dar įrašyta, pvz., „Bucharino tramvajų depas“, tai akivaizdu, kad pasinaudota ir senesniais žemėlapiais, iš kurių dar nebuvo pašalinta Bucharino pavardė.[1]

Žemėlapiai yra galios įrankiai, o kare jie tampa ginklu. Prieš užimant miestą reikia jį kartografuoti. Agresoriaus kartografo žvilgsnis labai skvarbus, atrenka tai, kas jam rūpi. Jis ne tiek domisi įžymybėmis, muziejais, teatrais, kaip tai daro, pvz., 1912 metų „Baedekerio vadovas“, 1925 metų „Vadovas po Maskvą“ ar 1937 metų „Turisto gidas“. Neatspindi jis ir prospektų bei būsimų pastatų kontūrų, nubraižytų Maskvos rekonstrukcijos 1935 metų ge-

neralinio plano dokumentuose. Agresorių domina strateginiai punktai, pavaizduoti žemėlapyje. O tokių punktų – apie 1 000. Sutartiniais ženklais pažymėtos kareivinės, štabų būstinės, amunicijos sandėliai, ligoninės. Vien per Maskvos upę pažymėta 16 tiltų, 14 – per Jauzos upę ir 4 – per žiedinį kanalą; konkrečiai nurodyta, kuris tiltas yra plieninis arkinis, o kuris – sijinis, koks jų tarpatramis. Žemėlapyje pažymėta ir daugybė Maskvos aerodromų. Nurodyta, kurios gatvės asfaltuotos, o kurios betonuotos. Jei žemėlapis – karinės paskirties, jo sudarytojui rūpi kariniu požiūriu reikšminga infrastruktūra, kurią suardžius galima akimirksniu paralyžiuoti didmiesčio gyvenimą, – tai elektrinės, šilumos generatoriai, pramoniniai šaldytuvai, autobusų ir tramvajų depai, garažų masyvai, ugniagesių postai, karinės radijo stotys, radijo siųstuvai, telegrafo ir telefono mazgai, dujų centrinės, kanalizacija ir degalų sandėliai. Jiems rūpi išskirti tuos objektus, kurių gal nederėtų bombarduoti, nes jie vėliau gali praversti ir patiems, tai lėktuvų gamyklos, vagonų ir kabelių dirbtuvės, spaustuvės. Pagaliau svarbu išryškinti valdžios aparato ir įstaigų būstines – valdžios centrus, kuriuos reikės sunaikinti. Žemėlapyje atsispindi valdžios topografija – miesto centras, apimantis Kremlių, Senąją aikštę, Nogino aikštę. Miesto plane sužymėti beveik visi liaudies komisariatai, iš kurių vairuojama tarybinė ekonomika. Pažymėti ir NKVD kompleksai (kartografų vis dar vadinami GPU): liaudies komisariatas, gyvenamieji namai, kareivinės, radijo stotis ir „slaptasis skyrius“ – viskas vienoje krūvoje apie pagrindinį Lubiankos pastatą ir išilgai Dzeržinskio gatvės. Pažymėtas ir Butyrkų kalėjimas. Nepamiršti ir vadovybės gyvenamieji namai, ir viešbučiai, naudojami kaip nomenklatūros būstinės. Tarybų rūmų statybos aikštelė pažymėta galbūt todėl, kad tai labiausiai pastebimas orientyras – milžiniška pamatų duobė vos ne pačiame sostinės centre. Mūšyje dėl miesto ypatingas vaidmuo būtų tekęs žemėlapyje pažymėtiems Maskvos–Volgos kanalo šliuzams: ne Maskvos gaisras, kaip 1812 metais, o potvynis turėjo paskandinti miestą.

Tais laikais rasti tarybinį žemėlapį, taip prisodrintą informacijos, būtų buvę sunku, o gal ir išvis neįmanoma. 1937 metų sausio 1 dieną buvo panaikinta svarbiausia žemėlapių rengimo įstaiga – Geologijos, hidrologijos ir geodezijos vyriausiosios valdybos Sąjunginis kartografijos trestas. Bet jau pora metų anksčiau, 1935 metų birželio 15 dieną, šalies kartografavimas buvo perduotas NKVD žinybai – buvo įsteigta jai pavaldi Valstybinė geodezijos ir kartografijos vyriausioji valdyba. Be to, ir atskiri liaudies komisa-

Gabalėlis Maskvos miesto plano, kurį 1942 metais buvo parengusi Reicho karo geografijos žinyba naudotis tik tarnyboje. Legendoje – apie 1 000 objektų

„Jei žemėlapis – karinės paskirties, jo sudarytojui rūpi kariniu požiūriu reikšminga infrastruktūra."

riatai buvo atsakingi už topografijos ir kartografijos darbus kiekvienas pagal savo kompetenciją.[2] Įvesti NKVD monopoliją kartografijai buvo stačiai būtina. Be žemėlapių valdžia – kaip be rankų, o 1937 metai ir šioje srityje paliko pėdsakų. Žemėlapiai tapo valstybės paslaptimi, viešai prieinami žemėlapiai darėsi vis schematiškesni, menkėjo jų informacinė vertė, galima net pasakyti – jie nebeatspindėjo tikrosios būklės, kartografija darėsi fiktyvi.[3] Žemėlapiai tapo valstybine paslaptimi, ir jei pametei žemėlapį, tai, savaime aišku, išdavei paslaptį. Todėl kai 1937 metų spalį paaiškėjo, kad Darbininkų ir valstiečių raudonosios armijos generaliniame štabe dingo vienas dalinių dislokacijos žemėlapis – „visiškai slaptas ypatingos svarbos dokumentas", – buvo suimta 14 generalinio štabo darbuotojų, iš jų 11 apkaltinti kaip „karinio sąmokslo organizatoriai" ir „užsienio žvalgybų šnipai".[4] Ir kitose situacijose – pvz., suėmus geologą arba alpinistą – žemėlapiai būdavo laikomi įkalčiais, liudijančiais apie šnipinėjimą.

O iš tiesų Maskvos žemėlapiui sudaryti nereikėjo nei pramanytų šnipų, nei kartografinės informacijos išdavikų. Tomis dienomis, kai Stalinas rengė aukštųjų karininkų žudynes, kai tūkstančiai karvedžių kankinami davė absurdiškus parodymus, prisipažino palaikę pramanytus ryšius su Vokietijos fašistais ir už tai buvo sušaudyti, Berlyne jau buvo rengiamas kartografijos kūrinys, kurį tikėtasi panaudoti būsimajame kare. Iš jo matyti, kad jį rengė tikri specialistai, Maskvos miesto žinovai. Geopolitikas Oskaras Ritteris von Niedermayeris, Karlo Haushoferio draugas, Berlyno universiteto karo geografijos profesorius, 10 metų išbuvo jam rūpimoje vietoje, dirbo Maskvoje turėdamas slaptą užduotį palaikyti reichsvero ryšį su Raudonąja armija. Miestą jis pažinojo gerai. Jo Bendrosios karybos mokslo institutas, finansuojamas vermachto ir Vokietijos tyrimų draugijos, 1935 metais įsikūręs Georgenstraße 40/42, 1936 metų rugpjūtį turėjo 32 kabinetus, o dar po pusantrų metų – jau per 40. Su asistentais ir specialistais, kurie 1937 metais pateikė mokslines studijas apie „Tarybų Sąjungos motorizacijos potencialą", jis darbavosi pagal vermachto užsakymą ir parengė trijų tomų kartografijos veikalą: pirmas tomas buvo skirtas Prancūzijai, antras – Britų imperijai, o trečias – Tarybų Sąjungai; šis vadinosi „Tarybų Socialistinių Respublikų Sąjungos karo geografijos atlasas", jį išspausdino ir į raudonus viršelius įrišo Reicho spaustuvė. „Trečiasis Niedermayerio ir jo bendradarbių parengtas atlasas yra geriausias Tarybų Sąjungos žemėlapių rinkinys iš visų, iki tol iš-

ėjusių užsienyje. 233 žemėlapiuose – palyginti su jais, Prancūzijai skirtas pirmasis tomas rodosi skurdus, vos 60 žemėlapių, – Niedermayeris užsimojo vaizdžiai atskleisti „kompaktišką, per visą žemyną nutįsusį, vienos valstybės ribose telpantį Eurazijos pereinamąjį pasaulį". Jame atsispindi ir Tarybų Sąjungos pramoniniai šaldytuvai, ir karinės gamyklos, ir tautinės mažumos."[5] Niedermayeris naudojosi Tarybų Sąjungoje viešai prieinama kartografine medžiaga, bet dar labiau – savo paties patirtimi ir begale gausiai plūstančių šaltinių – laikraščių, statistikos, perbėgėlių, grįžtančių iš TSRS; reikėjo tik surinkti tą medžiagą ir ją atsijoti. Be jokios abejonės, jis rėmėsi ir informacija, kurią jam teikė Maskvoje esančios ambasados darbuotojai, ypač karo atašė Ernstas Koestringas. Ir Niedermayeris, ir generolas Koestringas buvo profesionalūs stebėtojai ir analitikai, išbandyti per visą ilgą gyvenimą, ir, žinoma, nepaprastai aktyvūs žvalgai, kitaip tariant – šnipai.[6] Ne kas kitas kaip Koestringas buvo tarp žiūrovų, stebinčių antrąjį Maskvos parodomąjį procesą, kurio kaltinamuosius jis pažinojo asmeniškai; matyt, Koestringą turėjo omeny trečiojo parodomojo proceso dalyviai, kalbėdami apie „vienos užsienio valstybės atstovą"; o ką gi kitą Stalinas asmeniškai atsiprašė už tai, kad jo pavardė buvo paminėta per bylos nagrinėjimą, jei ne Koestringą![7] 1941 metų sausį, kai iki agresijos prieš TSRS bebuvo likęs mažiau kaip pusmetis, Oskaras Ritteris von Niedermayeris, keliaudamas į Japoniją, pakeliui stabtelėjo Maskvoje ir turėjo progos dar sykį apsidairyti. „Modernios radialinės ir žiedinės gatvės, apstatytos dideliais pastatais, naujais, bet ne visada gražiais; pusiau dangoraižiai, nors nėra jokios prasmės statyti juos tokioje šalyje, kur taip pigiai kainuoja žemė, o tarp jų – vargani, apleisti kvartalai, kuriuos skersai išilgai kerta purvini skersgatviai; prašmatnus požeminis geležinkelis, o virš jo – neretai skurdus pasaulis."[8]

Tačiau Berlyne buvo kaupiama ir analizuojama informacija ne tik apie objektus, esančius Maskvos miesto teritorijoje, bet ir apie žmones. Į Maskvą buvo žiūrima kaip į bolševizmo ir pasaulinės žydijos centrą, pasprukusių vokiečių antifašistų ir politinių emigrantų prieglobstį. Jau 1933 metais gestape pradėta kaupti centrinė emigrantų kartoteka; prie to darbo prisidėjo ir Užsienio reikalų ministerija, reichsveras, Vokietijos darbo frontas, saugumo tarnyba, SA ir NSDAP užsienio organizacijos. Buvo nagrinėjama išvykėlių spauda, pranešimai iš konsulatų, tai, ką kalbėjo vokiečiai, grįžtantys iš Rusijos, – šiaip ar taip, iki 1939 metų tokių sugrįžėlių susidarė apie 12 000.

Tikri duomenų lobynai buvo ir NKVD bei įvairių liaudies komisariatų dokumentai, kurie 1939 metais kilus karui atsidūrė laikinai TSRS kariuomenės okupuotuose miestuose, tokiuose kaip Lvovas ir Balstogė. Buvo ieškoma „valstybės ir tėvynės išdavikų", taip pat valstybės ir partijos vadovų, ūkio, kariuomenės, policijos, kultūros ir spaudos veikėjų. Atrodo, jog ypač buvo domimasi tarybinės užsienio agentūros funkcionieriais ir agentais, mat buvo tikimasi per juos demaskuoti ir tarybinių agentų tinklą pačioje Vokietijoje. Į „Ypatingų paieškomųjų asmenų Tarybų Sąjungoje sąrašą" pateko 5 256 žmonės, iš jų 500 atsakingų tarybinių veikėjų.[9] Atsiskleidė ir visa emigrantų bendrijos profesijų įvairovė, jų organizacijų tinklas. Bet į sąrašą pakliuvo ir meno žmonių, kaip antai Sergejus Eizenšteinas, Ilja Erenburgas, Emilis Gilelsas ir Erwinas Piscatoras, Heinrichas Vogeleris, Kominterno funkcionieriai Dimitrovas, Klementas Gottwaldas, Palmiro Togliatti, Michailas Moskvinas ir kiti, vokiečių komunistai Hermannas Remmele, Heinzas Neumannas, Leo Fliegas ir Herbertas Wehneris. Maža to, į paieškomųjų sąrašą įtraukti net liaudies komisarai Nikolajus Ježovas, Viačeslavas Molotovas ir pats Stalinas-Džiugašvilis. Kai kurių nurodytas net tikslus namų adresas, tarkim, Friedricho Wolfo – Nižnekislovskij pereulok 8, kitų (dažniausiai) – tik darbovietė. Nemaža sąraše minimų asmenų buvo jau suimti arba ir mirę: buvęs TSRS karo aviacijos vadas Jakovas Alksnis, Rosos Luxemburg bendražygis Hugo Eberleinas, vengrų komunistas Béla Kunas, Maskvos NKVD viršininkas Stanislavas Redensas ir daugybė kitų. Tuo metu, kai Stalinas apkaltinęs nebūtais dalykais siuntė myriop „šnipus" ir „išdavikus", Hitlerio agentai rengė detalų žemėlapį būsimam užpuolimui. Daugelis žmonių, įrašytų į Reicho saugumo vyriausiosios valdybos ieškomųjų asmenų sąrašą, figūravo ir NKVD sąrašuose, pvz., vokiečių Feyerherdų penkių asmenų šeima.[10] Stalino naikinamasis įkarštis užbėgo už akių Hitlerio naikinamajam karo žygiui.

PAMATŲ DUOBĖ

Įsivaizduojamasis centras. Imperijos atrama • Pražuvęs kupolas: Rusijos Bizantija • Ką daryti su tuštuma? Būsimasis šimtmečio pastatas • Roma, Niujorkas, Maskva: Boriso Jofano genijus • Karas, pokaris, ypatingosios padėties atšaukimas

„Visi pažinojo peizažą, kuris prieš dvidešimt metų atsiverdavo žmogui, artėjančiam prie Maskvos, – rašė toks G. Grigorjevas iliustruotame žurnale „Ogoniok“ 1937 metų gegužę. – Į kurią tik pusę pažvelgsi, visur viršum žemų niūrių pastatų dunksojo cerkvių kupolai. Kažkur to ansamblio centre skaisčiai švytėjo saulėje auksinis Kristaus Išganytojo soboro kupolas.

Prieš keletą metų sostinės architektūrinis vaizdas pakito iš esmės. Dingo daugelis varganų trobelių, sandėliukų. Maskvos gatves papuošė daugiaaukščiai namai. Nugriauto Kristaus Išganytojo soboro vietoje, kur statomi Tarybų rūmai, zuja sunkvežimiai, urzgia ekskavatoriai, semiantys smėlį iš pamatų duobės. Čia iškils didžiulis, aukštesnis kaip 400 metrų pastatas, pranoksiantis Eiffelio bokštą Paryžiuje. Gigantiškas Tarybų rūmų pastatas taps pjedestalu, ant kurio stūksos didinga žmonijos genijaus Vladimiro Iljičiaus Lenino figūra.

TSRS Tarybų rūmai ir jo aikštė, naujų didelių visuomeninių pastatų apsupta, taps naujosios, socialistinės Maskvos centriniu ansambliu. Tai bus didžiausias herojiškosios Stalino epochos paminklas.“[1]

Įsivaizduojamasis centras. Imperijos atrama

Autorius, pakvietęs skaitytoją į virtualų pasivaikščiojimą, apie Tarybų rūmus visada kalba taip, tarsi jie jau tapę naujojo Maskvos silueto realia dali-

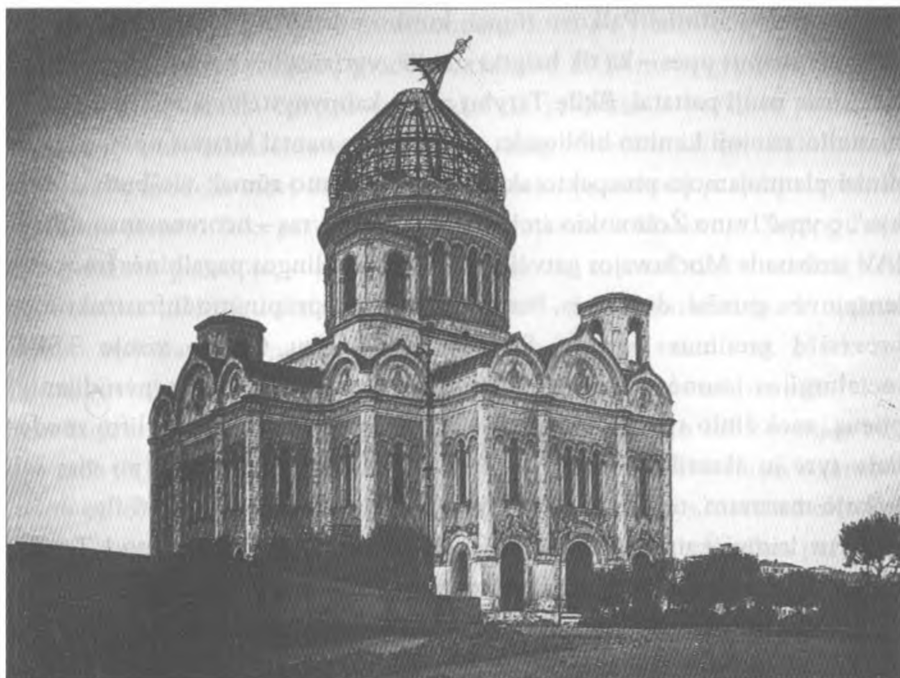
mi; kaip tai atrodys, matyti iš fotomontažų. Ir tai ne vienintelis jų atvaizdas. Bent jau nuo statybos darbų pradžios, tad nuo 1937 metų gegužės, Tarybų rūmai, kol kas realiai egzistuojantys dar tik projekto ir brėžinių pavidalu, šmėžuoja visur: laikraščiuose, žurnaluose, kaip vinjetė ir savitas siluetinis atvaizdas. Jų modelis stovi Paryžiaus ir Niujorko pasaulinių parodų tarybinio paviljono centre. Toks pat modelis eksponuojamas ir Maskvoje, Sąjunginėje architektūros parodoje, – ją būtinai aplanko visi turistai, tiek vietiniai, tiek užsieniečiai. „Didžiausiasis epochos statinys" – ne tik miražas, bet ir realaus dydžio etalonas. Rūmų projektas kaitina amžininkų vaizduotę. Maskviečiams, niekaip nepriprantantiems prie didžiulės dykvietės miesto centre, jis bent kiek atstoja pastatą, kurį Maskva negrįžtamai prarado 1931 metų gruodį – tada jis buvo susprogdintas. O visiems naujiems maskviečiams ir tarybiniams piliečiams, gyvenantiems ne Maskvoje, tasai statinys turi simbolizuoti bendruomenės susitelkimą, jos centrą, taip pat – dydį ir technikos pažangą. Tai neribotos galios apraiška, bet, ko gero, sykiu ir orientyras, kuriuo gali remtis šalis „suirutės laikais". Tarybų rūmai liko nepastatyti, bet priežastys, kodėl taip įvyko, tokios pat pamokomos kaip ir viso projekto gimimas.

Koks didžiulis tos statybos užmojis, svečias galėjo įsitikinti savo akimis. Iš pradžių, pašalinus griuvėsius, liko tik milžiniška dykvietė miesto centre, bet iki metų galo ekskavatoriai išrausė 20 metrų gylio duobę būsimiems pamatams. Tai buvo rizikinga avantiūra: sklypas – prie pat Maskvos upės, gruntinis vanduo slūgso negiliai, kyla problemų ir dėl paties grunto geologinės struktūros. Spauda rašė apie kiekvieną darbų žingsnį: apie tai, kad jau pašalinti susprogdinto soboro pamatai, kad naudojama naujausia Amerikos firmos „Armstrong" technologija, bandomas naujas būdas izoliuoti pamatų duobę nuo gruntinio vandens masyviu bitumo sluoksniu, apie tai, kad jau paklotos plieninės dvitėjinės sijos, į kurias remsis kolonos, laikančios plieninio rūmų karkaso svorį.[2] Numatyta dviem koncentriškais žiedais išdėstyti 32 kolonas, kurios perims pusės milijono tonų apkrovą. Visose prieškario nuotraukose matyti milžiniška pamatų duobė, iškasta atviroje vietoje tarp vakarinės Kremliaus sienos su Borovicų vartais ir tos vietos, kur prasideda Kropotkino gatvė, vedanti į prašmatniausią senosios Maskvos rajoną su rūmais ir kotedžais.[3] Rūmai turėjo iškilti prie puošnios gatvės, kur greta – įžymūs senosios ir naujosios Maskvos pastatai: Dailės muziejus, panašus į šventyklą, 1937 metais pavadintas Puškino muziejumi; ant kalvelės

stovintys klasicistiniai Paškovo rūmai, kuriuose įsikūrusi biblioteka, o tiesiai priešais, anapus upės – ką tik baigtas statyti „vyriausybės namų" kompleksas. Kai kurie nauji pastatai, iškilę Tarybų rūmų kaimynystėje, jau taikosi prie jų mastelio: naujoji Lenino biblioteka, vyriausybės namai kitapus upės, pagrindiniai planuojamojo prospekto akcentai – Gosplano rūmai, viešbutis „Moskva", o ypač Ivano Žoltovskio architektūrinis šedevras – neorenesanso stiliaus JAV ambasada Mochovajos gatvėje. Statybai reikalingos pagalbinės įmonės – lentpjūvės, garažai, dirbtuvės, betonmaišės, visa aprūpinimo infrastruktūra – brovėsi į gretimus sklypus. Statyba turėjo savų tiekėjų visoje TSRS: metalurgijos įmonės tiekė naujai sukomponuotą DS markės nerūdijantįjį plieną, mokslinio tyrimo institutai eksperimentavo su greitųjų liftų modeliais, tyrė jų akustiką ir gamybos būdą, geologai ir petrografai po visą šalį ieškojo marmuro, tinkamiausio rūmų apdailai – juk jis turėjo būti ilgaamžis, atsparus irimui kaip antikos statiniai, stovintys tūkstančius metų.[4] Tarybų rūmai buvo vienas svarbiausių antrojo penkmečio plano statybos objektų, kaip ir naujos metropoliteno linijos ar Maskvos–Volgos kanalas. Visi matė milžinišką rūmų statybos mastą, kino kronika ir laikraščiai nuolat rodė, kaip veikia ta milžiniška mašina, tai negi kas dar galėjo abejoti, ar tikrai projektas virs tikrove? Statinys augo dienomis, iš pradžių tik giliai po žeme, bet jau netrukus galėjai matyti kolonas, kurios laikys plieno karkasą.

Pražuvęs kupolas: Rusijos Bizantija

Pamatų duobė buvo ne kas kita kaip krateris, kuriame prasmego didžiausiasis Rusijos imperijos soboras. 1931 metų gruodžio 5 dieną sprogdintojų komanda pavertė griuvėsiais didingąjį pastatą. Ne išsyk: prireikė daugybės detonatorių ir keleto sprogimų. Nuo tada, kai buvo nuspręsta sunaikinti soborą, daug kas jį plėšė, lupinėjo, ardė. Muziejų ir dailės institutų darbuotojai kiek įstengdami saugojo demontuojamas freskas, altorių ikonas, šviestuvus, ornamentus. Didžiuliai marmuriniai reljefai ant išorinių sienų, rusų skulptorių šedevrai, buvo supjaustyti pjūklais, išardyti ir sudėti į saugyklas. Brangų marmurą paėmė būsimoms statyboms, pavyzdžiui, metro stočių apdailai. Didžiuosius varpus jau kur kas anksčiau nukabino ir sulydė. Senieji maskviečiai ilgai minėjo, kaip buvo „išdarinėjamas" soboras.[5]

Kristaus Išganytojo soboras, jau be daugumos puošmenų, bemaž vien pliki griaučiai; netrukus, 1931 metų gruodžio 5 d., jis bus susprogdintas

„Soboro susprogdinimas ne tik pakeitė miesto vaizdą. Sunaikinant Kristaus Išganytojo soborą išrautas ryškiausias Rusijos imperijos vėlyvojo laikotarpio simbolis, pašalinta dominantė, išreiškianti Rusijos stačiatikių bažnyčios pretenziją dvasiškai vadovauti imperijai ir miestui."

1931 metais buvo sugriautas pastatas, kurį ne viena karta lipdė vos ne šimtą metų, kuris tapo vientisu meno kūriniu tik dėl to, kad jam negailėjo jėgų visa tauta. Kai 1812 metų gruodį iš Rusijos žemės išsinešdino paskutiniai Napoleono Didžiosios armijos kareiviai, kilo mintis pastatyti soborą, kaip atminimą ir padėkos ženklą. Įvyko tarptautinis konkursas, jį 1817 metais laimėjo Alexanderio Witbergo projektas, beje, daugeliu atžvilgių perkrautas, pernelyg filosofiškas. Statybos pagal jį prasidėjo Vorobjovo kalnuose, bet dėl techninių ir finansinių problemų tiek užsitęsė, kad Aleksandro I įpėdinis caras Nikolajus I 1827 metais atsimetė nuo Witbergo projekto ir nusprendė statydinti soborą miesto centre, į vakarus nuo Kremliaus, kur kadaise sto-

vėjo Aleksijaus vienuolynas. „Naujoji soboro vieta buvo vykusiai parinkta tiek urbanistikos požiūriu, tiek simboliškai: juk Kremliui iš rytų pusės jau antrino Vasilijaus Palaimintojo soboras, irgi primenantis tautos pergalę, taigi soboras, stovintis vakarų pusėje, jį optiškai turėjo atsverti, o kadangi labiau nutolęs nuo Kremliaus, tai turėjo būti atitinkamai aukštesnis.“[6]

1831 metais architektas Konstantinas Thonas pateikė „rusiškojo Bizantijos stiliaus“ soboro projektą ir 1839 m. rugsėjo 10 dieną buvo iškilmingai įmūryta pirmoji jo plyta. Ne tik pasirengimas statybai, bet ir jos finansavimas, paveikslų ir dekoratyvinių detalių atranka judėjo vėžlio žingsniu, todėl tik 1883 m. gegužės 26 d. soboras buvo pašventintas. Iki pat nugriovimo tas 102 metrų aukščio pastatas su keturiais kampiniais bokšteliais, kuriuose kabojo varpai, ir paauksuotu kupolu buvo didžiausia Maskvos cerkvė, puošianti miestą. Jos vidų ištapė garsiausi to meto dailininkai – Ivanas Kramskojus, Vasilijus Vereščiaginas, Vasilijus Surikovas ir kiti. Nulieti 14 soboro varpų buvo patikėta geriausioms liejykloms. Bronzos ir marmuro reljefai, primenantys lemiamus Borodino ir Leipcigo mūšius, tapo lyg ir panteonu, šlovinančiu rusų pergales prieš Napoleoną. Čia atsidūrė visos rusų šventenybės – nuo Aleksandro Neviškio ir Sergijaus Radonežiečio iki stebuklingųjų Dievo Motinos ikonų. Kone du dešimtmečius šventyklą dekoravo įžymiausi skulptoriai – tarp jų Peteris Clodtas von Jürgensburgas, kilęs iš Pabaltijo. Prie soboro buvo įrengtas ir memorialas su muziejumi pagerbti žuvusiems Tėvynės kare, ten buvo surašyti jų vardai.[7]

Soboro susprogdinimas ne tik pakeitė Maskvos miesto vaizdą. Sunaikinant Kristaus Išganytojo soborą išrautas ryškiausias Rusijos imperijos vėlyvojo laikotarpio simbolis, pašalinta dominantė, išreiškianti Rusų stačiatikių bažnyčios pretenziją dvasiškai vadovauti imperijai ir miestui. Sudėtingoje statybos istorijoje atsispindėjo Rusijos noras rasti išeitį iš senosios būklės gresiant dideliems sukrėtimams – valstiečiai jau tapo laisvi, prasidėjo industrializacija, nerusų tautos baudėsi eiti savais keliais. Ir po revoliucijos soboras liko neuždarytas, turėjo ištikimą bendruomenę, nors ir persekiojamą. Šventyklos susprogdinimas buvo svarbi dalis bendro puolimo prieš senąją Rusiją, generalinės atakos, pavadintos kolektyvizacija. 1931 metų gruodžio 5 dienos trenksmu pasireiškė karas, siaučiantis šalyje, pačioje sostinės širdyje. Tai buvo ne kas kita kaip kova dėl viešpatavimo Maskvos danguje, dėl miesto ir imperijos dvasios.

Ką daryti su tuštuma? Būsimasis šimtmečio pastatas

Toje kovoje dėl „architektūrinės dominantės“ kone dėsningai kartojosi soboro statybos kryžiaus keliai. Tai lėmė jau pati vietovės logika: reikėjo užpildyti didžiulę tuštumą miesto viduryje. Ją galėjo užpildyti nebent statinys, pajėgus nustelbti viską, net ir prisiminimus, ir ne tik įspūdingu didumu, tūriu ir aukščiu, bet ir aura, kurią skleis pastatas, pakeisiantis susprogdintąjį. Kad ir keista, statinio užsakovus pančiojo pati vieta, ir daugelį dalykų, susijusių su statybos eiga, lėmė būtinumas pranokti, įveikti tai, kas toj vietoj buvo. Gigantomanija, pasireiškusi rengiant įvairius konkursus, aiškiai rodo norą pabėgti, ištrūkti iš nugriautojo pastato šešėlio.

Tarybų rūmų statybos konkursų istorija jau ne kartą smulkiai aprašyta, nors dar iki šiol nėra iki galo atskleista tikroji, šaltiniais pagrįsta, sprendimų priėmimo eiga.[8] Daugiausia kalbama apie estetikos problemas, apie stilių ir koncepcijų varžytuves, ir daroma bendra išvada, kad valdžia ir asmeniškai Stalinas vertė paklusti menininkus, architektus ir statybininkus. Tuose žodžiuose yra tiesos, bet ji ne visai įtikina. Utopija negali turėti absoliučios valdžios, ji tik prisitaiko prie aplinkybių, kurios leidžia utopijai paimti viršų, net tapti neišvengiama būtinybe. O svarbiausia tai, kad joks projektas negali tapti tikrove be menininkų, be jų talento, vaizduotės ir ryžto.

Tarybų rūmų konkursas siekė užlopyti dangų, įlūžusį sprogdinant soborą. Kaip tik tada be galo įtemptai ieškota, kaip įveikti tuštumą; tai buvo kvapą gniaužiančio darbo metas. Sakytum, kad Andrejus Platonovas jau nujautė tą situaciją, kai 1929–1930 metais rašė apysaką „Duobė“. Ten inžinierius samprotauja apie milžinišką statybų projektą: „Per vienus metus visas proletariatas paliks smulkiaburžuazinį miestą ir taps naujo monumentalaus pastato savininku. Dar po dešimties ar dvidešimties metų kitas inžinierius pasaulio centre pastatydins bokštą, kuriame visos Žemės darbo žmonės gyvens laimingi per amžius. Pruševskis be vargo galėjo apskaičiuoti tokį namą pagal statikos ir mechanikos reikalavimus, suprojektuoti jį kaip architektūros meno kūrinį ir būstą, patogų gyventi, bet jam sunkiai sekėsi numatyti, kaip jausis to plačioje lygumoje stūksančio namo gyventojai, o juo labiau įsivaizduoti gyvus žmones Visatos bokšte.“[9]

O juk viskas prasidėjo kur kas paprasčiau. Iš pradžių kilo tik idėja

pastatyti „Darbo rūmus". Kai 1922 metų gruodžio 31 dieną Didžiajame teatre buvo iškilmingai švenčiamas TSRS įkūrimas, Sergejus Kirovas pareiškė, kad Sąjungai reikia naujo pastato, kuriame kada nors galėtų susirinkti visi jos deputatai. Tai turėtų būti reprezentacinis pastatas, atviras ir viešas, radijo ryšiu susietas su visu pasauliu, turintis stiebą dirižabliams prisišvartuoti. 1924 metų projektinėje užduotyje surašytos visos tokio pastato funkcijos: „Pasaulinės revoliucijos štabas, Trečiojo komunistų internacionalo štabas, Pasaulio socialistinių tarybų respublikų sąjungos centras. Tame pastate vyks visi tarptautiniai revoliucionierių kongresai, visos Sąjungos tarybų ir Rusijos komunistų partijos suvažiavimai, konferencijos ir masiniai susirinkimai. Jį statys visų šalių proletarai. <...> Tas paminklas įkvėps visų šalių raudonųjų statybininkų kartas. Jis, tarsi milžiniškas magnetas, viską sutrauks į savo traukos lauką, į jį orientuosis namų pavidalai, gatvės, aikštės ir miestai."[10]

Tiesa, šalies atstatymo laikotarpiu reikėjo tenkintis laikinomis buveinėmis, tokiomis kaip Didysis teatras ir Konservatorija, bet po 1929 metų, didžiųjų permainų epochoje, Tarybų Sąjungos vadovybė grįžo prie tos idėjos ir 1931 metų balandžio 17 dienos laišku pakvietė garsiausius tarybinius architektus – Aleksejų Ščiusevą, Vladimirą Ščiuko, brolius Aleksandrą ir Viktorą Vesninus, Nikolajų Ladovskį ir kitus – suformuluoti sąjunginio konkurso principus. Tą pastatą, turintį atitikti „epochos dvasią", vis dar ketinta statyti kitur – į šiaurę nuo Kremliaus ir Raudonosios aikštės, tarp Ochotnyj Riado, Didžiosios Dmitrovkos ir Tverės gatvių. Buvo sudaryta labai reprezentatyvi žiuri, pavaldi TSRS Centriniam vykdomajam komitetui, o pateikti projektai buvo eksponuojami Sąjunginėje statybos parodoje ir viešai aptarinėjami. Tačiau „Izvestija" 1931 m. liepos 13 dienos numeryje jau ne tik paskelbė patikslintą tolesnio konkurso programą, bet ir paminėjo naują rūmų adresą, kurį pasiūlė Viktoras Balichinas, naujųjų architektų avangardistų sąjungos narys: Kristaus Išganytojo soborą.[11] Iki 1931 m. gruodžio buvo pateikti 272 projektai, iš jų 24 pateikė užsienio architektai. Dailės muziejuje (kuris 1937 m. buvo pavadintas Puškino vardu), tad kone priešais tą vietą, kur tebegulėjo susprogdinto soboro griuvėsiai, nuo 1931 m. gruodžio iki 1932 m. birželio buvo eksponuojami premijuoti projektai. 1932 m. kovą prasidėjo baigiamoji konkurso fazė, ji vyko dviem etapais. Buvo kiek pakeisti konkurso nuostatai: nebeliko reikalavimo, kad pastatas būtų atviras demonstrantams, rūmų kompozicijoje turėjo būti ryškus vertikalus akcentas. Pagaliau buvo

Pirmasis sąjunginis tarybinių architektų suvažiavimas Maskvoje 1937 metais. Per posėdžio pertrauką Borisas Jofanas (kairėje) ir jo žmona (viduryje) šnekučiuojasi su Franku Lloydu Wrightu (dešinėje). Jie susipažino 1935 metais, kai Jofanai lankėsi Amerikoje

„To projekto pergalę daug kas prilygino konservatyvios, regresyvios, antimodernios krypties triumfui: atseit štai kuo pasibaigė menininkų ir architektų grupuočių, gyvavusių iki 1932 metų, tarpusavio peštynės. Frankas Lloydas Wrightas dar ir 1937 metais, jau prasidėjus statybos darbams, ragino laimėtoją Jofaną stabdyti statybą ir iš naujo skelbti konkursą."

paskelbta, kad konkursą laimėjo Boriso Jofano, Vladimiro Ščiuko ir Vladimiro Gelfreicho pateiktas projektas.

Maskviškis konkursas, kaip ir Ženevos Tautų sąjungos rūmų, Paryžiaus ir Niujorko pasaulinių parodų paviljonų konkursai, buvo vienos įdomiausių to meto architektūros varžytuvių.[12] Buvo ketinama sukurti ateities pastatą, vertą naujosios visuomenės. Beribė siūlomų formų ir stilių įvairovė. Konkursas tapo vieta, į kurią suplaukė kūrėjų vaizduotė ir garbėtroška, kur buvo išmėginami visi stiliai ir moderniosios technikos naujovės, tikra XX amžiaus architektūros

laboratorija. Simbolių gausa ir išraiškingumas čia oponavo technokratiniam funkcionalizmui, mašinos principų perkėlimas į architektūrą – Italijos renesanso garbinimui, antikos pastatų elementai – dangoraižių architektūros naujovėms. Maskviškiame konkurse akis į akį susidūrė tarptautinės architektūros korifėjai Hansas Poelzigas, Walteris Gropius, Ludwigas Miesas van der Rohe, Le Corbusier, Armando Brasini ir žymieji tarybiniai architektai.[13]

Galų gale buvo pasirinktas Jofano, Ščiuko ir Gelfreicho projektas. Jo pergalę daug kas prilygino konservatyvios, regresyvios, antimodernios krypties triumfui: atseit štai kuo pasibaigė menininkų ir architektų grupuočių, gyvavusių iki 1932 metų, tarpusavio peštynės. Konkursu nusivylę nuo jo nusigręžė Le Corbusier ir Erichas Mendelsohnas. Frankas Lloydas Wrightas dar ir 1937 metais, jau prasidėjus statybos darbams, ragino laimėtoją Jofaną stabdyti statybą ir iš naujo skelbti konkursą, – jis kalbėjo net apie „grandomania of American type" [amerikietišką didybės maniją. – *Vert.*], – kad TSRS neprarastų prestižo; bet Jofanas atsakė: „Never mind, we will tear it down in ten years."[14] [„Nieko baisaus, po dešimties metų mes jį nugriausim." – *Vert.*] Bet Jofanas mąstė ne apie tai; jis – tai dabar paaiškėjo ir iš šaltinių – iš pat pradžių labai rūpinosi įgyvendinti savo idėjas, pasinaudodamas gerais santykiais su tarybiniais vadovais, pirmiau su Rykovu ir Jenukidze, kurie paskui buvo likviduoti, vėliau su Molotovu. Taigi „šimtmečio pastatas" gimė ne partijos ar Stalino galvoje, bet labai talentingo, gal net genialaus menininko ir architekto galvoje.

Roma, Niujorkas, Maskva: Boriso Jofano genijus

Jofano projektas iš pradžių buvo kitoks. Pirmajam konkursui Jofanas nubraižė du atskirus pastatus su didžiąja bei mažąja sale ir nesujungtą su jais bokštą, panašų į varpinę, su skulptūra. Antrajam konkursui jis pateikė iš esmės pakeistą projektą: abu pastatus sujungė į vieną vertikalų bokštą, kurio viršūnę vainikavo Lenino statula. Tokia pagrindinė pastato forma – aukštyn šaunantis bokštas, kurio cokolyje sutelktos patalpos, o viršuje stovi monumentali skulptūra, – buvo pasirinkta 1934 metais, ir visi jos variantai, svarstyti ligi statybos pradžios 1937 metais ir vėliau, tebuvo tos pagrindinės idėjos

atmainos: vienos – masyvesnės, kompaktiškos, kitos – grakštesnės, dinamiškesnės. Jofanui, kaip neva pernelyg jaunam ir nepatyrusiam, buvo priskirti du bendraautoriai, ištikimi Peterburgo dailės akademijos klasicistinei tradicijai, – Vladimiras Ščiuko ir Vladimiras Gelfreichas, – labiau linkstantys į masyvią, kubinę, terasomis kylančią formą, o Jofanas siūlė statyti cilindrišką bokštą, lieknėjantį į viršų, ir visą statinį, panašiai kaip Paryžiaus parodos paviljoną, traktavo kaip stilobatą, kaip koloną, pasibaigiančią Lenino skulptūra. Tai teiktų pastatui dinamikos, net svaiginamo lengvumo, bokštas tarsi šoktų į aukštybes.[15] Statinys, kaip koks švyturys, taptų nauju Maskvos ir šalies centru.[16]

Architektų trejetas bandė suderinti formą ir funkciją. Požeminiuose aukštuose po cokolio plokšte buvo numatyta įkurdinti visa tai, be ko statinys negalėtų funkcionuoti: elektros instaliaciją, apsaugą nuo gaisro, sargybinius, komendantūrą, tiekimo tarnybas, vėdinimo sistemą, garažus ir t. t. Pagrindinis įėjimas į rūmus – iš Kremliaus pusės. Šimto metrų pločio paradiniais laiptais būtų užlipama į rūmų fojė, o iš ten patenkama į prašmatnius koridorius, iškilmių sales, priimamuosius ir salių anfiladas. Pastato centre – Didžioji salė, kurios skersmuo 140 metrų, aukštis 97 metrai; joje po milžinišku kupolu tilptų 20 000 žmonių, susodintų vis šiek tiek aukščiau įrengtose eilėse, tarsi amfiteatre. Vakariniame sparne – Mažoji salė šešiems tūkstančiams žmonių. Didžioji salė buvo skiriama „tarybinės liaudies parlamentui“, joje turėtų vykti politiniai renginiai, svarbūs visai šaliai; Mažojoje salėje užtektų vietos teatrui, kinui ir pramogoms. Keliuose aukštuose viršum Didžiosios salės būtų išdėstyti biurai, kabinetai ir įvairūs muziejai. Lankytojai galėtų pakilti liftu iki apžvalgos aikštelės šalia Lenino statulos ir iš tenai gėrėtis miestu. Viršuje pastatą vainikuotų iš nerūdijančiojo plieno pagaminta 75 metrų aukščio Lenino statula – su ja viso statinio aukštis būtų 415 metrų.

Tarybų rūmai buvo superliatyvų projektas, ir ne vien dėl talpumo.[17] Buvo numatyta galimybė lankytojams judėti pastato viduje 62 eskalatoriais, jungiančiais aukštus, arba kilti viršun vienu iš 99 liftų. Tai turėjo būti rafinuotas pažangiausios technikos kūrinys, kuriame numatyta viskas iki smulkmenų: komunikacijų sistema, oro kondicionavimas tarp žiūrovų eilių, akustika, apšvietimas. Rūmuose vykstančius renginius, filmų premjeras būtų buvę galima tiesiogiai transliuoti visai šaliai, projektuotojai net pagalvojo apie galimybę įrengti televizijos studiją. Klausytojai būtų galėję be vargo suprasti

kiekvieną žodį, ištartą tribūnoje. Atskiras tribūnas būtų gavę diplomatai ir spaudos atstovai. Mažojoje salėje buvo numatytos visos techninės galimybės transformuoti sceną, demonstruoti joje traktorius ir lėktuvus, plaukimo varžybas ir net čiuožimą. Kompleksas buvo projektuojamas kaip vientisas dailės kūrinys – nuo liftų apdailos ir baldų iki sienų freskų. Tapytojams ir skulptoriams teko iliustruoti aukštąsias temas: Internacionalo išsivadavimo kovų istoriją, revoliucinio judėjimo Rusijoje pagrindinius etapus, revoliuciją, pilietinį karą, o svarbiausia – šalies industrializaciją. Sienas turėjo puošti „Stalino konstitucijos" straipsniai, iškalti akmenyje. Didžioji salė buvo vadinama dar ir Konstitucijos sale; jos kupole būtų matomas TSRS herbas, o šviestuvai būtų kūjo ir pjautuvo pavidalo. Freskos, reljefai, skulptūros turėjo kelti minčių ir apie herojišką, triumfališką anksčiau čia stovėjusio pastato puošybą. Bet labiau įsigilinus buvo matyti, kad linijos, susibėgančios Jofano projekte, ateina iš kitur – iš Romos ir Niujorko.

Borisas Jofanas (1891–1976), kaip šimtmečio pastato architektas, buvo iš tiesų labai jaunas. Jis gimė Odesoje 1891 metais, tenykščiame dailės institute 1903–1911 metais mokėsi tapybos ir skulptūros, 1914 metais nukeliavo į Paryžių ir iš pradžių ten, o paskui, ligi 1916 metų, Romoje studijavo architektūrą ir inžinerines disciplinas. Romoje dirbo Emmanuelio Manfredi ir Armando Brasini asistentu; pirmajam buvo patikėta sukurti Viktoro Emanuelio II paminklą, antrasis vėliau tapo vienu autoritetingiausių fašistinės Italijos architektų. Borisas Jofanas, kurio brolis Dmitrijus buvo garsus Peterburgo architektas, iki 1924 metų gyveno Italijoje, ten įstojo į Komunistų partiją ir, beje, susipažino su Antonio Gramsci. Grįžęs į Maskvą pastatydino keletą gyvenamųjų namų ir įstaigų, suprojektuotų santūriu klasikinio moderno stiliumi, bet svarbiausi jo darbai buvo kiti – vyriausybės gyvenamųjų namų kompleksas, Barvichos sanatorija Pamaskvyje, TSRS paviljonas Paryžiuje 1937 metais ir Niujorke 1939 metais. Per karą Jofanas buvo evakuotas į Sverdlovską, o po karo kūrė sugriautų TSRS miestų atstatymo planus ir naujus Tarybų rūmų variantus.[18]

Tačiau tie biografijos kertiniai akmenys – dar ne viskas. Romoje Jofanas uoliai studijavo renesanso architektūrą, o ypač domėjosi senovės Romos ir apskritai klasikos paveldu. Jo susižavėjimas antika prasimuša visur: skulptūrinėje grupėje „Darbininkas ir kolūkietė" vieni įžvelgia veržlų Samotrakės Nikės užmojį, kiti – tironų žudikų Harmodijo ir Aristogeito motyvą;[19]

Vaizdas iš vakarų į tuščią duobę, kur anksčiau stovėjo Kristaus Išganytojo soboras; toliau matyti Kremlius

„Tą tuštumą galėjo užpildyti nebent statinys, pajėgus nustelbti viską, net ir prisiminimus, ir ne tik įspūdingu didumu, tūriu ir aukščiu, bet ir aura, kurią skleis pastatas, pakeisiantis susprogdintąjį."

bokštai, kurie primena Rodo kolosą ar Aleksandrijos švyturį, ir gigantiškasis Didžiosios salės kupolas aiškiai byloja apie įspūdį, kurį architektui paliko Panteonas. Tas faktas, kad Armando Brasini – iš fašistinės Italijos! – dalyvavo konkurse, neabejotinai primena jo pažintį su Jofanu. Bet dar labiau įsidėmėtina, kad idėją pastatyti bokštą, kaip Tarybų rūmų kompozicijos centrą, pasiūlė ne kas kitas kaip Brasini, taip tarsi užsimindamas ir apie Hadriano mauzoliejų, ir apie garsią senosios Rusijos cerkvę Kolomenskojėje, netoli Maskvos. Tad Jofano projekto vertikalė turi ryšio su romėnų architektūra per Brasini dirbtuvę.[20]

Bet esama ir dar vieno, labai stipraus impulso. 1934 metais, artėjant laikui pateikti techninius projektus, Jofanas su bendraautoriais nukeliavo į Jungtines Valstijas. Jie ketino iš dangoraižių statybos pradininkų pasimokyti,

kaip spręsti ypatingas konstrukcines ir technines rūmų statybos problemas. Jofanas ir jo kolegos, be abejo, aplankė svarbiausią ir didžiausią Amerikos „Naujojo kurso“ laikų statybvietę – Rockefellerio centrą Niujorke. Ten Jofanas susidūrė su „dangoraižių mada“, kuri jį paskatino tobulinant Tarybų rūmų projektą dar labiau išryškinti jų vertikalę.[21] Niujorke atvykėliai turėjo galimybę apžiūrėti ir išsiaiškinti viską, kas jiems rūpėjo: gelžbetonio konstrukcijas, aukštų namų statybos technologiją, klimato įrangą, greituosius liftus, apšvietimo sistemą, didelių statybos kompleksų logistiką. Estetikos požiūriu Jofanas, iš visko sprendžiant, buvo atsparus dangoraižių manijai – dar ir po poros dešimtmečių jis kritikavo „Niujorko chaosą“, ansambliškumo stoką, – bet vis tiek apsilankymas Jungtinėse Valstijose padarė jam didžiulį įspūdį. Jo parengtas Sunkiosios pramonės liaudies komisariato rūmų (juos planuota pastatyti prie Raudonosios aikštės) eskizinis projektas turi aiškių Rockefellerio centro bruožų, vestibiulių puošimas freskomis ir reljefais neabejotinai eina iš Niujorko, kaip ir silpnybė tam tikroms medžiagoms ir detalėms: antai Lenino skulptūra iš nerūdijančiojo plieno, kaip ir Muchinos herojų pora, primena Rockefellerio aikštės atlantus. Jofanas, vertinantis eleganciją ir prabangą, turėjo susižavėti *Radio City* vestibiuliu. Net ir tokia proziška turistams skirta rūmų detalė, kaip apžvalgos aikštelė statulos – kone stabo – papėdėje, neabejotinai primena galimybę pasidairyti nuo Rockefellerio centro vidurinio korpuso stogo. Projektuodamas tarybinį paviljoną 1939 metų Niujorko pasaulinei parodai Jofanas lyg ir bandė savaip prisitaikyti prie Niujorko Penktosios aveniu.[22]

Iki šiol vis buvo minima Maskvos–Berlyno ašis, įžvelgiama paralelių tarp Didžiosios Vokietijos sostinės architektūrinių projektų ir Maskvos generalinio plano, lyginami abiejų šalių paviljonai Paryžiuje, architektai Albertas Speeras ir Borisas Jofanas, turintys daug bendro, – ir ne be pagrindo: Vokietijos ambasadorius Maskvoje von der Schulenburgas praneša apie Speero projektų parodą Maskvos Kremliuje, kaip ja žavisi Stalinas, – tačiau tai buvo jau 1939 metų spalį, kai visi rūmų projektai buvo jau seniai patvirtinti.[23] Romos ir Niujorko įtaka Jofanui buvo senesnė ir kur kas stipresnė. Tai ne vien istorijos ironija, kad vienintelė vieta, kurioje dar ir šiandien galima pamatyti, kaip būtų atrodęs Maskvos šimtmečio statinys, jeigu jo projektas būtų buvęs įgyvendintas, yra Niujorkas, konkrečiai – Rockefellerio centras ir ypač *Radio City Hall*. Ten vis dar liko kai kas iš to, ką Maskvos architektai

ir statybininkai kitados parsivežė eskizų blokuose iš kelionės po Ameriką: eskalatoriai tarp vestibiulių, klimatizacijos įrenginiai tarp žiūrovų kėdžių eilių, scenų hidraulinės sistemos, titaniškų laikų figūrų programa, realistinė José Marios Serto sienų tapyba, kalbanti apie prispaustųjų ir išnaudojamųjų išvadavimą.[24]

Karas, pokaris, ypatingosios padėties atšaukimas

Tarybų rūmai, be jokios abejonės, būtų buvę pastatyti, gal net numatytu laiku, kaip buvo dar sykį patvirtinta 1939 metais įvykusioje XVIII partijos konferencijoje, – „iki trečiojo penkmečio plano užbaigimo", atseit 1942 metais. 1938 metų vasarą jau pradėta montuoti plienines bokšto konstrukcijas. Vokiečiai, užpuldami Tarybų Sąjungą, pavertė niekais tą planą, beje, ir visą Maskvos rekonstrukciją. Tarybų rūmai tapo svarbiu orientyru atakuojantiems vokiečių bombonešiams, o statybinių medžiagų ir plieno prireikė kitam tikslui – sostinės gynybai. Rūmų statybos komisija buvo evakuota į Sverdlovską ir ten toliau tobulino projekto variantus. Po karo vėl imtasi projekto, bet jau kitomis sąlygomis ir kitur: iš pradžių Lenino kalnuose, paskui paties Kremliaus teritorijoje. Borisas Jofanas iki pat gyvenimo pabaigos plūkėsi su jo modifikacijomis, bandymais pritaikyti jį prie pakitusios istorinės situacijos. Bet Chruščiovo „destalinizacija" smogė šimtmečio statybai mirtiną smūgį. Pamatų duobė virto atviru baseinu, gausiai lankomu iki pat Tarybų Sąjungos žlugimo.[25] Tarybų rūmai egzistavo jau tik kaip negatyvas – kaip įsivaizduojamas centras, į kurį orientavosi septyni Maskvos dangoraižiai, pastatyti apie 1950 metus. Taip Tarybų rūmai egzistavo, bent jau netiesiogiai, iki tos dienos, kai jų vietą užėmė naujas centrinis pastatas – 1995–2000 metais atstatytas Kristaus Išganytojo soboras.

Didžiausios Tarybų Sąjungoje statybvietės ir šimtmečio statybos pavertimas atviru baseinu simbolizuoja perėjimą iš visuomenės, negalinčios gyventi be amžiaus statybų, į visuomenę, kuri įstengė ar buvo priversta gyventi su banaliu baseinu, įrengtu centre. Projektas, šturmuojantis dangų, įkūnijo visuomenę, gyvenančią nuolatinės mobilizacijos sąlygomis. Jos nutraukimas reiškia perėjimą nuo būklės, kuriai būtina utopija, į tokią būklę, kuri

utopijoms abejinga arba net joms atspari. „Šviečiamojo amžiaus dialektika“ padarė įdomų posūkį – nuo herojiško vaizduotės įtempimo į normalų būvį, į visuomenę, pajėgią gyventi ir be didvyriškų žygdarbių. Ar Kristaus Išganytojo soboro atstatymas XX amžiaus pabaigoje rodo ne vien tik urbanistinio centro sugrįžimą, o gal dar ir naujosios imperijos senąjį užmojį – matysim.

VIETOJ EPILOGO

Įprasta epiloge apibendrinti išryškėjusias tendencijas ir, jei pavyks, padaryti baigiamąsias išvadas. Gal būtų galima pabandyti taip pasielgti ir čia: užfiksuoti tai, kas pasiekta, suskaičiuoti, kiek žmonių pražudyta, padiskutuoti apie tos susinaikinimo bakchanalijos ilgalaikius padarinius ir, ko gero, įžvelgti pastangas konsoliduotis. Bet tai jau reikštų žvilgsnį į ateitį, į prošvaistę, brėkštančią po baisiausio smurto, gal net į metą, kai mažėja įtampa ir kai jau tikrai atšaukiama ypatingoji padėtis.

Šioje knygoje papasakotos istorijos epilogas, jei nenorim išklysti iš istorijos vagos, turi nuvilti tokius lūkesčius. Vos treji metai po katastrofos įvyko dar didesnė katastrofa, po 1937–1938 metų žudynių galvas paguldė, pagal skaičiavimus, atliktus po Tarybų Sąjungos žlugimo, 27 milijonai žmonių: ištisos armijos buvo apsuptos ir sunaikintos, nebeliko visos žmonių kartos, griuvėsiais virto naujai pastatyti miestai su traktorių gamyklomis, fabrikais ir mokyklomis – vieninteliais tikrais dalykais, kurių nesunaikino didysis perversmas. Mat po 1937–1938 metų atėjo ne taika, ne susitelkimas, o dar griežtesnė ypatingoji padėtis ir didesnio masto žiaurumai, kuriuose net ir didelės tautos galėjo mirtinai nukraujuoti. Ši knyga prašosi tęsinio, kuriame būtų kalbama apie būsimą karą, apie tai, kaip šaliai vos pavyko išvengti visiško sunaikinimo ir išsigelbėti. Apie tai, kaip vieną tragediją nustelbė kitos, dar didesnės tragedijos šešėlis.

PADĖKA

Rašyti šią knygą mane paskatino daugelis žmonių, sulaukiau ir kritikos, ir pritarimo. Darbas užtruko labai ilgai, todėl padėką beveik galėčiau įvardyti ir žodžiais „Metai, žmonės, gyvenimai“. Suprantama, kad ne visi žmonės, su kuriais man teko šnekėtis apie „Maskva, 1937-ieji“, buvo mokslininkai. Kai kurie 1937 metais nukentėjo patys arba jų šeimos nariai, daugeliui ta tema buvo skaudi visą gyvenimą. Susitikimai su jais buvo man svarbiausias impulsas.

Kai 1981 metais atvykau į Maskvą, jau viešnagės pradžioje Michalas Reimanas suvedė mane su Jurijum Bucharinu ir Anna Larina, paskui, kaip tais laikais Maskvoje buvo įprasta, mane perdavė kitiems – užmezgiau ryšį su Larissa Bogoraz-Tan, Antonu Antonovu-Ovsejenka, kitais disidentais ir „liaudies priešų“ vaikais. Jurijaus Aichenvaldo ir jo žmonos Valerijos namuose susipažinau su daugybe žmonių, kurie prarado tėvus 1937 metais. Iš Nataljos Smirnovos ir Kostios Rycario pasakojimų susidariau vaizdą, ką teko ištverti žmonėms, nutremtiems į Kazachstaną. Paskui pažinau generolą Piotrą Grigorenką, kuris pradėjo karininko karjerą 1937 metais, bet už kovą dėl destalinizacijos buvo įkištas į psichiatrijos ligoninę ir ištremtas iš šalies. Pokalbiai su Natalja Gorbanevskaja, Leonidu Pliuščium, Vladimiru Maksimovu, Borisu Veiliu, Liusija Bonner, Andrejum Siniavskiu, Piotru Abovinu-Egidesu Paryžiuje ir kitose rusų diasporos susitelkimo vietose įtikino mane, kad neišsiaiškinus to, kas įvyko 1937 metais, negali būti kalbos apie dvasinį ir moralinį Rusijos apsivalymą. Susitikau su Levu Kopelevu ir Raisa Orlova Kelne, kai jie gyveno emigracijoje, ir šneka kone visuomet nukrypdavo į tuos metus, kurie užėmė pagrindinę vietą ir jų prisiminimuose. Visai kitu požiūriu, bet ne mažiau įtaigiai, pribloškė mane Aleksandras Zinovjevas, kai gyveno Miunchene. Vėliau, kai nebeliko Tarybų Sąjungos, prasidėjo kelionės į siaubo vietas ir susitikimai su naujosios Rusijos istorikais, pėdsekiais,

archyvininkais ir muziejininkais. Ypač stiprų įspūdį man paliko žvalgyba Solovkuose, Leningrade / Sankt Peterburge ir palei Baltijos–Baltosios jūros kanalą, taip pat pokalbiai su „Memorialo“ draugais, su Venjaminu Jofe, Irina Flige ir Solovkų lagerio archeologu dokumentininku Jurijum Brodskiu. Nepaprastai žaviuosi tuo, ką per pastaruosius keletą metų Maskvoje nuveikė „Memorialo“ nariai Arsenijus Roginskis ir jo bendražygiai. Man jų nenuilstamas darbas simbolizuoja stiprią, savim pasitikinčią ir savikritišką Rusiją, kuriai priklausys ateitis. Nuo pat pirmųjų mūsų susitikimų su Levu Gudkovu Jurijaus Levados seminare devintojo dešimtmečio pradžioje vyko nenutrūkstamas mudviejų dialogas, iš jo, kaip iš neišsenkamo šaltinio, sėmiausi žinių ir apmąstymų apie Rusijos likimą XX amžiuje.

Visai kitą temą iškėlė draugai iš Prahos pavasario laikų ir vėlesni čekų emigrantai. Buvau susitikęs su kai kuriais Čekijos parodomųjų procesų kaltinamaisiais ir liudytojais: Arthuru Londonu ir Eduardu Goldstückeriu, taip pat su pirmuoju tų procesų istoriku Karelu Kaplanu – ir turėjau galimybę ilgai su jais pasišnekėti. Ir pokalbiuose Budapešte su György Konrádu, Jánosu Baku ir Istvánu Révu ta Lukácso iškeltoji ketvirtojo dešimtmečio tema vis būdavo svarstoma.

Pirmas bandymas pateikti bendrąją stalininės visuomenės istoriją buvo padarytas 1993 metų vasarą Konstanco universitete per vieną seminarą; tas žingsnis susilaukė atgarsio – iš jo išsilukšteno dvi dėmesio vertos studijos, kurių autorėms Susanne Schattenberg ir Katharinai Kucher esu labai dėkingas.

Labai svarbų impulsą man davė Sheila Fitzpatrick – ir kai susipažinau su ja, ir kai dar prieš tai skaičiau jos studiją apie Rusiją, įspūdingą viso gyvenimo veikalą, kuris naujoviškai pagrindė Rusijos istorijos tyrimus. Žaviuosi jos atkaklumu ir drąsa, kurių prireikė siekiant praskinti kelią savo novatoriškoms studijoms, nors tuo metu tai buvo netgi rizikinga. Susitikimai Konstance, kūrybinės dirbtuvės Harvarde ir Čikagoje, surengtos su Michaelu Geyeriu, davė man labai daug. Norėčiau padėkoti ir Manfredui Hildermeieriui, kurio reikšmingoje konferencijoje, skirtoje stalinizmui prieš Antrąjį pasaulinį karą, Miuncheno istorijos kolegijoje turėjau progos dalyvauti ir aš; nuo to laiko jis tolydžio stebėjo mano studijas ir padėdavo man geranorišku skepsiu. Wolfgangas Hardtwigas suteikė man galimybę per kolokviumą toje pačioje Istorijos kolegijoje išdėstyti savo mintis apie utopiją, kaip ji įsivaizduojama ypatingosios padėties sąlygomis.

Pastaruoju metu svarbiausius veikalus apie stalinizmą skelbia naujos kartos istorikai. Jų galvų nebeteršia parako dulkės, kurias kėlė seni besibaigiančio Šaltojo karo mūšiai, jie pasinaudojo atokvėpio suteikta proga ir nepabūgo vargingo kapstymosi archyvuose. Aš daug sužinojau skaitydamas Jörgo Baberowskio, Klauso Gestwos, Lorenzo Erreno, Malte Rolfo ir Jano Plamperio veikalus, taip pat per pokalbius su jų autoriais. Su Gáboru Ritterspornu ir Jochenu Hellbecku susitikdavom visur ir kiekviena proga: Berlyne, Niujorke ir Baltosios jūros Solovkų salose. Esu dėkingas Nicolas'ui Werth'ui už pašnekesius apie pateikimo problemas, kurių sprendimas mudviem be galo rūpėjo. Wladislawui Hedeleriui dėkoju už tai, kad jis nevengė atsakyti į daugybę klausimų, kuriuos jam kėlė tos srities naujokas; galiu tik stebėtis, kaip atkakliai ir tvirtai jis kūrė pavyzdinį savo veikalą ir kaip rūpinosi gelbėti užmirštųjų Stalino aukų atminimą. Su Gerdu Koenenu, su kuriuo mus sieja bendros pažiūros į „raudonojo dešimtmečio" partinį komunizmą, vis kalbėdavom apie mįslingus dalykus; matyt, negalėjom pamiršti tos temos nuo tada, kai perskaitėm Merleau-Ponty veikalą „Humanismus und Terror" („Humanizmas ir teroras"). Tad nėra ko stebėtis, kad nuo čia visai nebetoli ir iki puikiosios jo studijos apie valymo utopiją („Utopie der Säuberung"). Žinoma, ir apie šią knygą Helmutas Fleischeris neištvėrė nepasakęs savojo *ceterum censeo* dėl „komunizmo istorizavimo".

Šios knygos nebūtų buvę, jei ne dvi metinės stažuotės dviejose įstaigose. 2005–2006 metai Miuncheno istorijos kolegijoje ne tik leido man darsyk iš arti pasimėgauti Bavarijos sostinės grožiu, bet ir suteikė galimybę pasinaudoti be galo gausia literatūra mane dominančia tema. Švedijos aukštesniųjų socialinių studijų kolegija (SCASS) Upsaloje 2006–2007 metais buvo ta rami ir kartu darbui palanki vieta, kurioje įsitikinau, kad 1937 metų įvykiai Maskvoje anaiptol nebuvo atvykėliams iš kitur tokie nesuprantami ir tolimi, kaip iš pradžių galėjai pamanyti.

Turėjau nemaža progų pranešti einamuosius savo tyrimų rezultatus ir padiskutuoti dėl jų Toronto universitete, Niujorko Bardo koledže, Stokholmo ir Upsalos universitetuose, Berlyno Laisvajame universitete, Getingene ir savo senojoje *alma mater* Konstance.

Geriausi partneriai kalbėtis apie pateikimo, vaizdavimo problemas stažuojantis man Miuncheno universitete buvo Hansas Magnusas Enzensbergeris (apie „vienalaikiškumo skandalą") ir Rüdigeris Safranski (apie „dialektikos

nuotykį“). Bazonui Brockui dėkoju ne tik už raginimą (kuris mane nustebino) toliau darbuotis ta pačia linkme, bet ir už tai, kad parodė man, kokia svarbi yra „Konsteliacija“, iš kurios pasisėmiau naujų minčių.

Pirmieji viso rankraščio skaitytojai buvo Michaelis Hagemeisteris ir Anne Hartmann. Už jų pastabas ir pasiūlymus kai ką patobulinti esu be galo dėkingas ir tik trokštu, kad rezultatas jų nenuviltų. Labai vertingų patarimų gavau iš Oksanos Bulgakovos ir Dietmaro Hochmuth'o: jų dėka ne tik sužinojau slapčiausių dalykų iš tarybinio kino istorijos, bet ir galėjau pasinaudoti kinematografinėmis retenybėmis, be kurių mano požiūris būtų buvęs gerokai skurdesnis.

Mano rankraštį paversti tekstu, priimtinu leidyklai, labai padėjo mano bendradarbiai Europos Viadrinos universitete: Heidrun Hotzan, Janas Musekampas, Charlotte Steinke, Markusas Wolfas. Labai ačiū jiems už kruopštų ir atsakingai atliktą darbą.

Hanserio leidyklos darbuotojas Tobiasas Heylis, kaip jau ir prieš keletą metų, patikimai rūpinosi šios knygos išleidimu. Redaktoriui Michaeliui Krügeriui dėkoju už nepaprastą pasitikėjimą; jam pavyko išsklaidyti autoriaus abejones, kad gal šįsyk jam pristigs kvapo, ir padrąsinti autorių, paraginti nedelsiant varyti projektą iki galo. Savo žmonai Sonjai Margolinai esu dėkingas už tai, kad taip kantriai ištvėrė tokį ilgą stresą dėl kelionės į besibaigiančią naktį.

Už visus trūkumus, kurių, nors ir kaip stengiausi, liko tekste, savaime aišku, atsako vien tik autorius.

PAAIŠKINIMAI

ĮVADAS

1. *1937 год и современность. Тезисы „Мемориала", 30 октября, № 74, 2007. Спецвыпуск.* Vokiškas leidimas: „Das Jahr 1937 und die Gegenwart. Thesen von Memorial", iš: *Osteuropa* 6 (2007), 387–394. Svarbiausias ir patikimiausias aprašymas, kuriuo privalu remtis kiekvienai tų metų rekonstrukcijai, yra: Wladislaw Hedeler, *Chronik der Moskauer Schauprozesse 1936, 1937 und 1938. Planung, Inszenierung und Wirkung.* Su Steffeno Dietzscho esė, Berlin 2003. Plg. dar Wadim S. Rogowin, *1937. Jahr des Terrors,* Essen 1998.
2. Apie demografinius nuostolius žr. Geoffrey Hosking, *Rulers and Victims. The Russians in the Soviet Union,* Cambridge, Mass./London 2006, 47–49, 129–135; В. А. Исупов, *Демографические катастрофы и кризисы в России в первой половине XX века. Историко-демографические очерки,* Новосибирск 2000. Валентина Б. Жиромская, *Демографическая история России в 1930-е годы. Взгляд в неизвестное,* Москва 2001.
3. „The Great Terror of the 1930s defies explanation, let alone comprehension, and divergent interpretations, old and new, will generate critical debate till the end of time." (Arno J. Mayer, *The Furies. Violence and Terror in the French and Russian Revolutions.* Princeton/Oxford 2002, 660). Nicolas Werth, „Repenser la 'Grande Terreur'. L'U.R.S.S. des années trente", iš: *Le débat* 122, 2002, 118–139; Gábor Tamás Rittersporn, *Stalinist Simplifications and Soviet Complications. Social Tensions and Political conflicts in the USSR 1933–1953,* Chur/... 1991; Nicolas Werth, *La terreur et le désarroi. Staline et son système,* Paris 2007.
4. Masinės operacijos lyginamajam svoriui bendrame balanse įvertinti plg. visų pirma Rolf Binner, Marc Junge, „Wie der Terror 'groß' wurde: Massenmord und Lagerhaft nach Befehl 00447", iš: *Cahiers du Monde russe,* 42/2–4 (2001), 557–614; „С этой публикой церемониться не следует" Die Zielgruppe des Befehls Nr. 00447 und der Große Terror aus der Sicht des Befehls Nr. 00 447 iš: *Cahiers du Monde russe,* 43/1 (2002), 1, 181–228, Barry McLoughlin, McDermott (red.), *Stalin's Terror. High Politics and Mass Repression in the Soviet Union,* Basingstoke 2004; J. Arch Getty, Roberta T. Manning (red.), *Stalinist Terror. New Perspectives,* Cambridge 1993.
5. Plg. bibliografijas leidiniuose: Wladislaw Hedeler, *Chronik der Moskauer Schauprozesse 1936, 1937 und 1938. Planung, Inszenierung und Wirkung,* Berlin 2003, 497–524; Jörg

Baberowski, *Der Feind ist überall. Stalinismus im Kaukasus,* München 2003, 832–876; to paties: *Der Rote Terror. Die Geschichte des Stalinismus,* München 2003; Manfred Hildermeier, *Stalinismus vor dem Zweiten Weltkrieg. Neue Wege der Forschung,* München 1998; vis dar itin vertinga: Robert Conquest, *Der große Terror, Sowjetunion 1934–1938,* München 1993; Roy A. Medwedew, *Die Wahrheit ist unsere Stärke. Geschichte und Folgen des Stalinismus,* Frankfurt am Main 1973; Alec Nove (red.), *The Stalin Phenomenon,* New York 1992. Robert C. Tucker (red.), *Stalinism. Essays in Historical Interpretation,* New York 1977; Sheila Fitzpatrick (red.), *Stalinism. New Directions,* London/New York 2000; Nick Lampert, Gábor T. Rittersporn (red.), *Stalinism: Its Nature and Aftermath. Essays in Honour of Moshe Lewin,* Armonk/New York 1992.

6. Išsamiausia apžvalga leidinyje Wladislaw Hedeler, *Chronik der Moskauer Schauprozesse 1936, 1937 und 1938,* 497–524, ypač svarbi šiam veikalui: Владимир Н. Хаустов, В. П. Наумов, Н. С. Плотникова (red.): *Лубянка. Сталин и ВЦЧК – ГПУ – ОГПУ – НКВД. Январь 1922–декабрь 1936,* Москва 2003, ir tų pačių (red.), *Лубянка. Сталин и главное управление госбезопасности НКВД 1937–1938,* Москва 2004; Александр Н. Яковлев (red.), *Реабилитация: Политические процессы 30–50-х годов,* Москва 1991; *Реабилитация: Как это было,* тома I–III, Москва 2000–2004; J. Arch Getty, Oleg V. Naumov (red.), *The Road to Terror. Stalin and the Self-Destruction of the Bolsheviks, 1932–1939,* New Haven/London 1999; William J. Chase, *Enemies Within the Gates? The Comintern and the Stalinist Repression, 1934–1939,* New Haven/London 2001; Oleg V. Khlevniuk, *The History of the Gulag. From Collectivization to the Great Terror,* London/New Haven 2004.
7. Iš informacinių leidinių labiausiai verti dėmesio: Александр И. Кокурин, Никита В. Петров (red.), *Лубянка. ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ. Справочник,* Москва 1997; Никита В. Петров, Константин В. Скоркин, *Кто руководил НКВД 1934–1941. Справочник,* Москва 1999; Жак Росси, *Справочник по ГУЛагу,* London 1987.
8. Sušaudytųjų sąrašus savo knygos bibliografijoje pateikia: Wladislaw Hedeler, *Chronik der Moskauer Schauprozesse 1936, 1937 und 1938,* 516 ir veikalo *Бутовский полигон* tomai I–VIII, Москва 1997–2004.
9. Toks terminas pavartotas knygoje: Stephen Kotkin, *Magnetic Mountain. Stalinism as a Civilization,* Berkeley 1995; iš naujų dienoraštinių ir autobiografinių šaltinių paminėtini: Véronique Garros, Thomas Lahusen, Natalija Korenevskaja (red.), *Das wahre Leben. Tagebücher aus der Stalinzeit,* Berlin 1998; Jochen Hellbeck, *Revolution on My Mind: Writing a Diary under Stalin,* Cambridge/Mass. 2006; Orlando Figes, *The Whisperers. Private Life in Stalin's Russia,* London 2007.
10. Reinhart Koselleck, „Raum und Geschichte", iš jo paties: *Zeitschichten, Studien zur Historik.* Su Hanso-Georgo Gadamerio straipsniu, Frankfurt/M. 2000, 78–96; Karl Schlögel, *Im Raume lesen wir die Zeit. Über Zivilisationsgeschichte und Geopolitik,* München 2003.

11. Michail M. Bachtin, *Formen der Zeit Untersuchungen zur historischen Poetik*, Frankfurt/M. 1989; Katerina Clark, Michael Holquist, *Mikhail Bakhtin*, Cambridge/Mass./London 1984, 258–262.
12. Sergejaus Eizenšteino eskizų jo paties Maskvoje statytam filmui yra leidiniuose: Jay Leyda, *Eisenstein at Work*, New York 1982, 81–82; Oksana Bulgakowa, *Sergej Eisenstein. Eine Biographie*, Berlin 1998. Pasakojimo abėcėlės tvarka principas, – taip teigia Hansas Ulrichas Gumbrechtas, 1926, knygoje *Ein Jahr am Rand der Zeit*, Frankfurt/M. 2001, – pasirodo besąs taip pat mažai tinkamas kaip ir tas, kurį išmėgino Walteris Kempowskis didingame veikale *Echolot – ein kollektives Tagebuch* (4 t., München 2002–2005).
13. Michailo M. Bachtino *Formen der Zeit* – septintoji epochinė Bachtino studija Rabelais tema *Rabelais und seine Welt. Volkskultur als Gegenkultur*, Frankfurt/Main 1987, – be abejo, atsirado dėl įvykių, kurie kėlė grėsmę ir jam, kaip amžininkui ir liudytojui, ir atvirkščiai – jo istorijos karnavalizacijos teorija padeda ieškoti rakto Didžiajam terorui suprasti.
14. Čia pirmiausia turiu omeny Heimito von Dodererio *Strudelhofstiege*, Andrejaus Belo *Petersburg*, Alfredo Döblino *Alexanderplatz*, Johno Dos Passoso *Manhattan Transfer*, Suketu Mehtos *Maximum City* (apie Bombėjų/Mumbajų).
15. Politinę Maskvos istoriją pateikia Timothy J. Colton, *Moscow. Governing the Socialist Metropolis*, Cambridge/Mass./London 1995. Visiškai naują požiūrį pateikia David L. Hoffmann, *Peasant Metropolis. Social identities in Moscow 1929–1941*, Ithaca/London 1994. Šis tas iš Maskvos miesto semiotikos: Karl Schlögel, *Moskau lesen*, Berlin 1984. Tiriančiam miesto istoriją būtina pasinaudoti: *История Москвы. В шести томах*. Том шестой. Период построения социализма (1917 г. – июнь 1941 г.). Книга 2, Москва 1959, t. p. *История Москвы*. С древнейших времён до наших дней. В трёх томах, Москва 1997–2000, ir *Энциклопедия Москва*, Москва 1997.
16. 1937 m. liepos 2 d. Kiek žinau, vienintelis pirštu prikišamai parodo aiškų sąryšį J. Arch Getty straipsnyje „State and Society under Stalin: Constitutions and Elections in the 1930s" leidinyje *Slavic Review* 50/1 (spring 1991), 18–35, o ypač straipsnyje: J. Arch Getty, „'Excesses are not permitted': Mass Terror and Stalinist Governance in the late 1930s" leidinyje *Russian Review* 61 (2002), 113–138, čia 126.
17. Hannah Arendt, *Elemente und Ursprünge totaler Herrschaft. Antisemitismus, Imperialismus, totale Herrschaft*, München 2005 (originalas: *The Origins of Totalitarianism*, New York 1951); iš vienas po kito skelbtų Sheilos Fitzpatrick darbų ta pačia tema čia paminėsiu tik: *Education and Social Mobility in the Soviet Union 1924–1934*, Cambridge 1979; tos p., *The Cultural Front. Power and Culture in Revolutionary Russia*, Ithaca/London 1992; tos p., *Tear off the Masks! Identity and Imposture in Twentieth-Century Russia*, Oxford/Princeton 2005; tos p. (red.), *Stalinism. New Directions*, London/New York 2000; tos p., *Everyday Stalinism. Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s*, New York/Oxford 1999. Apie totalitarizmo ir revizionizmo mokyklų nesu-

tarimų istoriją plg. Abbott Gleason, *Totalitarianism. The Inner History of the Cold War*, New York/London 1995.

18. Kaip tik tą ir norėjau pasakyti programinėje apybraižoje „Russland im 20. Jahrhundert. Eine unerzählte Geschichte", iš: Karl Schlögel, *Go East oder die zweite Entdeckung des Ostens*, Berlin 1995, 201–215.
19. Tai Moshe Lewino nuopelnas, kad turime tą tezę, paradigmiškai išdėstytą, šį kartą leidinyje *The Soviet Century*, London/New York, 60–65.
20. Čia randame konceptualų požiūrį į baimės istoriją: Corey Robin, *Fear. The History of a Political Idea*, Oxford 2004; į „smurto kultūrą": plg. Jörg Baberowski, *Zivilisation der Gewalt. Die kulturellen Ursprünge des Stalinismus*, Berlin 2005; Stephan Plaggenborg, „Stalinismus als Gewaltgeschichte", iš: to p. (red.), *Stalinismus. Neue Forschungen und Konzepte*, Berlin 1998, 71–112; apie viešumą plg. Gábor T. Rittersporn, Malte Rolf, Jan C. Berends (red.), *Sphären von Öffentlichkeit in Gesellschaften sowjetischen Typs. Zwischen parteistaatlicher Selbstinszenierung und kirchlichen Gegenwelten*, Frankfurt am M. 2003.
21. Išimtis, be abejo, yra Stalinas, nes pastaruoju metu išleista nemaža jo biografijų – Simon Sebag Montefiore, *Stalin. The Court of the Red Tsar*, New York 2004; to p., *Young Stalin*, London 2007; vis dar reta tokių studijų kaip Marc Jansen, Nikita Petrov, *Stalin's Loyal Executioner: People's Commissar Nikolai Ezhov 1895–1940*, Stanford 2002.

NAVIGACIJA: MARGARITOS SKRYDIS

1. Michailas Bulgakovas, *Meistras ir Margarita*. Romanas, vert. Algimantas Mikuta, Vilnius 1996, 301–302.
2. Citata iš: Ирина Белобровцева, Светлана Кульюс, *Роман Михаила Булгакова „Мастер и Маргарита"*: комментарий, Таллин 2004, 49–50.
3. Ten pat, 50.
4. Jelena Bulgakowa, *Margarita und der Meister. Tagebücher und Erinnerungen*, übers. v. Antje Leetz und Ottokar Nürnberg, Berlin 1993, 23 ir t. © 1993 Luchterhand Literaturverlag, München, in der Verlagsgruppe Random House GmbH.
5. Tas milžiniškas orlaivis – dažnas paveikslų siužetas, o jo sudužimą dauguma ano meto dienoraštininkų mini kaip katastrofą.
6. Lyndal Roper, *Hexenwahn*. Geschichte einer Verfolgung, München 2007, 149.
7. Ten pat, 71–72.
8. Ирина Белобровцева, Светлана Кульюс, *Роман Михаила Булгакова*, 26.
9. Jelena Bulgakowa, *Margarita und der Meister*, 223.
10. Ten pat, 246.
11. Ten pat, 246.
12. *Москва*, Nr. 11, 1966 ir Nr. 1, 1967.

13. Jelena Bulgakowa, *Margarita und der Meister*, 216.
14. Citata iš: Ирина Белобровцева, Светлана Кульюс, *Роман Михаила Булгакова*, 26.
15. Surinkta iš: Лидия М. Яновская, *Творческий путь М. Булгакова*, Москва 1983; *Воспоминания о М. Булгакове*, Москва 1988; Борис С. Мягков, *Булгаковская Москва. По следам булгаковских героев*, Москва 1993; straipsnis „Булгаков“ iš: *Москва. Энциклопедия*, Москва 1997, 146.
16. Plg. Корнелия В. Стародуб, „Булгаковская квартира“, enciklopedijos straipsnis iš: *Москва. Энциклопедия*, Москва 1997, 146–147; Борис В. Соколов, *Энциклопедия Булгаковская*, Москва 1996; *Михаил Булгаков.* Жизнь и творчество, Москва 2006.
17. Alexander Etkind, *Eros des Unmöglichen.* Die Geschichte der Psychoanalyse in Rußland. Iš rusų kalbos vertė Andreas Tretner, Leipzig 1996, 358–376.
18. Ирина Белобровцева, Светлана Кульюс, *Роман Михаила Булгакова*, 92.
19. Ten pat, 92.
20. Ten pat, 93.
21. Ten pat, 95.

MASKVA – STATYBŲ AIKŠTELĖ: VYKDOMAS STALINO GENERALINIS PLANAS

1. Ačiū Oksanai Bulgakovai ir Dietmarui Hochmuth'ui, kurie man leido pasinaudoti Medvedkino ir kitų filmuota medžiaga. Oksana Bulgakowa, *Symbolische Topographie des neuen Moskau im Film. Wie eine Stadt im Kopf entsteht*, pranešimas Miuncheno istorijos kolegijoje 2006 m. liepą; Oksana Bulgakowa, „Spatial Figures in Soviet Cinema of the 1930s“, iš: Evgeny Dobrenko, Eric Naiman (red.), *The Landscape of Stalinism. The Art and Ideology of Soviet space*, Seattle/London, 2003, 51–76; Janina Urussowa, *Das neue Moskau. Die Stadt der Sowjets im Film 1917–1941*, Köln/Weimar/Wien 2004; Emma Widdis, *Visions of a New Land. Soviet Film from the Revolution to the Second World War*, New Haven/London 2003, 87–88.
2. Oksana Bulgakowa, *Sergej Eisensteins Moskau-Film „Lauf der Zeit“* (pranešimo rankraštis).
3. Emma Widdis, *Alexander Medvedkin*, London 2004.
4. Janina Urussowa, *Das neue Moskau. Die Stadt der Sowjets im Film 1917–1941*, 344.
5. Emma Widdis, *Visions of a New Land*, 178.
6. Ten pat, 179.
7. Иосиф Романовский, *Новая Москва. Площади и магистрали*, Москва 1938; Лев Никулин, *Вот Москва! Две повести*, Москва 1937; *Москва социалистическая*, под ред. И. А. Гранкина, В. П. Пронина, Т. А. Селиванова, Москва 1940; В. Е. Полетаев, *На путях к новой Москве. Начало реконструкции столицы (1917–1935)*, Москва

1961; П. Лопатин, *Метро*, Москва 1937; П. Лопатин, *Москва. Очерк из истории великого города*, Москва 1939; П. Лопатин, *Волга идёт в Москву*, Москва 1938.

8. Cituota pagal: Ирина Белобровцева, Светлана Кульюс, *Роман Михаила Булгакова „Мастер и Маргарита"*, 82.
9. Генеральный план. Apie rekonstrukcijos istoriją ypač: *История Москвы*, том VI, период построения социализма (1917 г.–июнь 1941 г.), книга вторая, Москва 1959; Vladimir Papernyj, *Architecture in the Age of Stalin. Culture Two*, Cambridge 2002.
10. *Москва реконстрируется. Альбом диаграмм, топосхем и фотографий по реконструкции города Москвы*, Москва 1938 (Институт изобразительной статистики советского строительства и хозяйстиа ЦУНХУ Госплана СССР).
11. *Беломорско-Балтийский канал имени Сталина. История строительства*, под ред. М. Горького, Л. Л. Авербаха, С. Г. Фирина, б. м. 1934.
12. *Москва реконстрируется*, Москва 1938, pratarmė.
13. Apie porevoliucinę Rusijos imperiją, kaip bėglių ir klajoklių kraštą, plg. Jörg Baberowski, *Der Rote Terror. Die Geschichte des Stalinismus*, München 2003; dar plg. Moshe Lewin, *The Soviet Century*, London/New York 2005, 52–65.
14. Apie urbanistiką plg. Harald Bodenschatz, Christiane Post (red.), *Städtebau im Schatten Stalins. Die internationale Suche nach der sozialistischen Stadt in der Sowjetunion 1919–1935*, Berlin 2003; Иван Забелин, *История города Москвы*, Москва 1990.
15. Cituota pagal: *Генеральный план. Постановление СНК СССР и ЦК ВКП(б) от 10 июля 1935 г.* 1–20, čia 1.
16. *Генеральный план*, 2–3.
17. Timothy J. Colton, *Moscow. Governing the Socialist Metropolis*, Cambridge/Mass./London 1995, 254.
18. *Генеральный план*, 46.
19. *Москва социалистическая*, 22.
20. Timothy J. Colton, *Moscow*, 340; sudaryta pagal *Генеральный план.*
21. Dietmar Neutatz, *Die Moskauer Metro. Von den ersten Plänen bis zur Großbaustelle des Stalinismus (1897–1935)*, Köln/Weimar/Wien 2001.
22. Plg. skyrelį „Vaikystė Maskvoje apie 1900 metus" apie Bucharino romaną „Времена" šioje knygoje; Иван Забелин, *История города Москвы*, Москва 1990.
23. Timothy J. Colton, *Moscow*, 269: plg. dar su šios knygos skyriumi „Pamatų duobė".
24. Юрий Федосюк, *Утро красит нежным светом. Воспоминания о Москве 1920–1930-х годов*, Москва 2003, 95; to p., *Москва в кольце садовых. Путеводитель*, Москва 1983.
25. Timothy J. Colton, *Moscow*, 265.
26. Timothy J. Colton, *Moscow*, 267–268.
27. 1937 m. liepos 22 dienos *Правда.*
28. Timothy J. Colton, *Moscow*, 267.

29. Ruth von Mayenburg, *Hotel Lux*, Frankfurt/Main 1978, 153.
30. David L. Hoffmann, *Peasant Metropolis. Social identities in Moscow 1929–1941*, Ithaca/London 1994, 139.
31. Julia Obertreis, *Tränen des Sozialismus*, Köln/Weimar/Wien 2004; Наталья Б. Лебина, *Повседневная жизнь советского города: нормы и аномалии 1920–1930 гг.*, Санкт-Петербург 1999.
32. David L. Hoffmann, *Peasant Metropolis*, 131.
33. Ten pat, 135–136.
34. Ten pat, 70.
35. Apie pasų įstatymus: Mervyn Matthews, *The Passport Society*, Controlling Movement in Russia and USSR, San Francisco/Oxford 1993; Nobuo Shimotomai, *Moscow under Stalinist Rule, 1931–34*, New York 1991.
36. David L. Hoffmann, *Peasant Metropolis*, 1–2.
37. Ten pat, 7.
38. Gabriele Freitag, *Nächstes Jahr in Moskau!* Žydų imigracija į tarybinę sostinę 1917–1932, Göttingen.
39. Ирина Н. Гаврилова, *Население Москвы: исторический ракурс*, Москва 2001, 121.
40. Jörg Baberowski, Anselm Doering-Manteuffel, *Ordnung durch Terror.* Besaikis smurtas ir žudynės nacionalsocialistinėje ir stalinistinėje imperijose, Bonn 2006.
41. Иван Петрович Гомозенков; jį cituoja David L. Hoffmann, *Peasant Metropolis*, 70.

DINGIMO TOPOGRAFIJA: 1936 METŲ MASKVOS ADRESŲ KNYGA

1. *Вся Москва.* Адресно-справочная книга на 1936 г., Москва 1936.
2. Karl Schlögel, „Wsja Moskwa", iš: Karl Schlögel, *Moskau lesen*, Berlin 1984, 101–113. Iš sistemingesnių šio žanro šaltinių: Karl Schlögel, *Im Raume lesen wir die Zeit. Über Zivilisationsgeschichte und Geopolitik*, München 2003, 329–346.
3. J. Arch Getty, „Soviet City Directories", iš: *A Researcher's Guide to Sources on Soviet Social History in the 1930s.* Edited by Sheila Fitzpatrick and Lynne Viola, Armonk/N. Y./London 1990, 202–214.
4. *Вся Москва. Адресно-справочная книга на 1936 г.*, 603 ir t.
5. Rusijos partinių organizacijų ir valstybingumo nebuvimas tarybinėje Maskvoje tapo pagrindine tema, nagrinėjama knygoje: Geoffrey Hosking, *Rulers and Victims. The Russians in the Soviet Union*, Cambridge/Mass. 2006.
6. *Вся Москва. Адресно-справочная книга на 1936 г.*, 1.
7. Juri Trifonow, *Das Haus in der Uferstraße*, Berlin 1983; Михаил Коршунов, Виктория Терехова, *Тайна тайн Московских*, Москва 1995, o урač: Wladislaw Hedeler, *Die*

Präsenz staatlicher Gewalt inmitten einer urbanen Umwelt. Das Beispiel Moskau (pranešimas Miuncheno istorijos kolegijoje 2006 m. liepą).

8. Ten pat, 1.
9. Ten pat, 73.
10. Ten pat, 75.
11. Ten pat, 73.
12. Ten pat, 77 ir t.
13. Visi liaudies komisariatai iš eilės aprašyti knygoje *Вся Москва. Адресно-справочная книга на 1936 г.*, 8 ir t.
14. Plg. šios knygos skyrių „Butovo šaudykla".
15. Juri Trifonow, *Das Verschwinden*, Berlin 1989, 5.
16. *Вся Москва. Адресно-справочная книга на 1936 г.*, 4; visi duomenys paimti iš: Wladislaw Hedeler, *Chronik der Moskauer Schauprozesse 1936, 1937 und 1938*, Berlin 2003.
17. Roy A. Medwedew, *Die Wahrheit ist unsere Stärke*, Frankfurt/M., 1973, 251.
18. *Вся Москва. Адресно-справочная книга на 1936 г.*, 92, 325.
19. Ten pat, 94.
20. Ten pat, 93.
21. Ten pat, 95.
22. Ten pat, 97.
23. Ten pat, 328.
24. Ten pat, 329.
25. Ten pat, 379.
26. Ten pat, 453.
27. Ten pat, 15.
28. Roy A. Medwedew, *Die Wahrheit ist unsere Stärke*, 220–221.
29. Ten pat, 227.
30. Timothy J. Colton, *Moscow. Governing the Socialist Metropolis*, Cambridge/Mass., 1995, 289.
31. Timothy J. Colton, *Moscow*, 287.
32. Александр Ватлин, „Террор районного масштаба: Кунцево", iš: *Бутовский полигон. 1937–1938 гг. Книга памяти жертв политических репрессий*, выпуск 5, Москва 2001, 13–21; Alexander Vatlin, *Tatort Kunzewo. Opfer und Täter des Stalinschen Terrors 1937/38*, Berlin 2003.
33. „Из показаний свидетеля Тихачева", iš: *Бутовский полигон. 1937–1938 гг. Книга памяти жертв политических репрессий*, выпуск 3, Москва 1999, 352–354.
34. William J. Chase, *Enemies Within the Gates? The Comintern and the Stalinist Repression, 1934–1939*, New Haven/London 2001, 163–174.
35. Surinkta iš: *„Арестованы в Москве"*, iš: *Бутовский полигон. 1937–1938 гг. Книга памяти жертв политических репрессий.* Выпуск 7, Москва 2003, 318–319.

36. *Бутовский полигон. 1937–1938 гг.* Выпуск 7, Москва 2003, 318.
37. Plg. išsamią studiją apie „Namą Krantinėje“ iš: Wladislaw Hedeler, *Die Präsenz staatlicher Gewalt inmitten einer urbanen Umwelt. Das Beispiel Moskau* (pranešimas Miuncheno istorijos kolegijoje 2006 m. liepą).
38. *„Арестованы в Москве“*, iš: *Бутовский полигон. 1937–1938 гг.* Выпуск 7, Москва 2003, 318–319.
39. Plg. šios knygos skyrių „Tik tarnybiniam naudojimui!“.

PRIEŠŲ DAUGINIMAS: TROCKININKŲ IR ZINOVJEVININKŲ TERORISTINIO CENTRO BYLA 1936 M. RUGPJŪČIO 19–24 D.

1. *Ataskaita apie trockininkų ir zinovjevininkų teroristinio centro bylos nagrinėjimą TSRS Aukščiausiojo Teismo karinėje kolegijoje 1936 m. rugpjūčio 19–24 d., Maskva 1936,* parengta TSRS teisingumo liaudies komisariato, 119. Apie šį procesą, ne taip kaip apie du vėlesniuosius parodomuosius procesus, paskelbta tik ataskaita, o „protokolo“ nėra.
2. Ten pat, 167.
3. Ten pat, 185.
4. André Gide, „Zurück aus Sowjetrußland. Retuschen zu meinem Rußlandbuch“, iš: André Gide. *Gesammelte Werke VI. Reisen und Politik,* Bd. 2, hg. von Peter Schnyder, Übers. v. Johann Borek, Ralph Schmidberger und Raimund Theis, Stuttgart 1996, 41–116, 117–210. © 1996 by Deutsche Verlags-Anstalt, München, in der Verlagsgruppe Random House GmbH.
5. Šis parodomasis procesas, kaip ir po jo įvykusieji, yra išsamiai aprašytas ir išnagrinėtas. Plg. Robert Conquest, *Der große Terror. Sowjetunion 1934–1938,* München 1993; Nicolas Werth, *Le Procès de Moscou, 1936–1938,* Bruxelles 1987; William J. Chase, „Stalin as Producer: the Moscow show trials and the construction of mortal threats“, iš: *Stalin. A New History,* Edited by Sarah Davies, James Harri, Cambridge 2005.
6. Apie pasirengimą teismo procesams nuo 1936 iki 1938 m.: Wladislaw Hedeler, *Chronik der Moskauer Schauprozesse 1936, 1937 und 1938. Planung, Inszenierung und Wirkung. Mit einem Essay von Steffen Dietzsch,* Berlin 2003; Oleg W. Chlewnjuk, *Das Politbüro. Mechanismen der politischen Macht in der Sowjetunion der dreißiger Jahre,* Hamburg 1998.
7. Oleg Chlewnjuk, Lars T. Lih, Oleg Naumow (red.), *Stalin. Briefe an Molotow 1925–1936,* Berlin 1996.
8. Apie Vyšinskio biografiją: Arkadij I. Vaksberg, *Gnadenlos: Andrej Wyschinski – Mörder im Dienst Stalins,* Bergisch-Gladbach 1991. Apie ankstesnius parodomuosius procesus plg. Jörg Baberowski, *Der Rote Terror. Die Geschichte des Stalinismus,* München 2003.

9. J. Arch Getty, Oleg V. Naumov (red.), *The Road to Terror. Stalin and the Self-Destruction of the Bolsheviks, 1932–1939*, New Haven/London 1999.
10. *Ataskaita* <...> 1936, 47.
11. Ten pat, 64.
12. Ten pat, 87–89.
13. Ten pat, 103.
14. Ten pat, 100.
15. Ten pat, 96.
16. Ten pat, 59, 64.
17. Ten pat, 104.
18. Ten pat, 103.
19. Ten pat, 67.
20. Ten pat, 134.
21. Ten pat, 127.
22. Oleg W. Chlewnjuk, *Das Politbüro*, Hamburg 1998, 91.
23. Wadim Rogowin, *Vor dem großen Terror. Stalins Neo-NÖP*, Essen 2000.
24. Oleg W. Chlewnjuk, *Das Politbüro*, Hamburg 1998, 53.
25. Dėl tos pakeistos interpretacijos plg. dar Gábor Tamás Rittersporn, *Stalinist Simplifications and Soviet Complication Social Tensions and Political conflicts in the USSR 1933–1953*, Chur/... 1991, t. p. Gábor Tamás Rittersporn, „The Omnipotent Conspiracy: On Soviet Imagery on Politics and Social Relations in the 1930s", iš: *Stalinism: Its Nature and Aftermath. Essays in Honour of Moshe Lewin*, edited by Nick Lampert and Gábor Tamás Rittersporn, Basingstoke 1992, 101–120.
26. Lorenz Erren, *Selbstkritik und Schuldbekenntnis*, München 2008; t. p. plg. Solomono konservatyvų posūkį į dešinę.
27. Svarbiausią tapatybės primetimo, maskavimosi ir demaskavimo studiją pateikia Sheila Fitzpatrick, *Tear off the Masks! Identity and Imposture in Twentieth-Century Russia*, Oxford, Princeton 2005.
28. Dėl partijos valymų ritualo plg. Lorenz Erren, op. cit., ir Nathan Leites, Elsa Bernaut, *Ritual of Liquidation. The Case of the Moscow Show Trials*, Illinois 1954.
29. *Ataskaita* <...> *1936*, 57.
30. Lorenz Erren, *Selbstkritik und Schuldbekenntnis*, 371; dėl parodomojo proceso istorijos žr. Elizabeth A. Wood, *Performing Justice. Agitating Trials in Early Soviet Russia*, Ithaca/London 2005.
31. Lorenz Erren, *Selbstkritik und Schuldbekenntnis*, 146/147.
32. Ten pat, 381.
33. Ten pat, 388.
34. *Ataskaita* <...> *1936*, 35.
35. Ten pat, 132.

36. Ten pat, 173.
37. Ten pat, 124.
38. Ten pat, 170.
39. Lorenz Erren, *Selbstkritik und Schuldbekenntnis*, 82.
40. *Ataskaita* <...> *1936*, 124.
41. Nathan Leites, Elsa Bernaut, *Ritual of Liquidation. The Case of the Moscow Show Trials*, Illinois 1954.
42. Lorrenz Erren, *Selbstkritik und Schuldbekenntnis*, 396.

„PAVARGAU NUO PASTANGŲ ŽIŪRĖTI IR PAŽINTI": LIONO FEUCHTWANGERIO „MASKVA, 1937-IEJI"

1. Apie Vakarų intelektualų keliones į TSRS plg.: Robert Conquest, „The Great Error: Soviet Myths and Western Minds", iš: Robert Conquest, *Reflections on a Ravaged Century*, New York 2001, 115–149; David Caute, *The Fellow-Travellers: Intellectual Friends of Communism*, New Haven 1988; Sophie Cœuré, *La grande lueur à l'Est: Les français et l'Union soviétique 1917–1939*, Paris 1999; Paul Hollander, *Political Pilgrims: Travels of Western Intellectuals to the Soviet Union, China, and Cuba 1928–1978*, New York/Oxford 1981; Sylvia R. Margulies, *The Pilgrimage to Russia: The Soviet Union and the Treatment of Foreigners, 1924–1937*, Madison 1968; Rachel Mazuy, *Croire plutôt que voir? Voyages en Russie Soviétique (1919–1939)*, Paris 2002; Gerd Koenen, *Die großen Gesänge. Lenin, Stalin, Mao Tse-tung: Führerkulte und Heldenmythen des 20. Jahrhunderts*, Frankfurt am Main 1991.
2. André Gide, „Zurück aus Sowjetrußland. Retuschen zu meinem Rußlandbuch", iš: *André Gide, Gesammelte Werke V. Reisen und Politik*, Bd. 2, hg. von Peter Schnyder, Stuttgart 1996, 41–116, 117–210.
3. Jelena Bulgakowa, *Margarita und der Meister. Tagebücher und Erinnerungen*, Berlin 1993, 229.
4. Lion Feuchtwanger – Arnold Zweig, Briefwechsel 1933–1958, hg. von Harold von Hofe, Bd. 1, Berlin/Weimar 1984, 122.
5. Lion Feuchtwanger, *Moskau 1937*. Ein Reisebedricht für meine Freunde, Berlin: Aufbau Taschenbuch Verlag 1993, 9.
6. Ten pat, 8.
7. Ten pat, 11.
8. Ten pat, 10.
9. Wladislaw Hedeler, *Chronik der Moskauer Schauprozesse 1936, 1937 und 1938*, Berlin 2003, 135.
10. Lion Feuchtwanger, *Moskau 1937*, 81.

11. Ten pat, 82–84.
12. *Georgi Dimitroff, Tagebücher 1933–1943* (dienoraščiai), hg. von Bernhard H. Bayerlein. Iš rusų ir bulgarų k. vertė Wladislaw Hedeler ir Birgit Schliewenz, Berlin 2000, Bd. 1, 140; žr. literatūros sąrašą.
13. *Georgi Dimitroff, Tagebücher 1933–1943*, 148.
14. Volker Skierka, *Lion Feuchtwanger*, 179.
15. 1937 m. vasario 6 d. *Pravda* ir *Deutsche Zentral-Zeitung* (DZZ).
16. Lion Feuchtwanger, *Moskau 1937*, 11.
17. Volker Skierka, *Lion Feuchtwanger*, 180; David Pike, *Deutsche Schriftsteller im sowjetischen Exil, 1933–1945*, Frankfurt am Main 1981, 229 ir t.
18. Lion Feuchtwanger, *Moskau 1937*, 86.
19. Lion Feuchtwanger, *Exil*. Roman, Amsterdam 1940, 875 ir t.
20. Anais laikais keliaujant buvo būtina: *Guide to the City of Moscow. Handbook for Tourist With Information on the City's Past, Present & Future. Descriptions of its Museums and Points of Interest. Including 6 Maps*, Moscow 1937. Co-operative Publishing Society for Foreign Workers in the U.S.S.R. Yra ir lygiagretus bendrakelionio pranešimas: Ludwig Marcuse, *Mein 20. Jahrhundert. Auf dem Weg zu einer Autobiographie*, München 1960.
21. Lion Feuchtwanger, *Moskau 1937*, 44.
22. Michael David-Fox, „<The Heroic Life> of a Friend of Stalinism: Romain Rolland and Soviet Culture", iš: *Trondheim Studies on East European Cultures & Societies* No. 18, August 2006, 8–114; Matthias Heeke, *Reisen zu den Sowjets. Der ausländische Tourismus in Rußland 1921–1941. Mit einem bio-bibliographischen Anhang zu 96 deutschen Reiseautoren*, Münster 1999.
23. D. Karavkinos paliudijimai yra perspausdinti Feuchtwangerio *Moskau 1937* naujos vokiškos redakcijos 2-ajame leidime, 143–148.
24. Apie vokiečius emigrantus Maskvoje plg. Carola Tischler, *Flucht in die Verfolgung. Deutsche Emigranten im sowjetischen Exil – 1933 bis 1945*, Münster 1996; Reinhard Müller, *Die Akte Wehner, Moskau 1937 bis 1941*, Berlin 1993; Reinhard Müller, *Herbert Wehner – Moskau 1937*, Hamburg 2004; Reinhard Müller, *Menschenfalle Moskau. Exil und stalinistische Verfolgung*, Hamburg 2001; Reinhard Müller (red.), *Die Säuberung Moskau 1936: Stenogramm einer geschlossenen Parteiversammlung*, Reinbek 1991.
25. Bucharinas su Gide'u paskutinį kartą susitiko 1936 m. birželio 18 dieną; plg. Wladislaw Hedeler, *Chronik der Moskauer Schauprozesse 1936, 1937 und 1938*, Berlin 2003, 53.
26. Lion Feuchtwanger, *Moskau 1937*, 15, 19–22.
27. Ten pat, 46–48.
28. Ten pat, 23.
29. Ten pat, 36.
30. Ten pat, 67.

31. Ten pat, 87.
32. Ten pat, 98.
33. Reportažai laikraščio *Pravda* 1937 m. vasario 7 d. numeryje.
34. Visi duomenys – iš Wladislaw Hedeler, *Chronik der Moskauer Schauprozesse.*

UGNIES ATŠVAITUOSE: ISPANIJA IR KITI FRONTAI

1. Lion Feuchtwanger, *Moskau 1937. Ein Reisebericht für meine Freunde*, Berlin 1993, 72.
2. Michail Kolzow, *Spanisches Tagebuch*, Berlin 1960, 534. Knygoje daug kur remiamasi reportažais ir esė iš laikraščio *Pravda*.
3. Apie frontų linijos padėtį žr. pilietinio karo aprašymus knygose: Antony Beevor, *The Spanish Civil War*, London 1982; Burnett Bolloten, *The Spanish Civil War: Revolution and Counterrevolution*, Chapel Hill 1991.
4. *Pravda* 1937, Nr. 21 ir 22.
5. Ten pat, Nr. 244, 1937 m. rugsėjo 4 d.
6. *История рабочих Москвы 1917–1945 гг.*, Москва 1983, 300.
7. Ivan U. Majskij: *Memoiren eines sowjetischen Botschafters*, Berlin 1971, 289.
8. *История рабочих Москвы 1917–1945 гг.*, Москва 1983, 300.
9. Ten pat, 300.
10. *Pravda* 1937, Nr. 124.
11. Ten pat, Nr. 179.
12. Apie tolesnį jų likimą žr. Stéphane Courtois, *Schwarzbuch des Kommunismus*, München/Zürich 1998.
13. *Pravda* 1937, Nr. 7.
14. Ten pat, Nr. 7.
15. *Ataskaita apie antitarybinio trockininkų centro bylos nagrinėjimą TSRS Aukščiausiojo Teismo karinėje kolegijoje 1937 m. sausio 23–30 d., visa stenografinė ataskaita, Maskva 1937,* išleista TSRS teisingumo liaudies komisariato, 1937, pvz., 8, 9.
16. *Ataskaita apie antitarybinio „dešiniųjų ir trockininkų bloko" bylos nagrinėjimą TSRS Aukščiausiojo Teismo karinėje kolegijoje 1938 m. kovo 2–13 d.*, išleista TSRS teisingumo liaudies komisariato, Maskva 1938, 5.
17. Apie stalininių valymų etninį aspektą ir konfliktų etnizavimą: Terry Martin, *The Affirmative Action Empire. Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939*. Ithaca/London 2001; Jörg Baberowski, Anselm Doering-Manteuffel, *Ordnung durch Terror. Gewaltexzesse und Vernichtung im nationalsozialistischen und im stalinistischen Imperium*, Bonn 2006; plg. dar šios knygos skyrių „Butovo šaudykla".
18. Plg. David Brandenberger, *National Bolshevism. Stalinist Mass Culture and the Formation of Modern Russian National Identity 1931–1956*, Cambridge/Mass./London 2002.

19. *Spain Betrayed. The Soviet Union in the Spanish Civil War*, ed. by Ronald Radosh, Mary R. Habeck, Grigory Sevostianov, New Haven/London 2001, 23. Pagal kitus skaičiavimus, iš viso buvę 2 044 kariniai patarėjai, vienu metu ne mažiau kaip 700–800; plg. Stéphane Courtois, Jean-Louis Panné, „Der lange Schatten des NKWD fällt auf Spanien“, iš: Stéphane Courtois u. a., *Das Schwarzbuch des Kommunismus*, München/ Zürich 1998, 366–386, čia 370, 396. Vienas ilgiausiai veikusių Ispanijoje čekistų buvo Aleksandras Orlovas; jis 1938 metų liepą pasitraukė į Kanadą ir parašė prisiminimus: Alexander Orlow, *Kreml-Geheimnisse*, Würzburg 1953.
20. George Orwell, *Mein Katalonien. Bericht über den spanischen Bürgerkrieg*, Zürich 1975, 183; apie komunistų vaidmenį Ispanijos pilietiniame kare plg. dar: Edward H. Carr, *The Comintern and the Spanish Civil War*, New York 1984; Tim Rees, Andrew Thorpe (red.), *International Communism and the Communist International: 1919–1943*, Manchester 1998.
21. George Orwell, *Mein Katalonien*, 242.
22. Ten pat, 213.
23. Ten pat, 221.
24. *Spain Betrayed*, 108–120. Doc. 30.
25. Ten pat, 481. Doc. 76.
26. Ten pat, 485. Doc. 76.
27. Ten pat, 8. Doc. 1.
28. Ten pat, 133. Doc. 33.
29. Ten pat, 132. Doc. 33.
30. Ten pat, 471. Doc. 75.
31. Ten pat, 486. Doc. 76.
32. Ten pat, 487. Doc. 76.
33. Ten pat, 271; plg. Stéphane Courtois, Jean-Louis Panné, *Der lange Schatten des NKWD*, iš: tų p., *Das Schwarzbuch des Kommunismus*, München/Zürich 1998, 381–382.
34. Stéphane Courtois, Jean-Louis Panné, *Der lange Schatten des NKWD*, 379.
35. Ten pat, 383.
36. Ten pat, 376.
37. *Spain Betrayed*, 197.
38. Stéphane Courtois, Jean-Louis Panné, *Der lange Schatten des NKWD*, 381.
39. *Spain Betrayed*, 473. Doc. 75.
40. Pawel Anatoljewitsch Sudoplatow, Anatolij Sudoplatow, *Der Handlanger der Macht*. Enthüllungen eines KGB-Generals, Düsseldorf/Wien/New York/Moskau 1994, 62–63.
41. Wladislaw Hedeler, *Chronik der Moskauer Schauprozesse 1936, 1937 und 1938*, Berlin 2003, 563.
42. *Spain Betrayed*, 93.
43. Wladislaw Hedeler, *Chronik der Moskauer Schauprozesse*, 555.

44. Ten pat, 593.
45. Ten pat, 610.
46. Arthur Koestler, *Als Zeuge der Zeit.* Das Abenteuer meines Lebens, Bern/München 1983, 374.

AKLUMAS IR TERORAS: 1937 METŲ GYVENTOJŲ SURAŠYMAS PRIESPAUDOS SĄLYGOMIS

1. *Всесоюзная перепись населения 1937 года.* Краткие итоги, Москва 1991. Kiek vėliau išėjo: *Всесоюзная перепись населения 1939 года.* Основные итоги, Москва 1992. Visi duomenys paskelbti leidinyje: *Всесоюзная перепись населения 1937 года:* общие итоги. Сборник документов и материалов, Москва 2007.
2. Семён И. Голотик, Валерий И. Минаев, *Население и власть.* Очерки демографической истории СССР 1930-х годов, Москва 2004, 81.
3. Catherine Merridale, „The 1937 Census and the Limits of Stalinist Rule", iš: *The Historical Journal* 39/1 (1996), 223–240, čia 227.
4. Завтра всесоюзная перепись населения, iš: *Правда,* 1937 m. sausio 5 d.
5. Нет старой окраины, iš: *Правда,* 1937 m. sausio 7 d.
6. *Правда,* 1937 m. sausio 7 d.
7. Долг советского гражданина, iš: *Правда,* 1937 m. sausio 6 d.
8. Семён И. Голотик, Валерий В. Минаев, *Население и власть,* 80.
9. Surašymo lapų pildymo instrukcija, iš: Семён И. Голотик, Валерий В. Минаев, *Население и власть,* 82–85.
10. Ten pat, 92.
11. Moderni skaičiavimo ir rezultatų apdorojimo technologija su Holleritho mašinomis Vokietijoje pirmą kartą išbandyta per gyventojų surašymą 1933 m., paskui 1939 m.; apie tai plg. Götz Aly, Karl Heinz Roth, *Die restlose Erfassung.* Volkszählen, Identifizieren, Aussondern im Nationalsozialismus, Frankfurt am Main 2000.
12. *Всесоюзная перепись населения 1937 г.* Краткие итоги, Москва 1991, 5.
13. Ten pat, 210.
14. Ten pat, 32.
15. Валентина Б. Жиромская, „История подготовки и проведения переписи населения 1937 года", iš: *Всесоюзная перепись населения 1937 года:* общие итоги, Москва 2007, 22.
16. Plg. straipsnį „Gyventojų surašymas" *Didžiojoje tarybinėje enciklopedijoje:* „Перепись населения" iš: *Большая Советская Энциклопедия* (БСЭ), Москва 1940, том 45, 21.
17. Anketa ir instrukcija iš: Семён И. Голотик, Валерий В. Минаев, *Население и власть,* 82–86.
18. „Совсем иная картина", iš: *Правда,* 1937 m. sausio 6 d.

19. Apie demografinių rezultatų, etnografinių kategorijų ir tarybinės konstitucijos ryšį žr.: Francine Hirsch, „The Soviet Union as a Work-in-Progress: Ethnographers and the Category Nationality in the 1926, 1937, and 1939 Censuses", iš: *Slavic Review* 56/2 (Summer 1997), 251–278, t. p. Francine Hirsch, *Empire of Nation Ethnographic Knowledge and the Making of the Soviet Union*, Ithaca/London 2005.
20. *Всесоюзная перепись населения 1937 г.* Краткие итоги, Москва 1991, 6.
21. „Докладная записка начальника ЦУНХУ Госплана СССР в ЦК ВКП(б) и СНК СССР о предварительных итогах всесоюзной переписи населения", iš: *Всесоюзная перепись населения 1937 г.* Краткие итоги, Москва 1991, 22–23.
22. „Предварительные итоги", iš: *Всесоюзная перепись населения 1937 года: общие итоги.* Сборник документов и материалов, Москва 2007, 76.
23. Валентина Б. Жиромская, *Демографическая история России в 1930-е годы.* Взгляд в неизвестное, Москва 2001, 61.
24. Ten pat, 71.
25. *Всесоюзная перепись населения 1937 года: общие итоги*, Москва 2007, 60, 64.
26. *Всесоюзная перепись населения 1937 г. Краткие итоги*, Москва 1991, 26–27.
27. Ten pat, 24.
28. *Всесоюзная перепись населения 1937 года: общие итоги*, Москва 2007, 86–87.
29. Ten pat, 86–97.
30. Валентина Б. Жиромская, *Демографическая история России в 1930-е годы*, 76.
31. Семён И. Голотик, Валерий В. Минаев, *Население и власть*, 104.
32. Валентина Б. Жиромская, *Демографическая история России в 1930-е годы*, 72.
33. Ten pat, 88.
34. Ten pat, 92, 101.
35. Ten pat, 90.
36. Ten pat, 96, 99.
37. Семён И. Голотик, Валерий В. Минаев, *Население и власть*, 104.
38. Ten pat, 105.
39. Ten pat, 106. Apie dalies apklaustųjų nepalankumą plg. Baltarusijos NKVD bylas iš: *Всесоюзная перепись населения 1937 года: общие итоги*, Москва 2007, 291–292.
40. Семён И. Голотик, Валерий В. Минаев, *Население и власть*, 118–123; čia suskirstyti į raštingus ir beraščius, į vyrus ir moteris.
41. Ten pat, 109.
42. *Всесоюзная перепись населения 1937 г.* Краткие итоги, Москва 1991, 25.
43. Ten pat, 34.
44. Семён И. Голотик, Валерий В. Минаев, *Население и власть*, 97–100.
45. Е. Андреев, Л. Дарский, Т. Харькова: „Опыт оценки численности населения СССР 1926–1947 гг. (Краткие результаты исследования)", iš: *Вестник статистики* 7 (1990), 34–46, čia: 36.

46. А. Г. Волков, „Из истории переписи населения 1937 года", iš: *Вестник статистики* 8 (1990), 45–56.
47. „Докладная записка 14.3.1937", iš: *Всесоюзная перепись населния 1937 г.* Краткие итоги, Москва 1991, 38.
48. Nicolas Werth, „Ein Staat gegen ein Volk. Gewalt, Unterdrückung und Terror in der Sowjetunion", iš: Stéphane Courtois, *Das Schwarzbuch des Kommunismus,* München/Zürich 1998, 51–298, čia: 185. Apie diskusiją dėl demografinės katastrofos masto ir padarinių plg. Barbara Anderson, Brian Silver, „Demographic analysis and population catastrophes in the USSR", iš: *Slavic Review,* 44/3 (1985), 517–536; Alain Blum, *Naître, vivre et mourir en URSS,* Paris 2004; Steven Rosefielde, „Excess mortality in the Soviet Union: A reconsideration of the demographic consequences of forced industrialization, 1929–1949", iš: *Soviet Studies,* 35 (1983), 385–409; Stephen G. Wheatcroft, „On assessing the size of forced concentration labour in the Soviet Union, 1929–1956", iš: *Soviet Studies* 33 (1981), 265–295; Stephen G. Wheatcroft, „More Light on the Scale of Repression and Excess Mortality in the Soviet Union in the 1930s", iš: *Soviet Studies* 42/2 (1990), 355–367; Steven Rosefielde, „Excess collectivization deaths, 1929–1933: New democratic evidence", iš: *Slavic Review,* 43/1 (1984), 83–88; Владимир А. Юсупов, *Демографические катастрофы и кризисы в России в первой половине XX века.* Историко-демографические очерки, Новосибирск 2000; Frank Lorimer, *The Population of the Soviet Union: History and Prospect,* Geneva 1946; Сергей Максудов, Жанна Зайончковская (red.), *Потери населения СССР,* Benson/Vermont 1989; *Население России в XX веке.* Исторические очерки, том 1: 1900–1939, Москва 2000.
49. А. Г. Волков, „Из истории переписи населения 1937 года", iš: *Вестник статистики* 8 (1990), 45.
50. Семён И. Голотик, Валерий В. Минаев, *Население и власть,* 111.
51. Wladislaw Hedeler, *Chronik der Moskauer Schauprozesse 1936, 1937 und 1938.* Planung, Inszenierung und Wirkung, Berlin 2003, 614.
52. Sutrumpinta iš „Центральное управление народно-хозяйственного учёта" (Liaudies ūkio apskaitos centrinė valdyba).
53. Семён И. Голотик, Валерий В. Минаев, *Население и власть,* 81.
54. Plg. *Didžiosios tarybinės enciklopedijos* straipsnį „Gyventojų surašymas": „Перепись населения", iš: *Большая Советская Энциклопедия (БСЭ),* Москва 1940, том 45, 22.
55. А. Г. Волков, „Из истории переписи населения 1937 года", iš: *Вестник статистики* 8 (1990), 46–47.
56. Ten pat, 47.
57. Ten pat, 52.

INDUSTRIALIZACIJOS SIAUBO SPEKTAKLIS: ANTRAS MASKVOS PARODOMASIS PROCESAS 1937 METŲ SAUSĮ

1. Dėl proceso analizės žr. dar William Chase, „Stalin as Producer the Moscow show trials and the construction of mortal threats", iš: *Stalin, A New History*. Edited by Sarah Davies and James Harris, Cambridge 2005, 226–248; Nicolas Werth, *Le Procès de Moscou 1936–1938*, Bruxelles 1987; Robert Conquest, *Der große Terror*. Sowjetunion 1934–1938, München 1993; Nathan Leites, Elsa Bernaut, *Ritual of Liquidation*. The Case of the Moscow Show Trials, Illinois 1954.
2. Ataskaita apie antitarybinio trockininkų centro bylos nagrinėjimą TSRS Aukščiausiojo Teismo karinėje kolegijoje 1937 m. sausio 23–30 d., visa stenograma, Maskva 1937, parengta TSRS teisingumo liaudies komisariato, 19–20.
3. *Ataskaita* <...> *1937*, 560. Apie Vyšinskio teisės teoriją: Peter H. Solomon, *Soviet Criminal Justice under Stalin*, Cambridge 1996.
4. Apie tardymų ir akistatų eilės tvarką žr. Wladislaw Hedeler, *Chronik der Moskauer Schauprozesse 1936, 1937 und 1938*, Berlin 2003.
5. Lion Feuchtwanger, *Moskau 1937. Ein Reisebericht für meine Freunde*, Berlin 1993, 93–96.
6. Joseph E. Davies, *Als USA-Botschafter in Moskau*. Authentische und vertrauliche Berichte über die Sowjetunion bis Oktober 1941, Zürich[3] 1943, 29.
7. *Ataskaita* <...> *1937*, 50–51.
8. Ten pat, 54.
9. Ten pat, 186.
10. Ten pat, 208.
11. Ten pat, 230.
12. Ten pat, 268.
13. Ten pat, 400.
14. Ten pat, 332.
15. Ten pat, 453.
16. Ten pat, 488–489, 493–494, 499–500.
17. Akivaizdžiausiai ir sistemingiausiai su naujų „įsivaizduojamų žemėlapių" kūrimu supažindina atitinkamų metų žurnalo *СССР на стройке* numeriai; beje, jo redaktorius kurį laiką buvo Jurijus Piatakovas.
18. *Ataskaita* <...> *1937*, 499.
19. „Кузнецкий бассейн", iš: *Большая Советская Энциклопедия* (*БСЭ*), том 35, Москва 1937, 374–387.
20. *Ataskaita* <...>*1937*, 435.
21. Ten pat, 432–435.

22. Edward Afron Rees, *Stalinism and Soviet Rail Transport 1928–41,* Houndsmill/Basingstoke/London 1995.
23. Ten pat, 148.
24. Ten pat, 152.
25. Ten pat, 156.
26. Ten pat, 172.
27. Ten pat, 169–171.
28. Ten pat, 185.
29. *Ataskaita* <...> *1937,* 12.
30. Ten pat, 506.
31. Ten pat, 432.
32. Ten pat, 13–14.
33. Ten pat, 404.
34. Ten pat, 546.
35. Ten pat, 182, 472.
36. Ten pat, 321.
37. Ten pat, 525.
38. Ten pat, 602.
39. Ten pat, 539.
40. Ten pat, 563.
41. Lydia Tschukowskaja, *Ein leeres Haus,* Zürich 1967, 50.
42. *Правда,* 1937 m. sausio 21 d.
43. *Правда,* 1937 m. sausio 27 d. („Грозные волны народного гнева и ненависти").
44. *Правда,* 1937 m. sausio 25 d. („Уничтожить изменников родины, кровавых псов фашизма – таково требование трудящихся масс Советского Союза").
45. *Правда,* 1937 m. sausio 31 d.
46. *Правда,* 1937 m. sausio 27 d.
47. *Правда,* 1937 m. sausio 28 d.
48. *Правда,* 1937 m. sausio 27 d.
49. Michailo Kolcovo rašinys laikraštyje *Правда,* 1937 m. sausio 23 d.
50. *Правда,* 1937 m. sausio 27 d.
51. *Правда,* 1937 m. sausio 30 d.
52. *Правда,* 1937 m. sausio 27 d. („Почему они признаются?").
53. *Правда,* 1937 m. sausio 30 d.
54. *Правда,* 1937 m. sausio 31 d. („Митинг на Красной площади, Всеволод Вишневский, Народ-победитель").
55. Николай Н. Евреинов, Шаги Немезиды („Я другой такой страны не знаю"...). Драматическая хроника в 6-ти картинах из партийной жизни в СССР (1936–1938), Париж 1956.

56. Lorenz Erren, *Selbstkritik und Schuldbekenntnis*, München 2008, 374.
57. Ten pat, 375.
58. Ten pat, 395–396.

„PUOTA MARO METU". PUŠKINO JUBILIEJUS 1937 M. VASARIO 10 D.

1. „Да здравствует Ленин, да здравствует Сталин/Да здравствует солнце! Да скроется тьма!", iš: *Правда*, 1937 m. balandžio 14 d.
2. Puškino jubiliejui skirta ir mokslo darbų: Stephanie Sandler, „The 1937 Pushkin Jubilee as Epic Trauma", iš: Kevin M. F. Platt and David Brandenberger (red.), *Epic Revisionism*. Russian History and Literature as Stalinist Propaganda, Madison/Wisconsin 2006, 193–213; Юрий Молок, *Пушкин в 1937 году. Материалы и исследования по иконографии*, Москва 2000; Rainer Grübel, „Gabe, Aufgabe, Selbstaufgabe. Dichter-Tod als Opferhabitus", iš: Klaus Städtke (red.), *Welt hinter dem Spiegel*, Berlin 1998, 139–204, ypač 191 ir t.; Wolfgang Stephan Kissel, *Der Kult der toten Dichter und die russische Moderne, Puschkin – Blok – Majakowskij*, Köln 2004; dėl kanonizavimo žr. dar D. Geršenzono straipsnį „Didžiojoje tarybinėje enciklopedijoje": „Пушкин", iš: *Большая Советская Энциклопедия (БСЭ)*, Москва 1940, том 47, 651–673.
3. Stephanie Sandler, „The 1937 Pushkin Jubilee as Epic Trauma", iš: Kevin M. F. Platt and David Brandenberger (red.), *Epic Revisionism. Russian History and Literature as Stalinist Propaganda*, Madison/Wisconsin 2006, 193–213; Юрий Молок, *Пушкин в 1937 году*, Москва 2000, 204.
4. Юрий Молок, *Пушкин в 1937 году*, 62.
5. Veronique Garros, Natalija Korenewskaja, Thomas Lahusen (red.), *Das wahre Leben. Tagebücher aus der Stalinzeit*, Berlin 1998, 117.
6. Юрий Молок, *Пушкин в 1937 году*, 30, 199.
7. Stephanie Sandler, „The 1937 Pushkin Jubilee as Epic Trauma", 196.
8. Viktoro B. Šklovskio (Виктор Б. Шкловский) recenzija „Pravdoje" „Подвиг мысли", *Правда*, 1937 m. vasario 13 d.
9. *Пушкинская Москва. Путеводитель*, Москва 1937; Николай П. Анциферов, *Москва Пушкина*, Москва 1950.
10. „Поэт в ссылке", iš: *Правда*, 1937 m. vasario 13 d.
11. Stephanie Sandler, „The 1937 Pushkin Jubilee as Epic Trauma", 196.
12. *Правда*, 1937 m. vasario 1 d.; nuotrauka su Puškino palikuonimis, *Правда*, 1937 m. vasario 9 d.
13. Александр С. Пушкин, „К Чаадаеву", iš: А. С. Пушкин, *Собрание сочинений в десяти томах*, Москва 1981, том I, 207.

14. *Правда*, 1937 m. vasario 10 d.
15. Александр С. Пушкин, „Exegi monumentum. Я памятник себе воздвиг нерукотворный“, iš: А. С. Пушкин, *Собрание сочинений в десяти томах*, Москва 1981, том II, 295. Vasilijaus Žukovskio įterpta eilutė „...прелестью живой стихов / Я был полезен“ pakeista pirmykšte Puškino eilute, būtent: „...в мой жестокий век / Восславил я свободу“, o vietoj „я долго буду тем народу / я любезен“ vėl sugrąžinti žodžiai: „...я любезен народу“. Už tai, kad nurodė man tą tekstą, dėkoju Nataljai J. Smirnovai, Maskva.
16. Лев Никулин, „Триумф поэта“, iš: *Правда*, 1937 m. vasario 11 d.
17. *Правда*, 1937 m. vasario 6 d.
18. Vis dėlto ir Puškino žinovų brolijos neaplenkė teroras: toks likimas ištiko ir Sergejų J. Geseną (1903–1937), ir Levą B. Modzelevskį (1902–1948).
19. Б. А. Бабочкин, „Пушкин победитель“, cituojama pagal: Юрий Молок, *Пушкин в 1937 году*, 53 ir t.
20. Ten pat, 54.
21. Piešinys iš: *Крокодил*, 3 (1937).
22. „<The Glory of the Russian People>, Pravda 10 February 1937“, iš: Kevin M. F. Platt and David Brandenberger (ed.), *Epic Revisionism*. Russian History and Literature as Stalinist Propaganda, Madison/Wisconsin 2006, 214–219.
23. Patikima: Вадим Перельмутер (red.), *Пушкин в эмиграции. 1937*, Москва 1999.
24. Семён Л. Франк, *Этюды о Пушкине*, Париж 1987, 31.
25. Ten pat, 40, 42, 46–47.
26. Ten pat, 54, 57.
27. Jelena Bulgakowa, *Margarita und der Meister*, Berlin 1993, 156.
28. Plg.: Stephanie Sandler, „The 1937 Pushkin Jubilee as Epic Trauma“, 2000–2004.
29. Андрей Платонов, „Пушкин – наш товарищ“, iš: Андрей Платонов, *Величие простых сердец*, Москва 1976, 277–291; Андрей Платонов, „Пушкин и Горький“, iš: *Величие простых сердец*, Москва 1976, 292–313.
30. Андрей Платонов, „Пушкин и Горький“, iš: *Величие простых сердец*, Москва 1976, 290–291.
31. Ten pat, 304.
32. Ten pat, 313.
33. Kalbama apie eilėraštį „Светлая радость“, cituojamą iš: Wladislaw Hedeler, *Chronik der Moskauer Schauprozesse 1936, 1937 und 1938*, Berlin 2003, 268.
34. „Пир во время чумы“, iš: Александр С. Пушкин, *Собрание сочинений в десяти томах*, Москва 1981, том 4, 329–337.
35. Michail Zoshchenko, „What I Would Like To Say About The Late Poet“, *Крокодил* 5 (1937); „A Speech Given during the Pushkin Days at a Meeting of the Tenants' Cooperative on Malaia Perinnaia, № 7“, *Крокодил* 5 (1937), iš: Kevin M. F. Platt and

David Brandenberger (ed.), *Epic Revisionism. Russian History and Literature as Stalinist Propaganda*, Madison/Wisconsin 2006, 220–232.

36. Андрей Платонов: „Пушкин – наш товарищ", iš: Андрей Платонов, *Величие простых сердец*, Москва 1976, 277–278.
37. *История Москвы. В шести томах.* Том шестой. Период построения социализма (1917 г.–июнь 1941 г.). Книга 2, Москва 1959, 126.
38. *История Москвы*, 167.
39. Ten pat, 240.
40. Ten pat, 288.
41. Корней И. Чуковский, cituota iš: Юрий Молок, *Пушкин в 1937 году*, 20.

VIEŠA MIRTIS. ORDŽONIKIDZĖS SAVIŽUDYBĖ IR POMIRTINIS RITUALAS

1. Jelena Bulgakowa, *Margarita und der Meister, Tagebücher. Erinnerungen*, Berlin 1993, 158.
2. Georgi Dimitroff, *Tagebücher 1933–1943*, Berlin 2000, 150.
3. Véronique Garros, Thomas Lahusen, Natalija Korenevskaja (red.), *Das wahre Leben. Tagebücher aus der Stalinzeit*, Berlin 1998, 77.
4. Nina Kosterina, *Das Tagebuch der Nina Kosterina*, Frankfurt/M. 1981, 24.
5. Véronique Garros, Thomas Lahusen, Natalija Korenevskaja (red.), *Das wahre Leben. Tagebücher aus der Stalinzeit*, Berlin 1998, 119.
6. Alexander Weissberg-Cybulski, *Im Verhör*, Wien/Zürich 1993, 71.
7. Robert Conquest, *Der große Terror. Sowjetunion 1934–1938*, München 1993, 198.
8. Олег В. Хлевнюк, *1937-й: Сталин, НКВД и советское общество*, Москва 1992, 131–132.
9. Олег В. Хлевнюк, *1937-й*, 139–141.
10. Robert Conquest, *Der große Terror*, 197. Apie Stalino ir Ordžonikidzės santykius žr. Олег В. Хлевнюк, *Сталин и Орджоникидзе. Конфликты в Политбюро в 30-е годы*, Москва 1993.
11. Robert Conquest, *Der große Terror*, 198.
12. *Правда*, 1937 m. vasario 19.
13. *Правда*, 1937 m. vasario 19, 5.
14. *Правда*, 1937 m. vasario 19, 4.
15. *Правда*, 1937 m. vasario 20, 1.
16. Jelena Bulgakowa, *Margarita und der Meister, Tagebücher. Erinnerungen*, Berlin 1993, 1937 metų vasario 19 dienos įrašas.
17. Jelena Bulgakowa, *Margarita und der Meister*, 1937 metų kovo 20 dienos įrašas.
18. André Gide, „Zurück aus Sowjetrußland. Retuschen zu meinem Rußlandbuch",

iš: *André Gide, Gesammelte Werke. VI. Reisen und Politik,* Bd. 2, red. Peter Schnyder, Stuttgart 1996, 55.

19. Georgi Dimitroff, *Tagebücher 1933–1943,* 1937 m. vasario 21 d. įrašas.
20. Roy Medwedjew, *Die Wahrheit ist unsere Stärke,* Frankfurt/M. 1973, 216–220; Robert Conquest, *Der große Terror,* 195–201; Олег В. Хлевнюк, *1937-й,* 116–144; Montefiore 210–218.
21. Irina Paperno, „Constructing the Meaning of Suicide", iš: Jane Burbank (red.), *Imperial Russia,* 305–330; Irina Paperno, *Suicide as a Cultural Institution in Dostoevsky's Russia,* Ithaca/London 1997. Apie bendrą diskusiją dėl savižudybės žr. dar: Alfred Alvarez, *The Savage God: A Study of Suicide,* New York 1971; Jack D. Douglas, *The Social Meanings of Suicide,* Princeton 1967.
22. Nina A. Kosterina, *Das Tagebuch der Nina Kosterina,* Frankfurt/M. 1981, 43. (1938 m. balandžio 13 d.)
23. Георгий В. Андреевский, *Повседневная жизнь Москвы в сталинскую эпоху. 1930–1940-е годы,* Москва 2003, 240.
24. Lorenz Erren, *Selbstkritik und Schuldbekenntnis,* München 2008, 262.
25. Олег В. Хлевнюк, *1937-й,* 196. Apie jaunuolių savižudybes trečiajame dešimtmetyje žr. Vera Spiertz, „Geheime Berichte über den Freitod junger Rotarmisten (1923–1927)", iš: Corinna Kuhr-Korolev, Stefan Plaggenborg, Monica Wellmann (red.), *Sowjetjugend 1917–1941: Generation zwischen Revolution und Resignation,* Essen 2001; Monica Wellmann, „Integrationsprobleme und Ausgrenzungserfahrungen: Abschiedsbriefe junger Selbstmörder aus Moskau (20er Jahre)", iš: Corinna Kuhr-Korolev, Stefan Plaggenborg, Monica Wellmann (red.), *Sowjetjugend 1917–1941: Generation zwischen Revolution und Resignation,* Essen 2001.
26. Феликс Ф. Перченок, *Репрессированные геологи. Биографические материалы,* С.-Петербург 1992, 121.
27. Lorenz Erren, *Selbstkritik und Schuldbekenntnis,* 180.
28. Олег В. Хлевнюк, *1937-й,* 19; Montefiore ir kt.
29. Hedeler, 624.
30. Solomon Wolkow, *Stalin und Schostakowitsch. Der Diktator und der Künstler,* Berlin 2004, 195, 203.
31. J. Arch Getty, Oleg V. Naumov (red.), *The Road to Terror. Stalin and the Self-Destruction of the Bolsheviks 1932–1939,* New Haven/London 1999, 315.
32. Ten pat, 321–322.
33. Олег В. Хлевнюк, *1937-й,* 201. Panašiai kalbėjo ir Vorošilovas, plg. Wadim Rogowin, *1937, Jahr des Terrors,* Essen 1998, 265 ir t.
34. J. Arch Getty, Oleg V. Naumov (red.), *The Road to Terror,* 337–338.
35. Ten pat, 442.
36. Олег В. Хлевнюк, *1937-й,* 62.

37. William J. Chase, *Enemies Within the Gates? The Comintern and the Stalinist Repression 1934–1939*, New Haven/London 2001, 281.
38. Robert Conquest, *Der große Terror*, 196.
39. Олег В. Хлевнюк, *1937-й*, 122.
40. J. Arch Getty, Oleg V. Naumov (red.), *The Road to Terror*, 292–294.
41. Олег В. Хлевнюк, *1937-й*, 131, 133 ir 287.
42. Ten pat, 119.
43. Roy Medwedjew, *Die Wahrheit ist unsere Stärke*, 218–219.
44. Валентина Б. Жиромская, *Демографическая история России в 1930-е годы, взгляд в неизвестное*, Москва 2001, 25.
45. Олег В. Хлевнюк, *1937-й*, 207.
46. *Бутовский полигон 1937. Книга памяти жертв политических репрессий. Выпуск 8*, Москва 2004, 332.
47. Wladislaw Hedeler (red.), *Stalinscher Terror 1934–41*, Berlin 2002, 20; Marc Jansen, Nikita Petrov, *Stalin's Loyal Executioner*, 62.
48. Marc Jansen, Nikita Petrov, *Stalin's Loyal Executioner*, 142.
49. Ten pat, 144.
50. Alexander Vatlin, *Tatort Kunzewo. Opfer und Täter des Stalinschen Terrors 1937/38*, Berlin 2003, 66.
51. Marc Jansen, Nikita Petrov, *Stalin's Loyal Executioner*, 177.
52. Ten pat, 171, pavardės 253.
53. Ten pat, 169, 170.
54. Andrei Arschilowski, iš: Véronique Garros, Thomas Lahusen, Natalija Korenevskaja (red.), *Das wahre Leben. Tagebücher aus der Stalinzeit*, 77, 79, 119.

1937 METAIS MAŠINŲ SKYRIUJE: CENTRO KOMITETO VASARIO–KOVO PLENUMAS

1. Georgi Dimitroff, *Tagebücher 1933–1943*. Red. Bernhard H. Bayerlein. Iš rusų ir bulgarų kalbų vertė Wladislaw Hedeler ir Birgit Schliewenz, Berlin 2000; 152 (1937 m. kovo 5 d. įrašas).
2. Karikatūros išspausdintos ir pakomentuotos leidinyje: *Piggy Foxy and the Sword of Revolution. Bolshevik Self-Portraits*. Red. Alexander Vatlin ir Larisa Malashenko. Vertė Vadim A. Staklo. Pratarmės autorius Simon Sebag Montefiore, New Haven, London 2006, iliustracijos Nr. 169–181.
3. Čia cituojami protokolai buvo 1992–1999 metais paskelbti žurnale *Вопросы истории*, kaip „Материалы февральско-мартовского пленума ЦК ВКП(б) 1937 года“: 1937 m. vasario 23 d. vakarinio posėdžio – iš *Вопросы истории* 2/3 (1992), 3–44.

1937 m. vasario 23 d. vakarinio posėdžio – iš *Вопросы истории* 4/9 (1992), 3–36.
1937 m. vasario 24 d. vakarinio posėdžio – iš *Вопросы истории* 6/7 (1994), 3–29.
1937 m. vasario 25 d. rytinio posėdžio – iš *Вопросы истории* 8/9 (1992), 3–29.
1937 m. vasario 26 d. vakarinio posėdžio – iš *Вопросы истории* 5 (1993), 3–23.
1937 m. vasario 27 d. rytinio posėdžio – iš *Вопросы истории* 6 (1993), 3–36.
1937 m. vasario 27 d. vakarinio posėdžio – iš *Вопросы истории* 1 (1994), 12–13.
1937 m. vasario 27 d. vakarinio posėdžio – iš *Вопросы истории* 7 (1993), 3–24.
1937 m. vasario 28 d. rytinio posėdžio – iš *Вопросы истории* 8 (1993), 3–26.
1937 m. vasario 28 d. vakarinio posėdžio – iš *Вопросы истории* 9 (1993), 3– 32.
1937 m. kovo 1 d. vakarinio posėdžio – iš *Вопросы истории* 2 (1994), 3–29.
1937 m. kovo 1 d. vakarinio posėdžio – iš *Вопросы истории* 6 (1994), 3–23.
1937 m. kovo 2 d. rytinio posėdžio – iš *Вопросы истории* 8 (1994), 3–29.
1937 m. kovo 2 d. vakarinio posėdžio – iš *Вопросы истории* 3 (1995), 3–15.
1937 m. kovo 3 d. rytinio posėdžio – iš *Вопросы истории* 4 (1995), 3–18.
1937 m. kovo 3 d. vakarinio posėdžio – iš *Вопросы истории* 2 (1999), 3–26.
1937 m. kovo 4 d. rytinio posėdžio – iš *Вопросы истории* 4 (1999), 3–18.
1937 m. kovo 4 d. rytinio posėdžio – iš *Вопросы истории* 10 (1995), 3–26.
1937 m. kovo 4 d. vakarinio posėdžio – iš *Вопросы истории* 7 (1995), 3–25.
1937 m. kovo 5 d. vakarinio posėdžio – iš *Вопросы истории* 8 (1995), 3–25.
1937 m. kovo 5 d. vakarinio posėdžio – iš *Вопросы истории* 11 (1995), 12, 3–23.

4. *Вопросы истории* 1992, 2/3, 3–44.
5. Plg. šios knygos skyrių „Industrializacijos siaubo spektaklis", kur rašoma ir apie Piatakovo bylą.
6. Plg. šios knygos skyrių „Vieša mirtis".
7. Išsamiausiai apie vasario–kovo plenumą rašo: J. Arch Getty, Oleg V. Naumov (red.), *The Road to Terror. Stalin and the Self-Destruction of the Bolsheviks 1932–1939*, New Haven/London 1999, o ypač: Wladislaw Hedeler, *Chronik der Moskauer Schauprozesse 1936, 1937 und 1938*, Berlin 2003, 160–206.
8. Wadim S. Rogowin, *1937. Jahr des Terrors*. Iš rusų k. vertė Hannelore Georgi ir Harald Schubärth, Essen 1998, 269/270.
9. Apie jo pasirodymą plenume: Wadim S. Rogowin, *1937. Jahr des Terrors*, 257.
10. Bucharino 1937 m. vasario 20 d. laiškas plenumui, iš: *Вопросы истории* 2/3 (1992), 5.
11. Citata iš: Wadim S. Rogowin, *1937. Jahr des Terrors*, 274; *Вопросы истории* 6/7 (1994), 9.
12. Павел Постышев, iš: *Вопросы истории* 8–9 (1992), 24.
13. Wladislaw Hedeler, *Chronik der Moskauer Schauprozesse 1936, 1937 und 1938*, 177–178; Dokumentas 143 iš: J. Arch Getty, Oleg V. Naumov (red.), *The Road to Terror. Stalin and the Self-Destruction of the Bolsheviks 1932–1939*, New Haven/London 1999, 412–413, faks. 414–415.
14. Nutarimas rezoliucijoje diskusijų pabaigoje, 1937 m. vasario 27 d. vakariniame posėdyje, iš: *Вопросы истории* 7 (1993), 3–24.

15. Ten pat, 7, 3–4.
16. Ten pat, 6, 15.
17. Ten pat, 5, 3–5.
18. Ten pat, 5, 6.
19. Ten pat, 5,16.
20. Ten pat, 6, 8.
21. Ten pat, 7, 5.
22. Ярославский, iš: *Вопросы истории* 5 (1993), 16.
23. Ten pat, 6, 5/6, 7–8.
24. Ten pat, 7, 17, 20.
25. Ten pat, 8, 8.
26. Ten pat, 8, 19.
27. Ten pat, 9, 4.
28. *Вопросы истории* 1 (1994), 15.
29. Ten pat, 2, 6.
30. Ten pat, 2,13.
31. Ten pat, 10, 3–27.
32. Ten pat, 10, 13.
33. Pagal: Wladislaw Hedeler, *Chronik der Moskauer Schauprozesse 1936, 1937 und 1938,* 185, 189, 191, 196.
34. *Вопросы истории* 10 (1994), 13–27.
35. *Вопросы истории* 2 (1995), 21.
36. Ten pat, 2, 12.
37. Ten pat, 2, 16.
38. Ten pat, 3, 3–15.
39. Rezoliucija, iš: *Вопросы истории* 2 (1995), 22.
40. Ten pat, 2, 16.
41. Ten pat, 3, 11.
42. Ten pat, 3, 14.
43. Ten pat, 4, 15.
44. Ten pat, 7, 11–12.
45. Ten pat, 7, 17.
46. Wladislaw Hedeler, *Chronik der Moskauer Schauprozesse 1936, 1937 und 1938,* 172.
47. *Вопросы истории* 8 (1995), 22–23.
48. *Вопросы истории* 6 (1993), 5.
49. Ten pat, 9, 28.
50. Vorošilovas, iš: *Вопросы истории* 8 (1994), 12.
51. Malenkovas, iš: *Вопросы истории* 10 (1995), 5.
52. Stalino baigiamoji kalba, iš: *Вопросы истории* 11 (1995), 22.

53. Ten pat, 11, 18.
54. Malenkovas, iš: *Вопросы истории* 10 (1995), 6.
55. Ten pat, 3, 6.
56. Pasidomėti tų dviejų srovių susidūrimu paskatino J. Arch Getty veikalas *Origins of the Great Purges*. The Soviet Communist Part Reconsidered, 1933–1938, Cambridge 1985.
57. *Вопросы истории* 11 (1995), 18–20.

MASKVA PARYŽIUJE: TSRS PAVILJONAS 1937 METŲ PASAULINĖJE PARODOJE

1. 1937 m. balandžio 24 dienos *Правда* (Nr. 113) ir *Правда*, Nr. 133.
2. 1937 m. rugpjūčio 31 dienos *Правда* (Nr. 240).
3. Karlas Marxas apie 1851 metų Londono pasaulinę parodą, cituojama pagal Maria Christina Zopff, „Ein Rundgang im Sowjetischen Pavillon der Weltausstellung 1937 in Paris: Architektur, Bauplastik, Wandmalerei in ihrer Aussage und Bedeutung", iš: *„Die Axt hat geblüht...". Europäische Konflikte der 30er Jahre in Erinnerung an die frühe Avantgarde*, redaktoriai: Jürgen Harten, Hans-Werner Schmidt, Marie Luise Syring, Städtische Kunsthalle Düsseldorf 1987, 426; *Années 30 en Europe. Le temps menaçant 1929–1939. Exposition du 20 février au 25 mai 1997. Musée d'Art moderne de la Ville de Paris*, Paris 1997.
4. Walter Benjamin, Gesammelte Schriften 1, red. Rolf Tiedemann, Frankfurt/Main 1982; Walter Benjamin, *Passagen*, Bd. 1, 51.
5. Bertrand Lemoine, „Die Ausstellung von 1937", iš: *„Die Axt hat geblüht..."*, 145.
6. *Выставочные ансамбли СССР, 1920–1930-е годы*. Материалы и документы, Москва 2006, 5.
7. Ten pat, 217.
8. Ten pat, dok. 91; Давид Аркин, „Архитектурный образ страны Советов: Павильон СССР на международной выставке в Париже", iš: *Архитектура и скульптура*, Москва 1938, 218.
9. Plg. paviljono aprašymą leidinyje *Выставочные ансамбли СССР*, 216 ir t., ir Maria Christina Zopff, „Ein Rundgang im Sowjetischen Pavillon", iš: *„Die Axt hat geblüht..."*, 426–429.
10. Maria Christina Zopff, „Ein Rundgang im Sowjetischen Pavillon", iš: *„Die Axt hat geblüht..."*, 427, pavardė 6.
11. Paveikslų reprodukcijos yra leidinyje *„Die Axt hat geblüht..."*, 448.
12. *Выставочные ансамбли СССР*, 217.
13. Modelio atvaizdas yra leidinyje *„Die Axt hat geblüht..."*, 428.
14. *Выставочные ансамбли СССР*, 90.
15. Iškilmių salės atvaizdas yra leidinyje *„Die Axt hat geblüht..."*, 429.

16. Ten pat, 429.
17. Tokijo rūmų (Palais de Tokyo) architektai: Jean-Claude Dondel, André Aubert, Paul-Jean-Emile Viard, Marcel Dastugue, pagal: *„Die Axt hat geblüht...“*, 124–125.
18. Dieter Bartetzko, „Tödliches Lächeln – Der deutsche Ausstellungspavillon von Albert Speer“, iš: *„Die Axt hat geblüht...“*, 339.
19. Albert Speer, *Erinnerungen*, Berlin 1969, 95.
20. Bertrand Lemoine, „Die Ausstellung von 1937“, iš: *„Die Axt hat geblüht...“*, 141.
21. Romy Golan, „Das Bild der modernen Welt“, iš: *„Die Axt hat geblüht...“*, 151–152.
22. http://www.exposeum.de (Juli 2008).
23. *Paris 1937. Exposition Internationale des Arts et Techniques dans la Vie Moderne* 1, cituota pagal http://expo2000.de/expo2000/geschichte (Juli 2008).
24. Apie rusų koloniją Paryžiuje: Marina Gorboff, *La Russie fantôme. L'émigration russe de 1920 à 1950*, Lausanne 1995; Елена Менегальдо, *Русские в Париже 1919–1939*, Москва 2001.
25. Apie Krivickio, Reisso ir Malli (vyro) bylas: Alexander Orlow, *Kreml-Geheimnisse*, Würzburg 1953, 267–274; skyrių apie čekistų likvidavimą žr. dar http://www.wonder.ru/alex (Juli 2008).
26. Wladislaw Hedeler, *Chronik der Moskauer Schauprozesse 1936, 1937 und 1938*, Berlin 2003, 363.
27. Marina Gorboff, *La Russie fantôme. L'émigration russe de 1920 à 1950*, Lausanne 1995, 157.
28. Dėl Sergejaus Efrono plg. Wadim Rogowin, *1937. Jahr des Terrors*, Essen 1998, 384.
29. Alexander Orlow, *Kreml-Geheimnisse*, Würzburg 1953, 269.
30. Wadim Rogowin, *1937. Jahr des Terrors*, Essen 1998, 386.
31. Apie Sociologijos koležą, kurį 1937 m. įsteigė Georges Bataille, Michel Leiris, Roger Caillois, o lankė Walter Benjamin, Hans Mayer, Alexandre Kojève, André Masson, Pierre Klossowski, žr. dar Stephan Moebius, *Die Zauberlehrlinge. Soziologiegeschichte des Collège de Sociologie*, Konstanz 2006.
32. Willem van Reijen, Herman van Doorn, *Aufenthalte und Passagen. Leben und Werk. Walter Benjamin. Eine Chronik*, Frankfurt am Main 2001, 174–175.

IR ŠVENČIŲ, IR EGZEKUCIJŲ VIETA – RAUDONOJI AIKŠTĖ

1. Plg. „Didžiosios tarybinės enciklopedijos“ straipsnį „Raudonoji aikštė“: *Красная площадь*, iš: *Большая Советская Энциклопедия (БСЭ)*, том 34, Москва 1937, 583–588. Apie tai, kaip Raudonoji aikštė atrodė 1937 metais, žr. *Guide to the City of Moscow. Handbook for Tourist With Information on the City's Past, Present & Future. Descriptions of its Museums and Points of Interest. Including 6 Maps*, Moscow 1937, t. p. Л. Ковалёв (red.), *Москва*, Москва 1935.

2. André Gide, „Zurück aus Sowjetrußland. Retuschen zu meinem Rußlandbuch", iš: André Gide, *Gesammelte Werke. VI. Reisen und Politik*, Bd. 2, red. Peter Schnyder, Stuttgart 1996, 55.
3. Apie politikos viešąsias erdves stalinizmo sąlygomis plg. viešumos sferas sovietinio tipo visuomenėse: *Public Spheres in Soviet-Type Societies*, redaktoriai Gábor T. Rittersporn, Malte Rolf, Jan C. Behrends, Frankfurt am Main ir kt., 2003. Apie asmenybės kulto aprėptį plg. Jan Plamper, „The Spatial Poetics of the Personality Cult: Circles around Stalin", iš: *The Landscape of Stalinism*. The Art and Ideology of Soviet space, red. Evgeny Dobrenko, Eric Naiman, Seattle/London 2003, 19, 50; Monica Rüthers, *Moskau bauen von Lenin bis Chruschtschew*. Öffentliche Räume zwischen Utopie, Terror und Alltag, Wien/Köln/Weimar 2007, ypač 33–52. Išsamiausiai apie tarybines šventines demonstracijas rašo Malte Rolf, *Das sowjetische Massenfest*, Hamburg 2006.
4. Juri Trifonow, *Das Verschwinden*, Berlin 1989, 192.
5. Ten pat, 193.
6. Ten pat, 194.
7. Ten pat, 196.

CHOPINO KONCERTAS IR ŽUDYMO RITUALAS. RADIJAS IR DIDŽIOSIOS VISUOMENĖS KŪRIMAS

1. Николай В. Устрялов, „Дневник Н. В. Устрялова 1935–1937 гг.", iš: *Источник*, 5–6 (1998), 3–100 (1937 m. sausio 30/31 d. įrašas, 66–67).
2. Apie tikslines bendruomenes žr. Lorenz Erren, *Selbstkritik und Schuldbekenntnis*, München 2008. Apie radijo ir masinės žiniasklaidos vaidmenį: *Советская власть и медиа*. Сборник статей под общей редакцией Ханса Гюнтера и Забины Хенсген, Санкт-Петербург 2006; Татьяна Горяева, *Радио России: политический контроль советского радиовещания 1920–1930-х гг.*, Москва 2000; Татьяна Горяева, „*Великая книга дня" Радио в СССР. Документы и материалы*, Москва 2007; Jurij Murašev, „Das elektrifizierte Wort", iš: Jurij Murašev, Georg Witte (red.), *Die Musen der Macht. Medien in der sowjetischen Kultur der 20er und 30er Jahre*, München 2003, 81–112.
3. Cit. iš: Véronique Garros, Thomas Lahusen, Natalija Korenewskaja (red.), *Das wahre Leben. Tagebücher aus der Stalinzeit*, Berlin 1998, 148.
4. Cit. iš „Didžiosios tarybinės enciklopedijos" straipsnio „Радиовещание", *Большая Советская Энциклопедия (БСЭ)*, том 48, 55–59, čia: 56.
5. *История Москвы. В шести томах. Том шестой. Период построения социализма (1917 г.–июнь 1941 г.)*, книга 2, Москва 1959, 290.
6. *История Москвы*... 1959, 292.
7. „Didžiosios tarybinės enciklopedijos" straipsnis apie radijo transliacijas: „*Радиовещание*", *Большая Советская Энциклопедия (БСЭ)*, том 48, 57.

8. Apie senosios Rusijos tonų ir garsų pasaulį žr. Richard Hernandez, „Sacred Sound and Sacred Substance: Church Bells and the Auditory Culture of Russian Villages during the Bolshevik Velikii Perelom“, iš: *American Historical Review* (December 2004), 475–504; Edward V. Williams, „Aural Icons of Orthodoxy: The Sonic Typology of Russian Bells“, iš: William C. Brumfield and Milos M. Velimirovich (red.), *Christianity and the Arts in Russia*, Cambridge 1991.
9. Andrej Platonow, „Die Baugrube“, iš: jo paties, *Romane*, München 1990, 5–166, čia: 57.
10. Ten pat, 63.
11. Ten pat, 126.
12. Nina A. Kosterina, *Tagebuch*, Frankfurt am Main 1981, 45.
13. Ten pat, 63.
14. Николай Устрялов, *Дневник*, 80 <...>. (1937 m. gegužės 12 d. įrašas)
15. Ruth von Mayenburg, *Hotel Lux*, Frankfurt/Main 1978, 50.
16. Wladislaw Hedeler, *Chronik der Moskauer Schauprozesse 1936, 1937 und 1938*, Berlin 2003, 106.
17. Georgi Dimitroff, *Tagebücher 1933–1943*, red. Bernhard H. Bayerlein. Iš rusų ir bulgarų kalbų vertė Wladislaw Hedeler ir Birgit Schliewenz, Berlin 2000, 129.
18. „Andrej Arschilowskij am 13. November 1936“, iš: Véronique Garros, Thomas Lahusen, Natalija Korenewskaja (red.), *Das wahre Leben. Tagebücher aus der Stalinzeit*, Berlin 1998, 148.
19. Николай В. Устрялов, *Дневник* (1936 m. spalio 30–31 d. nakties įrašas), 56–57.
20. Владимир И. Вернадский, „Дневник 1938 года“, iš: *Дружба народов* (Москва) 2 (1991), 219–248, čia: 237.
21. Николай В. Устрялов, *Дневник*, 1936 m. lapkričio 25 d. įrašas, 58–59.
22. Ten pat, 1936 m. gruodžio 6–7 d. įrašas, 60–61.
23. „Протоколы пленума, 26.2.1937“, iš: *Вопросы истории* 1993, 5, 22–23.

TARYBINIS *ART DÉCO*. LAIKAS, ĮKŪNYTAS AKMENYJE

1. Apie architektų diskusijas ir istoriją: Alexej Tarkhanov, Sergej Kavtaradze, *Architecture of the Stalin Era*, New York 1992; Vladimir Papernyj, *Architecture in the Age of Stalin. Culture Two*, Cambridge 2002; Дмитрий Хмельницкий, *Архитектура Сталина*. Психология и стиль, Москва 2007.
2. Apie Ščiusevo biografiją žr. Кирилл Н. Афанасьев, *А. В. Щусев*, Москва 1978.
3. Rašyta pagal: *Мастера советской архитектуры об архитектуре*, том 1, 2, Москва 1975.
4. S. Frederick Starr, *Melnikov. Solo Architect in a Mass Society*, Princeton 1978; Селим О. Хан-Магомедов, *Константин Мельников*, Москва 2006.

5. Apie Alabiano biografiją žr. *Мастера советской архитектуры об архитектуре*, том 2, Москва 1975, 406–422.
6. Svarbiausia studija apie architektūros „stalinizavimą“: Hugh D. Hudson, Jr., *Blueprints and Blood. The Stalinization of Soviet Architecture 1917–1937*, Princeton/N. J. 1994; apie Ochitovičiaus ir Lisagoro persekiojimą žr. pirmiausia 8 skyrių.
7. Hugh D. Hudson, Jr., *Blueprints and Blood. The Stalinization of Soviet Architecture 1917–1937*, Princeton/N. J. 1994, 168.
8. Apie Moisejaus Ginzburgo biografiją žr. Селим О. Хан-Магомедов, *М. Я. Гинзбург*, Москва 1972.
9. Apie Vesninų biografiją žr. Михаил А. Ильин, *Веснины*, Москва 1960; Selim O. Chan-Maggomedow, *Alexander Wesnin und der Konstruktivismus*, Stuttgart 1987.
10. Hugh D. Hudson, Jr., *Blueprints and Blood*, 187, 190.
11. Ten pat, 191.
12. Peter Lizon, *The Palace of the Soviets. Change in Direction of Soviet architecture*, Ann Arbor/Mich. 1972, 171.
13. Hugh D. Hudson, Jr., *Blueprints and Blood*, 191, 193.
14. Алексей В. Щусев, „Задачи советской архитектуры“, iš: *Мастера советской архитектуры об архитектуре*, том 1, Москва 1975, 199.
15. Hugh D. Hudson, Jr., *Blueprints and Blood*, 197 (per S. Z. Ginzburgą).
16. Ten pat, 198–199.
17. Ten pat, 199–200.
18. Lion Feuchtwanger, *Moskau 1937. Ein Reisebericht für meine Freunde*, Berlin 1993, 23 ir t.
19. Chronologiškai surikiuota pagal: Vladimir Paperny, *Architecture in the Age of Stalin*. Culture Two, Cambridge 2002, 277 ir t.
20. Čia remiamasi atitinkamų metų specialiaisiais žurnalais *Строительство Москвы*, *Архитектура* СССР ir kitais.
21. Šios parodos rekonstrukciją galima rasti Susan E. Reid straipsnyje „Socialist Realism in the Stalinist Terror: The Industry of Socialism Art Exhibition, 1935–41“, iš: *The Russian Review 60* (April 2001), 153–184, čia 158.
22. Susan E. Reid, „Socialist Realism in the Stalinist Terror“, 162–163.
23. Ten pat, 164, 168.
24. Ten pat, 181–182.
25. Greg Castillo, „Peoples at an Exhibition: Soviet Architecture and the National Question“, iš: *Socialist Realism without Shores*, ed. T. Lahusen and E. Dobrenko, Durham 1997; David Brandenberger, *„Proletarian Internationalism, 'Soviet Pàtriotism' and the Rise of Russocentric Etatism During the Stalinist 1930s“*, iš: *Left History* 6/2 (2000), 87–88.
26. *Выставочные ансамбли СССР: 1920–1930-е годы*. Материалы и документы, Москва 2006, 167.
27. Ten pat, 154.

28. Svarbiausių menininkų sąrašas yra ten pat, 158.
29. El Lisickio pranešimas yra ten pat, 160.
30. Ten pat, 164.
31. Ten pat, 164, 168.
32. Parodos fone vyksta naktinis karnavalas Medvedkino filme „Naujoji Maskva" ir scena Ivano Pyrjevo filme „Kiaulininkė ir piemuo". Ir „Šviesiame kelyje" Tanios Reis kelionė baigiasi parodoje; plg. Emma Widdis, *Visions of a New Land. Soviet Film from the Revolution to the Second World War*, New Haven/London 2003, 180, 182.
33. Galutinę būklę per atidarymą 1939 m. vaizduoja parodos gidai: А. Ф. Жуков, *Архитектура всесоюзной сельскохозяйственной выставки 1939 года*, Москва 1939; *Всесоюзная сельскохозяйственная выставка*. Путеводитель, Москва 1940.
34. Hugh D. Hudson, Jr., *Blueprints and Blood*, 174.
35. Ten pat, 170, 175.
36. Александр Веснин, „Спорные вопросы", iš: *Мастера советской архитектуры об архитектуре*, том 2, Москва 1975, 21.
37. Александр Веснин, „Из выступления на общемосковском совещании архитекторов в феврале 1936 г.", iš: *Мастера советской архитектуры об архитектуре*, том 2, Москва 1975, 23.
38. Николай Колли, „Из очерков о советской архитектуре", iš: ten pat, 356.
39. Виктор Веснин, „От конструктивизма к социалистическому реализму, 1937 г.", iš: ten pat, 47.
40. Hugh D. Hudson, Jr., *Blueprints and Blood*, 193.
41. Ten pat, 198.
42. Apie diskusiją dėl to, kaip tą stilių vadinti, žr.: Ханс Гюнтер, Евгений Добренко (ред.), *Социалистический канон*, Санкт-Петербург 2000, ypač I skyrių, 7–182.
43. Visus klausimus, susijusius su Wrighto viešnage Rusijoje, nagrinėja: Donald Leslie Johnson, „Frank Lloyd Wright in Moscow, June 1937", iš: *The Journal of the Society of Architectural Historians*, 46/1 (1987 m. kovas), 65–79. Už tą nuorodą ačiū Oksanai Bulgakovai.
44. Donald Leslie Johnson, „Frank Lloyd Wright in Moscow, June 1937" <...>, 70–71.

„RUDI KŪNAI, BALTOS KELNĖS": SPORTININKŲ PARADAS

1. Dėl kūno kultūros semantikos žr. to meto straipsnį „Didžiojoje tarybinėje enciklopedijoje": „Физическая культура", iš: *Большая Советская Энциклопедия (БСЭ)*, том 57, Москва 1936, 304–305.
2. Joseph E. Davies, *Als USA-Botschafter in Moskau. Authentische und vertrauliche Berichte über die Sowjetunion bis Oktober 1941*, Zürich ^{3}1943, 133–134 (1937 m. liepos 14 d. įrašas).

3. Jelena Bulgakowa, *Margarita und der Meister. Tagebücher, Erinnerungen*. Berlin 1993, 203 (1937 m. liepos 12 d. įrašas).
4. Mike O'Mahony, *Sport in the USSR. Physical Culture – Visual Culture*, London 2006, 80.
5. Apie tarybinio sporto istoriją ir reikšmę: Henry W. Morton, *Soviet Sport: Mirror of Soviet Society*, New York/London 1963; James Riordan, *Sport in Soviet Society. Development of Sport and Physical Education in Russia and the USSR*, Cambridge 1977; Robert Edelman, *Serious Fun: A History of Spectator Sports in the USSR*, New York 1993; Barbary Keys, „Soviet Sport and Transnational Mass Culture in the 1930s", iš: *Journal of Contemporary History* 38/3 (2003), 413–434; Robert Edelman, „A Small Way of Saying 'No': Moscow Working Men, Spartak Soccer, and the Communist Party, 1900–1945", iš: *The American Historical Review* 107/5 (2002 m. gruodis), tinklalapyje – *historycooperative.org/journals/ahr/107.5ah0502001441.html* (2008 m. gegužė); *Soviet Sport: The Success Story*, Moscow 1987.
6. Mike O'Mahony, *Sport in the USSR*, 84.
7. Ten pat, 85.
8. Robert Edelman, *Serious Fun*, Oxford 1993, 27.
9. Alexander Lavrentiev, *Alexander Rodchenko, Photography 1924–1954*, Köln 1995, 247–293.
10. Mike O'Mahony, *Sport in the USSR*, 79–80; plg. žmonių atvaizdus iš: Matthew Cullerne Bown, Brandon Taylor (red.), *Art of the Soviets: Painting, Sculpture and Architecture in a One-party State, 1917–1992*, Manchester 1993; Ирина Н. Баршева ir kt. (red.), *Александр Николаевич Самохвалов*, Ленинград 1963; Владимир П. Сысоев, *Александр Дейнека*, т. 1–2, Москва 1989; Леонид С. Зингер, *Александр Самохвалов*, Москва 1982.
11. Plg. šios knygos skyrių „Maskva – statybų aikštelė" ir: *История Москвы. В шести томах. Том шестой. Период построения социализма (1917 г.–июнь 1941 г.)*. Книга 2, Москва 1959, 116 ir t.
12. Barbary Keys, „Soviet Sport and Transnational Mass Culture in the 1930s", iš: *Journal of Contemporary History* 38/3 (2003), 413–434.
13. Romain Rolland, *Voyage à Moscou* (juin–julliet 1935), red. Bernard Duchatelet, Paris 1992, 137. Ačiū Annei Hartmann už tai, kad nurodė man tą knygą.
14. Apie „kul'turnost'" plg. Sheila Fitzpatrick, *The Cultural Front. Power and Culture in Revolutionary Russia*, Ithaca/London 1992, ypač 216–237.
15. *Art and Power: Europe under the Dictators, 1930–1945*. Parodos katalogas, London/Barcelona/Berlin/London 1996.
16. Apie žmogaus atvaizdą ir didvyrių kultą plg.: Hans Günther (red.), *The Culture of the Stalin Period*, London 1990; to paties, *Der sozialistische Übermensch. Maksim Gor'kij und der sowjetische Heldenmythos*, Stuttgart/Weimar 1993; Derek Müller, *Der Topos des Neuen Menschen in der russischen und sowjetrussischen Geistesgeschichte*, Bern 1998.

17. „Племя Сталина": dėkui Oksanai Bulgakovai ir Dietmarui Hochmuth'ui, kurie leido man pasinaudoti tuo filmu.
18. Николай П. Старостин, *Футбол сквозь годы*, Москва 1989; Robert Edelman, „A Small Way of Saying 'No': Moscow Working Men, Spartak Soccer, and the Communist Party, 1900–1945", iš: *The American Historical Review* 107/5 (2002 m. gruodis). Tinklalapyje *historycooperative.org/journals/ahr/107.5/ah0502001441.html* (2008 m. liepa); iliustracija Nr. 6 vaizduoja Starostiną Norilske; Jim Riordan, „The Strange Case of Nikolai Starostin, Football and Lavrentii Beria", iš: *Europe-Asia Studies* 46/4 (1994), 681–690.

TURTAI IR NAIKINIMAS: 17 TARPTAUTINIS GEOLOGŲ KONGRESAS, MASKVA

1. Владимир Вернадский, *Жизнеописание. Избранные труды. Воспоминания современников. Суждения потомков*, Москва 1993, 234.
2. Владимир Вернадский, *Жизнеописание*, 1937 m. liepos 7 d. įrašas, 234.
3. Plg. Kendall E. Bailes, *Science and Russian Culture in an Age of Revolutions.* V. I. Vernadsky and His Scientific School, 1863–1945, Bloomington/Indiana 1990; t. p. Aleksandro Fersmano straipsnis „Didžiojoje tarybinėje enciklopedijoje": „Владимир И. Вернадский", *Большая Советская Энциклопедия (БСЭ)*, Москва 1928, том 10, 306/307.
4. Paul Range, „Der Internationale Geologenkongreß in Moskau 1937", iš: *International Journal of Earth Science*, Berlin/Heidelberg, 31/7–8 (1940 m. gruodis), 508–518, čia 515.
5. Ten pat, 518; apie aukso gavybą lagerių sistemoje žr.: Anne Applebaum, *Der Gulag*, Berlin 2003, 125–128.
6. Apie tai ypač: Kendall E. Bailes, *Technology and Society under Lenin and Stalin. Origins of the Soviet Technical Intelligentsia*, 1917–1945, Princeton/N. J. 1978.
7. Apie karjeros skatinimą išsilavinimu plg. Sheila Fitzpatrick, *Education and Social Mobilization in the Soviet Union 1921–1934*, Cambridge/London 1979; tos p., „Stalin and the Making of a New Elite, 1928–1939", iš: *Slavic Review* 38/3 (1979), 377–402; tos p. (red.), *Stalinism. New Directions*, London/New York 2000. Apie tarybinių inžinierių profilį ir statusą žr.: Susanne Schattenberg, *Stalins Ingenieure. Lebenswelten zwischen Technik und Terror in den 30er Jahren*, München 2002.
8. *История Москвы. В шести томах. Том шестой. Период построения социализма (1917 г.–июнь 1941 г.)*. Книга 2, Москва 1959, 205 ir t.
9. Алексей В. Щусев, „Городок науки", iš: *Москва*, Москва 1935, 605–607; plg. ten skyrių apie Maskvos rekonstrukciją.
10. *История Москвы*, 214.

11. Biografiniai duomenys paimti iš Mokslų akademijos paskelbto sąrašo – Репрессии учёных. Биографические материалы, – kuriame yra ir toks skyrius: „Репрессированные геологи. 968 персоналий". Tose trumpose biografijose nurodyta: gimimo metai ir gimimo vieta, kilmė, išsilavinimas, svarbiausios pareigos, svarbiausi paskelbti darbai, represijų metai, kaltinimai ir vėlesnis likimas: „Репрессии учёных. Биографические материалы репрессий членов Академии наук" adresu: http://russcience.chat.ru/repress/rep.htm (2006 m. lapkričio 6 d.).
12. Apie antiintelektualizmą, inteligentijos persekiojimą žr.: Sheila Fitzpatrick, *The Cultural Front. Power and Culture in Revolutionary Russia,* Ithaca/London 1992; Dietrich Beyrau, *Intelligenz und Dissens. Die russischen Bildungsschichten in der Sowjetunion 1917 bis 1985,* Göttingen 1993, 73–155.
13. Golfo Alexopoulos, *Aliens, Citizens, and the Soviet State, 1926–1936,* Ithaca/London 2003.
14. Apie mokslą: Zhores A. Medvedev, *Soviet Science,* Oxford 1979; Roy A. Medwedew, *Die Wahrheit ist unsere Stärke. Geschichte und Folgen des Stalinismus,* Frankfurt am Main 1973, 551–590.
15. „Биографические материалы репрессий членов Академии наук", 44 (žr. dar http://russcience.chat.ru/repress/rep.htm).
16. Apie giminių suėmimus žr.: Wladislaw Hedeler, „Sippenhaft im 'Großen Terror' 1937/38: Das 'Akmolinsker Lager für Ehefrauen von Vaterlandsverrätern' (ALZIR) und seine deutschen Häftlinge", iš: *Jahrbuch für Historische Kommunismusforschung* 2005, 81–101.
17. „Биографические материалы репрессий членов Академии наук", 55 (plg. dar http://russcience.chat.ru/repress/rep.htm) (2006 m. lapkričio 6 d.).
18. „Биографические материалы репрессий членов Академии наук", 95 (plg. dar http://russcience.chat.ru/repress/rep.htm).
19. „Биографические материалы репрессий членов Академии наук", 114 (plg. dar http://russcience.chat.ru/repress/rep.htm).
20. „Биографические материалы репрессий членов Академии наук", 135 (plg. dar http://russcience.chat.ru/repress/rep.htm).
21. „Биографические материалы репрессий членов Академии наук", 61 (plg. dar http://russcience.chat.ru/repress/rep.htm).
22. Plg.: Vladimir Vernadskij, *Der Mensch in der Biosphäre. Zur Naturgeschichte der Vernunft,* red. Wolfgang Hofkirchner, Frankfurt am Main 1997.
23. Dėl Gamtos išteklių tyrimo komisijos dar žr. Karl Schlögel, *Petersburg, Das Laboratorium der Moderne 1909–1921,* München 2002, 353–408; Kendall E. Bailes, *Science and Russian Culture in the Age of Revolutions. V. I. Vernadsky and His Scientific School, 1863–1945,* 139 ir t.
24. В. И. Вернадский, *Жизнеописание,* 237.

25. Ten pat, 232.
26. Ten pat, 235.
27. Ten pat, 229.
28. Ten pat, 230.
29. В. И. Вернадский, „Дневник 1938 года“, iš: *Дружба народов* 2 (1991), 219–248, čia 240.
30. Ten pat, 242.
31. В. И. Вернадский, *Жизнеописание*, 184.
32. Ten pat, 237.
33. Ten pat, 238.
34. Ten pat, 244.
35. Ten pat, 240.
36. Ten pat, 98.
37. Ten pat, 237.

JŪRŲ UOSTAS. MASKVOS–VOLGOS KANALO ATIDARYMAS

1. Алексей Комаровский, „Воспоминания очевидца. Дмитлаг 1936–1937 гг.“, iš: *Бутовский полигон 1937–1938 гг. Книга памяти жертв политических репрессий.* Выпуск 7, Москва 2003, 53–59, čia 59. Dar plg. *www.martyr.ru/content/view/23/17* (2008 m. liepa).
2. Лазарь Коган, „Волга у Кремля“, iš: Л. Ковалёва (red.): *Москва*, Москва 1935, 624, 639.
3. Александр И. Кокурин ir kt. (red.), *Сталинские стройки ГУЛАГа 1930–1953*, Москва 2005, 77.
4. Постановление ЦИК и СНК СССР № 103/1113 „О награждении и льготах для строителей канала Москва–Волга“, iš: Александр И. Кокурин ir kt. (red.), *Сталинские стройки ГУЛАГа 1930–1953*, Москва 2005, 101. Dar plg. *www.idf.ru/documents/info.jsp?p=21&doc=61110* (2008 m. liepa).
5. Максим Горький, Л. Л. Авербах, С. Г. Фирин (red.), *Беломорско-Балтийский канал имени Сталина. История строительства*, Москва 1934; angliškas leidimas: Maxim Gorky, <...> (red.): *Bjelomor. An Account of the Construction of the New Canal between the White Sea and the Baltic Sea*, New York 1935.
6. Александр И. Кокурин ir kt. (red.), *Сталинские стройки ГУЛАГа 1930–1953*, Москва 2005, 74.
7. Алексей Комаровский, „Воспоминания очевидца. Дмитлаг 1936–1937 гг.“, 59.
8. Николай Фёдоров, „Страна «Дмитлаг». Из истории строительства канала им. Москвы (канала Москва–Волга)“, iš: *Бутовский полигон. В родном краю. Документы,*

свидетельства, судьбы <...>, Москва 2004, 219, 260; Александр И. Кокурин ir kt. (red.), *Сталинские стройки ГУЛАГа 1930–1953*, Москва 2005, 59, 102; Oleg V. Khlevniuk, *The History of the Gulag. From Collectivization to the Great Terror*, New Haven/London 2004, 111, 119. Dar gerokai prieš tai, kai buvo atverti tarybiniai archyvai, aštuntojo dešimtmečio pradžioje, Aleksandras Solženicynas pateikė monumentalų „bandymą iškovoti pergalę menu": Alexander Solschenizyn, *Archipel Gulag 1918–1956*. Bandymas iškovoti pergalę menu, t. 1–3, Bern 1974–1976. (Lietuviškas leidimas: Aleksandras Solženicynas, *Gulago archipelagas*. 3 tomai. Iš rusų k. vertė Viktoras Beržinis, Sigita Papečkienė ir Vincentas Stravinskas, Vilnius 2009.)

9. Nikolajus Fiodorovas cituoja Šalamovo žodžius iš knygos Варлам Т. Шаламов, *Вышера*, Москва 1989, 37, kur kalbama apie milijoną su viršum žmonių Dmitlage (Николай Фёдоров, „Страна «Дмитлаг»...", 219, 260); Михаил Б. Смирнов (red.): *Система исправительно-трудовых лагерей в СССР 1923–1960*. Справочник, Москва 1998, 90–91. Ten kalbama apie 192 031 žmogų 1936 m. gale. Dar plg. *www.memo.ru/history/nkvd/gulag* (2008 m. gegužė).
10. Лазарь Коган, „Волга у Кремля", iš: Л. Ковалёва (red.), *Москва*, Москва 1935, 624–639.
11. В. М. Перлин, „Архитектура канала Москва–Волга", iš: А. И. Михайлов (red.): *Архитектура канала Москва–Волга*, Москва 1939, 10.
12. Apie visą kanalo statybų kompleksą tarybinės technikos ir gamtosaugos istorijos kontekste žr. dar Klaus Gestwa, „Auf Wasser und Blut gebaut. Der hydrologische Archipel Gulag, 1931–1958", iš: *Osteuropa* 6 (2007), 239–266; to paties, *Die Stalinschen Großbauten des Kommunismus. Technik- und Umweltgeschichte der Sowjetunion, 1948–1967*. (Habilitacinis darbas, 2007 m. vasarį pateiktas Tiubingeno universiteto Filosofijos ir istorijos mokslų fakultetui.)
13. Cynthia A. Rudder, *Making History for Stalin. The Story of Bjelomor Canal*, Gainesville 1998; Anne Applebaum, *Der Gulag*, Berlin 2003, 99–109; Frank Westermann, *Ingenieure der Seele. Schriftsteller unter Stalin*. Eine Erkundungsreise, Berlin 2002, 61–82.
14. Михаил Б. Смирнов (red.), *Система исправительно-трудовых лагерей в СССР 1923–1960* <...>, Москва 1998, 90–91.
15. Александр И. Кокурин ir kt. (red.), *Сталинские стройки ГУЛАГа 1930–1953*, Москва 2005, 63.
16. Николай Фёдоров, „Страна «Дмитлаг»" <...>, 221–222.
17. Кокурин (red.), *„Сталинские стройки ГУЛАГа 1930–1952"*, 30.
18. В. М. Перлин, *„Архитектура канала Москва–Волга"* < ...>, 12.
19. Ten pat, 16.
20. Ten pat, 5, ir: Кокурин (red.), *„Сталинские стройки ГУЛАГа 1930–1952"*, 74–75.
21. В. М. Перлин, *„Архитектура канала Москва–Волга "* <...>, 16.
22. А. И. Михайлов, „Значение канала Москва–Волга в развитии советской архи-

тектуры", iš: А. И. Михайлов, *Архитектура канала Москва–Волга*, Москва 1939, 73–90, čia 87.

23. В. М. Перлин, *„Архитектура канала Москва–Волга"* <...>, 18.
24. Сергей Д. Меркуров, „Монументальная скульптура на канале Москва–Волга", iš: *Архитектура канала Москва–Волга*, Москва 1939, 68–72.
25. А. И. Михайлов, „Значение канала Москва–Волга в развитии советской архитектуры", iš: *Архитектура канала Москва–Волга*, Москва 1939, 73–90, čia 84.
26. Алексей М. Рухлядев, „Архитектура речного вокзала", iš: *Архитектура канала Москва–Волга*, Москва 1939, 58–67.
27. Ten pat, 58–67.
28. „Приказ ОГПУ № 889/с. Об организации Дмитровского ИТЛ", iš: Александр И. Кокурин (red.), *„Сталинские стройки ГУЛАГа 1930–1952"* <...>, 83.
29. Алексей Комаровский, „Воспоминания очевидца. Дмитлаг 1936–1937 гг.", iš: *Бутовский полигон 1937–1938 гг. Книга памяти жертв политических репрессий.* Выпуск 7, Москва 2003, 53–59. Dar plg. *http://www.martyr.ru/content/view/23/17* (2008 m. gegužė).
30. Николай Фёдоров, „Страна «Дмитлаг»"..., 227 ir t.
31. Ten pat, 226.
32. Александр И. Кокурин (red.), *„Сталинские стройки ГУЛАГа 1930–1952"*, 77.
33. Николай Фёдоров, „Страна «Дмитлаг»"..., 224.
34. Ten pat, 230.
35. Алексей Комаровский, „Воспоминания очевидца. Дмитлаг 1936–1937 гг." <...>, 54–55.
36. Николай Фёдоров, „Страна «Дмитлаг»", 231.
37. Алексей Комаровский, „Воспоминания очевидца. Дмитлаг 1936–1937 гг." <...>, 53–59.
38. Александр И. Кокурин (red.), *„Сталинские стройки ГУЛАГа 1930–1952"*, 60.
39. Кокурин (red.), *„Сталинские стройки ГУЛАГа 1930–1952"*, 64.
40. Николай Фёдоров, „Страна «Дмитлаг»", 233.
41. Ten pat, 234–240.
42. Ten pat, 241.
43. Žr. dar šios knygos skyrių „Butovo šaudykla".
44. Алексей Комаровский, „Воспоминания очевидца. Дмитлаг 1936–1937 гг.", 56.
45. Кокурин (red.), *„Сталинские стройки ГУЛАГа 1930–1952"*, 67.
46. Baltijos–Baltosios jūros kanalas įamžintas garsiosiose Aleksandro Rodčenkos nuotraukose, kuriose matyti dūdų orkestrai naujų šliuzų kamerų dugne: Aleksandr Rodchenko, *The Museum of Modern Art*, New York 1998, 282–284. Dar plg.: Tomasz Kizny, *GULAG: Solowezki, Bjelomorkanal, Waigatsch – Expedition, Theater im GuLag, Kolyma, Workuta, Todesstrecke*, Hamburg 2004, 116–183.
47. Николай Фёдоров, „Страна «Дмитлаг»", 250.
48. Ten pat, 251.

49. Кокурин (red.), *„Сталинские стройки ГУЛАГа 1930–1952“*, 71, 96.
50. Николай Фёдоров, „Страна «Дмитлаг»“, 238.
51. Кокурин (red.), *„Сталинские стройки ГУЛАГа 1930–1952“*, 69.
52. Николай Фёдоров, „Страна «Дмитлаг»“, 244–245, 247, 251.
53. Николай Фёдоров, „Двигатель «Перековки». Начальник Дмитлага С. Г. Фирин“, iš: *Бутовский полигон 1937–1938 гг., Книга Памяти жертв политических репрессий.* Выпуск 7, Москва 2003, 45. Dar žr. *www.martyr.ru/content/view/21/17* (2008 m. gegužė).
54. Николай Фёдоров, „Двигатель «Перековки». Начальник Дмитлага С. Г. Фирин“ <...>, 47. Ten rašoma ir apie Firino prisiminimus „Krasnyje partizany“, išleistus Minske 1935 metais 3 000 egz. tiražu.
55. Николай Фёдоров, „Страна «Дмитлаг»“, 245–249.
56. Ten pat, 251.
57. Николай Фёдоров, „Двигатель «Перековки». Начальник Дмитлага С. Г. Фирин“, 50.
58. Ten pat, 47, 51.
59. Ten pat, 45.
60. Ten pat, 51.

AVANTIŪRŲ METAI: TARYBINIS 1937 METŲ IKARAS

1. Jochen Hellbeck (red.), *Tagebuch aus Moskau 1931–1939*, München 1996, 255–256.
2. Štai pagrindiniai to komplekso tyrimai: Scott W. Palmer, *Dictatorship of the Air. Aviation Culture and the Fate of Modern Russia*, Cambridge/New York 2006, ir John McCannon, *Red Arctic. Polar Exploration and the Myth of the North in the Soviet Union, 1932–1939*, NewYork/Oxford 1998.
3. Michail Wodopjanow, *Der Flieger Tschkalow*, Berlin 1963, 190.
4. Valerij Tschkalow, *Unser Transpolarflug*, Moskau 1939, 89.
5. Ten pat, 86.
6. Iwan Papanin, *Eis und Flamme. Erinnerungen*, Berlin 1981, 276.
7. Valerij Tschkalow, *Unser Transpolarflug*, Moskau 1939, 11.
8. Юрий А. Каминский, *Кремлёвские перелёты*, Москва 1998, 176.
9. John McCannon, *Red Arctic*, New York/Oxford 1998, 60, 65.
10. Юрий А. Каминский, *Кремлёвские перелёты*, Москва 1998, 52; Scott W. Palmer, *Dictatorship of the Air*, Cambridge/New York 2006, 223.
11. Scott W. Palmer, *Dictatorship of the Air*, 249.
12. Леонид Л. Кербер, *Туполев*, Москва 1999, 118.
13. Čkalovo, Baidukovo ir Beliakovo komandos reportažai ir jos narių portretai buvo spausdinami to meto laikraščiuose, pvz., 1937 m. birželio 21, 22 ir 23 d. „Pravdoje“, o Gromovo, Danilino ir Jumaševo komandos – 1937 m. liepos 15 d. „Pravdoje“.

14. Юрий А. Каминский, *Кремлёвские перелёты*, 158; John McCannon, *Red Arctic*, 160.
15. John McCannon, *Red Arctic*, 73 ir t.
16. Scott W. Palmer, *Dictatorship of the Air*, 218.
17. Šiaurės ašigalio nukariavimo istorijos apybraižą pateikia J. Schokalski, „Der Nordpol", iš *Die Eroberung des Nordpols*. Pirma dalis: Michail Wodopjanow, *Der Traum des Piloten*. Romanas. Pratarmės autorius Peter Freuchen; antra dalis: *Die Verwirklichung des Traums. Beiträge zur Geschichte der Eroberung des Pols*, London 1938, 207–213, čia 209; šiame tome, nors ir propagandiniame, yra svarbių tekstų – laikraščių straipsnių, telegramų, reportažų, biografinių apybraižų.
18. Otto Schmidt, „Warum streben wir nach dem Pol?", iš: *Die Eroberung des Nordpols*, 221–223.
19. „Auf fünf Flugzeugen", iš: *Die Eroberung des Nordpols*, 279–280.
20. „Radiobriefe vom und zum Nordpol", iš: *Die Eroberung des Nordpols*, 357–358.
21. Otto Schmidt, „*Warum streben wir nach dem Pol?*", iš: *Die Eroberung des Nordpols*, 214 ir t., t. p.: Iwan Papanin, *Eis und Flamme. Erinnerungen*, Berlin 1981, 275.
22. Iwan Papanin, *Eis und Flamme*, 172; Otto Schmidt, *Warum streben wir nach dem Pol?*, 234.
23. Iwan Papanin, *Eis und Flamme*, 194.
24. Eugen Fëdorow und Peter Schirschow, „Die wissenschaftlichen Arbeiten der Polarstation auf treibender Scholle", iš: *Die Eroberung des Nordpols*, 384–391.
25. Iwan Papanin, *Eis und Flamme*, 223.
26. Ten pat, 248, 251.
27. Ten pat, 259.
28. Ten pat, 272.
29. B. Galin, Ernst Krenkel, iš: *Die Eroberung des Nordpols*, 317.
30. Apie aviaciją ir jos žadinamą vaizduotę žr. dar: Robert Wohl, *A Passion for Wings: Aviation and the Western Imagination, 1908–1918*, New Haven/CT 1994; Clive Hart, *Images of Flight*, Berkeley/CA 1988; Felix Philipp Ingold, *Literatur und Aviatik: Europäische Flugdichtung, 1909–1927*, Basel 1978; Peter Fritzsche, *A Nation of Fliers: German Aviation and the Popular Imagination*, Cambridge/Mass. 1992.
31. Scott W. Palmer, *Dictatorship of the Air*, 20.
32. Ten pat, 64.
33. Arthur Koestler, *Als Zeuge der Zeit*. Das Abenteuer meines Lebens, Bern/München 1983, 121–137.
34. John McCannon, *Red Arctic*, 124; apie lakūnus kaip didvyrius žr. Hans Günther, „Сталинские соколы: анализ мифа тридцатых годов", iš: *Вопросы литературы* 11/12 (1991), 122–141.
35. John McCannon, *Red Arctic*, 116.
36. Lev Nikulin, Michail Wodopjanow, iš: *Die Eroberung des Nordpols*, 291; apie tarybinį

Amerikos įvaizdį žr. dar Alan Ball, *Imagining America: Influence and Images in Twentieth-Century Russia*, New York 2003.

37. Nikulin, iš: *Die Eroberung des Nordpols*, 298.
38. „Bolschewistische Romantik", iš: *Известия*, 1937 m. gegužės 23 d.; cituota iš *Die Eroberung des Nordpols*, 392.
39. Lev Nikulin, Michail Wodopjanow, iš: *Die Eroberung des Nordpols*, 287.
40. E. Kriege, „Der Sowjetmathematiker Schmidt", iš: *Die Eroberung des Nordpols*, 286.
41. W. Chodakow, Ilja Masuruk, iš: *Die Eroberung des Nordpols*, 299.
42. V. Gerassimowa, Anatolij Alexejew, iš: *Die Eroberung des Nordpols*, 302, 305.
43. V. Wischnewski, Iwan Papanin, iš: *Die Eroberung des Nordpols*, 312.
44. „Die Überwinterer", iš: *Die Eroberung des Nordpols*, 322, 324.
45. L. Kassil, „Hier spricht der Nordpol", iš: *Die Eroberung des Nordpols*, 376, 383.
46. „Traum. Ein ungewöhnliches Bühnenwerk", iš: *Die Eroberung des Nordpols*, 294, 296.
47. Lev Nikulin, iš: *Die Eroberung des Nordpols*, 291.
48. „Bolschewistische Romantik", iš: *Die Eroberung des Nordpols*, 394.
49. Scott W. Palmer, *Dictatorship of the Air*, 17.
50. Ten pat, 99–101.
51. Tas itin taiklus Scotto W. Palmerio terminas yra visa esmė puikios jo studijos: *Dictatorship of the Air. Aviation Culture and the Fate of Modern Russia*, Cambridge/New York 2006.
52. Plg. puikų Aleksandro Deinekos paveikslą *Nikita, rusų Ikaras*, nutapytą, beje, kiek vėliau (1940 m.): Aleksandr Dejneka, *Paintings, Graphic Works, Sculptures, Mosaics, Excerpts from the Artist's Writings*. Leningrad 1982, iliustracija 156.
53. Leonid L. Kerber, *Stalin's Aviation Gulag. A Memoir of Andrei Tupolev and the Purge Era*. Red. Von Hardesty, Washington D. C. 1996.
54. Scott W. Palmer, *Dictatorship of the Air*, 248/251; John McCannon, *Red Arctic*, 163.
55. John McCannon, *Red Arctic*, 145 ir t., 165.
56. Ten pat, 179.

MASKVOS VITRINA: PASAULIO GAUSA, PREKIŲ BADAS IR ALPIMAS IŠ ALKIO

1. *Guide to the City of Moscow. Handbook for Tourist with Information on the City's Past, Present & Future. Descriptions of its Museums and Points of Interest. Including 6 Maps*, Moscow 1937; Co-operative Publishing Society of Foreign Workers in the U.S.S.R., Moscow 1937; Вся Москва. Адресно-справочная книга. 1936 год, Москва 1936.
2. Ehrenfried Schütte, *Das Versicherungswesen der Sowjet-Union. Mit einem Rückblick auf das vorrevolutionäre Erbe*, Berlin 1966; apie draudimo polisų reikšmę konfiskavimo

metu žr. dienoraščio įrašus: Юлия Пятницкая, *Дневник жены большевика*, Bension/Vermont 1987, 22.

3. Apie tarybinį rinktinį maistą, jo plėtrą žr. Jukka Gronov, *Caviar with Champagne*. Common Luxury and the Ideals of the Good Life in Stalin's Russia, Oxford, New York 2003.
4. Randi Cox, „This Can Be Yours! Soviet Commercial Advertising and the Social Construction of Space, 1928/1956", iš: Evgeny Dobrenko, Eric Naiman (red.), *The Landscape of Stalinism. The Art and Ideology of Soviet Space*, Seattle/London 2003, 125–162, čia 131.
5. Randi Cox, *This Can Be Yours!*, 140. Ištisą skyrių apie reklamą Amerikoje randame kelionių reportaže, kurį išspausdino *Правда* ir *Огонёк*, o dabar jis paskelbtas kaip: Erica Wolf (red.), *Ilf and Petrov's American Road Trip*. The 1935 Travelogue of Two Soviet Writers Ilya Ilf and Evgeny Petrov, New York 2007. Apie reklamą dar žr.: Nancy Condee (red.), *Soviet Hieroglyphics:* Visual Culture in Late Twentieth Century Russia, Bloomington 1995.
6. André Gide, „Zurück aus Sowjetrußland. Retuschen zu meinem Rußlandbuch", iš: André Gide, *Gesammelte Werke. VI. Reisen und Politik*, t. 2, red. Peter Schnyder, Stuttgart 1996, 176.
7. Ten pat, 60–62.
8. Randi Cox, *This Can Be Yours!*, 132.
9. Viena iš nedaugelio studijų, skirtų tarybinės mados raidai: Сергей Журавлёв, Юкка Гронов, „Красота под контролем государства: особенности и этапы становления советской моды", iš: *The Soviet and Post-Soviet Review*, 32/1 (2006), 1–92.
10. Randi Cox, *This Can Be Yours!*, 140.
11. Elena Osokina, *Our Bread Daily*. Socialist Distribution and the Art of Survival in Stalin's Russia, 1927–1941, Armonk/N. Y./London, 2001, 145.
12. Elena Osokina, *Our Bread Daily*, 155 ir t., 161.
13. Ten pat, 157.
14. Ten pat, 159, 163.
15. Apie tarybinės prekybos ir vartojimo kultūrą: Julie Hessler, *A Social History of Soviet Trade:* Trade Policy, Retail Practices and Consumption, 1917–1935, Princeton 2004; tos p., „Cultured trad. The Stalinist turn towards consumerism", iš: Sheila Fitzpatrick (red.), *Stalinism. New Directions*, London/New York 2000, 182–209.
16. Elena Osokina, *Our Bread Daily*, 181; plg. kaltinamojo Zelenskio prisipažinimą iš *Ataskaitos apie antitarybinio „dešiniųjų ir trockininkų bloko" bylos nagrinėjimą* TSRS Aukščiausiojo Teismo karinėje kolegijoje 1938 m. kovo 2–13 d., Maskvą 1938, parengtos TSRS teisingumo liaudies komisariato, 814.
17. Elena Osokina, *Our Bread Daily*, 182.
18. Ten pat, 187.
19. Ten pat, 187–188. Apie kankinamą stovėjimą eilėse plg. Юлия Пятницкая, *Дневник жены большевика*, Bension/Vermont, 1987, 86, 96.
20. Elena Osokina, *Our Bread Daily*, 190, 193.

LAISVALAIKIS, SVAJONIŲ VIETOS: KRUIZAI VOLGOS UPE, ATOSTOGOS RAUDONOJOJE RIVJEROJE, SĄMOKSLAI VASARNAMIUOSE

1. *Guide to the City of Moscow. Handbook for Tourists. With Information on the City's Past, Present & Future.* Descriptions of its Museums and Points of Interest. Including 6 Maps, Moscow 1937; *Co-operative Publishing Society of Foreign Workers in the U.S.S.R.*, 238.
2. *Справочник-путеводитель по внутренним водным путям* СССР, Москва 1932, 218.
3. Matthias Heeke, *Reisen zu den Sowjets. Der ausländische Tourismus in Rußland 1921–1941.* Mit einem bio-bibliographischen Anhang zu 96 deutschen Reiseautoren, Münster 1999.
4. *Волга. Путеводитель на навигацию 1939 г.*, Москва 1939, 31.
5. Emma Widdis, *Visions of a New Land. Soviet Film from the Revolution to the Second World War*, New Haven/London 2003, 139.
6. Selim O. Chan-Magomedow, *Pioniere der sowjetischen Architektur. Der Weg zur neuen sowjetischen Architektur in den zwanziger und zu Beginn der dreißiger Jahre*, Dresden 1983, 514 ir t.
7. Emma Widdis, *Vision of a New Land*, 141.
8. Apie vasarnamį, kaip apie Tarybų Rusijos gyvenamąjį būstą: Stephen Lovell, *Summerfolk: A History of the Dacha*, 1710–2000, Ithaca/London 2003, 136–162.
9. Wadim S. Rogowin, *1937. Jahr des Terrors.* Iš rusų k. vertė Hannelore Georgi ir Harald Schubärth, Essen 1998, 114.
10. Ten pat, 144.
11. Ten pat, 237.
12. Alexander Vatlin, *Tatort Kunzewo. Opfer und Täter des Stalinschen Terrors 1937/38*, Berlin 2003, 50.
13. Plg. šios knygos skyrių „Jūrų uostas: Maskvos–Volgos kanalo atidarymas“; apie Dmitlagą, kaip apie sąmokslo bazę, žr.: Wladislaw Hedeler (red.), *Stalinscher Terror 1934–41.* Eine Forschungsbilanz, Berlin 2002, 24.

NACIONALBOLŠEVIKO NIKOLAJAUS USTRIALOVO SUGRĮŽIMAS IR MIRTIS

1. Николай Устрялов, „Служить родине приходится костями. <...>“ Дневник Н. В. Устрялова 1935–1937 гг., iš: *Источник* 5–6 (1998), 3–100 (red. Irina Kondakova), 4 (Pratarmė). Suskliaustos datos, pateiktos šiame skyriuje, yra iš to dienoraščio leidimo.
2. Михаил Агурский, *Идеология национал-большевизма*, Paris 1980. Michail Agurskij, „Defeat as Victory and the Living Death: The Case of Ustrialov“, iš: *History of European*

Ideas 5 (1984), 165–180; Андрей В. Квакин, „Русское Зарубежье. Золотая книга эмиграции. Первая треть XX века", iš: *Энциклопедический биографический словарь*, Москва 1997, 643–644. Biografijos duomenys iš: Николай Устрялов, *Национал-большевизм*, Москва 2003, 16.

3. Rainer Goldt, „Einladung zur Enthauptung. Nikolaj Ustrjalows Briefe und Tagebücher als psychologisches Stenogramm einer gescheiterten Heimkehr in die UdSSR", iš: Frank Göbler/Ulrike Lange (red.), *Russische Emigration im 20. Jahrhundert. Literatur-Sprache-Kultur*, München 2005, 33–60, čia 43.
4. Apie rusų emigrantus Charbine: Елена П. Таскина (red.), *Русский Харбин*, Москва 1998; Надежда Е. Аблова, *КВЖД и российская эмиграция в Китае*, Москва 2005.
5. Николай Устрялов, *Дневник Н. В. Устрялова 1935–1937 гг.*, 5.
6. Savo įspūdžius iš 1925 metų kelionės per Tarybų Sąjungą Ustrialovas išspausdino knygoje *Россия (у окна вагона)*, Harbin 1926. Ačiū Michaeliui Hagemeisteriui, kad man tai pasakė.
7. Apie rusų diasporos narių likimus žr.: Marc Raeff, *Russia Abroad. A Cultural History of the Russian Emigration 1919–1939*, New York/Oxford 1990; Karl Schlögel (red.), *Der große Exodus. Die russische Emigration und ihre Zentren 1917 bis 1941*, München 1994.
8. *Смена вех. Сборник статей*, Прага 1921. Toji dvasinė srovė aprašyta studijose: Jane Burbank, *Intelligentsia and Revolution*. Russian Views of Bolshevism 1917–1922, New York/Oxford 1986; Hilde Hardemann, *Coming to Terms with the Soviet Regime. The „Changing Signposts" Movement among Russian Emigrés in the Early 1920s*, DeKalb 1994; Erwin Oberländer, „Nationalbolschewistische Tendenzen in der russischen Intelligenz. Die 'Smena-Vech'-Diskussion 1921–1922", iš: *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* NF (1968), 194–211.
9. Apie srovės tęstinumą žr.: Karl Schlögel, „Argonauten des 20. Jahrhunderts. Die russische Intelligencija zwischen 'Vechi' (1909) und 'Smena vech' (1921)", iš: to p., *Petersburg. Das Laboratorium der Moderne 1909–1921*, München 2002, 87–162.
10. David Brandenberger, *National Bolshevism. Stalinist Mass Culture and the Formation of Modern Russian National Identity 1931–1956*, Cambridge/Mass. 2002.
11. Juri Jelagin, *Kunst und Künstler im Sowjetstaat*, Frankfurt 1961, 39.
12. Ten pat, 40.
13. Golfo Alexopoulos, *Aliens, Citizens, and the Soviet State, 1926–1936*, Ithaca/London 2003, 3.
14. Ten pat, 29.
15. Ten pat, 133.
16. Николай Устрялов, „Служить родине приходиться костями <...>". Дневник Н. В. Устрялова 1935–1937 гг., 16.

SPALIO REVOLIUCIJOS METINĖS 1937 M. LAPKRIČIO 7 D.

1. Joseph E. Davies, *Als USA-Botschafter in Moskau. Authentische und vertrauliche Berichte über die Sowjetunion bis Oktober 1941,* Zürich [3]1943, 176–183.
2. Besaikės dekoracijos iš raudonų komunistinės Rusijos vėliavų, stelbiančios šiaip jau labai gražų Operos rūmą, statytą caro laikais, padarė man labai savotišką įspūdį.
3. Tarybų Sąjungai pilietinis karas labai svarbus. Tarp daugybės paveikslų, kuriuos tarybiniai dailininkai nutapė Raudonajai armijai ir kuriuose šlovinami rusų kareivių žygdarbiai, krinta į akis, kad itin iškeliamos vadinamųjų partizanų grupės. Iš to matyti, kaip labai Raudonosios armijos vadai pasikliauja partizaniniu karu ir kaip sėkmingai tie partizanai kovėsi bolševikų kariuomenės žygiuose. Jie turi šį tą bendro su mūsų ankstyvosios istorijos prastuomene ir „karingaisiais valstiečiais". Tie šiurkščios išvaizdos žmonės neabejotinai artimi tiems, dėl kurių dabar vargsta Vokietija, turinti skaudžios patirties. Tai pilietinio karo barikadų kovotojai ir partizanai.
4. Georgi Dimitroff, *Tagebücher 1933–1943.* Red. Bernhard H. Bayerlein. Iš rusų ir bulgarų kalbų vertė Wladislaw Hedeler ir Birgit Schliewenz, © Aufbau Verlagsgruppe GmbH, Berlin 2000, Bd. 1, 161–163, žr. literatūros sąrašą.

AUKŠTUOMENĖS MINIATIŪRA ŽUDYNIŲ IŠVAKARĖSE

1. Visos citatos iš: Jelena Bulgakowa, *Margarita und der Meister. Tagebücher. Erinnerungen,* Berlin 1993.
2. Joseph E. Davies, *Als USA-Botschafter in Moskau. Authentische und vertrauliche Berichte über die Sowjetunion bis Oktober 1941,* Zürich [3]1943, 35. Visi tekste cituojami įrašai yra iš to leidimo.
3. Ten pat, 62. Tai pagrindinis Bulgakovo romano veikėjas. Literatūros kūrinio veiksmo vietos ir ambasados istorinės vietos sąryšį tyrė: Alexander Etkind, *Eros des Unmöglichen. Die Geschichte der Psychoanalyse in Russland,* Leipzig 1996, 353–388.
4. Joseph E. Davies, *Als USA-Botschafter in Moskau,* 24. Zykinskio prototipas, manoma, yra Krestinskis.
5. Ten pat, 81.
6. Ten pat, 123.
7. Hans von Herwarth, *Zwischen Hitler und Stalin. Erlebte Zeitgeschichte 1931–1945,* Frankfurt am Main 1989, 55.
8. Apie Maskvos žurnalistų bendruomenę žr. Arthur W. Just, *Russland in Europa,* Stuttgart 1949, 62–69.
9. Apie Walterio Duranty vaidmenį žr.: Sally J. Taylor, *Stalin's Apologist Walter Duranty. The New York Times' Man in Moscow,* New York, Oxford 1990.

10. Hans von Herwarth, *Zwischen Hitler und Stalin*, 74–80.
11. Ten pat, 118.
12. Gustav Hilger, *Wir und der Kreml. Deutsch-sowjetische Beziehungen 1918–1941. Erinnerungen eines deutschen Diplomaten*, Frankfurt am Main/Bonn 1964, 78, 256.
13. General Ernst Köstring, *Der militärische Mittler zwischen dem Deutschen Reich und der Sowjetunion 1921–1941*, spaudai parengė Herman Teske, Frankfurt/Main 1965, 101–102; beje, von Herwarth'as teigia, jog Vokietijos ambasados darbuotojai, ne taip kaip amerikiečiai, nesilankė parodomuosiuose procesuose: Hans von Herwarth, *Zwischen Hitler und Stalin*, 118.
14. Joseph E. Davies, *Als USA-Botschafter in Moskau*, 47–51.
15. Ten pat, 52 (1937 m. kovo 10 d. įrašas).
16. Ten pat, 87 (1937 m. kovo 14 d. įrašas).
17. Ten pat, 101 (1937 m. kovo 23 d. įrašas).
18. Ten pat, 102.
19. Ten pat, 10.
20. Jelena Bulgakowa, *Margarita und der Meister* (1935 m. balandžio 11 d. įrašas).
21. Ten pat (1935 m. balandžio 23 d. įrašas).
22. Ten pat (1935 m. gegužės 3 d. įrašas).
23. Ten pat (1937 m. balandžio 1 d. įrašas).
24. Juri Trifonow, *Das Verschwinden*, Berlin 1989, 73.
25. Ten pat, 12.
26. Ten pat, 14–15.
27. Ten pat, 70.
28. Ten pat, 76.
29. Jelena Bulgakowa, *Margarita und der Meister*, 313.
30. Ten pat (1937 m. lapkričio 15 d. įrašas).
31. Ten pat (1937 m. gruodžio 13 d. įrašas).
32. Sheila Fitzpatrick, *Tear off the Masks! Identity and Imposture in Twentieth-Century Russia*, Oxford/Princeton 2005, 190.
33. Ten pat, 190, 200.
34. Ten pat, 191.
35. Marc Jansen, Nikita Petrov, *Stalin's Loyal Executioner: People's Commissar Nikolai Ezhov 1895–1940*, Stanford 2002, 185 ir t.
36. Witali Schentalinski, *Das auferstandene Wort. Verfolgte russische Schriftsteller in ihren letzten Briefen, Gedichten und Aufzeichnungen. Aus den Archiven sowjetischer Geheimdienste*, Bergisch-Gladbach 1996, 2 skyrius, čia 104.
37. Wladislaw Hedeler, *Chronik der Moskauer Schauprozesse 1936, 1937 und 1938. Planung, Inszenierung und Wirkung*, Berlin 2003, 221–222.
38. Witali Schentalinski, *Das auferstandene Wort*, 103.

TARYBINIS HOLIVUDAS. APIE STEBUKLUS IR PABAISAS

1. Joseph E. Davies, *Als USA-Botschafter in Moskau*, Zürich [3]1943, 177.
2. Boris Schumatsky, *Silvester bei Stalin*, Berlin/Bodenheim bei Mainz, 1999, 63.
3. Майя И. Туровская, „Мосфильм“ – 1937“, iš: *Киноведческие записки* 50 (2001), 204–209.
4. Евгений Громов, *Сталин, власть и искусство*, Москва 1998; Леонид Максименков, *Сумбур вместо музыки:* Сталинская культурная революция 1936–1938, Москва 1997. Dar plg. Christine Engel (red.), *Geschichte des sowjetischen und russischen Films*, Stuttgart 1999.
5. Peter Kenez, „Soviet Cinema in the Age of Stalin“, iš: Richard Taylor, Derek Spring (red.), *Stalinism and Soviet Cinema*, London/New York 1993, 68; Ekaterina Khokhlova, *Forbidden films of the 1930s*, iš ten pat, 90–96; Denise J. Youngblood, *Soviet Cinema in the Silent Era 1918–1935*, Austin 1991.
6. Apie naujo kino teatro tipo paieškas: Selim O. Chan-Magomedow, *Pioniere der sowjetischen Architektur. Der Weg zur neuen sowjetischen Architektur in den zwanziger und zu Beginn der dreißiger Jahre*, Dresden 1983, 480.
7. Peter Kenez, „Soviet Cinema in the Age of Stalin“, iš: Richard Taylor, Derek Spring (red.), *Stalinism and Soviet Cinema*, London/New York 1993, 55.
8. И. А. Гранкина, В. П. Пронина, Т. А. Селиванова (red.), *Москва социалистическая*, Москва 1940, 75–77.
9. Richard Taylor, „Ideology as Mass Entertainment. Boris Shumyatsky and Soviet Cinema in the 1930s“, iš: Richard Taylor, Ian Christie (red.), *Inside the Film Factory. New Approaches to Russian and Soviet Cinema*, London/New York 1991, 193–216.
10. Jay Leyda, *Kino. A History of the Russian and Soviet Film*, London 1960, 301–340 (Chapter XIV. Witnessed Years 1934–1937), čia 319; Richard Taylor, „Red stars, positive heroes and personality cults“, iš: Richard Taylor, Derek Spring (red.), *Stalinism and Soviet Cinema*, London/New York 1993, 77.
11. Maya Turovskaya, „The 1930s and 1940s: Cinema in Context“ <...>, iš: *Richard* Taylor, Derek Spring (red.), *Stalinism and Soviet Cinema*, 42.
12. Programinis papildymas: Борис Шумяцкий, *Кинематография миллионов. Опыт анализа*, Москва 1935. Už tai, kad jį man nurodė, ačiū poniai Anne Hartmann.
13. Maya Turovskaya, „The 1930s and 1940s: Cinema in Context“ <...>, 43.
14. Ten pat, 45.
15. Peter Kenez, „Soviet Cinema in the Age of Stalin“ <...> , 57.
16. Maya Turovskaya, „The 1930s and 1940s: Cinema in Context“ <...>, 47.
17. Ten pat, 50.
18. Майя Туровская, „Мосфильм“ – 1937“, iš: *Киноведческие записки* 50 (2001), 198–218, ypač 204–209.

19. Ten pat, 200. 1937 metais pastatytų vaidybinių filmų sąrašą pateikia: *Советские художественные фильмы.* Каталог, том 2, *Звуковые фильмы* (1930–1957 гг.), Москва 1961, 148 ir t.
20. Peter Kenez, „Soviet Cinema in the Age of Stalin" <...>, 63.
21. Ten pat, 65.
22. Майя Туровская, „Мосфильм" – 1937" <...>, 201.
23. Ten pat, 204.
24. Ten pat, 205.
25. Apie Eizenšteino darbų visumą ir jo estetiką žr. dar: Oksana Bulgakowa, *Sergei Eisenstein. A Biography,* Berlin 2007.
26. Apie Fridricho M. Ermlerio filmą plg. *Очерки истории советского кино,* том 2, 1935–1945, Москва 1959, 88–94.
27. Майя Туровская, „Мосфильм" – 1937" <...>, 201.
28. Ten pat, 202.
29. *Очерки истории советского кино,* том 2, 1935–1945, Москва 1959, 23.
30. Майя Туровская, „Мосфильм" – 1937" <...>, 202.
31. Ten pat, 203.
32. Майя Туровская, „«Волга-Волга» и её время", iš: *Киноведческие записки* 45 (2000), 123.
33. Ten pat, 130.
34. Майя Туровская, „Мосфильм" –1937" <...>, 211–212.
35. Valeriya Selunskaya, Maria Zezina, „Documentary film – a Soviet source for Soviet Historians", iš: Richard Taylor, Derek Spring (red.), *Stalinism and Soviet Cinema,* London/New York 1993, 171–185.
36. Dėl „Партийный билет" (Иван Пырьев 1936), žr. *Очерки истории советского кино,* том 2, 1935–1945, Москва 1959, 81–84.
37. Dėl „Великий гражданин" (Фридрих М. Эрмлер 1938/1939) žr. *Очерки истории советского кино,* том 2, 1935–1945, Москва 1959, 94–108.

MIRTIS TREMTYJE

1. Reinhard Müller, *Menschenfalle Moskau. Exil und stalinistische Verfolgung,* Hamburg 2001, 145; Reinhard Müller (kartu su Natalija Musijenko), „'Wir kommen alle dran.' Säuberungen unter den deutschen Politemigranten in der Sowjetunion (1934–1938)", iš: Herman Weber, Ulrich Mählert (red.), *Terror. Stalinistische Parteisäuberungen 1936–1953,* Paderborn 1998.
2. Literatūra šiuo klausimu: Peter Huber, „Das Beispiel Komintern. Überwachung und Repression", iš: Wladislaw Hedeler (red.), *Stalinscher Terror,* 179–202; William Chase,

Enemies Within the Gates? The Comintern and the Stalinist Repression, 1934–1939, New Haven/London 2002; Michail Panteleev studijoje „La Terreur stalinienne au Komintern en 1937–1938" suminėjo 113 Kominterno vykdomojo komiteto darbuotojų, suimtų 1937–1938 metais, cit. pagal William Chase, *Enemies Within the Gates?* <...>, 461; Carola Tischler, *Flucht in die Verfolgung. Deutsche Emigranten im sowjetischen Exil – 1933 bis 1945,* Münster 1996; Fridrich Firsov, „Some Critical Notes on Recent Publications on Comintern and Soviet Politics", iš: *Jahrbuch für Historische Kommunismusforschung* 2003, 268–276.

3. Roy A. Medwedew, *Die Wahrheit ist unsere Stärke. Geschichte und Folgen des Stalinismus,* Frankfurt am Main 1973, 247; Oleg Dehl (red.), *Verratene Ideale. Zur Geschichte deutscher Emigranten in der Sowjetunion in den 30er Jahren,* Berlin 2000.
4. Roy A. Medwedew, *Die Wahrheit ist unsere Stärke* <...>, 248.
5. Ten pat, 248.
6. Marian Naszkowski, Niespokojne dni. Wspomnienia z lat trzydziestych, Moskva 1962, cit. pagal: Roy A. Medwedew, *Die Wahrheit ist unsere Stärke,* 244–245.
7. William Chase, *Enemies Within the Gates? The Comintern and the Stalinist Repression,* 1934–1939, New Haven/London 2002, 299.
8. Georgi Dimitroff, *Tagebücher 1933–1943.* Red. Bernhard H. Bayerlein. Iš rusų ir bulgarų k. vertė Wladislaw Hedeler ir Birgit Schliewenz, Berlin 2000, 149 (1937 m. vasario 11 d. dienoraščio įrašas).
9. Ten pat, 158 (1937 m. gegužės 26 d. įrašas).
10. Georgi Dimitroff, „1939 01 03 laiškas Andrejevui", iš: William Chase, *Enemies Within the Gates,* 307 (dokumentas 44).
11. Georgi Dimitroff, *Tagebücher 1933–1943,* redaktorių komentaras, 710.
12. Taip savo knygą pavadino Carola Tischler: *Flucht in die Verfolgung (Bėgimas pas persekiotojus).* Deutsche Emigranten im sowjetischen Exil – 1933 bis 1945, Münster 1996.
13. William Chase, *Enemies Within the Gates?* <...>, 96 (dokumentas 5).
14. Ten pat, 133.
15. Simone Bark, „Gesetzt, sie sind unschuldig. Deutsche Wissenschaft und Kultur im Exil", iš: Wladislaw Hedeler (red.), *Stalinscher Terror,* Berlin 2002, 203–228, čia: 208.
16. William Chase, *Enemies Within the Gates?* <...>, 134.
17. Ten pat, 136.
18. Georg Lukács, Johannes R. Becher, Friedrich Wolf ir kt., *Die Säuberung Moskau 1936:* uždaro partinio susirinkimo stenograma, red. Reinhard Müller, Reinbek 1991, 558–560.
19. Ruth von Mayenburg apie Kominterno vilas Kunceve, Iljinskojėje, iš: jos pačios, *Hotel Lux,* Frankfurt/Main 1978, 195–199.
20. Georg Lukács, Johannes R. Becher, Friedrich Wolf ir kt., *Die Säuberung Moskau 1936:* uždaro partinio susirinkimo stenograma, red. Reinhard Müller, Reinbek 1991, 459.

21. Ernst Fischer, *Erinnerungen und Reflexionen*, Hamburg 1969, 395. Už tą informaciją dėkoju Anne Hartmann.
22. Plg. išsamius Dimitrovo komentarus apie gydymąsi Krymo ir Kaukazo sanatorijose: Kislovodske, Jaltoje, Sevastopolyje, Alupkoje, moderniausioje TSRS Macestos sanatorijoje, iš: Dimitroff, *Tagebücher 1933–1943*, 306, 309.
23. Velniavą Maskvos politinių emigrantų bendrijoje – skundus, bandymus išsigelbėti, atsitiktinumus ir žlugimą – savo knygose tiksliai aprašė Reinhard Müller, *Menschenfalle Moskau*. Exil und stalinistische Verfolgung, Hamburg 2001, ir (to paties) *Herbert Wehner – Moskau 1937*, Hamburg 2004.
24. Asmens bylos su biografijomis, adresais, dalyvavimu frakcijose – iš: William Chase, *Enemies Within the Gates?* <...>, 162–172 (dokumentas 17).
25. Hedeler, *Shurawljow* 234.
26. Reinhard Müller, *Menschenfalle Moskau*. Exil und stalinistische Verfolgung, Hamburg 2001, 262.
27. Georg Lukács, Johannes R. Becher, Friedrich Wolf ir kt., *Die Säuberung Moskau 1936*: uždaro partinio susirinkimo stenograma, red. Reinhard Müller, Reinbek 1991, 458.
28. Ten pat, 348.
29. Ten pat, 380.
30. Weinerto pasakymas apie „didelį keblumą" dėl rusų kalbos minimas knygoje: Georg Lukács, Johannes R. Becher, Friedrich Wolf ir kt., *Die Säuberung Moskau 1936* <...>, 533.
31. Georg Lukács, Johannes R. Becher, Friedrich Wolf ir kt., *Die Säuberung Moskau 1936* <...>, 293.
32. Ten pat, 414–415.
33. Ten pat, 187.
34. Wladislaw Hedeler (red.), *Stalinscher Terror 1934–41*, Berlin 2002, 61.
35. Georgi Dimitroff, *Tagebücher 1933–1943*, 152 (1937 m. kovo 6 d. įrašas).
36. Ruth von Mayenburg, *Hotel Lux*, Frankfurt/Main 1978, 191.
37. Markus Wolf, *Die Troika*, Reinbek 1991, 28.
38. Berthold Unfried, „Kommunistische Künstler in der Sowjetunion der dreißiger Jahre: Kulturelle Mißverständnisse und Konkurrenz", iš: *Jahrbuch für Historische Kommunismusforschung* (2000/2001), 126–143.
39. M. Iv. Simenovos laiškas Georgiui Dimitrovui, jo perduotas Ždanovui, iš: William Chase, *Enemies Within the Gates?*, 302–303 (dokumentas 42).
40. Gabor T. Rittersporn, *Catching Spies, trapping the System:* Spy Mania in the Prewar USSR. Paper presented at the „Soviet War against Fifth Columnists, 1936–1945" Panel, 36th National convention for the AAASS, Boston, December 2004.
41. William Chase, *Enemies Within the Gates?* <...>, 103.
42. Ten pat, 243 (dokumentas 32).

43. Ten pat, 241 (dokumentas 32).
44. Ten pat, 256 (dokumentas 32).
45. Ten pat, 104.
46. 1938 m. kovo 22 d. direktyva, iš: William Chase, *Enemies Within the Gates?* <...>, 295 (dokumentas 39).
47. Suimtųjų sąrašas, datuotas 1937 m. rugsėjo 11 diena, iš: William Chase, *Enemies Within the Gates?* < ...>, 309–318 (dokumentas 45).
48. William Chase, *Enemies Within the Gates?* <...>, 320.

ARKADIJA MASKVOJE, STALINO LUNAPARKAS

1. *Guide to the City of Moscow. Handbook for Tourists. With Information on the City's Past, Present & Future, Descriptions of its Museums and Points of Interest.* Including 6 Maps, Moscow 1937. Co-operative Publishing Society of Foreign Workers in the U.S.S.R., 64–65.
2. Ten pat, 40–41.
3. Iš pagrindų pristato ketvirtojo dešimtmečio laisvalaikio kultūrą: Katja Kucher, *Der Gorki-Park. Freizeitkultur im Stalinismus 1928–1941*, Köln, Weimar, Köln 2007.
4. *Вся Москва. Адресно-справочная книга.* 1936 год, Москва 1936. Ten kalbama apie šiuos kultūros ir poilsio parkus: M. Gorkio centrinį kultūros ir poilsio parką, Krymskij val 9; A. S. Bubnovo „Sokolnikų" kultūros ir poilsio parką, Ruskovskajos g. 62; J. V. Stalino kultūros ir poilsio parką, Izmailovas, Narodnyj prospektas; Raudonosios Presnios kultūros ir poilsio parką, Krasnopresnenskaja zastava, Mantulinskajos g. 5.
5. Vadim Volkov, „The Concept of 'Kulturnost': Notes on the Stalinist Civilying Process", iš: Sheila Fitzpatrick (red.), *Stalinism. New Directions*, London/New York 2000, 210–230.
6. Apie tai, ką siūlė Gorkio parkas trečiajame dešimtmetyje, žr.: Katja Kucher, *Der Gorki-Park.* Freizeitkultur im Stalinismus 1928–1941, 109–185.
7. Plg. knygos skyrių „Avantiūrų metai: tarybinis 1937 metų Ikaras".
8. Nina Kosterina, *Tagebuch*, Frankfurt am Main 1981, 32.
9. Andrej Platonow, „Die Baugrube", iš: Andrej Platonow, *Romane*, München 1990, 12.
10. Osip Mandelstam, *Mitternacht in Moskau. Die Moskauer Hefte. Gedichte 1930–1934.* Vertė ir redagavo Ralph Dutli, Zürich 1986, 99–101. © 1986 Ammann Verlag & Co, Zürich.
11. André Gide, „Zurück aus Sowjetrußland. Retuschen zu meinem Rußlandbuch", iš: André Gide, *Gesammelte Werke. VI. Reisen und Politik*, Bd. 2, red. Peter Schnyder, Stuttgart 1996, 52–54.
12. General Ernst Köstring, *Der militärische Mittler zwischen dem Deutschen Reich und der Sowjetunion 1921–1941.* Parengė Hermann Teske, Frankfurt/Main 1965, 124–125.
13. Katja Kucher, *Der Gorki-Park. Freizeitkultur im Stalinismus 1928–1941*, 248–279; skaičius plg. su statistikos duomenimis lentelėje 4, 255.

„AVTOZAVODCY" – STALINO AUTOMOBILIŲ GAMYKLOS DARBININKAI

1. Jelena Bulgakowa, *Margarita und der Meister.* Tagebücher. Erinnerungen, Berlin 1993, 161.
2. Šią tezę plėtoja Kenneth M. Strauss, *Factory and Community in Stalin's Russia.* The Making of the Industrial Working Class, Pittsburgh 1997. Apie tarybinės darbininkų klasės plėtrą: Donald Filtzer, *Soviet workers and Stalinist industrialization. The formation of modern Soviet production relations, 1928–1941,* Armonk/New York 1986; Salomon M. Schwarz, *Arbeiterklasse und Arbeitspolitik in der Sowjet-Union,* Hamburg 1953; Lewis Siegelbaum, *Stakhanovism and the Politics of Productivity in the USSR 1935–1941,* Cambridge/New York/New Rochelle ir kt. 1988; Jeffrey J. Rossman, *Worker Resistance under Stalin.* Class and Revolution on the Shop Floor, Cambridge/Mass. 2005.
3. John Scott, *Jenseits des Ural.* Die Kraftquellen der Sowjetunion, Stockholm 1944, 105, 280.
4. David L. Hoffmann, *Peasant Metropolis.* Social Identities in Moscow, 1929–1941, Ithaca/London 1994, 150.
5. Kenneth M. Strauss, *Factory and Community in Stalin's Russia.* The Making of the Industrial Working Class, Pittsburgh 1997, 228.
6. Иван А. Лихачёв, „Советский автомобиль", iš: Л. Ковалёва (red.): *Москва,* Москва 1935, 402.
7. *История Московского автозавода имени Ивана Алексеевича Лихачёва,* Москва 1966, 244.
8. Kenneth M. Strauss, *Factory and Community in Stalin's Russia,* 81; beje, kai kuriose įmonėse, kaip antai Gorkio automobilių gamykloje (GAZ), darbuotojų skaičius augo dar sparčiau.
9. Ten pat, 40.
10. Ten pat, 219.
11. Ten pat, 70–77.
12. Иван А. Лихачёв, „Советский автомобиль", iš: Л. Ковалёва (red.): *Москва,* Москва 1935, 400.
13. *A Biographical Dictionary of the Soviet Union 1917–1988,* London etc. 1989, 238.
14. Vladimir Anderle kalba apie „class warrior to professional man" knygoje *Managerial power in the Soviet Union,* Westmead 1976, 118.
15. Kenneth M. Strauss, *Factory and Community in Stalin's Russia,* 325.
16. Ten pat, 162.
17. Ten pat, 246–249.
18. *История Московского автозавода имени Ивана Алексеевича Лихачёва,* Москва 1966, 219, 234, 240.
19. Kenneth M. Strauss, *Factory and Community in Stalin's Russia,* 57.

20. Иван А. Лихачёв, „Советский автомобиль", iš: Л. Ковалёва (red.): *Москва*, Москва 1935, 401, 403.
21. David L. Hoffmann, *Peasant Metropolis*, 54; Сергей Журавлёв, Михаил Мухин, *Крепость социализма. Повседневность и мотивация труда на советском предприятии 1928–1938 гг.*, Москва 2004.
22. David L. Hoffmann, *Peasant Metropolis*, 70.
23. Ten pat, 75.
24. Laikraščio „За индустриализацию" 1937 m. rugpjūčio 2 d. numeris; cit. pagal: David L. Hoffmann, *Peasant Metropolis*, 91.
25. Иван А. Лихачёв, „Советский автомобиль <...>", 404.
26. David L. Hoffmann, *Peasant Metropolis*, 140.
27. Ten pat, 135–136.
28. Ten pat, 87, 91.
29. *История Московского автозавода имени И. А. Лихачёва*, 243.
30. Wladislaw Hedeler, *Chronik der Moskauer Schauprozesse 1936, 1937 und 1938*. Planung, Inszenierung und Wirkung, Berlin 2003, 675.
31. *История Московского автозавода имени Ивана Алексеевича Лихачёва*, Москва 1966, 238, 240.
32. David L. Hoffmann, *Peasant Metropolis*, 103–104; to paties, „The Great Terror on the local level: Purges in Moscow factories, 1936–1938", iš: *Stalinist Terror New perspectives*. Red. J. Arch Getty, Roberta T. Manning, Cambridge 1993, 163–167, čia 167.
33. David L. Hoffmann, *Peasant Metropolis*, 196; dar plg.: Roberta Manning, „The Soviet Economic Crisis of 1936–1938 and the Great Purges", iš: *Stalinist Terror New perspectives*. Red. J. Arch Getty, Roberta T. Manning, Cambridge 1993, 116–141, čia 138.
34. David L. Hoffmann, *Peasant Metropolis*, 116.
35. Ten pat, 124.
36. David L. Hoffmann, *Peasant Metropolis*, 125.
37. Donald Filtzer, *Soviet workers and Stalinist industrialization*. The formation of modern Soviet production relations, 1928–1941, Armonk/N. Y. 1986, 200.
38. *История Московского автозавода имени И. А. Лихачёва*, Москва 1966, 239–245.
39. Robert W. Thurston, „Reassessing the history of Soviet workers: opportunities to criticize and participate in decision-making, 1935–1941", iš: Stephen White (red.), *New directions in Soviet history*, Cambridge/New York 1992, 160–188, čia 175.
40. Roberta Manning, „The Soviet Economic Crisis of 1936–1938 and the Great Purges" <...>, 138.
41. Apie įskundimų dinamiką žr. Jörg Baberowski, „'Die Verfasser von Erklärungen jagen den Parteiführern einen Schrecken ein': Denunziation und Terror in der stalinistischen Sowjetunion 1928–1941", iš: *Denunziation und Justiz*. Historische Dimensionen eines sozialen Phänomens. Red. V. Friso Ross, Achim Landwehr, Tübingen 2000, 165–198.

42. Wendy Z. Goldman, *Terror and Democracy in the Age of Stalin.* The Social Dynamics of Repression, Cambridge 2007, 184.
43. Wendy Goldman, „Stalinist Terror and Democracy: The 1937 Union Campaign", iš: *The American Historical Review* 110/9 (2005 m. gruodis), 1427–1453, čia 1449.
44. Sheila Fitzpatrick, „Workers against Bosses: The Impact of the Great Purges on Labor-Management Relations", iš: *Making Workers Soviet.* Power, Class, and Identity, red. Lewis H. Siegelbaum and Ronald Grigor Suny, Ithaca/London 1994, 311–340, čia 315–316.
45. Wendy Goldman: „Stalinist Terror and Democracy: The 1937 Union Campaign", iš: *The American Historical Review* 110/9 (2005 m. gruodis), 1427–1453.
46. Wendy Z. Goldman, *Terror and Democracy in the Age of Stalin.* The Social Dynamics of Repression, Cambridge 2007, 147.
47. Ten pat, 182. Dar plg.: В. И. Носач, Н. Д. Зверева, *Расстрельные 30-е годы и профсоюзы,* Санкт-Петербург 2007.
48. Wendy Z. Goldman, Terror and Democracy in the Age of Stalin, 245.
49. Wendy Z. Goldman: *Stalinist Terror and Democracy:* The 1937 Union Campaign, 1452–1453.

DŽIAZAS. KETVIRTOJO DEŠIMTMEČIO GARSAI

1. И. Ямпольский, „Молодые советские музыканты", iš: *Вечерняя Москва,* 1937 m. rugsėjo 19 d., 3.
2. Apie tą muzikų triumviratą: Matthias Stadelmann, *Isaak Dunaevskij – Sänger des Volkes.* Eine Karriere unter Stalin, Köln/Weimar/Wien 2003; Дмитрий Минченок, *Исаак Дунаевский. Большой концерт,* Москва/Смоленск 1998; Salomon Wolkow, *Stalin und Schostakowitsch.* Der Diktator und der Künstler, Berlin 2004; Krzysztof Meyer, *Dmitri Schostakowitsch,* Leipzig 1980; Elizabeth Wilson, *Shostakovich. A Life Remembered,* London 2006; Laurel E. Fay, *Shostakovich. A Life,* Oxford 2000; Антонина Ревельс, *Рядом с Утёсовым,* Москва 1995. Visų trijų kompozitorių kūrinius galima klausytis iš daugybės originalių įrašų ir interpretacijų (juostelių ir plokštelių).
3. Ši diskusija išsamiai aprašyta lyginamojoje studijoje: Martin Lücke, *Jazz im Totalitarismus,* Münster 2004. Ten (p. 145–148) lyginamas ir analizuojamas politiškai motyvuotas džiazo vertinimas nacionalsocializmo ir stalinizmo laikais, pateikiama (p. 215–245) ir išsami bibliografija.
4. Н. Лабковский, „Утёсов и его джаз", iš: *Вечерняя Москва,* 1937 m. liepos 19 d., 3.
5. S. Frederick Starr, *Red and Hot,* Wien 1990, – apie džiazą Rusijoje 1917–1990; čia 100.
6. Ten pat, 104, 107.
7. Ten pat, 116.
8. Ten pat, 134.

9. Matthias Stadelmann, *Isaak Dunaevskij – Sänger des Volkes* <...>, 28.
10. Ten pat, 144.
11. Ten pat, 170.
12. S. Frederick Starr, *Red and Hot*, 59.
13. J. Jelagin, *Kunst und Künstler im Sowjetstaat*, Frankfurt 1951, 168.
14. Matthias Stadelmann, *Isaak Dunaevskij – Sänger des Volkes* <...>, 249.
15. Tam laikotarpiui įvertinti plg. Šostakovičiui skirtą žurnalo *Osteuropa* specialųjį numerį „Dmitrij Šostakovič. Grauen und Grandezza des 20. Jahrhunderts", *Osteuropa* 8 (2006); Hans-Joachim Hinrichsen, Laurenz Lütteken (red.), *Zwischen Bekenntnis und Verweigerung*. Schostakowitsch und die Sinfonie im 20. Jahrhundert. Symposium Zürcher Festspiele 2002, Kassel, Basel ir kt. 2005.
16. Jelena Bulgakowa, *Margarita und der Meister*. Tagebücher, Erinnerungen, Berlin 1993, 126.
17. Solomon Wolkow, *Stalin und Schostakowitsch*, 219, 250.
18. Ten pat, 225–226. Ką sakė Šostakovičius apie Tuchačevskį, žr. Solomon Volkow (red.), *Zeugenaussage. Die Memoiren des Dmitrij Schostakowitsch*, Hamburg 1979, 121–129.
19. Solomon Volkow, *Stalin und Schostakowitsch*, 234.
20. Ten pat, 241.
21. Krzysztof Meyer, *Dmitri Schostakowitsch*, Leipzig 1980, 102.
22. Ten pat, 100.
23. Dorothea Redepenning, „Chronist seiner Zeit. Dmitrij Šostakovič zwischen Ethik und Ästhetik", iš: *Osteuropa* 8 (2006) (specialusis numeris), 5–24, čia 13.
24. Dorothea Redepenning, „Chronist seiner Zeit. Dmitrij Šostakovič zwischen Ethik und Ästhetik", iš: *Osteuropa* 8 (2006), 13.
25. Bernd Feuchtner, „Lieder der Nacht, Nächte der Angst. Angst in der Musik von Dmitrij Šostakovič", iš: *Osteuropa* 8 (2006) (specialusis numeris), 61–74, čia 64.
26. Matthias Stadelmann, *Isaak Dunaevskij – Sänger des Volkes*, 146–147.
27. Isaak Dunaevskij, cit. iš Matthias Stadelmann, *Isaak Dunaevskij – Sänger des Volkes*, 155.
28. Richard Stites, *Russian popular culture. Entertainment and society since 1900*, Cambridge 1992.
29. S. Frederick Starr, *Red and Hot*, 145; Martin Lücke, *Jazz im Totalitarismus*, 142–144.
30. Matthias Stadelmann, *Isaak Dunaevskij – Sänger des Volkes*, 251.
31. S. Frederick Starr, *Red and Hot*, 146.

NAUJI VEIDAI, NAUJA EPOCHA

1. Nuotraukos iš draugijos „Memorial" rinkinių, išspausdintos knygoje: *Бутовский полигон 1937. Книга памяти жертв политических репрессий*. Выпуск 8, Москва 2004; t. p.: Tomasz Kizny, *Gulag*, Hamburg 2004.

2. Plg. šios knygos skyrių „Aklumas ir teroras" – apie 1937 m. gyventojų surašymą.
3. Dokumentas Nr. 233: Постановление политбюро ЦК ВКП(б) „О введении фотографических карточек на паспортах", iš: Владимир Н. Хаустов, В. П. Наумов, Н. С. Плотникова (red.): *Лубянка. Сталин и главное управление госбезопасности НКВД 1937–1938*, Москва 2004, 401–402.
4. David King, *Stalins Retuschen. Foto- und Kunstmanipulationen in der Sowjetunion*, Hamburg 1997.
5. Pvz., deputatų portretų virtinė žurnale *Огонёк*, 1937, № 36, ir Огонёк, 1938, №. 3.
6. Apie naujojo žmogaus įvaizdį žr.: Hans Günther (red.), *The Culture of the Stalin Period*, London 1990; to paties, *Der sozialistische Übermensch*. Maksim Gor'kij und der sowjetische Heldenmythos, Stuttgart/Weimar 1993.
7. Plg. parodos katalogą: *Агитация за счастье*. Советское искусство сталинской эпохи. Государственный Русский музей Санкт-Петербурга и управление культуры города Кассель – документа Архив, сост. Хубертус Гасснер, Bremen 1994.
8. Naujųjų metų pokylio nuotrauka žurnalo *Огонёк*, 1938 m. Nr. 1, užpakaliniame viršelyje.
9. Олег В. Хлевнюк, 1937-й: *Сталин, НКВД и советское общество*, Москва 1992, 233.
10. Ten pat, 234. Apie tos kartos sėkmę žr. dar: Александр Зиновьев, *Нашей юности полёт*, Lausanne 1983.

AMERIKA, AMERIKA! KITOKS NAUJASIS PASAULIS

1. Kūrinio publikavimo istoriją prisimena ir komentuoja Borisas E. Galanovas; žr.: Борис Е. Галанов, „Илья Ильф, Евгений Петров, *Одноэтажная Америка. Путевые очерки*", iš: *Собрание сочинений в пяти томах*, том 4, Москва 2003, 551–553. Amerikoje tas kūrinys buvo išleistas jau 1937 m.: Ilya Ilf, Eugene Petrov, „Little golden America. Two famous Soviet Humorists survey these United States", translated by Charles Malamuth, New York/Toronto 1937; fotoreportažus spausdino *Огонёк*, 1936, Nr. 11–23. Angliška fotoreportažų versija buvo išspausdinta leidinyje *Ilf and Petrov's American Road Trip*. The 1935 Travelogue of Two Soviet Writers Ilya Ilf and Evgeny Petrov, edited by Erica Wolf, New York 2007.
2. I. Ilfas ir E. Petrovas, *Vienaaukštė Amerika*, vertė M. Meškauskienė, 2 d., Spaudos Fondas <Kaunas>, 1938, 1939; čia: d. 2, 313.
3. *Ilf and Petrov's American Road Trip* <...>, 127.
4. Ten pat, 15.
5. Ten pat, 5.
6. Ten pat, 26.
7. I. Ilfas ir E. Petrovas, *Vienaaukštė Amerika*, d. 2, 31.

8. *Ilf and Petrov's American Road Trip* <...>, 91.
9. Ten pat, 101.
10. I. Ilfas ir E. Petrovas, *Vienaaukštė Amerika*, d. 2, 31.
11. Ten pat, d. 2, 312.
12. Максим Горький, „Город жёлтого дьявола", iš: *Собрание сочинений в 16 томах*, Москва 1979; Charles Rougle, *The Russians Consider America*. America in the Works of Maksim Gor'kij, Aleksandr Blok, and Vladimir Majakovskij, Uppsala 1977 (*Acta Universitatis Stockholmiensis* 8).
13. Geras Amerikos vaizdų rinkinys yra kataloge: Aleksandr Dejneka, *Paintings, Graphic Works, Sculptures, Mosaics, Excerpts from the Artist's Writings*, Leningrad 1982.
14. Amerikoje darytų Jofano eskizų yra knygoje: Исаак Ю. Эйгель, *Борис Иофан*, Москва 1978; apie architektų kelionę į Ameriką žr. Исаак Ю. Эйгель, „Der Tyrann und der Baumeister", iš: Peter Noever (red.), *Tyrannei des Schönen. Architektur der Stalin-Zeit*, München/New York 1994, 192–196.
15. Donald Leslie Johnson, „Frank Lloyd Wright in Moscow, June 1937", iš: *The Journal of the Society of Architectural Historians* 46/1 (March 1987), 65–79.
16. John Lewis Gaddis, *Russia, the Soviet Union, and the United States*. An Interpretative History, New York 1978, 102–125; Walter L. Carver: „Tractor is King in Soviet Russia, Leading Huge Automotive Plans", iš: *Automotive Industries*, LXVI (March 5, 1932), 375–378.
17. Kenneth M. Strauss, *Factory and Community in Stalin's Russia*. The Making of the Industrial Working Class, Pittsburgh 1997, 57.
18. Илья Ильф, Евгений Петров, „Письма из Америки", iš: tų pačių, *Собрание сочинений в пяти томах*, том 4, Москва 2003, 516.
19. Plg. šios knygos skyrių „Tarybinis Holivudas".
20. Juri Jelagin, *Kunst und Künstler im Sowjetstaat*, Frankfurt 1951, 170.
21. Matthias Stadelmann, *Isaak Dunaevskij – Sänger des Volkes. Eine Karriere unter Stalin*, Köln/Weimar/Wien 2003, 78.
22. Илья Ильф, Евгений Петров, „Письма из Америки", iš: tų pačių, *Собрание сочинений в пяти томах*, том 4, Москва 2003, 512.
23. Apie amerikiečių keliones į TSRS ir tų kelionių įspūdžius: Lewis S. Feuer, „Travellers to the Soviet Union", iš: *American Quarterly*, XIV (Summer 1962), 144–146; Judy Acheson, *Young America Looks at Russia*, New York 1932; Margaret Bourke-White, *Eyes on Russia*, New York 1931; William Henry Chamberlin, *Russia's Iron Age*, Boston 1930; John Dewey, *Impressions of Soviet Russia and the Revolutionary World: Mexico – China – Turkey*, New York 1932; John Dos Passos, *In All Countries*, New York 1943; *Theodore Dreiser Looks at Russia*, New York 1928; Louis Fischer, *Machines and Men in Russia*, New York 1932; Waldo Frank, *Dawn in Russia:* The Record of a Journey, New York 1932; Anna-Louise Strong, *Children of Revolution:* Story of the John Reed Children's Colony on the

Volga, Which Is As Well a Story of the Whole Great Structure of Russia, Seattle 1925; Edmund Wilson, *Travels in Two Democracies*, New York 1936; Langston Hughes, *A Negro Looks at Soviet Central Asia*. Cooperative Publishing Society of Foreign Workers in the U.S.S.R., Moscow-Leningrad 1934; Dorothy Myra Page, *Moscow Yankee*, 1936.

24. Михаил Ильин (Iljos Maršako slapyvardis), *Рассказ о великом плане*, Москва 1930, išversta taip *New Russia's Primer: The Story of the Great Five-Year Plan*, Boston 1931.
25. Idėja susieti bolševizmą ir amerikanizmą užvaldė visas tarybinės vadovybės grandis. Plg. Stalino samprotavimus apie „bolševikinį temperamentą" ir „amerikietišką pragmatizmą", taip pat kairiojo komunisto Nikolajaus Osinskio pažiūras, pareikštas knygoje Николай Осинский, *Американский автомобиль или российская телега*, Москва 1927.
26. Hans Rogger, „America in the Russian Mind – or Russian Discoveries of America", iš: *Pacific Historical Review* 47/1 (1978 m. vasaris), 41; to paties, „Americanism and the Economic Development of Russia", iš: *Comparative Studies in Society and History* 23 (1981), 382–420; Kendall E. Bailes, „The American Connection: Ideology and the Transfer of American Technology to the Soviet Union, 1917–1941", iš: *Comparative Studies in Society and History* 23 (1981), 421–448.
27. Peter G. Filene, *Americans and the Soviet Experiment 1917–1933*, Cambridge 1967, 242; Frederich C. Barghoorn, *The Soviet Image of the United States. A Study in Distortion*, New York 1950.
28. Peter G. Filene, *Americans and the Soviet Experiment 1917–1933*, Cambridge 1967, 221.
29. Walter Arnold Rukeyser, *Working for the Soviets: An American Engineer in Russia*, New York 1932; Andrew Smith, *I was a Soviet Worker*, New York 1936.
30. Įdomių minčių keliančioje Wolfgango Schivelbuscho studijoje stinga vienos grandies: to paties, *Entfernte Verwandtschaft*. Faschismus, Nationalsozialismus, New Deal, 1933–1939, München 2005.
31. Visiškai kitu – antihitlerinės koalicijos – požiūriu Rusijos ir Amerikos giminingumą nagrinėja rusų kilmės Amerikos sociologas Sorokinas: Pitirim Sorokin, *Russia and the United States*, New York 1944.
32. I. Ilfas ir E. Petrovas, *Vienaaukštė Amerika*, d. 2, 314.
33. Ten pat, 299.
34. Cit. pagal komentarą iš: Илья Ильф, Евгений Петров, *Одноэтажная Америка*. Путевые очерки, 559–560.
35. Ten pat, 560.
36. Борис Галанов, iš: ten pat, 551.
37. Net ir vadovybės nariai nebuvo apdrausti nuo tokių įskundimų: Lazaris Kaganovičius turėjo giminių Jungtinėse Valstijose, o „Pravdos" vyriausiasis redaktorius Levas Mechlis buvo priverstas teisintis dėl jam adresuoto laiško iš Niujorko: Записка Л. З. Мехлиса И. В. Сталину о провокационном письме из Нью-Йорка, Док. № 370, iš: Влади-

мир Н. Хаустов, В. П. Наумов, Н. С. Плотникова (red.): *Лубянка. Сталин и главное управление госбезопасности НКВД 1937–1938*, Москва 2004, 622–623.

38. Евгений П. Петров, „Путешествие в страну коммунизма. Неоконченный роман", iš: *Литературное наследство*, том 74, Москва 1965, 592.
39. Wladislaw Hedeler, *Chronik der Moskauer Schauprozesse 1936, 1937 und 1938*. Planung, Inszenierung und Wirkung, Berlin 2003, 280. Dar plg. šios knygos skyrių „Atsisveikinimas su Bucharinu".

„NEŽINAU AŠ KITO TOKIO KRAŠTO..." 1937 METAI IR TARYBINĖS ERDVĖS KŪRIMAS

1. Ataskaita apie antitarybinio „dešiniųjų ir trockininkų bloko" baudžiamosios bylos nagrinėjimą TSRS Aukščiausiojo Teismo karinėje kolegijoje 1938 m. kovo 2–13 d., parengta TSRS teisingumo liaudies komisariato, Maskva 1958, 832–833.
2. Plg. šios knygos skyrių „Tarybinis Holivudas".
3. Vertėjas pateikė pažodinį tos dainos vertimą (neskirtą dainuoti!), kad nedingtų nė vienas to programinio teksto aspektas.
4. Kaip kūrėsi tarybinė erdvė ir formavosi įsivaizduojamas jos žemėlapis, pirmąsyk atskleidė Emma Widdis knygoje *Visions of a New Land. Soviet Film from the Revolution to the Second World War*, New Haven/London 2003.
5. Apie tarybinius kraštovaizdžius žr. Evgeny Dobrenko, Eric Naiman (red.), *The Landscape of Stalinism*. The Art and Ideology of Soviet Space, Seattle/London 2003.
6. Toliau minimi įvykiai aprašomi remiantis „Pravdos" ir „Ogonioko" publikacijomis.
7. Greg Castillo, „Peoples at an Exhibition: Soviet Architecture and the National Question", iš: Thomas Lahusen, Evgeny Dobrenko (red.), *Socialist Realism without Shores*, Durham 1997, 91–119; kita to straipsnio redakcija išspausdinta žurnale *South Atlantic Quarterly* 94/3 (1995 m. vasara), 715–746.
8. Išsamių ir vaizdingų aprašymų yra vadovuose po parodą, pvz.: Николай В. Цицин (red.), *Всесоюзная сельскохозяйственная выставка*. Путеводитель по территории выставки, Москва 1940. Dar plg. šios knygos skyrių „Tarybinis *art déco*".
9. Klaus Gestwa, *Die 'Stalinschen Großbauten des Kommunismus'. Technik- und Umweltgeschichte der Sowjetunion, 1948–1967*. (Disertacija, 2007 m. vasarį pateikta Tiubingeno universiteto Filosofijos ir istorijos mokslų fakultetui.)
10. Apie Gulago topografiją žr.: Tomas Kizny, *Gulag: Solowezki, Belomorkanal, Waigatsch – Expedition, Theater im GuLag, Kolyma, Workuta, Todesstrecke*, Hamburg 2004; Oleg V. Khlevniuk, *The History of the Gulag. From Collectivization to the Great Terror*, New Haven/London 2004; Anne Applebaum, *Der Gulag*, Berlin 2003.
11. Emma Widdis, *Visions of a New Land*, 194.

12. Apie pirmojo iš tų žurnalų vaidmenį žr. dar: *СССР на стройке* 1930–1949. Иллюстрированный журнал нового типа, Москва 2006, o ten ypač vertas dėmesio Erikos Wolf straipsnis: Эрика Вольф, *СССР на стройке:* журнал и его читатель, 11–23.
13. Emma Widdis, *Visions of a New Land,* 194 ir t. Plg. dar šios knygos skyrių „Avantiūrų metai: tarybinis 1937 metų Ikaras".
14. Apie pasieniečio tipą tarybiniame kine žr. Emma Widdis, *Visions of a New Land,* 143–144.
15. Žr., pvz., Борис Арапов, „Наша родина", iš: *Огонёк* 28, 1937, 9–16.
16. Apie laiko suvokimą ir jo suvienodinimą žr. dar: Robert C. Williams, „The Russian Revolution and the End of Time 1900/1940", iš: *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 43, 1995, 364–401.
17. Apie tarybinę savivoką plg. Emma Widdis, *Visions of a New Land,* 1.
18. Dėl to, kaip buvo priimamas nutarimas dėl 1937 metų rinkimų, vis dar daug kas neaišku; tuo klausimu žr. J. Arch Getty studiją „State and Society under Stalin: Constitutions and Elections in the 1930s", iš: *Slavic Review* 50/1 (1991 m. pavasaris), 18–35, čia 24.
19. „State and Society under Stalin: Constitutions and Elections in the 1930s", iš: *Slavic Review* 50/1 (1991 m. pavasaris), 29–34.
20. Dar plg. šios knygos skyrių „Butovo šaudykla".

BUTOVO ŠAUDYKLA. DIDŽIOJO TERORO TOPOGRAFIJA

1. Pagal leidinį „Статистические сведения о расстрелянных и захороненных на спецобъекте «Бутовский полигон» в 1937–1938 гг.", iš: *Бутовский полигон.* Выпуск 7, Москва 2003, 302–311, čia 311; dar žr.: *Бутовский полигон.* Вып. 8, Москва 2004, 396–397.
2. *Бутовский полигон,* вып. 8 (2004), 95.
3. Ten pat, вып. 7 (2003), 311.
4. Лидия А. Головкова, „В родном краю", iš: *Бутовский полигон,* вып. 8, Москва 2004, 143–144.
5. Ten pat, вып. 8 (2004), 156.
6. Apie pėdsakų ieškojimą žr. „От общественной группы по увековечению памяти жертв политических репрессий", iš: *Бутовский полигон,* вып. 1, Москва 1997, 5–9, ir *Бутовский полигон,* вып. 8, Москва 2004, 157–163; dar plg. Barry Mc Loughlin, „'Vernichtung des Fremden': Der 'Große Terror' in der UdSSR 1937/38. Neue russische Publikationen", iš: *Jahrbuch für Historische Kommunismusforschung* (Berlin) 2000/2001, 55.
7. *Бутовский полигон,* вып. 8 (2004), 160.
8. Viskas pagal Lidiją A. Golovkovą, iš: *Бутовский полигон,* вып. 8 (2004), 170–179.
9. *Бутовский полигон,* вып. 8 (2004), 145–147.
10. Ten pat, 60–61.

11. Timothy J. Colton, *Moscow. Governing the Socialist Metropolis*, Cambridge/Mass./London 1995, 286.
12. *Бутовский полигон*, вып. 8 (2004), 61.
13. Pasinaudota „Memorialo draugijos“ duomenų baze.
14. *Бутовский полигон*, вып. 8 (2004), 64; Rolf Binner, Marc Junge, „Wie der Terror 'groß' wurde: Massenmord und Lagerhaft nach Befehl 00 447“, iš: *Cahiers du Monde russe*, 42 (2001), 562.
15. Apie kankinimus žr. Reinhard Müller, „NKWD-Folter. Terror-Realität und Produktion von Fiktionen“, iš: Wladislaw Hedeler (red.), *Stalinscher Terror 1934–41*, Berlin 2002, 133–158; dar plg.: Oleg V. Khlevniuk, *The History of the Gulag. From Collectivization to the Great Terror*, London/New Haven 2004, dokumentai 45–46.
16. *Бутовский полигон*, вып. 8 (2004), 63–64.
17. Apie tai, kaip darbavosi troikos: Wladislaw Hedeler, *Chronik der Moskauer Schauprozesse 1936, 1937 und 1938*. Planung, Inszenierung und Wirkung. Berlin 2003, 491; Alexander Vatlin, *Tatort Kunzewo. Opfer und Täter des Stalinschen Terrors 1937/38*, Berlin 2003; to paties, „Stalinscher Terror im Rayonmaßstab. Das Beispiel Kunzewo“, iš: Wladislaw Hedeler (red.), *Stalinscher Terror 1934–41. Eine Forschungsbilanz*, Berlin 2002, 51–68; Rolf Binner, Marc Junge, „Wie der Terror 'groß' wurde: Massenmord und Lagerhaft nach Befehl 00 447“, iš: *Cahiers du Monde russe*, 42 (2001), 573–581; Oleg V. Khlevniuk, *The History of the Gulag. From Collectivization to the Great Terror*, London/New Haven 2004, 149–163.
18. *Бутовский полигон*, вып. 8 (2004), 65.
19. Ten pat, 71.
20. Apie Blochiną žr. dar *Бутовский полигон*, вып. 8 (2004), 71; Никита В. Петров, Константин В. Скоркин, *Кто руководил НКВД 1934–1941*. Справочник, Москва 1999, 112. Dar plg. *www.memo.ru/history/NKVD/kto/*.
21. *Бутовский полигон*, вып. 8 (2004), 72.
22. Борис Сопельняк, „Палач“, iš: *Совершенно секретно*, 1996, № 10, 14–15, iš: *Бутовский полигон*, вып. 8 (2004), 85–87.
23. А. Мильчаков, „Дворик в Варсонофьевском переулке, или кто стрелял в затылок?“, iš: *Вечерняя Москва*, 1990 m. spalio 28.
24. *Бутовский полигон*, вып. 8 (2004), 136–137.
25. Ten pat, 86.
26. Ten pat, 97.
27. Ten pat, 98–100.
28. Ten pat, 104–105, 109.
29. Ten pat, 114–115; dar plg. šios knygos skyrių „Jūrų uostas“.
30. *Бутовский полигон*, вып. 8 (2004), 119.
31. Ten pat, 123.

32. Ten pat, 131.
33. Ten pat, 137.
34. Ten pat, 65–66.
35. Barry Mc Loughlin, „'Vernichtung der Fremden': Der 'Große Terror' in der UdSSR 1937/38. Neue russische Publikationen", iš: *Jahrbuch für Historische Kommunismusforschung* (Berlin) 2000/2001, 78.
36. Nikita Ochotin, Arseni Roginski, „Zur Geschichte der 'Deutschen Operation' des NKWD 1937–1938, iš: *Jahrbuch für Historische Kommunismusforschung* 2000/2001, 121.
37. J. Arch Getty, Oleg V. Naumov (red.), *The Road to Terror. Stalin and the Self-Destruction of the Bolsheviks, 1932–1939*, New Haven/London 1999, 588–589.
38. Didžiajam terorui įvertinti žr.: Jörg Baberowski, *Der Rote Terror. Die Geschichte des Stalinismus*, München 2003; Oleg W. Chlewnjuk, *Das Politbüro. Mechanismen der politischen Macht in der Sowjetunion der dreißiger Jahre*, Hamburg 1998; Марк Юнге, Рольф Бинер, *Как террор стал „большим". Секретный приказ № 00 447 и технология его исполнения*, Москва 2003; Robert Conquest, *Der große Terror. Sowjetunion 1934–1938*, München 1993; Sheila Fitzpatrick (red.), *Stalinism. New Directions*, London/New York 2000; J. Arch Getty, *Origins of the Great Purges. The Soviet Communist Part Reconsidered, 1933–1938*, Cambridge/ <...> 1985; J. Arch Getty, Roberta T. Manning (red.), *Stalinist Terror. New Perspectives*, Cambridge 1993; Nicolas Werth, *La terreur et le désarroi. Staline et son système*, Paris 2007; plg. dar ir dokumentų tomus: Владимир Н. Хаустов, В. П. Наумов, Н. С. Плотникова (red.): *Лубянка. Сталин и главное управление госбезопасности НКВД 1937–1938*, Москва 2004; Андрей А. Артизов/ <...>, *Реабилитация: Как это было. Документы президиума ЦК КПСС и другие материалы. Март 1953–февраль 1956*, Москва 2000; Александр Н. Яковлев (red.): *Реабилитация: Политические процессы 30–50-х годов*, Москва 1991.
39. Dokumentas 169 iš: J. Arch Getty, Oleg V. Naumov (red.), *The Road to Terror*, 470–471; rusišką tekstą galima rasti dokumente: „Записка М. И. Фриновского в политбюро ЦК ВКП(б) с приложением оперативного приказа НКВД СССР № 00 447", iš: *Лубянка. Сталин и главное управление госбезопасности НКВД 1937–1938*, Москва 2004, 273–281. Plg. dar taip pat pavadintą dokumentą iš Aleksandro Jakovlevo archyvo: *www.idf.ru/documents/info.jsp?p=21&doc=61133.*
40. Nikita Ochotin, Arseni Roginski, „Zur Geschichte der 'Deutschen Operation' des NKWD 1937–1938", iš: *Jahrbuch für Historische Kommunismusforschung* 2000/2001, 89 ir t.; Приказ № 00439 iš: *Лубянка. Сталин и главное управление госбезопасности НКВД 1937–1938*, Москва 2004, 271–272. Taip pat Aleksandro Jakovlevo archyve: *www.idf.ru/documents/info.jsp?p=21&doc=61164.*
41. Dokumentas 151 iš: *Лубянка. Сталин и главное управление госбезопасности НКВД 1937–1938*, Москва 2004, 273; į anglų kalbą vertė J. Arch Getty (red. Oleg V. Naumov): *The Road to Terror*, 473–474.

42. *Лубянка. Сталин и главное управление госбезопасности НКВД 1937–1938*, Москва 2004, 274–281.
43. Wladislaw Hedeler, *Chronik der Moskauer Schauprozesse 1936, 1937 und 1938*. Planung, Inszenierung und Wirkung, Berlin 2003, 274.
44. Barry Mc Loughlin, „'Vernichtung des Fremden': Der 'Große Terror' in der UdSSR 1937/38. Neue russische Publikationen", iš: *Jahrbuch für Historische Kommunismusforschung* (Berlin) 2000/2001, 60, 67. Preliminari ataskaita, kaip vyksta kampanija prieš antitarybinius elementus: „Спецсообщение Н. И. Ежова И. В. Сталину о первых итогах операции по репрессированию антисоветских элементов, 8 сентября 1937 г.", iš: *Лубянка. Сталин и главное управление госбезопасности НКВД 1937–1938*, Москва 2004, 337–343; dar plg. *www.idf.ru/documents/info.jsp?p=21&doc=61174*.
45. Оперативный приказ об аресте всех немцев, работающих на оборонных заводах, 25 июля 1937 г., № 00439, iš: *Лубянка. Сталин и главное управление госбезопасности НКВД 1937–1938*, Москва 2004, 271, t. p.: Barry Mc Loughlin, „'Vernichtung des Fremden': Der 'Große Terror' in der UdSSR 1937/38. Neue russische Publikationen", iš: *Jahrbuch für Historische Kommunismusforschung* 2000/2001, Berlin 2001, 67.
46. Preliminari ataskaita, kaip vyksta lenkų operacija, ir lenkų veiklos apibūdinimas iš: *Лубянка. Сталин и главное управление госбезопасности НКВД 1937–1938*, Москва 2004, 300–321 (Закрытое письмо о фашистско-повстанческой, шпионской, диверсионной, пораженческой и террористической деятельности польской разведки в СССР, 11 августа 1937) ir 352–359 (Спецсообщение Н. И. Ежова И. В. Сталину о ходе польской операции 14 сентября 1937 г.); *www.idf.ru/documents/info/jsp?p=21&doc=61149*.
47. Barry Mc Loughlin, „'Vernichtung des Fremden': Der 'Große Terror' in der UdSSR 1937/38. Neue russische Publikationen", iš: *Jahrbuch für Historische Kommunismusforschung* 2000/2001, Berlin 2001, 58–67.
48. Apie 12 operatyvinių įsakymų žr. Barry Mc Loughlin, „Die Massenoperationen", iš: Wladislaw Hedeler (red.), *Stalinscher Terror 1934–41. Eine Forschungsbilanz*, Berlin 2002, 39.
49. „Постановление политбюро ЦК ВКП(б) «О корейцах» 21 августа 1937 г.", iš: *Лубянка. Сталин и главное управление госбезопасности НКВД 1937–1938*, Москва 2004, 325–326; *www.idf.ru/documents/info.jsp?p=21&doc=61155* (2008 m. liepa).
50. Apie kinų nutrėmimą: „Постановление политбюро ЦК ВКП(б) о переселении китайцев с Дальнего Востока, 10 июня 1938 г.", iš: *Лубянка. Сталин и главное управление госбезопасности НКВД 1937–1938*, Москва 2004, 539–540; *www.idf.ru/documents/info.jsp?p=21&doc=61347* (2008 m. liepa).
51. Постановление политбюро ЦК ВКП(б) „О корейцах", 21 августа 1937 г., iš: *Лубянка. Сталин и главное управление госбезопрасности НКВД 1937–1938*, Москва 2004, 325–332, *www.idf.ru/documents/info.jsp?p=21&doc=61155*; apie kinų nutrėmimą: „Постановление политбюро ЦК ВКП(б) о переселении китайцев с Дальнего

Востока, 10 июня 1938 г.", iš: *Лубянка. Сталин и главное управление госбезопасности НКВД 1937–1938*, Москва 2004, 539–540. Dar žr. *http://www.idf.ru/documents/info.jsp?p=21&doc=61347*. Potvarkis dėl reemigrantų iš Charbino: „Постановление политбюро ЦК ВКП(б) «Вопрос НКВД» с приложением проекта оперативного приказа № 00593, 19 сентября 1937 г.", iš: *Лубянка. Сталин*, 366–368, *www.idf.ru/documents/info.jsp?p=21&doc=61188* (visi 2008 m. liepą).

52. Apie „socialistų revoliucionierių" persekiojimą: „Спецсообщение Н. И. Ежова И. В. Сталину об эсерах, 10 февраля 1938 г.", № 100 777, iš: *Лубянка. Сталин*, 485–489; *www.idf.ru/documents/info.jsp?p=21&doc=61285* (2008 m. liepa).
53. „Постановление политбюро ЦК ВКП(б) «Об антисоветских элементах», 31 января 1938 г.", iš: *Лубянка. Сталин*, 467–468; *www.idf.ru/documents/info.jsp?p=21&doc=61104* (2008 m. liepa).
54. Barry Mc Loughlin, „Die Massenoperationen", iš: Wladislaw Hedeler (red.), *Stalinscher Terror 1934–41. Eine Forschungsbilanz*, Berlin 2002, 46.
55. Plg. dokumentus 287 ir 288 iš: *Лубянка. Сталин*, 469–471, ir Aleksandro Jakovlevo archyve: *www.idf.ru/documents/info.jsp?p=21&doc=61279* (dokumentas 287) ir *www.idf.ru/documents/info.jsp?p=21&doc=61280* (dokumentas 288) (visi *www* adresai pateikti 2008 m. liepos data).
56. Apie akcijų prieš tautines mažumas pratęsimą iki 1938 m. balandžio 15 d.: „Постановление политбюро ЦК ВКП(б) о продлении репрессий среди населения по признаку национальной принадлежности, 31 января 1938", iš: *Лубянка. Сталин*, 468–469, *www.idf ru/documents/info.jsp?p=21&doc=61278* (2008 m. liepa).
57. Apie tai, kokią dalį visų aukų sudarė „tautinės mažumos", žr.: Rolf Binner, Marc Junge, „'С этой публикой церемониться не следует.' Die Zielgruppe des Befehls Nr. 00447 und der Große Terror aus der Sicht des Befehls Nr. 00447", iš: *Cahiers du Monde russe*, 43/1 (2002), 181–228.
58. Barry Mc Loughlin, „Die Massenoperationen des NKWD", iš: Wladislaw Hedeler (red.), *Stalinscher Terror 1934–41. Eine Forschungsbilanz*, Berlin 2002, 45.
59. Apie tai, kokią dalį visų persekiotųjų ir nužudytųjų sudarė žmonės, kurių bylos – ne politinės: David Shearer, „Social Disorder: Mass Repression and the NKVD during the 1930s", iš: Barry McLoughlin, McDermott (red.), *Stalin's Terror. High Politics and Mass Repression in the Soviet Union*, Basingstoke/Houndmills 2004, 85–117.
60. Barry McLoughlin, „Die Massenoperationen des NKWD", iš: Wladislaw Hedeler (red.), *Stalinscher Terror 1934–41. Eine Forschungsbilanz*, Berlin 2002, 42.
61. J. Arch Getty, Oleg V. Naumov (red.), *The Road to Terror.* Stalin and the Self-Destruction of the Bolsheviks, 1932–1939, New Haven/London 1999, 589–590.
62. J. Arch Getty, Oleg V. Naumov (red.), *The Road to Terror*, 592.
63. Barry Mc Loughlin, „Die Massenoperationen der NKWD", iš: Wladislaw Hedeler (red.), *Stalinscher Terror*, 41–45.

64. „Постановление политбюро ЦК ВКП(б) «Об арестах, прокурорском надзоре и ведении следствия", iš: *Лубянка. Сталин*, 607–611; angliškas tekstas: J. Arch Getty, Oleg V. Naumov (red.), *The Road to Terror*, 532–537; rusiškas tekstas – Jakovlevo archyve: *www.idf.ru/documents/info.jsp?p=21&doc=61411* (2008 m. liepa).
65. Ježovo atsistatydinimo pareiškimas: J. Arch Getty, Oleg V. Naumov (red.), *The Road to Terror*, 538–541.
66. Taip savo knygą pavadino Nicolas Werth: „Ein Staat gegen sein Volk. Gewalt, Unterdrückung und Terror in der Sowjetunion" (Valstybė prieš savo tautą. Smurtas, priespauda ir teroras Tarybų Sąjungoje), iš: Stéphane Courtois, Nicolas Werth, <...>, *Das Schwarzbuch des Kommunismus.* Unterdrückung, Verbrechen und Terror, München/Zürich 1998, 51–298.
67. J. Arch Getty, „'Excesses are not permitted': Mass Terror and Stalinist Governance in the Late 1930s", iš: *The Russian Review* 61 (2002), 113–138, čia 126.
68. Terry Martin, *The Affirmative Action Empire.* Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939, Ithaca/London 2001, čia: 8 skyrius, *Ethnic Cleansing and Enemy Nations.*
69. Gabor T. Rittersporn, *Catching Spies. Trapping the System: Spy Mania in the Prewar USSR.* Paper presented at the 36th National Convention of the AAASS, Boston, December 2004.
70. Oleg W. Chlewnjuk, *Das Politbüro. Mechanismen der politischen Macht in der Sowjetunion der dreißiger Jahre*, Hamburg 1998, 258.

„BALTUOJA BURĖ TOLUMOJ..." SVAJONIŲ LAIKAI, VAIKŲ PASAULIAI

1. Сергей Михалков, *Кем хотят быть наши дети*, iš: *Огонёк* 18 (1938), 21.
2. Catriona Kelly, *Comrade Pavlik.* The Rise and Fall of a Soviet Boy Hero, London 2005, 181.
3. Plg. V. Sefferio ir A. Buzino fotografijų esė *Счастливое детство* iš: *Огонёк* 23 (1937), 212.
4. *Очерки истории советского кино*, том 2, 1935–1945, Москва 1959; Valentin Katajew, *Es blinkt ein einsam Segel*, Berlin 1946; Arkadi Gajdar, *Timur und sein Trupp*, Berlin 1952.
5. Nina Kosterina, *Tagebuch*, Frankfurt am Main 1981, 34; panašių pastebėjimų pateikia ir Nina Lugovskaja, *Ich will leben. Ein russisches Tagebuch 1932–1937*, München/Wien 2005.
6. Nina Kosterina, *Tagebuch*, 23 (1937 m. sausio 25 d. įrašas).
7. Ten pat, 91.
8. Ten pat, 26 (1937 m. kovo 25 d. įrašas).

9. Ten pat, 27 (1937 m. balandžio 16 d. įrašas).
10. Ten pat, 54 (1938 m. gegužės 22 d. įrašas).
11. Įspūdingai perteikta sukrečianti vaikų patirtis knygoje: Orlando Figes, *The Whisperers. Private Life in Stalin's Russia*, London 2007.
12. 1938 m. liepos 23 dienos *Газета Кино* numeris; citata iš *Очерки истории советского кино*, том 2, 1935–1945, Москва 1959, 524.
13. Catriona Kelly, *Comrade Pavlik*. The Rise and Fall of a Soviet Boy Hero, London 2005.
14. Wladislaw Hedeler, „Sippenhaft im 'Großen Terror' 1937/38: Das 'Akmolinsker Lager für Ehefrauen von Vaterlandsverrätern' (ALZIR) und seine deutschen Häftlinge", iš: *Jahrbuch für Historische Kommunismusforschung*, Berlin 2005, 81–101.
15. Л. Муравник, „Даниловские колокола. Центральный московский детприёмник", iš: *Бутовский полигон 1937–1938*. Вып. 8 (2004), 313–352, čia 342.
16. Išspausdinta Reinhardo Müllerio straipsnio dokumentų priede, leidinyje: Simone Barck/ <...> (red.), *Jahrhundertschicksale. Frauen im sowjetischen Exil*, Berlin 2003, 47–53.

JEŽOVAS DIDŽIAJAME TEATRE. ČK DVIDEŠIMTMEČIO IŠKILMĖS

1. Įsakas Nr. 134 dėl šventės minėjimo, iš: Александр И. Кокурин, Никита В. Петров (red.), *Лубянка. Органы ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ*, 1917–1991. Справочник, Москва 2003, 587–590.
2. Plg. šios knygos skyrių „Tarybinis Holivudas".
3. S. Sacharovo nuotrauka „Большой театр. В ложе ударников", iš: *Москва*, Москва 1935, 500.
4. Jelena Bulgakowa, *Margarita und der Meister*, Tagebücher, Erinnerungen, Berlin 1993, 1936 m. kovo 14 dienos įrašas; dar plg. kitus dienoraščio įrašus ta pačia tema – 1936 m. sausio 5 d., 1936 m. vasario 11 d., 1939 m. kovo 21 d.
5. *Вечерняя Москва*, 1937 m. gruodžio 4 ir 7 d.; Stepanas Podlubnas rašo apie tai, kaip tomis dienomis buvo suimta jo motina, knygoje: Jochen Helbeck (red.), *Tagebuch aus Moskau 1931–1939*, München 1996, 237–243.
6. *Вечерняя Москва*, 1937 m. gruodžio 15.
7. Ten pat, 1937 m. gruodžio 16 d.
8. Ten pat, 1937 m. gruodžio 17 d.
9. Ten pat, 1937 m. gruodžio 23 d.
10. Ten pat, 1937 m. gruodžio 21 d.
11. Ten pat, 1937 m. gruodžio 21 d.
12. Dėl Nikolajaus I. Ježovo biografijos žr. Marc Jansen, Nikita Petrov, *Stalin's Loyal Executioner*: People's Commissar Nikolai Ezhov 1895–1940, Stanford 2002; apie „darbuotojus ypatingiems pavedimams" dar žr. А. Головкова, „Расстрелы и расстрельщики",

iš: *Бутовский полигон.* В родном краю. Документы, свидетельства, судьбы, Москва 2004, 85–95.

13. Wladislaw Hedeler, *Chronik der Moskauer Schauprozesse 1936, 1937 und 1938.* Planung, Inszenierung und Wirkung, Berlin 2003, 342.
14. „Речь Н. И. Ежова на церемонии награждения сотрудников НКВД орденами", iš: *Лубянка. Органы ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ, 1917–1991,* 586–587.
15. Проект приказа НКВД СССР о 20-летней годовщине ВЧК-НКВД, 20.12.1937, iš: *Лубянка. Органы ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ, 1917–1991,* 587–589.
16. Apie vidinio, pilietiniame kare užgrūdinto rato mentalitetą žr. Jörg Baberowski, *Der rote Terror. Die Geschichte des Stalinismus,* München 2003, 86–93.
17. „Доклад А. И. Микояна «Славное двадцатилетие советской разведки» на торжественном заседании в Большом театре", iš: *Лубянка. Органы ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ. 1917–1991,* 590–599, čia 595.
18. Ten pat, 596.
19. Ten pat, 599.
20. Taip kalbėjo L. Mironovas per apklausą 1937 m. birželio 20 dieną; iš: Nikita Petrov, „Die Kaderpolitik des NKWD während der Massenrepressalien 1936–39", iš: Wladislaw Hedeler (red.): *Stalinscher Terror 1934–41.* Eine Forschungsbilanz, Berlin 2002, 11–32, čia 21.
21. Nikita Petrov, „Die Kaderpolitik des NKWD während der Massenrepressalien 1936–39" <...>, 11–32; J. Arch Getty, Oleg V. Naumov (red.), *The Road to Terror. Stalin and the Self-Destruction of the Bolsheviks, 1932–1939,* New Haven/London 1999, 26.
22. Nikita Petrov, „Die Kaderpolitik des NKWD während der Massenrepressalien 1936–39" <...>, 20.
23. Plg. dar šios knygos skyrių „Jūrų uostas".
24. Nikita Petrov, „Die Kaderpolitik des NKWD während der Massenrepressalien 1936–39" <...>, 13.
25. „Постановление политбюро ЦК ВКП(б) «Об арестах, прокурорском надзоре и ведении следствия»" ir „Приказ наркома внутренних дел о порядке осуществления постановления СНК и ЦК ВКП(б) от 17 ноября 1938 года", iš: Владимир Н. Хаустов, В. П. Наумов, Н. С. Плотникова (red.): *Лубянка, Сталин и главное управление госбезопасности НКВД 1937–1938, Москва 2004,* 607–617, 1. „Об арестах": *www.idf.ru/documents/info.jsp?p=21&doc=61411,* 2. *„Приказ наркома* <...>" *www.idf.ru/documents/info.jsp?p=21&doc=61414* (2008 m. liepa).
26. Wladislaw Hedeler, *Chronik der Moskauer Schauprozesse 1936, 1937 und 1938,* 449.
27. Nikita Petrov, „Die Kaderpolitik des NKWD während der Massenrepressalien 1936–39" <...>, 28.
28. Ten pat, 30.
29. Barry Mc Laughlin, „'Vernichtung des Fremden': Der 'Große Terror' in der UdSSR 1937/38. Neue russische Publikationen", iš: *Jahrbuch für Historische Kommunismus-*

forschung, Berlin 2000/2001, 82; dar plg.: Никита В. Петров, Константин В. Скоркин, *Кто руководил НКВД 1934–1941*. Справочник, Москва 1999, 227 (dar plg. *www.memo.ru/history/NKVD/kto*); apie NKVD aparato struktūrą dar žr.: Wladislaw Hedeler, *Chronik der Moskauer Schauprozesse 1936, 1937 und 1938*, 479–488.

ATSISVEIKINIMAS SU BUCHARINU

1. Ataskaita apie antitarybinio „dešiniųjų ir trockininkų bloko" bylos nagrinėjimą TSRS Aukščiausiojo Teismo karinėje kolegijoje 1938 m. kovo 2–13 d., Maskva 1938, parengta TSRS teisingumo liaudies komisariato, 1.
2. Pranešimai apie egzekucijos datą nesutampa. Wladislawas Hedeleris mini kovo 13-ąją (jo paties, *Chronik der Moskauer Schauprozesse 1936, 1937 und 1938*, Berlin 2003, 393); Stephenas F. Cohenas nurodo kovo 15 dieną (jo paties, *Nikolai Bucharin. How it All Began*, Calcutta 2000, p. XI).
3. Joseph E. Davies, *Als USA-Botschafter in Moskau*. Authentische und vertrauliche Berichte über die Sowjetunion bis Oktober 1941, Zürich [3]1943, 207.
4. Arthur Koestler, *Sonnenfinsternis*. Roman, Frankfurt/M., Berlin/Wien 1979; Maurice Merleau-Ponty, *Humanismus und Terror*, Frankfurt am Main 1966.
5. Apie tai, kaip buvo rengiami posėdžių protokolai, žr. dar: Wladislaw Hedeler, „Jeshows Szenario. Der Moskauer Schauprozess 1938", iš: *Mittelweg* 36/7 (1998/99), 61–75.
6. Nikolai Bucharin, *Gefängnisschriften* 1. Der Sozialismus und seine Kultur. Red. Swetlana N. Gurwitsch-Bucharina, Wladislaw Hedeler ir Ruth Stoljarowa. Pratarmės autorė Swetlana N. Gurwitsch-Bucharina, Berlin 1996. Nikolai Bucharin, *Philosophische Arabesken. Dialektische Skizzen*, Gefängnisschriften 2, redagavo, vertė ir komentavo Dieter Uzlig ir Wladislaw Hedeler, Berlin 2005; Николай Бухарин, *Времена*, Москва 1994; *Nikolai Bucharin, How it All Began*, Calcutta 2000. Išsami bibliografija: Wladislaw Hedeler, *Nikolaj I. Bucharin*. Jo raštų ir korespondencijos 1912–1938 m. bibliografija ir priedas: Bucharino karikatūros ir Bucharinas karikatūrose, Berlin 2005.
7. *Ataskaita* <...> 1938, 845.
8. Ten pat, 835–836.
9. Ten pat, 845.
10. Ten pat, 697.
11. Ten pat, 89.
12. Ten pat, 113, 137.
13. Ten pat, 359.
14. Ten pat, 364.
15. Ten pat, 366.
16. Ten pat, 67, 301.

17. Ten pat, 111.
18. Ten pat, 292.
19. Ten pat, 334.
20. Ten pat, 607.
21. Ten pat, 581.
22. Ten pat, 672.
23. Ten pat, 53.
24. Ten pat, 404, 408.
25. Ten pat, 342–343.
26. Apie paieškų būklę: Wladislaw Hedeler (red.), Nikolai Bucharin: *Gefängnisschriften* 1. Der Sozialismus und seine Kultur, Berlin 1996, ir Stephen F. Cohen, *Nikolai Bucharin. How it All Began*, Calcutta 2000.
27. Robert Conquest, *Der große Terror. Sowjetunion 1934–1938*, München 1993, 418.
28. Wladislaw Hedeler, *Chronik der Moskauer Schauprozesse 1936, 1937 und 1938*, Berlin 2003, 610.
29. Stephen F. Cohen, *Nikolai Bucharin*, Calcutta 2000, XVI, pavardė 10; Wladislaw Hedeler, „Ein Brief N. I. Bucharins“, iš: *Mittelweg* 36/2 (1993), Nr. 5, 69–71; Henryk Skrzypczak (red.), „Nikolai Bucharin. Brief an Stalin (10.12.1937)“, iš: *Internationale wissenschaftliche Korrespondenz zur Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung* (*IWK*, Berlin) 1 (1993), 21–25 (plg. *www.stalinwerke.de/mp/mp_bucharinbrief.html*); Nikolaj Bucharin, „An eine künftige Generation von Parteiführern“, iš: Anna Larina Bucharina, *Nun bin ich schon weit über zwanzig*. Erinnerungen, Göttingen 1991, 428–430; Николай Бухарин, „«Всюду и везде я буду настаивать на своей полной абсолютной невиновности» <...> (Письма Н. И. Бухарина последних лет). Август–декабрь 1936 г.“, iš: *Источник* 2 (1993), 4–18; „«Всё, что говорит Радек, – это абсолютно злостная клевета...»". Очная ставка К. Радека и Н. Бухарина в ЦК ВКП(б) 13 января 1937 г.“, iš: *Источник* 1 (2001), 65–77; Николай Бухарин, „«Я их, эти наветы, отвергаю и буду отвергать»". Письмо Н. И. Бухарина И. В. Сталину от 19 января 1937 г.“, iš: *Источник* 3 (2001), 27–38; Николай Бухарин, „«Но я-то знаю, что я прав»". Письмо Н. И. Бухарина И. В. Сталину из внутренней тюрьмы НКВД, 15 апреля 1937 г.“, iš: *Источник* 3 (2000), 46–58; Николай Бухарин, „«Ни разу не говорилось относительно террора»". Стенограмма очной ставки Н. И. Бухарина с В. Н. Астровым в Политбюро ЦК ВКП(б), 13 января 1937 г.“, iš: *Источник* 2 (2001), 89–110; Николай Бухарин, „«Прости меня, Коба»". Письмо Н. И. Бухарина в адрес И. В. Сталина, 10 декабря 1937 г.“, iš: *Источник* 0 (1993), 23–25.
30. Plg. Wladislawo Hedelerio epilogą iš: Dieter Uhlig, Wladislaw Hedeler (red.): Nikolai Bucharin, *Philosophische Arabesken. Dialektische Skizzen (Gefängnisschriften Bd. 2)*, Berlin 2005, 392.
31. Stephen F. Cohen, *Nikolai Bucharin. How it All Began*, Calcutta 2000, XII.

32. Nikolai Bucharin, *Gefängnisschriften 1. Der Sozialismus und seine Kultur.* Red. Swetlana N. Gurwitsch-Bucharina, Wladislaw Hedeler ir Ruth Stoljarowa, Berlin 1996.
33. Visų eilėraščių sąrašas pateiktas knygoje: Wladislaw Hedeler, *Nikolaj Ivanovič Bucharin. Bibliographie seiner Schriften und Korrespondenzen 1912–1938*, Berlin 2005, 253–264; dar plg. Wladislaw Hedeler, *Chronik der Moskauer Schauprozesse 1936, 1937 und 1938*, ten nurodytos ir jų datos. Išsamiausi eilėraščių komentarai yra Wladislawo Hedelerio epiloge knygai: Nikolai Bucharin, *Philosophische Arabesken. Dialektische Skizzen (Gefängnisschriften Bd. 2)*, 444–448; dar plg. Б. Фрезенский, „Голос из бездны", iš: Николай Бухарин, *Времена*, Москва 1994, 3–20.
34. Apie jo karikatūras: Alexander Vatlin, Larissa Lalschenko (red.), *Svhweinefuchs und das Schwert der Revolution.* Die bolschewistische Führung karikiert sich selbst, München 2007; Александр Коротков, Наталья Ковалёва, Владимир Лебедев <...>, „Показать всем членам Политбюро <...>. Дуэль карикатуристов на большевистском олимпе", iš: *Источник* 3 (2002), 77–83.
35. Nikolai Bucharin, *Philosophische Arabesken. Dialektische Skizzen*, 388.
36. Ten pat, 395.
37. Ten pat, 15.
38. Apie Bucharino paskutinį žodį, kaip susinaikinimą pagal Hegelį, žr.: Jochen Hellbeck, *With Hegel to Salvation: Bukharin's Other Trial.* Ačiū Jochenui Hellbeckui, kad leido man žvilgtelėti į savo rankraštį. Dar plg. jo paties *Revolution on My Mind: Writing a Diary under Stalin*, Cambridge/Mass. 2006.
39. Henryk Skrzypczak (red.), „Nikolai Bucharin, Brief an Stalin (10.12.1937)", iš: *Internationale wissenschaftliche Korespondenz zur Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung* (*IWK*, Berlin) 1 (1993), 21–25; plg. *www.stalinwerke.de/mp/mp_bucharinbrief.html*, čia 21.
40. Henryk Skrzypczak (red.), „Nikolai Bucharin, Brief an Stalin (10.12.1937)", iš: *IWK* 1 (1993), 22–25. Dar plg. Bucharino laiško analizę leidinyje: J. Arch Getty; Oleg V. Naumov (red.), *The Road to Terror.* Stalin and the Self-Destruction of the Bolsheviks, 1932–1939, New Haven, London 1999, 556–560.
41. Apie Bucharino biografiją dar žr. Stephen F. Cohen, *Bukharin and the Bolshevik Revolution.* A Political Biography, 1888–1938, New York 1971; Adolf G. Löwy, *Die Weltgeschichte ist das Weltgericht.* Leben und Werk Nikolai Bucharins, Wien 1990.
42. Николай Бухарин, *Времена*, Москва 1994, 349.
43. Ten pat, 212.
44. Ten pat, 264–266.
45. Ten pat, 223, 228–230.
46. Ten pat, 271.
47. Ten pat, 347.
48. Ten pat, 358.
49. Ten pat, 180–182.

50. Ten pat, 202.
51. Ten pat, 289.
52. Ten pat, 312–313.
53. Apie Piotro I. Maggo biografiją žr. dar *Бутовский полигон*, вып. 8 (2004), 92.

„TIK TARNYBINIAM NAUDOJIMUI!" MASKVA – MIESTAS PRIEŠO ŽEMĖLAPYJE

1. *Mil. Geo. Plan von Moskau: Verkehrsmittel 1 : 35 000. Anlage zu: Militärgeographische Angaben über das Europäische Rußland, Mappe H: Moskau. Sonderausgabe VII, 1941. Nur für den Dienstgebrauch!; Mil. Geo. Plan von Moskau (Stadtkern). Anlage zu Militärgeographischen Angaben über das Europäische Rußland, Mappe H: Moskau, Sonderausgabe VI, 1941. Nur für den Dienstgebrauch!*
2. „Didžiosios tarybinės enciklopedijos" straipsnis „Kartografijos įstaigos": *Картографические учреждения*, iš: *Большая Советская Энциклопедия (БСЭ)*, том 31, Москва 1937, 646–647; dar plg.: Emma Widdis, *Visions of a New Land. Soviet Film from the Revolution to the Second World War*, New Haven/London 2003, 193.
3. Viena iš nedaugelio studijų apie kartografijos įslaptinimą: Dagmar Unverhau, *Kartenverfälschung als Folge übergroßer Geheimhaltung?* Kalbama ir apie tai, kokią įtaką valstybės saugumas turėjo Vokietijos Demokratinės Respublikos kartografijai; Münster 2003.
4. „Спецсообщение Н. И. Ежова И. В. Сталину о результатах следствия по делу о пропаже карты дислокации, 14 апреля 1938 г., № 102 899", iš: Владимир Н. Хаустов, В. П. Наумов, Н. С. Плотникова (red.): *Лубянка. Сталин и главное управление госбезопасности НКВД 1937–1938*, Москва 2004, 518; dar žr. *www.idf.ru/documents/info.jsp?p=21&doc=61339* (2008 m. liepa).
5. Hans-Ulrich Seidt, *Berlin, Kabul, Moskau.* Oskar Ritter von Niedermayer und Deutschlands Geopolitik, München 2002, 267.
6. Apie Niedermayerio veiklą, pvz., Adene ir Beirute: Hans-Ulrich Seidt, *Berlin, Kabul, Moskau <...>*, 36–37.
7. Hans von Herwarth, *Zwischen Hitler und Stalin. Erlebte Zeitgeschichte 1931–1945*, Frankfurt am Main 1989, 196.
8. Hans-Ulrich Seidt, *Berlin, Kabul, Moskau* <...>, 294.
9. Werner Roeder, *Faksimile der „Sonderfahndungsliste UdSSR" des Chefs der Sicherheitspolizei und des SD, das Fahndungsbuch der deutschen Einsatzgruppen im Rußlandfeldzug 1941*, Erlangen 1977.
10. Александр Ватлин, „Террор районного масштаба: Кунцево", iš: *Бутовский полигон. 1937–1938 гг.* Книга памяти жертв политических репрессий. Вып. 5, Москва 2001, 13–21.

PAMATŲ DUOBĖ

1. Г. Григорьев, „Памятник эпохи", iš: *Огонёк* 20/21 (1937), 23–25, čia 23.
2. Pvz., *Вечерняя Москва,* 1936 m. gruodžio 23 d., bet daugiausia – statybos ir architektūros žurnalai, tokie kaip *Строительство Москвы* skyriuje „На строительстве Дворца Советов" arba „Москва на стройке". *Строительство Москвы* 9 (1937), 26–27: „Сооружение фундаментов Дворца Советов".
3. Е. В. Мандель, А. Ф. Радин, „Район Дворца Советов", iš: *Строительство Москвы* 9 (1937), 19–20, 56–61.
4. Viskas iš: *Дворец Советов.* Сост. Отдел технопропаганды строительства Дворца Советов, Москва 1939.
5. M. L. Pasternako atsiminimai iš: *Разрушение храма Христа Спасителя,* London 1988, 30–38, kartu su fotodokumentais; Сергей Романюк, *Москва. Утраты,* Москва 1992 (skyrius *Храм Христа Спасителя,* 77–86).
6. Sebastian Kempgen, *Kirchen und Klöster Moskaus,* München 1994, 205. Apie statybos istoriją: Е. И. Кириченко, *Храм Христа Спасителя – памятник архитектуры 1830–1850-х гг.,* Москва 1996; *Разрушённые и осквернённые храмы.* Москва и средняя Россия, с послесловием „Пределы вандализма", Frankfurt/Main 1980.
7. Viskas iš: *Разрушение храма Христа Спасителя,* London 1988.
8. Apie konkursus žr.: Catherine Cook, Igor Kazus, *Sowjetische Architekturwettbewerbe 1924–1936,* Basel 1991; *Naum Gabo und der Wettbewerb zum Palast der Sowjets,* Moskau 1931–1933, išleido Berlyno galerija 1992; Peter Noever (red.), *Tyrannei des Schönen. Architektur der Stalin-Zeit,* München, New York 1994; Christian Borngräber, „Der Sowjetpalast im Zentrum von Moskau. Chronologie der sieben Entwurfsphasen bis zum Baubeginn am Ende der 30er Jahre", iš: Jürgen Harten, ... (red.), *„Die Axt hat geblüht <...>". Europäische Konflikte der 30er Jahre in Erinnerung an die frühe Avantgarde,* Düsseldorf 1987, 417–425.
9. Andrej Platonow, *Die Baugrube,* München/Wien 1990, 5–166, čia 30.
10. Karine Ter-Akopyan, „Projektierung und Errichtung des Palasts der Sowjets in Moskau. Ein historischer Abriss", iš: *Naum Gabo und der Wettbewerb zum Palast der Sowjets. Moskau 1931–1933,* išleido Berlyno galerija 1992, 185.
11. Karine Ter-Akopyan, *Projektierung und Errichtung des Palasts der Sowjets in Moskau,* 202–209.
12. Igor' A. Kazus', „Stalin und der Palast der Sowjets", iš: Peter Noever (red.), *Tyrannei des Schönen. Architektur der Stalin-Zeit,* München/New York 1994, 51–54.
13. Helen Adkins, *Die internationale Beteiligung am Wettbewerb zum Palast der Sowjets,* 197–201.
14. Interviu su Franku Lloydu Wrightu, iš: Peter Lizon, *The Palace of the Soviets.* Change in Direction of Soviet Architecture, Ann Arbor 1972, 173–175; dar žr.: Donald Leslie Johnson, „Frank Lloyd Wright in Moscow, June 1937", iš: *The Journal of the Society of Architectural Historians* 46/1 (March 1987), 65–79.

15. Исаак Ю. Эйгель, *Борис Иофан*, Москва 1978, 93.
16. „Гельфрейх, Иофан, Щуко. Архитектурная доминанта Москвы", iš: *Строительство Москвы* 19–20 (1937), 11 ir t.
17. Е. Вениаминов, „Торжество передовой техники", iš: *Строительство Москвы* 19–20 (1937), 15–17.
18. Iki šiol geriausias aprašymas tebėra: Исаак Ю. Эйгель, *Борис Иофан*, Москва 1978.
19. Isaak Ejgel, „Der Tyrann und der Baumeister", iš: Peter Noever (red.), *Tyrannei des Schönen. Architektur der Stalin-Zeit*, München/New York 1994, 192–196, čia 195.
20. Tas klausimas pirmąsyk išnagrinėtas Armando Brasini darbų parodoje, kuri buvo surengta Maskvoje, Ščiusevo architektūros muziejuje: *Il Palazzo Italiano di Soviet. Итальянский Дворец Советов*. Каталог. Museo dell'Architettura „Sciussev" (MuAr), Mosca, 15 dicembre 2006–20 febbraio 2007. Kataloge ypač verta dėmesio: Владимир Севод, „Итальянский Дворец Советов", 52–96, ir Сергей Никитин, „На пути к Дворцу Советов. Жизнь и творчество Бориса Иофана в 1920-е годы", 120–127.
21. Statulos aukštis buvo padidintas nuo 75 metrų iki 100, t. y. iki ketvirtadalio viso aukščio; plg. Исаак Ю. Эйгель, *Борис Иофан*, Москва 1978, 99.
22. Tuos brėžinius galima rasti knygoje: Исаак Ю. Эйгель, *Борис Иофан*, Москва 1978.
23. Albert Speer, *Erinnerungen*, Berlin 1969, 183.
24. Remas Kolhaasas užsimena apie Diego Riveros freską „Leninas" Rockefellerio centre, kuri buvo uždažyta, ir kalba apie „Kremlių Penktojoje aveniu", bet iš tiesų visa tai susiję ne su Kremliumi, o su Tarybų rūmais; plg. Rem Kolhaas, *Delirious New York*, New York 1994, 220–229.
25. Juo pasinaudojo ir šios knygos autorius, prieš daug metų nuo ten pradėjęs tyrinėti tą Maskvą, kuri tapo nebematoma: Karl Schlögel, *Moskau lesen*, Berlin 1984, skyriuje „Der Schatten eines imaginären Turms" („Įsivaizduojamo bokšto šešėlis"), 56–64.

BIBLIOGRAFIJA

Agurskij, Michail, »Defeat as Victory and the Living Dead: The Case of Ustrialov«, in: *History of European Ideas* 5 (1984), 165–180.

Alexopoulos, Golfo, *Aliens, Citizens, and the Soviet State, 1926–1936*, Ithaca/London 2003.

Alvarez, Al(fred), *The Savage God: A Study of Suicide*, New York 1971.

Anderle, Vladimir, *Managerial Power in the Soviet Union*, Westmead 1976.

Années 30 en Europe. Le temps menaçant 1929–1939. Exposition du 20 février au 25 mai 1997. Musée d'Art moderne de la Ville de Paris, Paris 1997.

Applebaum, Anne, *Der Gulag*, Berlin 2003.

Arendt, Hannah, *Elemente und Ursprünge totaler Herrschaft. Antisemitismus, Imperialismus, totale Herrschaft*, München 1986.

Baberowski, Jörg, *Der Feind ist überall. Stalinismus im Kaukasus*, München 2003.

Baberowski, Jörg, *Der Rote Terror. Die Geschichte des Stalinismus*, München 2003.

Bachtin, Michail, *Rabelais und seine Welt. Volkskultur als Gegenkultur*, Frankfurt am Main 1987.

Bacon, Edwin, *The Gulag at War. Stalin's Forced Labour System in the Light of the Archives*, Basingstoke/Hampshire 1996.

Bailes, Kendall E., *Science and Russian Culture in the Age of Revolutions. V. I. Vernadsky and his Scientific School, 1863–1945*, Bloomington/Ind. 1990.

Bailes, Kendall E., *Technology and Society under Lenin and Stalin. Origins of the Soviet Technical Intelligentsia, 1917–1945*, Princeton/N. J. 1978.

Bailes, Kendall E., »The American Connection: Ideology and the Transfer of American Technology to the Soviet Union, 1917–1941«, in: *Comparative Studies in Society and History* 23 (1981), 421–448.

Ball, Alan, *Imagining America: Influence and Images in Twentieht-Century Russia*, New York 2003.

Barghoorn, Frederich C., *The Soviet Image of the United States. A Study in Distortion*, Port Washington, N. Y./London 1969.

Beck, F., W. Godin, (Ps. f. Fritz Houtermans und Konstantin F. Šteppa), *Russian Purge and The Extraction of Confession*, Cape Town/London/New York/... 1951.
Benjamin, Walter, *Gesammelte Schriften* V. 1, hg. von Rolf Tiedemann, Frankfurt/Main 1982.
Beyrau, Dietrich (Hg.), *Im Dschungel der Macht. Intellektuelle Professionen unter Stalin und Hitler*, Göttingen 2000.
Binner, Rolf, Marc Junge, »›S ėtoj publikoj ceremonit'sja ne sleduet.‹ Die Zielgruppe des Befehls Nr. 00447 und der Große Terror aus der Sicht des Befehls Nr. 00447«, in: *Cahiers du Monde russe*, 43/1 (2002), 181–228.
Binner, Rolf, Marc Junge, »Wie der Terror ›groß‹ wurde: Massenmord und Lagerhaft nach Befehl 00447«, in: *Cahiers du Monde russe*, 42/2–4 (2001), 557–614.
Blum, Alain, *Naître, vivre et mourir en URSS*, Paris 2004.
Bodenschatz, Harald, Christiane Post (Hg.), *Städtebau im Schatten Stalins. Die internationale Suche nach der sozialistischen Stadt in der Sowjetunion 1919–1935*, Berlin 2003.
Bonnell, Victoria E., *Iconography of Power. Soviet Political Posters under Lenin and Stalin*, Berkeley et al. 1997.
Borodkin, Leonid, Simon Ertz, »Forced Labour and the Need for Motivation: Wages and Bonuses in the Stalinist Camp System«, in: *Comparative Economic Studies* 47 (2005), 418–436.
Boterbloem, Kees, *Life and Death under Stalin, Kalinin Province, 1945–1953*, Montreal/Kingston/... 1999.
Bown, Matthew Cullerne, *Kunst unter Stalin 1924–1956*, München 1991.
Brandenberger, David, *National Bolshevism. Stalinist Mass Culture and the Formation of Modern Russian National Identity 1931–1956*. Cambridge/Mass. and London/England 2002.
Brooks, Jeffrey, *Thank you, Comrade Stalin! Soviet Public Culture from Revolution to Cold War*, Princeton/N. J. 2000.
Broué, Pierre, *Communistes contre Staline. Massacre d'une generation*, Paris 2003.
Bucharin, Nikolai, »An eine künftige Generation von Parteiführern«, in: Anna Larina Bucharina, *Nun bin ich schon weit über zwanzig*. Erinnerungen, Göttingen 1991, 428–430.
Bucharin, Nikolai, »Brief an Stalin (10.12.1937)«, in: Henryk Skrzypczak (Hg.): *Internationale Wissenschaftliche Korrespondenz zur Arbeiterbewegung (IWK*, Berlin), 1(1993), 21–25.
Bucharin, Nikolai, *Gefängnisschriften 1. Der Sozialismus und seine Kultur*. Hg. von Swetlana N. Gurwitsch-Bucharina, Wladislaw Hedeler und Ruth Stoljarowa. Mit einem Vorwort von Swetlana N. Gurwitsch-Bucharina, Berlin 1996.

Bucharin, Nikolai, *How it All Began.* Translated from the Russian by George Shriver. Introduction by Stephan F. Cohen, Calcutta 2000.

Bucharin, Nikolai, *Philosophische Arabesken. Dialektische Skizzen,* in: ders., *Gefängnisschriften* 2, herausgegeben, übersetzt und kommentiert von Dieter Uzlig und Wladislaw Hedeler, Berlin 2005.

Bucharina, Larina A., *Nun bin ich schon weit über zwanzig. Erinnerungen,* Göttingen 1989.

Bulgakow, Michail, *Der Meister und Margarita. Roman,* Darmstadt und Neuwied 1973.

Bulgakowa, Jelena, *Margarita und der Meister. Tagebücher, Erinnerungen,* Berlin 1993.

Canetti, Elias, *Masse und Macht,* Hamburg 1960.

Chan-Magomedow, Selim, *Pioniere der sowjetischen Architektur. Der Weg zur neuen sowjetischen Architektur in den zwanziger und zu Beginn der dreißiger Jahre,* Dresden 1983.

Chase, William J., *Enemies Within the Gates? The Comintern and the Stalinist Repression, 1934–1939,* New Haven/London 2001.

City Planning in Soviet Russia. With an Interpretative Bibliography by Maurice Frank Parkins, Chicago 1953.

Citrine, Walter, *Auf Wahrheitssuche in Russland,* Zürich 1938.

Clark, Katerina, *The Soviet Novel. History as Ritual,* Bloomington, Indianapolis ³2000.

Colton, Timothy J., *Moscow. Governing the Socialist Metropolis,* Cambridge/Mass./ London 1995.

Conquest, Robert, *Der große Terror. Sowjetunion 1934–1938,* München 1993.

Courtois, Stéphane, Jean-Louis Panné, »Der lange Schatten des NKWD fällt auf Spanien«, in: Stéphane Courtois u.a, *Das Schwarzbuch des Kommunismus.* Unterdrückung, Verbrechen und Terror, München/Zürich 1998, 366–386.

Cox, Randi, »This Can Be Yours! Soviet Commercial Advertising and the Social Construction of Space, 1928–1956«, in: Evgeny Dobrenko, Eric Naiman (Hg.), *The Landscape of Stalinism. The Art and Ideology of Soviet Space,* Seattle/London 2003, 125–162.

Dallin, David, Boris Nikolaevsky, *Zwangsarbeit in Sowjetrußland,* Wien 1950.

Daniels, Robert V., »The Great Terror and the Revolutionary Process«, in: *Jahrbuch für Historische Kommunismusforschung* 2006, 290–296.

David-Fox, Michael, »The ›Heroic Life‹ of a friend of Stalinism: Romain Rolland and Soviet Culture«, in: *Trondheim Studies on East European Cultures & Societies* 18 (August 2006), 8–114.

Davies, Joseph E., *Als USA-Botschafter in Moskau. Authentische und vertrauliche Berichte über die Sowjetunion bis Oktober 1941,* Zürich ³1943.

Davies, Sarah, *Popular Opinion in Stalin's Russia. Terror, propaganda and dissent, 1934–1941*, Cambridge 1997.

Davies, Sarah, James Harris (ed.), *Stalin. A New History*, Cambridge 2005.

Dehl, Oleg, *Verratene Ideale. Zur Geschichte der deutschen Emigranten in der Sowjetunion in den 30er Jahren*, Berlin 2000.

Deineka, Aleksandr, *Paintings, Graphic Works, Sculptures, Mosaics, Excerpts from the Artist's Writings*, Leningrad 1982.

»Die Axt hat geblüht...«. Europäische Konflikte der 30er Jahre in Erinnerung an die frühe Avantgarde. Hg. von Jürgen Harten, Hans-Werner Schmidt und Marie Luise Syring, Städtische Kunsthalle Düsseldorf, Düsseldorf 1987.

Die Eroberung des Nordpols. Erster Teil: *Michail Wodopjanow, Der Traum des Piloten*. Roman. Vorwort von Peter Freuchen, Zweiter Teil: *Die Verwirklichung des Traums*. Beiträge zur Geschichte der Eroberung des Pols, London 1938.

Dimitroff, Georgi, *Tagebücher 1933–1943*, Kommentare und Materialien, 2 Bde. (Band 1 Tagebücher. Hg. Bernhard H. Bayerlein. A. d. Russ. u. Bulg. v. Wladislaw Hedeler u. Birgit Schliewenz), © by Yale University, © Aufbau Verlagsgruppe GmbH, Berlin 2000 (für die deutschsprachige Ausgabe).

Dobrenko, Evgenij, Eric Naiman (ed.), *The Landscape of Stalinism. The Art and Ideology of Soviet Space*, Seattle/London 2003.

Dunham, Vera, *In Stalin's Time. Middleclass Values in Soviet Fiction, enlarged and updated Edition*, Durham/London 1990.

Duranty, Walter, *I Write As I Please*, New York 1935.

Edelman, Robert, *Serious Fun: A History of Spectator Sports in the USSR*, Oxford 1993.

Eisenstein, Sergej. Das dynamische Quadrat. Schriften zum Film. Hg. von Oksana Bulgakova und Dietmar Hochmuth, Leipzig 1991.

Erren, Lorenz, *»Selbstkritik« und Schuldbekenntnis. Kommunikation und Herrschaft unter Stalin (1917–1953)*, München 2007.

Etkind, Alexander, *Eros des Unmöglichen. Die Geschichte der Psychoanalyse in Rußland*. Aus dem Russischen von Andreas Tretner, Leipzig 1996.

Feuchtwanger, Lion, *Exil. Roman*, Amsterdam 1940. © Aufbau Verlagsgruppe GmbH, Berlin 2000.

Feuchtwanger, Lion, *Moskau 1937. Ein Reisebericht für meine Freunde*, Amsterdam 1937. © Aufbau Verlagsgruppe GmbH, Berlin 2000.

Figes, Orlando, *The Whisperers. Private Life in Stalins Russia*, London 2007.

Filtzer, Donald, *Soviet Workers and Industrialization: The Formation of Modern Soviet Production Relations, 1928–1941*, London 1986.

Fitzpatrick, Sheila, *Everyday Stalinism. Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s*, New York/Oxford 1999.

Fitzpatrick, Sheila, »Stalin and the Making of a New Elite, 1928–1939«, in: *Slavic Review* 38/3 (1979), 377–402.

Fitzpatrick, Sheila (Hg.), *Stalinism. New Directions*, London/New York 2000.

Fitzpatrick, Sheila, *Stalin's Peasants. Resistance and Survival in the Russian Village after Collectivization*, New York/Oxford 1994.

Fitzpatrick, Sheila, *Tear off the Masks! Identity and Imposture in Twentieth-Century Russia*, Oxford/Princeton 2005.

Fitzpatrick, Sheila, *The Cultural Front. Power and Culture in Revolutionary Russia*, Ithaca/London 1992.

Fitzpatrick, Sheila, »The Impact of the Great Purges on Soviet Elites: A Case Study from Moscow and Leningrad Telephone Directories of the 1930s«, in: J. Arch Getty, Roberta T. Manning (Hg.), *Stalinist Terror. New Perspectives*, Cambridge 1993, 247–260.

Freeze, Gregory L., »The Stalinist Assault on the Parish, 1929–1941«, in: *Stalinismus vor dem Zweiten Weltkrieg. Neue Wege der Forschung*, hg. von Manfred Hildermeier, München 1998, 209–232.

Freitag, Gabriele, *Nächstes Jahr in Moskau! Die Zuwanderung von Juden in die sowjetische Metropole 1917–1932*, Göttingen 2004.

Gabo, Naum und der Wettbewerb zum Palast der Sowjets Moskau 1931–1933, herausgegeben von der Berlinischen Galerie, Berlin 1993.

Gajdar, Arkadi, *Timur und sein Trupp*, Berlin 1952.

Garros, Véronique, Thomas Lahusen, Natalija Korenewskaja (Hg.), *Das wahre Leben. Tagebücher aus der Stalinzeit*, Berlin 1998.

Geldern, James van, »The Centre and the Periphery: Cultural and Social Geography in the Mass Culture of the 1930s«, in: Stephen White (Hg.), *New Directions in Soviet History*, Cambridge/New York/Melbourne 1992, 62–80.

Geschichte der Kommunistischen Partei der Sowjetunion (Bolschewiki). Kurzer Lehrgang, Berlin 1947.

Gestwa, Klaus, *Die »Stalinschen Großbauten des Kommunismus«. Technik- und Umweltgeschichte der Sowjetunion, 1948–1967* (Habilitationsschrift, eingereicht Febr. 2007 an der Fakultät für Philosophie und Geschichtswissenschaften der Univ. Tübingen).

Getty, J. Arch, »›Excesses are not permitted‹: Mass Terror and Stalinist Governance in the Late 1930s«, in: *The Russian Review* 61 (2002), 113–138.

Getty, J. Arch, *Origins of the Great Purges. The Soviet Communist Part Reconsidered, 1933–1938*, Cambridge 1985.

Getty, J. Arch, Oleg V. Naumov (ed.), *The Road to Terror. Stalin and the Self-Destruction of the Bolsheviks, 1932–1939*, New Haven, London 1999.

Getty, J. Arch, Roberta T. Manning (ed.), *Stalinist Terror. New Perspectives*, Cambridge 1993.

Getty, J. Arch, »State and Society under Stalin: Constitutions and Elections in the 1930s«, in: *Slavic Review* 50/1 (Spring 1991), 18–35.

Gide, André, »Zurück aus Sowjetrußland. Retuschen zu meinem Rußlandbuch«, in: André Gide, *Gesammelte Werke* VI. Reisen und Politik, Bd. 2 hg. v. Peter Schnyder, Stuttgart, 41–210. © 1996 by Deutsche Verlags-Anstalt, München, in der Verlagsgruppe Random House GmbH.

Ginsburg, Jewgenija, *Gratwanderung*, München 1980.

Ginsburg, Jewgenija, *Marschroute eines Lebens*, Reinbek bei Hamburg 1967.

Goldman, Wendy Z., »Stalinist Terror and Democracy: The 1937 Union Campaign«, in: *The American Historical Review* 110/9 (December 2005), 1427–1453.

Goldman, Wendy Z., *Terror and Democracy in the Age of Stalin. The Social Dynamics of Repression*, Cambridge 2007.

Goldt, Rainer, »Einladung zur Enthauptung. Nikolaj Ustrjalovs Briefe und Tagebücher als psychologisches Stenogramm einer gescheiterten Heimkehr in die UdSSR«, in: Frank Göbler (Hg.), Ulrike Lange, *Russische Emigration im 20. Jahrhundert. Literatur-Sprache-Kultur*, München 2005, 33–60.

Golomstok, Igor, *Totalitarian Art in the Soviet Union, the Third Reich, Fascist Italy and the People's Republic of China*, New York 1990.

Gorzka, Gabriele (Hg.), *Kultur im Stalinismus*, Bremen 1994.

Gousseff (ed.), Catherine, *Moscou 1918–1941*. De »l'homme nouveau« au bonheur totalitaire, Paris 1993.

Gronow, Jukka, *Caviar with Champagne. Common Luxury and the Ideals of the Good Life in Stalin's russia*, Oxford, New York 2003.

Groys, Boris, *Gesamtkunstwerk Stalin. Die gespaltene Kultur in der Sowjetunion*, München 1988.

Groys, Boris, Max Hollein (Hg.), *Traumfabrik Kommunismus. Die visuelle Kultur der Stalinzeit. Dream Factory Comunism. The visual culture of the Stalin Era*, Ostfildern-Ruit 2003.

Guide to the City of Moscow, Handbook for Tourists. With Information on the City's Past, Present & Future, Descriptions of its Museums and Points of Interest. Including 6 Maps, Moscow 1937. Co-operative Publishing Society for Foreign Workers in the U.S.S.R.

Günther, Hans, *Der sozialistische Übermensch. Maksim Gor'kij und der sowjetische Heldenmythos*, Stuttgart/Weimar 1993.

Günther, Hans (Hg.), *The Culture of the Stalin Period*, London 1990.

Halfin, Igal, *Terror in My Soul. Communist Autobiographies on Trial*, Cambridge/London 2003.

Harris, James, »Resisting the Plan in the Urals, 1928–1956. Or, Why Regional Officials Needed ›Wreckers‹ and ›Saboteurs‹«, in: Lynne Viola (Hg.), *Contending with Stalinism: Soviet Power and Popular Resistance in the 1930s*, Ithaca/New York 2002, 201–227.

Hedeler, Wladislaw, *Chronik der Moskauer Schauprozesse 1936, 1937 und 1938. Planung, Inszenierung und Wirkung. Mit einem Essay von Steffen Dietzsch*, Berlin 2003.

Hedeler, Wladislaw, »Jeshows Szenario. Der Moskauer Schauprozess 1938«, in: *Mittelweg* 36/7 (1998/99), 61–75.

Hedeler, Wladislaw, »Sippenhaft im ›Großen Terror‹ 1937/38: Das ›Akmolinsker Lager für Ehefrauen von Vaterlandsverrätern‹ (ALZIR) und seine deutschen Häftlinge«, in: *Jahrbuch für Historische Kommunismusforschung* (Berlin) 2005, 81–101.

Hedeler, Wladislaw (Hg.), *Stalinscher Terror 1934–41*, Berlin 2002.

Hellbeck, Jochen, *Revolution on my Mind. Writing a Diary Under Stalin*, Cambridge/Mass. 2006.

Hellbeck, Jochen (Hg.), *Tagebuch aus Moskau 1931–1939*, München 1996.

Heller, Klaus, Jan Plamper (Hg.), *Personality Cults in Stalinism – Personenkulte im Stalinismus*, Göttingen 2004.

Heller, Michael, *Stacheldraht der Revolution. Die Welt der Konzentrationslager in der sowjetischen Literatur*, Stuttgart 1975.

Henrich, Dieter, »Die Erschließung eines Denkraums«, in: ders., *Konstellationen. Probleme und Debatten am Ursprung der idealistischen Philosophie (1789–1795)*, Stuttgart 1991, 215–264.

Hernandez, Richard L., »Sacred Sound and Sacred Substance: Church Bells and Auditory Culture of Russian Villages during the Bolshevik Velikii Perelom«, in: *American History Review* 109/5 (2004), 1475–1504.

Herwarth, Hans von, *Zwischen Hitler und Stalin. Erlebte Zeitgeschichte 1931–1945*, Frankfurt am Main 1989.

Hessler, Julie, *A Social History of Soviet Trade.* Trade Policy, Retail Practices, and Consumption, 1917–1953, Princeton/Oxford 2004.

Hildermeier, Manfred (Hg.), *Stalinismus vor dem Zweiten Weltkrieg. Neue Wege der Forschung*, München 1998.

Hilger, Gustav, *Wir und der Kreml. Deutsch-sowjetische Beziehungen 1918–1941. Erinnerungen eines deutschen Diplomaten*, Frankfurt am Main, Bonn 1964.

Hirsch, Francine, *Empire of Nations. Ethnographie Knowledge and the Making of the Soviet Union*, Ithaca/London 2005.

Hirsch, Francine, »The Soviet Union as a Work-in-Progress: Ethnographers and the Category Nationality in the 1926,1937, and 1939 Censuses«, in: *Slavic Review* 56/2 (Summer 1997), 251–278.

Hoffmann, David L., *Peasant Metropolis. Social identities in Moscow 1929–1941*, Ithaca/ London 1994.

Hoffmann, David L.: *Stalinist Values. The Cultural Norms of Soviet Modernity, 1917–1941*, Ithaca/London 2003.

Hofmann, Werner, *Die Arbeitsverfassung der Sowjetunion*, Berlin 1956.

Hollander, Paul, *Political Pilgrims:* Travels of Western Intellectuals to the Soviet Union, China, and Cuba, 1928–1978, New York 1981.

Holquist, Peter, »State Violence as Technique. The Logic of Violence in Soviet Totalitarism«, in: Amir Weiner (Hg.), *Landscaping the Human Garden.* Twentieth-Century Population Management in a Comparative Framework, Stanford/Ca 2003, 19–45.

Hosking, Geoffrey, *Rulers and Victims. The Russians in the Soviet Union*, Cambridge/ Mass./London 2006.

Hudson, Hugh D., *Blueprints and Blood. The Stalinization of Soviet Architecture, 1917–1937*, Princeton/N. J. 1994.

Ilf and Petrov's American Road Trip. The 1935 Travelogue of Two Soviet Writers Ilya Ilf and Evgeny Petrov edited by Erica Wolf, New York 2007.

Il Palazzo Italiano di Soviet. Ital'janskij Dvorec sovetov. Katalog. Museo dell'Architettura »Scussev« (MuAr), Mosca 15 dicembre 2006–20 febbraio 2007.

In den Fängen des NKWD. Deutsche Opfer des stalinistischen Terrors in der UdSSR. Mit Kurzbiographien von mehr als 1100 Opfern, Berlin 1991.

Ingold, Felix Philipp, *Literatur und Aviatik:* Europäische Flugdichtung, 1909–1927. Basel 1978.

Internationale Literatur. Deutsche Blätter, 7. Jahrgang 1937, Heft 3.

Jakowlew, Alexander, *Ein Jahrhundert der Gewalt in Sowjetrussland*, Berlin 2004.

Jansen, Marc, Nikita Petrov, *Stalin's Loyal Executioner: People's Commissar Nikolai Ezhov 1895–1940*, Stanford 2002.

Jelagin, Juri, *Kunst und Künstler im Sowjetstaat*, Frankfurt 1951.

Johnson, Donald Leslie, »Frank Lloyd Wright in Moscow, June 1937«, in: *The Journal of the Society of Architectural Historians* 46/1 (March, 1987), 65–79.

Joravsky, David, »The Stalinist Mentality and the Higher Learning«, in: *Slavic Review* 42/4 (1983), 575–600.

Katajew, Walentin, *Es blinkt ein einsam Segel*, Berlin 1946.
Kelly, Catriona, *Comrade Pavlik. The Rise and Fall of a Soviet Boy Hero*, London 2005.
Kessler, Gijs, »The Passport System and State Control over Population Flows in the Soviet Union, 1932–1940«, in: *Cahiers du Monde russe* 42/2–4 (2001), 477–504.
Keys, Barbary, »Soviet Sport and Transnational Mass Culture in the 1930s«, in: *Journal of contemporary History* 38/3 (2003), 413–434.
Khlevniuk, Oleg V., *The History of the Gulag. From Collectivization to the Great Terror*, London/New Haven 2004.
King, David, *Stalins Retuschen. Foto und Kunstmanipulationen in der Sowjetunion*, Hamburg 1997.
Kizny, Tomasz, *GULAG: Solowezki, Belomorkanal, Waigatsch – Expedition, Theater im GuLag, Kolyma, Workuta, Todesstrecke*, Hamburg 2004.
Koenen, Gerd, *Utopie der Säuberung. Was war der Kommunismus?*, Berlin 1998.
Koestler, Arthur. *Als Zeuge der Zeit. Das Abenteuer meines Lebens*, Bern/München 1983.
Koestler, Arthur, *Sonnenfinsternis. Roman*, Frankfurt/M., Berlin/Wien 1979.
Kopp, Anatole, *L'architecture de la période stalinienne*, Grenoble 1978.
Kosterina, Nina, *Das Tagebuch der Nina Kosterina*, Frankfurt/M. 1981.
Kotkin, Stephen, *Magnetic Mountain. Stalinism as a Civilization*, Berkeley/Los Angeles/London 1995.
Kucher, Katja, *Der Gorki-Park.* Freizeitkultur im Stalinismus 1928–1941, Köln/Weimar/Köln 2007.
Kuhr-Korolev, Corinna, Stefan Plaggenborg, Monika Wellmann (Hg.), *Sowjetjugend 1917–1941. Generation zwischen Revolution und Resignation*, Essen 2001.
Kun, Miklós, *Stalin. An Unknown Portrait*, Budapest/New York 2003.
Kunst und Diktatur. Architektur, Bildhauerei und Malerei in Österreich, Deutschland, Italien und der Sowjetunion 1922–1956. Hg. von Jan Tabor, Bd. 1–2, Baden 1994.
Kunst und Macht im Europa der Diktatoren 1930 bis 1945. XXIII. Kunstausstellung des Europarts, Berlin 1996.
Kuromiya, Hiroaki, *Stalin, Profiles in Power*, Harlow/London/New York/... 2005.

Lampert, Nick, Gábor T. Rittersporn (ed.), *Stalinism: Its Nature and Aftermath. Essays in Honour of Moshe Lewin*, Armonk/New York 1992.
Leites, Nathan, Elsa Bernaut, *Ritual of Liquidation. The Case of the Moscow Show Trials*, Glencoe/Ill. 1954.
Lewin, Moshe, *The Making of the Soviet System. Essays in The Social History of Interwar Russia*, New York 1985.

Lewin, Moshe, *The Soviet Century*, London/New York 2005.
Lovell, Stephen, *Summerfolk. A History of the Dacha, 1710–2000*, Ithaca/London 2003.
Lücke, Martin, *Jazz im Totalitarismus. Eine komparative Analyse des politisch motivierten Umgangs mit dem Jazz während der Zeit des Nationalsozialismus und des Stalinismus*, Münster 2004.
Lugovskaja, Nina, *Ich will leben. Ein russisches Tagebuch 1932–1937*, München/Wien 2005.
Luks, Leonid, »›Grosser Terror‹ und Stalin-Kult. Anmerkungen zur Durchsetzung der Stalinschen Herrschaft«, in: *Jahrbuch für Historische Kommunismusforschung* (Berlin) 2006, 266–289.

Maier, Robert, *Die Stachanov-Bewegung 1935–1938. Der Stachanovismus als tragendes und verschärfendes Moment der Stalinisierung der sowjetischen Gesellschaft*, Stuttgart 1990.
Mandelstam, Nadeshda, *Das Jahrhundert der Wölfe. Eine Autobiographie*, Frankfurt/M. 1971.
Mandelstam, Nadeshda, *Generation ohne Tränen. Erinnerungen*, Frankfurt/M. 1974.
Manning, Roberta, »The Soviet Economic Crisis of 1936–1938 and the Great Purges«, in: *Stalinist Terror. New perspectives*. Ed. by J. Arch Getty and Roberta T. Manning, Cambridge 1993, 116–141.
Martin, Terry, *The Affirmative Action Empire. Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939*, Ithaca/London 2001.
Martin, Terry, Ronald Grigor Suny (ed.), *A State of Nations. Empire and Nation Making in the Age of Lenin and Stalin*, Oxford 2001.
Matthews, Mervyn, *The Passport Society. Controlling Movement in Russia and USSR*, Boulder, San Francisco/Oxford 1993.
Mayenburg, Ruth von, *Hotel Lux*, Frankfurt/Main 1978.
Mayer, Arno J., *The Furies. Violence and Terror in the French and Russian Revolutions*, Princeton/Oxford 2002.
Mazury, Rachel, *Croire plutôt que voir? Voyages en Russie Soviétique (1919–1939)*, Paris 2002.
McCannon, John, *Red Arctic. Polar Exploration and the Myth of the North in the Soviet Union 1932–1939*, New York/Oxford 1998.
McCutcheon, Robert A., »The 1936–1937 Purge of Soviet Astronomers«, in: *Slavic Review* 50/1 (1991), 100–117.
McLoughlin, Barry, »Die Massenoperationen des NKWD. Dynamik des Terrors 1937/38«, in: Wladislaw Hedeler (Hg.), *Stalinscher Terror 1934–41. Eine Forschungsbilanz*, Berlin 2002, 33–50.

McLoughlin, Barry, Kevin McDermott (Hg.), *Stalin's Terror. High Politics and Mass Repression in the Soviet Union*, Basingstoke/Houndmills 2004.

McNeal, Robert H., *Stalin. Man and Ruler*, New York 1988.

Medvedev, Roy A., *All Stalin's Men*, Oxford 1983.

Medwedew, Roy A., *Die Wahrheit ist unsere Stärke. Geschichte und Folgen des Stalinismus*, Frankfurt am Main 1973.

Merleau-Ponty, Maurice, *Humanismus und Terror*, Frankfurt am Main 1966.

Merridale, Catherine, »The 1937 Census and the Limits of Stalinist Rule«, in: *The Historical Journal*, 39/1 (1996), 223–240.

Meyer, Krzysztof, *Dmitri Schostakowitsch*, Leipzig 1980.

Mil. Geo. Plan von Moskau: Verkehrsmittel 1:35 000. Anlage zu Militärgeographischen Angaben über das Europäische Rußland, Mappe H: Moskau. Sonderausgabe VII.1941. Nur für den Dienstgebrauch!

Moine, Nathalie, »Passeportisation, statistique des migrations et contrôle de l'identité sociale«, in: *Cahiers du Monde russe*, 38/4 (1997), 587–600.

Montefiore, Simon Sebag, *Stalin. The Court of the Red Tsar*, New York 2004.

Moscow in the Making. By Sir E. D. M. Simon, Lady Simon, W. A. Robson, J. Jewkes, London/New York/Toronto 1937.

Müller, Reinhard (Hg.), *Die Säuberung. Moskau 1936: Stenogramm einer geschlossenen Parteiversammlung*, Reinbek 1991.

Müller, Reinhard, *Menschenfalle Moskau. Exil und stalinistische Verfolgung*, Hamburg 2001.

Murašov, Jurij, Georg Witte (Hg.), *Die Musen der Macht. Medien in der sowjetischen Kultur des 20er und 30er Jahre*, München 2003.

Murphy, Kevin, *Revolution and Counterrevolution. Class Struggle in a Moscow Metal Factory*, New York/Oxford 2005.

Neutatz, Dietmar, *Die Moskauer Metro. Von den ersten Plänen bis zur Großbaustelle des Stalinismus (1897–1935)*, Köln/Weimar/Wien 2001.

Noever, Peter (Hg.), *Tyrannei des Schönen. Architektur der Stalin-Zeit*, München/New York 1994.

Nove, Alec (ed.), *The Stalin Phenomenon*, New York 1992.

Oberländer, Erwin, *Sowjetpatriotismus und Geschichte. Dokumentation*, Köln 1976.

Obertreis, Julia, *Tränen des Sozialismus*, Köln/Weimar/Wien 2004.

Ochotin, Nikita, Arseni Roginski, »Zur Geschichte der ›Deutschen Operation‹ des NKWD 1937–1938«, in: *Jahrbuch für Historische Kommunismusforschung* (Berlin) 2000/2001, 89–125.

Ogoněk, Jahrgänge 1936 bis 1938.

O'Mahony, Mike, *Sport in the USSR – Physical Culture – Visual Culture*, London 2006.
Orwell, George, *Mein Katalonien. Bericht über den spanischen Bürgerkrieg*, Zürich 1975.
Osokina, Elena A., *Our Bread Daily. Socialist Distribution and the Art of Survival in Stalin's Russia 1927–1941*, Armonk/N. Y./London 2001.

Palmer, Scott W., *Dictatorship of the Air. Aviation Culture and the Fate of Modern Russia*, Cambridge/New York 2006.
Papanin, Iwan, *Eis und Flamme. Erinnerungen*, Berlin 1981.
Paperno, Irina, *Suicide as a Cultural Institution in Dostoevsky's Russia*, Ithaca/London 1997.
Paperny, Vladimir, *Architecture in the Age of Stalin. Culture Two*, Cambridge 2002.
Petrone, Karen, *Life has become more Joyous, Comrades. Celebrations in the Time of Stalin*, Bloomington/Ind. 2000.
Pionerskaja Pravda, Jahrgang 1937.
Plaggenborg, Stefan (Hg.), *Stalinismus. Neue Forschungen und Konzepte*, Berlin 1998.
Platonow, Andrej, *Die Baugrube. Das Juvenilmeer. Dshan. Romane.* Aus dem Russischen von Alfred Frank und Werner Kaempfe, München, Wien 1990.
Platt, Kevin M. F., David Brandenberger (ed.), *Epic Revisionism. Russian History and Literature as Stalinist Propaganda*, Madison/Wisconsin 2006.
Pravda, Jahrgänge 1936 bis 1938.
Prozessbericht über die Strafsache des antisowjetischen »Blocks der Rechten und Trotzkisten« verhandelt vor dem Militärkollegium des Obersten Gerichtshofes der UdSSR vom 2.–13. März 1938. Vollständiger stenographischer Bericht, herausgegeben vom Volkskommissariat für Justizwesen der UdSSR, Moskau 1938.
Prozessbericht über die Strafsache des sowjetfeindlichen trotzkistischen Zentrums verhandelt vor dem Militärkollegium des Obersten Gerichtshofes der UdSSR vom 23.–30. Januar 1937. Vollständiger stenographischer Bericht, herausgegeben vom Volkskommissariat für Justizwesen der UdSSR, Moskau 1937.
Prozessbericht über die Strafsache des trotzkistisch-sinowjewistischen terroristischen Zentrums verhandelt vor dem Militärkollegium des Obersten Gerichtshofes der UdSSR 19.–24. August 1936, herausgegeben vom Volkskommissariat für Justizwesen der UdSSR, Moskau 1936.

Radzinsky, Edvard, *Stalin*, New York/Toronto 1997.
Range, Paul, »Der Internationale Geologenkongress in Moskau 1937«, in: *International Journal of Earth Sciences* (Berlin, Heidelberg), 31/7–8 (December 1940), 508–518.

Rayfield, Donald, *Stalin and his Hangman. An Authoritative Portrait of a Tyrant and Those Who Served Him*, Camberwell/London/New York 2004.
Rees, Edward Afron, *Stalinism and Soviet Rail Transport, 1928–41*, New York 1995.
Rees, Edward Afron, »The Great Purges and the XVIII Party Congress of 1939«, in: ders. (ed.), *Centre-local Relations in the Stalinist State 1928–1941*, Houndmills/Basingstoke 2004, 191–211.
Reid, Susan E., »Socialist Realism in the Stalinist Terror: The Industry of Socialism Art Exhibition, 1935–41«, in: *The Russian Review* 60 (April 2001), 153–184.
Rendle, Matthew, »The Problems of ›Becoming Soviets‹: Former Nobles in Soviet Society, 1917–41«, in: *European History Quarterly* 38/1 (January 2008), 7–33.
Riordan, James, *Sport in Soviet Society*, Cambridge 1977.
Riordan, Jim, »The Strange Case of Nikolai Starostin, Football and Lavrentii Beria«, in: *Europe-Asia Studies* 46/4 (1994), 681–690.
Rittersporn, Gabor T., *Catching Spies, trapping the System: Spy Mania in the Prewar USSR. Paper presented at the »Soviet War against Fifth Columnists, 1936–1945« Panel*, 36th National convention for the AAASS, Boston, December 2004.
Rittersporn, Gábor Tamás, *Stalinist Simplifications and Soviet Complications. Social Tensions and Political conflicts in the USSR 1933–1953*, Chur et al. 1991.
Rittersporn, Gábor Tamás, »The Omnipotent Conspiracy: On Soviet Imagery of Politics and Social Relations in the 1930s«, in: *Stalinisms: Its Nature and Aftermath. Essays in Honour of Moshe Lewin*, ed. by Nick Lampert and Gábor T. Rittersporn, Basingstoke 1992, 101–120.
Robin, Corey, *Fear. The History of a Political Idea*, Oxford 2004.
Roeder, Werner, *Faksimile der »Sonderfahndungsliste UdSSR« des Chefs der Sicherheitspolizei und des SD, das Fahndungsbuch der deutschen Einsatzgruppen im Rußlandfeldzug 1941*, Erlangen 1977.
Rogger, Hans, »Amerikanizm and the Economic Development of Russia«, in: *Comparative Studies in Society and History* 23 (1981), 382–420.
Rogowin, Wadim S., *1937. Jahr des Terrors.* Aus dem Russischen übersetzt von Hannelore Georgi und Harald Schubärth, Essen 1998.
Rolf, Malte, *Das sowjetische Massenfest*, Hamburg 2006.
Roper, Lyndal, *Hexenwahn. Geschichte einer Verfolgung*, München 2007.
Rosenberg, William G., Lewis H. Siegelbaum (Hg.), *Social Dimensions of Soviet Industrialization*, Bloomington/Indianapolis 1993.
Rossman, Jeffrey J., *Worker Resistance under Stalin. Class and Revolution on the Shop Floor*, Cambridge/Mass. 2005.
Rundschau Sondernummer: 20 Jahre Sowjetmacht. Rundschau. Über Politik, Wirtschaft und Arbeiterbewegung, Basel, 28. Oktober 1937, 6. Jahrgang. Nummer 46.
Ryklin, Michail, *Räume des Jubels. Totalitarismus und Differenz*, Frankfurt/M. 2003.

Schattenberg, Susanne, *Stalins Ingenieure. Lebenswelten zwischen Technik und Terror in den 1930er Jahren*, München 2002.

Schentalinski, Witali, *Das auferstandene Wort. Verfolgte russische Schriftsteller in ihren letzten Briefen, Gedichten und Aufzeichnungen. Aus den Archiven sowjetischer Geheimdienste*, Bergisch-Gladbach 1996.

Schivelbusch, Wolfgang, *Entfernte Verwandtschaft.* Faschismus, Nationalsozialismus, New Deal, 1933–1939, München 2005.

Schlögel, Karl, *Im Raume lesen wir die Zeit. Über Zivilisationsgeschichte und Geopolitik*, München 2003.

Schlögel, Karl, *Moskau lesen*, Berlin 1984.

Schostakowitsch, Dmitri, Symphonie Nr. 5, op. 47. Taschenpartitur, Hamburg o. J.

Schütte, Ehrenfried, *Das Versicherungswesen der Sowjet-Union.* Mit einem Rückblick auf das vorrevolutionäre Erbe, Berlin 1966.

Seidt, Hans-Ulrich, *Berlin, Kabul, Moskau. Oskar Ritter von Niedermayer und Deutschlands Geopolitik*, München 2002.

Service, Robert, *Stalin. A Biography*, Cambridge/Mass. 2005.

Shearer, David, »Social Disorder, Mass Repression and the NKVD during the 1930s«, in: Barry McLoughlin, McDermott (Hg.), *Stalin's Terror. High Politics and Mass Repression in the Soviet Union*, Basingstoke, Houndmills 2004, 85–117.

Shimotomai, Nobuo, *Moscow under Stalinist Rule* 1931–34, New York 1991.

Siegelbaum, Lewis, Andrej Sokolov, *Stalinism as a Way of Life. A Narrative in Documents.* New Haven/London 2000.

Siegelbaum, Lewis, *Stakhanovism and the Politics of Productivity in the USSR 1935–1941*, Cambridge/New York/New Rochelle 1988.

Sinkó, Ervin, *Roman eines Romans. Moskauer Tagebuch 1935–1937*, Berlin 1990.

Skierka, Volker, *Lion Feuchtwanger. Eine Biographie.* Herausgegeben von Stefan Jaeger, Berlin 1984.

Slezkine, Yury, »The USSR as a Communal Appartment, or How a Socialist State Promoted Ethnic Particularism«, in: *Slavic Review* 53 (1998), 414–452.

Solomon, Peter H., *Soviet Criminal Justice under Stalin*, Cambridge 1996.

Solschenizyn, Alexander, *Archipel Gulag 1918–1956. Versuch einer künstlerischen Bewältigung*, Bd. 1–3, Bern 1974–1976.

Spain Betrayed. The Soviet Union in the Spanish Civil War. Edited by Ronald Radosh, Mary R. Habeck, and Grigory Sevostianov, New Haven/London 2001.

SSSR na strojke, Jahrgänge 1936 bis 1938.

Staatskunstwerk, Kultur im Stalinismus, Péter György, Hedvig Turai (Hg.), Budapest 1992.

Stadelmann, Matthias, *Isaak Dunaevskij – Sänger des Volkes. Eine Karriere unter Stalin*, Köln/Weimar/Wien 2003.

Stalin, Joseph, *Fragen des Leninismus*, Berlin 1951.
Starr, S. Frederick, *Red and Hot. Jazz in Rußland von 1917–1990*, Wien 1990.
Strauss, Kenneth M., *Factory and Community in Stalin's Russia*. The Making of the Industrial Working Class, Pittsburgh 1997.
Stroitel'stvo Moskvy, Jahrgang 1937.
Studer, Brigitte, Berthold Unfried, *Der Stalinistische Parteikader. Identitätsstiftende Praktiken und Diskurse in der Sowjetunion der dreißiger Jahre*, Köln/Weimar/Wien 2001.
Sudoplatow, Pawel A., Anatolij Sudoplatow, *Der Handlanger der Macht. Enthüllungen eines KGB-Generals*, Düsseldorf/Vien/... 1994.

»Šostakovič, Dmitrij. Grauen und Grandezza des 20. Jahrhunderts«, in: *Osteuropa* 8 (Sonderheft), August 2006.

Taylor, Richard, Derek Spring (ed.), *Stalinism and Soviet Cinema*, London/New York 1993.
Tarkhanov, Alexej, Sergej Kavtaradze, *Architecture of the Stalin Era*, New York 1992.
Thurston, Robert W., *Life and Terror in Stalin's Russia 1934–1941*, New Haven, London 1996.
Thurston, Robert W., »Reassessing the History of Soviet Workers: Opportunities to Criticize and Participate in Decision-Making, 1935–1941«, in: Stephen White (ed.), *New Directions in Soviet History*, Cambridge/New York 1992, 160–188.
Thurston, Robert W., »The Stakhanovite Movement: The Background to the Great Terror in the Factories, 1935–1938«, in: *Stalinist Terror. New Perspectives*. Ed. by J. Arch Getty and Roberta T. Manning, Cambridge 1993, 142–162.
Timasheff, Nicholas, *The Great Retreat:* The Growth and Decline of Communism in Russia, New York 1946.
Tischler, Carola, *Flucht in die Verfolgung. Deutsche Emigranten im sowjetischen Exil – 1933 bis 1945*, Münster 1996.
Trifonow, Juri, *Das Verschwinden*, Berlin 1989.
Trotzki, Leo, *Schriften 1. Sowjetgesellschaft und stalinistische Diktatur*. Bd. 1.1 (1929–1936), Hamburg 1988.
Trotzki, Leo, *Schriften 1. Sowjetgesellschaft und stalinistische Diktatur*. Bd. 1.2 (1936–1940), Hamburg 1988.
Tschkalow, Valerij, *Unser Transpolarflug*, Moskau 1939.
Tschukowskaja, Lydia, *Ein leeres Haus*, Zürich 1967.
Tucker, Robert C., *Stalin in Power. The Revolution From Above 1928–1941*, New York, London 1990.

Tucker, Robert C. (ed.), *Stalinism. Essays in Historical Interpretation*, New York 1977.
Turovskaya, Maya, »The 1930s and 1940s: Cinema in Context«, in: Richard Taylor, Derek Spring (ed.), *Stalinism and Soviet Cinema*, London/New York 1993, 34–53.

Uhl, Matthis, »›Und deshalb besteht die Aufgabe darin, die Aufklärung wieder auf die Füße zu stellen‹ – Zu den Großen Säuberungen in der sowjetischen Militäraufklärung 1937/38«, in: *Jahrbuch für Historische Kommunismusforschung* (Berlin) 2004, 80–97.
Urussowa, Janina, *Das neue Moskau. Die Stadt der Sowjets im Film* 1917–1941, Köln/ Weimar/Wien 2004.

Vatlin, Alexander, *Tatort Kunzewo. Opfer und Täter des Stalinschen Terrors 1937/38*, Berlin 2003.
Vatlin, Alexander, Larissa Malaschenko (Hg.), *Schweinefuchs und das Schwert der Revolution. Die bolschewistisiche Führung karikiert sich selbst*, München 2007.
Večernjaja Moskva, Jahrgänge 1936, 1937, 1938.
Die Verfassung des sozialistischen Staates der Arbeiter und Bauern. Mit den Reden von J. W. Stalin/W. M. Molotov/M. M. Litwinow/P. P. Ljubtschenko/I. A. Jakowlew auf dem außerordentlichen VIII. Kongress der UdSSR, Strasbourg 1937.
Viola, Lynne (ed.), *Contending with Stalinism: Soviet power and popular resistance in the 1930s*, Ithaca/New York 2002.
Viola, Lynne, *Peasant Rebels Under Stalin. Collectivization and the Culture of Peasant Resistance*, New York/Oxford 1996.
Viola, Lynn, *The Unknown Gulag. The Lost World of Stalin's Special Settlements*, Oxford 2007.
Volkov, Vadim, »The Concept of ›kul'turnost'‹: Notes on the Stalinist Civilizing Process«, in: Sheila Fitzpatrick (Hg.), *Stalinism. New Directions*, London/New York 2000, 210–230.
Volkow, Solomon (Hg.), *Zeugenaussage. Die Memoiren des Dmitrij Schostakowitsch*, Hamburg 1979.

Waksberg, Arkadi, *Gnadenlos: Andrej Wyschinski. Mörder im Dienst Stalins*, Bergisch-Gladbach 1991.
Ward, Chris, *Stalin's Russia*, London 1999.
Weinert, Erich, *Leben, Singen, Kämpfen. Liederbuch der FDJ*, Berlin 1949.
Weissberg-Cybulski, Alexander, *Hexensabbat. Russland im Schmelztigel der Säuberungen*, Frankfurt/M. 1951.
Werth, Nicolas, »Ein Staat gegen sein Volk. Gewalt, Unterdrückung und Terror in

der Sowjetunion«, in: Stéphane Courtois, Nicolas Werth, ..., *Das Schwarzbuch des Kommunismus.* München/Zürich 1998, 51–298.
Werth, Nicolas, *La terreur et le désarroi. Staline et son système*, Paris 2007.
Werth, Nicolas, *Le Procès de Moscou 1936–1938*, Bruxelles 1987.
Wheatcroft, Stephen G., »On Assessing the Size of Forced Concentration Labour in the Soviet Union, 1929–1956«, in: *Soviet Studies* 33/2 (April 1981), 265–295.
Widdis, Emma, *Visions of a New Land. Soviet Film from the Revolution to the Second World War*, New Haven/London 2003.
Williams, Robert C., »The Russian Revolution and the End of Time 1900–1940«, in: *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 43 (1995), 364–401.
Wodopjanow, Michail, *Der Pol*, Berlin 1954.
Wolkogonow, Dimitri, *Stalin. Triumph und Tragödie*, Düsseldorf 1989.
Wood, Elizabeth A., *Performing Justice. Agitation Trials in Early Soviet Russia*, Ithaca/London 2005.

Youngblood, Denise J., *Soviet Cinema in the Silent Era 1918–1935*, Austin 1991.

Zwischen Bekenntnis und Verweigerung. Schostakowitsch und die Sinfonie im 20. Jahrhundert. Symposium Zürcher Festspiele 2002. Hg. von Hans-Joachim Hinrichsen und Laurenz Lütteken, Kassel/Basel/... 2005.

Агитация за счастье. Советское искусство сталинской эпохи. Государственный русский музей Санкт-Петербурга. Управление культуры города Кассель – dokumenta-Archiv, сост. Хубертус Гасснер, Бремен 1994.
Агурский, Михаил, *Идеология национал-большевизма*, Париж 1980.
Алещенко, Николай М., *Руководители власти Москвы: 1917–1993 годы*, Москва 2004.
Алмоева, В., *Юрий Иванович Пименов*, Москва/Ленинград 1950.
Андреевский, Георгий В., *Повседневная жизнь Москвы в сталинскую эпоху. 1930–1940-е годы*, Москва 2003.
Антипина, Валентина, *Жизнь советских писателей 1930–1950-е годы*, Москва 2005.
Араловец, Наталья А., Валентина Б. Жиромская (сост.), *Всесоюзная перепись населения 1937 года. Краткие итоги*, Москва 1991.
Архитектура канала Москва–Волга, Москва 1939.
Архитектура парков СССР. Составили альбом Михаил П. Коржев и Милица И. Прохорова, Москва 1940.
Астафьева-Длугач, Маргарита И., Юрий П. Волчок, Анатолий М. Журавлёв (сост.), *Зодчие Москвы. XX век*, Москва 1988.

Афиногенов, Александр, «Дневник 1937 года», в: *Современная драматургия* 1 (1993), 239–253.

Афиногенов, Александр, *Избранное в двух томах*, том 2, письма и дневники, Москва 1977.

Баршева, Ирина, Кира Сазонова, *Александр Николаевич Самохвалов*, Ленинград 1963.

Белицкий, Яков, Георгий Глезер, *Москва незнакомая*, Москва 1993.

Белобровцева, Ирина, Светлана Кульюс, *Роман Михаила Булгакова «Мастер и Маргарита». Опыт комментария*, Таллинн 2004.

Беломорско-Балтийский канал имени Сталина. История строительства, под. ред. М. Горького, Л. Л. Авербаха, С. Г. Фирина, Москва 1934.

Булгакова, Оксана, *Фабрика жестов*, Москва 2005.

Бутовский полигон 1937–1938 гг. Книга памяти жертв политических репрессий. Выпуски 1–8, Москва 1997–2004.

Бухарин, Николай, *Времена.* Роман, Москва 1994.

Бухарин, Николай, «‹Всюду и везде я буду настаивать на своей полной абсолютной невиновности...›. (Письма Н. И. Бухарина последних лет). Август–декабрь 1936 г.», в: *Источник* 2 (1993), 4–18.

Бухарин, Николай, «‹Ни разу не говорилось относительно террора›. Стенограмма очной ставки Н. И. Бухарина с В. Н. Астровым в Политбюро ЦК ВКП(б), 13 января 1937 г.», в: *Источник* 2 (2001), 89–110.

Бухарин, Николай, «‹Но я-то знаю, что я прав›. Письмо Н. И. Бухарина И. В. Сталину из внутренней тюрьмы НКВД, 15 апреля 1937 г.», в: *Источник* 3 (2000), 46–58.

Бухарин, Николай, «‹Я их, эти наветы, отвергаю и буду отвергать›. Письмо Н. И. Бухарина И. В. Сталину от 19 января 1937 г.», в: *Источник* 3 (2001), 27–38.

Великие стройки сталинской эпохи, Москва 1950.

Вернадский, Владимир И., «Дневник 1938 года», в: *Дружба народов* 2 (1991), 219–248.

Вернадский, Владимир И., *Жизнеописание. Избранные труды. Воспоминания современников. Суждения потомков*, Москва 1993.

Верните мне свободу! Мемориальный сборник документов из архивов бывшего КГБ. Деятели литературы и искусства России и Германии – жертвы сталинского террора, ред. и сост. В. Ф. Колязин, Москва 1997.

«‹Весёлые ребята› – комедия контрреволюционная (ред. Николай Сидоров)», в: *Источник* 3 (1995), 72–78.

Вихавайнен, Тимо, *Внутренний враг. Борьба с мещанством как моральная миссия русской интеллигенции*, Санкт-Петербург 2004.

«<Вокруг меня всё ещё плетут чёрную паутину...> Письма М. А. Шолохова И. В. Сталину (1937–1950), ред. Юрий Мурин», в: *Источник* 5 (1993), 4–19.

Волга. Путеводитель на навигацию 1939 г., Москва 1939.

Волков, А. Г., «Из истории переписи населения 1937 года», в: *Вестник статистики* 8 (1990), 45–56.

Всесоюзная перепись населения 1937 года: общие итоги. Сборник документов и материалов, Москва 2007.

Всесоюзная перепись населения 1939 года. Основные итоги, Москва 1992.

Всесоюзная сельскохозяйственная выставка. Путеводитель по территории выставки. Под ред. академика Н. В. Цицина, Москва 1940.

«<Всё, что говорит Радек, это абсолютно злостная клевета...>. Очная ставка К. Радека и Н. Бухарина в ЦК ВКП(б) 13 января 1937 г., ред. Юрий Мурин», в: *Источник* 1 (2001), 63–77.

Вся Москва. Адресно-справочная книга. 1936 год, Москва 1936.

Выставочные ансамбли СССР. 1920–1930-е годы. Материалы и документы, Москва 2006.

Генеральный план реконструкции города Москвы, Москва 1936.

Голотик, Сергей И., Валерий В. Минаев, *Население и власть. Очерки демографической истории СССР 1930-х годов*, Москва 2004.

Горчева, Алла Ю., *Пресса Гулага 1918–1955*, Москва 1996.

Горяева, Татьяна, *Радио России: политический контроль советского радиовещания в 1920–1930-х годах*. Документированная история, Москва 2000.

Громов, Евгений, *Сталин. Власть и искусство*, Москва 1998.

ГУЛАГ (Главное управление лагерей) 1918–1960. Сост. Александр И. Кокурин, Никита В. Петров, Москва 2002.

Дворец советов. Сост. Отдел. Технопропаганды строительства Дворца советов, Москва 1939.

День мира, под. ред. М. Горького и М. Кольцова, Москва 1937.

Директор И. А. Лихачёв в воспоминаниях современников, о заводе и о себе, редколл. В. А. Красильников и др., Москва 1971.

Дороги юности. Альбом, Москва 1988.

Евреинов, Николай Н., *Шаги немезиды. Драматическая хроника в 6-ти картинах из партийной жизни в СССР (1936–1938)*, Париж 1956.

Жиромская, Валентина Б., *Демографическая история России в 1930-е годы. Взгляд в неизвестное*, Москва 2001.

Житков, Борис С., *Что я видел*, Москва/Ленинград 1939.

Жуков, Анатолий Ф., *Архитектура всесоюзной сельскохозяйственной выставки 1939 года*, Москва 1939.

Журавлёв, Сергей, *«Маленькие люди» и «большая история». Иностранцы московского Электрозавода в советском обществе 1920-х–1930-х гг.*, Москва 2000.

Журавлёв, Сергей, Михаил Мухин, *«Крепость социализма»: Повседневность и мотивация труда на советском предприятии, 1928–1938 гг.*, Москва 2004.

Журавлёв, Сергей, Юкка Гронов, «Красота под контролем государства: особенности и этапы становления советской моды», в: *The Soviet and Post-Soviet Review* 32/1 (2006), 1–92.

Земсков, Виктор Н., *Спецпоселенцы в СССР 1930–1960*, Москва 2005.

Зингер, Леонид С., *Александр Самохвалов*, Москва 1982.

Зиновьев, Александр, *Сталин – нашей юности полёт. Социологическая повесть*, Москва 2002.

Золотоносов, Михаил Н., *Слово и тело. Сексуальные аспекты, универсалии, интерпретации русского культурного текста XIX–XX веков*, Москва 1999.

Иванова, Л. В. (ред.), *Историки и краеведы Москвы*, Москва 1996.

«‹Изменения паспортной системы носят принципиально важный характер›. Как создавалась и развивалась паспортная система в стране», в: *Источник* 6 (1997), 101–121.

Иконников, Андрей В., *Архитектура Москвы XX век*, Москва 1984.

Ильф, Илья, «Американский дневник (1935–1936)», в: *Литературное наследство* 74, Москва 1965.

Ильф, Илья, Евгений Петров, «Одноэтажная Америка. Путевые очерки», в: *Собрание сочинений в пяти томах*, том 4, Москва 2003, 7–432.

Иофан, Борис, «Дворец Советов», в: *Москва*, Москва 1935, 640–643.

История Москвы. В шести томах. Том шестой. Период построения социализма (1917 г.–июнь 1941 г.). Книга вторая, Москва 1959.

История Москвы. С древнейших времён до наших дней. В трёх томах. Том третий: XX век, Москва 2000.

История Московского автозавода имени И. А. Лихачева, Москва 1966.

История рабочих Москвы, 1917–1945 гг., Москва 1983.

Исупов, Владимир А., *Демографические катастрофы и кризисы в России в первой половине XX века*, Новосибирск 2000.

Каганович, Лазарь М., *Памятные записки рабочего, коммуниста-большевика, профсоюзного, партийного и советско-государственного работника*, Москва 1996.

Каминский, Юрий А., *Кремлевские перелеты*, Москва 1998.

Кербер, Леонид Л., *Туполев*, Москва 1999.

Кириченко, Е. И., *Храм Христа спасителя – памятник архитектуры 1830–1850-х гг.*, Сост. Л. Д. Полиновская, 1996.

Кто руководил НКВД 1934/1941. Справочник. Ред. Никита Г. Охотин и Арсений Б. Рогинский, Москва 1999.

Лагутин, К. К., *Архитектурный образ советских общественных зданий. Клубы и театры*, Москва 1953.

Лебина, Н. Б., *Повседневная жизнь советского города: нормы и аномалии 1920–1930-е годы*, Санкт-Петербург 1999.

Левин, Имануил И., *Арбат. Один километр России*, Москва 1993.

Леонтьева, Тамара, *Лихачев*, Москва 1979.

Лившиц, Ф. Д., *Перепись населения 1937 года. Демографические процессы в СССР*, Москва 1990.

Лихачев, Иван А., «Советский автомобиль», в: Л. Ковалев, *Москва*, Москва 1935, 400–407.

Лопатин, Павел, *Волга идет в Москву*, Москва 1938.

Лопатин, Павел, *Метро*, Москва 1937.

Лопатин, Павел, *Москва. Очерк из истории великого города*, Москва 1939.

Лубянка. ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ. 1917–1960, Справочник. Сост. Александр И. Кокурин, Никита В. Петров, научный редактор Рудольф Г. Пихоя, Москва 1997.

Лубянка. Органы ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ 1917–1991. Составители: Александр И. Кокурин, Никита В. Петров, Москва 2003.

Лубянка. Сталин и ВЧК-ГПУ-ОГПУ-НКВД, январь 1922–декабрь 1936. Составители: Владимир Н. Хаустов, В. П. Наумов, Н. С. Плотникова, Москва 2003.

Лубянка. Сталин и главное управление госбезопасности НКВД 1937–1938. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. Составители: Владимир Н. Хаустов, В. П. Наумов, Н. С. Плотникова 2004.

Максименков, Леонид, *Сумбур вместо музыки. Сталинская культурная революция 1936–1938*, Москва 1997.

Мастера советской архитектуры об архитектуре, том 1–2, Москва 1975.

«Материалы февральско-мартовского пленума ЦК ВКП(б) 1937 года», в: *Вопросы истории* 2/3 (1992)–11/12 (1995).

Мемуары о политических репрессиях в СССР, хранящиеся в архиве общества «Мемориал». Аннотированный каталог. Выпуск 1, Москва 2007.

Мешков, Вячеслав М., *Москва вековечная. Библиографическая энциклопедия,* Москва 1997.

Минченок, Дмитрий, *Исаак Дунаевский.* Большой концерт, Москва 1998.

Молок, Юрий, *Пушкин в 1937 году. Материалы и исследования по иконографии,* Москва 2000.

Морозов, Александр И., *Конец утопии. Из истории искусства* в СССР *1930-х годов,* Москва 1995.

Москва, под ред. Л. Ковалева, Москва 1935.

Москва. Библиографический указатель. Книги 1900–1994, Москва 1996.

Москва и «московский текст» русской культуры, отв. ред. Г. С. Кнабе, Москва 1998.

Москва реконструируется. Альбом диаграмм, топосхем и фотографий по реконструкции гор. Москвы, Москва 1938 (изд. Институт изобразительной статистики советского строительства и хозяйства ЦУНХУ госплана СССР).

Москва социалистическая, под ред. И. А. Гранкина, В. П. Пронина, Т. А. Селиванова, Москва 1940.

Москва. Энциклопедия, Москва 1980.

Москва. Энциклопедия, Москва 1997.

Мягков, Борис С., *Булгаковская Москва. По следам булгаковских героев,* Москва 1993.

Население России в XX веке. Исторические очерки, том 1, 1900–1939 гг., Москва 2000.

«<...ни разу не говорилось относительно террора.> Стенограмма очной ставки Н. И. Бухарина с В. Н. Астровым в Политбюро ЦК ВКП (б) 13 января 1937 г.», в: *Источник* 2 (2001), 89–110.

Носач, Виктор И., Нина Д. Зверева, *Расстрельные 30-е годы и профсоюзы,* Санкт-Петербург 2007.

Общество и власть 1930-е годы. Повествование в документах, отв. ред. Андрей К. Соколов, Москва 1998.

Очерки истории советского кино, том 2, 1935–1945, Москва 1959.

Очерки истории советского кино в трёх томах, Юрий С. Калашников, Н. А. Лебедев, Л. П. Погожева (ред.), том 2: 1935–1945, Москва 1959.

Павлова, Ирина В., «1937: выборы как мистификация, террор как реальность», в: *Вопросы истории* 10 (2003), 19–37.

Памятники архитектуры Москвы, 5 томов, Москва 1982–2000.

Петров, Евгений, «Путешествие в страну коммунизма. Неоконченный роман», в: *Литературное наследство*, том 74, Москва 1965, 577–628.

Петров, Никита В., Константин В. Скоркин, *Кто руководил НКВД 1934–1941*. Справочник. Под ред. Н. Г. Охотина, А. Б. Рогинского, Москва 1999.

Полетаев, Владимир Е., *На путях к новой Москве. Начало реконструкции столицы (1917–1935)*, Москва 1961.

Политбюро и крестьянство: высылка, спецпоселение 1930–1940: в 2 книгах, Москва 2005.

Политбюро ЦК РКП(б)-ВКП(б). Повестки дня заседаний 1919–1952. Каталог в трех томах, том II: 1930–1939, Москва 2001.

Пушкинская Москва. Путеводитель, Москва 1937.

Пятницкая, Юлия, *Дневник жены большевика*, Нью-Йорк 1987.

Разгон, Лев, *Плен в своем отечестве*, Москва 1994.

Разрушение Храма Христа Спасителя, Лондон 1988.

Разрушенные и оскверненные храмы. Москва и Средняя Россия с послесловием «Пределы вандализма», Франкфурт/М 1980.

Реабилитация: Как это было. Документы президиума ЦК КПСС и другие материалы. Март 1953–февраль 1956, сост. Андрей Артизов, Ю. Сигацев, И. Севчук, В. Хлопов, Москва 2000.

Реабилитация: Как это было. Середина 80-х годов–1991, сост. Андрей Артизов, А. Козаковский, В. Наумов, И. Севчук, Москва 2004.

Реабилитация: Как это было. Февраль 1956–начало 80-х годов, сост. Андрей Артизов, Ю. Сигачев, И. Севчук, В. Хлопов, Москва 2003.

Реабилитация: Политические процессы 30–50-х годов, под общей редакцией Александра Н. Яковлева, Москва 1991.

Ревельс, Антонина, *Рядом с Утесовым*, Москва 1995.

Романовский, Иосиф, *Новая Москва. Площади и магистрали*, Москва 1938.

Романюк, Сергей, *Москва. Утраты*, Москва 1992.

Росси, Жак, *Справочник по Гулагу*, Лондон 1987.

Симонов, К., «Глазами человека моего поколения. Размышления о В. И. Сталине», в: *Знамя* 3 (1988), 3–66; 4 (1988), 49–121; 5 (1988), 69–96.

Система исправительно-трудовых лагерей в СССР 1923–1960. Справочник, сост. М. Б. Смирнов, под ред. Н. Г. Охотина, А. Б. Рогинского, Москва 1998.

Смена вех. Сборник статей, Прага 1921.

Советская власть и медиа. Сборник статей под общей редакцией Ханса Гюнтера и Сабины Хенсген, Санкт-Петербург 2006.

Советские художественные фильмы. Каталог, том 2, звуковые фильмы (1930–1957 гг.), Москва 1961 (Список фильмов 1937 г. – стр. 148 и сл.).

Советский эрос 20–30-х годов. Сборник материалов, Санкт-Петербург 1997.

Советское богатство. Статьи о культуре, литературе и кино. К шестидесятилетию Ханса Гюнтера. Под ред. М. Балиной, Е. Добренко, Ю. Мурашова, Санкт-Петербург 2002.

Соколов, Борис, *Энциклопедия булгаковская,* Москва 1996.

Соловьева, Ю. Н., *Москва ушедшая. Исторический путеводитель с использованием сведений из адресной книги «Вся Москва»,* Москва 1993.

Соцреалистический канон, под общей редакцией: Ханса Гюнтера и Евгения Добренко, Санкт-Петербург 2000.

СССР *на стройке 1930–1949. Иллюстрированный журнал нового типа,* Москва 2006.

Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг., сост. Олег В. Хлевнюк, Р. У. Дэвис, Л. П. Кошелева, Москва 2001.

Сталинские стройки Гулага 1930–1952. Сост. Александр И. Кокурин, Ю. Н. Мокуров, Москва 2005.

Сто сорок бесед с Молотовым. Из дневника Феликса Чуева, Москва 1991.

Счастье литературы. Государство и писатели. 1925–1938 гг. Документы, сост. Д. Л. Бабиченко, Москва 1997.

Сытин, Петр В., *По старой и новой Москве. Исторические районы, главные улицы и площади великого города,* Москва, Ленинград 1947.

Тихонов, В. Л., В. С. Тяжельникова, И. Ф. Юшин, *Лишение избирательных прав в Москве в 1920–1930-е годы.* Новые архивные материалы и методы обработки, Москва 1998.

Туровская, Мая, «Мосфильм–1937», в: *Советское богатство. Статьи о культуре, литературе и кино.* К шестидесятилетию Ханса Гюнтера, Санкт-Петербург 2002, 277–294.

Улицы Москвы. Справочник, сост. А. К. Климачева, М. Н. Шуринова, Москва 1976.

Устрялов, Николай, «<Служить родине приходится костями>... Дневник Н. В. Устрялова 1935–1937 гг., ред. Ирина Кондакова», в: *Источник* 5–6 (1998), 3–100.

Утехин, Илья, *Очерки коммунального быта,* Москва 2004.

Федоров, Николай, «<Страна Дмитлаг>. Из истории строительства канала им. Москвы (канала Москва–Волга) », в: *Бутовский полигон*. В родном краю. Документы, свидетельства, судьбы..., Москва 2004, 219–260.

Федосюк, Юрий, *Утро красит нежным светом*. Воспоминания о Москве 1920–1930-х годов, Москва 2003.

Фрезинский, Борис Я., «Голос из бездны», в: Николай Бухарин, *Времена*, Москва 1994, 3–20.

Хазанова, Вигдария, *Клубная жизнь и архитектура клуба 1917–1941*, Москва 2000.

Хармсиздат представляет: Советский эрос 20–30-х годов. Сборник материалов, каталог. Сост. Валерий Сажин, Наталья Пакшина, Николай Школьный, Санкт-Петербург 1997.

Хархордин, Олег, *Обличать и лицемерить*, Санкт-Петербург/Москва 2002.

Хлевнюк, Олег В., *Политбюро. Механизмы политической власти в 1930-е годы*, Москва 1996.

Хлевнюк, Олег В., *Сталин и Орджоникидзе. Конфликты в политбюро в 30-е годы*, Москва 1993.

Хлевнюк, Олег В., *1937-й: Сталин, НКВД и советское общество*, Москва 1992.

Хмельницкий, Дмитрий, *Архитектура Сталина. Психология и стиль*, Москва 2007.

Храм Христа Спасителя в Москве. История проектирования и создания собора: страницы жизни и гибели 1813–1931, Москва 1992.

Чуковский, Корней, *Дневник 1901–1969*, том 2: 1930–1969, Москва 2003.

Шрейдер, Михаил, *НКВД изнутри. Записки чекиста*, Москва 1995.

Эйгель, Исаак Ю., *Борис Иофан*, Москва 1978.

ILIUSTRACIJŲ ŠALTINIAI

Chase, William J., *Enemies Within the Gates? The Comintern and the Stalinist Repression, 1934–1939,* New Haven, London: Yale University Press 2001: p. 432.

Feuchtwanger, Lion, *Moskau 1937,* Amsterdam 1937, Umschlag der Originalausgabe des Querido Verlags: p. 107.

Geschichte des sowjetischen und russischen Films, hg. v. Christine Engel unter Mitarbeit von Eva Binder, Oksana Bulgakova, Evgenij Margolit, Miroslava Segida, Stuttgart, Weimar 1999: p. 423 (Kamera: Arkadi Koltsaty).

Guide to the City of Moscow, Handbook for Tourists. With Information on the City's Past, Present & Future, Descriptions of its Museums and Points of Interest. Including 6 Maps, Moscow 1937. Co-operative Publishing Society for Foreign Workers in the U.S.S.R.: p. 354, 358.

Il Palazzo Italiano di Soviet. Ital'janskij Dvorec sovetov. Katalog. Museo dell'Architettura »Scussev« (MuAr), Mosca 15 dicembre 2006–20 febbraio 2007: p. 439.

Mil. Geo. Plan von Moskau: Verkehrsmittel 1:35 000. Anlage zu Militargeographischen Angaben über das Europäische Rußland, Mappe H: Moskau. Sonderausgabe VII. 1941. Nur fur den Dienstgebrauch!, hg. v. Reichsamt fur Wehrgeographie, Moskau 1942 (Ausschnitt): p. 595.

Rundschau Sondernummer: 20 Jahre Sowjetmacht. Rundschau. Über Politik, Wirtschaft und Arbeiterbewegung, Basel, 28. Oktober 1937, 6. Jg., Nr. 46: p. 386.

Sammlung des Autors: p. 240, 485, 573.

Service, Robert, *Stalin. A Biography,* Cambridge / Mass. 2005: p. 589.

Stalin's Imperial Style, Moscow 2006. Trefoil Press, Moscow MMVI, ed. Yevgeniya Gershkovich, Yevgeny Korneev: p. 273, 274, 316.

Агитация за счастье. Советское искусство сталинской эпохи. Государственный русский музей Санкт-Петербурга. Управление культуры города Кассель – dokumenta-Archiv, сост. Хубертус Гасснер, Бремен 1994: p. 409.

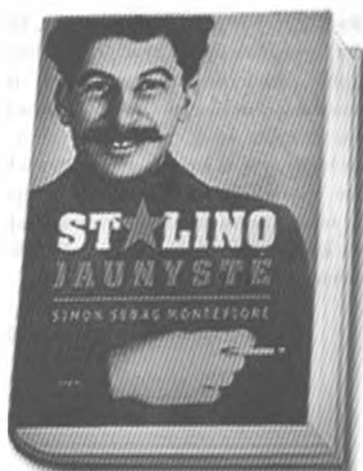
Большая Советская Энциклопедия, Москва 1938: p. 291, 305.

Бутовский полигон 1937. Книга памяти жертв политических репрессий. Вып. 4, Москва: Издателство «Альзо» 2004: p. 492.

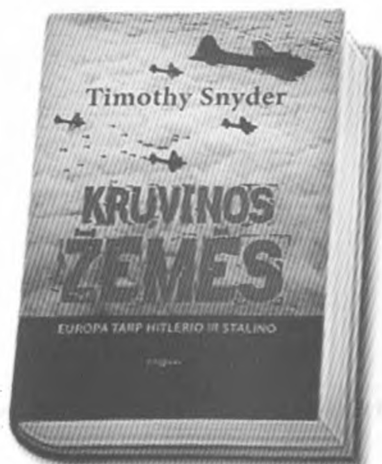
Бутовский полигон 1937. Книга памяти жертв политических репрессий. Вып. 8, Москва: Издателство «Альзо» 2004: p. 322, 524, 526–527, 590.
Вся Москва. Адресно-справочная книга. 1936 год, Москва 1936: p. 82.
Выставочные ансамбли СССР, 1920–1930-е годы. Материалы и документы, Москва 2006: p. 229.
Генеральный план реконструкции города Москвы, Москва: Московский рабочий 1936: p. 30–31.
История Москвы. В шести томах. Том шестой. Период построения социализма (1917 г.–июнь 1941 г.). Книга вторая, Москва 1959: p. 248.
История Москвы. С древнейших времён до наших дней. В трёх томах. Том третий: XX век, Москва 2000: p. 469.
Каминский, Юрий А., *Кремлевские перелеты*, Москва: Журналистское агентсто «Гласность», 1998: p. 338.
Москва, под ред. Л. Ковалева, Москва: Рабочая Москва 1935: p. 181, 451, 454, 461.
Огонёк 1936, № 11, 6: p. 501.
Правда от 9 января 1937 г.: p. 104.
Правда от 31 января 1937 г.: p. 165.
Правда от 19 февраля 1937 г.: p. 189.
Правда от 21 декабря 1937 г.: p. 566.
Ревельс, Антонина, *Рядом с Утесовым*, Москва: Искусство 1995: p. 420, 481.
СССР на стройке 1930–49, Москва 2006: p. 334.
СССР на стройке 1934, № 2: p. 515.
СССР на стройке 1937, № 8: p. 366, 368.
СССР на стройке 1938, № 1: p. 417.
СССР на стройке 1938, № 7: p. 155.
СССР на стройке 1938, № 8: p. 483.
СССР на стройке 1939, № 8: p. 287, 494.
Храм Христа Спасителя в Москве. История проектирования и создания собора: страницы жизни и гибели 1813–1931, Москва 1992: p. 602, 606, 610.
Эйгель, Исаак Ю., *Борис Иофан*, Москва, Стройиздат 1978: p. 503.

ASMENVARDŽIŲ RODYKLĖ

Rekomenduojame:

Schlögel, Karl

Sc44 Teroras ir svajonė : Maskva, 1937-ieji / Karl Schlögel ; iš vokiečių kalbos vertė Valdemaras Kvietkauskas. – Vilnius : Tyto alba, 2013. – 734, [2] p. : iliustr.
Bibliogr.: p. 693–717. – Asmenvardžių r-klė: p. 720–734.

ISBN 978-9986-16-957-4

Karlo Schlögelio – žinomo vokiečių istoriko, Rytų Europos specialisto – knyga „Teroras ir svajonė. Maskva, 1937-ieji" pasakoja apie Tarybų Sąjungos sostinės gyvenimą Stalino diktatūros aukščiausio pakilimo metais. Žmonių dingimas, parodomieji teismo procesai, visuotinis skundimas – skaitytojui prieš akis atsiskleidžia žiauri ir absurdiška ano meto Maskvos tikrovė. Čia milžiniški pastatai, Tarybų rūmai ir nuostabus sportiškas naujasis jaunimas. Čia ir sovietų aukštuomenė su meno kolekcijomis, ir sovietinis Holivudas, ir žmonės, alpstantys iš bado, ir nuo prekių gausos lūžtančios parduotuvių vitrinos. Visa tai sukuria prieštaringą ir nepaprastai įspūdingą 1937 metų panoramą. Maskva, kurioje teroras neatsiejamai susipynė su svajonėmis apie idealią sovietų visuomenę, iškyla prieš akis kaip naujosios imperijos sostinė, kuri tuo metu stiprėjo ir savo smurtinga galia gerokai lėmė ir pakreipė pasaulio istoriją.

UDK 947+957+329(47+57)(091)

KARL SCHLÖGEL
TERORAS IR SVAJONĖ
Maskva, 1937-ieji

Iš vokiečių kalbos vertė *Valdemaras Kvietkauskas*
Viršelio dailininkė *Asta Puikienė*

Tiražas 3 000 egz.
SL 1686. 2013 05 24
Išleido „Tyto alba", J. Jasinskio g. 10, LT-01112 Vilnius,
tel. 249 7598, info@tytoalba.lt
Spausdino UAB BALTO, Utenos g. 41A, LT-08217 Vilnius

...be 1937 metų Maskvos neįmanoma supras
ką Europai reiškė XX amžius.

Karl Schlögel (Karlas Šlėgelis; g. 1948 m.) – žinomas vokiečių istorikas. Pagrindinė jo tyrimų sritis – Rytų Europos istorija. Jo veikalai apdovanoti daugeliu prestižinių premijų, tarp jų – Sigmundo Freudo premija už mokslinę prozą (2004 m.), Leipcigo knygų mugės premija, skirta Europos santarvei (2009 m.). Šiuo metu K. Schlögelis dėsto Rytų Europos istoriją Europos Viadrinos universitete Frankfurte prie Oderio.

„Teroras ir svajonė. Maskva, 1937-ieji" – monumentalus šio vokiečių mokslininko veikalas apie Tarybų Sąjungos sostinę, kai Stalino diktatūra buvo pasiekusi apogėjų. Teroras kaip koks uraganas užgriūva šalies visuomenę, suparalyžiuoja ją ir sugriauna.

K. Schlögelis kantriai ir tiksliai rekonstruoja stalininio režimo stiprėjimą ir tapsmą visuotiniu, totaliniu teroru, kuris tais lemtingaisiais 1937-aisiais sunaikino pusantro milijono žmonių. Žmonių dingimas, parodomieji teismo procesai, visuotinis skundimas, Ordžonikidzės savižudybė ir viešas laidotuvių ritualas – skaitytojui prieš akis atsiskleidžia žiauri ir absurdiška ano meto Maskvos tikrovė. Tačiau tai – tik viena istorijos pusė: teroristinio režimo šešėlyje Stalinas siekė sukurti naują visuomenę. O naujosios visuomenės centras, žinoma, – Maskva. Čia milžiniški pastatai, Tarybų rūmai ir nuostabus sportiškas naujasis jaunimas. Čia ir sovietų aukštuomenė su meno kolekcijomis, ir sovietinis Holivudas, ir žmonės, alpstantys iš bado, ir nuo prekių gausos lūžtančios parduotuvių vitrinos. Visa tai sukuria prieštaringą ir nepaprastai įspūdingą 1937 metų panoramą. Maskva, kurioje teroras neatsiejamai susipynė su svajonėmis apie idealią sovietų visuomenę, iškyla prieš akis kaip naujosios imperijos sostinė, kuri tuo metu stiprėjo ir savo smurtinga galia gerokai lėmė ir pakreipė pasaulio istoriją.

Tai įtaigi istorinė knyga, skaitytoją įtraukianti kaip trileris; skirtumas tik tas, kad visa vyko iš tikrųjų. Autorius tai įrodo cituodamas gausybę istorinių šaltinių, spaudinių, archyvinių dokumentų: nuo tų metų Maskvos telefonų knygos, laikraščių, žurnalų, kino juostų, atsiminimų iki privačių dienoraščių.

ISBN 978-9986-16-957-4

www.tytoalba.lt